

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՄՏ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ**

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՊՈՆՑ

Ե Ր Կ Ե Ր

Ձ

(ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՀԱՏՈՐ)

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2012**

ՀՏԴ 070
ԳՄԴ 76.12
Ա 205

**Հրատարակության պատրաստեց
Պ. Հ. Հովհաննիսյանը**

Աղոնց Ն. Գ.
Ա 205 Երկեր / Ն. Աղոնց; Խմբ.՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան; Թարգմ.՝ Վ. Ա. Դիլոյան, Գ. Ա. Մադոյան, Օ. Ս. Վարդազարյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2012:

Հատ. Ձ: Հրապարակախոսություն.- 540 էջ + 1 ներդիր.- (Հայկական մատենաշար):

Նիկողայոս Աղոնցի երկերի վեցերորդ հատորն ընդգրկում է ականավոր հայագետի հրապարակախոսությունը: Ներկայացված ուսումնասիրություններից շատերը կարևոր ներդրում են հայ հասարակական-քաղաքական մտքի բնագավառում:

Հասցեագրվում է հայագետներին, քաղաքագետներին և ընթերցող հանրությանը:

ՀՏԴ 070
ԳՄԴ 76.12

ISBN 978-5-8084-1643-7

© Հովհաննիսյան Պ. Հ., 2012
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2012

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Խմբագրական հանձնաժողով՝

Հովհաննիսյան Պ. Հ.
Մադոյան Ա. Գ.
Սիմոնյան Ա. Հ.
Մտեփանյան Պ. Գ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց

Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Թարգմանիչներ՝

Վ. Ա. Դիլոյան
Գ. Ա. Մադոյան
Օ. Ս. Վարդազարյան

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

2006-2012 թթ. ընթացքում Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը, «Գալուստ Կիլպենկեան հիմնարկության» հայկական բաժանմունքի սիրահոժար նախաձեռնությամբ ու նյութական աջակցությամբ, ընթերցողի սեղանին դրեց ակամավոր պատմաբան Նիկողայոս Աղոնցի Երկերի հինգհատորյակը¹: Իրականություն դարձավ հայագետների բազում սերունդների մեծ ու անհնարին թվացող փափագը՝ Նիկողայոս Աղոնցի գրավոր հարուստ ժառանգությունը մոտ ու հասու դարձավ բազմահազար ընթերցողներին և գիտական հանրությանը: Լույս տեսած գրախոսականներից մեկում այն համարվեց «Մեծ անձանոթի երկրորդ հայտնությունն իր ժողովրդին»²:

Բնականաբար, հինգհատորյակը չի հավակնում և չէր էլ կարող հավակնել ամփոփելու Աղոնցի բազմաժանր ու բազմալեզու ժառանգության բոլոր կողմերը: Հինգ հատորյակից դուրս են մնացել պատմաբանի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը՝ «Հայաստանը Հուստի-

¹ Տե՛ս Նիկողայոս Աղոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Ա (Պատմագիտական ուսումնասիրություններ), Երևան, 2006, 652 էջ: Հատ. Բ (Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ), Երևան, 2006, 680 էջ: Հատ. Գ (Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ), Երևան, 2008, 688 էջ: Հատ. Դ (Զննական պատմություն Հայոց), Երևան, 2009, 720 էջ: Հատ. Ե (Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ), Երևան, 2012, 620 էջ: Հատորները (յմբարգրական հանձնաժողով՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Գ. Մաղոյան, Ա. Հր. Մինոնյան և և Պ. Գ. Մտեփանյան) հրատարակության է պատրաստել Պ. Հ. Հովհաննիսյանը:

² Տե՛ս հետևյալ գրախոսականները՝ Ա. Ե. Պետրոսյան, Նիկողայոս Աղոնց, Երկեր, հատ. Ա, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, № 3, էջ 280-285: Հ. Ժ. Հարությունյան, Նիկողայոս Աղոնցի Երկերի Ա հատորը, «Ազգ», օրաթերթ, 2007, 7 հուլիսի, № 127, էջ Ը; Նույնի՝ «Մի կարևոր հրատարակություն. Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Գ», «Էջմիածին», 2008, № Ը, էջ 129-132; Նույնի՝ «Ն. Աղոնցի Երկերի Դ հատորի հրատարակումը», «Քրիստոնյա Հայաստան», երկշաբաթաթերթ, 2010, հունիս Ա, № 11, էջ 6: Ա. Գ. Ջալալյան, Նիկողայոս Աղոնց, Երկեր հինգ հատորով, հատ. Ա-Գ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2008, № 2, էջ 186-192; Նույնի՝ «Պատմաբանի երկրորդ հայտնությունը», «Էջմիածին», 2009, № Գ, էջ 119-126; Նույնի՝ «Ն. Աղոնցի Երկերի Բ հատորի վերաբերյալ», «Հայ աստվածաբան», տարեգիրք, Երևան, 2011, էջ 259-268 և այլն:

ISI

միանուսի դարաշրջանում» մեծածավալ մեմագրությունը¹, հրապարակախոսական երկասիրությունները², նամականիք³ և մի քանի մանր հետազոտություններ, որ ցրված են եվրոպական մասնագիտական տարեգրքերի ու ամսագրերի, մասնավորապես հայկական մամուլի («Նոր Դար», «Մշակ» և այլն) էջերում⁴: Բացի այդ, Ն. Ադոնցի թողոնում առկա են նաև սևագիր, հիմնականում անմշակ ուսումնասիրություններ: Դրանցից մի քանիսը, որ ավարտուն էին և հնարավորինս պատրաստ տպագրության, ընդգրկվեցին Երկերի տարբեր (ինչպես նաև այս) հատորներում: Մյուսները թեև մեծ արժեք են ներկայացնում⁵, սակայն կարոտ են մանրակրկիտ դասակարգման և ուսումնասիրության: Դա հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է, որի համար բնակա-

¹ Н. Адоңц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908; 2^ю изд., Ереван, 1971: Տե՛ս նաև նույնի անգլերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Նիկա Գարսայանը (Lisbon, 1970) և Ա. Թ. ու Է. Հ. Խոնդկարյանների հայերեն թարգմանությունը (Երևան, 1987): Ի դեպ, 2009 թվականին Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի նախաձեռնությամբ պատշաճ մակարդակով ճշվել է մեմագրության լույս ընծայման 100-ամյակը (տե՛ս «Новый взгляд на историю Армении». Сборник статей посвященный творчеству Николая Адоңца, СПб., 2009):

² Այս բնագավառին վերաբերող Ն. Ադոնցի 16 ուսումնասիրություններ 1996 թ. մեկ գրքով լույս է ընծայել «Հայագիտակ» հրատարակչությունը (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, Երևան, 1996, 244 էջ):

³ Ն. Ադոնցի առանձին նամակներ լույս են ընծայել Ռ. Դարբինյանը («Հայրենիք», 1963, № 5, էջ 21-26), Ա. Հ. Ադամյանը («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, № 3, էջ 112-120), Պ. Հ. Հակոբյանը («Լրաբեր», ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակ. գիտ., 1975, №11, էջ 82-111), Պ. Հ. Հովհաննիսյանը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1988, № 3, էջ 87-96; «Հայկազյան Հայագիտական հանդես», հատ. ԺԳ, Բեյրութ, 1993, էջ 107-111; «Էջմիածին», 2003, № 2, էջ 100-109 և այլն:

⁴ Երկերից դուրս մնացած աշխատանքներից հատկապես մշամակայից են Մ. Կամարի հեղինակությամբ տպագրված «Quelques nom de personnage Byzantins dans une piécédu poète arabe Abū Firās», «Byzantion», 1936, t. XI, fasc. 2, p. 451-460 հոդվածը, «Ժամ Բողն» ընկերության տարեգրքում լույս տեսած «L'aspect iranien du servage» («Ֆեդդալիզմի իրանական արտահայտությունը») ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Recueil de la Société Jean Bodin», Bruxelles, 1937, p. 135-153), «Byzantion»-ում տպագրված մի քանի արժեքավոր գրախոսականներ (տե՛ս «Byzantion», 1933, t. VIII, p. 350-358; 1934, t. IX, p. 409-411) և այլն:

⁵ Առանձնապես հետաքրքրություն են ներկայացնում «Հայոց լեզվի փոխհարաբերությունները իրանական և հաբեթական լեզուների հետ» (Ֆրանսերեն, 20 էջ), «Տոներն ու սրբերի պաշտամունքը Հայոց եկեղեցում» (Ֆրանսերեն, 178 էջ), «Տոնացույց» (հայերեն, 600 էջ), «Հայերենի ստուգարանական քառարան» (ստուգարանվել է 92 քառ), «Հայերեն արձատական քառարան» (անկանոն, խառնիխուռն, բազմաթիվ էջերի կորուստներով), «Հայերեն-վրացերեն քառարան» (37 էջ, անավարտ) և այլն (ընդհանուր էլ Համագրային Բեյրութի գրական պառոջ, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ):

նարար անհրաժեշտ են համապատասխան մասնագետներ, ժամանակ, պայմաններ ու հնարավորություններ:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը ձեռնամուխ է եղել մեծավաստակ պատմաբանի լայնընդգրկուն ժառանգության առավել քիչ հայտնի կողմերից մեկի՝ հրապարակախոսական ուսումնասիրությունների հրատարակությանը, որպես Երկերի 6-րդ հատոր: Առանձնակի գոհունակությամբ ենք շեշտում, որ դա հնարավոր է դարձել «Գալուստ Կիլիպենկեան հիմնարկութեան» սիրահոժար հոգողության շնորհիվ: Լիա՛հույս ենք, որ «Գալուստ Կիլիպենկեան հիմնարկութեան»-ը կաջակցի նաև Ադոնցի մյուս երկասիրությունների և մասնավորապես «Նամականու» հրատարակությանը:

Սույն 6-րդ հատորը համարյա ամբողջությամբ ամփոփում է այս բնագավառում Ադոնցի կատարած աշխատանքները: Այստեղ զետեղված 32 նյութերից միայն 16-ն էին նախապես լույս տեսել «Հայկական հարց» ժողովածուում (1996), մյուսները հրապարակվում են առաջին անգամ, մի քանիսն էլ թարգմանություններ են ռուսերենից:

Ն. Ադոնցի հրապարակախոսական աշխատանքները ստեղծվել են պատմական կոնկրետ միջավայրում, պատմական այս կամ այն իրադարձության ներգործության ներքո: Ուստի պատշաճ է, որ Ադոնցին նախ ներկայացնենք որպես հասարակականորեն ապրող և գործող անհատ, հետո նոր միայն արժևորենք միջավայրի արդյունք հանդիսացող հրապարակախոսական վաստակը:

Նիկողայոս Ադոնցի հայտնի կենսագրականներում մատնանշվում է սոսկ նրա գիտական գործունեության ընդհանուր նկարագիրը և երբեմն միայն առանձին տեղեկություններ են տրվում նրա կենսագրության մասին: Ուշադրությունից դուրս է մնացել պատմաբանի հրապարակախոսական ժառանգության բնութագիրը, ազգային-հասարակական գործունեությունը, որոնք էլ բնորոշում են նրան որպես անհատի, քաղաքացու և անմնացորդ հայրենասերի: Ադոնցը զուտ գրասենյակային գիտնական կամ զուտ լսարանային դասախոս չէր, նա միաժամանակ ազգային ու հասարակական գործիչ էր և երբեք չդարձավ կողքից դիտող ու դատողություններ անող:

Դեռևս համալսարանական ուսումնառության տարիներին նա կամաթե ակամա շփվում էր ազգային ինչ-ինչ կազմակերպությունների, միությունների, կուսակցությունների և անհատ գործիչների հետ: Իր հիմնական խնդիրը համարելով կրթություն ստանալն ու գիտական պարապմունքները՝ նա հաճախ հրաժարվում էր մասնակցել ուսանողական

հավաքություններին, ստեպ կազմակերպվող դաշտախնջություններին ու սրճարանային ժամանցներին: Փարիզյան ուսումնառության շրջանում նրա վրա ցնցող տպավորություն էին թողնում այն հայ ուսանողները, որոնք երկու-երեք տարի այնտեղ ապրելուց հետո, չէին կարողացել յուրացնել անգամ ֆրանսերենը, քանզի ամբողջությամբ զբաղված էին զվարճություններով ու աղմկարարությամբ: 1902 թ. գրած նամակներից մեկում նա դառնությամբ գրում է. «Կարծում եմ ուսանողական շատ ակունքներ ժամանակի անտեղի վատնում են և կորուստ»: Դասերից, գիտական պարապմունքներից, գրքերից ու ձեռագրերից դուրս միակ բնագավառը, որ գրավում էր երիտասարդ Ադոնցին ու ստիպում մոռանալ առօրյա հոգսերը, ազգային-հասարակական կյանքն էր: Փարիզում նա առիթ չէր կորցնում հաճախելու Դայկական հարցի առիթով կազմակերպվող հավաքություններին՝ հետևելու Մինաս Զերագի, Անատոլ Ֆրանսի, Ժորժ Կլեմանսոյի, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի դասախոսություններին: Հատկանշական է, որ նա վճռականապես հրաժարվեց այդ տարիներին երիտասարդության շրջանում լայն տարածում գտած այս կամ այն քաղաքական կուսակցությանն անդամագրվելու միտումից՝ հավատարիմ մնալով համազգային գաղափարաբանությանն ու գործելակերպին:

Արտասահմանյան գիտական գործուղումից Ս. Պետերբուրգ վերադառնալուց անմիջապես հետո Ադոնցը ապրեց ոչ միայն գիտական, հրատարակչական¹, այլև ազգային-հասարակական լիարժեք ծանրաբեռնված կյանքով: 1904 թ. նա ընտրվեց Ս. Պետերբուրգի Դայոց եկեղեցական գույքերի վարչության անդամ, ապա՝ նախագահի տեղակալ: Տեղի եկեղեցական խորհուրդը տնօրինում էր որոշակի ֆինանսական միջոցներ, որ տրամադրում էր զանազան ազգային կարիքների, մասնավորապես աղքատ ուսանողների թոշակավորելու համար: 1904 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ա. Զոպանյանին ուղղված նամակում Ադոնցը ներկայացնում է այս բնագավառում եկեղեցական խորհրդի որոշ գործառույթներ. «Տեղվույս եկեղեցական խորհուրդն ամեն տարի

ավելի քան 17.000 ռուբլի կցրե ուսանողության»¹: Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն հանգամանքը, որ Ադոնցի միջնորդությամբ է, որ Խորհուրդը նպաստ է նշանակել Սորբոնի համալսարանի գրականության բաժնի ուսանող, նշանավոր բանաստեղծ Սիամանթոյին. «Քանի որ Խորհուրդը սկզբունքով և գործով նպաստում է ուսանող երիտասարդության, ցանկալի կլիներ, որ նա հաճեր հարգելու պարոն Յարճանյանի խնդիրը: Նա միանգամայն արժանի է Չերոօ օգնության, որովհետև ուսանող է, գրող և վերջապես՝ հիվանդ: Նրա ապագան կապված է հայ գրականության հետ և նրա կորուստը կորուստ է հայ գրականության համար»²: Ադոնցի գործունեության այս կողմի վերաբերյալ արժեքավոր են մասնավորապես Ս. Վրացյանի վկայությունները, որ այդ տարիներին սովորում էր Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում. «Ս. Պետերբուրգում հայ ուսանողությունը համախմբված էր տնտեսական գետնի վրա, այսպես կոչված «ժողով» միության մեջ: «ժողով»-ի կենտրոնը եկեղեցու շենքում էր, հոգաբարձության կից, որի կազմում էին գտնվում պրոֆ. Ն. Ադոնցի, պրոֆ. Վ. Վարդանյանի և իրավաբան Ա. Ասրիբեգյանի նման ականավոր դեմքեր, և որոնք գործում էին հաշտ ու համերաշխ, փոխադարձ վստահությամբ»³: Սեկ այլ ժամանակակից՝ Ե. Սարգսյանը, հավաստում է, որ եկեղեցական խորհուրդը կարևոր և շնորհակալ աշխատանք էր կատարում Ս. Պետերբուրգի հայոց կյանքում: Այն «զգալի ուշադրություն էր դարձնում հայ ուսանողության գործերին և թոշակներ ու նպաստներ էր բաժանում շուրջ 30-40 ուսանողների համար»⁴: Կարիքավոր ուսանողներին տրվելիք նպաստների սկզբունքը Ադոնցի առաջարկությամբ շուտով արմատապես խմբագրվում է: Խորհուրդը հանգում է այն կարևոր եզրակացության, որ «չքավորությունը տակավին բավարար հիմք չէ, որ ուսանողին օգնելու հարկավորությունը պարտավոր համարվի: Հայ եկեղեցու օգնություն հայցելու իրավունք ունենալու են միմիայն այն անձինք, որ ապագայում պիտանի են լինելու այս կամ այն մտքով հայ ազգին նրա մերձավոր

¹ 1903-1904 թթ. Ս. Պետերբուրգում խմբագրել և հրատարակել է «Բանբեր գրականության և արվեստի» վեցամսյա հանդեսի զույգ (Ա. Զոպանյանի արտահայտությամբ՝ «սիրուն») հատորները: Գրական առնչության ճաշակի, մեծ համառության ու ժրջանության արդյունք այս հատորները անջնջելի հետք են թողել հայ մտքի անդաստանում և հասկանալի է, որ դրանում նախ և առաջ վիթխարի են ամխանջ խմբագրի ծառայությունները:

¹ Ե. Զարեմցի անվ. Գրականության և արվեստի բանագրամ, Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ, I, բաժին 133, № 26:

² ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 399, ց. 1, գ. 63:

³ Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, գիրք Բ, Ռեյրուք, 1960, էջ 116: Տե՛ս նաև «Հովիվ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1908, № 26, էջ 408-409:

⁴ Ե. Մարգարյան, Դեմքեր ու դեպքեր Պետրոգրադի կյանքից, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1965, էջ 46, հմմտ. Հ. Տիրաբեյրյան, Իճև ամիս Մայիսյանում և փախուստս, «Հայրենիք», ամսագիր, 1955, № 5, էջ 55-59:

կարիքները դարձանելով»¹: Դարձյալ Ադոնցի առաջարկով է, որ հայտնի դրամատեր Ա. Տարասովի կամքով Հայոց եկեղեցուն կտակված 60.000 ռուբլի գումարից 50 հազարը հատկացվում է Գևորգյան, իսկ 10 հազարը՝ Լազարյան ճեմարաններին: 1912 թ. խորհրդի տրամադրության ներքո եղած գումարներից 1000 ռուբլի է հատկացվում Գևորգյան ճեմարանին՝ դաշտային գյուղատնտեսական գործնական պարապմունքներ կազմակերպելու և ևս 1000 ռուբլի՝ ֆիզիկայի լաբորատորիայի համար սարքավորումներ գնելու²: Ընդառաջելով Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպ. Սուրադբեգյանի խնդրագրին՝ Խորհուրդը որոշակի նպաստներ է տրամադրում Երևանի Գայանյան օրիորդաց վարժարանի նյութական կարիքները հոգալու համար³: Նկատի ունենալով Անիի հնագիտական պեղումների գործընթացը արագացնելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև Անիի եկեղեցիների մեծ մասի անմխիթար վիճակը՝ Ն. Ադոնցը Խորհրդի առջև հարց է բարձրացնում հանգանակությունների միջոցով դրանցից առավել վթարայինները լրիվ կամ մասնակի վերանորոգել: Խորհուրդը մի նշանակալից գումար է առանձնացնում այդ նպատակի համար, որից 1400 ռուբլի տրամադրվում է միայն հուշարձանների ընթացիկ նորոգությանը⁴:

1912 թ. հունիսին Ադոնցը Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե նորընտիր կաթողիկոսին ուղեկցել է Ս. Պետերբուրգյան պաշտոնական հանդիպումների ժամանակ, իսկ հուլիսի 1-ին որպես Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի ներկայացուցիչ Ա. Էջմիածնում մասնակցել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օծման արարողությանը⁵:

Ն. Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության ամենանշանակալից էջերն աղերսվում են «Սանկտ-Պետերբուրգի հայկական

խմբակ» կազմակերպությանը, որը կազմակերպվել էր 1907 թ. տեղի մի խումբ նշանավոր հայ մտավորականների ջանքերով: Խմբակի կանոնադրությունը նախապատրաստել էին Ն. Ադոնցը, Ս. Տիգրանյանը, Վ. Վարդանյանը: 1907 թ. դեկտեմբերի 14-ին քաղաքագլուխ գեներալ Դրաչևսկին հաստատում է խմբակի ծրագիրն ու կանոնադրությունը¹: Խմբակն ուներ 216 անդամ, որոնց թվում էին Ս. Ամենյանը, Ա. Ասրիբեգյանը, Ն. Ադոնցը, Ստ. Գուլիչամբարովը, Ալ. Թամանյանը, Ս. Պապաջանյանը, Վ. Սուրենյանցը, Ալ. Սպենդիարյանը, Ա. Սարուխանը, Գ. Սաղաթելյանը, Վ. Վարդանյանը, Գր. և Ս. Տիգրանյան եղբայրները և ուրիշներ: Խորհրդի նախագահ է ընտրվել Ս. Պետերբուրգի բժշկական ինստիտուտի պրոֆեսոր, Ռուսական բնախոսական ընկերության իսկական անդամ Վարդան Վարդանյանը (Վարդանով), իսկ փոխնախագահ՝ Նիկողայոս Ադոնցը: Խորհրդի նպատակն էր ռուսական լայն հանրությանը ծանոթացնել Հայաստանի պատմությանն ու մշակութային արժեքներին, պետական-քաղաքական շրջանների մոտ բարձրացնել հայ ժողովրդին հուզող խնդիրները և բարենպաստ կարծիք ստեղծել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ:

Ն. Ադոնցի ազգային-հասարակական գործունեության ասպարեզում նոր հորիզոններ են բացվում 1912 թվականին, երբ Բալկանյան պատերազմի թողած նպաստավոր տպավորությունների ներքո հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում սկսվում են փայփայել Հայկական հարցի վերաբացման գաղափարներ: Ռուսական կողմը ևս ակտիվացնում է իր գործունեությունն այս բնագավառում: Ցարական դիվանագիտությունը ցանկանում էր ավելի գործնական կապեր հաստատել արևմտահայ հասարակական-մշակութային շրջանների հետ: Հենց այս ժամանակ է, որ ռուսական արտաքին գործոց նախարարության հանձնարարականներով Վ. Պոլիս են այցելում Պետական դոմայի անդամ Ս. Պապաջանյանը, բժիշկ, հանրահայտ հասարակական գործիչ Հակոբ Զավրյանը, «Հայկական խմբակ»-ի անդամներ Ս. Տիգրանյանն ու Ն. Ադոնցը² և ուրիշներ:

¹ «Коммунист», газ., 1990, 25 ноября, с. 3.

² Երախտագիտությամբ նշում ենք, որ «Սանկտ-Պետերբուրգի հայկական խմբակ»-ի Հայկական հարցին վերաբերող արձանագրությունների հինգ մեծածավալ հատորները (12 նոյեմբերի 1912-1917) ուսումնասիրելու համար մեզ է տրամադրել պրոֆ. Լ. Ա. Մարգարյանը: Այս անգուզական սկզբնաղբյուրը հավուր պատշաճի կերտարակվի առաջիկայում:

¹ Ե. Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի բանգարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, Իրաժին 133, № 26:

² Տե՛ս «Արարատ», 1912, 2, փետրվար, էջ 191:

³ ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 6, ց. 1, գ. 83, ք. 17:

⁴ Տե՛ս «Հովիտ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1912, № 28, էջ 454: Համեմատության համար նշենք, որ Անիի պեղումները ֆինանսավորող «Ռուսական կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը» 1904-1909 թվականների համար հատկացրել էր ընդամենը 1400 ռուբլի (տե՛ս Ա. Մնացականյան, Նիկողայոս Մառը և հայկական ճարտարապետությունը, Երևան, 1969, էջ 17): Ն. Ադոնցի հետևողական ջանքերի շնորհիվ Ն. Մառի գլխավորած Անիի հնագիտական արշավախմբի հիմնական ֆինանսավորումը 1904-1917 թվականներին իրականացվել է Ս. Պետերբուրգի Հայկական եկեղեցական խորհրդի կողմից:

⁵ «Արարատ», 1912, № VII-VIII, էջ 609:

Ն. Ադոնցը և Ս. Տիգրանյանը Կ. Պոլիս են ժամանում 1912 թ. դեկտեմբերի վերջերին և գործնական մի շարք հանդիպումներ ունենում Գր. Չոհրապի, Գ. Նորատունկյանի, Պ. Հալաճյանի, Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի և պոլսահայ այլ ազգայինների հետ: Ինչպես ժամանակի շատ առաջավոր հայ հասարակական գործիչներ, այնպես էլ Ն. Ադոնցը չափազանց հավատացած էր, թե առաջիկա բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում, կամ հայկական ինքնավարության կերտումը հնարավոր է սոսկ Ռուսաստանի հովանավորությամբ: Նա համոզված էր, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը միակ ճիշտ միջոցն էր տվյալ իրադրության պայմաններում և ըստ այդմ էլ արևմտահայ գործիչներին խորհուրդ էր տալիս հետևելու այդ ուղենիշին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և Հայոց ցեղասպանությունը իրենց խոր կնիքն են թողնում Ն. Ադոնցի հասարակական-քաղաքական գործունեության վրա: Նրա համար բացվում են գործելու նոր, անծանոթ ասպարեզներ: Նա ամբողջովին ներգրավվում է Պետրոգրադի հայկական խմբակի աշխատանքներին, մասնակցում արևմտահայ տարագիրների ու որբերի տեղավորման, նրանց նյութական օժանդակություն ցույց տալու աշխատանքներին: Երբ 1916 թ. սկզբներին ռուսական կառավարությունը միանվազ 250.000 ռուբլի ոսկի է տրամադրում Հայոց Ազգային բյուրոյի որբանոցների բաժնի հանձնախմբին, բյուրոյի նախագահ Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանը անհրաժեշտ է համարում Ն. Ադոնցին և Վ. Վարդանյանին հանձնարարել այդ գումարը բաժանելու որբանոցներ պահող կազմակերպությունների միջև¹:

Ն. Ադոնցը կազմակերպչական կարևոր դերակատարություն է ունեցել 1916 թ. մայիսին Պետրոգրադում գումարված հայկական համագումարի հրավիրման աշխատանքներին²: Բացի պրակտիկ գործունեությունից, նա զբաղվում է նաև գիտատեսական հարցերով: Այդ շրջանում (1916-1917 թթ.) է, որ նա պետրոգրադյան ամսագրերում տպագրում է խիստ ուշագրավ հոդվածներ՝ նվիրված Հայկական հարցին, որոնցում մատնանշում է դրա լուծման հնարավոր ուղիները³:

¹ Տե՛ս Լ. Ազադյան, Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, Լուս Անջելես, 1995, էջ 48:

² **Ив. Амброз, Армянский съезд, «Армянский вестник», 1916, № 12-13, с. 25.** Համագումարի աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս «Армянский вестник», 1916, № 17-18.

³ Տե՛ս առա, էջ 124-139, 141-148:

1916 թ. ամռանը Ն. Մառի, Ա. Լոռու-Մելիք Քալանթարի, Հ. Օրբելու հետ Ադոնցը մասնակցում է Գիտությունների կայսերական ակադեմիայի հնագիտական այն արշավախմբին, որը գործուղվել էր ռուսական բանակների կողմից ազատագրված Մուշ, Էրզրում: Այնուհետև նույն թվականին ղեկավարում է Վանի հնագիտական արշավախումբը:

Այդ օրերին կատարած նրա զրառումներն ու օրագրությունը, որ պահվում են Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում, ցույց են տալիս, թե որքան խորն է ապրել հայագետն իր ժողովրդին հասած դաժան հարվածները, որքան մտահոգ է եղել հայկական հինավուրց մշակույթի հետագա ճակատագրի համար: Այնքան ցնցող են տպավորությունները, որ նա օրեր շարունակ հայտնվել է անզգայության վիճակում. «Չգիտեմ ինչպես եմ շնչում և ինչպես եմ ապրում այս բոլորից հետո», - գրում է նա նոթատետրում¹: Սակայն այդ զրառումներում կան նաև հույսի ինչ-որ շողեր արթնացնող տողեր: Պատմաբանը լիահույս էր, թե այս արհավիրքն էլ կանցնի և ի վերջո հարազատ ժողովրդի մնացվածքը հնարավորություն կունենա վերադառնալու հինավուրց հայրենիք:

Այդ հույսերը հատկապես բորբոքվեցին, երբ Փետրվարյան հաղթական հեղափոխությամբ տապալվեցին ինքնակալական կարգերը: Այդ ակտի զնահատմանը Ադոնցի նվիրած մտորումները, թեև ձեռագիր ու անավարտ, ցույց են տալիս, թե որքան նա ճիշտ է ըմբռնել Փետրվարի դերն ու նշանակությունը Ռուսաստանի ժողովուրդների կյանքում. «Ժամանակը ունակ չէ փոխելու պատմության դատավճիռը: Փետրվարյան հեղաշրջումը երազ չէ, այլ իրական իրադարձություն, որը կատարվեց ամբողջ աշխարհի աչքի առջև և ամբողջ Ռուսաստանի հավանությամբ: Բավական է հիշել Պետական դումայի առջև անցնող հանդիսավոր երթը այն անձանց, որոնք ներկայացնում էին բոլոր կազմակերպություններին և ժողովրդական խավերին՝ բազմանշանակ ցույց՝ որի զլուխ կանգնած էին իրենք՝ հրաժարված կայսերական տան անդամները:

Փետրվարը՝ նոր Ռուսաստանի ծննդյան երկունքն է, եզրափակիչ ակորդը հին կարգերի և հիմքը նոր պետական շինարարության: Բոլշևիկյան ամպոտ ու թուխպ եղանակը հոգեվարքային ջղածություններ են, որ դատապարտված են մահվան:

¹ Տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի խոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, քրթածրար 5:

Յուրաքանչյուր քաղաքական գործունեություն, որպեսզի բեղմնավոր լինի, պետք է որոշակի նպատակ ունենա, հատուկ արտահայտված խնդիր: Ներկայումս չի կարող լինել այլ և առավել իրական կարգախոս Ռուսաստանի վերածնությանն ուղղված համերաշխ աշխատանքի համար, քան փետրվարի 17-ի պատմական դատավճիռը, այն դատավճիռը, որի առջև գլուխ խոնարհեց անգամ երկրի տերն ինքը՝ պատմության թելադրանքի հստակ գիտակցությամբ»¹:

Ժամանակի թելադրանքով է, որ ազգային անխոնջ գործիչը 1917 թ. մայիսին գործուն մասնակցություն է ունեցել հայկական զինվորական հանձնաժողովի ստեղծմանը, աջակցել գեներալ Յակոբ Բագրատունուն՝ հայկական բանակային կորպուսի կազմակերպման ուղղությամբ ձեռնարկված աշխատանքներին²: Ռ. Լեոնյանի (Լ. Նազարյանց) վկայությամբ 1917 թ. վերջերին Ադոնցը Ռոստոմի (Ստ. Ջորյան), Մ. Աճեմյանի և գեներալ Լ. Տիգրանյանի հետ կարևոր դերակատարություն է ունեցել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունների ժամանակ Ղայկական հարցի վերաբերյալ Վահան Տերյանի տրամադրության ներքո գտնվող թղթածրարի ստեղծման աշխատանքներին³: Սակայն Ադոնցին վիճակված չէր ապրել և ստեղծագործել բոլշևիկյան Ռուսաստանի իրականության պայմաններում, որի «ամպոտ ու թուխպ եղանակը» նրան էլ պարտադրեց վտարանդիի տխուր ճակատագիրը:

Տարագրության տարիներին ինչպես Լոնդոնում, այնպես էլ Փարիզում չընդհատվող գիտա-ստեղծագործական աշխատանքները զուգորդվում են ազգային-հասարակական անդուլ գործունեությանը, որի առանցքը շարունակում էին մնալ Ղայկական հարցի հետ աղերսվող գործառույթները: Դրան նպաստում էր նաև այն իրողությունը, որ Փարիզում էր գտնվում Ղայկական ազգային պատվիրակության կենտրոնատեղին: Պատվիրակության նախագահ Գ. Նորատունկյանը հիանալի

¹ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահապան Լ, գրքոց Թ, թղթածրար Ա-8: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հողվածի մակագրությունը Ադոնցը նախապես այն ստորագրել է Politicus («Քաղաքագետ»), հետո ջնջել և մակագրել Humilis («Նվաստ»)՝ փակագծում հավաստելով իրական հեղինակին (H. Αδοσι):

² Ա. Նազարյան, Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թթ.), Երևան, 1999, էջ 99-100:

³ Ռ. Լեոնյան, Իմ հուշերից, տե՛ս «Հայրենիք», տարեգիրք, Բոստոն, 1943, էջ 149-150:

գիտակցելով Ադոնցի ներկայության կարևորությունը՝ 1921 թ. դեկտեմբերի 3-ի գրությամբ դիմում է նրան աշխատակցության.

«Մեծարգո Տիար,

Մեր ազգային դատին կապված ինչ-ինչ իրավաբանական խնդիրներ սերտելու և պատրաստելու համար, Ազգային պատվիրակությունս հարկ տեսավ իրեն գործակից առնել իրավագետ-խորհրդականներու հանձնախումբ մը:

Ծանուցանելով Ձերդ ազնվությանը, թե անդամ նշանակված եք սույն հանձնախմբին, Պատվիրակությունս մեծ հույս ունի, որ չեք զլանար Ձեր փորձված կարողության և արժանյաց նպաստը բերել այս առթիվ իր աշխատությանց:

Մնան հատուկ հարգանք
Նախագահ
Գ. Նորատունկյան»¹:

Առանց տատանվելու Ն. Ադոնցը հատուկ նամակով տալիս է իր համաձայնությունը.

**«Առ Նախագահին
Ազգային պատվիրակության
Ազնիվ Տիար,**

Ի պատասխան գրությանդ 3 դեկտեմբերի, սեպուհ պարտքս կհամարեմ վկայելու Ձերդ Գերազանցության հարգանացս հետ իմ պարտաստականությունս՝ պիտանի լինել հիշածդ աշխատությանց Ձերդ տնօրինությամբ և իմս կարողության չափով:

Խնդրեմ ընդունեք հարգանացս
հավաստիքը
Ն. Ադոնց»²:

Ն. Ադոնցը համագործակցում է Ազգային պատվիրակության իրավագիտական հանձնախմբին, որի կազմում, բացի իրենից, ներգրավված էին նաև Մ. Պապաջանյանը, Գր. Սնապյանը և Մ. Ս. Դավիթ-Բեկը³: Ադոնց

¹ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահապան Լ, գրքոց Ե, Ա-8, ք. 22:

² ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 430, ց. 1, գ. 139, ք. 6:

³ Աճո, ֆոնդ 430, ց. 1, գ. 139, ք. 2:

ցը Պատվիրակության համար կազմել է տեղեկագրեր, հուշագրեր՝ Հայաստանի սահմանների, բնակչության կազմի ու թվաքանակի վերաբերյալ: Նրա աշխատանքները հիմք են ծառայել Ազգային, իսկ այնուհետև Միացյալ պատվիրակության կողմից Ազգերի լիգայի Գերագույն խորհրդին ներկայացված բազմաթիվ փաստաթղթերի ու շրջաբերականների¹: Պատմաբանը համագործակցում էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության հետ: Բավական է միայն հիշատակել, որ 1921 թ. ապրիլի 7-ին Լոնդոնում խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին առևտրի ժողկոմ Լ. Բ. Կրասինի հետ հատուկ հանդիպմանը Ավ. Ահարոնյանը գնացել էր Ադոնցի ուղեկցությամբ²:

Տարագրության ընթացքում, հատկապես փարիզյան առաջին տասը տարիներին, Ադոնցը չխանգորդ եռանդով շարունակում էր ապրել բուռն հասարակական-ազգային առօրյայով: 1920-1930-ական թվականների փարիզահայ միջավայրը համեմատության դյուզն իսկ եզր չունեի Սփյուռքի որևէ այլ համայնքի հետ: Այստեղ էին համախմբվել արևելահայ ու արևմտահայ տարագիր համարյա բոլոր աչքի ընկնող արվեստագետներն ու գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Փարիզը հայկական գրական-մշակութային կյանքի մի ուրույն բռնեմ էր, որ Հայկական Տասնհինգիցի հետո առաջացած փաստությունը փարատելու ինչ-ինչ ճիգեր էր թափում: Այստեղ էին հանգրվանել Ավ. Ահարոնյանը, Մ. Աճեմյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Կ. Ջարյանը, Հովհ. Ջավրյանը, Ա. Խան-Գորոյանը, Հ. Խան-Մասեհյանը, Ալ. Խատիսյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Թորգոմյանը, Ավ. Իսահակյանը, Արր. Ղուկասյանը, Գ. Նորատունկյանը, Շահան Շահնուրը, Լևոն Շանթը, Վ. Շուշանյանը, Ա. Շահխաթունին, Մ. Պապաջանյանը, Պողոս Նուբարը, Ա. Ջամալյանը, Ս. Վրացյանը, Կ. Սասունին, Միք. Վարանդյանը, Օհան Կարոն և շատ ուրիշներ: Փարիզյան տարիները (1921-1931 թթ.) լի էին ոչ միայն գիտական-ստեղծագործական ակնհայտ նվաճումներով, այլև ազգային-հասարակական բուռն իրադարձություններով: Դեռևս տարագրության առաջին տարում (19 մայիսի 1921 թ.) իրավեր է ստանում մասնակցել Եվրոպայում «Էջմիածնամպաստ հանգանակության կեդրոնական հանձնաժողովի» աշխատանքներին՝ «նկատի ունենալով Ձեր ջերմ վերաբերմունքը և նախանձախնդրությունը դեպի Մայր Աթոռի

պահպանությունն ու պայծառությունը»¹: 1925 թ. ընտրվել է Փարիզի Հայոց թեմական «Կեդրոնական առժամյա վարչության անդամ»² և նպաստել հանուն Մայր Աթոռի նվիրատվությունների հանգանակությանը:

Ն. Ադոնցը գործուն մասնակցություն է ունեցել փարիզահայ գրական կյանքի բոլոր նշանակալից իրադարձություններին: Ինչպես Ս. Վրացյանն է փաստում՝ «Փրոֆ. Ն. Ադոնց ընտանի էր հայ գրականության մեջ: Ոչ միայն հին, այլև նոր մատենագրությունը լավ ուսումնասիրած էր և ուշի-ուշով կհետևեր նոր հեղինակներու երկերուն»³: 1928 թ. դեկտեմբերի 11-ին փարիզահայ մտավորականների խորհրդակցության ժամանակ հիմնադրվում է «Հայ գրական ակումբ» միությունը: Հատկանշական է, որ այդքան մի տեղ հավաքված գրողներից նա է ընտրվել գրական ակումբի նախագահ, իսկ ատենապետ՝ Վ. Թագվորյանը, խորհրդական՝ Ռ. Բերբերյանը, անդամներ՝ Լևոն Շանթը, Հ. Ջավրյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Ա. Վաչյանը, Մ. Տեր-Պետերյանը և ուրիշներ⁴: «Գրական ակումբ»-ի նիստերում մեծ հետաքրքրությամբ են լսվել Ադոնցի՝ «Նոր տարին և Նավասարդի տոնակատարությունները հայոց մեջ»⁵, «Պռոշյանց ընտանիքը և Իսրայել Օրին»⁶, «Մկրտիչ Պեշկոպաշյանի մասին»⁷, ինչպես նաև «Արտավան Արշակունի», «Հայերը բյուզանդական գիտության մեջ», «Խորենացու դերը գրականության մեջ» և այլ զեկուցումներ⁸: Ն. Ադոնցը ընտրվել է Ավետիս Ահարոնյանի քառասնամյա գրական գործունեության (1890-1930 թթ.) հոբելյանական կենտրոնական հանձնաժողովի գործադիր նարմնի նախագահ⁹, Աստվա-

¹ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրքոց Ե/Ա-8, ք. 6:

² Տե՛ս «Ընդարձակ օրացույց Ս. Փրկյան հիվանդանոցի հայոց», Կ. Պոլիս, 1926, էջ 102:

³ Ս. Վրացյան, Փրոֆ. Նիկոլայս Ադոնց, «Հայրենիք», օրաթերթ, 1942, 27 փետրվարի:

⁴ «Փարիզի Հայ գրական ակումբ»-ի մասին մանրամասն տե՛ս «Ցառաջ», օրաթերթ, 1928, 5 դեկտեմբերի:

⁵ Նույնը, 1928, 29 դեկտեմբերի:

⁶ Նույնը, 1929, 6 հունվարի:

⁷ Նույնը, 1930, 27 նոյեմբերի:

⁸ Տե՛ս «Հայ մշակույթի օրը», ժողովածու, Փարիզ, 1932, էջ 153-155:

⁹ Տե՛ս «Ցառաջ», 1929, 26 փետրվարի, հմմտ. «Հայրենիք», ամսագիր, 1929, № 6, ապրիլ, էջ 175: Գրողի 40-ամյա գրական գործունեությանը նվիրված հանդիսավոր ճիշտի ժամանակ Ն. Ադոնցի ելույթը տե՛ս «Ցառաջ», 1930, 14 մայիսի:

¹ Տե՛ս աստ, էջ 230-235 և այլն:

² Ավ. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Մկր և Լոզան (քաղաքական օրագիր. 1919-1927 թթ.), Բ տպագր., Երևան, 2001, էջ 161-163:

ծաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի կենտրոնական հոբելյանական հանձնաժողովի փոխնախագահ¹, Ռաֆֆու ծննդյան 100-ամյակի հոբելյանական կազմակերպիչ հանձնաժողովի (1935)², «Սասունցի Դավիթ Էպոսի 1000-ամյակի» տոնակատարության (1939) և այլ հանձնաժողովների անդամ: Հրապարակային դասախոսություններ է կարդացել մշակամասերի գրողներ Հակոբ Պարոնյանի³ և Համաստեղի⁴, միջնադարի ակադեմիկոս Ամիրդովլաթ Ամասիացու⁵, ազգային բարերար Մկրտիչ Սանասարյանի⁶, Կարապետ Եզյանցի⁷ և այլոց մասին: Չէր զլանում իր մասնակցությունը բերել երիտասարդ գրողների «Յարդգող» միության 1927 թ. Փարիզում հիմնադրած Սանասարյան ժողովրդական համալսարանի աշխատանքներին, որտեղ ղեկավարում էր հայագիտական բաժնի աշխատանքները և դասավանդում «Հայոց քննական պատմություն» (հնագույն շրջանից մինչև XIX դարի սկիզբը) ու «Հայ մատենագրություն» առարկաները⁸: Գրական, ուսանողական, երիտասարդական, կանանց, արվեստագիտական, հայրենակցական և այլ միությունների հրավերներով Փարիզում, Բրյուսելում բազմաթիվ

¹ Անվտփիչ ճիստում, որ տեղի է ունեցել 1936 թ. մարտի 29-ին Մոսկովի համալսարանի մեծ դահլիճում, Ադոնցը ներկայացրել է «Հայացած Աստվածաշունչը և նրա պատմական տարրությունը» զեկուցումը (տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1936, № 3, ապրիլ-մայիս, էջ 16-23):

² Հոբելյանական հանդիսավոր ժամանակ Ն. Ադոնցը հանդես է եկել ընդարձակ զեկուցումով (տե՛ս «Ռաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), Կյանքը, գրականությունը, հիշողությունները», Փարիզ, 1937, էջ 122-148, հմտ. «Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1938, 14 հունվարի):

³ Ն. Ադոնց, Հակոբ Պարոնյանի գրականությունը (մանկան քառասունամյակի առթիվ), տե՛ս «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 165:

⁴ Ն. Ադոնց, Համաստեղի գրականության մասին, տե՛ս «Յառաջ», 1929, I մարտի: Հատկանշական է Համաստեղի գրական ժառանգության ադոնցյան գնահատականը, որն այժմեական է և չի կորցրել իր արժեքը. «Մինչև հիմա մեր վիպական գրականությունը եղած է ավելի շատ երապարակագրություն: Այդ իհարկն պայմաններու արդյունք է: Մեր գրողները կյանքը մկարագրած են ոչ թե այնպես, ինչպես որ կա, այլ ինչպես որ կուզեն, որ ըլլար: Համաստեղի տեղը հայ գրականության մեջ, եթե շատ խորը մտնենք, Արավյանի շարքին կրնանք դասել: Թե՛ Արավյան և թե՛ Պարոնյանը մը մկարագրած են մեր գյուղը: Համաստեղ առաջին անգամ է, որ կկանգնի իսկական իրական պատվամղանի վրա, որ և պետք է կառուցանել նոր շենքը» (անդ):

⁵ «Յառաջ», 1927, 7 հունիսի:

⁶ Նույնը, 1927, 16 հունիսի:

⁷ Նույնը, 1928, 7 հունիսի:

⁸ «Յառաջ», 1928, 4 հունվարի, հմտ. Հ. Բեքրեյան, Փրաֆ. Ն. Ադոնց, «Ջարթոնք», տարեգիրք, Փարիզ, 1944, էջ 233:

դասախոսություններ է կարդացել հայ կյանքի ամենատարբեր հարցերի վերաբերյալ¹:

Ն. Ադոնցը ոչ միայն գիտնական էր ու հանրային-ազգային գործիչ, այլև իսկատիպ հայրենասեր՝ «հայ յուր հոգու բոլոր էութամբ»²: Նա այն եզակի գործիչներից էր, որ անկախ հայրենի երկրի քաղաքական ու կուսակցական պատկանելիությունից, միանշանակ պաշտամունք, պատկառանք ու սեր ուներ նրա նկատմամբ: Ս. Վրացյանը ճիշտ է բնութագրել Ադոնց-գործչին. «Հակառակ, որ կպատկաներ պահպանողական ուղղության, իր լայնախոհ բնավորությամբ ան բարեկամներու լայն շրջանակ ուներ և՛ ազատամիտ-արմատականներու, և՛ Դաշնակցականներու և՛ նույնիսկ բոլշևիկների մեջ՝ չնայած որ վերջիններս անհանդուրժելի զրկանքներու ենթարկած էին զինքը»³:

Ինչպես արտասահմանյան տարագրությունից առաջ, այնպես էլ արտերկրում բոլոր պայմաններում հնարավորինս աշխատել է օգտակար լինել իր հեռավոր հայրենիքին՝ թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես: Նրա նախածեռնությամբ ու գործուն մասնակցությամբ է, որ 1926 թ. հոկտեմբերի 29-ին Փարիզում հրավիրվում է հասարակական, մշակութային, քաղաքական ճանաչված դեմքերի մի խորհրդակցություն՝ «Հայաստանի երկրաշարժի առթիվ օժանդակություն կազմակերպելու համար»: Ստեղծվում է աղետյալներին օգնելու կենտրոնական նպաստամատույց մի մարմին՝ բաղկացած չորս հոգուց (Նիկողայոս Ադոնց, Ալեքսանդր Խատիսյան, Արշակ Խան-Գորոյան, Վահրամ Թորոնյան), որն անմիջապես միջոցառումներ է մշակում հանգանակություն կազմակերպելու ուղղությամբ⁴: Իր բազմաթիվ նամակներում, թղթակցություններում, ելույթներում ու բանախոսություններում սփյուռքահայությանը կոչ էր անում սատար կանգնել հայրենիքին՝ նրա պատմության այս ամենածանր ժամանակներից մեկում, հայրենիք, որ անկախ գույնից ու երանգավորումից միշտ էլ, հավիտենապես մնում է հայրենիք, օգտակար լինել նրա մշակութային-շինարարական առօրյային: 1928 թ. գրած նամակներից մեկում հստակորեն արտահայտում է իր հավատամքը. «Որքան և ծանր լինի հայ ժողովրդի դրությունն այդտեղ (այ-

¹ Տե՛ս «Հայ մշակույթի օր», Փարիզ, 1932, էջ 153-155; հմտ. «Կյանք և արվեստ», տարեգիրք, Փարիզ, 1932, էջ 167:

² «Հասկ», 1954, № 3, էջ 87:

³ Ս. Վրացյան, փրոֆ. Ն. Ադոնց, «Հայրենիք», օրաթերթ, 1942, 27 փետրվարի:

⁴ «Յառաջ», 1926, 31 հոկտեմբերի, հմտ. «Հայրենիք», ամսագիր, 1926, № 2, դեկտեմբեր, էջ 151:

սինքն Խորհրդային Հայաստանում – Պ. Յ.), դարձյալ հայրենիքն է, որ իր էությանը լցնում է շատ պակաս և ամենից առաջ կորուստը, որին ենթարկված են հայրենիքից դուրս հաժող (դեգերող – Պ. Յ.) ահագին բազմությունները: Հերոսական միջոցներ են հարկավոր նրանց փրկելու վերահաս ծուլումից և փչանալուց»¹: Նույնը հավաստում է Ադոնցի երբեմնի ուսանող Արփիար Մեծիկյանը. «Այստեղ ավելորդ չեմ համարում ընդգծել Ն. Ադոնցի սերն ու գուրգուրանքը դեպի Մայր հայրենիքը: ... [Մի օր նա ինձ ասաց]. Արփիար, ինչ վերապահումներ էլ ունենանք ներկա Հայաստանի (այսինքն Խորհրդային Հայաստանի – Պ. Յ.) հանդեպ, չնոռանաս՝ սա հայության վերջին ապավենն է, վերջին հենարանը. կորցրինք այս – կկորցնենք ամենը, կանցնենք պատմության արխիվը, մահացած ազգերի շարքը»²: Հատկանշական է պատմաբանի վերջին մամակներից մեկը (15 ապրիլ, 1940 թ.), որն ուղղված էր «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ա. Չիլինգարյանին (Ռուբեն Դարբինյան). «Կարծում եմ, որ վատ չէր լինի, եթե սակավ մի պայքարող եռանդդ խնայեիր, մտրակդ ձգեիր և ավելի հաշտ և սրտացավ աչքով նայեիր մեր աղքատիկ հայրենի հյուղին, մեր խեղճ սոխակեր հայրենիքին: Գիտես, որ մեր ժողովուրդն ուրիշ սնունդ չունի քան սոխը: Խոհեմություն չէ աննպատակ քննադատություններով սառեցնել տարաշխարհիկ հայությունը հույսի միակ աղոտ ճրագեն, նրա ապագայի միակ երաշխիքեն»³: Ադոնցի վերջին օրերին ու ժամերին ականատես բուժող բժիշկ Մինաս Միսաքը, որ հարազատ զավակի նման մինչև վերջին պահը չէր հեռանում հիվանդի սնարից, վկայում է, որ նա մահացավ անտրտունջ ու ներողամիտ ոգիով. «Մահվանից մեկ շաբաթ առաջ սաստիկ տենդ ուներ և օրերով ուշքի չէր գալիս: Մի օր հանկարծ արթնացավ և բռնելով ձեռքս հարցրեց. ի՞նչ եղավ, Հայաստանի մասին տեղեկություններ պիտի բերեիր»⁴: Հայտնի է, որ մինչև վերջին օրերը, մինչև վերջին պահը մտքով հեռավոր հայրենիքի հետ էր:

Ն. Ադոնցի մահն անդամալի կորուստ էր բովանդակ հայ մշակույթի, հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հայագիտության համար:

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, № 3, էջ 112-120:

² Ա. Մեծիկյան, Նամակ Բելգիայից (28 օգոստոսի, 1963), տե՛ս «Մովետական Հայաստանը և սփյուռքահայությունը». Վավերագրեր, հրատարակության են պատրաստել Ս. Բեհրույանը և Խ. Գալստյանը, փաստաթուղթ № 27, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1970, № 2, էջ 52-53:

³ «Հայրենիք», ամսագիր, 1963, մայիս, էջ 25-26:

⁴ Տե՛ս Ն. Աղաճ, Հայկական հարց, Երևան, 1996, էջ 18-19:

Նրա մահն արձանագրող «Սիոն» պարբերականը շեշտել է. «Մեր օրերու մեծագույն կորուստն է ու երկրորդն է անիկա, Կոմիտասեն ետքը. անոնք մարդիկ էին, որոնք ազգ մը գտան»¹:

* * *

Նիկողայոս Ադոնցը գիտական գործունեություն է ծավալել XX դարի առաջին կեսին: Շուրջ 50-ամյա (1895-1940) գործունեության ընթացքում նա թողել է ավելի քան 150 ուսումնասիրություն, որոնք վերաբերում են հայագիտության համարյա բոլոր բնագավառներին՝ լեզվաբանությանը, գրականագիտությանը, բնագրագիտությանը, պատմական աշխարհագրությանը, կրոնին, եկեղեցուն և արվեստին, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական պատմությանը (հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը): Նա երևելի էր նաև բյուզանդագիտության բնագավառում և իրավամբ համարվում է այդ համակարգի մեծագույն և պատկառելի ներկայացուցիչներից, որն իր ուսումնասիրություններով արմատապես սրբագրեց հին բյուզանդագիտության կաղապարված, սրբազնացված բազում տեսակետներ:

Ձարմանալի թարմ և ինքնատիպ է նաև Ն. Ադոնցի հրապարակախոսությունը: Սա բոլորովին նոր, անծանոթ լույսի ներքո է ներկայացնում համբավվոր մտավորականին: Ինչպես իր պատմագիտական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, այնպես էլ այս ասպարեզում Ադոնցի, որպես գիտնականի, առանձնահատկությունը կայանում է նրա զարմանալի հմտությունը համեմատական մեթոդի կիրառման բնագավառում, որը ոչ միայն հիմնարար ատաղձ էր ապահովում իր աշխատանքներին, այլև նոր լույս սփռում: Պատմաբանին նվիրված Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Յովսեփյանի գնահատական խոսքում շեշտվում է. «Նորա (Ն. Ադոնցի - Պ. Յ.) զարմանալի սրամտությամբ, հումորով լի, բանաստեղծական և հաճելի ձևակերպությամբ մտքերի զուգորդությունն ու շարահարությունը դարձնում են նորա գրվածքները հետաքրքրական և գրավիչ»²:

Բնականաբար, Ադոնցի բովանդակ ստեղծագործական ժառանգության մեջ իրենց առավել գրավչությամբ ու հետաքրքրությամբ, հրատապությամբ ու ազգային-քաղաքական հնչելությամբ մասնավորա-

¹ «Սիոն», 1942, մայիս-հունիս, էջ 122:

² Գարեգին Ա կաթողիկոս, Պրոֆ. Ն. Ադոնց, «Հասկ», 1954, № 3, էջ 89:

պես պետք է աչքի ընկնեին հրապարակախոսական երկասիրությունները: Թեև նման աշխատանքների քիվը մեծ չէ (շուրջ չորս տասնյակ), սակայն դրանք պակաս կարևորություն չունեն, քան պատմագիտական երկերը: Թեմատիկ առումով դրանք կարելի է տրոհել երկու՝ Հայոց եկեղեցու պատմությանը և Հայկական հարցին ու Հայոց Մեծ եղեռնին նվիրված բաժինների:

Հանրահայտ է, որ Ադոնցը համարյա իր բոլոր աշխատություններում, ի շարս այլևայլ հիմնահարցերի, անդրադարձել է նաև Հայոց եկեղեցու պատմությանը վերաբերող խնդիրներին: Եվ դա խիստ բնական էր ու հասկանալի, քանզի եկեղեցու և ժողովրդի պատմությունը անխզելիորեն շաղկապված են միմյանց և մեկը հանդես է գալիս մյուսի հետ որպես մի ամբողջական համակարգ: Սակայն պատմաբանի գիտական ժառանգության մեջ սակավ չեն նաև այն էջերը, որոնք նվիրված են զուտ եկեղեցու պատմությանը, եկեղեցական մատենագիտությանն ու արվեստին, հոգևոր նշանավոր գործիչներին¹: Նա չափազանց բարձր ու դրական է գնահատել եկեղեցու խաղացած դերն ու նշանակությունը հայոց կյանքում: Իր օրերում, երբ սովորական ու մոդայիկ էին դարձել ուրացումներն ու հարձակումները եկեղեցու և հոգևորականության դեմ և իրենց ազատական համարող մարդիկ աշխատում էին նսեմացնել այդ արժեքների նշանակությունը հայոց անցյալ, ներկա և ապագա կյանքում՝ Ադոնցն իր հրապարակախոսական երկերով հանդես է գալիս ի պաշտպանություն ոչ միայն եկեղեցուն, այլև ընդհանրապես ազգային ավանդույթներին, հայոց դավանանքին և ազգային այլ արժեքներին²: «Մեր եկեղեցին,- գրում է նա,- մեզ համար այն չէ, ինչ ուրիշների եկեղեցին իրենց համար: Հայոց եկեղեցին և ժողովուրդը անջատ գաղափարներ չեն, այլ մի մարմին, միևնույն: Հայոց եկեղեցին մեր գոյության խարխիսն է եղել անցյալում և այժմ էլ հիմք է մնում նույն ներկա

¹ Դրանցից կառանձնացնենք «Հայսմավուրք», «Ճառնտիր» ու «Ճաշոց» ժողովածուներին նվիրված ուսումնասիրությունները, «Գրիգոր Անավարզեցու տոնացոյց»-ը (ընդուն էլ ձեռագիր), ինչպես նաև «Գրիգոր Լուսավորիչ և Անակ Պարթև», «Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում (2 դար)», «Հայ - ծաթերի ծագման խնդիրը» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006), «Հայացած Աստվածաշունչը և՛ անոր պատմական տարրությունը», «Ամպելիոս՝ Քերսոնի եպիսկոպոս» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 2006) և այլն:

² Տե՛ս «Մի էջ կաթողիկոսության մերձավոր անցյալից», «Հայոց եկեղեցու 1600-ամյակի նախօրեին», «Կաթողիկոսական ընտրություն և մամուլը», «Կեղծը բարքերի և մտքերի աշխարհում», «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հիշատակին», «Տ. Թորգոմ Սրբազան պատրիարքի հիշատակին» (ընդուն էլ աստ):

դժմոյակ պայմաններում. մի օղակ և կապ ցան և ցրիվ հայության»¹: Դեռևս 1904 թ. նա գրել է. «Ազգային միակ հաստատություն լինելով (ներկա հանգամանքներում գրեթե միակը), եկեղեցին մեծ պատասխանատվություն ունի հասարակության առջև»²: Իսկ մեկ այլ առիթով շեշտել է. «Ոչինչ այնքան տաղտկալի չէ, քան այն տափակ ճշմարտության քարոզը, թե կրոնն ու ազգը տարբեր բաներ են: Ներկա պայմաններում ուղղակի հանցանք է նման քարոզը: Մեր ժողովրդի գիտակցության մեջ ազգն ու կրոնը ոչ միայն տարբերիչ չեն, այլև սերտիվ կապված են: Ոչ մի բանավոր հիմք չկա կարծելու, թե Հայ եկեղեցին այլևս ազգային գործոն չէ. նա եղել է և մնում է ամրակուռ գոտի հայության մեջքին»³:

Նա հատկապես կարևորել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գահակալների առանձնահատուկ առաքելությունը երկրի և ժողովրդի ճակատագրում. «Կաթողիկոսը,- գրել է նա 1911 թվականին,- էջմիածնի վանահայրը չէ և ընտրվում է ոչ թե վանքի ազարակները ջրելու, ավազուտները շենացնելու կամ մի քանի եղուկ դպրոցներ կառավարելու: Ամենայն Հայոց հայրապետն ամենից առաջ ընդհանուր հայության վերին պահպանն է, նրա տառապած, բայց անաղարտ խղճի վկան աշխարհի առաջ, մարմնացած նշանաբանն ամենուրեք տարագիր ազգի բարոյական միության»⁴: Ն. Ադոնցին անչափ հուզել են 1930-ական թվականներին եկեղեցու շուրջ Հայրենիքում և Սփյուռքում տեղի ունեցող անցանկանալի իրադարձությունները: Առանձնակի մտահոգված էր Սփյուռքի ներեկեղեցական կյանքում պառակտման ախտանիշների ի հայտ գալով և հնարավոր բոլոր միջոցներով պայքարել եկեղեցական միասնության համար և պարսավել բաժանարարներին. «Անջատվել էջմիածնից, սոհասության վկայական է, այն կտանի մինչև մեղք: Եկեղեցու արժեքը, որպես ազգային գործոն, իր վարչական միության մեջ է, այն մի մարմին է»⁵: Պատմաբանի եզրակացությունը միանշանակ է. «Մենք այսօր և վաղվան համար պետք ունենք Ամերիկայում մի և միակ

¹ Տե՛ս աստ, էջ 283 (ընդգծումը մերն է - Պ. Գ.):

² Պ. Գ. Հովհաննիսյան, Ադոնցյան մասունքներ, «Հայկազյան Հայագիտական հանդես», հատ. ԺԳ, Բեյրութ, 1993, էջ 109:

³ Ն. Ադոնց, Պեշիկբաշյան և կցորդ խնդիրներ, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1931, № 6, ապրիլ, էջ 91, հմտ. «Ազդարար», օրաթերթ, Ստամբուլ, 1931, 24 ապրիլի:

⁴ Աստ, էջ 76:

⁵ Աստ, էջ 286:

եկեղեցու պետի, իբրև Էջմիածնի ներկայացուցչի»¹: Շեշտելով, թե ներկա իրադրության պայմաններում Ս. Էջմիածինը ամայի է և անշուք, «թափուր իր զարդերից, բայց և այնպես փայլում է նրա Կաթողիկեի խաչը իր շուրջը ծավալված բարոյական մթության մեջ: Պահում է իր վեհությունը, լուռ է, բայց որքա՜ն հնչել է այդ լուսությունը. այն իր էությանը մարդասիրական անսասան վկայություն է, քարից կառուցված մեծ Ավետարան է»²: Միաժամանակ նա զարմանալիորեն կանխատեսել էր, թե անպայման կգա այն օրը, երբ «կհնչե փրկարար ժամը» և Ս. Էջմիածինը, որ տառապում է իրավազրկության և բռնության լծի ներքո, դարձյալ կպերճանա: Ճիշտ է նկատել անվանի բանաստեղծ, պատմաբանի սան Սուշեղ Իշխանը, թե «Աղոնցի եկեղեցասիրությունը միայն դարավոր արժեքներու պահպանման և ազգային մտահոգությանց արդյունք չէր: Նա եկեղեցին կնկատեր մեր գոյության առաջին հիմնաքարը և մեր ինքնուրույն մշակույթի լավագույն ստեղծագործությունը: ... Հայ լեզվին չափ և զուցե անկե առաջ՝ Հայ եկեղեցիի դարավոր պարիսպներուն կուզեր կառչած տեսնել տարագիր հայ բեկորները»³:

Մինչև վերջին շունչը հայրենասեր պատմաբանը հավատարիմ մնաց իր իղեալներին, թե որևէ ազգ կենդանի է իր լեզվով, հավատքով ու պատմությամբ: Եվ ամեն ինչ արեց, որպեսզի կարևոր գիտական ուսումնասիրություններով ու հրապարակախոսական նոթերով իր նպաստը բերե այդ վեհ իղեալների իրականացմանը:

Ն. Աղոնցի Երկերի վեցերորդ հատորի նյութերի զգալի մասը վերաբերում է Հայկական հարցի և Մեծ Եղեռնի թեմատիկային: Անդրադառնալով հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությանը, պատմաբանը փորձում է պատասխանել ամենաառաջնային հարցին՝ ովքե՞ր են մեղավորները, արդյո՞ք կարելի էր խուսափել գեհեհից: Նա չի դիմում մեծ հարցադրումների ժամանակ կրկնված այնքան ծամծմված պատասխանի օգնությանը, թե «մեղավորներն են թուրքը, քուրդը, զերմանացին, Արևմուտքը, Ռուսաստանը և այլք»: Զժխտելով նշվածների մեղքի ու պատասխանատվության բաժինը՝ Աղոնցը հարցին մոտենում է այլ տեսանկյունից: Նա փորձում է անկողմնակալությամբ ի ցույց դնել և քննադատել նաև հայ քաղաքական ու կուսակցական կազմակերպու-

¹ «Էջմիածին», 2009, № 2, էջ 105:

² Աստ, էջ 284:

³ Մ. Իշխան, Փրոֆ. Լիկոդայոս Աղոնց. հուշեր և տպավորություններ, տե՛ս Մ. Իշխան, Երեք մեծ հայեր, Բեյրութ, 1952, էջ 30-32:

թյունների որդեգրած ուղեգիծը, որ շատ դեպքերում կորստաբեր եղավ և պատճառներից մեկը տեղի ունեցածի: Իր ապագա ընդդիմախոսներին նա ցուցում է. «Քննադատությունը հասարակական առաջադիմության հիմն է և մեր սուրբ իրավունքը, բայց ոչ թե դատական վճիռներ արձակելու համար, այլ որպեսզի ըմբռնենք անցյալի խտորումներն իրենց ծագումով և նորապես դարձանել աշխատենք»¹: Առաջնորդվելով առաջադրված այս սկզբունքով, նա ստիպված էր փաստել. «Այսօր մենք մեմակ ենք մեր դիակների հետ: Սգավոր ենք, Մեծ Եղեռնը մեր պարանոցին, մեղապարտ ենք բոլորս, ամեն ոք իր չափով, որը՝ գործով, որը՝ անգործությամբ»²: Պատմաբանի հայեցակետով Հայոց ողբերգությունը սկսվում է ճիշտ այն պահից, երբ հայկական վիլայեթների համար քաղաքական ծրագրեր սկսեցին մշակել դրսեցի հայերը. «Ազատագրական կոչը դրսեցի էր հղացումով և գործադրությամբ: Շշմարիտ դարձան էր, եթե կուզեք, որոշ հիվանդության դեմ ընդհանրապես, բայց ոչ նկատառյալ հիվանդի համար: Գաղափարը նման է բույսի և ծաղկում է իրեն հողում: Եթե ազատագրության ծառը ներածո չլիներ, այլ տեղական տունկ՝ տեղի սերմերից ծլած, Հայաստանը սպանդանոց չէր դառնա այնպիսի տկարությամբ:

... Անտարակույս շարժման ծրագրողներն ունեին պահանջած մակարդակը, բայց նույնչափ անտարակույս է, որ այն ժողովուրդը և հողը, որի համար ծրագրված էր շարժումը, չունեին նույն պատրաստակալությունը»³: Պատմաբանի կարծիքով քաղաքական ու զինված պայքարի ժամանակ հաշվից դուրս պետք է մնան Աստված, ճակատագիր, արդարություն և բարոյական նման այլ կատեգորիաներ: Այն ժողովուրդը, որ հույսը դնում է նման բարոյական կատեգորիաների վրա, չի կարող հասնել որևէ հաջողության: Սրանք անտես, աներևույթ և անկշռելի ուժեր են, կարող են գալ և չգալ: Աղոնցը խստորեն քննադատում է այն հայ քաղաքական գործիչներին, որոնք հորդորում էին ապստամբել թուրքերի դեմ ասելով՝ «Սկսենք գործը, մնացածը Աստծո ձեռքին է: Հայաստանը աստղ ունի, երկնքում արդար Պատավոր կա»: Մերժելով նման խրատը՝ պատմաբանը նշում է, որ հայրենասիրություն, հույսը, հավատը, սերը հոգեկան առաքինաբարո կարևոր ազդակներ են, սակայն բավական չեն քաղաքական հաղթանակների հասնելու

¹ Աստ, էջ 250:

² Նույնը, էջ 261:

³ Նույնը, էջ 256:

համար: Հնարավոր չէ մի երկրում, մի որևէ ժողովրդի մեջ ապստամբական լայն շարժումներ բողբոջել, որի հարյուրից իննսունհինգը երբեք հրացան չի տեսել և ծանոթ չէ զինվորականությանը: Հետևաբար նման պայմաններում «Վաղածամ էին և՛ Հնչակների դողանքը, և՛ Դրոշակների ծածանումը»¹: Քննադատելով այն քաղաքական գործիչներին, ովքեր պնդում էին, թե մեծ տերությունները թիկունք կկանգնեն հայերին, ընկերվարական միջազգայինը (ինտերնացիոնալը) իրենց հետ է և ուրեմն բավական է բողբոջի ցույցեր բարձրացնել, ըմբոստ պայթյուններ և արշավանքներ կազմակերպել և Թուրքիան խոստացած բարենորոգումները կիրագործի՝ Ադոնցը անհնարին էր համարում նման ճանապարհով հասնել հաջողության: Եզրակացությունը միանշանակ է՝ միակ ելքը զինվորագրվելն է. դանդաղ, անաղմուկ զինվելը, նախապատրաստվելը: Անհրաժեշտ է, որ ժողովրդի մեծ մասը, զոնե հարյուրից հիսունը, զենք օգտագործել գիտենա: Մենք կռվազան չենք, գրում է նա, սակայն պետք է սովորենք զենք օգտագործել: Ծանոթանանք ժամանակակից զենքի տեսակներին, զինվորագրվենք և ոչ թե խուսափենք: Պատենությունից օգտվենք խոնարհ ճակատով ու համի բերանով: Պատրաստ և զգաստ լինենք, որպեսզի չկորչենք անփառունակ, կռվողների ոտքի տակ կոխան: Մեր զգաստությունը, պատրաստվածությունը, միասնությունը կլինեն մեծագույն հարգանք բյուրավոր զոհերի հիշատակին:

Բալկանյան առաջին պատերազմի շրջանում (1912-1913) վերաբացված Հայկական հարցն ամբողջովին կլանեց Ադոնցի ուշադրությունն ու առօրյան: Անգամ պաշտպանության պատրաստ դոկտորական ատենախոսությունն առժամանակ դրեց մի կողմ: Իր տեսական և պրակտիկ գործունեությամբ նա հայտնվում է իրադարձությունների կենտրոնում: Կառավարության հանձնարարությամբ Ն. Ադոնցը Ս. Տիգրանյանը, բժիշկ Հ. Չավրյանը և Պետական Դումայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանը 1912 թ. վերջերին այցելում են Կ. Պոլիս՝ տեղում հանդիպումներ ունենալու հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ, ճշգրտելու նրանց վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ և ծանոթանալու նրանց քաղաքական ակնկալություններին: Առաջնայինը արևմտահայ գործիչներին դեպի Ռուսաստան կողմնորոշելն էր: Հանձնարարությունը խիստ պատասխանատու էր և վկայում էր միաժամանակ Ադոնցի անկասկած վաստակած հեղինակության և վստա-

հույուն ու հավատ ներշնչելու ունակությունների մասին: Կ. Պոլսում հանդիպումների լայն ու բազմաշերտ շրջանակը (պատրիարք Հովհաննես եպ. Արշարունի, նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, արտաքին գործոց նախարար Գաբրիել Էֆենտի Նորատունկյան, հանրօգուտ շինությանց նախարար Պետրոս Հալաճյան, իրավաբան Գրիգոր Ջոհրապ և ուրիշներ) վկայում է ռուսահայ բանագնացների առջև դրված լայն ծրագրերի մասին: Հատկապես հատկանշական են արևմտահայ ազգային վարչության ատենապետ Ստեփան Գարայանի հետ տեսակցության ժամանակ վերջինիս մտահոգիչ հետևյալ խոսքերը, որ բերում է Ն. Ադոնցը հաշվետվության մեջ. «Ներկա ժամանակներում մենք, որ վարում ենք հայ ժողովրդի քաղաքականությունը, չափից դուրս պատասխանատու պահ ենք ապրում: Արդյո՞ք ճիշտ ճանապարհ ենք ընտրում մենք, արդյո՞ք քաղաքական սխալ չենք գործում, հետևելով այդ և ոչ թե ուրիշ գծի: Այդ հարցին կպատասխանի ապագան»¹: Այս խոսքերն Ադոնցն արձանագրել է 1913 թ. հունվարին: Իսկ տեսակցությունից ճիշտ երկու տարի անց սկսվեց արևմտահայերի Մեծ Եղեռնը: Տարիներ հետո պետք է խոստովաներ, որ ազգովին սխալ թույլ տվեցինք:

1916-1921 թվականները բացառիկ տեղ են գրավում պատմաբանի կենսագրության մեջ: Այդ տարիներին նա որևէ գիտական ուսումնասիրություն չի տպագրել և մի կողմ դնելով գիտական աշխատանքները՝ ամբողջովին նվիրվել է մի կողմից գաղթականներին տեղավորելու ջանքերին, մյուս կողմից՝ դարձյալ արժարժվող Հայկական հարցի նախապատրաստմանը, որն, իհարկե, այժմ ուներ այլ բովանդակություն, քան 1912-1914 թվականներին էր:

Բացի պրակտիկ գործունեությունից, Ադոնցը զբաղվում է նաև գիտատեսական հարցերով: Այդ ժամանակ է, որ նա պետրոգրադյան գիտաքաղաքական հայտնի ամսագրերում տպագրում է Հայկական հարցին նվիրված խիստ ուշագրավ մի քանի հոդվածներ: Առաջին հոդվածը՝ «Հայկական հարցը և գերմանական ծրագրերը», գրել է 1918 թ. մարտի առաջին կեսին, այն է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրից անմիջապես հետո: Այստեղ հեղինակը մանրամասն վերլուծում է Հայկական հարցում Ռուսաստանի որդեգրած քաղաքականության սկզբունքներն ու զարգացման հնարավոր միտումները, վեր հանում այդ երկրի պատասխանատվությունը Հայոց մեծ ողբերգության համա-

¹ Աստ, էջ 258:

¹ Աստ, էջ 119:

տեքստում: «Մեծ եղեռնի միջոցով է, որ,- գրում է նա,- հայերը դառնապես վարձահատույց եղան դեպի Ռուսաստանն իրենց ձգտման ու համակրանքի համար: Օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից՝ պատերազմի մեջ ներքաշված Թուրքիան այնպիսի ջարդեր սկսեց, որ ստիպեց մոռանալ նախկինում դարերով հայերին բաժին ընկած սարսափները»¹:

Ադոնցի համոզմամբ, ցեղասպանության գլխավոր շարժառիթը Հայկական հարցի ուժգնացումն էր 1912-1914 թթ., ինչպես նաև հայերի շեշտված ռուսասիրությունը: «Հայ ազգաբնակչությունը հայկական նահանգներում ու ամբողջ Փոքր Ասիայում հիմնականում կոտորվեց, մասամբ էլ բռնի տեղահանվեց և քշվեց Սիրիայի ու Միջագետքի անապատները»: Ադոնցը օբյեկտիվորեն է ներկայացնում նաև Ռուսաստանի երկդիմի քաղաքականությունը ռազմաճակատային հայտնի իրադարձությունների կապակցությամբ: Նրա կարծիքով, Մեծ եղեռնի զոհերի թիվն ավելի քիչ կլիներ, եթե ռուսական բանակն «իր դանդաղ առաջխաղացումով ու արագ նահանջներով ծայրահեղության» չհասցներ երկրի ավերվածությունը:

Հայկական հարցի վերաբերյալ, ըստ էության, նույն քաղաքականությունն էր որդեգրել նաև նորաստեղծ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը: Ադոնցը մանրամասն վերլուծում է նոր իշխանությունների նշանավոր հրովարտակը արևմտահայոց ճակատագրի վերաբերյալ և գալիս այն ճիշտ եզրակացության, որ առանցքային տարբերություն գոյություն չունի, դեռ ավելին՝ աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը՝ Խորհրդային Հանրապետությունը, հայերին հանձնում է աշխարհում ամենաբռնապետական պետությանը՝ բուրջական բռնակալությանը²: Պատմաբանը մանրամասն վերլուծելով աշխարհաքաղաքական այն բարդ պայմանները, որոնք նախորդեցին և հետևեցին Բրեստի հաշտության պայմանագրին՝ արժանագրում է այն իրողությունը, որ Խորհրդային իշխանությունները որևէ կոնկրետ քայլ չձեռնարկեցին ի պաշտպանություն սեփական հրովարտակի և «նույնքան հեշտությամբ այն պատռեցին, ինչպես որ տվել էին»: Զննադատելով բուլշևիկների դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ, Ադոնցը դիպուկ նկատում է, որ նրանք այս էտապում կատարում են Պիղատոսի դերը և հորդորում «չլվանալ ձեռքերը թանաքով, այլ ձեռ-

¹ Աստ, էջ 128:

² Նույնը, էջ 141:

նարկել իրական քայլեր», որոնք կապահովեն ջարդերից մազապուրծ գաղթականների տարրական իրավունքներն ու ֆիզիկական գոյությունը: «Սոցիալիստական պետությունը,- գրում է նա,- իրավունք չունի այք փակել հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների տառապանքների հանդեպ, որոնք տառապում են Միջագետքի տափաստաններում: Եթե հաշտությունը իսկապես կայացել է, ապա այն պետք է վերադարձնի նրանց իրենց ավերված օջախները, և այդ մասին պետք է հոգ տանեն ամենից առաջ նրանք, ով պայքարել և իրագործել է այդ հաշտությունը: Խաղաղասեր և ազատ չէ նա, որ մտածում է խաղաղության մասին միայն իր համար»¹: Հայերի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած քաղաքականության Ադոնցյան գնահատականը որքան էլ որ անվերապահ է, այնքան էլ իրատեսական: «Ծանր և դառն է մտածել, որ աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը դուրս եկավ մի մուրճ, որ անսպասելի հարվածով կռեց Հայաստանի ստրկության արդեն ընկնող շղթաները»²:

Հայկական հարցին մվիրված Ադոնցի մյուս աշխատությունը՝ «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ», դարձյալ գրվել է Պետրոգրադում և դարձյալ 1918 թ. երկրորդ կեսին: Սակայն զանազան հանգամանքներ խանգարել են Ադոնցին հոդվածը հրատարակել 1918 թվականին: Նույն ճակատագրին է արժանացել նաև «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածը՝ գրված 1918 թ. կեսերին, նախորդից քիչ ավելի ուշ: 1920 թ., երբ Ադոնցն արդեն բնակվում էր Լոնդոնում, նշված հոդվածները ներկայացնում է անգլիացի ընթերցողների ուշադրությանը, այն համոզմամբ, թե դրանց «տեսական հետաքրքրությունը մնում է ուժի մեջ»: Հոդվածները, մեկ այլ ուսումնասիրության հետ, Ադոնցը հրատարակել է առանձին գրքով³:

«Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածում (ի դեպ, անգլերեն հրատարակության վերնագիրն է՝ «Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը») հեղինակը հետևողականորեն զարգացնում է այն տեսակետը, որ պատերազմի ավարտից հետո մեծ և հաղթող տերությունների կողմից նախապատրաստվող հաշտության բանակցություններում անպայմանորեն պետք է դրվի Թուրքիայի անդամահատության հարցը: Որպես պետություն, անշուշտ,

¹ Տե՛ս աստ, էջ 147:

² Նույնը, էջ 148:

³ N. Adoncz, Towards The Solution of the Armenian question, London, 1920.

Թուրքիան կարող է գոյատևել, սակայն տարածքային ոչ այն սահմաններում, որոնցում այժմ պարփակվում է կայսրությունը: Տրամաբանական է սպասել, որ արաբական երկրները կստանան քաղաքական անկախություն: Մերձավորարևելյան թուրքական տիրույթները կանջատվեն Թուրքիայից և կվերածվեն որպես միանգամայն անկախ նոր քաղաքական միավորներ՝ հնարավոր է եվրոպական որևէ պետության հովանավորության ներքո: Սպասելի է, որ տերություններն ի վերջո կպարտադրեն պարտված Թուրքիային, որպեսզի նա ճանաչի նաև Հայաստանի քաղաքական անկախությունը, որ կարելի կլինի կազմակերպել ռուսական զորքերի կողմից գրավյալ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Դա, ըստ պատմաբանի, կլինի Հայկական հարցի միակ ճիշտ և տրամաբանական լուծումը: Թուրքիայի անդամահատումն անկասելի է,- գրում է հեղինակը,- միայն թե տերություններն իրենց մեջ ուժ գտնեն այն իրականություն դարձնելու ուղղությամբ: «Իսկ թուրքական իրավունքները պետք է ճանաչվեն միայն թուրքերով բնակեցված սահմաններում, մնացյալ հողերը, որոնք բնակեցված են այլ ժողովուրդներով, դուրս են բերվելու թուրքական իշխանության լծից»¹:

Վերջապես մյուս հոդվածը՝ «Թուրքիայի անդամահատումը», իր առջև նպատակ է դրել կանխորոշելու պարտված Թուրքիայի ճակատագիրը: Հեղինակը կարծում է, թե տերությունները ճիշտ վարված կլինեն, եթե թուրքական պետության տարածք ճանաչեն ամբողջ Անատոլիան՝ մինչև Տրապիզոն-Ադանա գիծը: Այդ գծից արևելք տարածվում են հայկական հողերը՝ Փոքր Հայքը, Կիլիկիան և Մեծ Հայքը: Հայաստանը պետք է ընդգրկի Տրապիզոնի սանջակի արևելյան կեսը, Սվազը, Ադանա և Մարաշ սանջակները, ինչպես նաև Երզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի վիլայեթները, Վանի սանջակն ու Դիարբեքիրի սանջակի մի մասը: Ահա նման սահմաններում արդարացի կլինի ստեղծել հայկական պետություն: Թուրքիայի տարածքում պետք է ստեղծել Սիրիա պետությունը՝ Լիբանանով հանդերձ: Բաղդադ և Բասրա վիլայեթները, Մոսուլի վիլայեթով հանդերձ հիմք կարող են ծառայել Արաբստան պետության կազմավորման համար: Մոսուլի, Հաքյարի սանջակները, Տիգրիսից արևելք ընկած տարածքները կկազմեն Քուրդստան պետությունը:

¹ Աստ, էջ 180:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության անդամահատմամբ ի հայտ կգան հետևյալ նոր պետությունները՝ Թուրքիա, Հայաստան, Արաբստան, Սիրիա և Քուրդստան:

«Երբ Թուրքիայի հետ հաշիվները մաքրելու պահը գա,- գրում է Ադոնցը,- և դրվի Հայաստանի ազատագրման հարցը, ապա արդարության պարտքն է վերապահել հայերին տնօրինել իրենց և իրենց երկիրը»¹:

Ցավոք, Ադոնցի այս տեսական կանխատեսումները, հատկապես Հայկական հարցի վերաբերմամբ, ապագայում իրենց լուծումը չստացան: Նա մեծ ճշտությամբ կանխատեսել է Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների կազմավորման հնարավորությունը, սակայն ինչ վերաբերում է Հայաստանին և Քուրդստանին, դրանք ոչ միայն չլուծվեցին, այլև հետագայում քրդերի համար ավարտվեց ցեղասպանությամբ, իսկ հայերի համար տարածքային կորուստներով:

1920 թ. ընթացքում լույս տեսավ պատմաբանի «Հայկական հարցը Սևրում» նշանակալից հոդվածը՝ զետեղված անգլերեն ժողովածուի մեջ: Պետք է խոստովանել, որ այն ցայսօր լավագույններից է համարվում Սևրին նվիրված գրականության մեջ: Անշուշտ, իրավացի է, Վ. Ա. Դիլոյանը, երբ գրում է, թե Ադոնցի «սույն աշխատությունը պատմագիտական, ազգագրական, քաղաքական, աշխարհագրական, տղնտեսագիտական և հրապարակախոսական անուրանալի արժանիքներով օժտված մի գործ է, որը մինչև օրս էլ չի կորցրել իր արդիական նշանակությունը: Այս աշխատությամբ Ադոնցը մեր առջև հառնում է իբրև մի անաչառ հայրենասեր, որը գիտական օբյեկտիվությամբ հիմնավորում է իր ժողովրդի դատը, որը շարունակում է մնալ քաղաքակիրթ աշխարհի ճակատին դրոշմված մի խարան՝ մի ամբողջ ժողովրդի Գողգոթան հանիրավի մոռացության տալու համար»²: Սևրի պայմանագրի հայկական հոդվածներն այդպես էլ իրենց լուծումը չստացան և, փաստորեն, Հայկական հարցի լուծումը դարձյալ հետաձգվեց: «Ճիշտ այն պահին,- դառնորեն արձանագրում է պատմաբանը,- երբ ակնիվեր սպասում էինք թափած արյան զնին, մեր մար-

¹ Աստ, էջ 197:

² Վ. Ա. Դիլոյան, Թարգմանչի կողմից, տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ: Անգլերենից թարգմանեց և հրատարակության պատրաստեց Վ. Ա. Դիլոյանը, Երևան, 1989, էջ 10:

տիրոսության և մարդկային իրավունքների հաղթանակին, շրջմուխ բախտը մի անգամ ևս երեսը շրջեց մեզնից»¹:

Աևրից հետո գրված հողվածներում («Յողային գիշումներ Թուրքիային», «Յայաստանի սահմանների խնդիրը», «Յայկական հարցի ներքին կողմերից մեկը», «Յայկական հարցը ամերիկայն սենատում» և այլն) Ադոնցը անդրադարձել է Վ. Վիլսոնի «իրավարար պայմանակարգին», Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում Յայկական հարցի արժարծումներին: Սրանցում խստորեն դատապարտել է Խորիրդային Ռուսաստանին, որն ամեն ինչ արեց կործանելու Յայաստանի Յանրապետությունը, որի արդյունքում «երազների բոցավառ խարույկից մնաց միայն մի աղոտ ճրագ, որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, ավաղ, այնքա՛ն թույլ, որ նրա շողերը հազիվ են հասնում մինչև Արաքսի ջրերը և անգոր են լուսավորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, անուժ ճեղքելու այն կողմ տիրող որբ և ամայի մթությունը...»²:

Ինչպես համոզվեցինք, հարուստ ու բազմաժանր է Ն. Ադոնցի հրապարակախոսական ժառանգությունը: Նա հարստացրել է հայ հասարակական-քաղաքագիտական միտքը, որպես այսօր է ընդունված ասել քաղաքական հայագիտությունը, անանց ու մնայուն արժեքներով: Մեծագույն հայագետի մասին սույն ակնարկը ցանկանում ենք ավարտել Մուշեղ Իշխանի գնահատականով. «Զինք ճանչնալով կարելի էր սիրել Յայոց աշխարհը և խորաչափել մասամբ անոր անհուն գանձարանին հարստությունները: Ադոնց կներկայանար իբրև իր մայր երկրին արժանավոր զավակը, ուժեղ և կենսահողոք ժառանգատերը: Կզգայիր, թե ան իր սրտին ու ձեռքերուն մեջ բռնած է դարերուն հայ ոգեղեն ամբողջ վաստակը, սնած անով և նոր իմաստությամբ մը իր կյանքը նվիրաբերած անոր բարգավաճության»³:

*
* *

Ն. Ադոնցի երկերի սույն վեցերորդ հատորում զետեղված են պատմաբանի հրապարակախոսության մեզ հայտնի բոլոր միավորները: Չենք կասկածում, որ կան նաև այլ միավորներ, մանավանդ 1917-1918 թթ. ռուսական պարբերական մամուլի էջերում, սակայն, որոնք

¹ Աստ, էջ 249:

² Նույն տեղում:

³ Մուշեղ Իշխան, նշվ. աշխ., էջ 17:

մեզ հասու չեն եղել: Առանձին փաստերից կարելի է ենթադրել, որ 1920-1930-ական թվականներին նա աշխատակցել է և հրապարակախոսական հողվածներ է տպագրել նաև ռուսական վտարանդիական մամուլում:

Յատորի հավելվածում անհրաժեշտ համարեցինք տեղադրել «Ղաշնակցության գործի» առնչությամբ քննչական մարմիններին Ադոնցի տված ցուցմունքը և «Կարապետ Եզով» արխիվային չտպագրված նյութերը, համազգային նշանակություն ունեցող առանձին հորելյանների առիթով գրված ուղերձները, ինչպես նաև Ա. Բրոկհաուզի և Ի. Էֆրոնի «Յանրագիտական բառարան»-ի երկրորդ հրատարակության երրորդ հատորի համար գրված «Յայաստան», «Յայ գրականություն» և «Յայոց լեզու» հողվածները: Թեև նշվածները պարունակում են հանրամատչելի գիտելիքներ և ունեն տեղեկատու բնույթ, սակայն գրված են ջերմ հայրենասիրական շնչով ու ազգային արժանապատվության զգացումով և հենց այդ առումով էլ բնութագրում են հողվածագրին:

Յատորի նյութերը դասակարգված են ըստ պատմական ժամանակագրության: Մեր կողմից ավելացված կամ վերծանված բառերը դրվում են ուղիղ [ ] փակագծերի մեջ, իսկ կատարված ծանոթագրությունները, որոնց հերթական համարներն առնված են կլոր ( ) փակագծերի մեջ, տրվում են ծանոթագրությունների բաժնում: Յատորում զետեղված նյութերից շատերը հանված են ՅՅ Ազգային արխիվի տարբեր ֆոնդերից, իսկ 14-ը Յանագգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի թողոնից: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Յանագգայինի Բեյրութի գրական պահոցի և Յայագիտական բարձրագույն հիմնարկի աշխատակիցներին, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ծանոթանալու Ն. Ադոնցի թողոնի նյութերին: Առանձնակի երախտագիտությամբ ենք շեշտում հանգուցյալ պրոֆ. Վ. Ա. Դիլոյանի աշխատանքը, որի հնտալից թարգմանությունները շատ կողմերով նպաստեցին գործի հաջողությանը:

ԳԵՏՐՈՍ Յ. ՅՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՄԻ ԷՁ ԿԱՅՈՂՈՒԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՆՑՑԱԼԻՑ

Մելքիսեդեկ և Երեմիա եպիսկոպոսների թղթակցությունը կարող է մտքեր պղտորել, առանց հարկավոր լուսաբանության:

Ո՞վ են այս եպիսկոպոսները, ի՞նչ պայմաններում է տեղի ունեցել նրանց թղթակցությունը և ի՞նչ է վերջինիս հասարակական արժեքը և որքա՞ն հիմնավոր է Մակար կաթողիկոսի հասցեին ուղղված ամբաստանությունը:

Մելքիսեդեկ Ձմյուռնիո առաջնորդ էր, երբ 1885 թ. կաթողիկոսական առաջին թեկնածու ընտրվեց (1): Երկրորդ թեկնածուն էր Քիչմեկ և Բեսարաբիայի [թեմի] առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը՝ կաթողիկոսության տեղապահը (2): Ռուսաց կայսրը՝ Աղեքսանդր III-ը հաստատեց Մակար արքեպիսկոպոսի թեկնածությունը՝ հակառակ ընդունված սովորության, որով միշտ հավանություն էր տրվում առաջին ընտրյալին: Մերժված Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսը դառնացավ, վրիպած տեսնելով մեծ պատվի առիթը: Դառնությունը հասկանալի էր և մարդկորեն ներելի: Լուսավորչի գահին արժանանալ՝ եզակի փառք է և տեճանքի վերջակետ ամեն մի եկեղեցականի համար: Մելքիսեդեկ, անպայման, մեծապես պիտի գնահատվեր և իր անվան ավելի մեծ շուք բերած կլիներ, եթե պարկեշտություն ունենար մնալու վեհ լուսյան մեջ, թողնելով իր համակիրներին ասել կամ անել ինչ որ հնար էր այս առթիվ: Տարաբախտաբար, նա այս փափկանկատությունը չունեցավ և ազատորեն հրապարակ նետվեց, անձամբ պաշտպանելու կորցրած դատը: Ներողամիտ մարդիկ, գիտակ մարդկային թերությունների, կարող էին պահանջկոտ չլինել նաև այս տկարության հանդեպ, եթե վշտացած եպիսկոպոսը պահեր գործը նեղ սահմաններում, քավականանալով հերքել կայսերական անվստահությունն իր անձին վրա: Մակայն Մելքիսեդեկ ավելի առաջեց անխոհեմության ուղիի վրա և ջանք չխնայեց համոզելու հայ աշխարհը, որ իր ճախողանքը մի ահավոր աղետ էր Հայ եկեղեցու և ազգի համար, մի անդարձանելի չարիք, որի բուն աղբյուրն է որպես թե Պոլոթենիա կոչված եկեղեցական կամոնագիրը¹, ուստի և ամեն ճիգ թափեց վարկաբեկ անելու Հայ եկեղեցու կամոնագիրը (3), այլև սկսեցնելու մորթմանի հայրապետին, առանց պատկառելու, որ իբր եկեղեցական պարտավոր էր հարգանք տածել իր մեծավորը, եկեղեցու պետը:

¹ Այստեղ և հետագայում ընդգծումները հեղինակին են (Պ. Հ.):

Մակարի հայրապետության երրորդ տարին էր, 1888 թվին, երբ Կ. Պոլսում հրատարակվեց «Երկու խոսք Ռուսաստանի հայոց կրոնական և կրթական վիճակին վրա» գրությունը, ուր մուլար հայացքներ, թյուր դատողություններ և բուռն կիրք արձակ դաշտ են գտել (4):

Արդ, [Մելքիսեդեկի] Երեմիա արքեպիսկոպոսին (5) գրած թուղթն այլ բան չէ, քան ամփոփումն հիշյալ գրության: Մակար գահ բարձրացավ առանց լայն համակրանքի, առանց ժողովրդական ծափերի, բայց վարեց իր սրբազան պաշտոնը, ինչպես կեսնենք, ամենայն արժանապատվությամբ, և թողեց բարի անուն և հիշատակ: Մակայն Մելքիսեդեկ և մի քանի ուրիշներ մնացին հառած իրենց համոզման: Հանգուցյալ հայրապետի (6) շիրիմը տակավին թարմ էր, երբ Մելքիսեդեկ հարկ տեսավ գրել Էջմիածին և կրկնել հին երգը: Թվում է, թե կաթողիկոսանալու փափագը դեռ սառած չէր: Նրբորեն հիշեցնում է մտակ անցյալը, իր ընտրության և մերժումի պարագան, և չէ խորշում անվանարկելու մի անգամ ևս իր մեռած մրցորդին, որակելով նրան՝ «ռուս տերության արարած», որ «ստրկորեն ընդունեց օտարադավան վեհապետից կաթողիկոսությունը որպես մի ռուս մետրոպոլիտություն»: Մելքիսեդեկ սրբազանը կարծում է, որ «ռուս կառավարությունը «Պոլոթենիայի օրեն մտադրած է հափշտակել կաթողիկոսական ընտրության իրավունքը», որ «հայրապետական աթոռի գոյությունն անգամ վտանգի է ենթարկվում» և այս շնորհիվ ոչ միայն «օտարի բռնաբարության», այլ նաև «եկեղեցականաց անսիրելության և փառամուլության»: Վերջինս ուղղված է «Մակար սրբազանի օտարոտի գահակալության»: Ողբալով Էջմիածնի կացությունը, Մելքիսեդեկ հորդորում է զգաստանալ և դիմադրել ռուսական բռնության, որովհետև «Հայոց եկեղեցվո կյանքը դիմադրության մեջ է, հզոր դիմադրության»: Հետևապես դիմադրող, կովի մարդ է հարկավոր Մայր Աթոռի վերա: Արիստակես եպիսկոպոսն (7) «անվանարկվում է որպես հետամուտս կաթողիկոսության»: Ասել է, թե Մելքիսեդեկ չէ հավատում Արիստակեսին վերագրած ձգտումին: Հարություն պատրիարքը (8) «վաճառել է ազգի ընտրական իրավունքը», [Ն.] Աշղբյան (9) «արդեն իսկ պատրաստական ծառա է ռուս քաղաքականության», Մ. Խրիմյանն՝ «գառանջալ ավելի հանգստյան կկարոտի քան պաշտոնի» (10): Ուրեմն, էլ ո՞վ մնաց հրապարակի վրա, արժանի կաթողիկոսության: Եզրակացությունը դժվար չէ:

Մելքիսեդեկի այս ընդդիմադրական քարոզը, եթե անկեղծ է և իր համոզումն է, ամեն պարագային մեծ իմաստություն չէ վարչական մարդու համար: Ինք որ իր երիտասարդության տոգորված լինելով այն գաղափարներով, որոնց զոհ գնացին Նալբանդյան (11) և ուրիշներ, չկարողացավ

պաշտպանել իր անձը և ստիպված եղավ թողնել Ռուսիան (12), այժմ կարծում է, որ հայրապետական գաւհին քիկնած դյուրին կլինի դիմադրությանը ապահովել եկեղեցու իրավունքները: Հարկավ, դիմադրությունը պետք է, երբ հարկը պահանջում է: Մեզ այնպես է թվում, սակայն, որ եկեղեցին վարելու և իր շահերը պաշտպանելու մեծագույն արվեստը այն բարձր կարողությունն է, այն խոհական աշխրջությունը, որ բռնության և դիմադրության տեղիք չէ տալիս, պահելով եկեղեցին իր իրավունքի և պարտականության սահմանների մեջ, համաձայն ընդունված օրինագրի կամ կանոնագրի: Ռուս կառավարության վերջին միջամտությունը եկեղեցական գործերի մեջ (13) բնական հետևանք էր մեր եկեղեցականության վարչական ապիկարության: Տրտունջն ու բողոքը արժան երևույթներ են և դարձան մեզանում մի գաթ դարուն լաթ սքողելու մեր սեփական անկարողությունը և նետելու ուրիշների վերա պատասխանատվության ծանրությունը: Այս կարգի են Պոլոժնիայի դեմ ուղղված գանգատները: Պետք է խոստովանել, որ Պոլոժնիան մի մեծ քարիք էր Հայ եկեղեցու համար, մի կանոնագիր, որ հանում էր եկեղեցին իր դարավոր շփոթ և խառնակ վիճակից: Կարիք չկա խորանալու պատմության մեջ: Հիշենք միայն անմահ Պատմահոր խոսքերը Վաղարշակ քաղաքի բերանից «ո՛չ կարգք ինչ աստ լեալ յայտնի, և ո՛չ մեհենից պաշտամուք. և ո՛չ գլխատրաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է, և ո՛չ վերջինն, և ո՛չ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խոռն ամենայն և վայրենի» (14): Այս «վայրենի» մթնոլորտում էր թավալում և հայ եկեղեցական կյանքը: Բյուզանդական կայսրությունը, որի ժամանակ կրոնն ավելի մեծ հրապույրներ ուներ, երբեք չհոժարեց հովանավորել Հայ եկեղեցին, զլացավ ճանաչել պետական մարմին, թողեց եկեղեցին իր բախտին, պատրաստ միշտ քայքայելու, հունական եպիսկոպոսություններ հաստատեց Հայաստանում: Սելջուկյան արշավանքը վերջ տվավ այս ավերիչ քաղաքականության, հույն նվիրապետությունը վերացավ մեր երկրից: Մուսուլման տիրապետության ներքո Հայ եկեղեցին շատ գարուններ տեսավ, շատ ձմեռներ, և առանձնաշնորհումներ ունեցավ և՛ գրկանքներ կրեց: Երբեք չկարողացավ այս թե այն պատճառով հաստատուն իրավակարգ մշակել, թողնելով ամեն ինչ տեղի և ժամանակի պայմաններին և կաթողիկոսների անհատական հնարավորություններին և օտար վեհապետների տրամադրություններին:

Ռուսական կայսրությունն էր, որ Արարատյան դաշտը Մայր Աթոռով գրավելուց հետո, հետամուտ եղավ դարմանել վիրավոր Հայ եկեղեցին, կանոնավորելով նրա ներքին կյանքն իր պատմական հիմքերի վրա: Տարիներ շարունակ աշխատեց մոտեն ծանոթանալ նրա անցյալին, ավանդություններին և սովորույթներին, բարք ու վարքին, դիմեց մասնագետ հայերի և

նրանց հանձնեց կազմել Հայ եկեղեցու համար հիմնական մի կանոնագիր: Ըահան-Ջրպետ (Եղեսիայի հայ և Փարիզի Արևելյան լեզուների դպրոցի պրոֆեսոր, հրավիրված ուսուցիչ Ներսիսյան դպրոցի) (15) և Մերովրե եպիսկոպոս (16) պատրաստեցին մի նախագիծ (17): Ռուս կառավարությունը չշտապեց. նախագիծը նորանոր քննության ենթարկեց, լրջորեն ուսումնասիրեց բոլոր կետերը, կարևոր սրբագրություններ արավ գրեթե միշտ ի նպաստ Հայ եկեղեցու, և խմբագրությանն ավելի կատարյալ ձև տալով՝ հաստատեց և հրապարակեց կայսերական հրովարտակով 1836 թվի մարտի 11-ին:

Հայ բազմաչարչար եկեղեցին ելավ վերջապես ամեն տեսակ կամայականությունների շրջանակից և կանգնեց օրինական թմբի վերա: Կարգ ու կանոնն առաջին պայմանն է որևէ հաստատության, թե հասարակության առաջադիմության:

Նոր կանոնագիրն ոչնչով չէր մեղանչում Հայ եկեղեցու ավանդության կամ շահերի դեմ, այլ լրացնում էր կարևոր պակասները: Գուցե կատարյալ գործ չէր, բայց անկատարն ավելի լավ է, քան ոչինչը և ո՞վ է, որ պիտի մշակեր կատարյալը (18):

Արդ եկեղեցուն վիճակված այս բարեկարգությունն անգամ տրտունջի և բողոքի նյութ եղավ: Առաջինն եղավ Կ. Պոլսո պատրիարքը (19), որ դժգոհություն հայտնեց հայտնու կերպով, որ նորահաստատ սինոդը (20) սահմանափակում է հայոց հայրապետի միահեծան իշխանությունը: Բարեմիտ պատրիարքը մոռացել էր, որ իր իսկ պատրիարքարանի գոյությունն ամենամեծ սահմանափակումն էր հայրապետական միահեծանության, նրա իրավասությունից հանելով հայության խոշորագույն մասը: Բողոքը բացատրելու է թերևս այն անվստահությանը, որ տիրում էր Պոլսի հայ շրջաններում հանդեպ Ռուսիո: Սակայն Սինոդ հաստատելու գաղափարը ծնվել էր սկզբնապես հայ գլուխներում և ոչ ռուս: Սինաս Լազարյանն էր (21) Էջմիածնի հավատարմատարը՝ Պետերբուրգ և իմաստուն խորհրդակիցը կաթողիկոսների, որ առաջին անգամ Սինոդի խնդիր հարուցեց: Դավիթ-Դանիելյան աղմուկները (22) ծանր տպավորություն էր թողել օտարների վրա, հինավուրց եկեղեցու վարկը արատավորելու չափ: Սրտացավ Լազարյանն առաջարկեց մի սինոդաստրան հաստատել բարձրաստիճան եկեղեցականներից, մի հեղինակավոր մարմին, որ օժանդակ լիներ կաթողիկոսին և հսկեր հայրապետական կանոնավոր հաջորդության վերա, թույլ չտալով տխուր երևույթների կրկնությունը: Դանիել կաթողիկոս, հետո Եփրեմ կաթողիկոս (23), դիմեցին ռուս կառավարության նույն բաղձանքով: Առաջին դիմումը ստորագրած է ի միջի այլոց Ներսես վարդապետ, ապագա Ներսես Ե

կաթողիկոսը (24): Ռուսները ընթացք չավիճ խնդրին, այն սուկ պատճառով որ Մայր Աթոռը տակավին ռուսական սահմաններից դուրս էր և ամխոհեմություն կլիներ միջամտել օտար պետության մեջ նստող կաթողիկոսարանի գործերին: Իսկ երբ գրավեցին Երևանը, ձեռնամուխ եղան կարգի բերելու Հայ եկեղեցու վիճակը, որի հետևանքը եղավ, երկարամյա աշխատություններից հետո, 1836 թ. Պոլսեմիան:

Մատթեոս Ա կաթողիկոսը (25), ինչպես և Կ. Պոլսի պատրիարքը (26), հաշտ աչքով չնայեց նոր կանոնադրության վերա. վերաքննության ծրագիրներ պատրաստեցին, որոնց մասին կարելի է գաղափար կազմել Մատթեոս եպ. Իզմիրյանի (27) ստորագրությամբ հրատարակված «Տեղեկագիր կաթողիկոսական երկրորդ համձեռնաժողովու առ ազգային ընդհանուր ժողովն» (Կ. Պոլիս, 1883) գեկուցումից:

Կ. Պոլիս շարունակեց միշտ խեթ նայել Պոլսեմիային, չափազանց մեղով նրա թերիքը և գրեթե ուրամալով անվիճելի արժանիքը: Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսը ծայրահեղ դժգոհներից էր: Այնքան հեռու է գնում իր սրամտության մեջ, որ կայսեր վերապահված իրավունքը՝ երկու թեկնածուից մեկը հաստատել, համարում է հափշտակություն ընտրական իրավունքի, ինչն է: Երկրորդ թեկնածուն փողոցից չէ առնված: Նա ևս ընտրված է ազգովին: Պետք է խոստովանել, որ ազգային ընտրական ժողովը շատ հետևողական է եղել իր ընտրության մեջ: Ներսես Ե-ի ընտրության ժամանակ, ինքը Ներսես համձեռնարարեց ի միջի այլոց Մատթեոս եպիսկոպոսին և արդարև իրենից հետո նա կոչվեց Էջմիածին: Մատթեոսի երկրորդն էր Գևորգ եպիսկոպոս (28), և հաջորդ ընտրության նա գահ բարձրացավ: Խրիմյանի հետ թեկնածու էր Մատթեոս Իզմիրյան, որ նրան հաջորդեց: Մնաց Մելքիսեդեկի դեպքը: Ներսես Վարժապետյանի (29) հետ երկրորդ թեկնածու էր ընտրվել Խրիմյան և ուրեմն, նա պետք է լիներ Ներսեսի հաջորդը: Մակայն շատերն ընդդիմացան նրան, մեծ համարում չունենալով նրա վարչական ձիրքերի մասին, և առաջ մղեցին Մակարի թեկնածությունը: Այսպիսով մրցությունը Խրիմյանի և Մակարի միջև էր: Մելքիսեդեկ բնավ մեծաքանակ համկիրներ չունեց, և նրա հաջողությունը պարզ հետևանք էր ընտրական խաղի, երբ բուն մրցողները, հակառակորդին տապալելու նպատակով, ձայն են տալիս երկուստեք մի երրորդ անձի: Մակար ավելի քվե ստացավ, քան Խրիմյան, բայց մրցության օգտվեց Մելքիսեդեկ՝ համաձայն դասական առածի՝ «երկուսը կռվելիս, շահում է երրորդը» (30):

Մելքիսեդեկի հաղթությունը ձևական էր և հետևապես, պետք չէր այնքան աղմկել: Մակարի հաստատումը, սկզբունքի տեսակետն ևս, չէր

բռնաբարում Հայ եկեղեցու «գերիշխանության» իրավունքը: Լինենք իրավախոհ: Օրենքի պահանջը՝ ներկայացնել երկու ընտրյալ, նշանակում է, որ կայսրն իրեն է վերապահում երկուսից մեկն ընտրելու վերջին իրավունքը: Հակառակ դեպքում, այսինքն՝ եթե հաստատողը պարտավոր է վավերացնել առաջին կոչված թեկնածուն, այն ժամանակ ի՞նչ իմաստ ունի երկուսի ընտրությունն ու ներկայացումը: Մյուս կողմից, հարկավ, անպատեհություն է տեսնել հաստատված երկրորդ և ոչ առաջին թեկնածուն: Միակ պատվավոր ելքը մնում է այն, որ ընտրական ժողովը կանգ առնի երկու հավասարաթեք անունների վերա՝ առանց «առաջին» և «երկրորդ» որակումի: Սրանով ազգային ձայնը և կայսրի հաճությունը կխուսափեն ընդհարումից: Իսկ եթե դժգոհ բժախնդիրը համառեր և խնդիր ծագեր օրինագրի կետը փոխելու, ո՞վ կարող էր երաշխավորել, որ կաթողիկոսի հաստատությունը չէր վերապահվի այս անգամ Երևանի նահանգապետին, մեծ նախկին խաներին, կամ Կովկասի կառավարչապետին, ինչ որ կլիներ խոշոր հարված Մայր Աթոռի արժանապատվության: Տակավին ռուսաց տիրապետության տակ չանցած, մեր կաթողիկոսները ձգտում էին հաստատության տակ չանցած, մեր կաթողիկոսները ձգտում էին հաստատվել Ռուսիո կայսեր կողմից՝ իրենց դիրքը բարձրացնելու համար: Պոլսեմիան իրականացրեց նրանց բաղձանքը: Ռուսական շահերին ընդդեմ չէր հովանավորել Հայ եկեղեցին: Կովկասի փոխարքաներ՝ իշխան Վորոնցով (31) և իր հաջորդ իշխան Բարյատինսկի (32) շատ բարյացակամ էին: Ներսես Աշտարակեցու մահից հետո, նոր կաթողիկոսի ընտրության առթիվ, իշխան Բարյատինսկի հարցնում էր Պետերբուրգի արքունիքը, թե ի՞նչ դիրք պետք է բռնել հայերի վերաբերմամբ և ի՞նչ քաղաքականության հետևել: Արդյո՞ք պետք է ստեղծել հայերից մի գորավար և հավաք ազգություն՝ առաջացող ուրույնության շավղով և ընդունակ քաղաքական կարևոր կշիռ ունենալու արևելյան խնդիրներում, թե ընդհակառակը, գերադասելի է կասեցնել նրանց բարոյական զարգացումը մշտապես կայսերական հսկողության և թաթի տակ պահելու ցանկությամբ: Մի դեպքում, մյուս իշխանի կարծիքով, կարևոր է, որ կաթողիկոսը լինի մի ազնիվ, լուսամիտ, հաստատակարար ունեցող մի դեմք, մյուս դեպքում՝ բավ է տեսնել հայրապետական գահի վերա անարժան ոմն՝ բարոյապես վարկից գուրկ և պատրաստ ծառայելու գործիք ռուսաց քաղաքականության:

Մատթեոսի ընտրությունը և այն արտակարգ շքեղ ընդունելությունը, որին չէր արժանացել ոչ մի նորընտիր՝ առաջ և հետո, վկայում էին անխաբորեն, որ առաջին տեսակետն է, որ հաղթանակել է: Իշխան Բարյատինսկին հայտնել էր արդեն իր հայացքը նախապես առաջին միջխորհին (33) ուղղված նամակում, թե պետք է հովանի լինել Հայ եկեղեցուն

և ազգությամբ, որպեսզի կարելի լինի գրավել թուրքահայերի համակրանքը ընդդեմ եվրոպական պետությունների ազդեցության: Տարաբախտաբար Մատթեոս Ա օրվան մարդը չեղավ և չկարողացավ շահավետել նպաստավոր տրամադրությունները և արժեցնել հայրապետական գահի նշանությունը: Մնաց մի միջնադարյան վանական, որ ավելի կրոնական գրքեր գրելով գրադեց (34), քան վարչական գործերով: Անհմտությունը, թե Պոլսեն բերած նախապաշարմունքը Պոլտժեմիայի նկատմամբ թույլ չավիճ նրան, փոխանակ բննադատելու, օգտվել լայնորեն այն բոլոր հնարավորություններից, որ տալիս էր Պոլտժեմիան և ամուր հիմքերի վերա դնում գեթ դպրոցական գործը:

Երևանի մահանգը գրավելուց հետո Պասկևիչն անգամ անհրաժեշտ էր համարում Էջմիածնում բանալ մի հոգևոր բարձր դպրոց Հայ եկեղեցու համար նոր և լուսավորյալ անձեր պատրաստելու համար: Իշխան Բարյատինսկին հիշյալ գրության մեջ հիշում է, որ Գաբրիել վարդ Այվազյան (35) դպրոց է հիմնել Օղեսայում (36) և այն միտքն է հայտնում, որ թեև ռուս կառավարությունը միշտ թերահավատությամբ է վերաբերել դրսեն եկած ուսուցիչների և դաստիարակների վերա, բայց հայոց դպրոցին պետք է թողնել կատարյալ ազատություն, թե՛ ծրագրի և թե՛ ավանդության եղանակի վերաբերյալ, հայ միտքն ու համակրությունը շահելու դիտավորությամբ: Քիչ հետո Աղեքսանդր II-ի ազատարար շունչը փչեց համայն Ռուսիայի վերա: Բարեհաջող կացությունից հնար էր օգտվել և օժտել հայ ազգը սեփական կանոնավոր դպրոցներով և ապահովել հայ մշակույթի ու հայության ինքնուրույնությունը: Բայց թերացանք այդ սրբազան պարտքի և պահանջի մեջ: Պոլտժեմիան հրահանգում է, որ Հայ եկեղեցու զավակների կրթության համար Ս. Էջմիածնի ամեն մի թեմում հաստատվում է հոգևոր դպրոց: Վեց թեմից երկուսը երբեք չունեցան պահանջված դպրոցը, իսկ մյուս թեմերի դպրոցները մնացին խղճուկ վիճակի մեջ, առանց մշակված և հաստատված ծրագրի, և անկարող հավասարվել պետական վարժարաններին: Ս. Էջմիածնի ճեմարանը հիմնվեց միայն 1874 թվին և եղավ ազգային կրթության հնոց կես դար շարունակ (37): Բարեկարգ դպրոցները կազմում են այժմ էլ մեր գոյության խարխախտը: Ի՞նչ կլինե՞ր ներկա մեր մշակույթի վիճակը, եթե միջնակարգ հոգևոր դպրոցները կանգնած լինեին կրթական պահանջների բարձրության վերա: Ծխական դպրոցներն ավելի եղկելի դրության մեջ էին: Հնուց սովորություն էր, որ գյուղական եկեղեցիներում տեղական քահանան, թե տիրացուն ձնռան օրերին գեղջուկ երեխաներին գրել կարդալ էին սովորեցնում: Պոլտժեմիան ընդունել էր, այդ սովորության համաձայն, որ ամեն մի եկեղեցի և վանք կարող է ունենալ

դպրոց: Մակայն ոչ-որ փույթ չտարավ երբեք գյուղական դպրոցների մասին մինչև Մատթեոս Ա, երբ հաստատվեցին հոգաբարձու մարմիններ և նրանց հանձնեցին գործը: Գևորգ Դ թեմական տեսուչներ նշանակեց ընդհանուր հսկողության համար: Բայց և այնպես դրությունը մնաց խառնակ՝ ծրագրերի, ուսուցիչների պատրաստակամության և նյութական միջոցների նկատմամբ: 1871-1872 թվականներին ռուսական վարժարանները նոր կազմակերպություն ստացան բաժանվելով երկու կարգի՝ գիմնազիա և ռեալական դպրոց: Գուցե մերձավոր առիթն այս վերանորոգության եղավ այն, որ ռուս կառավարությունը հրաման հանեց 1873 թ., որ բոլոր կարգի և ազգի վարժարանները՝ հաշվված և հայ դպրոցները (բացի թեմական հոգևոր դպրոցներից) ենթակա են Լուսավորության նախարարության տնօրինությանը: Գևորգ Դ կաթողիկոսն հարկավոր բացատրություն տվեց կառավարության, որ դպրոցները եկեղեցական են և ոչ հասարակական և ըստ Պոլտժեմիայի գտնվում են հայ հոգևոր իշխանության տեսչության ներքո: Կառավարությունը թողեց խնդիրը նախկին վիճակի մեջ, միայն պնդեց որ հոգևոր իշխանությունը պարտավոր է տարեկան հաշվետվություն ներկայացնել: Թվում է, որ ազգային իշխանությունը թերացավ, անփույթ գտնվեց այս պարտավորության հանդեպ, ուստի ռուս կառավարությունը քանիցս անգամ սաստելուց հետո 1884 թվին սուր կերպարանք տվեց հարցին՝ պահանջելով անմիջապես գործադրել նախարարության որոշումները հայ դպրոցների վերաբերյալ, և որովհետև Հայրապետական աթոռը թափուր էր, Միմողը իրեն իրավասու չհամարեց միջամտիլ լինել խնդրին մինչև նոր հայրապետի ընտրությունը: Կառավարությունը, անտեղի փութկոտությամբ, և բռնի միջոցներով փակեց դպրոցները 1885 թվին:

Այս անօրինակ բրտությունն անսպասելի չէր: Աղեքսանդր II կայսրի եղերական մահից հետո մի նոր և ազգայնամուլ հոսանք սկսվեց Աղեքսանդր III-ի օրով: Հայերի հանդեպ բռնած դիրքը բնավ չէր համապատասխանում այն տրամադրություններին, որ ստեղծել էր Հայկական հարցը խրախուսելով քաղաքական շարժումը, փութացնել իրագործումն այն երազների, որ այնքան մտալուտ էին թվում: Մկրթից ևեթ ռուսաց կառավարությունը թշնամական վերաբերմունք որդեգրեց դեպի հայ քաղաքական խանդավառությունը, շարունակեց անմիջապես ետանդով իր անիմաստ քաղաքականությունը, շարունակեց անմիջապես ետանդով իր անիմաստ քաղաքականությունը մինչև մեծ պատերազմը (38): Ռուս մոլեռանդության առաջին գոհը եղավ հայ դպրոցը: Հոգաբարձական աղմկալի ընտրությունները, մանավանդ գլխավոր քաղաքներում, անվերջ գանգատներ ուսուցիչներից, թե հոգաբարձուներից, որոնց լայն արձագանք էր տալիս անհեռատես մամուլը, այլ բանի չծառայեցին, քան կենտրոնացնել կառավարական ուշադ-

ությունը հայ դպրոցների վերա ևս, առավել, որ տեղական անբար-
յացական ռուս պաշտոնությունը պատրաստ էր ամեն կարգի բան-
սարկություններ անել բարձր իշխանության հաճելի լինելու համար: Ռուս
կառավարությունը քյուր տեղեկություններ ուներ հայոց դպրոցների թվի և
տնտեսության մասին: Չափազանցած կարծիք ուներ մանավանդ դպրոց-
ների [նյութական] միջոցների և դրանց աղբյուրի մասին: Թերթերի աղ-
մուկները տեղիք էին ավել կարծելու, որ միջոցները գլխավորապես ժո-
ղովրդական են և կառավարությունը հույս ուներ դպրոցները գրավելուց
հետո նախկին միջոցներով պահել նույն դպրոցները՝ Կովկասի շրջանային
հոգաբարձության հսկողության տակ: Հիասթափումը մեծ էր, երբ Մայր
Աթոռը բացատրեց, որ մեր դպրոցները ժողովրդական չեն և ոչ էլ սեփական
գույք ունեն, այլ միայն եկեղեցական են, որովհետև պահվում են եկեղեցու
հասույթներով: Հետևապես չար գործն առաջ տանելու համար մնում էր
հարվածն ուղղել դեպի եկեղեցու սեփականությունը, պատրվակ բռնելով
չարամիտ ամբաստանությունները, թե եկեղեցու հարստությունը ծառայում
է սնուցանելու արտասահմանյան հեղափոխական կազմակերպություն-
ներին: Հեռու չգնանք: Դառնանք Մելքիսեդեկ եպիսկոպոսի մեղադրության:

Մակար արքեպիսկոպոսը [կաթողիկոս] ընտրվեց, երբ դպրոցներն ար-
դեն փակված էին: Մելքիսեդեկի կարծիքով «փակված դպրոցները Մակարի
ձեռքով չբացվեցան, զի նա տերության արարածն էր» և «ծխական
դպրոցներն իսկ պետական ծրագրի և հսկողության ենթարկվեցան»:
Այստեղ դիտավորյալ շփոթ կա մեղադրականի մեջ: Փակված դպրոցները
հենց նույն ծխական դպրոցներն էին, որ շնորհիվ Մակարի վերաբացվեցին:
Անտեղյակ ընթերցողը պիտի կարծե, թե այլ էին բանի փակված դպրոցները,
որ փակ մնացին և այլ ծխական, որ նոր պատուհաս կրեցին՝ ենթարկվելով
պետական հսկողության: Օծվելուց հետո Մակարի առաջին գործը եղավ
դպրոցների խնդիրը: Խորհրդակցության հրավիրեց ձեռնհաս դեմքեր,
ամենն կարող մասնագետներ, ինչպես Մեղրակ Մանդինյան՝ նշանավոր
մանկավարժ (39), Կարապետ Կոստանյանց՝ մեծանուն հայագետ (40),
Արշակ Նահապետյան՝ ճեմարանի տեսուչ, հետագայում եկեղեցական
(41), Ստեփանոս Պալասանյան՝ պատմագետ (42), և սրանցից կազմեց մի
հատուկ հանձնաժողով, որին և հանձնեց խնդրի խորունկ և բազմակողմ
ուսումնասիրությունը՝ մի քանի վանականների աջակցությամբ: Հանձնա-
ժողովը ստուգեց վիճակագրական տեղեկությունները ծխական դպրոցների
թվի և նյութական աղբյուրների մասին: Երկուտարյուրից ավելի չէին այն
դպրոցները, որոնք կարող էին փոքրիշատե ապահով համարվել տնտե-
սապես: Սրանց համար ևս մշակվեց ընդհանուր ծրագիր: Փակված

դպրոցները մեծ մասով նախակրթարաններ էին: Քաղաքների մեջ միայն
կային ավելի թվով դասարաններ: Թիֆլիսում Գայանյան և Հովնանյան
աղջկանց դպրոցները բացառիկ երևույթ էին իրենց վեց դասարաններով:
Նոր դպրոցական ծրագիրն ընդունում էր հինգ տարվա դասավանդություն՝
Ա, Բ և Գ պատրաստական դասարաններ և Ա, Բ դասարաններ: Ավար-
տողները կարող էին շարունակել իրենց կրթությունը թեմական դպրոց-
ներում: Ուսուցիչների վարձատրության խնդիրը ևս կանոնավոր և պար-
տավորիչ ձև ստացավ երկար գոպարների հաստատությամբ: Կառա-
վարության շատ պահանջները չընդունվեցին պարտ ու պատշաճ բացատ-
րությամբ:

1886 թվին, դպրոցները մի քանի ամիս փակ մնալուց հետո, բացեցին
իրենց դռները, առանց արտաքին որևէ փոփոխության. նույն հոգաբար-
ձությունները, նույն ուսուցիչները, նույն սովորույթները դպրոցական կյան-
քի: Մելքիսեդեկը սխալվում է կարծելով, որ հայ ուսուցիչների ընտրությունը
պիտի կատարվեր այնուհետև Կովկասի շրջանի հոգաբարձուի գիտու-
թյամբ: Ընտրության եղանակը մնում էր նախկինը, այսինքն՝ վերապահվում
էր հոգաբարձության, հսկողությունը պատկանում էր հոգևոր իշխանության:

Կովկասյան հոգաբարձուի պահանջն էր, որ ուսուցչական կազմի մեջ
չսպորդեն անբաղձալի վարքի տեր անձեր, կամ օտարահպատակներ և գա-
նազան փախստականներ կասկածելի անցյալով: Մերժել հոգաբարձուի
ցանկությունը, նշանակում է անտեղի կասկածներ հարուցել ուսուցիչների
վերաբերյալ: Ուսուցիչները մեծ մասամբ մեր դպրոցականներից էին, թե-
մական դպրոցներից և ճեմարանից:

Մանկավարժական գործին անձնավեր և անշահասեր անձեր էին, վեր
կասկածից, և եթե իրենք քաշվում էին ռուսական աչքերից՝ միակ պատճա-
ռը հակառուսական տրամադրությունները չէին, այլ ռուսերենի անբա-
վարար գիտությունը: Արդյո՞ք չընդմիջեց այնուհետև լուսավորությունը մեր
դպրոցական գործերի մեջ, կամ վերջիններս զգացին պետական հսկո-
ղության ծանրությունը: Երբեք: Հարցը տեսական կամ ձևական սկզբունքից
այն կողմ չանցավ:

Հայոց պատմություն և աշխարհագրություն ավանդում էին թեմական
դպրոցներում ինչպես ճեմարանում՝ երրորդ դասարանից սկսված: Հետևա-
պես ծխական դպրոցներում նրանք տեղ չունեին: Ռուսաց պատմություն և
աշխարհագրություն, ինչպես և ընդհանուր պատմություն և աշխարհագրու-
թյուն ճեմարանում ավանդվում էին երկրորդ դասարանից: Ծխականները
երկրորդ կամ վերջին տարին պարտավոր էին նույն առարկաների վերա-
բերյալ տարրական տեղեկություններ տալ, նայելով ուսուցչի կարողության:

Ռուսաց լեզվով կրոնի դասեր ավանդել հայ աշակերտներին՝ կաթողիկոսի կողմից չընդունվեց: Մելքիսեդեկի հռոի մարգարեությունը, թե երբևիցե պիտի մույն պահանջը գործադրվեր՝ երբեք չիրականացավ: Այս խնդիրը ծագել էր հայ ծնողների ամոթալի մախաձեռնությամբ: Կրոնը ռուս դպրոցներում առաջնակարգ առարկաների թվում էր, թեև շատ վատ է ավանդվում: Հայ տղաների վերաբերյալ հայ կրոնը մույն բարձր դիրքն ուներ: Կրոնագիտության թվանշանը համարվում էր հայտարար և՛ տղայի բարոյականության և՛ վարք ու բարքի: Պարտավորիչ էր, որ բուլոն էլ բարձր միշտ, այն է հինգ, ստանան, այլապես չէին կարող փոխել դասարանը և հասունության վկայական ստանալ: Մոսկվայում մի քանի անմիտ հայ ծնողներ, որոնց զավակները հայերեն չգիտեին և ցանկություն չունեին գեթ տառերը յուրացնել և մի քանի աղոթքներ անգիր անել, դիմեցին դպրոցի վարչության, խնդրելով, որ իրենց զավակները կրոնի դասերին հետևեին ռուս լեզվով՝ բարձր նշան և լավ վկայական ստանալու նպատակով: Ահա՛ խնդրի ցավոտ ծագումը: Ի՞նչ կարելի է սպասել հայ լեզվի ուսուցումից, երբ ցանկացողների թիվը շատ ավելի նվազ էր և դասարանը գրեթե դատարկ:

Ծանր կացությունից Մակար կաթողիկոսն ելավ պատվով, կատարեց ինչ-որ հնարավոր էր՝ առանց ցնցումների, առանց նոր անախորժությանց դուռ բանալու: Իրեն վիճակված դատը վարեց եկեղեցու պետին վայել մեղմությամբ: Խուսափեց բողոքավոր աղաղակներից, բայց և չիջավ լալկան աղերսողի նկունության: Կանգնած իր դիրքի բարձրության վերա՝ պաշտպանեց եկեղեցու իրավունքները դպրոցական խնդրում և չուրացավ մակ պետության պետական պատկան հսկողության իրավունքը, որպեսզի չգորացնե ավելի ևս այն անտեղի կասկածները, թե հայ դպրոցները հակապետական քարոզի հնոցներ են: Հայ դպրոցում գաղտնիք չկար, դռները բաց էին պետության առաջ: Թող գան հսկիչները և փարատեն իրենց անվստահությունը: Առանց հարձակողական ձևեր առնելու հայոց հայրապետը հանդարտորեն քննության առավ պաշտոնական առաջարկներն ու պահանջները և ներկայացրեց իր նկատողություններն որպես սրբագրություններ, ուղղումներ՝ փաստելով իր առարկություններն այնպիսի կուռ ու տրամաբանական դատողությամբ, որ հարկադրեց կառավարության, գործը հնարավոր հաջողությամբ պսակելու չափ:

Մակար կաթողիկոսը մեծ գիտության տեր չէր, բայց գիտեր մեծապես գնահատել գիտության արժեքը: Մ<այր> Աթոռի ժառանգավորաց դպրոցն իր սաների մեջ դաստիարակում էր անկեղծ սեր դեպի եկեղեցականի կոչումը և անշեղ հավատարմություն եկեղեցու սրբազան ավանդներին: Նույն հատկությամբ օժտված էին մույն դպրոցի գրեթե բոլոր իր ժամանակակից և

հետագա սաները: Կան գիտուն գլուխներ, որ պատասխանատու պաշտոնի կոչվելով, և վստահանալով միմիայն իրենց գիտության, ցանկացած գործնական արդյունք չեն տալիս: Եվ ընդհակառակը, հաճախ գիտությամբ պակասավորները դիմելով ավելի կարող անձերի օգնության, բեղմնավոր աշխատանք են կատարում: Մակար կաթողիկոսը, առաջին տարին ևեթ, շրջապատեց իրեն այն ժամանակվա ամենն պատրաստված և հրամարանի դեկը, և օգտվեց նրանց կարողությունից մակ հայրապետական մարանի դեկը, և օգտվեց նրանց կարողությունից մակ հայրապետական գործերի մեջ: Վերջինի նկատմամբ հիշելու է հատկապես Պետրոս Միմոնյանցի (43) մատուցած ծառայությունը: Մա խմբագիր էր «Մեղու Հայաստանի» օրաթերթի, անձնվեր բարեկամ Մակարի և նրա թեկնածույան ջերմեռանդ պաշտպան: Մակարի ընտրությունից հետո տեղափոխվեց Էջմիածին, ստանձնելով «Արարատ»-ի խմբագրությունը: Դատապարտողներ ունեցավ այս անպայման սխալ քայլի համար: Բայց ամեն պարագային պիտանի եղավ և վստահելի նեցուկ նորընտիր հայրապետին և, կարելի է ասել, գլխավոր թելադրիչ նրա վարչական գծի: Միմոնյան փոքրահասակ և վստի մարմնով մի մարդ էր, բայց ծանրաբեռնված երկար տարիների փորձառությամբ և հայ կյանքի խորունկ գիտությամբ՝ այս թե այն կողմը սահմանի: Հայկական հարցի արևածագին, երբ օղբ թնդում էր խուլ և լուռ աղաղակներով և <անհրաժեշտ էր> գծել գործունեության նոր և շատաչյուն ուղիներ ի սպաս նվիրական նպատակների, Միմոնյան գրեթե միակն էր, որ մնաց անմասն ընդհանուր խանդավառության, շնջալով՝ «հանդարտ կացեք, կկոտորեն ժողովուրդը», ասաց ոչ հետևյալ մարգարեի շնչով, այլ նախինս հետաետության թռչյալով: Այս մարդը, խոհեմության այս վարպետը, իր տեղն ունի մեր մտավոր շարժումի պատմության մեջ, որի «Մեղու»-ն շատ հյութեղ ծաղիկներ է տվել մեր նոր կյանքի, նոր լեզվի առաջադիմության և անարդարություն է ուրանալ երախտավորի երախտիքը, և «հետադեմ ու խավարամիտ» բռներ նետելով, անցնել մոտեն:

Մակար կաթողիկոսի առաջ մի ուրիշ ծանր խնդիր կար: Գևորգ Գ-ի մահից հետո ճեմարանի տեսուչներ նշանակվեցին հաջորդաբար Աղափիրյանց եպիսկոպոսը (44), Մեսրոպ Մմբատյան եպիսկոպոսը (45), Սարգիս Գասպարյան Ապարանցին (46), Նիկողայոս Խոսրովյան (47), մեկը մյուսից ապիկար, անժամոթ դպրոցական գործին: Մակար կաթողիկոսն անօրինակ փայլիայանք ունեցավ ճեմարանի համդեպ: Հրավիրեց Արշակ Նահապետյանին տեսչի պաշտոնով (48): Ս. Պետերբուրգի համալսարանից էր, բնագիտական-մաթեմատիկական բաժինն ավարտած: Կ. Եզյանը (49) Ա. Նահապետյանին, Փիլ. Վարդանյանին (50) և Ս. Մանդիսյանին պատրաստել

եր Մամասարյան դպրոցի (51) համար: Ինչ-ինչ պատճառով սրանք հրա-
ժարվել էին գնալ Էրզրում: Երեքն էլ հրավիրվեցին [Գևորգյան] ճեմարան:
Ռուս կառավարությունը պահանջել էր ունենալ ճեմարանի կանո-
նադրությունը: Ասել կուգեր, որ ճեմարանի վիճակն անորոշ էր և պա-
հանջված ծրագիրը երբեք չէ ներկայացվել կառավարությանը: Ա. Նա-
հապետյանն իր ընկերակիցների հետ միասին մշակեց ծրագիր, կազմեց մի
գրություն, ուր մի առ մի հերքվում էր բոլոր այն լուսանքները, որ մութ
ուժերը կուտակել էին ճեմարանի վերա՝ սկսած բարոն դը Նիկոլայից մինչև
Կ. Պ. Յանովսկին (52): Այս հին և կնճռու խնդիրը ևս իր լուծումն ստացավ:

Ուսուցչական կազմը քարմացավ Նահապետյանի օրով: Հրավիրվեցին
նոր և քարմ ուժեր: Հիշենք՝ Հովհաննես Հովհաննիսյան՝ մեր անվանի բա-
նաստեղծը (53), Եղիշե Մաղաթյան, որ տարաբախտաբար շուտով հիվան-
դացավ անբուժելի ցավով (54), Ստեփանոս Լիսիցյան (55), Հովհ. Մա-
ղաթեյան (56), Խոջայան (57), Գասպարյան (58), Նիկողայոս Քարամ-
յան (59), հներից՝ Մկրտիչ Պալյան – նախկին մխիթարյան (60): Հրավիրվեց
Մաղաթիա Օրմանյան (61), որ կարողացավ ճեմարանը դնել որպես մի
տեղահան սյուն իր իսկական պատվանդանի վերա: Տասներեք տարի է
անցել ճեմարանի հիմնադրության օրեն և <այն> տակավին ոչ մի սպա-
սավոր չէր ավել եկեղեցուն, այնինչ ճեմարանի բուն նպատակներից մեկն էր
և գլխավորը՝ պատրաստել լուսավոր եկեղեցականներ: Օրմանյան սրբա-
զան քեռ մի տարի միայն դասախոսեց ճեմարանում, բայց այդ էլ բավական
եղավ, որ պանծացներ եկեղեցական բեմը, որպես անկաշկանդ գործու-
նեության վեհ ասպարեզ, և ահա տարիների անպտուղ ծառը տվավ առաջին
և ատոր բերքը: Ինքը՝ տեսուչ Ա. Նահապետյանն առաջին օրինակը տվավ
և հազավ վանականի սև սքեմը: Նրան հետևեցին իր սիրելի աշակերտներից
Կարապետ Տեր-Մկրտչյան (62), Գարեգին Հովսեփյան (63), Տիգրան Տեր-
Հովհաննիսյան <Տիրայր արքեպիսկոպոս> (64), Գևորգ Զորեքչյան (65),
Սողոմոն Գևորգյան <Կոմիտաս> (66), Լուսեղեն Ջոհրաբյան <Հուսիկ
Եպիսկ. Ռուսանիո> (67), Ղևոնդ Գյանջեցյան (68) և Մուշեղ Տեր-Գաբ-
րիելյան (69): Վերջինս մեռավ երիտասարդ հասակում, իսկ Գյանջեցյան
ականա թողեց սքեմը:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՀԱԶԱՐՎԵՑՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

*Edle Seele, entreiss dich dem Wahre
Und den himmlischen Glauben bewahre*.
Schiller*

Եկեղեցու տոն տոնել այնպիսի ժամանակ, երբ քաղաքակրթության հա-
ռաջընթաց, կյանքի սև ու սպիտակին այնպե՛ս զգայուն ազգը բացարձակ
մաքառ և հալածանք է հարուցել եկեղեցական ավանդների դեմ, նշանակե
թերևս ունպետ և տարածան գործ կատարել: Սակայն դեռևս Պլատոնին
խոսվում էր այն միտքը, թե ինչ-որ ճշմարիտ է մի դեպքում, մի բանի համար,
կարող էր ճշմարիտ լինել բոլորի նկատմամբ, և փիլիսոփան ավաղում էր,
հասկանալով այն դառնությունը, որ ճշմարտությունն էլ հարաբերական է:
Արդարև, ճշմարտություն ասածը, մանավանդ ընկերական-հասարակական
աշխարհում, լույս ինչ-ինչ երևույթների հարաբերությունն է: Երևույթների
փոփոխմամբ՝ փոփոխվում են նաև նոցա հարաբերությունները և ուրեմն
ճշմարտությունը: Այս փոփոխումները առկախ են ոչ միայն տեղից և
ժամանակից, այլ և այն հայեցակետից, որով մենք մերձենում ենք երևույթ-
ները գնահատելու և նոցա իսկական արժեքն ու բնավորությունն ընթռնելու:
Առանց որոշ տեսակետի՝ նյութը կարելի է անվերջ ծամել, ինչպես որ
ծամծմվեց ազգային եկեղեցու նշանակության խնդիրը, մինչև որ հասավ
ձանձրույթի և անտարբերության, գրեթե լուրջությունը:

Հանրացած կարծիք է, որ կրոնն ազգության գործոններից չէ: Մի ազգի
անվանող պահոնները, ասում են, լեզուն ու երկիրն է, իսկ կրոնն աննշանակ
է: Տարբեր կրոնական համոզմունքի տեր մարդիկ կարող են միևնույն ազ-
գության պատկանել: Այսպես՝ գերմանացին մնում է գերմանացի, լինի կա-
թոլիկ, թե բողոքական: Նույնն է և հայի համար. ինչ կ'ուզե լինի դավանան-
քով՝ լուսավորչական, թե՛ կաթոլիկ բողոքական, թե՛ հունադավան և նույնիսկ
մահմեդական, փույթ չէ, սրանով նորա հայությունը չի խախտվում: Այս մի
անխոս ճշմարտություն է համարվում:

Սակայն սխալ չէ և այն, անգիտություն կլիներ ուրանալ, որ կրոնն իր
պատմական կյանքում ազգայնության խնդրի համդիման այսպիսի վատուժ

* Ազնիվ հոգի պոկվիր մոլորությունից
Եվ պահպանիր երկնային հավատը:

և ապիկար իմն չէ եղել: Կրոնական նշանավոր վարդապետությունները, ուր որ երևացել են, որ ազգի մեջ որ ծնունդ են առել, միշտ հուժկու դրոշմ են բողել նորա վերա և իրենով միանգամայն բնորոշել ազգերի պատմական քաղաքակրթական ինքնահատկությունը: Մի՞թե կարելի է պնդել, որ հին հնդիկը հնդիկ կմնար ազգով, առանց անհրաժեշտորեն բրահմանական կամ բուդդայական լինելու, կամ պարսիկը՝ պարսիկ, առանց զրադաշտականության: Մտածելու՞ր բան է, որ կլասիկ հույնը, ինչպես նա ներկայանում է մեզ զրականության մեջ, օրինակ, մի Պերիկլես (1), հույն համարվեր անկախ օլիմպիական սրբազան աշխարհայեցողությունից, եթե փրփրածինն Ափրոդիտեի (2) փոխարեն, ասենք, մի մեդուսիի Աստարտե (3) պաշտեր: Միևնույնը կարելի է ասել և մահմեդականության համար. միջնադարյան արարն առանց իսլամի, նույնն է, ինչ որ աղբյուրն առանց ջրի: Այս ազգությունները և իրենց դավանած կրոններն այնպիսի սերտությամբ են կապված, որ դժվար է միմյանցից զատել, զրեթե ձուլվում են միասին և կազմում են մի անքակ միություն, մի գաղափար:

Իսկ այժմու ժամանակները՝ կրոններն այլևս ազգորոշ նշանակություն չունեն: Հնդիկը կամ արաբը այսօր կարող են այլ և այլ դավանության պատկանել և միևնույն ժամանակ մնալ իրենց ազգության անդամ: Կրոնի ազդեցությունը ո՛չ միայն ազգայնության խնդրում, այլ ընդհանրապես ժամանակակից մարդու բարոյական կյանքի մեջ, տկարացել է: Ոմանք վշտով, մյուսները չարախիճով բավականությամբ հաստատում են, որ կրոնի դարձն անցավ, կրոնը մեռած է: Նրա այժմյան անկենդան վիճակը խորհրդավոր պատկերով ներկայացրած է նորագույն գրողներից մեկի՝ Մ. Մետեղիների (4) «Կույրերը» («Les aveugles») երկի մեջ:

Հինավուրց անտառում, աստղազարդ երկնքի տակ, գիշերվա կեսին նստած է մի զառամյալ քահանա՝ արձակ ու սև վերարկուի մեջ ծվարած: Անշարժ, ինչպես դիակ, գլուխը հետաձիգ, թիկն է տված հսկայական, խոռոչավոր կաղնու: Դեմքը կապույտ, շրթունքը կիսախուփ. այքերը մունջ ու պլշած էլ չէին մայում հավիտենականության տեսանելի կողմը և կարծես արյուն էր կոխած անթիվ ու անհիշատակ ցավերի արցունքից: Ծերմակ մազերը չոր ու նոսր փնջերով փռվում էին դեմքին. երեսն ավելի պայծառ և ավելի տարտամ էր, քան ամեն ինչ որ նրան շրջապատում էր անտառի ուշիմ լուսության մեջ: Վտիտ ձեռքերը ուղղաձիգ հանգչում էին ազդրերի վերա: Ծերունու շուրջը՝ քարերի, ծառերի կոճղերի և մեռած տերևների վերա հոս-հոն նստոտած էին կույրեր՝ այր և կանայք, պարզ, միալար սև շորերով: Մի քանիսը աղոթում են, և խուլ ու անընդհատ ձայնով ողբում. մյուսները սպասում են, արմուկները ծնկների վերա և դեմքը ձեռքերի մեջ: Բոլորն

անշարժ են: Տխրության ծառերը՝ լացկան ուռիներն ու նոճիները սքողում են նրանց անդավաճան սավերներով: Մուր է գիշերը, խիստ մութ, չնայելով, որ լուսնի լույսը աշխատում էր վանել տերևներից խավարը: Կույրերը սկսում են խոսել՝ մոլորված են և ուզում են իմանալ, ո՞րտեղ են և ո՞ր պիտի երթան, կամ ի՞նչ են անելու: «Գրեթե ամեն բան գիտեն, ինչ-որ հարկավոր է իմանալ», միայն՝ զրույց են անում, սպասելով քահանայի դարձին. քահանան նրանց բերել-հասցրել է անտառը և հանկարծ անհետացել: Այժմ սպասում են, սպասում և չի գալիս: «Քահանան խիստ ծերացել է: Թվում է, որ քանի ժամանակից ի վեր էլ ոչինչ չի տեսնում. չի ուզում նաև խոստովանել, վախենալով, որ մի ուրիշը կգա և իր տեղը կբռնե: Նրա տեսողությունը կասկածելի է: Հարկավոր է մի այլ առաջնորդ. անշուշտ նա մոլորցրել է կույրերիս և որոնում է ճանապարհը: Ո՞ր է գնացել»:

Այսպես խոսելով կույրերը սկսում են խարխափել անտառի մեջ, վերջը շոշափում են մի դիակ և գլխի են ընկնում, որ այդ քահանայի մարմինն է: Քահանան մեռել է անտառում լուռ ու մունջ, ժայռի վրա նստած:

Այս պատմության մեջ քահանան կրոնի նշանակն է, որ ուղեկցելով մարդկանց մինչև կյանքի մութ անտառը, կորցնում է իր բարոյական ուժը, մեռնում է, բողբոջելով իր հետևորդներին մթության մեջ՝ անհույս և անօգնական: Նրանք իբրև կույրեր խարխափում են խավարի մեջ և անկարող ելքի հնար գտնելու, աղերսում են՝ «Ayez pitié de nous!» - Գթացե՛ք մեզ: Որտեղի՞ց պիտի գա այս գթությունը:

Կրոնը տապալված է և նրա մահը աներկրայելի, և միանգամայն բնական է համարվում: Տասնևհինգերորդ դարում իշխող փիլիսոփայական աշխարհայեցողության այսպես կոչված «եռյակ դրության օրենքի» «loi des trios états» համաձայն, մարդկային միտքն իր զարգացման պատմության ընթացքում անցնում է հաջորդաբար երեք շրջան՝ աստվածաբանական, բնագանցական և գիտական կամ դրական: Մարդկությունն արդեն թևակոխել է առաջին երկու շրջանները և մտել է երրորդը: Կրոնական հայացքները և բնագանցական խնդիրներն ընդմիշտ թաղված պետք է համարել: Նոր շրջանը դրական և ճշմարիտ գիտությունների շրջանն է, զուտ բանականության օրենքների վրա հիմնված: Իրականությունը մատնեց այս հաստատության միակողմանիությունը, բնագանցական խնդիրները շարունակեցին առաջվա պես զբաղեցնել մարդու, որովհետև նրանք նույնպիսի անխուսափելի պետք և խնդրանք են հոգու, որպես ճիշտ գիտությունները, և միայն թևարձակ հափշտակությամբ կամ թյուրիմացությամբ կարելի է ուրանալ նոցա կարևորությունը: Դրական գիտության հիմը փորձնական իմացությունն է, իսկ սա սահմանափակ է, որովհետև ընդգրկում է

միայն տեսանելի աշխարհը. և հետ է կասում անսահմանության և ան-
հունության առաջ, տեղի տալով բնագանգական մտածական կարողու-
թյան:

Բայց և այնպես, նորագույն փիլիսոփայությունն ընդունելով հանդերձ
բնագանգական խնդիրների օրինական իրավունքը, ոչինչ սատար չէ
հասցնում կրոնին: Վերածնած մետաֆիզիկեն ինք ևս թշնամի է հռչակվում
կրոնին և մահվան դատապարտում նրան: «Ֆիզիկեն և մետաֆիզիկեն,-
ասում է Ա. Շոպենհաուեր (5) - կրոնի բնածին թշնամիներն են. սա էլ նրանց
ոխերիմն է, որ միշտ ջանադիր է նրանց ընկճել, ինչպես նրանք՝ սրան քա-
ղել. խաղաղության կամ հաշտության մասին խոսել՝ ծիծաղելի է, իսկական
bellum ad internecionem է (6). կրոններն անգիտության գավակներ են և
իրենց մորից երկար չեն ապրում... Հավատն ու գիտությունը,- շարունակում
է նույն փիլիսոփան,- անհարիր բաներ են միևնույն գլխի մեջ. նույնն են, ինչ
որ ոչխարն ու գայլը միասին մի վանդակում. գիտությունը գայլն է, որ սպառ-
նում է իր հարևանին լափել... Նախկին դարերում կրոնը մի անտառ էր, ուր
պահվում էին խաշիքը և կարողանում էին ծածկվել: Բայց այժմ, այնքա՛ն
կտրտվելուց հետո, մի մացառուտ թուփ է, որի ետևը՝ պետք եղած ժա-
մանակ, թաքնվում են նենգավորները: Այս պատճառով միշտ զգուշանալու է
այն մարդկանցից, որոնց ցանկությունն է ամենուրեք կրոնը խոթել, և նրանց
տեսնելիս հիշելու է իսպանական առածը՝ *Detras de la cruz está el diablo*
(«Խաչի ետևը կանգնած է սատանան»)¹:

Թվում է, որ միայն հավատն ու հավատալիքները կամ կրոնները շփո-
թելով կարելի է հանգել այսօրինակ հուսահատական եզրակացության:
Սոքա տարբեր են. մեկն անմահ է, մյուսն՝ անցավոր: Հավատը մարդու ան-
կապտելի հատկություններից է, որ բնավ չի ոչնչանում այս կամ այն հա-
վատալիքների խախտումով ու անկումով: Հեթանոսությունն իր տեսակ-
ներով, բուդդայականություն, մահմեդականություն և այլ կրոններ հավատի
պայմանական արտահայտություններն են ժամանակի ու տեղի սահման-
ներում, և հավիտենական լինելու առանձնաշնորհը չունեն: Նրանց տապա-
լումը դեռ անկարող է հողդողդել կրոնի պահանջը:

Այն, ինչ որ մնում է անսասան՝ հավատն է, հոգու կենդրոնական գորու-
թյունը: Մեր դարում, որովհետև ինչ-ինչ հավատալիքներ կորցրել են իրենց
բարոյական արժեքը, ուստի մարդիկ կարծում են, որ հավատը նույնպես
ապավարակված է: Գիտության մեջ ևս շատ կարծեցյալ ճշմարտություն-
ներ հերքվում են, բայց սրանով գիտության հարզը չէ աղոտանում: Նոր փի-

լիսոփայական տեսությունների մեջ հավատն առանձին ճշմանկություն է
ստանում իբրև գիտության անկախ աղբյուր, հարկավ, ոչ այն մտքով, ինչ-
պես հնումն էր:

Զննական փիլիսոփայության վերծանությամբ, արտաքին աշխարհը մեր
ներացի (սուբյեկտիվ) գիտակցության արգասիքն է. առարկաներն ու
երևույթները, իբրև մեր զգացողության արտաքին ձևափոխություններ,
նույն կարգի երևույթ են, ինչպիսի են մեր զգացումները, մտքերը, իղձերը,
այսինքն՝ զուտ բանականության տեսակետից, ոչինչ զանազանություն չկա
ներքին և արտաքին փորձի մեջ: Ուրեմն ինչիցն է, որ մեկը թվում է իբրև
մեզնից անկախ և իրապես գոյություն ունեցող, իսկ մյուսը՝ ներքինը, ո՛չ.
ինչու մեր զգացումները, մտքերը ևս չեն առարկայանում բնության մեջ:
Փորձնական (էմպիրիկ) ինչպես և բանական (ռացիոնալ) գիտությունն
ամզոր է բացատրելու այս հանգամանքը, որ և ստեղծել է փիլիսոփայական
մտքի տազնապ: Փրկության ելքը ռուս հայտնի փիլիսոփան՝ Վլ. Մոլոժ-
յով (7), տեսնում է հավատի, իբրև առանձին տեսակ գիտության մեջ:

«Մենք զգում ենք առարկայի այս կամ այն ներգործությունը, մտածում
ենք նրա ընդհանուր հատկությունները և հավատացած ենք, որ նա իր
սեպուռի կամ անպայման գոյությունն ունի: Այս հավատը բնավին կախված
չէ ո՛չ առարկայից ստացած զգացողություններից, և ո՛չ էլ նրա մասին
ունեցած գաղափարից. ընդհակառակը, մեր զգացությանց և գաղափար-
ների արտացի՝ օբյեկտիվ ճշմանկությունն ուղղակի պայմանավորված է
այն հավատով, որ ունինք առարկայի ինքնուրույն գոյության վրա: Արդարև,
եթե հավատացած չլինեինք, որ առարկան մեզնից անկախ գոյություն ունի,
չէինք կարող մեր զգացություններն ու գաղափարները նրան վերաբերել. և
այս դեպքում զգացություններն ու գաղափարները կմնային լույ գիտակ-
ցության ներացի՝ սուբյեկտիվ դրություններ, ներքին զգացումներ և
մտքեր, որոնք մեզ համար ա՛յլ իմացական ճշմանկություն չէին ունենա,
քան, որ հոգեկան գործոններ են: Այսպիսով, մեր զգացությանց ու գաղա-
փարների արտացի ճշմանկությունը կախված է մեր հավատից, թե նրանց
առարկան անպայման և անկախ գոյություն ունի, մի գոյություն, որ մտքերի
և զգացությանց սահմաններից դուրս է: Այս անպայման գոյությունը, որի
մասին մեզ հասկացողություն չեն տալիս զգացություններն ու մտքերը,
այսինքն՝ որ չի կարող ո՛չ էմպիրիկ և ո՛չ ռացիոնալ իմացության առարկա

¹ A. Schopenhauer, Parerga und Paralipomena. Über Religion.

լինել, և որը սակայն պայման է այդ գիտության, ակներև, կազմում է մի ուրիշ և երրորդ տեսակի իմացության առարկա, որի անունն է հավատ¹:

Այսպես հավատն իր բարձր իմաստով, վերացական ձևով, քափուր է որևէ բովանդակությունից, մի գործություն է, որ մեր գիտակցության ներացի արտահայտություններից ստեղծում է արտաքին իրականություն և հանդիսանում է պայման և անհրաժեշտ նախադրյալ ճշմարիտ գիտության: Հավատքի տեսական առաջնակարգ նշանակությունից բխում է և՛ նրա կենսական և՛ գործուն ուժը: Այժմ, երբ կյանքի անսովոր եռացման մեջ, հավել են էական հավատալիքները բարոյական, գրական և հասարակական աշխարհում, հավատն էլ՝ թվում է, կորցրել է իր նշանակությունը: Հավատալիքների քայքայումից հետո աշխատելու է չէ թե հրաժարիլ հավատից, այլ նրան նոր բովանդակության հետ զուգել:

Նախկին պաշտամունքներն այլևս հավատի նյութ չեն կարող լինել: Հավատի իրավասության շրջանը նեղացել է. շատ բան անցել դարձել է գիտության սեփականություն այս կամ այն մտքով:

Մի ժամանակ կրոնը ընդգրկում էր ո՛չ միայն կրոնական կյանքը անձուկ իմաստով, այլ կյանքն իր ամբողջությամբ: Վեդաները, Ավեստան, Հոմերոսը կամ հրեից Ս. Գիրքը և նույն իսկ Ղուրանը սոսկ կրոնական գրքեր չեն. նրանք ամփոփում են համապատասխան ժողովրդի կենցաղի վերաբերյալ ամեն տեսակ իմաստություններ և խրատներ: Գիտություն, օրենք, բարոյականություն, կարգ, կանոն, ծես, սովորություն, բուրքը կապված էին կրոնի հետ և կազմում էին մի միություն: Կամաց-կամաց գիտություններն անջատվելով, ազատագրվեցին կրոնից. և կարծես գրավելով մարդու երկրավոր բախտը տնօրինելու իրավունքը, կրոնին թողեցին հանդերձյալ կյանքի հոգսը: Փիլիսոփայական մտքի հառաջանալովը՝ կրոնը գրկվեց և այդ սեփականությունից: Մետաֆիզիկեն, որ մտածողության որոշ սխտան է, թեև եղանակներով տարբեր գիտություններից, կորզեց կրոնից բարձր խնդիրների աշխարհը: Նույնիսկ Գերագույն էակի գոյության խնդիրն անցել է մետաֆիզիկեին, ինչպես և բարոյականությունը՝ բարոյագիտության:

Այսքան տաշվելուց, կամ ինչպես Շոպենհաուերն է ասում, «կարտավելուց» հետո, ուրեմն ի՞նչ է մնում կրոնին ասելու այս աշխարհում: Բացասական պատասխանը մեկնում է նրա այժմյան կեղծ ու պատիժ դիրքը. ո՛չ երկյուղ է ազդում և ո՛չ սեր վայելում, երկրավոր մեծությունն ու փառքն աղոտացել է: Հավատը ինչպես մի սրբազան անոթ՝ մնացել է դատարկ:

¹ Вл. Соловьев, Критика отвлеченных начал, стр. 308, 309, изд. 1902, см. "Новый путь", март, 1903.

Կրոնն իր անցյալ բարձրության վերա կանգնելու համար, այսուհետև չպետք է ձգտե սեփական հաստատուն բովանդակություն ունենալու: Քրիստոնեության վեհությունը մյուս կրոնների հանդիման հենց այն բացարձակ և անպայման հավատի բարոյության մեջ էր: «Հավատա, որ ապրես»՝ ահա Քրիստոսի վարդապետության էությունը (8) և քրիստոնեական հավատի իսկական հանգանակը: Փրկիչը խոյս էր տալիս որոշակի պարզելու, թե ինչի պետք էր հավատալ, որովհետև այդ չէր կարևորը: Հավատալիքը ժամանակի և տեղի պայմանների ծնունդ են և ուրեմն միշտ փոփոխության և անկայունության ենթակա: Հրեական կյանքը ստեղծել էր «օրենքներ», և Հիսուս ո՛չ միայն ընդդեմ չէր, այլ խորհուրդ էր տալիս հրեաներին կատարել հայրենական օրենքները: Հին օրենքը լուծանելու չէր եկել, և ոչ նոր օրենք տալու: Հրեաները, որոնց համար կրոնը լույս էր շարք պատվիրաններ էր, չէին ըմբռնում Հիսուսի վարդապետության իմաստը. և հարցնում էին անդադար, ո՞րն է նոր բարոյության մեծ պատվիրանը: Նրանք լսեցին Մեծ վարդապետից, որ առաջին և ամենամեծ պատվիրանն է՝ սիրել Աստծուն և սիրել ընկերոջը: Ունկնդիրները չգոհացան, որովհետև Հիսուս չպարզեց նրանց իմոտո ընկերսիրությունը. մերձավորի սերը պետք է գործով արտահայտվի, իսկ անելիք գործերը նախապես որոշելն՝ ինչպես մովսիսական օրենքն էր անում, Քրիստոսի քարոզած ուսումից դուրս էր, այդ գիտության գործն է: Երկու սերը միմյանց հետ զուգելով, Փրկիչ ուզեց շեշտել, որ անհատական հավատը՝ մարդու իրեն սեփական Աստվածը՝ «սիրեսցես զԱստուած քո» (9), պետք է շաղկապվի գործի հետ: Կատարյալը նա է, որի գործերի և հավատի մեջ ներքին ներդաշնակություն կա: Իսկ գործերի որոշումը կախված է գիտությունից:

Հավատն իր իսկական սահմաններում թշնամի չէ գիտության, ընդհակառակը՝ նրա համար մի գաղտնի նեցուկ է, մի բարձրադեմ փարոս, որ աղոտ նշույլով լուսավորում է նորա հեռավոր ուղին: Գիտության խոշոր հաղթանակները՝ տիեզերական ձգողականությունից մինչև հարաճուն առաջադիմության գաղափարը լույս հիպոթեզներ են, այսինքն՝ հանգչում են հավատի վերա: Հավատից քափուր չէ մահ գիտական նշանավոր մեթոդներից մին՝ ներածականը, induction, որի հիմամբ, օրինակ, վստահ ենք, որ արեգակը վաղը ևս պետք է ծագե իր ժամին: Առօրյա կյանքում հավատի իմաստալից արտահայտությունն են «համոզումները», որ բարոյական մարդու ամենաթանկ զարդն է կազմում: Գուցե օտարոտի թվի, որ համոզմունք ասածդ մտտ է ավելի անապացույց հավատի, քան զուտ ճշմարտության: Հիրավի, ոչ ոք չի ասի, որ համոզված է, թե երկու անգամ երկուս հավասար է չորսի: Համոզումը են անվանում այն եղվածները կամ

հաստատությունները, որոնք դեռ բացահայտ ու ակներև ճշմարտություններ չեն, այլ ենթադրում են հայտնի չափով հավատ: Կարելի է համոզված լինել, օրինակ, որ սոցիալիզմը տանում է դեպ երանություն, առանց կարողանալու ապացուցել և ընդհակառակը, հնարավոր են դեպքեր, երբ պերճախոս ապացույցներ տակավին տկար են մարդկանց համոզելու¹:

Այսպես՝ գիտությունն անհաշտելի չէ հավատի հետ. ինչպես որ ինքը հավատից ուժ է ստանում, այնպես էլ իր նվաճումներով նրան բովանդակություն և կենդանություն է ընծայում: Գիտությունից սնունդ առնող հավատը մի տեսակ ինտելեկտուալ, մտավոր հավատ է: Գուցե սրանով կարելի չի լինի վերականգնել կրոնի նախկին հրամայական վեհությունը: Կարևորն ու էականն այն է, որ հավատը գործություն ունենա ներշնչելու և անհողողող պահելու մեր մեջ վեհագույն ձգտումները, իդեալ՝ մի զաղափար, որ նոր ժամանակների ծնունդ լինելով, կարող է փոխարինել այն ոգեշունչ և սրբազան տրամադրությունը, որ հնում հատուկ էր կրոնին: Իդեալները կրոնի բեկորներն են. քանի որ իրականությունը միատեսակ և միապաղաղ էր, գոնե մարդկանց մտքում, կարող էր սնել և պահել իր վերա ընդհանուր կրոնի սկզբունքն ու շենքը: Իրականության բազմազանվելովը, ընդհանուր շենքը պիտի գլորվեր. և նրա փշուրներից *sub specie* (10) իդեալների ամեն ամհատ, հող ու համայնք պիտի վերցներ այն, ինչ որ իրեն պետք է: Այս կրոնի անհատականացումն է:

XIX դարի նշանաբանն անհատականության սկզբունքն է: Իբրև հետևանք անհատական զարգացման և միևնույն ժամանակ պայման, նույն դարում ուժեղացավ և ազգայնության զաղափարը: Ո՛չ հնում և ո՛չ միջին դարերում ազգայնությունը բացարձակ և գիտակցական սկզբունքի նշանակություն չուներ: Վերածնության դարից, երբ երևեցան նշաններ՝ թոթվելու կրոնի լուծը, անհատի զարգացման հետ համահավասար սկսեցին աճել և ազգայնական բացորոշ հակումներ, ու իրենց փայլուն արտահայտությունը գտան XIX դարում: Հաջողության պատճառներից մեկը՝ անտարակույս, այն է, որ ազգությունը տալիս է անհատի զարգացման պատշաճ ու նպաստավոր պայմաններ: Անհատորեն զարգանալ, բառիս ճշմարիտ իմաստով, նշանակում է բարգավաճել այն ուղղությամբ, որ թելադրում է դարավոր նյարդային համակարգության կազմը: Վերջինս ձևակերպված է որոշ պայմանների ազդեցության տակ, ինչպես՝ հող, ջուր, լեզու, պատմական

ավանդություններ, գործուն սովորույթներ՝ մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ որ որոշում է մի ժողովուրդ, մի ազգ մյուսից: Եվ առավելապես այս միևնույն պայմանները կարող են տալ անհատական զարգացման անհրաժեշտ և ցանկալի մթնոլորտ: Մյուս կողմից մի ազգ, եթե գոյություն ունի և պիտի ունենա, նրա համար է, որ քաղաքակրթության պատմության մեջ իր սեպուռի էջը գրավել: Եթե այդպիսի կոչում զգացվում է, անհրաժեշտ է յուրապես զարգանալ, սեփական ընդունակություններ յուրովի բացանել. այլապես ասած, ազգային անհատականություն մշակել: Մի ազգի վսեմ ձգտումն ու գոյության իրավունքը ա՛յլ ավելի սուրբ սկզբունք չէ ճանաչում:

Կյանքն անխուսափելիորեն քանձորունակում է վերացականը, և ազգային անհատականությունն արտահայտում է այլևայլ միջոցներով. մեզանում, մեր անհատականության ու ինքնությունության պատկերը հանդիսանում է նշանակորեն՝ *sensu simbolico* (11), մեր Եկեղեցին: Բախտն այսպես է սահմանել: Անգոհունակները թող հիշեն հռչակավոր փիլիսոփայի խոսքերը Դեմոփիլոսի բերանում՝ «Ով որ բնական ոտ չունի, փայտե ոտը նրա համար մեծ բան է»:

Այսպիսի իմաստով եկեղեցին կարող է պահել իր նշանակությունը հասարակական ամբողջության համար, ստորին գոեկից մինչև բարձրակիրք ուսումնավորը: Առաջինը թող այնտեղ որոնե և տեսնե այն հարցերի պատասխանը, որոնց համար կրթվածը ուրիշ տեղ է դիմում: Կարիք և արդարացնող հիմք չկա բնավ ո՛չ միայն անջատվելու՝ այլ նույն իսկ խորքանալու եկեղեցուց:

Խղճի ազատությունը, դժբախտաբար, այնքան պարզ զաղափար չէ, որ թերմիտ կրոնափոխներին չհաջողվեր նրա ամուճով «դևեր հանել»: Կրոնական զգացմունքը, ինչպես ամեն մի զգացմունք, ուրեմն լոկ իբրև հոգեկան գործողություն, նույնն է բոլոր կրոններում. ա՛յլ է նրա արտահայտությունը: Կրոնական խիղճը պայմանավորված է զգացմունքի երևմամբ. նա կապ ունի առավելապես նրա արտահայտության եղանակի նշանների և ձևերի ու սովորությունների հետ, ինչով որ զանազանվում են եկեղեցիները: Բեկանել այն դարավոր կեղևը, որի մեջ երևան է եկել և արտահայտվել իր նմանների հանդիման կրոնական զգացմունքը, իսկապես ճշմարիտ կրոնական խիղճ ունեցող մարդու համար համազոր է համոզմունքի փոխելուն. և նույնչափ ծանր է, որչափ դավաճանությունը բարոյական մարդու համար:

Ազգությունները հավետ հիշատակ են թողնում պատմության մեջ իրենց անհատականությամբ՝ այն հատկությունների միահամուռությամբ, որոնցով

¹ С. Н. Булгаков, Проблемы идеализма.

որոշվում են մյուսներից: Որոնց համար թանկ է մեր ազգության այդ իրավունքը, նորա գոյության բանական հիմքը, մի ցանկություն կարող են ունենալ, որ 16 դարի վրա կանգնած Հաստատությունն անվար մնա և նորա ազատությունը անսասան: Թող մերձավոր հանդեսը առիթ լինի փարատելու Եկեղեցու ազգային նշանակության մասին եղած ամեն մի տարապարտ կասկած:

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ ԿԱՐԴԱՑՎԱԾ ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

(նոյեմբեր, 1905 թ.)

Դժվար թե հնդեվրոպական ազգերի թվում, որոնց շարքը, ինչպես հայտնի է, դասվում են նաև հայերը, գտնվի մեկ ուրիշը, որ իր պատմության սկզբից ևեթ հայտնված լինի նույնքան անշահեկան պայմաններում: Զրադեցնելով մի տարածք, որ բոլոր կողմերից պաշտպանելու կարիք ունի, հայոց ազգն ստիպված էր մշտական պայքար մղել յուր ինքնության և ինքնուրույնության համար: Ժամանակ առ ժամանակ նրանց հաջողվում էր հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները և վերածվել հզոր տերության, սակայն Հայոց երկրի աշխարհագրական անբերանպաստ պայմաններն ու տարածքը, որ ծավալվում էր մշտապես միմյանց հետ մրցակցող՝ Պարթևատանի և Հռոմի, Սասանյանների և Բյուզանդիայի, արաբների և բյուզանդացվոց տերությունների միջև, անհավասար պայքարում վատնում էին հայոց ուժերը: Ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ քեկումնային պահ հանդիսացավ երկու ազգակից ժողովուրդների՝ հայերի և հնդեվրոպական մյուս ժողովրդի՝ պարսիկների բաժանումը հոգևոր հենքի վրա, երբ հայերն ընդունեցին քրիստոնեություն, իսկ պարսիկները՝ իսլամ, որից հետո մոնղոլական ցեղերի մրրկալից հեղեղը, այլևս արգելքի չհանդիպելով, հորդեց Պարսկաստանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի վրա և հասավ Եվրոպա, ամենուր ի չիք դարձնելով հազարամյա քաղաքակրթության պատուհները: Հայոց համար սկսվեց գորշ և անարև մի դարաշրջան: Զաղաքական ինքնուրույնության կորստի հետ մոնղոլների իրականացրած անդադար ու զանգվածային ջարդերի և դրանցով պայմանավորված արտագաղթի արդյունքում հայոց ազգը խիստ նվազեց, իսկ մոնղոլների իսլամ ընդունելուց հետո (1) հայոց պատմությունը վերածվեց մի համատարած մարտիրոսության հանուն քրիստոնեական կրոնի: Թվում է, թե նման իրավիճակում հայերը պետք է անձանային, ինչպես նրանց որոշ հարևաններ, որ չդիմանալով գոյության անտանելի պայմաններին՝ ձուլվեցին նվաճողների հետ: Սակայն անձնագոն նվիրումը քրիստոնեությանը և ազգի ինքնագիտակցության մեջ խորապես արմատավորված քրիստոնեական մշակույթի հիմնադրույթները փրկեցին հայերին՝ մշտապես վառ

պահելով պայծառ ապագայի հույսերը: Մի պահ, երբ Մերձավոր Արևելքում հայտնվեցին խաչակիրները, փայտակերպ հուսո ճառագայթը: Այդ պահին Կիլիկիայում ձևավորված Հայկական թագավորությունը միացավ խաչակրաց ամառայնությանը, սակայն այս պայթարն ողբերգական ավարտ ունեցավ ոչ միայն խաչակիրների, այլ նաև հայոց համար, որ այդ պայթարում կորցրեցին իրենց ինքնիշխան պետությունը: Մա XIV հարյուրամյակում էր: Դրանից հետո հայերին չհաջողվեց ինքնուրույն քաղաքական կյանք ստեղծել, եթե ի նկատ չառնենք մինչև XVIII դարն Արցախում (Ելիզավետպոլի նահանգ) գոյություն ունեցած մանր մեկնությունները: Ստեղծված հուզիչ իրավիճակում հայերն իրենց հայացքը հանեցին դեպի հյուսիս, և նրանք ոգի առան, երբ ռուսները հայտնվեցին Կովկասի մատույցներում: Նրանք հուսով էին, թե ռուսական-քրիստոնեական իշխանության հաստատմամբ Կովկասում կյանքի պայմանները կբարելավվեն: Ռուսների՝ կամխավ մախանշված և բնական առաջխաղացումը տեղի քրիստոնյա բնակչությունը գոհունակությամբ ընդունեց: Բավական է ասել, որ ռուսական բանակի շարքերում իր տեղը գրավեց հայկական լեզուները, որը զլխավորում էր հանրաճանաչ Ներսես եպիսկոպոսը՝ ապագա կաթողիկոսը (2): Ռուսների առաջխաղացումն ավարտվեց Հայաստանի հայտնի մասի Ռուսաստանի հետ միավորմամբ: Գրավյալ մարզում համեմատաբար տանելի կարգեր հաստատվեցին: Այդ պահից սկսվում է Հայաստանի արևելյան մասի մտավոր վերածնունդը. բացվում են դպրոցներ, ի հայտ են գալիս տպագիր պարբերականներ, ստեղծվում են լուսավորական հաստատություններ: Հայ մտավոր գարթոնքի և լուսավորության գործում մեծ դեր խաղացին Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների գիտնականները, որ զբաղված էին հայոց պատմության ուսումնասիրմամբ և վեր հանմամբ ըստ հայկական բազմաթիվ ձեռագրերի, ինչպես և հայկական գրական հուշարձանների հրատարակությամբ: Դրանց տպագրումը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց եվրոպական գիտական շրջաններում, այն բանի շնորհիվ, որ դրանք հարուստ նյութ էին պարունակում նաև ընդհանուր պատմության վերաբերմամբ: Հայ մատենագրության էջերում գտնվեցին մի շարք արժեքավոր գրական հուշարձաններ և թարգմանություններ հույն դասականներից, որոնց մի մասը չէր պահպանվել բնագրով: Ազգի պատմական քաղաքակրթությունը հատկապես ի հայտ եկավ քարձրագույն կրթության հանդեպ մեծագույն ձգտմամբ, ձևավորվեց մտավորականությունը, որ ծառայում էր Կովկասում մշակութային և քաղաքացիական հասարակության կազմավորմանը:

Սկսվեցին 1860-ական թվականները, որ իրենց արձագանքը գտան նաև հայ մտավորականության մեջ: Մա. Նազարյանցն ու Ա. Գեղցեմի բարեկամ Մ. Նալբանդյանը, պետք է հայ կյանքում և գրականության մեջ նոր հոսանքի սկիզբը դնեին: Իսկ նրանց հաջորդ՝ հանգուցյալ հրապարակախոս Գր. Արծրունու ջանքերով այս նոր հոսանքը պիտի դառնար համայն մտածող հայության սեփականությունը: Կրթության և նոր հիմունքներով իր կյանքը ձևափոխելու ձգտումը գրավեց ամբողջ հայ ժողովրդին: Երկու սեռերի երեխաների համար հայկական նահանգները ծածկվեցին ժողովրդական դպրոցների լայն ցանցով, կազմավորվեցին կրթական ծավալուն նպատակներ հետապնդող միություններ, հիմնվեցին թերթեր, ամսագրեր, փայլուն գրականություն, ինչպես և հիմքը դրվեց մշտապես գործող ազգային թատրոնի: [18]77-1878 թթ. քրիստոնյաների ազատագրական դռնի ներքո սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Տաճկահայությունը գոհունակությամբ ընդունեց ռուսական զորքերին՝ նրանցից ակնկալելով թուրքական ծանր լծից ազատագրում: Պատերազմն ավարտվեց: Ման-Մտեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետով Ռուսաստանը բարեփոխումներ էր պահանջում Թուրքա-Հայաստանում: Այս պահանջը մտավ բեռլինյան պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մեջ. բարեփոխումները պետք է իրականացվեին Մեծ տերությունների հսկողության ներքո, սակայն դրանք թրքային ճանաչումից այն կողմ չանցան: Մինչդեռ համայն հայության հայացքն ուղղված էր խոստացված բարեփոխումների կողմը, որոնց Թուրքիան պատասխանում էր բոլոր հնարավոր միջոցներով, որ միաված էին Թուրքիա մեջ հայկական տարրի թուլացմանն ու արմատախիլ անելուն:

Ալեքսանդր II կայսեր մահից հետո (3) ռուսական կառավարության քաղաքականությունը կտրուկ փոխվեց թե՛ ռուսաստանաբնակ հայերի, և թե՛ Թուրքիայում Հայկական հարցի առնչությամբ: Ռուսա-Հայաստանում ամենաժայռահեղ ձևերն ընդունեց ռուսացման քաղաքականությունը: Կառավարությանը թվում էր, թե հարևան մշակութային ազգը՝ վրացիները, եկեղեցական միության և ազգային բոլոր ինքնուրույն կառույցների ոչնչացման շնորհիվ արդեն իսկ ամբողջովին կուլ էին գնացել և բռնել ռուսացման ուղին, որ նույնը պետք է անել նաև հայերի հետ: Ուստի կառավարությունն իր ռուսացման քաղաքականության բոլոր հարվածները հիմնականում ուղղել էր հայերի դեմ, որն իր պատկերացմամբ դեռևս չափազանց շատ ինքնուրույնություն ուներ՝ ինքնավար Հայ եկեղեցու և հայկական դպրոցների ու կրթական կառույցների հանգամանքով: Կառավարության անդամներն այստեղ անջատողականության տարրեր էին նկատում: Իսկ երբ արձանագրվեցին Թուրքիայում բնակվող իրենց եղբայրա-

կիցների վիճակի բարելավմանն ուղղված ռուսահայության առաջին փորձերը, ռուսական կառավարությունն սկսեց հայերին կասկածել հայկական քաղաքություն վերստեղծելու ձգտման մեջ: Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայկական գավառների միավորմամբ մեծ Հայաստանի հարության մասին մի մտացածին գաղափար հորինվեց և վերագրվեց հայերին, չնայած այն բացահայտ փաստին, որ այդ տարածքների բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը նման կասկածների տեղիք չէր տալիս: Ռուսաստանի և Թուրքիայի կողմից սկսվեցին երկկողմանի դաժան հետապնդումներ. Ռուսա-Հայաստանում փակվեցին հայկական դպրոցներն ու կրթական հաստատությունները: Սարսափելի հալածանքներ սկսվեցին այն գործիչների նկատմամբ, ովքեր անդամակցում էին Դաշնակցության կուսակցությանը, որ հիմնվել էր իննսուներեքականին՝ միակ նպատակ ունենալով հասնել Թուրքա-Հայաստանի բարեփոխումների իրականացմանը, բարեփոխումներ, որ նախագծվել էին Ալեքսանդր II-ի կառավարության կողմից: Այս բարեփոխումների իրականացման Մեծ տերությունների բոլոր փորձերը հանդիպում էին ռուսական կառավարության հարուցած անհաղթահարելի խոչընդոտներին: Երբ անգլիական կառավարությունը կամեցավ իր միջամտությամբ դադարեցնել [18]95 թ. հայկական ջարդերը Թուրքիայում, այնժամ ռուսաց արտաքին գործոց նախարար իշխան Լորանով-Ռոստովսկին (4) հայտարարեց, թե թուրքական գործերին նման միջամտումը կդիտվի իբրև casus belli (5): Կոտորածը շարունակեց և հարյուրհազարավոր մարդկանց կյանք արժեցավ: Իշխան Գուլիցինի (6) երկաթե ձեռքն իր ողջ ծանրությամբ իջավ հայկական կյանքի բոլոր դրսևորումների վրա, իսկ մնացյալ գրեթե բոլոր պաշտոնյաները ձգտում էին պատճենել իրենց սատրապին: Մինչդեռ իշխան Գուլիցինը նոր՝ ծանր հարված էր նախապատրաստում՝ օրենք Հայ եկեղեցու ողջ ունեցվածքի առգրավման մասին (7), կամ ավելի ճիշտ՝ ժողովրդի ունեցվածքի, քանի որ Հայ եկեղեցին ծայրաստիճան ժողովրդավարական է, ամբողջությամբ հիմնված ընտրական կարգի վրա, ուստի եկեղեցական ինչքի կառավարման գործում մշտապես մասնակցում էին նաև ժողովրդի ընտրված ներկայացուցիչները: Այս օրենքի փաստացի կիրառումն ամենուրեք հանդիպեց ժողովրդի դիմադրությանը, որ գեներալ ի ձեռն պաշտպանում էր իր ունեցվածքն ու իրավունքները: Սկսվեցին նոր ձեռքակալություններ ու նոր հետապնդումներ: Հայերի հանդեպ վախը համակել էր մթնոլորտը: Այս պայմաններում Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն անհրաժեշտ համարեց իր գործունեությունը տարածել նաև Ռուսա-Հայաստանում և

կառավարության ահաբեկիչ գործունեությանը հակադրել իր ահաբեկչությունը:

Այդ պահին Ռուսաստանում սկիզբ առած և ամրապնդված բանվորական շարժումն արտահայտվել էր նաև Բաքվում. այստեղ հայ բանվորները, իբրև մշակութային տարր, նույնպես լայն մասնակցություն էին ունեցել այդ շարժմանը: Իշխանության ներկայացուցիչները որոշեցին խեղդել լույս աշխարհ եկող ազատագրական շարժումը, և դիմեցին իրենց իսկ կողմից բազմիցս հնչեցված գաղափարի իրագործմանը. քաթարներին լարել հայերի դեմ: Սկսվեց ոստիկանական մոդկալի սադրանքը և իրականացավ կայնական գործը, որ մինչ այժմ շարունակվում է ամբողջ Անդրկովկասով մեկ՝ պատճառ դառնալով երկուստեք մեծաթիվ զոհերի (8):

Եվ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներն այլազան հնարավոր համաժողովներում և հանրահավաքներում պարզում էին իրենց կարիքներն ու վերաբերմունքը ապագայի՝ նոր Ռուսաստանի հանդեպ, հայ ժողովրդի համայն առողջ ուժերն ու մտքերն ուղղված էին մի և միակ նպատակին, միակ խնդրին՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հարցին: Նման պայմաններում հայերը, որ մշտապես Կովկասի մշակութային շարժման առաջին շարքերում էին, բնականաբար, չէին կարող գործուն կերպով արձագանքել ռուսաստանյան ժամանակակից շարժմանը: Հայոց ներկայացուցիչների միակ համագումարը, որ կայացավ ընթացիկ տարվա մարտին (9) Թիֆլիսում, ընդունեց մի շարք ծրագրեր, որոնց հիմքում ընկած են ռուսական ազատագրական շարժման բոլոր գերակա և հիմնական պահանջները: Ընդգծելով տեղական ինքնակառավարման անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ, այս ծրագիրն ինքնավարության պահանջ չի առաջադրել (10): Եվ դա արվել է լիովին գիտակցված. Կովկասի բնակչության բազմագոյության և ազգերի տեղաբաշխվածության ծայրահեղ խրթնության պայմաններում, բնակչության որոշ հատվածներ գտնվում են մշակութային տարբեր աստիճանների վրա, կտրուկ, հաճախ փոխընկալունակության աստիճանի տարբերվելով իրարից: Կովկասի ինքնավարության հարցը ծայրահեղ բարդ է, խճճված և իր կարգավորման համար պահանջում է նախնական լուրջ դիտարկումներ և Կովկասի ժողովուրդների տևական համատեղ մշակութային աշխատանք:

Երբ իրագործվի այս աշխատանքը, երբ փոխըմբռնումը և հետաքրքրությունների նույնականության գիտակցումը հասու կլինի բոլորին, կամ առնվազն Կովկասի հիմնական ժողովուրդներին. լոկ այն ժամանակ Կովկասի ինքնավարության պահանջը կդառնա տարածաշրջանի համընդհանուր կենսական կարգախոս:

ԿԱՅՈՒՆԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՍՈՒԼԸ

Լինում են երբեմն խնդիրներ, որոնց մասին որքան շատ է գրվում, այնքան ավելի խճողվում են: Կաթողիկոսական հարցը այս վատաբախտ խնդիրներից մեկն է դարձել (1): Ամբողջ տարին ծանծանելուց հետո, խնդիրը մնում է գրեթե նույն վիճակի մեջ, ինչ որ առաջ: Մամուլը անգոր հանդիսացավ պարզելու, թե ո՞վ է արժանավոր հաջորդը Լուսավորչի Գահի, և նրա ջանքն ու ճիգն այն տխուր բացասական հետևանքն ունեցան, որ հրապարակի վրա դրված անունները բոլորն էլ արատավորվեցին: Փոխանակ կասկածները փարատելու, նոր անպեր դիզեցին հայտնի անվանց շուրջը և մեծապես նպաստեցին հասարակության ամտարբերության: Եւ այն շրջանները մեկուսացան, անվստահ խելամուտ լինելու իսկական ճշմարտության: Մայր Աթոռի գահակալի խնդիրը, որ հասարակական մտքի և հոգածության բարձր առարկան պետք է լիներ, որպես արժան էր, հետզհետե սեղմվեց և գրական մրցության և արշավի նյութ դարձավ: Երբ հասարակությունը սառչում է հարցից, վերջինս կորցնում է դրական հողը, և վիճաբանություններն ակամայից ստանում են տեսական քննվորություն:

Հրապարակախոսությունը գործն ու գործնականը թողած՝ անպատու տեսության ետևից ընկավ և փոխանակ իրական տրամադրությունները գտելու, իրական ուժերը հաշվի առնելու՝ հենց սկզբից թանաք չլուսայեց եղած անունները հետ մղել և խարխալել լավագույնը գտնելու անհույս որոնումների մեջ, որպեսզի մի անգամ ևս արդարացնե իմաստուն առածը, որ «Լավագույնը լավի թշնամին է»: Եվ ամենից ցավալին այն է, որ մամուլը չխնայեց նույնիսկ մեր ազգային արժանապատվությունը և ապիկար եղավ գեթ պահելու հարցն այն բարձրության վրա, որը վայելում է նա իրավամբ օրենքի և հայ ազգի գիտակցության մեջ: Պետք էր կարծել, որ մեր գարգացման արդի շրջանում ընդունակ կլինեինք չնսեմացնել վեհ խնդիրը նախ և առաջ արտաքննապես. մինչդեռ կաթողիկոսական ընտրության մասին այնպիսի լեզվով են խոսում և այնպիսի վերաբերմունք ցույց տալիս, որ, կարծես, խոսքը Մայր Աթոռի սրբազան գահակալի մասին չէ, այլ շինական մի քեթխուղայի, մի ստորին իշխանավորի: Հայ եկեղեցու բարձրաստիճան եպիսկոպոսների վերաբերմամբ ի լուր աշխարհի աղաղակվում են այնպիսի խոսքեր, որոնք անվայել են նույնիսկ հետին սարբազի: Ամենայն Հայոց

հայրապետի ընտրությունն իր արծվի բարձրությունից իջած՝ նմանում էր մի գեշի, որի շուրջը ճախրում էին մեր բարձրածոն գրականները: Ամենից գովքն ու փառաբանությունն, որքան և անտեղի, ավելի տանելի է, քան նույնանման վատաբանությունը, որովհետև հավասար պայմաններում բարենտությունը գերադասելի է չարասրտությունից, լավատեսությունը վերքան հոռետեսությունը:

Երբ արտաքին պատկառանքը, քաղաքավարության տարրական պահանջն իսկ զգացվում է այն անձանց, որոնք հռչակվում են կաթողիկոսական թեկնածուներ, դժվար է սպասել, որ ներքին վերաբերմունքն լինի բավարար:

Մեր աղքատիկ կյանքի համար կաթողիկոսի ընտրությունը խոշոր հարց է, գեթ նրանով, որ ընդգրկում է մեր ազգային ամբողջությունը: Ամեն մի այսպիսի ընդհանրական գործ, մինչև անգամ անկախ իր հասարակական արժեքից, անդրադարձնում է անհրաժեշտորեն այն տրամադրությունները, որոնք կնճռոտում են և գունավորում հասարակական կյանքը որոշ շրջանում: Եթե ընդունում ենք, որ մեր կյանքը ևս օտար չէ գաղափարական աշխարհին, որ նա ունի իր ընդհանուր ճգտումները և տեմշերը, որոնք թանկ են և հարգի, և որոնք որոշ գաղափարական գույն են տալիս մեր կենսական մթնոլորտին, ապա ուրեմն նրանք պետք է ցուլանան անվրեպ համազգային ընտրության գործում, ինչ քննվորություն որ էլ ունենա ընտրությունը: Հետևապես, ընտրական պայքարը լավագույն վայրկյան է դիտելու, թե որո՞նք են այդ հիմնական տրամադրությունները, կյանքը, գաղափարական հոսանքները:

Գաղտնի չէ, որ ընտրական աղմուկները կենտրոնացած են մի անվան շուրջը, նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի (2): Մեր նորագույն պատմությունը չգիտե մի ուրիշ մնան դեպք, երբ մի հատիկ անուն այսպես խոռվեր հայ հասարակությանը, այսպես երկպառակեր ընդհանուր տրամադրությունը երկու տարրեր թեր և դեմ բանակների: Ենթադրում ենք, որ երկու կողմն էլ, թե՛ պաշտպանները և թե՛ հակառակորդները, կանգնած են անկեղծության և համոզմունքի հողի վրա, այլապես միտք չկա խոսելու:

Երբ մի եզակի անուն, մի սոսկ եպիսկոպոս, ստանում է այնպիսի արտասովոր նշանակություն, որ գունավորում է համազգային ընտրությունը և հիմք է ծառայում կուսակցական կուտակման, նշանակում է, որ խնդիրը լոկ անձնական բարենասնության կամ վատամասնության մասին չէ, այլ որոշ գործելակերպի, մի հայտնի աշխարհայացքի, որ հասարակության մեջ երեքում է առաջ քերում: Արդ՝ ո՞րն է այն սկզբունքը, այն գործելակերպը, որի մարմնացումն է համարվում Մաղաքիա պատրիարքը և որն երկատում է

քան
խն
մեծ
ցա
քան
պա
կա
մեծ
ներ
Մա
քայ
գրս
չում
ակ

տե
զա
եղս
որ
չխ
գեթ
օրե
գա
և ս
այն
կա
մի
եպ
սի
62

այնպես ներհակորեն ազգի ամբողջությունը: Այս կարևոր հարցի առաջ մասնաձևը պարզեց ավանդական դարձած դրոշմերը, որոնք բարձր ի վեր ծածանվում են քերթերի լայնարձակ էջերում ամեն անգամ, երբ պետք է զգացվում որևէ հասարակական հանգույց լուծել: Մասնույն ուզեց հավատացնել, որ հակառակություններն այդ երկու դրոշմերի շուրջն են կատարվում, մինը կրում է ժողովրդական կուսակցությունը, մյուսը՝ կղերական: Երկու քանակները զանազանվում են միմյանցից ձգտումով և ամբողջ կազմով. մեկը՝ առաջադիմական է, հալածիչ խավարի, զինվոր ընդհանրության իրավունքների, այնպիսի սկզբունքների, որոնք տանում են դեպ ժողովրդի գերիշխանություն, մյուս քանակը խավարամիտ է, հետադեմ, աշխատում է եկեղեցին խրամատել ժողովրդից, ստեղծել կուռ հոգևորականություն և եկեղեցին դարձնել նրա շահերի մարդկանց ասպարեզ: Այս հայացքն այնքան է կրկնվում, որ գրեթե պատմական հասարակական տեսության ուժ է ստացել:

Հարցը տեսականորեն մաշելուց հետո, երբ վերջապես կուսակցությունները հրապարակ նետեցին այն սրբազան թեկնածուների անունները, որոնք կոչված էին իրականացնելու համապատասխան տենչանքները, գործի տեղյակ մարդիկ իրավամբ կարող էին հիասթափվել, որ տեսությունն ու հույսերը չեն պատասխանում իսկության գոնե, ինչ վերաբերում է ընտրելիներին: Գուցե կան ազատամիտներ, որոնք կարծում են, որ Եղիշե (3), Մեսրոպ (4), Գեորգ (5) և Խորեն (6) եպիսկոպոսներն և այլն ազատամիտներ են, և կան կան խավարամիտներ, որոնք թույլ չեն տալիս, որ Մաղաքիա (7) և Կարապետ (8) եպիսկոպոսները լուսո և կրթական ճաշակն առած լինեն. համենայն դեպս այդ սրբազաններն իրենց մասին այդ կարծիքը չունեն. իսկ այն գիտակ ճշմարտությունը, որ կուսակցություններից դուրս է կանգնած, բացարձակ վկայում է, որ հիշյալ եկեղեցականների մեջ գաղափարական տարբերություն չկա: Կարապետ և Մեսրոպ եպիսկոպոսներն անցյալի մշուշով ծածկված անձնավորություններ չեն. մենք բոլորս ճանաչում ենք նրանց, շատերս վայելում ենք նրանց անձնական մտերմությունը (9). նրանք քաջածանոթ են մեզ աշխարհականությունից մինչև եպիսկոպոսություն տանող շրջաններում. կարող ենք վկայել, որ ինչքան էլ նրանք տարբեր լինեն միմյանցից իբրև մարդ, աշխարհայացքի նկատմամբ նույն մեծություններն են, երկուսն էլ բացարձակ միևնույն հայացքն ունեն չայ եկեղեցու վերաբերյալ խնդիրներում: Նոսրամություն կլինի կարծել, որ «հետադեմ» Օրմանյանը պակաս է հասկանում եկեղեցու և ժողովրդի փոխադարձ հարաբերությունները, քան «առաջադեմ» Մուրեմյանը և Դուրյանը: Հայ եկեղեցականները զանազանվում են միմյանցից իրենց

կոչման ծառայելու պատրաստակամությամբ կամ կարողությամբ, առաքիլությամբ կամ այլ մարդկային հատկություններով, բայց ոչ եկեղեցու հանդեպ բռնած դիրքով. գաղափարական համերաշխությունը գուցե միակ զարդն է, միակ գոտին, որ կապում է այլապես պառակտված և քայքայված եկեղեցականությունը:

Ժողովրդական և կղերական բաժանումներ իսկական իմաստով իրական հող չունեն ոչ միայն հայ հոգևորականության, այլև հայ հասարակության մեջ ընդհանրապես: Հրապարակախոսական մտքի տկարության նշան է, տեսական հայեցողության անհաջող փորձ՝ կովի նշանաբան հռչակել մեր կյանքում ժողովրդավարությունը: Ոչ այն պատճառով, որ այդ վեհ սկզբունքը առարկության հանդիպելու վտանգ ունի. ժողովրդական սկզբունքը քարոզել մեր մեջ՝ նշանակում է քաղցածին մեկնել, քե ի՞նչ է քաղցը, կամ լեռների անապակ օդում ապրող հովվին խորհուրդ տալ մաքուր օդ չնչել. այսինքն՝ մի ումայն և անվաստակ գործ կատարել: Ժողովրդական սկզբունքն իր ծայրահեղ արտահայտությամբ, «ժողովրդի համար և ժողովրդի միջոցով» բանաձևով, մարդասեր քաղաքակրթության մեծ ավերումներից մեկն է: Երբ պետական կամ հասարակական մարմինը պատկերացնում է թանձր շերտավորում, և միապաղաղ կազմը խորշոմում է հարստության, իշխանության, իրավունքի և այլ գործոն ուժերի անհավասար բաշխմամբ, և առաջանում են շահերի և աշխարհայացքի հակամարտ խմբեր, երբ շքեղ ազնվականությունը, զորավոր հոգևորականությունը, փարթամ քաղաքացիությունը (10) տիրանում են կյանքի լիության, և նրա բոլոր առավելությունները դառնում են բախտի մի բուռն ստահակների ժառանգություն, ահա այն ժամանակ արդարության ձայնը պահանջում է, որ զրկված մեծամասնության, ժողովրդական ամբոխի, որ հասարակական կյանքի նպատակն է կազմում, մարդկային իրավունքները հարգվեն և պատշաճորեն արտոնվեն: Ամեն մի հանրային մարմին, որ պետական կամ հասարակական նկատառումով միություն է ներկայացնում, մատնված է շերտավորման օրենքին, ուստի և «ժողովրդի համար և նրա ձեռքով» նշանաբանը հնչում է իբրև հրամայական պահանջ, մարդասիրության վեհ կոչ: Հայ կյանքն ևս բացառություն չի թվում ընդհանուր օրենքից, շերտավորումը նրան խորթ չէ. մեր մեջ ևս կան հարստության դեզեր: Երկրագործ շինականության աղքատիկ մակարդակի վրա կամ նրա կողքին կանգնում են տնտեսական քարձրություններ, որոնցից մի քանիսն իրենց պատկառելի տեղն ունեն արդյունաբերական լայն աշխարհում: Այլ պայմաններում կարող էինք թերևս պարծենալ մեր նործիլ քաղաքացիությամբ, տեսնելով նրա մեջ գրավական, որ ժամանակի հետ համընթաց ենք գնում, ձեռք բերելով

այն, ինչ որ պահանջում է դարը կատաղի կենսամարտում գոյություններս ապահովելու համար: Բայց մի հանգամանք կա, որ մթազնում է մեր կյանքի պատկերը: Բուրժուականությունը մեր մեջ կենտրոնախույզ գոյություն է. որքան բարձրանում են ազգային ընդհանուր կացության մակերևույթից, այնքան օտարանում են ազգությունից: Հայկական մթնոլորտն անգոր է իր մեջ պահելու և սնելու բարձր դասակարգային տարրեր: Բարեկեցության սանդուխտը, կարելի է ասել, ազգադժական, ապագային շավիղ է:

Այս մի տխուր երևույթ է, հատուկ ամեն մի համայնքի, որ քաղաքական կամ կուլտուրական ինքնուրույն մեծություն չէ: Մանր ազգությունների կյանքը կարծես շրջանակ չունի և նման է ծովի, ուր ուռուցիկ ալիքները հորձանք տալով նետվում են ցամաք և անհետանում. չկա ամբարտակ, չկա ժայռն ափ, որին բախվելով ետ մղվեն դեպի ծով և մասնակից լինեին հարազատ ջրերի խաղին: Առաջադիմության հոտառու հայը գյուղից անցնում է մերձավոր քաղաքը, այստեղից երկրի խոշոր կենտրոնները. և որքան հեռանում է, այնքան խորքանում է հայությունից: Եթե մնում է հայ, համենայն դեպս ոչ մասնակից հայության քաղաքակրթական գործին: Հայ լեզուն, գիրն ու գրականությունը, արվեստն ու քառերգը, վարժարանն ու կրթությունը, հասարակական հիմնարկություններն օտար են նրան: Այդպիսի անհատը մնում է հայության կառչած ծագումով, բայց բնավ շահագրգռված չէ հայ կյանքով. և եթե երևան է գալիս լույս նրա համար, որ մարդասիրության մի բարի գործ կատարի, մի որևէ ձեռնարկություն հովանավորի:

Անջատման հոսանքն այնքան բնական և գորեղ է թվում, որ իր հետ է տանում նույնիսկ հայ անդաստանի գործիչներին: Հայ խմբագրի, ուսուցչի և այլ գործիչների զավակները մեծ մասամբ ծառայում են հայ շրջանակից դուրս, եթե միայն նրանց հայրերը կարողացել են փոքր ի շատե վերանալ միջակ դրությունից: Եթե սրանց որդիքը մի կերպ կակազում են հայերեն, վստահ եղեք, որ աղջիկները ոչինչ չգիտեն, իսկ հետևյալ սերունդը բռնաբարված կտրվում է հայերենի կողմից:

Այսպիսով ոչ միայն նյութական հարստությունները, այլև մտավորը դուրս են հեղեղվում հայ կյանքի ափերից: Հրապարակի վրա մնում են բացի գյուղացիությունից, քաղաքների մանր առևտրական և արհեստավոր ազգաբնակչությունը և կրթված դասից այն տարրերը, որոնք դեռ արյունով կապված են շինականության և մանր քաղաքացիության հետ: Արդ՝ քանի որ բարձր խավերը բնական թափով վտարանդվում են հայ կյանքից, և ասպարեզը մնում է հասարակ ժողովրդին և նրա անմիջական զավակներին, առնվազն անտեղություն է ժողովրդական սկզբունքը կովի կոչ հայտա-

բարեւ: Ո՞վ է մեզանից այդ սկզբունքը խլում, որտեղ է հակառակ քանակը. աղքատից աղքատությունը խլող չկա. ուզենք չուզենք ժողովրդական ենք և՛ արյունով, և՛ հայեցողությամբ, որովհետև սոցիալական պարագաներն են, որ ձուլում և կաղապարում են տրամադրություններին և ոչ ունայն գաղափարաբանությունը: Մեր ժողովրդավարությանը վտանգ չէ սպառնում նաև հոգևորականությունը, այն պարզ պատճառով, որ նա ևս նույն սոցիալական խմորից է շաղախված, ինչ որ աշխարհական գործիչները, իսկ ծագումն արդեն որոշում է աշխարհայեցողությունը: Մի ժամանակ, երբ մեր երկրի ուժը կազմում էին ավատական իշխանությունները, եկեղեցու պաշտոնյաները ևս մի տեսակ հոգևոր նախարարներ էին, և շատերը ծագմամբ իսկ առաջնակարգ տներիցն էին: Ազնվականության փոխարինող այժմյան բուրժուազիան եթե մնար մեր մեջ իբր գործոն դասակարգ, հայ եկեղեցականությունը զույգե կազմով և ձգտումներով համակերպվեր նրան. բայց քանի որ բուրժուազիան քամվում է մեզանից, եկեղեցին, ինչպես և մյուս ասպարեզները մնում են միևնույն գյուղական և մանր քաղաքացիական ժողովրդի ձեռքում:

Եթե քահանան տգետ է, ոչնչով չի զանազանվում իր համագյուղացուց. եթե կրթված է, նույն աշխարհական ինտելիգենտն է: Ժամանակակից հոգևորականը և աշխարհականը հարազատ եղբայրներ են և՛ արյունով, և՛ մտքով: Հին դարերի հետ համեմատած՝ այն տարրերությունը կա, որ առաջ աշխարհականներն էին կրթվում՝ ինչպես հոգևորականները, այժմ հոգևորականներն են նմանում աշխարհականներին: Մի Եղիշե Սուրադյան, վարժապետ էր, թե վարդապետ, միևնույն մարդն էր և մնաց (11). փոխված էր միայն տարազը: Երվանդ (12), Թոմաս (13), Մամբրե (14), Ղևոնդ (15) և այլ վարդապետներ և նույնպիսի մի շարք սարկավազներ, որոնց ուսերին վանական վերարկուն միայն ծանրություն էր, պատվական աշխարհականներ էին առաջ և այժմ: Ոչ միայն Մեսրոպ եպիսկոպոսը (16), այլև «կղերամիտ» Կարապետը (17) Լեռնի և Առաքելյանի (18) հետ գաղափարակիցներ են. եթե սրանք վեղար դնեն, նույն հաջողությամբ կկառավարեն Ատրպատականի թեմը և կտնօրինեն սինոդի գործերը. և ընդհակառակը, սրբազանները ոչ պակաս փայլուն հրապարակախոսներ կլինեն: Ի՞նչ են Մատթեոսի (19) նման վարդապետները, եթե ոչ մի Պապունի (20), մի Ջամայան (21) իրենց էությանը և արտահայտությամբ: Իզուր չէ, որ հայ գործիչները էջմիածնում վանական կյանքի համար կանոնադրություն էին մշակում (22). իզուր չէ, երբ աշխարհականները հմարավոր են գտնում իրենց միջից կաթողիկոս ընտրել. պատահական երևույթ չէ, որ միմիայն

հայոց կուսակրոն հոգևորականներն իրենց ազգանուններով են հրապարակելում, հակառակ կուսակրոնության հիմնական գաղափարի:

Չարմանալու չէ նաև, որ թուրքահայ Ազգային ժողովի խորհմասա անդամներից մեկը հղացել էր համաճարեղ նախագիծ կուսակրոն հոգևորականների ամուսնության վերաբերյալ:

Այս բոլորից հետո հասկանալի պիտի լինի, թե ինչու՞ կղերամտություն է համարվում այն տարրական պահանջն ու ցանկությունը, որ հոգևորականը չաշխատի աշխարհականին նմանվել. եթե բժիշկները, փաստաբանները, ուսուցիչները, գրականները, ինժեներները ընկերություններ են կազմում, ֆոնդեր են հիմնում, ինչու՞ մերելի չլինի և եկեղեցականությանը՝ այդպիսի միություն կազմել, որպեսզի եկեղեցին կազմակերպության նմանություն ստանա, և ոչ թե բաժնևոր ընկերություն:

Արդ, քանի որ մեր այժմյան եկեղեցականությունը կազմված է նույն մարմնից և ոսկորներից, ինչ որ մյուս հասարակական ուժերը, խոսք չի կարող լինել կղերականության մասին, իբրև որոշ դասակարգի, այլ լույս մի տեսակ միության, կազմակերպության:

Ամեն մի խմբակցություն, դասակարգ կոչվելու համար, պետք է որոշ սոցիալական աիդն ունենա իր տակը. այլապես հասարակական երևույթ չէ: Թող այս կամ այն խումբն իրեն ժողովրդական անվանե, թող մյուսները արծարծեն, որքան կուզեն, կղերական մտքեր,- այս բոլորը կմնան տեսություններ, մտքի փոխառյալ ելունդներ. լավագույն դեպքում ծիրանի զգեստ մեր հասարակական մերկությունը ծածկելու, կամ գուցե,- ինչպես բանաստեղծն է ասում «Ծաղիկներ, որ ծլում են սրտի ավերակներից ախուր հատակը ծածկելու համար»:

Այսպիսով, ժողովրդասիրական հառաչները, ավելորդ աղմուկները, հրապարակախոսական սեփեթանքները ոչ միայն չեն պարզում, այլ սքողում են ընտրական պայքարի գաղափարական միջուկը: Եկեղեցու շուրջը և նրա անուսով հարուցված խնդիրները, համեմայն դեպս, ոչինչ կամ երկրորդական նշանակություն ունեն, որքան հարցը վերաբերում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոսի թեկնածության: Նրա կաթողիկոսության մաքուր հակառակորդները, նրանք՝ որոնք կանգնած են ներկա կռվում գաղափարական հողի վրա, Կ. Պոլսի մի թերթում հայտարարում են իրենց այն համոզմունքը, որ «կաթողիկոսական խնդիրը իրենց բնավ չի հետաքրքրում, որովհետև եկեղեցին իբրև հնացած հաստատություն ոչ մի դեր չունի կատարելու հայկյանքում, և ղեկը պետք է անցնի ռամկավարական սկզբունքներով կազմակերպված ուժերին. ով կուզե՝ թող լինի կաթողիկոս, մեզ համար միևնույն է, ասում է թերթը,- մենք պետք է աշխատենք, որ Օրմանյանը չլինի» (հուլիս

ամսվա համարներից մեկում): Այս շիտակ, որքան և օտարուտի, դատողությունը բաց է անում Օրմանյանի դեմ մղված մաքառման հիմնաքարը: Խնդիրն, ուրեմն, ժողովրդական կամ կղերական հայեցակետները չեն. սրանք միայն սեպեր են՝ մեր կարծիքով տեսական, ուրիշների համար գուցե նյութական-գաղափարական կոճող պնդելու համար: Այստեղ արդեն կանգնում ենք կուսակցական այնպիսի հողի վրա, որ մտացածին կամ շինծու չէ, այլ իրական, վերցված մեր հայրենի երկրից, նրա տառապանքների պատմությունից: Դարերի ընթացքում մեզ դառնապես ալեկոծել են թե՛ ներքին կենցաղի առօրյա վեճերը, որքան էլ որ նրանք կորստաբեր եղած լինեն, այլ առավելապես արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ երերումները: Երկու տեսակ ընթացումն, երկու տրամադրություն կարմիր գծերով ակոսում են մեր ամբողջ անցյալը - ազատասիրություն, որ տանում է դառն կյանքից դեպի մահատակություն, և խոհականություն, որ դիմանում է նույն կյանքին լավագույն ապագայի հույսով: Այս ուղղությունները հանդիսանում են հայ ոգու տանջալից գալարումները բռնության ճիրաններում և ունեցել են իրենց հուսահատ, թե համառ հետևորդները ինչպես հնում, այնպես և այժմ: Քաղաքական վերջին ուժերը սպառելուց հետո, երբ շուրջանակի պատեցին մեզ մահամղական պետությունները, հետզհետե սկսեց հասունանալ հեռավոր քրիստոնյա պետությունների հովանավորությանն ապավինելու միտքն ու հույսը: XVI դարից սկսած մինչև վերջին ժամանակներս որպիսի՝ աշխատություն բափեցին այս ուղղությամբ մեր նախնիք և որչափով հաջողեցրին, հայտնի է: 1878 թ. մեր դարավոր տենչանքների պսակման կետը պիտի լիներ (23), բայց բախտը վճռական բուպեին մի անգամ ևս երեսը մեզնից դարձրեց և վարդի փոխարեն փշեր ցամեց մեր երկրում: Անակնկալ հուսախաբությունից հետո՝ մտքերը բնականորեն փեղկվեցին ավանդական ուղղությամբ երկու հակառակ տրամադրությանը՝ հաշտարար քաղաքականության և պահանջկոտ թշնամության: Երևան եկան այն բանակները, որ *mutatis mutandis* (24) մեր պատմության սեփականությունն են: Վերստին հնչեցին ձայներ, որոնք հին դարերի դողամզներ էին. «չկարենք ժուժկալել տազնապիս, յորում կայ երկիրս Հայոց» (25), որի պատասխանն էր դառն ճշմարտությունը. «Մանկունք էք և կրտսերագոյնք հասակաւ, գիտեմ, եթէ ոչ կարէք գղէմ ունել գորութեան բազմագլուխ վիշապին... փշրեսջիք որպէս անօք բրուտի» (26): Երկու տարրեր հայեցողություններն որպիսի հիմունքներ ունեցան, բոլորիս հայտնի է: Ազգային ժողովն իր նշանավոր ատենապետներով և պատրիարքներով 1884 թ. սկսած հետամուտ է եղել խաղաղական և հաշտարար քաղաքականության: Եթե մի կողմ նետենք հակառակ ուղղության մի քանի գծերը, մանավանդ

ճրա արտաքին անհարազատ և անտեղի կերպարանքը, որով մեր մարդասիրական կոչը, մարդկային տարրական պահանջները, հեղափոխական սպառնալից տարազով ծրարվեց և արդար դատը խրտվիլակ դարձավ պետությունների առաջ, եթե անտես անենք այս հանգամանքը և ի նկատի առնենք հարյուրավոր մահատակների արյունը, որոնք հոժարական մարտիրոսանալով սրբագործեցին իրենց համոզմունքը և գործելակերպը, պետք է ընդունել, արդարադատ լինելու համար, որ երկու քաղաքականությունն էլ, գործունեության երկու եղանակներն էլ, մեր մերձավոր և հեռավոր անցյալի ավանդներն են. ճշմարիտ կիրառությամբ նրանք են այն երկու թիակները, որոնց զորությամբ մեր գոյության այնքան ճանաչման նավակը սահել է կյանքի հորձանուտ ծովում հնուց ի վեր: Խնդիրն ուրեմն այն չէ, թե ո՞ր հայեցողությունն է անպայման ճշմարիտը, կամ ո՞ր գործելակերպը կարող է մեր կյանքի նշանաբանը լինել, այլ միմիայն նրանց հարաբերական արժեքը, համեմատական պիտանիությունն այս կամ այն վայրկյանում (27):

Մինչև մայիսյան մենորանդումը (28), եթե դեռևս կարելի էր խոսել մարտական քաղաքականության մասին, նրանից հետո երբ վերջին հույսներս, դարավոր դատը, թաղվեց մեր արյան հեղեղների մեջ, Եվրոպայի աչքի առաջ, այդ մասին շնչալի իսկ կլինեն խակ տղայամտություն: Ահա այսպիսի հուսահատ ժամանակ է, որ պատրիարքական աթոռ է կոչվում Մադաքիա արքեպիսկոպոսը (29): Ազգային ժողովն իր այն կազմով, որ ընտրել էր Մատթեոս պատրիարքին, նույն ժողովն այժմ տալիս էր իր քվեն Օրմանյանին: Առաջին իսկ ճառում նորընտիր պատրիարքը շեշտեց այն քաղաքական ծրագիրը, այն գործելակերպը, որին պետք է հետևեր անհողողո, և որն ոչ միայն իր անձնական տեսությունն էր, այլ ամբողջ ժողովի ցանկությունը: Վերջերս պատրիարքի այս նշանավոր ճառն անհեթեթ մեկնությանց նյութ դարձավ տարօրինակ բյուրիմացությամբ: Ուստի ավելորդ չենք համարում բերել ճառի էական մասը:

«Վստահ եմ, որ սիրելի ազգիս դարավոր հավատարմության անխախտ սկզբունքը և պարտաճանաչ ուղղության ավանդական ընթացքը և օգոստոսափառ կայսերական գահուն իր հայ հպատակաց վկայած խնամուտ ակնարկը պիտի հարատևեն անխափան, և պիտի լինին պետության և ազգին միջև միջնորդական փափուկ պաշտամանս գրավականներ և օրինյալ ազգիս ապահովության, անդորրության և երջանկության վերահաստատման ազդեցիկ միջոցներ:

Ս. եկեղեցվոյս նվիրյալ պաշտոնյայքս և օրինյալ ազգիս բովանդակ անհատներն այդ սկզբունքներն մեզի առաջնորդ ունենալով և անկեղծավոր ուղղությամբ ձեռք ձեռքի տալով և վեհագոր ինքնակալիս բարձր պաշտ-

պանության վստահելով և բնակակից ազգաց ամենուն հետ սիրո և եղբայրության ավանդական կապերը պնդելով խղճի մտոք և խաղաղությամբ աշխատինք զարգացման և բարեկալության, կրոնքնիս և ազգություննիս ինչպես որ մինչև ցարդ անխախտ պահեր ենք և պահելու արտոնությունն վայելել ենք, օրինավորության շավղեն շեղելով՝ հարատևենք պահպանել, ազգին ցավերն ու վերքերն կարող լինինք բուժել և դարմանել, մեր եկեղեցիներն ու դպրոցները, բարեպաշտական ու բարեգործական հաստատությունները պայծառացնենք, վերանորոգենք և ամեցնենք և այդ ճամբուն մեջ քալելով՝ վստահ լինինք, թե մեր բանավոր և օրինավոր խնդիրներն ալ ընդունելի և հաջող ելք կունենան և՛ մենք և՛ բովանդակ Օսմանյան կայսրության հպատակք առ հասարակ և անխախտ մխիթարությամբ և երջանկությամբ կլցվեին: Բարձրելոյն Աստուծո անհուն ողորմությամբ և օգոստոսափառ վեհապետիս խնամոք»:

Այս բանախոսությունն, որ իր ներքին իմաստով և արտաքին ձևով կարող է գոհացնել ամենապահանջկոտ մարդուն, պարզորեն բնորոշում է այն քաղաքականությունը, որ անվանել ենք հաշտարար, խաղաղական և որին աշխատել է հետևել Ազգային ժողովը Ներսես պատրիարքի (30) քաղաքական ծրագիրների խորտակումից հետո: Բեռլինի վեհաժողովը մազաչափ անգամ չբարվոքելով հայոց վիճակը՝ ստեղծել էր այնպիսի մի դրություն, որ հայերը նկատվում էին Թուրքիայում իբր ապստամբներ, մի տեսակ գերիներ թշնամու բանակում և ոչ թե օրինավոր հպատակներ: Հաշտարար քաղաքականության նպատակն էր գեթ վերականգնել թուրք կառավարության առաջ հայի նախկին և այժմ խախտված հպատակության իրավունքները, հակառակ հեղափոխական կազմակերպությունների ցույցերին, որոնք ընդունակ էին անհավատարմության նշան համարվել և նորանոր արհավիրքների տեղիք տալ:

Պատրիարքի ճառն Ազգային ժողովն ողջունեց ծափահարություններով, և նրա ատենապետը դիմեց նրան հետևյալ խոսքերով.

«Դուք, սրբազան տեր, այնպիսի ժամանակ մը կը բարձրանաք յայս գահ պատրիարքական, որ բազմազան դժուարութիւնք զայն կը շրջապատեն և կը խրտչեցնեն ամենէն զօրաւորները. բայց դուք պիտի յաղթէք՝ պատեն և կը խրտչեցնեն ամենէն զօրաւորները. բայց դուք պիտի յաղթէք՝ ամենուն, զի դուք էք միշտ անձնուէր հովիւ, միշտ աշխատասէր, միշտ ուղղամիտ, պիտի կատարէք անվրէպ այն բարձր և դժուարին պաշտօնը, յոր ազգը կոչեց զձեզ և զոր մեր վեհափառ կայսրը վստահեցեալ ի ձեզ»:

Այստեղից հետևում է, որ ժողովի ընտրությունը գիտակցական էր: Նորընտիրը արկածավորի մեկը չէր, որ գահ էր բարձրանում քմահաճ ծրագրով և սուլթանին ծառայելու պատրաստականությամբ, ինչպես կարծում են մի

քանիսները. պատրիարքական զավագանի հետ մա ստանում էր Ազգային ժողովից որոշ սկզբունքների հավանություն: Այդ սկզբունքներին հավատարիմ մնաց պատրիարքն իր գահակալության տարիներին և իրավունք չունեի այլապես գործելու, որովհետև այդ քաղաքականությունը հրամայական պահանջ էր բոլոր այն ազգայինների համար, որոնք լավ էին համարում հայրենի երկրում ցավել ու լուռ տանջվել, քան փախչել և հոխորտալ օտար աշխարհներում:

Ցավելով պետք է հիշել, որ Օրմանյանի գահակալական ճառը Լեոն նորերս փորձեց գործադրել ի վնաս պատրիարքի, բարդելով նրա վրա այնպիսի արատներ, որոնք վկայում են, թե որպիսի անարդարության և թյուրիմացության ընդունակ կարող է լինել մեղադրողը: Սահմանադրական ուխտը կատարելուց հետո, պատրիարքը հիշում է, որ սահմանադրության «մեջ նախատեսված վերաքննությունն որոշված լինելով, երբ կայսերական վավերացմամբ վերաքննյալն հաջորդի, այն պիտի լինի» ուխտի առարկան: Այս խոսքերի առիթով գրում է Լեոն. «Օրմանյան պատրիարքն ուխտում է կատարել մի կանոնադրություն, որ դեռ գոյություն չունի, դեռ չէր էլ խմբագրված: Հայ ժողովուրդն էր ստեղծել իր սահմանադրությունը, բայց այս ժողովրդի մասին ոչ մի խոսք. կա միայն կայսերական վավերացումը, այսինքն՝ Արդուլ-Համիդի, այն Համիդի, որ հենց այդ խոսքերը արտասանած միջոցին կանգնած էր 150.000 հայ դիակների վրա: Օրմանյանն ուխտում է կատարել Համիդի վավերացումը, առանց նույնիսկ իմանալու, թե ի՞նչ պիտի լինի այդ վավերացման մեջ: Սա թյուրիմացության արդյունք չէ, սա աշխարհայացք է», - բացականչում է Լեոն («Հորիզոն», № 212):

Դժբախտաբար, թյուրիմացություն է և թյուրիմացը Լեոն է: Եթե մա ներություն քաշեր ուշադիր լինելու պատրիարքի խոսքերին և միտ դնել «վերաքննյալն» բառին, նրա չարամիտ կասկածները կփարատվեին, և պատրիարքն ազատ կմնար անվայել դասից: Լեոյին, անշուշտ, հայտնի է, որ սահմանադրության վերաքննությունը նախատեսված է սահմանադրության 99-րդ հոդվածում, և այստեղ ևս ցույց է տրված վերաքննության եղանակը. հայտնի է նաև, որ Ազգային ժողովը շատ վաղուց հարկավորություն էր զգացել վերաքննության:

Վերջապես այն նիստում, ուր ընտրվում էր Օրմանյանը, որոշված էր նաև ձեռնամուխ լինել վերաքննությանը, հանձնարարելով Խառը ժողովին մշակել փոփոխելի կետերը և տալ վերաքննիչ հանձնաժողովին՝ համաձայն § 99-ի: Այնուհետև «վերաքննյալն» վավերացնում է սուլթանը դարձյալ նույն սահմանադրության համաձայն: Ուրեմն, սրբազան Օրմանյանը չէ, որ մոռանում է հայ ժողովրդին, որովհետև «վերաքննյալն» կարող է միմիայն

Ազգային ժողովի կողմից լինել, իսկ սուլթանին վերապահված է լույ վավերացումն և ոչ վերաքննություն:

Մեղքը բացառապես Լեոյինն է, որ ուզում է մոռացնել տալ ժողովրդին, որպեսզի մի անգամ ևս վկայի իր ժողովրդասիրությունը և, միևնույն ժամանակ մի անգամ ևս զրկե պատրիարքին այդ համեստ առաքինությունից:

Սրանով չբավականանալով, Լեոն փորձում է փետել «հմուտ աստվածաբան հռչակված Օրմանյանի» դափնին և նրա աստվածաբանական սխալներն ուղղել: Պատրիարքը շարունակում է իր ճառը: «Գալով իմ անձին, եթե մեկը կար, որ ինքզինք հեռու պիտի նկատեր պատրիարքական աթոռն ելլելու պատվեն, այն ալ ես էի ստուգիվ, որ գիտակ անձիս չափավորության՝ զոհությանը աշխատած էի ցարդ՝ մասնավոր և համեստ պաշտոններու մեջ: Այսօր ընդհանուր և բարձր պաշտոնի մը լուծ կդրվի վրաս, և ես պարտավորյալ կխոնարհիմ անոր առջև, որպեսզի չստեմ ամբողջ կենացս հաստատուն կանոնը, շխուսափել որևէ աշխատութեն և զոհողութեն, երբ բարձր կամք մը զայն կօրհնագրե: Պատկառելի ժողովիդ ընտրությամբ հայտնած օրինական կամքը և մեր վեհագոր ինքնակալին կայսերական հրամանով հայտնած իշխանական կամքը ինձ համար աստվածային կամքին արտահայտությունն կլինեն, այն կամքին՝ որ թագավորաց սրտերու և բազմաց ձայներուն մեջ կխոսի»:

Այս տողերից Լեոն հնարավոր է գտել հանել մի ահավոր եզրակացություն, հանդուգն մեղադրական հերյուրանք. Օրմանյանը խորապես ու անկեղծորեն հավատացած է, թե «աստվածային կամքը պետք է որոնել Արդուլ-Համիդի սրտի մեջ և միայն այնտեղ»: Մեծ գյուտ, ծանր գաղամիք բաց արած մարդու իրավունքով, մեր պատմաբանը, իհարկե, չի զլանում մարդասիրական և հայրենասիրական ճիշեր արձակել, խրատներ կարդալ պատրիարքին, որոնց նա այնքան պետք ուներ, որպեսզի այդ ապաշնորհ ազգապետի կույր աչերը բացվեն և տեսնի, թե ով է սուլթան Արդուլը, որ անհոգ և անգետ սրբազանն իմանա վերջապես Լեոյից, թե ով է կարմիր գազանը, և ստրկական շողոքոթությամբ չբարոզե, թե «ճիշտ և ճիշտ աստվածային կամքն էր կատարում Արդուլ իր գազանություններով, որոնք նույն այդ Աստծուն ճանաչող համայն աշխարհը քարացրին սարսափից»: Մինչդեռ ամեն ոք, որ կարդալու և կարդացածն ընթնելու տարերքը յուրացրել է, մեզ հետ կհամաձայնի, որ պատրիարքի մեղադրելի խոսքերը ոչ մի թյուրիմաց հասկացողության տեղիք չեն տալիս: Նորընտիր պատրիարքն ասում է, որ ինքն անարժան է այդ վեհ պաշտոնին, բայց ստիպված է ընդունել, սկզբունքով խոնարհելով բարձր կամքի առաջ: Ո՞րն է այս դեպքում այդ բարձր կամքը, որ նրան կոչում է պատրիարքական աթոռ. ժողովի

կամքը և սուլթանի կամքը, որովհետև ժողովն ընտրում է պատրիարքին և սուլթանը հաստատում: Ինչո՞ւ համար են այդ երկու կամքերը բարձր. որովհետև հնուց վկայված է «Vox populi vox Dei», այսինքն՝ «Չայն բազմաց ձայն Աստուծո»։ Եթե պատրիարքական ընտրությունը կատարվեր հիմ հռոմեական հրապարակում, պատրիարքը կրավականաճար միմիայն այս առածով, բայց որովհետև ընտրությունը quasi սահմանադրական կարգերի համաձայն օրինավոր է ճանաչվում սուլթանի վավերացումից, նրա իշխանական կամքի հաճությունից հետո, ուստի և «vox populi»-ին պատրիարքը կցում է և «vox կամ voluntas regis» (կամքն իշխանի): Ամեն մի այսպիսի իշխանական կամք, որ գալիս է հաստատելու ժողովի ընտրությամբ հայտնված կամքը, այսինքն՝ բազմաց ձայնը, ինքնըստիցյան ստանում է վերջինիս աստվածային ձայնը լինելու հատկությունը: Հետևապես, ինչպես Օրմանյան սրբազանը, այնպես էլ ամեն մի բանավոր էակ, որ զուրկ չէ մտածելու ունակությունից, կարող է վկայել, որ նույնիսկ սուլթան Արդուլի կամքը, եթե միայն այդ կամքը հաստատում է ժողովրդական կամոնավոր ընտրության արդյունքը, այն աստվածային կամքն է, որ «թագավորաց սիրտերուն և բազմաց ձայներուն մեջ կը խոսի»:

Արդ՝ մի՞թե այստեղից հետևում է, որ Օրմանյանը սրբագործում է կամ աստվածային կամքի արտահայտություն է համարում Համիդի կամքն ընդհանրապես: Տրամաբանության հոտն առած դպրոցականը, որ գիտե, թե ի՞նչ է I. և A. մախադասություններ, կվկայե, որ այդպես ընդհանրացնել մասնավոր դեպքը տրամաբանական մտքի այբուբենի դեմ է: Ընթերցող հասարակության գիտության և դատաստանին ենք թողնում, թե որքան արդար և ազնիվ վարմունք է Լեոյի և նրա գրչակիցների կողմից ամիսների ընթացքում թմբկահարել բարձրադոհինչ, որ Օրմանյանը սուլթան Համիդի բոլոր գազանությունները համարում է իբրև Աստուծու կամք և թելադրություն և կամ Օրմանյանը հայեցում է հարյուր հազարավոր մահատակների հիշատակը, Համիդին հռչակելով մախախմանության գործիք և այլ այսպիսի անարգ և անճշմարիտ կցկցանքներ:

Կուզեինք հավատալ, որ այս բոլորը հասարակ թյուրիմացության ծնունդ լինեք. այս կլինեք մեզ համար բարոյական մխիթարություն, որովհետև ամեն մարդ, որի համար թանկ է հայ գիրը և գործիչի պատիվը, չի կարող հաշտվել, որ պսակավոր հրապարակախոսը, որի երկարամյա աշխատության հորեյանը տոնել է հասարակությունը (31), կեղծարարության որևէ մշույլ ցույց տա:

Կեղծիքի վատթար տեսակն այն է, որ կամա, թե ակամա թանձրացնում է առանց այն էլ անլույս շրջապատի խավարը, խտացնում է նրա ստվե-

րային կողմերը, եղծելով լուսավոր կետերը: Մթնոլորտի մաքրությունը հարկավոր է մանավանդ այժմ, երբ կատարվում է մեր կյանքի համար կարևոր ընտրություն: Քննադատական հաշվեկշիռը պիտի չանցնե արատավորման կամ դիտավորյալ վարկաբեկման սահմանները:

Եթե հարկավորություն կա չափել ընտրելիների նաև քաղաքական հայեցողությունը, պետք է անել խղճով և այն զգուշությամբ, որ պահանջում է խնդրի նրբությունը: Վերև շեշտված երկու գործելակերպն էլ իրենց հիմն ունեն. ուրեմն հարգենք նրանց իրավունքները և լինենք այնքան մաքուր, որ հայացքների տարբերությունը դավաճանության չվերածենք:

Մաքրությունն և ճշմարտասիրությունը գոհ կլինեին, եթե ընտրելիների վերաբերմամբ գոնե այնպիսի կարծիք ունենալ աշխատեինք, որպիսին ունենք մենք ընտրողներս մեր անձի մասին, և որ հայ բարձր հոգևորականության, եկեղեցու ծառայության մեջ ալևորած սրբազան զուխներին չխնայինք գեթ այն առօրյա բարեմասնությունները, որոնցից զուրկ չեն համարում իրենց սովորական մահկանացուները: Ազգային քվեով պատրիարքական գահ կոչված եպիսկոպոսի անվան շուրջն ինչե՞ր ասես չկատարվեցին: Գահընկեցության ամոթահար պարագաներին հաջորդեցին անլուր ամբաստանություններ. նենգության, զողության, արծաթասիրության և այլ հանցանքների զառիվայրով թավալելով, ապարախտ եպիսկոպոսին կանգնեցրին ազգադավության սյունի առաջ, որպես հոգևոր ավազակի, որ Գողգոթա էր հանել իր ժողովրդի խաչը (32):

Այսօրինակ գործողություններ վնասում են ամենից շատ մեր ազգային արժանապատվության, այլ և սպառնում են վարկաբեկ անել ընտրական սկզբունքը մեր մեջ: Իզուր չէ, որ այդ սկզբունքը լայն տեղ է բռնած մեր հասարակական կյանքում. քանի որ մեր բարձրակրթությունը հայանի է, քանի որ դժվարությամբ ենք ենթարկվում հեղինակության, ավանդության, կարգ ու կարգապահության, չենք ուզում զուխներս խոնարհել որևէ ներքին ուժի առաջ, մնում է մեզ միակ ապավեն՝ ընտրությունը: Եթե հակամեա չենք, ինչպես առօրյա կյանքն է ցույց տալիս, մերձավորի առավելությունները խոստովանել, քան թերիքը ընդգծել, կամ խոստովանում ենք միայն նրա համար, որ մի ուրիշին տապալենք, մնում է ընդունել, որ բոլորս էլ հավասար ենք. և այս դեպքում միայն ընտրական սկզբունքը կարող է ծայրագույն հեղինակության, բարձր իշխանության արդյուր ծառայել մեզ. ով կընտրվի, թող նա համարվի արժանավորը: Իրերի այս դրությունը միևնույն պարտք է դնում հայ հասարակության վրա անպայման մաքրությամբ վերաբերել ընտրության, որպեսզի նրա հետևանքը պատահական չլինի, որ ընտրվի իսկապես նա, ով մեծամասնության գիտակցության մեջ արժանավորի

համբավ է վայելում, այլապես անհաջող ընտրությունները կարող են հետզհետե կորցնել տալ ընտրական սկզբունքի հմայքն ու պիտանությունը, որից հետո մեր հասարակական կյանքն ու հաստատությունները քայքայման ու կազմալուծության վտանգին կենթարկվեն:

Պետք է հուսալ, որ մամուլը կարող կլինե՞ր օր առաջ հրապարակ հանել արժանավորագույն անձանց անուններ, որպեսզի ընտրող ժողովուրդը զիտակցորեն մտնենար ընտրության: Դժբախտաբար մամուլն ինքը խարխափելով անզիտության մեջ՝ հաջողեց միայն շփոթություն ձգել եղած հասարակական տրամադրության մեջ. փոխանակ անաչառ և ուղղակի ցույց տալու, թե ո՞վ է արժանավորը, ճգնեց ապացուցանել, թե ո՞վ է անարժանը, ժողովրդին թողնելով արժանավորը գտնելու ծանրությունն ու պատասխանատվությունը: Մամուլը թերացավ կատարել իր պարտավորությունները որպես հարկն էր, մասամբ այն պատճառով, որ Մայր Աթոռի գահակալի համար երբեմն այսպիսի հատկություններ էին որոնում և շեշտում, որ աննշանակ կամ երկրորդական պետք է նկատվեին համայն հայության պես կոչվողի նկատմամբ:

Կաթողիկոսը Էջմիածնի վանահայրը չէ և ընտրվում է ոչ թե վանքի ազարակները ջրելու, ավագուտները շենացնելու կամ մի քանի եղուկ դպրոցներ կառավարելու, որոնք ամենից քիչ պետք են հենց այն մարդկանց, որոնք ամենից շատ են խոսում այս մասին, որովհետև նրանց զավակները չեն հաճախում այդ դպրոցները: Ամենայն Հայոց հայրապետն ամենից առաջ ընդհանուր հայության վերին պահապանն է, նրա տառապած, քայց անաղարտ խղճի վկան աշխարհի առաջ, մարմնացած նշանաբանն ամենուրեք տարազիր ազգի բարոյական միության: Տեսության և կարճամտության կակազումն է այն տղայամիտ մտածողությունը, թե կաթողիկոսն ավելի ռուսահայերի համար նշանակություն ունի, քան թուրքահայերի: Այսպես մտածելով կարող ենք իջեցնել նրան մինչև Երևանի թեմակալությունը: Ներկա եկեղեցական դասի մեջ կա մի մարդ, որ գուցե և վատ է, քայց եղածներից ամենալավն է, գուցե կատարելության տիպար չէ, քայց անպայման այն պիտանի անձնավորությունն է, որ ընդունակ է ցրել թյուր հասկացողությունները և բուժել Էջմիածինը քրոնիկական հիվանդությունից՝ արժանավորապես տնօրինելով նրա սեփական գործերը և նրա հետ կապված հասարակական խոշոր և մանր խնդիրները, և Մայր Աթոռն իր հետզհետե խոնարհվող դրությունից հանել և կանգնել այն բարձրության վրա, որ վայել է հայության բարոյական կենտրոնին, և տալ նրան այն արքայական շուքը, որ ճանաչված է օրենքի առաջ. դա նախկին պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոսն է: Տեսական և գործնական լուրջ

պատրաստությունը, գիտությունն ու փորձառությունը, աշխարհայացքի հաստատությունը, ալիզարդության պատկառամբը և, որ զլխավորն է, բարձր հեղինակությունը, որ չնայելով բոլոր ամբաստանության՝ մնում է բարձր ի գլուխ ոչ միայն հայության շրջաններում, այլ և օտար պետությանց առաջ – կազմում են առավելությանց այնպիսի մի գումարումն, որ տալիս է նրան եզակի դրություն իր աստիճանակից եկեղեցականների շարքում: Էջմիածնի համար նա կլինի առաջին գահակալը, որի մեջ հայրենի պատմության ավանդները լուսավորված են նոր եվրոպական քաղաքակրթության և վարչական ճշմարիտ հասկացողության իսկական լույսով. նույնիսկ նրա քաղաքական հակառակորդները, եթե ուզում են լսել խղճի ձայնը, այն խղճի, որ վեհագույն բանականություն է, պետք է խոստովանեն, որ Օրմանյանն է մնում նաև միակ անձն, որ հնարավորություն ունի՝ շնորհիվ իր գրական հոչակի արտաքին աշխարհում՝ ձայն բարձրացնել ընդհանուր հայության կենտրոնից նրա հոտի այն մասի համար, որին, ինչպես երևում է, վիճակված է մնալ դեռևս իր նախկին դրության մեջ, քանի որ հազիվ պարզված հորիզոնը նորից մթնում է անհայտության մառախուղով:

Կ Ե Ղ Ծ Ը
ԲԱՐՔԵՐԻ ԵՎ ՄՏՔԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հասարակական կյանքի շրջաններում պատահում են երբեմն վայրկյաններ, երբ որոշ կարծիքներ, որոշ մտքեր մեխի հատկություն են ստանում, որքան խփում են, այնքան ամրանում են:

Այս գիտնալով հանդերձ, միմիայն քաղաքացիական պարտքի ծանրությունից, թե հաճելիությունից մղված, հարկավոր դատեցիմք իր ժամանակին անձնական տեսություններս հայտնել ընտրությունների առիթով:

Մեր փափագն էր՝ մոլար մտքերի և անաստ զգացումների խառնակ ծայրերից հանել և պարզել գաղափարական թելը, որպեսզի կարելի լինի որոշել խոտանն ու պիտանին, իսկականը և հետսամուտը:

Գրությունս պատրաստել էի «Հորիզոն» թերթի (1) համար, հուսալով, որ մեր տարալուր ձայնը, նրա միանվագ գեղգեղանքին առընթեր, թերևս մպաստի ընթերցողներին ավելի զգաստորեն վերաբերվել պատասխանատու գործին: Սակայն հիշյալ օրագիրը, որ օր առաջ կարծիքների ազատության կողմնակից էր հռչակել իրեն, անհնար գտավ հյուրընկալելու մեզ, անշուշտ, ազատությունից ավելի բարձր կշռելով ընթերցողների շահը, որ չլինի թե նրանք վրիպեն ճշմարտության շավղից, այն ճշմարտության, որ պաշտպանում էր նրա համբավավոր աշխատակիցն (2) այնպիսի թանկ զնով:

Հողվածը լույս տեսավ «Մշակում» (№№ 259, 260), ինչպես կհիշեն ընթերցողները:

Ընտրական թափորը պերճությամբ կատարելուց հետո, «Հորիզոն» պատվական թերթը պատեհ ժամանակ է գտել գրությանս անդրադառնալու:

Այնտեղ կային անախորժ կետեր, որ վերաբերում էին հարգո օրագրի վաստակավոր գործակցի գրական վատամունության. անախորժ, որովհետև ինչ որ հարում է կեղծարարության, ծանր է թե՛ անողի, թե՛ մերկացնողի, և թե՛ լսողի համար:

Ազնվությունն իբր անձնական բարենասունություն՝ պահանջում էր ապաշավության խոսքեր, իսկ իբր հասարակական շիտակության շեշտ՝ պարտավորում էր նենգողին հրապարակավ հետ վերցնել ամբաստանության գեթ այն շերտերը, որ այնպիսի հեշտությամբ դարսվում էին մի հատիկ վեղարի շուրջը:

Այն ինչ՝ նենգն աչքերը փակեց, որ ավելի ուժգին աղաղակե և աղմկալուր շփոթի մեջ խեղդի ներքին դատավորի ձայնը և հիմք տա կարծելու, որ մենք սխալվել էինք, ոճիրը վերագրելով թյուրիմացության:

«Հորիզոն» թերթը ևս որ ակամա մեղսակից էր հանցագործության, գղջման խոսք չարտասանեց. և փոխանակ սքափվելու և լռեյայն դառնությունը ճաշակելու՝ փորձեց անուշություն որոնել մի ապաշնորհ դաշտում, անշնորհք խիզախումով:

Ոմն պարոն, կանացի տկարությամբ թաքնվելով Մ. կեղծամվան տակ (3), հանձն է առել սրբելու «Հորիզոն»-ից և նրա աշխատակցից արատը, մերկացնելով մեր տգիտությունը, մեր «ինքնահավան տգիտությունը» («Հորիզոն», №№ 11, 12 և 13) այն տեսությունների նկատմամբ, որ արծարծվում են հիշյալ հողվածումս:

Հարկ չկա նկատելու, որ ոչ մի տգիտություն և առավելապես մեր տգիտությունը, չի կարող արդարացնել եղած կեղծիքը, եթե մենք կանգ ենք առնում մի անանուն և անվայել գրության վրա մեղանչելով մեր սովորության և ճաշակի դեմ, միմիայն այն պատճառով, որ այստեղ կեղծությունը, բազմաժ՝ տգիտության թիկունքին, աղարտում է թանկ հարցեր: Դարանակալ գրիչն իր գրությունը համեստորեն համարում է ուսումնասիրություն «մեր մտավորականության բարքերից», լուսաբանում «մեր» համալսարանական մտավորականության որոշ հատվածի վրդովեցուցիչ բարքերի, նրա աչառոտ ամբարտավանության և անօրինակ փոքրոգության («Հորիզոն», № 13):

Մարդ էակի լեզուն շատ անգամ ավելի բան է ասում նրա մասին, քան թե միտքը: Այսօրինակ բերան կարող է ունենալ միմիայն նա, ով մտավորականության և ոչ իսկ բարոյականության համալսարանի շենը չի կոխած: Պետք էր հուսալ, որ անհայտ պարոնը, որին այնպես սագում է հովվական խարազանը, յուրացրած կլիներ այն հասարակ ճշմարտությունը, որ ամնվագն անվայել է բարքերի մաքրության և կամ փոքրոգության մասին ճանե, և վեհերոտությամբ ապավինել Մ. տառին: Առաքինությունը պահանջում է ամենից առաջ անահ ուղղորդություն և այնքան չի տուժում բացարձակ արատներից, որքան կեղծ առաքինությունից և կամ դիմակավոր առաքինախոսներից:

Դիմակավորության տեսակետից շատ բնորոշ է և այն հանգամանքը, որ պ. Մ.-ն չէ բավականացել ծպտել միայն բարոյագիտության համեստ վերաբերվող, այլև կարևոր է համարել ուսերին նետել նաև ազատամտության պերճ սամույրը... որպեսզի հիմք ունենա նախ և առաջ [Գ.ր.] Արծրունու ուրվականի առաջ ծուներ դնել, երեսը խաչակնքել, կարոտակեզ աչքերը

հռուսի դեպի այն երանավետ օրերը, երբ ազատական ոգին դեռ սավառնում էր «Մշակ»-ի էջերում: Հառաչալից սորմոքները վկայում են թերևս, որ պ. Մ.-ի մտքի թոթով կապերը արձակվել են «Մշակ»-ի խմբագրատանը, և դժվար չէ կոտակել այն, ինչ որ նա պարկեշտորեն ծածկում է, որ լույսն ու ազատամտությունն իր հետևից անցել են «Մշակ»-ից դեպի «Հորիզոն»:

Անշուշտ, «Մշակ»-ը պ. Մ.-ին նոր Պրոմեթևս (4) չէ համարում և ոչ «Հորիզոն»-ի էջերը ազատամտության հնոց: Բայց և այնպես պ. Մ.-ն ազատամտության և առաջադիմության մեղեդին բերանին՝ խեթ հայացք է ձգում «Մշակ»-ի վրա, որի համար մենք մեղապարտ ենք, և շտապում տապալելու մեր «տհաւս մտքերը», կորզելու «գիտնականության օրեուլը» (5):

Իհարկե, մեզ համար մեծ ցավ է, որ մեր գիտնականությունը չի ընդունում և մեզ պարկեշտության վկայական տալ չի ուզում այնպիսի մի ծանրագլուխ անձնավորություն, որպիսին է պ. Մ.-ն, որ գիտությունն ու համեստությունը գրկած, անտարակույս, հիմք ունի իրեն արտոնելու այդօրինակ վկայաթերթեր բաշխելու խոնարհ կոչումը:

Մեր ցավը կարելի է ամոքել նրանով, որ վայելչության և մարդկային ու ազգային արժանապատվության մասին այնպիսի հասկացություն ունի պ. Մ.-ն, որ միայնակ իրեն է հատուկ...

Նրան դուրեկան չէ և մինչև իսկ անընդունելի մեր այն տարրական պահանջը, թե անկիրթ և սանձարձակ լեզուն սահման պետք է ճանաչել եկեղեցու ալևոր պետերի նկատմամբ, լինեն նրանք նույնիսկ այնպիսի ոչնչություններ, որպիսիք են Օրմանյան, Չամիչյան (6), Աշղոյան (7) Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ, որոնց դժբախտությունն այն է, որ զահ են բարձրացել, ազգի քվեով, բայց առանց Մ.-ի հավանության: Լի տրտունջով՝ պ. Մ.-ն մի անգամ ևս խրոխտում է, որ պարտավոր չէ բնավ քաղաքավարի լինել դեպի հայ պատրիարքները, և հաղթական շարժումով անցնում է մեր «պատմագիտական վերլուծումներին» չմոռանալով հետը վերցնել, իբրև վկաներ, [Գր.] Արժրուհուն, [Մ.] Նալբանդյանին, Բաֆֆուն:

Գիտությամբ ուռճացած մարդու զարկով, պ. Մ.-ն հավատացնում է, որ տգեղախ հողվածը մի խակաբանություն է, և իբրև ապացույց բերում քաղվածքներ գրությունիցս:

Քաղումները շատ խրատական են. այստեղ ցույցանում է Մ.-ի ծածկված էությունը «մտքի և բարքի» տեսակետից: Հենց այս պատճառով արժե կանգ առնել նախ և առաջ քաղվածքների վրա, որքան և տաղտկալի լինի թե՛ ընթերցողի և թե՛ մեզ համար:

«Ժողովրդական և կղերական բաժանումներն իսկական իմաստով իրական հող ունեն ոչ միայն հայ հոգևորականության, այլ և հայ հասարակության մեջ ընդհանրապես»:

Մեր այս պարզ մտքի առիթով պ. Մ.-ն բացականչում է. «Ի՞նչ ասել է իսկական մտքով. ի՞նչ է նշանակում հայ հասարակության մեջ ընդհանրապես. խոսքը ռուսահայ հասարակության մասին է, թե՛ ամբողջ հայկական, թե՛ ընդհանրապես չկան, իսկ մասնավորապես կան» և այլն:

Թերավարժ տղան անգամ կարող էր ինքն իրեն լուծել այսպիսի հարցեր, առանց հասարակության օգնության: Մոլեզին «հակակղերականությունն» է, երևի, պատճառը, որ պ. Մ.-ի մտքով չի անցնում, որ հայ հոգևորականությունը հայ հասարակության մասն է: Այլապես, ինչո՞ւ պետք է բանականի գլուխը փակ մնար մի հասարակ մտքի հանդեպ, թե այսինչ երևույթը չկա ոչ միայն հոգևորական դասի, այլև հայ հասարակության մեջ ընդհանրապես:

Ամբողջության մի հատվածի, մի կտորի մասին մի բան ասել և ապա մույնը ընդհանրացնել և մյուս մասերի վերաբերմամբ՝ այս տրամաբանական մտածության սովորական քայլ է:

Արդ՝ Մ.-ի անհասկացողությունը կեղծիք է, թե՛ իրավ իմացական թուլություն, այսինքն՝ քարքի՞ պակասություն է, թե՛ մտքի:

Չարմանալի է, որ նույն չարաբախտ I. և A., այսինքն՝ մասնավոր և ընդհանուր նախադասություններն են, որ գայթակղության քար են դարձել անցյալ անգամ պ. Լեռնի համար, ինչպես տեսանք, իսկ այս անգամ պ. Մ.-ի, մտածության տարօրինակ խնամությամբ:

Հոգևոր արյունակցություն է երևում հարգո պարոնների մեջ և հետևյալ օրինակում: Մեր խոսքերն են.

«Ժողովրդական սկզբունքն իր ծայրահեղ արտահայտությամբ՝ «ժողովրդի համար և ժողովրդի միջոցով» բանաձևով, մարդասեր քաղաքակրթության մեծ ավետումներից մեկն է: Երբ պետական կամ հասարակական մարմինը պատկերացնում է թանձր շերտավորում, և միապաղաղ կազմը խորշում է հարստության, իշխանության, իրավունքի և այլ գործոն ուժերի անհավասար բաշխմամբ, և առաջանում են շահերի և աշխարհահայացքի հակամարտ խմբեր... այն ժամանակ արդարության ճայնը պահանջում է, որ գրկված մեծամասնության, ժողովրդական ամբոխի մարդկային իրավունքները հարզվեն և պատշաճորեն անօրինվեն: Ամեն մի հանրային մարմին, որ պետական կամ հասարակական նկատումով միություն է մերկայացնում, մատնված է շերտավորման օրենքին, ուստի և «ժողովրդի»

համար և նրա ձեռքով՝ նշանաբանը հնչում է իբրև հրամայական պահանջ, մարդասիրության վեհ կոչ»:

Դարանակալ պարոնը քաղելով միմիայն ընդգծված տողերը՝ բույլ է տալիս իրեն հետևյալ մարգարիտը.

«Լավ չեմ ըմբռնում և այս խորախորհուրդ թեզիսը. տրամաբանական այս հյուսվածքում նախադրյալը և եզրակացությունը ոտնու մեծ իրար դեմ մի ողբալի աններդաշնակության մեջ: Անկեղծորեն ցավում եմք, որ ստիպված ենք այսպիսի տարակամություններ արձանագրել մի չափահաս և ինտելիգենտ մարդու գրվածքում, որ հրապարակ է գալիս ուսուցանելու հայ հրապարակախոսներին»:

Դժվար չէ տեսնել, որ ընդգծված նախադասությունը, որ պ. Մ.-ին անհեթեթություն է թվում, սերտորեն կապված է նախընթաց պարբերության հետ և միասին կազմում են մի տրամաբանական ամբողջություն, մի հավաքույթ այսպիսի ձևի:

Երբ լինում է **A** երևույթը, լինում է և **B** (ավագ նախադրյալ):

Արդ՝ **A** երևույթը կա (կրտսեր նախադրյալ):

Ուրեմն կա և **B** (եզրակացություն):

Մարդ պետք է Մ.-ի տրամաբանական պատրաստությունն ունենա, որ ավագ նախադրյալը մի կողմ ծալի և կրտսեր նախադրյալի և եզրակացության մեջ կապ որոնի. դարձյալ միմիայն բարոյական նոսրության տեր պետք է լինի, որ դեռ ճակատ ունենա «տարակամություններ արձանագրել չափահաս մարդու գրվածքում», և իր հոգևոր կաղությունն ուրիշներին վերագրելու և այն էլ ապերասանության այնպիսի՝ եղանակով:

Այդ արդեն և՛ բարբի, և՛ մտքի խեղություն է: Որքան նման է պ. Մ.-ն իր վարմունքով Լեոյին, որ նույնօրինակ անգրագետ՝ բանաբարությունը առաքինության բռնած էր շինել իր համար և դռնչում, փոշի էր բարձրացնում պատրիարքի անվան շուրջը, հաճոյակատար թեթևամտության թռչելով...

Նման խակերկությանը վերիվայր է հուլովում պ. Մ.-ն և մեր այն միտքը, թե «ծագումը որոշում է աշխարհայացքը», այսինքն՝ ամեն մի դասակարգ իր նիստն ու կացն ունի նյութի և մտքի, մարմնի և հոգու աշխարհում. նայելով, թե մարդ, որ դասակարգից է ծագում, որին է պատկանում, նույն կարգի էլ աշխարհայացք է ունենում: Եվ որովհետև հայ հոգևորական, թե աշխարհական գործիչների մի ոտին՝ դեռ կարոտության տրեխն է, իսկ գլխին՝ մտքի փափախը, այսինքն՝ հայ շինականության և մանր քաղաքացիության որդիներն են, դրանց մեջ դասակարգային խտրոց չէ կարող լինել. և ուրեմն դասակարգային շահերի ընդհարում տեսնել կաթողիկոսական ընտրության ժխտում ոչ մի բանավոր հիմք չկա:

Մտքի այս փոքրիկ հացը պ. Մ.-ի համար քար է դարձել. նրան «սոցիոլոգիական հայտնություն» է թվում, որ «ծագումը որոշում է աշխարհայեցողությունը», որովհետև պարոնը գիտե, որ ամեն տեղ բուրժուազիան նվաստ ծագում է ունեցել, օրինակ՝ Ֆրանսիայում բուրժուազիան ծագել է միջնադարյան արհեստավոր համայնքներից. և չնայելով սրան, արևմտյան բուրժուազիան և հասարակ ժողովուրդը անհաշտ թշնամիներ են այսօր. ասել է, թե ծագման խնդիրը նշանակություն չունի:

Մեր հարգո հակառակորդը մի անգամ և, ապացուցանում է, որ անընդունակ է հպատակվել մտածողության օրենքներին և տրամաբանական ռատուններն ու շեղումները բնավորություն է դարձրել:

Եվ հիրավի, միայն պ. Մ.-ի զարտուղի միտքը կարող է ծագումը իր պատկանելություն այս կամ այն դասակարգին շփոթել դասակարգի պատմական ծագման, առաջգնացության, այսպես ասած ծննդականության հետ: Բուրժուականի որդին՝ բուրժուական է, գյուղացու որդին՝ գյուղացի. սա ծագումն է: Բուրժուականությունը ծագում է նախնի գյուղացիությունից, կամ գյուղացիությունը՝ կիսամերկ վայրենիներից. սա էլ ծագումն է: Մեր խոսքը առաջինի մասին է, քանի որ մեր մտավորականները, աշխարհական, թե հոգևոր, միևնույն հասարակ, ռամիկ դասից են, նրանց մեջ դասակարգային պառակտումներ որոնելը սխալ է, և եղած կուսակցական կամ այլ կուսակույններին դասակարգային խտրության բնավորություն տալը բացարձակ թյուր հասկացողություն է:

Մեր «այս ակներև սոփեստությունը ջրելու համար» պ. Մ.-ն հիշում է, որ «գյուղական զգիրների, տանուտերերի, գրագիրների, վաշխառուների և ամեն տեսակ ցեղերի լեզուները նույնպես շաղախված է ռամկական խմորից», բայց «սուկալի պատուհաս են... ժողովրդի համար, թե՛ Կովկասում, թե՛ Թուրքիայում»: Պարոն Մ.-ն մոռանում է, որ հիշյալ ցեղերը դասակարգային չարիքներ չեն, ինչպես որ դասակարգային չարիք չէ մի ստրածնիկ, մի յասաուլ. այսպիսի ցեղեր կարող են լինել ամեն դասակարգի և ամեն փշակի մարդկանց մեջ. բոլոր զգիրները պատուհաս չեն, ինչպես և բոլոր հրապարակախոսները և գրողները բարերար հրեշտակներ չեն: Բարբի և վարբի մաքրությունը, ազնվությունը և ճշմարտասիրությունը դասակարգային շրջանակներից դուրս են մնում. և եթե պ. Մ.-ն անհեթեթ ուսուցումով վեճի նյութից անցնում է ցեղերին, անշուշտ, միմիայն նրա համար, որ ավելորդ անգամ ցուցաբերի իր ժողովրդասիրությունը, և այս դեպքում հետևելով պ. Լեոյի օրինակին:

Անծանոթ պարոնի այլանդակ խաղերը, այն թեթևությունը, որով մի տրամաբանական թփից ցատկում է մյուսը, ամենից առաջ մտավոր անկա-

տարության մշան են: Օրինակներն աշխուժորեն վկայում են, որ Մ-ի պատրաստակամությունը շատ չէ բարձրացած խալիֆայական գետմատարած ուսմունքից: Քննադատական բանաբարության եպերելի եղանակը, երբ մի գրությունից հանվում են մի-մի նախադասություն, հատիկ-հատիկ բառեր կամ մտքեր, և առանց միտ դնելու տրամաբանական քելին, որը բառերին և դարձվածքներին տալիս է շիտակ իմաստը, և որոշում մրանց դիրքն ամբողջության մեջ՝ հեղեղում են հակառակորդի մտքերը, ծափ-ծափի զարնում, ասում ենք, այս եղանակը հատուկ է այնպիսի սկավառակների, որոնք կերտված են սաղմոսագրքի, առակների և կամ Խիկար Իմաստունի (8) սերտողությանը: Ըարադրության մախադասությունները հատ-հատ սաղմոսի տներ կարծելով, կանգ են առնում մրանց վրա, և ձախելով բարբաջում: [Մ.] Նալբանդյանը, որին այնքան սիրում է պ. Մ.-ն, այսպիսի գլուխներին անվանում էր «բառերի պահարան»։ այստեղ ամեն բան կարող է գտնվել, բայց ոչ այն ներքին կապը, որ բառերը շաղկապում է միմյանց հետ և մտավոր հարստություն, գանձ դարձնում, և որը ձեռք է բերվում մտքի կանոնավոր մարզությանը և համենայն դեպս ոչ խալիֆայական քերականով:

*
*
*

Անձանոթ հակառակորդիս իմացականության տափաստանը կատարյալ ապառաժատ է, ուր բարի սերմերը կամ կորչում են, կամ չարամիտ որոմներ են ձգում: Տկարացավ ըմբռնել մի քանի մտքեր և խորհրդածություններ, որ չէր գտել Արծրունու կամ Նալբանդյանի մոտ: Ասածներս առաքելական հայտնություններ չէին. բուրժուականությունը թափվում է հայ կյանքի արիքից, վտարվում է ազգային մթնոլորտից - ահա մի միտք, որ խոշոր և սև տառերով գրված է արդի հայ իրականության ճակատին և ընթերցելի է ամեն մեկի համար, որ ընդունակ է երևույթներ կարդալու: Ով չի տեսնում, որ մյուսի և մտքի հարստության գետակները բավական է, որ քիչ գործանան, թողնում են հայրենի հողը և սրընթաց չքանում օվկիանի ծոցում:

Գաղտնիք չէ, որ մույն գետերը փոխանակ ջերմ շոգի դառնալու մեր առաջխաղացության համար՝ բարձրանալով ամպանում են և հողմավար քշվում մեր երկնականարից:

Այս մի տխուր, բայց և այնպես անողոր երևույթ է քաղաքական կամ կուլտուրական մեծությունից զուրկ ազգերի համար, և այնքան բնական, որ քարշում է մինչև իսկ հայ գործիչներին:

Պարոն՝ Մ.-ն այս ընդհանրացման առաջ մահանցում է, միտք մտքի է տալիս, իրեն հատուկ հետևողությամբ գտնում է մեր միտքը և՛ «օրիգինալ» և՛ «արտառոց»։ քիչ է մնում, որ ըմբռնե, բայց վայրկենական լույսի մշույլը կորչում է խավարի մեջ:

Բուրժուականության օտարացումը պ. Մ.-ն համարում է «չապացուցված և չապացուց(ան)ելի» և մեզ հանդիմանում է, որ բնական ենք կոչում մի երևույթ, որ «հակասում է ազգայնության ճակատագրի համաշխարհային օրենքին»:

Մաղմուսը կոնատակին մեծացած գիտունը կարող է, իհարկե, խոսել այնպիսի համաշխարհային օրենքի մասին, որը հավասարապես հովանի է բոլոր ազգություններին: Դժբախտաբար, օրենքներից մեծն այն է, որ հնչում է *cuique suum* (9), և որ զանազանություն է տեսնում հավի և արծվի, եղնիկի և առյուծի միջև:

Ով որ «երանեալ է այր» կարդալով՝ կարծում է, որ բոլոր մարդիկ արդարություն ճանապարհով պիտի գնան, նա կարող է յուրովի գաղափար ունենալ բնական և անբնական երևույթների մասին: Երբ ազգի վերին շերտերը օտարանում են այնպիսի անշեղությանը, որ հակառակ երևույթը բացառություն է քվում, «նորմալը» առաջինն է և ոչ երկրորդը, թեպետ և սա հակառակ լինի բարոյագիտական բնականության: Նույնչափ «նորմալ» է, որքան որ առաքինությունն առաքինի մարդու համար և մուլությունն արատավորի, թեև երկուսն էլ Աստծո պատկերն են կրում:

Բուրժուականության օտարացման չի հավատում պ. Մ.-ն, մինչդեռ երեկվա բուրժուագիայի ներկայացուցիչները դրամի, թե մտքի աշխարհում - լինեն մրանք լոկ ունևորներ, թե պրոֆեսորներ, գրողներ, գործիչներ - երկրորդ, թե երրորդ սերնդում չքանում են հայ հորիզոնից: Բավական է աչք ածել և տեսնել, թե ովքե՞ր են մեր գործիչները հրապարակի վրա: Հազարավոր բարձրակիրք ուժերից հատուկեմտ անհատներ են միայն ելնում մեջտեղ, և մրանք էլ իբրև սիրողներ, պատրաստ՝ հարմար առիթով հեռանալ իսկ ասպարեզը մնում է միջին կրթության տեր անձերի:

Պատահական երևույթ չէ, որ հայ բուրժուագիան անմասն է հայ գրականության և մեր բոլոր գրողները հասարակ դասից են. Բաֆֆի, Շիրվանզադե, Աղայան, Թումանյան, Իսահակյան, Ծատուրյան, Մուրացան, Նար-Դոս և այլն և այլն: Բավական է, որ պ. Մ.-ն հիշեր Լեոյին:

Եթե բախտը մրան Ամիր խալիֆայի շենքից համալսարան նետեր, հավանորեն և նա կհեռանար մեզանից. այդ կողմից երախտապարտ ենք մեծ վարժապետին:

Պատվական Մ.-ն, եթե մի քիչ իր միտքը լարեր, կհասկանար, թե ինչու ասպարեզը խալֆայական աշակերտության է մնում, մինչդեռ Ռուսաստանում և Եվրոպայում համալսարան չկա, որ հայ սաներ չունենա: Համալսարանը բուրժուական կրթության վայր է, և նրա սաները իրրև բուրժուականության մտավորականներ, բուրժուազիայի հետ միասին երես են դարձնում մեզմից, մեր կյանքի լճակը փոքր համարելով իրենց պատրաստականության մովի համար: Այսպիսի պայմաններում բուրժուականության հարձակումից երկյուղ կրելով կռիվ հռչակել նրա դեմ՝ նշանակում է խրխիմեց բարձրացնել սովետների դեմ, կամ մտավոր ստրուկ դառնալով մերկապարանոց նշանաբաններից փախչողի ետևից գնդակ արձակել հարձակվողի տեղ ընդունելով նրան:

Բայց պ. Մ.-ն այն գրիչներից է, որոնք հրապարակախոսությունը դեռ չեն որոշում վաղեմի քարոզչությունից և խարազանելն ու բարոյախոսելն իրենց կոչումը համարելով՝ պատրաստ են ստեղծել բուրժուականություն, եթե չկա էլ որպեսզի դեմ ու դեմը «արատավորներ» ունենան կովի և մաքառման համար: Տեսեք, պ. Մ. «հասարակական գիտության այբուբենում» ի՞նչ է կարդում. «Բուրժուականությունը իրրև աշխարհայացք և հոգեբանություն միմիայն Ռոաշիլդների (10) և Մանթաշյանների մթնոլորտում չի բարձրացնում, այլ և ավելի մանր ու միջակ վաճառականության շրջաններում, այլ և մտքի, արվեստի, գրականության աշխարհում: Բուրժուական մտայնություն կարող է ունենալ և մի համեստ ինտելիգենտ-պրոլետար, մի բժիշկ, մի փաստաբան, մի օրագրող, մի պաշտոնյա, գործակատար, և նույնիսկ ավելի նվաստ հասարակական կատեգորիայի մի անհատ»:

Պարոնը չի բացատրում, թե ինչպես է կատարվում հոգու այս կերպարանափոխությունը. երևի կարծում է, որ մի մանրավաճառ, մի գործակատար, կամ ավելի նվաստ դիրքի անձ, ասենք՝ մի դոմապան, մի ջրկիր, մի չարչի բավական է, որ մի լավ գիրք թերթի բուրժուազիայի մասին, կամ մի լավ վեպ կարդա նրա կյանքից, իսկույն կյուրացնի «բուրժուականության աշխարհայացքն ու հոգեբանությունը»:

Ճշմարիտն են ասում, ավելի դյուրին է Մ.-ին Լեռնի գրքերը կարդալով պատմագիտության ասեղի ծակից անցնել, քան մի մանրավաճառի հիշյալ միջոցով բուրժուական դառնալ: Մի գործակատար կարող է, իհարկե, բուրժուական «մտայնություն» ունենալ, ճիշտ այնպես, ինչպես մի մոնթ կարող է տապակվել Սպենսեր (11) դառնալու տեղով: Բայց ինչպես որ գիտությունը շահ չունի այդպիսի տապակումներից, այնպես էլ ժողովրդավարության ոչ մի վտանգ չի սպառնում չարչիների բուրժուականությունից: «Ինտելիգենտ պրոլետարը», լինի մի ուսուցիչ կամ մի բժիշկ, որ բուրժուա-

կան մտայնություն ունենալով ուռնու տակ ոտ ոտի վրա դրած պաղ ջուր է խմում և նարգիլն քաշում, դասակարգային կովում գուցե և զինվոր է, բայց ապահով ոչ բուրժուականության կողմից, և ժողովրդավարը կարող է հանգիստ ննջել:

Բուրժուականությունն իրրև դասակարգ դրամական և մտավոր ատաղձով, ինչպես երևում է, այնքան էլ պարզ հասկացողություն չէ պ. Մ.-ի համար, այլապես այնպիսի ներողամտությամբ չէր ասի, որ բուրժուականությունն իրրև աշխարհայացք կարող է երևալ «նաև մտքի, արվեստի և գրականության աշխարհում»: Մինչդեռ նրան պիտի հայտնի լինի, որ նոր քաղաքակրթությունն իր բոլոր հրաշալիքներով բուրժուական առաջադիմության արդյունք է, բուրժուական ստեղծագործության շենք:

Դասակարգային այլազանությանց մասին մոլար կամ աղոտ հասկացողություն ունենալով, պ. Մ.-ն շփոթում է բուրժուա գաղափարը մի կողմից բուրժու քամահրական արտահայտության, մյուս կողմից բյուրգեր իմաստի հետ և հնարավոր է գտնում խոսել «նահապետական բուրժուականության» մասին, որ մի կոպիտ contradiction in adiecto է (12):

Խառնակ գաղափարներն են պատճառը, որ պ. Մ.-ն չի ընդունում բուրժուականության օտարացումը և, ընդհակառակը, գովական հույս է ներշնչում, որ բուրժուազիան հետզհետե ավելի է ազգայնամում: Նրա կարծիքով, այն բուրժուազիան, որ «խալառ օտարացած, ապագայնացած՝ գոյություն ունի Մ. Նալբանդյանի օրով, այսօր դարձյալ նույնն է իր հիմնական ախորժակներով (»), միայն ավելի զարգացած և ավելի ազգայնացած»: Առաջ տանելով իր պատմական տեսությունը, պ. Մ.-ն վկայում է, որ անցյալ [XIX] դարի 50-ական թվականներից «ծայր է տվել հնի և նորի մաքառումը, երբ սկսեցին իրար զարնվել ժողովրդավարական գաղափարը և հին, բորբոսնած դավամանքներն ի դեմս իշխող դասակարգերի՝ հոգևորականության և նորածիլ բուրժուազիայի»: Այն օրվանից «հայ բուրժուազիան և բուրժուատիպ ինտելիգենցիան հետզհետե մոտեցել են ազգայնության և հայրենասիրության ավազանին»:

Լերկումերկ պատգամներն «իրողություն» հռչակելով, պ. Մ.-ն սրանով մեր «պատմագիտական թեզիսները» ջրած է համարում: Չնայելով, որ նա սաստում է, որ «այդ իրողությունը ժխտել՝ ասել է արևի լույսը ժխտել», մենք անխոհեմությամբ բացերաց ժխտում ենք:

Մեր հակառակորդը մտածում է բառերով և կարծում է, որ բառը լոկ հագագ է և ոչ գաղափարի պատյան:

Նախ և առաջ 1850-ական թվականներին հայ բուրժուազիա չկար, կար միայն մանր քաղաքացիություն, բյուրգերություն: Ենթադրենք, որ պ. Մ.-ն

փոքրը մեծացնելու թույլությամբ հասարակ քաղաքացիությունը բուրժուազիա է համարում, ինչպես որ պատրաստ է գյուղական զգիրին բուրժուա անվանել: Բայց աններելի է միանգամայն՝ «հին ու բորբոսնած» անվանել նոր քաղաքացիության և հոգևորականության դավանանքները: Եթե «հասարակական գիտության այբուբենը» չփոքեր խալիֆայության տետրի հետ, նա կիմանար, որ հենց այդ նորածիլ քաղաքացիությունն է կազմում մեր վերածնության գետինը: Ազգային կյանքի և գիտակցության զարթույնը բնական արդյունք է առավելապես ռուսարձակ հայության կուլտուրական առաջադիմության, այն բարեկեցության, որին հասել էր Ռուսաստանի քաղաքների հայ ազգաբնակչությունը, կամաց-կամաց բարձրանալով կենցաղավարական ստորին մակարդակից մինչև քաղաքացիության աստիճանը: Աննշանակ չէ, որ «Հյուսիսափայլ»-ը ծնունդ առավ Մոսկվայում:

Բավական է այքի անցնել «Հյուսիսափայլ»-ը (13) և նույնիսկ «Կըռունկ»-ի (14) ընթերցողների ցուցակը, որ համոզվենք, որ նոր մտավորականությունը ծնունդ էր նոր քաղաքացիության. և մեր վերակենդանությունն, իրոք, «քաղաքավարություն» էր: Շարժումը, սկիզբն առնելով Ռուսիայում, հետզհետե փակոխեց մայր երկրի սահմանները: Վերակենդանության ալիքները վարեցին Կովկասի հայ քաղաքները և ողողեցին երկիրը, իսկ ազգային կյանքը մնաց նույն մանր քաղաքացիության ուսերին: Սոցիալական տեսակետից, այսինքն՝ որքան խնդիրը վերաբերում է դասակարգային խնդրին, իրերի կացությունը չի փոխվել: Սկզբում կյանքը կենտրոնացած էր առավելապես Նախիջևանում, Աստրախանում, մայրաքաղաքներում, Ղզլարում, Մոզդուկում, Թիֆլիսում, իսկ այժմ ուժը անցած է Թիֆլիս, Բաքու, Ալեքսանդրապոլ, Երևան, Շուշի և շրջակա վայրեր: Արդի կյանքը բարձր է առաջվանից այնքան, որքան այժմյան քաղաքացիությունը, մնալով հանդերձ մանր՝ վեր է նախկինից քանակով և՛ որակով, և՛ վերջապես հայրենի ջրի, և՛ օդի կեննարարությամբ: Վեր է ոչ թե այն պատճառով, որ «նախկին իսլամ ապագայնացած բուրժուազիան» այժմ ավելի մոտեցել է ազգայնության, ինչպես կարծում է պ. Մ.-ն, այլ որովհետև կենսական ընդհանուր մակերևույթն է բարձրացել իր դասակարգային հարկերով. այժմյան շինականությունը բարձր է նախկին շինականությունից և քաղաքացիությունը՝ նախկին քաղաքացիությունից. երկուսն էլ կրկնակի շատ, քան առաջ: Նոր է քաղաքացիության վրա կանգնած նորակազմիկ բուրժուազիան, որ, սակայն, մեր կյանքի համար այն կարգի բարձր աշտանակներից է, որոնք իրենց տակը չեն լուսավորում և իրենց անտարբերությամբ վարակում են նաև ստորին քաղաքացիությունը:

Այս առաջխաղացման մեջ դասակարգային կռիվ չկա. կա միայն լույսի, եվրոպական լույսի մաքառում, որ ուզում է տիրել հայրենի խավարամած հողին, սփռվելով նոր քաղաքացիության քեների վրա: Նազարյանը, Նալբանդյանը և մյուսները, իբրև հայ հրապարակախոսներ, եթե ոչ անհատներ, քարգման էին նույն նորաբողոք քաղաքացիության հասարակական տենչանքների, այն դավանանքների, որ գիտության տիրացում անվանում է «բորբոսնած»:

Գաղափարական շփումները, կուսակցական ընդհարումները տեղի են ունեցել միևնույն քաղաքացիական շրջաններում. և միմիայն Մ.-ի պես առցիտոզները կարող են նկատել իբր ժողովրդական ոգորումն ընդդեմ բուրժուականության և կղերականության: Միմիայն նրան է պատշաճ պնդել, որ 60-ական թվականներից մինչև մեր օրերը «կաս-կարմիր ժապավենով անցնում են ժողովրդական և կղերական սկզբունքների տենդոտ պայքարը»: «Կղերը հետամնաց, միջնադարյան տարր է, պորտապարար, հակահասարակական» - ավետում է ազատամտական մագով պ. Մ.-ն ձեռքը դնելով Բաֆֆու և Շահազիզի ուսերին: Ով իր պատմական գիտությունը սերտել է այսպիսի հեղինակավոր պատմաբանների մոտ, նրան ներելի է մրմնջալ, որ «հայոց ազգի դժբախտության գլխավոր պատճառներից մինը կղերն է»: Կարծում ենք, ժամանակն է վերջապես դեմ ձգել մտքի այս եղկելի լաթերը. ժամանակն է՝ օտարոտի քրքիջով չվրդովել անցյալի լուռ տքնությունը: Ինչ ներելի է թերևս մի վիպասանի, մի երգողի, անվայել է պատմաբանի: Հրապարակով այսպիսի խոսքեր նետել հայ եկեղեցականության երեսին, այն դասի, որ գոնե քաղաքական ազատության և նման ուժերի սպառումից հետո վառ լուսին է եղել մեր խավար երկրում, որ պահել պահպանել է ազատություններից ամենաբարձրը - խղճի ազատությունը - ընդդեմ սրաբշավ փոթորիկների, և ազգի ինքնաճանաչությունը տանջալից բավիղների միջից հանել հասցրել է նոր աշխարհի շենը, կրկնում ենք, այսպիսի խոսքեր շնջալ՝ նշանակում է անարգել մեր պատմությունը, նրա խաչը և խաչելությունը: Մի՞թե նոր քաղաքական, թե կրթական վերածնության կարավետները նույն հոգևորականները չեն եղել: Միմեոն (15), Հովսեփ (16), Ներսես (17) կաթողիկոսները կոթողներ են նոր կյանքի դռան: Նույնիսկ երեկվա երերում պատկերները, որոնց առաջ թավալում էր պատկառանքի վեհությունը իջեցնելով աջեմական մեղկության, նույն եկեղեցին է տվել՝ մի Վարժապետյան, Խրիմյան, թե Իզմիրյան:

Հրապարակախոսական միտքը պետք է որ վերջապես ազատվի շինծու պաճուճանքներից:

Կղերականությունը պատմական և քաղաքական որոշ հասկացողություն է՝ կերտված միջին դարերում, երբ եկեղեցին մրցում էր պետությունների հետ իբր համագոր կազմակերպություն: Այդ սկզբունքն այժմ էլ կա եվրոպական կյանքում և նրա հետևորդները պառլամենտներում պաշտպանում են եկեղեցու պետական իրավունքի մնացորդները ընդդեմ պետության ձեռնմուտքի: Կղերականությունը, ուրեմն մի ձգտումն է պահպանելու եկեղեցու հինավուրց արտոնությունները, որոնք ներկա հասկացողությամբ պետական իրավասության են պատկանում: Հասկանալի է, որ եվրոպացու համար կղերականությունը հետամնացություն է իբր հակապետական և «հակահասարակական» երևույթ: Իսկ այնտեղ, ուր եկեղեցին արյունակից չէ պետության, խնդիրը փոխվում է և հակակղերականությունը իբր անրակ ազատագրության օղ է ցնդում: Հայության հողի վրա կանգուն գլուխը կղերական է այս իմաստով, Նալբանդյանից սկսած մինչև Օրմանյանը:

«Մեր դավանությունը հայոց ազգի ամբողջական ապահովության վերաբերությամբ այսպես է, թե ազգը պիտի իր գոյությունը պահպանի իր եկեղեցու միջնորդությամբ: Համաշխարհային հեղափոխությունների մեջ, եկեղեցու ինքնուրույնությունը եղել է և է մեր ազգի ապահովության գրավականը» («Հյուսիսափայլ», 1860, 467):

Այս՝ Օրմանյանի խոսքերը չեն, ընթերցող, այլ Նալբանդյանի. այսպես է մտածում մեր «զավագույն նախորդը», որի անունը սրբություն է պ. Մ-ի բերանում: Այս «դավանությունը» ավելի քան կղերամտություն է. և որքան որ շեշտվում է այստեղ եկեղեցու իրավունքների անբռնաբարելիության սկզբունքը, սեփականություն է ժամանակակից հայ մտավորականներին: Իսկ եթե սրանից դուրս կա կղերականությունը, և նրա պաշտպաններն և թշնամիներն են մի կողմից Կարապետ, Երվանդ, Հուսիկ, Գարեգին հոգևորականները, կամ Քալանթար (18), Առաքելյան, Սպանդարյան (19), Թադևոսյան (20) աշխարհականները, և մյուս կողմից Մեսրոպ, Բագրատ (21), Մատթեոս, Մելյան (22) հայրերը կամ Լեո և նմանները, այսպիսի «զաղափարական» խրամատ տեսնել արժանի է միմիայն գրական զգիրներին...

Մեր ախոյանի միտքն այնպես ակոսված է կղերական և հակակղերական ժապավեններով, որ այլ կուսակցական հող ընդունել անկարատուն է. և պատաստ է Նալբանդյանին և մյուս լավագույն նախորդներին «դոքսի-շտաներ» հռչակել, եթե միայն նրանք «կղերի և մահապետական բուրժուականության» դեմ չեն կռվել: Կուսակցություններ եղել են, կան և կլինեն, բայց նրանք դասակարգային չեն. այս է խնդիրը:

Մեր լավագույն նախորդները կռվել են, այո՛, հարուածել, բայց միմիայն լուսավորության և գիտության անունով: Նրանք շատ լավ գիտեին, որ լու-

սավորությունն է այն անհրաժեշտ տափը, որի վրա առաջանում են տեսակ-տեսակ գաղափարական մախշեր, և միմիայն լուսավորության հողի վրա ծագած տարածայնությունները կարող են առաջ մղել կյանքի ճունչող սայլը:

Կուսակցական կուտակումները բարդ երևույթ են հենց իրենց ոչ գաղափարական շերտերով... Մշակակամության երեկվա հաղթ սյունն այսօր մույն մշակակամությունը հակակուլտուրական հոսանք է հռչակում. ինչո՞ւ. ապահովապես ոչ գաղափարական փոփոխության համար. եթե մշակակամությունը այդպես փոփոխական, այդքան շուտ նետելու չափ թեթև գաղափար էր, ապա ավելորդ էր տարիների ընթացքում նրան ծառայել, նրանով գեղազարդվել: Այս վերին աստիճանի խրատական է և լավ լուսաբանություն մեր կուսակցական բարքերի:

Մտքի հապճեպ բեկումը անհամոզկերության և գաղափարական անտարբերության նշան է: Իսկ վերջինս է իսկական մայրը բոլոր այն հետամուտ սողոսկույնների, որոնք խեղդում են հասարակական երևույթների և հոսանքների գաղափարական միջուկը:

Կաթողիկոսական ընտրության պայքարում կար գաղափարական բովանդակություն, որ աշխատեցինք պարզել անցյալ հողվածում - և որ, ինչպես կարելի էր սպասել, ամնատելի մնաց պ. Մ-ի պատմական հասկացողության - բայց կային և անհարգատ ու կողմնակի վայումներ, իրենց բարձրադեմն զաղափարաբանությամբ: Ինչպես որ ծառը պտղով է ճանաչվում, այնպես էլ իրողությունը՝ արյունքով:

Այժմ, երբ ընտրությունն իրողություն է, կարող ենք գին դնել այդ վայումին, այն վերասլաց դղրոցին, որ «Թիֆլիսից հասնում էր մինչև Ղալափայի հայոց պառլամենտը» (23): Ի՞նչ է արդյունքը. ընդո՞ծին արեղայությունը հաղթանակեց եվրոպական գիտության: Գաղափարական հակառակորդները կարող են ցնծալ, որ հաղթությունը տարան փարիսեցիների ձեռքով: Իսկ վերջիններիս, իբրև հայրապետական գահի մթության արբանյակների, ամենից քիչ վայել է հիշել Նազարյանցի և Նալբանդյանի հառաչանքները, որովհետև սրանք ամենից առաջ սիրող էին լուսավորության և թշնամի՝ խալֆայության (24):

Կանգ առնենք. հարկ չկա քաղիսելու փակ գլուխներին, մանավանդ, եթե նրանք պարտաված են կեղծության մշուշով: Իսկ կեղծություններից ամենավտանգավորն այն է, որ պատում է ամենաբանկազինը՝ գաղափարը. այստեղ է, որ ծնվում են ազատամտության փասիանները... , արմատանում են մոլար հասկացողություններ քեռի ամբողջամբ, որոնք, ինչպես ասում է ֆրանսիացի իմաստունը, որքան զարկում ես՝ այնքան պնդվում են...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ

(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից նրա երկու գործուղված անդամների՝ Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղևորության մասին)

Ս. Պետերբուրգից մենք մեկնեցինք դեկտեմբերի 24-ին ճեպընթաց գնացքով: Ճանապարհին մենք ավելորդ չհամարեցինք տեղեկացնել Թիֆլիսի և Բաքվի մեր Խորհրդակցությանը (1) համանման Խորհրդակցության բյուրոյին (2) մեր առաքելության մասին, պատրաստակամություն հայտնելով հարկ եղած դեպքում օգտակար լինել նրանց: Օդեսայից երկու մամակ գրեցինք Ս. Ս. Արությունովի (3) և Կ. Հ. Խատիսովի (4) անունով. այդ մասին նույն այդ ժամանակ հատուկ տեղեկացրինք մեր Խորհրդակցության նախագահին (5):

Դեկտեմբերի 27-ին «Աֆոն» շոգենավով դուրս եկանք Օդեսայից և հաջորդ օրը, ուրբաթ կեսօրին, մենք արդեն բուրբակա մայրաքաղաքում էինք: Շոգենավի վրա մենք ծանոթացանք և զրույցի բռնվեցինք մեր պատահական ուղեկցի, ոմն Յանչևեցկու հետ, որը նոր նշանակված էր Կոստանդնուպոլսում Ս. Պետերբուրգի Հեռագրական գործակալության թղթակից: Ըստ նրա, նախկին թղթակցից մասամբ դժգոհ էին այն պատճառով, որ նա քիչ ուշադրություն էր դարձնում բուրբակա գավառների, մասնավորապես Հայաստանի կյանքի վրա: Պրն. Յանչևեցկին անբռնազբոսիկ կերպով կիսում էր մեզ հետ իր հայացքներն Արևելյան հարցում ռուսական քաղաքականության վերաբերյալ: Նա հայտնեց, որ նախկինում եղել է Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրներում, ապրել է նաև Պարսկաստանում, որտեղ Թեհրանում և նրա շրջակայքում տեսել և անձամբ զգացել է ռուսների հանդեպ հայ ազգաբնակչության ամենաջերմ, հոգեհարազատ վերաբերմունքը: Պատմեց պանիսլամիզմի վերաբերյալ իր դասախոսությունների մասին, որ վերջերս նա կարդացել էր Ս. Պետերբուրգում և որոնք առարկություններ էին առաջ բերել մահմեդականների շրջանում: Սրանք դժգոհ էին նրա դասախոսություններում պանիսլամիստական շարժման գոյության մատնանշումից: Մեր այն հարցին, թե արդյոք ինքը չէ՞ Թեհրանից ստացված թղթակցությունների հեղինակը, որոնք տպագրվել էին «НОВОЕ ВРЕМЯ» օրաթերթում (6) և հարձակումներ էին պարունակում հայերի վրա, մեր

ուղեկիցը պատասխանեց, որ դա իր եղբայրն է, որի հայացքները շատ բաներում ինքը չի բաժանում: Մեր ուղևորությունն էլ, թեև մենք նրա նպատակի մասին ոչինչ չէինք հայտնել Յանչևեցկուն, հիմք էր ծառայել թղթակցին հունվարի 7-ին Կոստանդնուպոլսից հղված հետևյալ գործակալական հեռագրի համար, որը տպագրվեց ռուսական լրագրերում. «Մի քանի օր շարունակ այստեղ (Կոստանդնուպոլսում) տեղի էին ունենում ականավոր հայ գործիչների, գիտնականների, գրողների խորհրդակցություններ, որոնք հավաքվել էին տարբեր վայրերից, այդ թվում և Ռուսաստանից»: Մինչդեռ Կոստանդնուպոլսում ոչ մի խորհրդակցություն և համագումար չէր եղել:

Կոստանդնուպոլիս ժամանելուց հետո ոչ մի ավազանգստում և ոչ էլ մաքսատանը բուրբակա իշխանությունների կողմից որևէ դժվարության և ստուգումների չհանդիպեցինք: Ազատ մուտք գործեցինք քաղաք և իջևանեցինք լավագույն հյուրանոցներից մեկում՝ «Թոքաթյան» հոթելում, մայրաքաղաքի գլխավոր մայրուղու՝ Բերա փողոցի վրա: Հյուրանոցը հայազգի Մկրտիչ Թոքաթյանը պահում է եվրոպական ոճով, պահանջվող ճաշակի բոլոր տվյալներով, ամեն տեսակի հարմարություններով և հարմարանքներով: Առաջին հարկում, որի վիթխարի պատուհաններով փողոց է մայում, տեղավորված են նույնպես նրան պատկանող Կոստանդնուպոլսում լավագույն ռեստորանը և սրճարանը, որոնք իրենց են գրավում բոլոր ազգությունների մտավորականությանը և տեղական բարձր հասարակության ներկայացուցիչներից շատերին: Թոքաթյանն ինքը, որ ծագումով Փոքր Ասիայի Թոքաթ քաղաքից է, բարեհամբույր արտաքինով և համեստ շարժուձևով, դուրս եկավ հետաքրքիր անձնավորություն, ձեռներեց և բարեգործ: Հոթելը կառուցել և սարքավորել էր ինքն իր միջոցներով՝ Հայոց եկեղեցուն պատկանող գետնի վրա, որին էլ բոլորը պետք է մնան որոշակի տարիներ անց:

Հյուրանոցից փողոց դուրս գալով մենք շատ տեղին հանդիպեցինք մեզ քաջածանոթ նկարիչ Թերլենեյանին (7), որը սիրով համձն առավ ուղեկցել մեզ հայկական «Բյուրանիա» լրագրի (8) խմբագրատուն, որտեղ մենք հույս ունեինք հանդիպել մեր ծանոթներից մի քանիսին, ամենից առաջ բժիշկ Հ. Խ. Չավրիսին (9):

Խմբագրությունում մենք իմացանք, որ այդ օրը, այսինքն՝ ուրբաթ օրը, եք սովորաբար տեղի են ունենում Հայոց Ազգային ժողովի նիստերը, պետք է կայանա տոներից առաջ վերջին նիստը: Մենք իսկույն ևեք շտապեցինք այնտեղ մասնակցելու նիստին և ծանոթանալու երեսփոխանների, Ազգային ժողովի անդամների հետ: Բայց, ցավոք սրտի, նիստը, քվորումի բացակա-

յության պատճառով, չէր կարող տեղի ունենալ, և մինչև մեր գալը ներկա երեսփոխանները գրեթե բոլորն արդեն հասցրել էին ցրվել: Մենք գրկվեցինք այնքան բուռն մեզ հետաքրքրող Թուրքիայի հայոց ներկայացուցչական հաստատությունը տեսնելու հնարավորությունից:

Մեզ հայանցեցին, որ հաջորդ օրը (շաբաթ) (10) տեղի է ունենալու Ազգային ժողովի վարչությանն առընթեր հատուկ հանձնաժողովի նիստ: Այստեղ էլ մենք ծանոթացանք Ազգային ժողովի անդամներից մեկի, որը միաժամանակ Վահի վիլայեթի երեսփոխանն է օսմանյան պառլամենտում, Վահան Փափազյանի (11), հայտնի գրողի եղբոր (12) հետ: Այդ ծանոթությունը մեզ համար խիստ օգտակար էր՝ նա մեզ մեծ ծառայություններ մատուցեց և աջակցեց Կոստանդնուպոլսում գտնված ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Մենք դիտեցինք Ազգային ժողովի դահլիճը, ավելի քան համեստ և՛ չափերով, և՛ կահավորանքով: Հենց այդտեղ էլ մտանք այսպես կոչված Կեղոռնական վարժարանի՝ արևմտյան տիպի միջնակարգ ուսումնական հաստատության շենքը: Նրա տեսուչ պ. Նալբանդյանը մեզ որոշ տվյալներ հաղորդեց վարժարանի 150 աշակերտների և 26 ուսուցիչների [թվաքանակի] մասին: Այնուհետև դիտեցինք փոքրիկ բակի մեջտեղում գտնվող եկեղեցին, որը շուրջբոլորը կառուցված շենքերով է պատած: Մեզ համար նորություն էին կաթոլիկ և յուրօրակա եկեղեցիների մասն եկեղեցում դրված նստարանները:

Ոչ հարուստ տպավորություններով մենք դուրս եկանք մեր ազգային հիմնարկությունների այդ կենտրոնից և գնացինք արդեն հիշված լրագրի խմբագրություն: Առկա էին ամբողջ խմբագրական կազմը և գլխավոր աշխատակիցները՝ պատասխանատու խմբագիր Ռ. Չարդարյանը (13), Փափազյանը (Վահանի և Վրթանեսի եղբայրը, նախկին վանական Մաշտոցը) (14), Խաչատրյանը՝ Մանասարյան վարժարանի նախկին տեսուչը (15), ինչպես նաև Ակնուհին (Մալումյանը) (16), Չավարյանը (17), բժիշկ Չավրիկը և ուրիշներ: Նրանց ընկերակցության մեջ անցկացրինք ամբողջ երեկոն. հետո մեզ միացավ գերմանական լրագրերի աշխատակից և թղթակից Թոփչյանցը (18):

Հաջորդ օրը առավոտյան (դեկտեմբերի 29-ին, շաբաթ օրը) մենք նորից պատրիարքարան գնացինք: Մտահոգված մեր առաքելության կատարմամբ, մենք ուզում էինք տեղեկանալ ամենից առաջ այն մասին, թե ինչ են նախաձեռնել կամ մտադիր են նախաձեռնել հայ պաշտոնական շրջանները՝ պատրիարքարանը Ազգային ժողովի հետ միասին, ընթացիկ քաղաքական պահի պայմաններում:

Իր դեկտեմբերի 21-ի նիստում Ազգային ժողովը, լսելով Ազգային վարչության գեկուցումը Հայաստանում անցկացվելիք բարենորոգումների հարցում իր ընդունած գործողությունների մարտավարության և ծրագրի մասին, արտահայտել էր իր վստահությունն Ազգային վարչությանը՝ հավանություն տալով նրա տեսակետին: Այդ նույն նիստում երեսփոխան Շահրիկյանը (19) հայտարարել էր Դաշնակցության կուսակցության անունից, որ նա, մի կողմ թողնելով իր տեսական նկրտումները, միանում է օրվա պահանջներին, որպեսզի պաշտպանի հայ ժողովրդի միակամությունը հայկական մարզերի բարեփոխումների այնքան կենսական հարցում (նիստի մասին հաշվետվությունը տե՛ս «Առաջամարտ» լրագրի (20) դեկտեմբերի 21-ի թիվ 35-ում):

Մենք իմացանք, որ Ազգային վարչությանն առընթեր կազմվել է նրա կողմից առանձնացված հատուկ հանձնաժողով՝ Ապահովության հանձնաժողով անվամբ, թվով ութ հոգի և որին է հանձնարարված բոլոր գործերի վարումը, կապված Հայկական հարցի և նրա նոր փուլի հետ: Հանձնաժողովը նիստեր է անում պատրիարքի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի (Արշարունի) (21) նախագահությամբ. նրա անդամների թվում են նախկին պատրիարք Եղիշե եպիսկոպոսը (Դուրյան), Գրիգորիս վարդապետը (Պալաքյան) (22), Գնել վարդապետը (Գալենքեարյան) (23) և պարոնայք ազգային վարչության նախագահ Ստեփան Գարայանը (24) և նրա անդամներ Ոսկան Մարտիկյանը (25), թուրքական ֆինանսների մինիստրությունում գլխավոր տեսուչ, իսկ այժմ Մահմադ Շեքեֆ փաշայի երիտթուրքական կաբինետում փոստի և հեռագրատների նախարար, Վահան Փափազյանը, պրոֆ. Տեր-Հակոբյանը (26): Հանձնաժողովի աշխատանքը և բուն գոյությունը պետք է խիստ զաղտնի լինեին (27): Այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց սրբազնագույն կաթողիկոսը (28) պաշտոնապես բարձրացրեց Հայկական հարցը՝ դիմելով ռուսական կառավարությանը, և վերջինս հանձնառու եղավ պաշտոնապես այն վարելու, Ազգային վարչությունը հնարավորություն ստացավ ձևականորեն հեռանալու միջազգային խորհրդածողովի առջև այդ միջնորդության մեջ պաշտոնական մասնակցությունից: Բայց Ազգային վարչությունը, հասկանալի պատճառներով ձեռնպահ մնալով բացահայտելու լույսից, միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ էր գտնում իրազեկ պահել, աջակցել և մասամբ էլ ուղղություն տալ կաթողիկոսին տերություններին ուղղված նրա դիմումում: Այդ նպատակով էլ նա ընտրել էր հիշյալ հանձնաժողովն ամեն ինչում Հայ եկեղեցու գլխի հետ համաձայնությամբ գործելու և անհրաժեշտ նյութերի, տեղե-

կությունների և նկատառումների հայթայթումով նրան սատարելու պարտավորությամբ:

Ապահովության հանձնաժողովի գործունեությունն արտահայտվեց բարեփոխումների հայկական տեսանկյունից ենթադրվող և ընդունելի նախագծի մշակման մեջ, եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների, և զլխավորապես Կոստանդնուպոլսում ռուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու և բանակցություններ վարելու գործում: Բացի այդ, հանձնաժողովը պրակներով հրատարակում և հարկ եղած ուղղումներում տարածում է նյութեր ու հաղորդագրություններ, որոնք նպատակ ունեն ներկայացնել իրերի փաստական դրությունը Հայաստանում և պարզաբանել Թուրքիայի հայոց կյանքում դրանց բավարարման կարիքներն ու միջոցները:

Քարեփոխումների նախագիծը (հիմնական դրույթները) Հանձնաժողովը նախապատրաստեց դեկտեմբերի կեսերին, կից աշխարհագրական բարտեզով, որտեղ մշտորեն մշված էր վերափոխման ենթակա տարածքը վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում: Քարտեզին հարակցված է գծված տարածքը բնակեցնող ժողովուրդների և՛ հայ, և՛ առանձին վերցրած մահմեդական զանգվածի բոլոր մյուս զանազան էթնիկական տարրերի միջև հարաբերակցության վիճակագրական աղյուսակ: Մենք ձեռք բերեցինք այդ նախագծի և աղյուսակի պատճենները, որոնք առաջարկում ենք Խորհրդակցության ուշադրությանը: Դրա համար էլ թող մեզ թույլ տրվի կանգ չառնել դրանց վրա և անցնել այն բանակցությունների և հարաբերությունների շարադրմանը, որ վարել է Հանձնաժողովը դեսպանությունների հետ Կոստանդնուպոլսում և Թուրքիայից դուրս:

Նոյեմբերի 13-ին պատրիարքը պ.պ. Ոսկանի (29) և Չոհրապի (30) ուղեկցությամբ այցելեց ռուսական դեսպան, հռֆմայստեր Մ. Ն. Գիրսին (31) և, դարձնելով նրա ուշադրությունը Թուրքիայում հայերի ծանր դրության վրա, խնդրեց, որպեսզի ներկա՝ պատմական առումով կարևոր պահին, երբ պատերազմ է գնում հանուն քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման մահմեդական տիրապետությունից (32), չմոռացվեն մահմեդական միջավայրում հեծող հայերը: Դեսպանը, որի մտտ էր գտնվում առաջին քարգման պ. Ա. Մանդելտամը (33), հարցրել է պատրիարքին, թե ինչ է այժմ կատարվում հայկական նահանգներում և չի՞ բարելավվել արդյոք հայերի դրությունը համեմատությամբ նրա հետ, ինչ եղել է նախկինում:

Պատրիարքը մշել է, որ առանձին նահանգներում հայերի դրությունը նախկինի պես մնում է տազնապալի, չեն բացառվում մասնակի կոտո-

րածները, կողոպուտները և իշխանությունների կողմից չսանձահարվող վայրի ցեղերի ավերիչ ասպատակությունները:

- Ռուսական կառավարությունը համակրանքով է վերաբերում հայերին, հայտարարել է պ. դեսպանը, - և շատ կցանկանաք բարելավել նրանց դրությունը Թուրքիայում, բայց թե ինչպես - դա է դժվարին հարցը: Ի՞նչ միջոց կառաջարկեիք դուք ինքներդ, հայերդ:

- Մեզ, հայերիս համար, մեկ բան պարզ է, - պատասխանել է պատրիարքը, - որ մեր փրկությունը համեմայն դեսպանության չի գալու: Մենք համոզված ենք, որ թուրքերը, անգամ ցանկության դեպքում, անգոր են մեզ համար ստեղծելու կենցաղի այլ և լավագույն պայմաններ: Մեր միակ հույսը քրիստոնեական մեծ տերության վրա է, որը կկարողանար դասավորել մեր ճակատագիրը թեկուզև այնպես, ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Հերցոգովինան (34):

Պատրիարքի խոսքերը, ըստ երևույթին, ազդել էին դեսպանի վրա և մասնակց էր, որ պատերազմի հետևանքները վերացնելու համար նախատեսվում է տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդաժողով (35) և այնտեղ, հմարավոր է, որ կքննարկվի նաև Հայկական հարցը:

Դեսպանը ցանկացել է իմանալ, արդյո՞ք հայկական բոլոր կուսակցությունները և հասարակական կազմակերպությունները համերաշխ են իրենց քաղաքական բաղձանքներում տվյալ հարցում, ինչպես նաև՝ որքա՞ն բարձր է կաթողիկոսի հեղինակությունը թուրքահայերի աչքում: Դրան հետևել է պատրիարքի հաստատական պատասխանը:

Դեսպանը հայտնել է, որ ռուսական դեսպանությունը նախագուշացրել է թուրքական կառավարությանը, որպեսզի Ռուսելիայից եկած մուհաջիրներին (զաղթականներին) չտեղավորի ռուսական սահմանին մերձակա վիլայեթներում: Հրաժեշտ տալիս դեսպանը հավանությամբ մշել է, որ հայկական մամուլը իրեն պատշաճ կերպով և խելամտորեն է պահում քաղաքական արդի պահի առնչությամբ:

Երկրորդ ժամադրությունը տեղի է ունեցել Ոսկան էֆենդու և պ. Մանդելտամի միջև (դեկտեմբերի 28-ին): Չույցը սկզբում պատվել է հայկական վիլայեթների համար Բ. Դռան կողմից նախագծվող բարեփոխումների հարցի շուրջ, ընդ որում պ. Մանդելտամը հետաքրքրվել է հայոց պատրիարքարանի վերաբերմունքով հանդես թուրքական կառավարության այդ ձեռնարկման: Այնուհետև Ոսկան էֆենդին ինքն է հարցրել, թե չե՞ն ստացվել արդյոք Ս. Պետերբուրգից սպասվող հրահանգները:

- Առաջ քաշել Հայկական հարցը հիմա, - պատասխանել է պ. Մանդելտամը, - և այն հաշվով, որպեսզի այն դրվի խորհրդաժողովի քննարկմանը,

մենք համարում ենք աննպատակահարմար և անօգուտ, և հենց ի շահ բուն հարցի: Բանն այն է, որ Եռյակ համաձայնությունը (36) հույս չի դնում Եռյակ միության (37) աջակցության վրա և կարծում է, որ վերջինս ավելի շատ կսկսի հակազործել: Ահա թե ինչու հիմք չկա Հայկական հարցը վեց տերությունների քննարկմանը դնել մի խորհրդաժողովում, որը զուսմարվում է կարգավորելու համար Բալկաններում ծագած վիճելի հարցերը: Եռյակ համաձայնության տերությունները կարող են միմյանց հետ պայմանավորվել Հայկական հարցի մասին և լուծել այն Եռյակ միությունից անկախ:

Պարոն Մանդելշտամը ցանկացել է իմանալ, թե ինչու՞մ է հայկական պատվիրակության առաքելությունը Փարիզում (38): Ոսկան էֆենդին բացատրել է, թե ինչ պայմաններում է ծնվել պատվիրակության մասին միտքը, որ այն կապ ունի ռուսական կառավարությանը հղված կաթողիկոսի դիմումի հետ (39) և բնական հետևանքն է այն բանակցությունների, որ վարել է Ս. Պետերբուրգում Մեսրոպ Եպիսկոպոսը (40) կաթողիկոսի անունից: Ոսկան էֆենդին մատնանշել է մակ այն պարագան, որ պատվիրակությունը առաջին անգամ չի ձեռնարկել, սուսկ հանդիպում է ունեցել Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար պ. Պուանկարեի (41) հետ և ձեռք է բերել ֆրանսիական կառավարության աջակցության խոստումը:

Այնուհետև խոսք է գնացել հայկական քարեփոխությունների էության մասին և քարգմանը հարցրել է պ. Ոսկանին, արդյոք պատրիարքարանը պատրաստի նախագիծ ունի, և ո՞րն է նրա էությունը:

Ոսկան էֆենդին պատասխանել է, որ նախքան սեփական նախագծի մասին մտածելը, մեզ անհրաժեշտ է իմանալ ռուսական կառավարության ծրագրերը: Նախագիծը կազմելիս մենք կուզենայինք այն խարսխել դեսպանությունից ելած հրահանգների վրա, որպեսզի կարողանայինք մեզ հաշիվ տալ հնարավորի սահմանների մասին և կանգնեինք իրականացվող ձգտումների հաստատուն գեղմի վրա: Այն, ինչ մենք կարող ենք և ունենք այժմ հայտարարելու, անկախ ձեր ցուցումներից, դա եվրոպական վերահսկողության անհրաժեշտության գիտակցումն է քարեփոխությունների գործում, - ահա միակ և անհրաժեշտ պայմանը մեր կյանքում:

- Հետևարար, ցանկալի չէ, որ ընդհանուր կառավարիչը թուրք լինի, եզրակացնում է պ. Մանդելշտամը:

- Ոչ մի դեպքում, փորձը ցույց է տալիս, որ թուրքն ըստ իր էության պիտանի չէ մեր կյանքում քարեփոխություններ մտցնելու: Մեզ պետք է այնպիսի վերահսկողություն, որը մտցվում է Մակեդոնիայում:

- Արդյո՞ք բոլոր կուսակցություններն են այդպես մտածում, - հարցրեց պ. Մանդելշտամը:

- Եթե խոսքը գնում է Դաշնակցություն կուսակցության մասին, ապա նա Հայկական հարցում գործում է միակամ Ազգային ժողովի հետ, մեր մեջ տարաձայնություն չկա:

Ի եզրակացումն պ. Մանդելշտամը խոսեց Վանում Գափամանյանի (42) սպանության մասին և հետաքրքրվեց իմանալ, թե դաշնակցականների գործը չէ՞ արդյոք այդ սպանությունը: Եվ լսելով Ոսկան էֆենդուց, որ դաշնակցական մամուլը հանցագործության մեղավորների մասին տարածված լուրերի կապակցությամբ հայտարարել է, որ կուսակցությունը վաղուց է հրաժարվել ահաբեկչությունից՝ պ. Մանդելշտամը նկատեց, որ դա շատ կարևոր է, քանզի ռուսական կառավարությունը արտակարգ կերպով բացասաբար է վերաբերվում ահաբեկչությանը:

Այդ հանդիպման հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 29-ին, պ. Մանդելշտամն իր մոտ է հրավիրել Ոսկան էֆենդուն և խնդրել դեսպանատուն ներկայացնել այն քարեփոխությունների նախագիծը, որը պատրիարքարանում ցանկալի են համարում: Ոսկան էֆենդին օգտվել է առիթից և հայտնել Ապահովության հանձնաժողովում որոշված նախագծի կետերը: Պ<արոն> Մանդելշտամը գտել է, որ նախագիծը պետք է բավարար չափով մշակված լինի, մտավորապես 1895 թ. մայիսյան ակտի ծավալով (43):

Հաջորդ օրը առավոտյան պ. Մանդելշտամը մեկ անգամ ևս իր մոտ էր հրավիրել Ոսկան էֆենդուն և զարմանք հայտնել իր ստացած այն տեղեկությունների մասին, որ Նուբար փաշան գնում է Լոնդոն՝ խորհրդաժողովում Հայկական հարցի քննարկմանը հասնելու նպատակով: Այդ պարագան, ըստ քարգմանի խոսքերի, չի համապատասխանում ռուսական կառավարության մտադրություններին, ինչպես որ հայտնվել էր նախորդ բանակցություններից մեկի ժամանակ իրեն՝ Ոսկան էֆենդուն: Պ. Մանդելշտամը այդ մասին խոսել էր հուզված, ինչպես թվացել էր պ. Ոսկանին, և վերջինս հարկ էր համարել հանգստացնել նրան. հայտարարելով, որ այդ լուրերը վստահության արժանի չեն և ամենևին չեն հաստատվում պատրիարքարանում ունեցած ավելի հավաստի տեղեկություններով:

Դեսպանության հետ բանակցություններ էր ունեցել, ի դեմս պ. Մանդելշտամի, մակ բժիշկ Հ. Խ. Չավրիևը, որը Կոստանդնուպոլսի հայկական շրջաններում ռուսասիրական քաղաքականության ամենավառ ներկայացուցիչն է: Իսկն ասած, նրան է պատկանում ռուսական դեսպանության հետ հարաբերությունների նախաձեռնությունը: Հանուն ընդհանուր շահերի ռուսական դեսպանության հետ մերձենալու և փոխըմբռնման առաջին քայլե-

ընդ արվել են նույն Չավրիկի կողմից դեռևս դեռսպան պ. Չարիկովի (44) ժամանակ: Իր հայացքների ճշմարտացիությամբ և համոզմունքների անկեղծությամբ Չավրիկը շահել է դեսպանական շրջաններում մեր հարցով հետաքրքրվող անձանց վստահությունը: Պարոն՝ Մանդելշտամի հետ ունեցած զրույցի ընթացքում նա քանիցս այն միտքն է զարգացրել, որ հայերը ռուսների բնական դաշնակիցներն են Թուրքիայի խավարամիտ բնակչության վայրի ու անքաղաքակիրք զանգվածի մեջ, և դրա համար էլ Ռուսաստանի հովանավորության հիմքը և հույսը ունեն, ոչ միայն ի շահ իրենց, այլև ի շահ ռուսների: Շատ բան, որ մեզ հաղորդել էր Ռուսկան էֆենդին դեսպանության հետ վարած իր բանակցությունների մասին, մենք լսեցինք նաև Չավրիկի շուրթերից, որպես արդյունք իր զրույցների պ. Մանդելշտամի հետ:

Կանխապես ապահովելով ռուսական դեսպանության բարյացակամ վերաբերմունքը, պատրիարքարանը, ավելի ճիշտ նրան առընթեր Հանձնաժողովը սկսեց հող մախապատրաստել և մյուս դեսպանություններում:

Դեկտեմբերի 31-ին տեղի ունեցավ հանդիպում ֆրանսիական դեսպանի (45) հետ: Դեսպանը հայտարարեց, որ Հայկական հարցի վերաբերյալ համերաշխություն գոյություն ունի Եռյակ համաձայնության տերությունների միջև և չբացրեց, որ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև հակադիր շահերի բախման դեպքում, անկասկած, կտուժի Հայկական հարցը: Ինկատի ունենալով դա, խորհուրդ տվեց հայերին կապ և բարի հարաբերություններ պահպանել այդ երկու տերությունների հետ: Ինչ վերաբերում է բարեփոխումներին, ապա, գլխավոր գծերով, ծանոթանալով Անվտանգության հանձնախմբի կազմած նախագծին, ֆրանսիական դեսպանը գտավ այն ընդհանուր առմամբ ընդունելի և իրականացելի: Միայն նկատեց, որ ընդհանուր կառավարչի կամ կոմիսարի փոխարեն ավելի լավ կլիներ սահմանափակվել եվրոպական վերահսկողության պահանջով: Դեսպանը հետաքրքրվեց իմանալ, թե Ռուսաստանը չէ արդյո՞ք այն տերությունը, որին պետք է հանձնարարվի, ինչպես ասված է նախագծում, ընդունված բարեփոխումների իրագործումը: Նրան պատասխանեցին, որ կազմողներն ամպայման միայն Ռուսաստանին ի նկատի չունեն, այլ շահագրգիռ տերություններից ցանկացածին, որը կկամենա իր վրա վերցնել այդ խնդիրը մյուս տերությունների համաձայնությամբ: Այնուհետև դեսպանը հարցրեց պատվիրակության վերաբերյալ և ցանկացավ իմանալ, հետապնդո՞ւմ է արդյոք այն որոշակի քաղաքական խնդիր Եվրոպայում, տերությունների վրա ճնշում գործադրելու իմաստով,

թե՞ սուկ քաղաքավարական պարտքի արտահայտություն է քարեկանական տերությունների նկատմամբ:

Էլ ավելի վաղ, այդ հանդիպումից մեկ շաբաթ առաջ՝ դեկտեմբերի 24-ին, Հանձնաժողովի անդամ պրոֆ. Տեր-Հակոբյանն այցելել էր անգլիական դեսպան սըր Լաուտերին (46) և պատրիարքի անունից խնդրել ուշադրություն դարձնել հայերի ողբալի դրության վրա: Դեսպանի ընդունելությունը բարյացակամներից չէր:

- Ի՞նչ են ուզում հայերը,- տարակուսալից ձայներանգով դիմել էր դեսպանը այցելուին:

- Հայերի դրությունը նախկինի պես մնում է անմխիթարական,- պատասխանում է Տեր-Հակոբյանը,- սպանությունները, ավազակությունները և ամեն տեսակի բռնությունները կյանքի ու ունեցվածքի նկատմամբ մտայնում են խաղաղ բնակչության կյանքը, որը աջակցություն չի ստանում կառավարությունից բռնաբարիչների դեմ:

- Մեր հյուպատոսները ոչ մի մման բան մեզ չեն գեկուցում, ըստ մեր տեղեկությունների սպանություններ տեղի են ունեցել միայն Սղերդի շրջանում:

- Սպանությունները սովորական երևույթ են բոլոր մահանգներում և անխուսափելի են դառնում այն բանի հետևանքով, որ հայերը անզեն են, իսկ քրդերը՝ զինված, հայերից խլում են զենքը, իսկ քրդերին զինում են: Ահա թե ինչու հայերից ոչ ոք վստահ չէ և չի կարող աներկյուղ լինել վաղվա օրվա համար:

- Քրդերը, իրականում, խաղաղ և հնազանդ ժողովուրդ են, այդ ինչպե՞ս են նրանք վայրագություններ թույլ տալիս,- առարկում է անգլիական դեսպանը:

- Մեր երկրի ամբողջ դժբախտությունն այն է, որ չկա օրենքի վրա հենվող արդարացի իշխանություն: Թուրքերը մշակում են օրենքներ և հրապարակում դրանք, բայց բացարձակապես անհոգ են կամ անզոր դրանք կենսագործելու, որով լայն դուռ է բացվում վայրի ցեղերի սանձարձակ կրքերի և ազեա աստիճանավորների կամայականության համար:

- Ուրեմն, ի՞նչ է հայերի պահանջը,- հարցնում է դեսպանը:

- Կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովություն՝ ահա մեր միակ ցանկությունը:

- Ինչպես Անգլիայո՞ւմ,- ընդհատում է դեսպանը:

- Օ՛, ոչ: Անգլիան դեռ հեռու է մեզ համար, մեր լավագույն ցանկությունները հանգում են այն տարրական հասկացություններին, որոնք կազմում են վերջին անգլիացու անկապտելի ստացվածքը:

- Ցավոք սրտի, անգլիական նավերը չեն կարող նավարկել մինչև Վան ու Մուշ,- ասաց դեսպանը,- և դրա համար էլ ինչ նշանակություն կարող են ունենալ բոլոր այդ խոսակցությունները բարեփոխումների մասին, երաշխիքների մասին և այլն...

Այստեղ մասնակցող դեսպանական երկու անձանցից մեկը նկատում է, իբրև առարկություն դեսպանին, որ եթե Եվրոպան հրաժարվի հայերից և հոգ չտանի նրանց ճակատագիրը կարգավորելու մասին, ապա նրանց դրությունը Թուրքիայում էլ ավելի կվատթարանա և նրանք ստիպված կլինեն ձեռք մեկնել իրենց հարևան Ռուսաստանին:

- Դա կնշանակե,- խոսք է մեջ գցում դեսպանը,- սատանայի ձեռքից փախչել ծովն ընկնել (այսինքն՝ կրակից պրծնել, բոցն ընկնել):

- Ավելի լավ չէ,- առարկում է նույն անձնավորությունը,- ծովում խեղդվել, քան սատանայի ձեռքին տանջվել:

Այդ ժամանակ Տեր-Հակոբյանը ոտքի է կանգնում և հայտարարում, որ իր այցելության նպատակն է պատրիարքի խնդրանքը՝ դեսպանի միջոցով հաղորդել անգլիական կառավարությանը՝ աջակցելու Հայկական հարցի լուծմանը: Ըստ Տեր-Հակոբյանի պատմածի, այդ խոսքերը լսելով դեսպանը նկատելիորեն շփոթվեց և կատարելապես ուրիշ, ավելի քաղաքավարի եղանակով հայտարարեց, որ պատրիարքի խնդրանքը անպայման կհաղորդի անգլիական կառավարությանը:

Երբ Տեր-Հակոբյանը հեռանում էր, նրան մտեցավ գրույցին մասնակցած առաջին թարգմանը, Էրզրումում նախկին հյուպատոս պ. Ֆիցմորիսը (47) և ջանաց հանգստացնել շփոթահար Տեր-Հակոբյանին, հավատացնելով, որ դեսպանի հայացքը չի համապատասխանում անգլիական կառավարության մտադրություններին և քաղաքականությանը, որը խիստ բարյացակամ է տրամադրված հայերի և Հայկական հարցի նկատմամբ:

Հանձնաժողովը որոշեց իրազեկ դառնալ նաև գերմանական տեսակետին Հայկական հարցի վերաբերմամբ և հանձնարարեց Չոհրապին խոսել այդ մասին Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանի հետ (48): Հանդիպումը դեռ չէր կայացել, երբ մենք այնտեղ էինք: Հայերի և Հայկական հարցի նկատմամբ Գերմանիայի գրաված դիրքի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ կային Կիլիկիայից, որ գերմանական հյուպատոսները սեփական նախաձեռնությամբ և պատրաստակամորեն այնտեղ այցելել էին հայ թեմական առաջնորդներին և հարցուփորձ արել հայերի կարիքների ու ցանկությունների մասին, հայտարարելով գերմանական կառավարության պատրաստակամության մասին իրենց աջակցությունը ցույց տալու բարեփոխումների գործում:

Ինչ վերաբերում է Ավստրո-Հունգարիային, ապա արտաքին գործերի նախարար պ. Բերտհոլդի հետ բանակցելուն սեփական նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ եղանակով Վիեննայի Մխիթարյանները: Նրանց արքահայրը (49) հայր Գալենքեարյանի (50) հետ ներկայացավ հիշյալ բարձրաստիճան անձնավորությանը և այն բանից հետո, երբ միամտորեն նրան պատմեց այն ամենն, ինչ իրեն հայտնի էր ռուսական կառավարության հետ կաթողիկոսի բանակցությունների մասին, իր կողմից խնդրեց ավստրիական կառավարության աջակցությունը Հայկական հարցին: Նախարարը նրանց հայտարարեց, որ Հայկական հարցը չի մտնում դեսպանների խորհրդաժողովի աշխատանքների ծրագրի մեջ, և եթե, այս կամ այն կերպ, հաջողվի այն մտցնել խորհրդաժողով, ապա այնտեղ մասնակցող տերությունների ներկայացուցիչները պարտավոր կլինեն զեկուցել այդ մասին իրենց կառավարությանը և ստանալ համապատասխան հրահանգներ: Դրանից հետո նախարարը հարցուփորձ արեց Թուրքիայում հայերի իրական դրության վերաբերյալ, շարունակվում են արդյոք սպանություններն ու բռնությունները և որքանով է կյանքն անվտանգ: Հայերը նրան ներկայացրին մի օրինակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի կողմից ֆրանսերեն լեզվով տպագրված 1908-1912 թթ. հայերի դրության մասին փաստաթղթերի ժողովածուն (Հանձնաժողովը սիրով այդ հրատարակությունից մի քանի օրինակ մեզ տվեց մեր խորհրդակցության անդամների համար. մենք դրանք հանձնեցինք նախագահին): Նախարարը թեև կրկնում է, որ խորհրդաժողովը լիազորված չէ զբաղվելու Հայկական հարցով, բայց ևսայնպես խորհուրդ է տալիս դիմել տերություններին, թերևս նրանք կցանկանան հարուցել և այդ հարցը:

Հանձնաժողովն իր անդամներից մեկին՝ Գնել վարդապետին (51), ուղարկեց հունգարական նախարար-պրեզիդենտ պ. Լուկաչի (52) մոտ և, ուշադրության առնելով նրա հայկական ծագումը, ուզում էր ավելի շուտ ծանոթանալ նրա հայացքներին և օգտվել նրա խորհուրդներից, քան օգնություն խնդրել: Պ<արոն> Լուկաչը շատ սիրալիք ընդունեց վարդապետին, շուրջված էր պատրիարքի ուշադրությունից, իսկ երբ հայր Գնելը նրան դիմեց հայերեն խոսքով, ապա նա ներողություն խնդրեց, որ թեև ինքը հայ է, բայց հայերեն չգիտի: Պ<արոն> Լուկաչը, լսելով հայր Գնելի հաղորդումը, արտահայտվեց այն իմաստով, որ շատ բան կախված է Անգլիայից և որ հարկավոր է միջնորդել անգլիական կառավարության առաջ:

Հունգարիայի ճանապարհին հայր Գնելը, համաձայն իրեն տրված հանձնարարության, ներկայացավ բուլղարական ցար Ֆերդինանդին (53): Ցարը համարյա մտերմիկ իրադրության մեջ նրա հետ երկար խոսեց, և

հիշելով այն սրտալի վերաբերմունքը, որ դրսևորել էին հայերը արտոյալ բուրգրմերի նկատմամբ Փոքր Ասիայի խուլ վայրերում, իրեն և բուրգրմերին պարտավոր համարեց որևէ բանով վարձահատույց լինել հայերին: Բայց խոստովանեց, որ ինքն անգոր է Հայկական հարցի գործում, և խորհուրդ տվեց դիմել ռուսաց մեծ ցարին:

Այսպիսին են պաշտոնական բանակցություններն ու հարաբերությունները, որ վարել է Հանձնաժողովը պատրիարքի անունից եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների հետ:

Հանձնաժողովի գործունեության մեջ ուշադրության են արժանի նաև նրա կողմից հրատարակվող նյութերը հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով: Արժեքավոր են առանձնապես՝ 1) Ֆրանսերեն լեզվով հրատարակվող կարևոր փաստաթղթերը, որոնք բնութագրում են հայկական նահանգների դրությունը (լույս է տեսել երկու պրակ) (54), 2) Տեղեկագրեր հողային գավառների մասին հայերեն լեզվով (չորս պրակ) (55), որոնք հարուստ փաստական տվյալներ են պարունակում հողային հարցի վերաբերյալ, որ այնքան կենսական է Հայաստանի հայ ազգաբնակչության համար, և որը սուր, սպառնալի բնույթ է ընդունել: Տեղեկագրերի անաչառ տվյալները վառ կերպով պատկերում և վավերագրերով վկայում են բուրքական պետականության չարաբաստիկ սնանկության, անիշխանականության և բռունցքի իրավունքի աղաղակող տիրապետության մասին՝ բուրքական կառավարության անվանական իշխանության ներքո, իսկ հաճախ էլ նրա ուղղակի և ակնհայտ թողտվությանը: Ապահովության հանձնաժողովը սիրալիր կերպով մեզ հասցրեց այդ տեղեկագրերից մեկ օրինակ, որ այժմ առաջարկվում է Խորհրդակցության ուշադրությանը: Տեղեկագրի լրացումն է կից դրված նաև Մուշի սանջակից օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Գեղամ Կարապետյանի «Հողային հարցը հայերով բնակեցված վիլայեթներում» գրքույկը (56): 3) Հանձնաժողովը կազմել և տպագրել է նաև վեց հայկական վիլայեթների սահմաններում բնակվող ազգաբնակչության վիճակագրական աղյուսակը, որը մենք տեղադրում ենք այստեղ առ ի ուշադրություն Խորհրդակցության (տե՛ս ֆրանսերեն լեզվով թերթիկը):

Գտնվելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում, մշտական հարաբերություններ պահպանելով դեսպանությունների, հակապես ռուսական դեսպանության հետ, գտնվելով Հայկական հարցի ճակատագիրը տնօրինող միջոցառումների, գործողությունների և կարևոր գործոնների կենտրոնում՝ Ապահովության հանձնաժողովը ենթադրում էր, որ կաթողիկոսը և նրա կազմած պատվիրակությունը Պողոտ Նուրար փաշայի գլխավորությամբ գործի օգտի համար պետք է նրա հետ կաճոնավոր հաղորդակցություն

պահպանեին, նրան իրազեկ պահեին գործողությունների և փաստերի մասին, ինչպես նաև հաշվի նստեին իրենց գործունեության մեջ նրա նկատառումների և պլանների հետ: Այդ առումով Հանձնաժողովը գոհ չէր պատվիրակության գործելակերպից և որոշ քայլերից և հույս էր տածում, որ կաթողիկոսը կվերակազմակերպի պատվիրակության ծրագիրը և գործելու եղանակը ի շահ նրա գործունեության նպատակահարմարության և հաջողության: Այդ իմաստով Հանձնաժողովը հանգամանալի նամակով դիմեց ծայրագույն պատրիարք-կաթողիկոսին, իսկ դրանից մի քանի օր առաջ, ի նկատի առնելով պատվիրակության Լոնդոն կատարվելիք ենթադրյալ ուղևորության լուրերի ռուսական դեսպանությունում առաջ բերած հուզմունքը, հեռագրով խնդրել էր կաթողիկոսին հեռագրի միջոցով ետ պահել պատվիրակությանը որևէ քայլից ընդհուպ մինչև պատճառաբանված նամակի ստացումը:

Ինչ վերաբերում է պատվիրակության Թուրքիայի նկատմամբ գրաված դիրքին, պետք է նշել, որ նա ջանում էր հետևել լիակատար օրինապահության: Ուրք չդնելով անջատողականության ուղին՝ պահանջել և հասնել բարեփոխությունների իրականացման, որոնք ընդունված են իր իսկ Թուրքիայի կողմից - այսպիսին է պատվիրակության դիրքավորումը:

Հայ ազգաբնակչության մեջ Հայաստանում բարեփոխումների պահանջի ուժեղացման, տերությունների և հատկապես Ռուսաստանի կողմից Հայկական հարցի նկատմամբ արթնացած հետաքրքրության ազդեցության ներքո, Քյանիլի փաշայի կաթինետը, թերևս ի նկատի ունենալով իր ձեռքը վերցնել գործի նախաձեռնությունը և ղեկավարությունը, վճռեց անձամբ զբաղվել այդ հարցով, հանձնարարելով ներքին գործերի նախարար Ռեշիդ փաշային պատրաստել բարեփոխումների նախագիծ հայերով բնակեցված վիլայեթների համար: Այդ նախագիծը կատարելապես գոհացուցիչ չէր իր բովանդակությամբ ու բնույթով և տարածքապես ենթադրում էր սահմանափակվել սուկ կիրառմամբ չորս վիլայեթներում (Վան, Բիթլիս, Խարբեթ և Դիարբեքիր):

Բ. Դուռը հրավիրել էր նախկին պատրիարք Մաղաթիս արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան), բուրքական «Մապահ» թերթի խմբագիր Տ. Ջելեկյանին (57), հայտնի բանկիր Գ. Գյուլբենկյանին (58) և դոկտոր Ն. Տազափայանին (59) լսելու նրանց եզրակացությունը և կարծիքը այդ նախագծի մասին: Ի նկատի ունենալով հայ հասարակության որոշ շերտերի դժգոհությունն այդ հրավերի առթիվ, օսմանյան կառավարությունը բացատրել էր, որ հիշյալ անձնավորությունները հրավիրվել են ոչ իբրև հայերի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, այլ իբրև, իրենց կարծիքով, բննարկման

ենթակա հարցերին իրազեկ անձնավորություններ: Հրավիրյալ անձինք մատնացույց էին արել շատ եական թերություններ, որոնք կանխավ նախագիծը դարձնում էին մեռելածին. առարկել էին Հայաստանի տարածքի սահմանափակումը չորս վիլայեթներով վեցի փոխարեն և հայտարարել էին, որ հայ ազգաբնակչությունը կորցրել է վստահությունը թուրքական կառավարության նկատմամբ, որը կարող է վերականգնվել միմիայն հայերի դրության բարելավմանն ուղղված վճռական միջոցառումներով: Նախագծի հետագա ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չի, իսկ Քյամիլ փաշայի կարիքների անկումը նրան էլ դատապարտեց մահվան:

* * *

Ծանոթանալով գործի վիճակին հայոց պատրիարքարանում և թուրքական նախարարների կարիքներում, նրա, այսպես ասած, պաշտոնական դրվածքով, մենք մեր պարտքը համարեցինք մալ հետևյալ հարցի վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի շարժմանը Կոստանդնուպոլսում՝ պատրիարքարանի շրջանակներից դուրս: Եիշտ է, Հանձնաժողովի մտադրությունները և որոշումները ինքնըստինքյան հասարակական ձայնի արտահայտությունն էին և նրա մշակմանը մասնակցել էին ոչ միայն Հանձնաժողովի անդամները, բայցևայնպես մենք հարկ համարեցինք տարբեր հասարակական կամ կուսակցական խմբերի առավել ակնազարկ ներկայացուցիչների շրջայց կատարել, որպեսզի անձամբ համոզվենք, թե որքանով է Հանձնաժողովի գործելակերպը և քաղաքականությունն արտացոլում ընդհանուր ցանկությունները և ինչպես են հիմնավորում այն առանձին գործիչներ:

I. Ամենից առաջ մենք այցելեցինք պատրիարք Հովհաննես եպիսկոպոսին (Արշարունի) և նախկին պատրիարքներ Եղիշե եպիսկոպոսին (Դուրյան) և Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան): Պատրիարքը և Եղիշե եպիսկոպոսը մտնում էին Հանձնաժողովի կազմի, մեջ, դրա համար էլ մենք ավելորդ համարեցինք անհանգստացնել նրանց նոր հարցուփորձով: Մեր այցելությունը Հովհաննես պատրիարքին նրա մասնավոր բնակարանում, համընկավ նրա անվանակոչության օրվանը և մենք միաժամանակ մեր շնորհավորանքները մատուցեցինք այդ առթիվ: Պատրիարքը բողոքում է ավանդական տիպի բարեհոգի ծերունու տպավորություն, օժտված խոմարի և դյուրահավատ վանականի բարի հատկություններով: Նրա նախորդ Եղիշե եպիսկոպոսը (Դուրյան) նույն գծերը միացնում է արտասովոր գրավչությանն ու կրթվածությանը բարեհոգի վանականի տրամադրվածությամբ:

II. Ինչ վերաբերում է Մաղաքիա արքեպիսկոպոսին (Օրմանյան), ապա նա արտաքինով կտրուկ կերպով տարբերվում է հիշյալ եպիսկոպոսներից: Իր հասակի համեմատ խիստ գեր, իր տարիքին (72 տարեկան) խիստ շարժուն, նա մեծ հաճույքով է խոսում և ընդ որում այնպիսի ուրախ տրամադրությամբ, որը, թվում է, չպետք է ներդաշնակեր շնորհագրկված մարդու դրությանը (60): Դա նրա բնավորությանը յուրահատուկ գիծ է, թե ժամանակավոր դրսևորում վերջերս Ազգային ժողովի նրա մասին հանած արդարացուցիչ դատավճռով ներշնչված, դժվար է որոշել: Մաղաքիա սրբազանը խոսում է ժպիտը դեմքին, հաճախակի ընդհատելով իր խոսքը թուրքական ոճի արտահայտիչ և կտրուկ բացականչություններով, որոնք փոխարինում են «ճիշտ չէ՞» արտահայտությանը: Մենք նրա մոտ եղանք երկու անգամ. առաջին անգամ նրա հետ գրուցեցինք ընտանեկան իրադրության մեջ, նրա քրոջ, զարմուհիների և մոր ազգականների ընկերակցությամբ (61): Հարկ է նկատել, որ Կոստանդնուպոլսում ոչ միայն վարդապետները, այլև եպիսկոպոսները, անգամ պատրիարքներն ապրում են քահանաների մման իրենց տանը կամ հարազատների մոտ, հանգամանք, որը շատ անսովոր է մեզ համար և խորթ մեր վանական հոգևորականության բարբերին: Երկրորդ անգամ մենք եկանք նրա մոտ մեզ հետաքրքրող հարցի մասին ասուլիսի համար: Ամենից առաջ Օրմանյանը կանգ առավ Նուրբար փաշայի պատվիրակության վրա, որի հետ կապված էր նաև նրա անունը: Նա մեզ պատմեց, որ Նորին Սրբազնություն կաթողիկոսը 1912 թ. նոյեմբերի 10-ի հատուկ կոնդակով Պողոս փաշային նշանակել էր պատվիրակ, որպեսզի նա մյուս հոգևոր և աշխարհիկ անձանց հետ միասին ներկայացնի Հայ դատը դեսպանների խորհրդաժողովին: Ընդ որում Օրմանյանը մեզ ցույց տվեց կոնդակի պատճենը, որտեղից մենք մեր նոթատետրում արտագրեցինք հետևյալ հատվածը՝ «Կարգենք զՉեր վսեմափայլութիւն ներկայացուցիչ մեր ընդ այլ եւ հոգևորական եւ աշխարհական անձանց եւ խնդրենք ի Չէնջ յանձն առնուլ երթալ ի վեհաժողով (կոնֆերենցիա) եւ առաջի առնել պատգամաւորաց եւրոպական պետութեանց զխնդիր հայոց եւ գտնեկազիր մեր, հայցելով զմիջնորդութիւն նոցա առ ողբալի կացութիւնս» (62):

Պողոս Նուրբար փաշան, օգտվելով պատվիրակության կազմակերպման համար կոնդակով նրան վերապահված իրավունքից, նամակով դիմեց Օրմանյանին, հրավիրելով նրան հարել պատվիրակությանը իրրև նրա գլխավոր խորհրդական և աշխատակից: Պողոս փաշայի նամակի իսկական խոսքերը հռչակում են. «Gést pourquoi ma première pensée a été de vous demander votre précieux concours auquel j'a Hache personnellement une gran-

de importance. Je dois du reste vous avouer, que votre nom été suggéré d'Etchmiadzin néme...» (63):

Փաշայի նամակին Օրմանյանը պատասխանել էր, որ քանի դեռ ինքը մեղադրանքի տակ է Ազգային ժողովում, չի կարող համաձայնվել, որքան էլ որ ցանկանա, այդպիսի լուրջ առաքելության, որտեղ ամենից առաջ պահանջվում է ազգի վստահությունը (64): Գրանից հետո շուտով նրա դատավճիռը Ազգային ժողովում ավարտվեց բարեհաջող: Բայց նույն այդ ժամանակ ստացվեց «Մշակ»-ի համարը կաթողիկոսի դիվանի կառավարիչ Բագրատ վարդապետի հայտնի հաղորդագրությամբ այն մասին, որ Օրմանյան արքեպիսկոպոսին Նորին Սրբազնության կողմից ոչ մի հանձնարարություն չի տրված թուրքահայ հարցով: Կաթողիկոսի դիվան մամ պաշտոնական հայտարարությունից հետո Օրմանյանը հնարավոր չգտավ ընդունել Պողոս փաշայի առաջարկությունը, որքան էլ որ այն մոտ լիներ իր սրտին: Օրմանյանը կարծում է, որ Բագրատ վարդապետի ելույթը ներշնչված էր պատրիարքարանին մոտ կանգնած Կոստանդնուպոլսի իրեն թշնամական շրջանների կողմից:

- Անցնելով Հայկական հարցին ըստ էության,- ասաց նախկին պատրիարքը,- այն հարցին, որը ձեզ հետաքրքրում է, ես կարծում եմ, որ այն կքննարկվի զարմանից ոչ շուտ: Առայժմ բանակցություններ են գնում հաշտության մասին, որի կնքման համար կպահանջվի ևս մի քանի շաբաթ: Այնուհետև դաշնակիցների միջև, Ռուսիայի մասնակցությամբ, տեղի կունենա ավարի բաժանման համար պատերազմի հետևանքների վերացումը: Այդ վիճելի հարցերը նույնպես ամիսներ կխլեն: Այդ ամենից հետո վրա կհասնի մեր հերթը, եթե միայն տերությունները լրջորեն մտադիր են որևէ բան անել մեզ համար: Հայկական հարցը, կրկնում եմ, եթե միայն նրան վիճակված է դառնալ դիվանագիտական բանակցությունների առարկա, կքննարկվի, համեմայն դեպք, ոչ դեսպանների խորհրդաժողովում: Որքան որ ես խորամուխ եմ լինում Փոքր Ասիայում եվրոպական տերությունների շահագրգռությունների բարդ հանգույցի մեջ, մասնավորապես Եռյակ համաձայնության շահերի ու խնդիրների մեջ, մեր հարցը կարող է լուծել միայն Եռյակ համաձայնությունը: Այդ է պահանջում, ամենից առաջ, ռուսական դիվանագիտությունը: Ռուսները չեն կարող հաշտվել այն քանի հետ, որ Սան-Ստեֆանոյում նրանց ձեռք բերած իրավունքները տերությունները բռնազավթեցին Բեռլինի վեհաժողովում: Եվ շատ բնական է, որպեսզի ռուսական դիվանագիտությունը գործի Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ոգով, անտեսելով Բեռլինի վեհաժողովի դրույթները, այսինքն՝ ջանա համել Հայկական հարցը տերությունների տնօրինությունից և այն ուղղի թեկուզև

իր և իր դաշնակիցների ազդեցության ուրաղ: Իսկ դա նշանակում է առաջ չբաշել Հայկական հարցը բոլոր տերությունների դեսպանների խորհրդաժողովում: Մի խոսքով, եզրափակեց Օրմանյանը, ռուսական դիվանագիտության խնդիրը ես այսպես եմ հասկանում՝ եթե Բեռլինի վեհաժողովը կատարեց Սան-Ստեֆանոյում ստեղծված դրության renversement, ապա ռուսները պետք է ձգտեն re-renversement-ի, այսինքն՝ հակառակ շրջադարձի դեպի Սան-Ստեֆանո: Եթե դա հնարավոր է, ապա թերևս միայն Ռուսաստանին բարեկամ տերություններ Անգլիայի և Ֆրանսիայի աջակցությամբ, իսկ Եռյակ միությունը կարող է միայն խանգարել:

Ինչ վերաբերում է բարեփոխումների էությանը, շարունակեց Օրմանյանը, ապա, իհարկե, լավ կլիներ հայկական վիլայեթներից ստեղծել Լիբանանի պես մի բան (65), եթե դա հաճո կլինի Եռյակ համաձայնությանը: Ի միջի այլոց, դա չէ եսկանը, Եվրոպայի կամ անգամ Թուրքիայի նախագծած վերափոխումների նախագծումներից ցանկացածը մեր հարցի պատմության մեջ, մեզ կբավարարեր, եթե միայն այն իրականանար: Բայց հենց իրականացումն էլ չի կարելի սպասել Թուրքիայից, այլ անհրաժեշտ է արտաքին ճնշում, զլխավորապես Ռուսաստանի կողմից: Ռուսաստանի միջամտությունը թուրքական Հայաստանի գործերին մեզ ցանկալի է և օգտավետ: Ես չեմ բաժանում որոշ հայկական շրջանների հոռետեսական հայացքները նույնիսկ Ռուսաստանի կողմից հայկական մարզերի օկուպացման կամ բռնակցման դեպքում: Ռուսահայերը, ռուսական քաղաքական կյանքի պայմաններում, հնարավորություն ունեն գարգանալու և՛ մշակութային, և՛ տնտեսական, և՛ ազգային առումներով: Իմ համոզմունքն է, որ Թուրքիան, թողնված ինքն իրեն, ի վիճակի չէ մեզ որևէ իրական օգնություն ցույց տալու բարեփոխումների անցկացման իմաստով, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մեր կյանքի կանոնավոր գարգացման համար Թուրքիայում: Թուրքական կառավարությունների գործողություններն այդ առումով միշտ այնքան էլ հուսալի չեն և անարդյունավետ են: Հայերը վերջնականապես հուսախաբ են եղել ամեն մի թուրքական կառավարությունից, և ես այդ մասին ուղղակի հայտարարեցի միմիստությունում, երբ 4-ի թվում (66) հրավիրվել էի խորհրդակցության հայկական վիլայեթների համար կառավարության կողմից նախագծվող բարեփոխումների կապակցությամբ: Ոչ այդ, և ոչ էլ մյուս նախագծերից ոչինչ չի ստացվի, եթե չլինեն սպառնալիքներ և պահանջներ, հատկապես Ռուսաստանի կողմից:

III. Իմանալով, որ Օրմանյանը մոտիկ է արտաքին գործերի նախարար Գարրիել էֆենդի Նորատունկյանի (67) հետ, մենք խնդրեցինք նրան նախարարի հետ հանդիպում կազմակերպել այնպես, որպեսզի նա մեզ հետ

գրուցեր ոչ թե պաշտոնապես և դիվանագիտորեն, այլ ավելի վստահաբար և բացսիրտ: Երկու օր անց Օրմանյանը մեզ տեղեկացրեց, որ հանդիպել է Նորատունկյանի հետ և մեզ ժամադրություն է նշանակված հունվարի 1-ին առավոտյան: Նշանակված ժամին մենք Գաբրիել Էֆենդու հյուրասենյակում էինք, նրա սեփական տանը: Մի քանի ռուպե անց նա ինքը ներս եկավ և մեզ տարավ իր առանձնասենյակը: Հենց սկզբից նախարարը, իր ձեռքը վերցնելով մեր գրույցի թելը, ինքը ձեռնամուխ եղավ հարցուփորձի և հաղորդումների: Ավելի երկար, քան անհրաժեշտ էր, Նորատունկյանը հարցեր էր տալիս մեր մասին, հետո կարծես թե հիշելով, որ մի քանի տարի առաջ Սանասարյան վարժարանի (68) հոգաբարձությունը (որի անդամներից մեկն է Նորատունկյանը) առաջարկել էր մեզանից մեկին այդ դպրոցի տեսուչի պաշտոնը, նա սկսեց մանրամասն պատմել այն մասին, թե ինչպես և ինչու էր հոգաբարձությունը ստիպված փոխադրել վարժարանը Էրզրումից Սվազ: Մեր այն նկատողությանը, թե ռուսահայերն ամենևին հավանություն չեն տալիս դրան, Նորատունկյանը մատնանշեց, որ դեռևս վարժարանի հիմնադիրը (Եզյանը և մյուսները) (69) ամենևին չէր կարծում, որ այն անպայման և բացառապես Էրզրումում պիտի լինի, և սկսեց մանրամասն բացատրել վարժարանի Սվազում գտնվելու առավելությունները և հարմարությունները: Ամբողջ այդ ժամանակ նախարարին մշտապես ծրարներ և թղթեր, այցեքարտեր էին բերում, զեկուցում էին այս կամ այն անձնավորության գալու մասին: Վերջապես մենք շրջեցինք խոսակցությունը և բացատրեցինք մեր Կոստանդնուպոլիս գալու և, մասնավորապես, նրան այցելելու նպատակը: Թերևս անհարմար և անփափկանկատ է, վերապահություն արեցինք մենք, Հայկական հարցով դիմելը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ղեկավարին և նախարարների կաբինետի անդամին: Բայց մեզ, հայերիս համար, էլ ավելի աններելի կլինեն, եթե մի այդպիսի պատմական պահի մենք անտեսեինք նրան, արհամարհեինք նրա խորհուրդներն ամբողջ հայության համար այդքան կենսական մի հարցում, որում նա առավել իրազեկ, թերևս միակ բանիմաց հայն է: Ահա թե ինչու ոչ միայն Պետերբուրգի հայերը, այլ ընդհանրապես հայկական շրջաններն ամենուր իրենց պարտքն են համարում իմանալ նրա կարծիքներն ու հայացքները մեզ հուզող հարցի վերաբերյալ և նրա նկատառումները դրա հնարավոր ելքի մասին: Նորատունկյանը պատասխանեց, որ ուրախ է և պատրաստ լիովին բացահայտ արտահայտվել և վստահաբար հարցի մասին, քանզի ցանկություն չունի և հարկ չի համարում թաքցնել իր հայացքները: Նա լիովին ազատ արտահայտում է դրանք նաև նախարարների խորհրդում, որտեղ նրա գործընկերներն ըստ կաբինետի

լիովին բարյացակամ են տրամադրված հայերի կարիքների հանդեպ: Կտրվե՞ն արդյոք բարեփոխումներ հայերին: Նորատունկյանի կարծիքով, դա կախված է այն բանից, թե կբարեփոխվի՞ Թուրքիան ընդհանրապես: Եթե Թուրքիայում հաստատվեն ավելի լավ կարգեր, ապա հայերը, իբրև առավել կուլտուրական, աշխատանքի ընդունակ տարր, մյուսներից առավել և մյուսներից վաղ կօգտագործեն իրերի այդ բարելավված դրությունը: Բայց նախարարը պատասխան չտվեց, թե կա՞ն արդյոք Թուրքիայում կարգերի բարելավման, ներկա կառավարության կայունության և նրա բարի ցանկությունների հաստատունության երաշխիքներ: Հայկական վիլայեթների բարեփոխումների վերաբերյալ Նորատունկյանը հաղորդեց, որ բարեփոխվելիք տարածքի մեջ այժմ մտցվում են վեց (և ոչ թե չորս) վիլայեթներ, որոնք բաժանվում են երկու գոտիների, որոնք տարբեր աստիճանի են ենթակա բարեփոխման (այդպիսով, թուրքական կառավարությունն ինքը հրաժարվեց իր կողմից նախապես ենթադրվող Հայաստանի տարածքի սահմանափակումից): Մանրամասները նա մեզ առաջարկեց իմանալ Օրմանյանից: Այդ ժամանակ զեկուցեցին իտալական դեսպանի գալուստի մասին: Մենք ոտքի ելանք և հրաժեշտ տվեցինք: Մեր հանդիպումը տևեց ոչ պակաս, քան 40 ռուպե, բայց մենք մնացինք չբավարարված: Կարելի՞ է արդյոք հուսալ, որ թուրքական կառավարությունն իր նախաձեռնությամբ, հասկանալով իր պետության իրական կարիքներն ու օգուտները, Հայաստանին կտա անհրաժեշտ բարեփոխումները: Ուղղակի պատասխան մենք Նորատունկյանից չստացանք, բայց անուղղակի պատասխանը ժխտական էր: Հայերի հույսերը նա կապում էր ոչ թե Հայաստանի տեղական վերակազմակերպմանը, այլ միշտ էլ կասկածելի, ամբողջ Թուրքիայի բարեփոխմանը: Իսկ Հայաստանի բարեփոխման մասին նա մեզ առաջարկեց հարցնել Օրմանյանին, որը կտրականապես հայտարարել էր մեզ, որ այդ բարեփոխումը կարող է լինել արդյունք միայն արտաքին ճնշման և ոչ թե Թուրքիայի կամավոր նախաձեռնություն:

IV. Պետրոս Հալաճյան (70), նախկին նախարար Մայիլ փաշայի երիտթուրքական կաբինետում, դեռևս համեմատաբար երիտասարդ անձնավորություն, որի զեղեցիկ արտաքինին համապատասխանում է, ըստ երևույթին, նաև բնավորության մեղմությունը: Խոսում է նա արտակարգ կերպով հաճելի, նրբաճաշակ երանգով, որը երևան է հանում նրա ծագումը մայրաքաղաքի հայկական արիստոկրատական շրջաններից: Պ. Հալաճյանը դեռ այժմ հաշվվում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շարքերում: Բայց նա իրազեկ չէ կուսակցական գործերին, իր իսկ սեփական խոստովանությամբ, մասամբ այն պատճառով, որ հիվանդու-

թյան հետևանքով վերջին ժամանակներս զրկված է եղել իր քաղաքական համախոհների հետ հանդիպելու հնարավորությունից, մասամբ էլ ուրիշ պատճառներով: Դրա համար էլ այն հարցերը, որոնք մեզ հետաքրքրում էին և որոնց մասին մենք հույս ունեինք նրանից պատասխան ստանալ, հարկ եղած չափով չլուսարանվեցին: Մեր հանդիպումը օգտակար էր այն առումով, որ նա մեզ շատ արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդեց քրդական ինքնավարության մասին լրագրեր ներթափանցած լուրերի մասին, որոնք իբրև թե ծագում էին հայերի նկատմամբ առանձնապես թշնամաբար տրամադրված թուրքական շրջաններից: Պ. Հալաբյանը հավատացնում էր, որ թուրքերը, և հատկապես երիտթուրքերը ոչ մի դեպքում չեն համաձայնվի քրդերի ինքնավարությանը: Ապակենտրոնացման սկզբունքների և ոչ թուրք ազգությունների ինքնակառավարման հայտնի իրավունքների ճանաչման գործում երիտթուրքերը, իբրև կենտրոնացման և թուրքիզմի համոզված կողմնակիցներ առանձնապես անբան էլ զիջող չեն և ամհաշտ են մահմեդական, բայց ոչ թուրքական ժողովուրդների նկատմամբ, օրինակ, ալբանացիների, արաբների, քրդերի: Զգուշանով թվապես ուժեղ և համախուսմբմիավորված մահմեդական կորիզի ստեղծմանը պետության մեջ՝ թուրքական ըստ տրամադրության և ինքնագիտակցության, երիտթուրքերը հույս ունեն բոլոր ոչ թուրք մահմեդականներին վերածել թուրքերի առանց հատուկ ջանքերի, շնորհիվ դավանական մերձավորության: Եվ դրա համար էլ նրանց կողմից որևէ ինքնակախության և ինքնորոշման ճանաչում, որն ուղղակի հակառակ է զնում նրանց հետապնդած թուրքացման խնդրին, երիտթուրքերի կողմից մերժվում է հետևողական և անշեղ համառությամբ: Դրա համար էլ, պ. Հալաբյանի կարծիքով, երիտթուրքերն ավելի շուտ հայերին կտան ինքնավարություն, քան թե քրդերին: Իսկ քրդերի մեկուսացմանը երբեք չեն համաձայնվի, թեև իհարկե, ամեն կերպ կգրավեն և երես կտան, դեպի իրենց կքաշեն նրանց: Պ. Հալաբյանը չմտածված է համարում երիտթուրքերի ձգտումը վերացնելու միջազգային վերահսկողությունը թուրքական տարածքի առանձին մասերի վրա: Այդ վերահսկողությունը լավագույն միջազգային երաշխիքն է պահպանելու այդ մարզերը Թուրքիայի ձեռքին: Ահա վերացրեցին այդ վերահսկողությունը Մակեդոնիայի վրայից, Թուրքիային թողեցին անձամբ և միայն իր ուժերով պահել նրան իր ինքնիշխան տիրապետության տակ, և Թուրքիան ուժ չունեցավ այդ անել: Ո՞վ գիտե, կլինե՞ր արդյոք Բալկանյան պատերազմը, կկարողանային Բալկանյան դաշնակից պետություններն այդպես լայնորեն խլել Թուրքիայից եվրոպական վիլայեթների տարածքը, եթե նրա վրա լինե՞ր եվրոպական վերահսկողության իշխանությունը: Կրեստեի այժմյան կա-

ցությունը, Ալբանիայի պաշտպանության հարցը՝ Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Հունաստանի ենթակայության տակ ընկնելուց, այդ մտքի լավագույն ու պատկերավոր ապացույցն են: Այդ իմաստով Հայաստանի վրա եվրոպական հովանավորության հաստատումը, Թուրքիայի գերակայության պահպանմամբ, երաշխիք կլինե՞ր այդ մարզի անանջատելիության Օսմանյան կայսրությունից:

V. Գրիգոր Չոհրապը, փաստաբան ըստ մասնագիտության, գրող, հասարակական գործիչ և թուրքական պառլամենտի երեսփոխան՝ մայրաքաղաքի հայ ազգաբնակչության կողմից, իրենից ներկայացնում է խոշոր դեմք, որն իր վրա է դարձնում ոչ միայն հայկական ոլորտների ուշադրությունը: Այս բարձր կրթության տեր անձնավորությունը, մեծ և հստակ խելքով, խելք, որին ենթարկվում է ճկուն և պերճախոս լեզուն, խոսում է մեծ խանդավառությամբ, գրեթե պատանեկան ավյունով: Ի տես նրա նյութաշարժության չի կարելի մտածել, որ նա արդեն հիսունն անց է և ունի հասուն, ամուսնացած որդի (71): Նրա պերճախոսությունը փոքր-ինչ փաստաբանական է, ինչպես և խոսելու ձևը, ջերմանում է անբռնազրոսիկ հումորով և հեշտությամբ է հրապուրում լսողին իր ետևից: Ի միջի այլոց, նրա խոսքի եղանակի համոզվածությունը հնչում է ավելի շատ իբրև վստահություն լսողի նրա հետ համերաշխության, քան թե սեփական հայացքների ճշմարտացիության:

Իմամալով մեր առաքելության և մեր այցելության նպատակի մասին, նա խսկույն և եթ գործի ձեռնարկեց, ինքն էր դնում հարցերը և ինքն էլ պատասխանում:

- Կղրվի՞ արդյոք Հայկական հարցը դեսպանների խորհրդատուներ և ցանկալի՞ է արդյոք մեր շահերի տեսանկյունից հասնել այդ բանին:

- Իմ կարծիքով,- հայտարարեց պ. Չոհրապը,- որն արդարացվում է մակ իմ ունեցած պաշտոնական բնույթի տեղեկություններով, խորհրդատուները Հայկական հարցը չի շոշափի, որի ծրագիրը խստորեն որոշված է: Ռուսաստանի համար գերադասելի է, որպեսզի Հայկական հարցը դրվի և լուծվի ոչ թե դեսպանների խորհրդատուներով, այլ Եռյակ համաձայնության խնդակցության մեջ: Այդ մասին վշտանալու և ափսոսալու մենք հազիվ թե հիմք ունենք, եթե ուշադրության առնենք, որ մեր հարցը գերազանցապես կախված է Եռյակ համաձայնության տերություններից, որոնք հավակնում են բացառիկ ազդեցության Թուրքիայի արևելյան երկրամասերում (Հայաստան, Սիրիա և Միջագետք): Ցանկալի բարեփոխումների էությունը կայանում է գերագույն կոմիսարի (կամ, ինչպես ես եմ մտածում անվանել, «վալիազամի») նշանակման մեջ տերությունների հովանավորության ներքո:

Մնացյալ բոլորը էական նշանակություն չունի և կարելի է հաշտվել թուրքիայում առկա հաստատությունների հետ. կարելի է թողնել մակ այժմ գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ փոփոխության դեպքում պետք է անցնի օրենսդրական հիմնարկություններով, հարկ է թողնել մախկիմի պես բարդացումներից խուսափելու համար: Հայկական մարզերի վերափոխումը իրավաբանորեն պետք է այնպես կարգավորել, որպեսզի այն որքան հմարավոր է չնշափի գործող կայսերական օրենքներն ու կանոնադրությունները և իրագործման մեջ կախված լինի, գլխավորապես, գերագույն իշխանությունից, սահմանելով ի վնաս կամ ի հաշիվ սուլթանի գերագահ իրավունքների, որն ինքն այս կամ այն ձևով կամ չափով ընձեռում է կոմիսարին:

Մեր գլխավոր հենարանը Հայկական հարցում՝ Ռուսաստանն է, դրացիության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով: Ռուսաստանին անհրաժեշտ է ապահովել իր ազդեցությունը նրա սահմաններին հարող թուրքական նահանգներում: Նրան անհրաժեշտ է մույնիսկ հաստատվել այնտեղ, որպես կարևոր փուլ՝ իր աստիճանական շարժման մեջ դեպի հարավային բաց ծով: Այդ ճանապարհին նրա միակ բարեկամները, առավել հուսալի հենարանը՝ հայերն են, և դա առավել ևս անվիճելի է, որ այդ են պահանջում, ամենից առաջ և ամեն ինչից զատ, երկու կողմերի իրական շահերը: Հայերը, նշանակալի ուժ ներկայացնելով տեղում, իրենց աջակցությամբ կարող են ապահովել Ռուսաստանին Հայաստան խաղաղ ներթափանցման հնարավորություն: Ռուսաստանն իր կողմից պետք է նրանց համար ապահովի խաղաղ մշակութային, ազգային զարգացման հնարավորություն: Ռուսական դեսպանական անձանց հետ զրույցներում ես մշտապես զարգացնում և պաշտպանում եմ այդ տեսակետը, առաջ եմ քաշում փոխադարձ ծառայությունների սկզբունքն ըստ donant, donant բանաձևի (72), ընդհանուր շահերի հիմքի վրա: Ռուսները շատ են հետաքրքրվում հայերի թվաքանակով թուրքական Հայաստանում, համենայն դեպս առաջին թարգման պ. Մանդելշտամը հաճախ է ինձ հարց տալիս հայերի թվաքանակի և նրանց զրաված տարածքի չափերի մասին: Դրան վերաբերող տեղեկությունները, որ նրան հայտնեցին հայոց պատրիարքարանից, չբավարարեցին նրան (73): Դեռևս վերջերս պ. Մանդելշտամը եկավ ինձ մոտ և կասկած հայտնեց, արդյոք պատրիարքարանը չի մեծացնում հայերի թվաքանակը և արդյոք չափից դուրս հեռու չէ հասցված հայկական տարածքի սահմանը մինչև Սվազ: Ես նրան հանգստացրի, մատնանշելով, որ թուրքիայի ազգաբնակչության վերաբերյալ եղած բոլոր վիճակագրական տվյալները վստահության արժանի չեն, քանզի թուր-

քական կառավարությանը դեռևս խորթ է վիճակագրությունը բառիս բուն իմաստով: Բայց բանն ամենևին էլ դրանում չէ, եթե մույնիսկ հայերը իրականում փոքրամասնություն կազմեին թվաքանակով, բայցևայնպես չպետք է մոռանալ, որ որակական առումով նրանք անվիճելի գերակշռություն ունեն, հանդիսանալով անտեսական, մտավորական ուժ, և ներկայացնելով իրենցից համախումբ զանգված բոլոր տվյալներով, որոնք բնութագրում են ազգությունը բառիս եվրոպական իմաստով: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ հայերի նախագծով Սվազն էլ է ներառվում բարեփոխման ենթակա հայկական տարածքի սահմաններում, ապա այդ դեպքում մենք առաջնորդվում ենք մակ Ռուսաստանի շահերով, և մենք մույնիսկ կարծում ենք, որ Սվազի ներգրավումն ավելի շատ ռուսական դիտավորություններին է համապատասխանում, քան հայերի:

Երկյուղ կրել ռուսական իշխանության ճնշումից և նկատի առնելով այդ երկյուղները Հայաստանի համար, գերադասել ազատությունը Ռուսաստանի ազդեցությունից պ. Չոխրապի կարծիքով հիմնավոր չէ: Ինչ էլ որ լինի, անգամ ճնշման վարչակարգի դեպքում, մենք բայցևայնպես չենք զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից: Բացի այդ, Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագայի պետություն, և այն ճնշումը, որի մասին այսքան շատ են խոսում, միշտ չէ տիրապետելու Ռուսաստանում: Հույս դնելով Ռուսաստանի օգնության և աջակցության վրա, հայերը պետք է խելամտորեն ձեռնպահ մնան պահանջներ ներկայացնելուց, որոնք չափազանց կամ անթույլատրելի կթվան Ռուսաստանի տեսակետից, որպեսզի կարողանան սկզբնապես իրենց համար ապահովել թեկուզ և այն քչի իրագործումը, որը պարունակվում է Ռուսաստանի հավանությանն արժանացած բարեփոխումների չափավոր նախագծում. մնացյալը կլրացնի և կանի ապագան: Քրդական հարցի վերաբերյալ ռուսական դեսպանությունում Չոխրապին բացատրել են, որ Ռուսաստանը դեմ չէ նախապատրաստել և օգտագործել քրդերին, բայց բնավ երբեք չի օգտագործի նրանց կամ աջակցի ընդդեմ հայերի:

VI. Թուրքական կառավարության օրգան (պաշտոնաթերթ) «Մաբահի» խմբագիր [Տիրան] Քելեկյանը միջազգային իրավունք է դասավանդում Կոստանդնուպոլսի թուրքական համալսարանում. ազատ մուտք ունի բարձրագույն կառավարական անձանց մոտ ընդհուպ մինչև սաղրագամը (74): Մեր այցելության նախօրյակին ընդունվել էր սուլթանի (75) կողմից ունկնդրության, որը մանրամասն նկարագրվեց թերթում, լուրեր էին պատվում, որ ենթադրվում է նրա նշանակումը ծերակուտական (76): Նա ինքն իրեն անվանեց կիսով չափ հայ, հայտարարեց, որ ապրում է ծա-

ռայելով Թուրքիային և թուրքական կառավարությանը, իսկ իր հայկական ծագումը և հայկական գործունեությունը իրեն օգուտ ու շահ բերել չեն կարող: Ճիշտ է, նա հետաքրքրվում է այն ամենով, ինչ վերաբերում է հայերին, հետևում է գրականությանն ու մամուլին, բայց միայն պարաս ժամերին և անձնական բավականության համար, քանզի ինքը հայ է, դաստիարակված է հայկական ոգով, նախկինում աշխատել է հայկական մամուլում և այդ ամենից հրաժարվել չի կարող: Թուրքական կառավարական շրջաններում Քելեկյանը, ըստ նրա խոսքերի, որը հաստատում են նաև ուրիշները, օգտվում է անպայման վստահությամբ և ընդունվում է իբրև յուրային. օգտվում է որոշ ազդեցությամբ և հնարավորություն ունի միշտ իրագել լինելու կառավարության մտադրություններին ու գործողություններին, քանզի ամեն օր, իբրև պաշտոնաթերթի խմբագիր, այցելում է նախարարներին և նախարարություններ տեղեկատվության և հրահանգներ ստանալու նպատակով: Ներկա պահին Հայկական հարց գոյություն չունի, հայտարարեց Քելեկյանը, այսինքն՝ բացատրեց նա, Հայկական հարց գոյություն ունի, ինչպես որ գոյություն ունի օրինակ, լեհական, ֆինլանդական հարց, բայց գոյություն չունի հարցի այն իմաստով, որ հարուցված չէ միջազգային ատյանի առջև և դրված լուծման համար: Ի միջի այլոց դա սուկ ժամանակի հարց է: Հայկական հարցը վաղ, թե ուշ կհանգեցվի լուծման, և, Քելեկյանի կարծիքով, Հայաստանը անխուսափելիորեն պետք է բաժին ընկնի այս կամ այն պայմանով Ռուսաստանին, որի շարժումը դեպի հարավ անկասելի է: Քելեկյանը հաստատապես համոզված է Թուրքիայի և թուրքերի սնանկության մեջ, որոնք առհասարակ ընդունակ չեն քաղաքական ստեղծագործ գործունեության: Առանց խորակիչ հետևանքների չեն մնա նաև Թուրքիայի և թուրքերի գործած հանցագործությունները: Հայերը և Հայաստանը Թուրքիայից և թուրքական կառավարություններից բարեփոխումների սպասելիք չպետք է ունենան՝ Թուրքիան ընդունակ չէ, ասենք հակված էլ չի իր նախաձեռնությամբ տալ այդ բարեփոխումները: Հայաստանի ինքնավարությունը կփրկեր այդ մարզի անջատումը Թուրքիայից և Ռուսաստանի իշխանության տակ անցնելը, բայց թուրքերը չեն կարողանում դա հասկանալ. ասենք, եթե հասկանային էլ, նրանց մտա հայրենասիրություն չկա: Նրանց իսկական հայրենին և հայրենիքը Միջին Ասիայի խորքերում է: Իսկ Փոքր Ասիան, առավել ևս Բալկանյան թերակղզին, նրա համար եղել և մնացել են խորք երկիր, սուկ շահագործման առարկա: Այդ երկրները նրանց համար սուկ հարկատուներ են և ոչ հայրենիք, որի հետ նրանք կապված լինեին բարոյական կապերով, որի համար գոհաբերեին իրենց շահերը: Քելեկյանը

մեզ հաղորդեց, որ ինքն ամենևին չբաշվելով արտահայտություններում, հանդես է եկել այն խորհրդակցությունում, որին նա հրավիրվել էր նախարարության կողմից 4 հայերի թվում՝ քննարկելու համար Հայաստանի բարեփոխումների կառավարական նախագիծը, և որ նույնիսկ Քյամիլ փաշան, ճիստից հետո, վստահված անձի միջոցով խնդրել է նրան չվախենալ և շարունակել արտահայտվել նույնպիսի ուղղամտությամբ և բացարտությամբ: Բարեփոխումները կարող են իրագործվել սուկ տերությունների կողմից դրանց հարկադրական մտցման դեպքում: Իսկ ավելի շուտ կկատարվի այն, որ Ռուսաստանը միանձնաբար կմիջամտի: Ռուսաստանի իշխանությունը, Քելեկյանի կարծիքով, ունի իր դրական կողմերը, բայց ունի նաև բացասական, մեզ՝ հայերիս համար անօգտավետ կողմեր: Հատկապես ցանկալի կլինեն երկարաձգել Հայաստանի՝ Ռուսաստանին ենթարկելու ժամանակը, հնարավորություն տալ հայ ազգաբնակչությանն ավելի անբալանդվելու և ուժեղանալու թվապես և տնտեսապես, որպեսզի կարելի լիներ ավելի հաջող կերպով դիմադարձել ռուսական կառավարության հնարավոր ճնշումը: Ցավոք սրտի, այդ հարցում մենք՝ հայերս, չենք վճռողը, այլ ուժեղ տերությունների կամքը, և Հայկական հարցի լուծումը կհետևի այն ժամանակ և այնպես, երբ և ինչպես կկամենան տերությունները: Հայկական լայն հասարակության մեջ Քելեկյանը բարի համբավ չի վայելում՝ նրան համարում են «ժուռնալի», ի միջի այլոց այդ մակդիրը շատերին են կայցնում: Նա եղել է Ազգային վարչության քարտուղարը Իզմիրլյանի (77) օրոք, այդ ժամանակ էլ լուրեր էին պտտվում, որ նա ամեն ինչ մատնում է թուրքական կառավարությանը: Քելեկյանն իր հերթին անբարենպաստ կարծիք ունի այժմյան հայ գործիչների, Ազգային ժողովի և նրա մարմինների առկա կազմի մասին: «Ես նրանց բոլորին կկախեի,- արտահայտվեց նա չարացած մարդու կտրուկ շեշտով,- նրանք ոչինչ չեն անում, միայն շաղակրատում են, աղմկում և ազգին վնաս հասցնում: Ես դեմ չեմ ժողովրդական ինքնավարությանը, այլ դեմ եմ մնան ձևերի և մնան ամձանց»:

VII. Բյուզանդ Քեյան՝ «Բյուզանդիոն» լրագրի խմբագիր, խոշոր հրատարակիչ և հրապարակախոս (78): Աշխուժորեն հետաքրքրվում էր, հարցուփորձ անում Ռուսաստանի քաղաքական դրության, Պետական դումայի, կուսակցությունների մասին: Պատմեց, թե ինչպես Գուչկովը (79), ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, գրուցել էր հայկական ընկերությունում և դեմ արտահայտվել Հայաստանի ինքնավարությանը, իբրև Ռուսաստանի համար անշահավետ և թե ինչպես էին իրենք ջանացել համոզել նրան, որ հայերը ինքնավարության չեն ձգտում, և որ հայերի շահերը և պահանջները

համընկնում են Ռուսաստանի շահերին: Քեյսանը կողմ էր արտահայտվում Ռուսաստանի հովանավորությանը Հայաստանի վրա, ասելով, որ Թուրքիայի վրա հույս չկա և չի կարելի դնել: Ահիշտ է, ռուսական կառավարությունն էլ ունի թերություններ, որոնք վայել չեն խոշոր, ուժեղ և քաղաքակիրթ պետությանը, օրինակ, Կովկասում ազատ պետական հողերը չեն տալիս կարիքավոր հայ երկրագործներին. դա մանրություն է, որը ո՛չ արդարացում և ո՛չ էլ բավարար հիմքեր ունի ռուսական հողային չափերի պայմաններում: Բայց պետք է հուսալ, որ առաջընթացի հետ այդ թերությունները կվերացվեն: Թուրքական կառավարությունից կարելի կլինեք բարիք սպասել, եթե նա ազնվորեն խոստովանեք ասպակեմտորոնացման համակարգի անցնելու անհրաժեշտությունը և եվրոպացիներին համձնարարեք կառավարման և դատարանի բոլոր կարևորագույն պաշտոնների տնօրինությունը: Սակայն, այդ հնարավորության վրա Քեյսանը ծայր աստիճան թերահավատորեն է նայում:

VII. [Նազարեթ] Տաղավարյանը առաջին գումարման օսմանյան պատլանենտի անդամ, ծագումով Սվազից, կայսրության գավառական կյանքի քաջագիտակ, դեռևս անցյալ ամառ ճանապարհորդություն էր ձեռնարկել Հայաստանում և շրջել բոլոր հայկական վիլայեթները՝ երկրի տնտեսական կյանքին և ազգաբնակչության կազմին ծանոթանալու հատուկ նպատակով: Նրա դիտարկումները ցույց են տալիս, որ կան մահմեդականացած հայերի ամբողջ շրջաններ: Նշանակալի մահմեդական գոտին Էրզրումի և Երզնկայի շուրջը, եթե ոչ համատարած, ապա էական մասով, անկասկած, հայկական ծագում ունի: Բասենի, Թորթումի, Բայբուրդի շատ վայրերում և Երզնկայի շրջակայքում բնակիչները թեև իրենց մահմեդական են անվանում և խոսում են թուրքերեն, բայց նրանց տիպը, կենցաղի շատ առանձնահատկություններ, որոշ սովորույթներ, ծեսեր մատնում են նրանց քրիստոնեական ծագումը: Մի շարք շրջաններում, օրինակ, Թորթումում մույնիսկ ավանդություն է պահպանվել քրիստոնեական բնակչության իսլամն ընդունելու ժամանակի և պայմանների մասին:

Ինչպես վերը թվարկված անձնավորությունները, որոնց մենք այցելեցինք նրանց կարծիքը հարցնելու հատուկ նպատակով, այնպես էլ գրական, քաղաքական, հասարակական մի շարք անձնավորություններ և գործիչներ, որոնց մենք հանդիպում էինք բավականին հաճախ և երկար գրուցում Կոստանդնուպոլսում մեր գտնված օրերին, ըստ էության ներթոժված էին գրեթե միևնույն քաղաքական ծրագրով: Լիակատար հուսահատություն թուրքական պետականության բարեփոխվելու և որևէ բան բարեփոխելու ընդունակության վերաբերմամբ, հենարանի և հիմքի փնտրուք

հայկական անհրաժեշտ բարեփոխումների առնչությամբ եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի վրա հարկադրական ճնշում գործադրելու և, առանձնապես, Ռուսաստանի միջամտության մեջ՝ այդպիսին են հիշյալ ծրագրերի հիմնական սկզբունքները: Ռուսասիրական միտումը՝ այնպես ավանդական կերպով ուժեղ թուրքական Հայաստանի ազգաբնակչության մեջ և նախկին ժամանակներում Կոստանդնուպոլսում հեղինակությունից զուրկ, այժմ տիրապետող տրամադրությունն է ամբողջ հայ հասարակության մեջ:

Չայները, որոնք մատնանշում են ռուսական վարչակարգի բացասական և վտանգավոր կողմերը՝ վտանգավոր հայերի ազգային-ինքնանկախ զարգացման համար, Հայաստանի՝ Ռուսաստանի իշխանության տակ ընկնելու դեպքում, մնում են միայնության մեջ: Հավասարապես համակրանք չեն գտնում նաև որոշ շրջանների հռետեսական հայացքները, որոնք ենթադրում են, որ ռուսական ղեկավար ոլորտներում գոյություն ունեցող, թեկուզ և ճակատագրական թյուրիմացությամբ, անբարյացակամ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, հազիվ թե կարելի է ապավինել նրանց, և երկյառ են կրում, թե չլինի հանկարծ չափն անցած հրապուրանքը ռուսական անուճով առանց ծանրակշիռ երաշխիքի ռուսական կառավարության կողմից տանեն նոր աղետների, նոր արյունով ներկեն լքված երկիրը... Բայցևայնպես այդ ձայները, կրկնում ենք, աններդաշնակ չեն հնչում դեպի ռուսներին ձգտման ընդհանուր խմբերգում և ազդեցություն են թողնում հասարակական մտքի ընթացքի վրա: Ռուսասիրական քաղաքականությունն այժմ ժողովրդական քաղաքականություն է թուրքահայերի մեջ և հենց այդ պարագան են վկայակոչում և նրանում հենարան ու մխիթարանք փնտրում հայ քաղաքական գործիչները մտորումների ու կասկածների պահին: «Ներկա ժամանակներում մենք,- ասում էր մեզ դողացող ձայնով Ազգային վարչության ծերունի նախագահը (80), որ վարում ենք հայ ժողովրդի քաղաքականությունը, չափից դուրս պատասխանատու պահ ենք ապրում: Արդյո՞ք ճիշտ ճանապարհ ենք ընտրում մենք, արդյո՞ք քաղաքական սխալ չենք գործում, հետևելով այդ և ոչ թե ուրիշ գծի: Այդ հարցերին կպատասխանի ապագան... Իսկ մենք, պատասխանատու գործիչներս, կարող ենք միայն ասել, որ մեր ընտրած ուղին մատնացույց է արվել ոչ միայն սոսկ մեր սեփական նկատառումներով և իրերի դրության ընթանումով, այլ ամբողջ ազգային տրամադրությամբ, և եթե մենք սխալվել ենք, ապա սխալվել ենք ամբողջ հայ ազգի հետ միասին...»:

Հունվար, 1913 թ.
Ս. Պետերբուրգ

**Հավելված
Արևիկյան Հեռուստառադիո կայանի հաշիվային հաշիվները 1912 թվականին**

№	ժողովուրդներ և գեղեր	Էլեկտրոն (Մարին)	Վան	Բիթլիս	Խաղրիկ	Բիթլիս	Սյազ	Ընդամենը	№	№
1.	Թուրքիա	240.000	47.000	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000	25,4	25,4
2.	Չիքոսներ	7.000	-	10.000	-	-	45.000	62.000	3,4	3,4
3.	Պարսիկներ	13.000	-	-	-	-	-	13.000	3,4	3,4
4.	Լազեր	10.000	-	-	-	-	-	10.000	-	-
5.	Գ.Գ.ուներ	-	3.000	-	-	-	-	3.000	-	-
6.	Քրդեր (նստակյաց)	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	9,2	16,3
7.	Քրդեր (քուվեր)	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	7,1	-
8.	Ղարաշներ	25.000	-	-	8.000	80.000	27.000	140.000	5,3	-
9.	Զազա-Տըլի-Չարիկլու	30.000	-	47.000	-	-	-	77.000	2,9	9,6
10.	Եզդիներ	3.000	25.000	5.000	-	4.000	-	37.000	1,4	-
11.	Հայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000	38,9	-
12.	Նստորակամներ, Հակոբիկյաններ, Խաղրիկ	-	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	4,7	45,2
13.	Հայեր և այլ քրիստոնյաներ	12.000	-	-	-	-	30.000	42.000	1,6	-
		630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	2.615.000	100	-

Մասնաբաժնեներ
 Թուրքիա 666.000
 Գրդեր 424.000 45,1%
 Այլ մասնաբաժնեներ... 88.000
 Ընդամենը 1.178.000

Այլ կրոններ
 Ղարաշներ..... 140.000
 Զազա-Տըլի-Չարիկլու... 77.000
 Եզդիներ..... 37.000
 Ընդամենը 254.000

Ընդհանուր թվաքանակը
 Քրիստոնյաներ ..... 1.183.000 = 45,2%
 Մասնաբաժնեներ... 1.178.000 = 45,1%
 Այլ կրոններ ..... 254.000 = 9,6%
 Ընդամենը 2.615.000

* Վիճակագրությունում տեղ չեն գտել մասնաբաժնեի տարաբնույթի այն մասերը, որտեղ հայերը կազմում են ամբողջ քանակությունը:

Տեղ չեն գտել Հաքոբյանը -Վանի վիլայեթից: Բիթլիսից՝ Դիարբեքի վիլայեթից:

Բիթլիսի վիլայեթից հարավային շրջանները: Մալաթիայից հարավ՝ Խաղրիկից: Սվազի վիլայեթից Խուսիս-արևելյան շրջանները:

Միակը Երզրանի վիլայեթի և, որի տարածքը ամբողջությամբ ընդգրկված է

ԿՈՎԿԱՍԻ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ԸՐՁԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ընտրությունների մասին ընդհանուր դրույթները, որոնք մշակված և ընդունված էին Հատուկ խորհրդակցության (1) կողմից, կիրառելի են ամբողջ Կովկասյան երկրամասի նկատմամբ և դրանցից որևիցե բացառություն կամ շեղում՝ ամբողջ Կովկասի կամ դրա առանձին մասերի նկատմամբ, խոսելու որևիցե առիթ չկա: Ընտրությունների համամասնական համակարգն ապահովում է բոլոր խմբերի շահերն ու ներկայացվածությունը: Հանձնաժողովն ընդունել է, որ ընտրաշրջանները կարող են ընդունել գոյություն ունեցող վարչական բաժանումները՝ նահանգներ, մարզեր, այնպես, սակայն, որ զուտ պատգամավորներ ամեն շրջանում լինեն յոթից ոչ պակաս, այլ կերպ ասած՝ յուրաքանչյուր ընտրաշրջան պիտի ունենա առնվազն 1.400.000 բնակիչ՝ մեկ պատգամավոր 200.000 բնակչին, և ուրեմն, այն պարագային, երբ նահանգը կամ մարզը բնակչության թվով չի համապատասխանում պահանջին՝ հարկ է միացնել մեկ կամ ավելի վարչական միավոր մեկ ընտրաշրջանում:

Կովկասյան երկրամասի վարչական բաժանումը, ի բացառյալ Կուրանի և Թիֆլիսի նահանգները, բնակչության թվով չեն կարող համապատասխանել նշված պահանջներին: Ըստ այսմ անհրաժեշտ է դրանց միավորումը ընտրաշրջան կազմելու համար: Իսկ եթե Ընդհանուր ժողովում անցնի որոշ անդամների առաջարկությունն առ այն, որ պատգամավորական տեղերի թիվն ամեն շրջանում լինի հինգից ոչ պակաս, և ոչ թե յոթից, ինչպես ընդունել է Հանձնաժողովը, ապա այդ պարագային ևս նահանգների ու մարզերի միավորումը շատ ցանկալի է, նկատի ունենալով, որ երկրամասի ազգաբնակչությունը տարրեր ազգային տարրերից է կազմված, որ հաճախ ապրում են խառն՝ միևնույն տարածքում, և ընտրաշրջանը որքան մեծ լինի, այնքան ավելի ապահովված կլինի բոլոր խմբերի ներկայացվածությունը: այս տեսակետից կարող է առաջարկվել երկու նախագիծ Կովկասյան երկրամասն ընտրաշրջանների բաժանելու հարցում (2):

- I. Առաջին նախագիծն ավելի պարզ է, այն՝ որ ամբողջ Կովկասյան երկրամասը բաժանվի երկու ընտրաշրջանի,
- II. Երկրորդ նախագիծը... (անընթեռնելի, ջնջված է):

I. Առաջին շրջանը կազմված կլինի հետևյալ մարզերից.
 1) Կուրանի մարզ. 83.284 քառ. վերստ – 3.059.459 բնակիչ

- 2) Թերեքի մարզ. 63.655 քառ. վերստ – 1.275.697 բնակիչ
- 3) Դաղստանի մարզ. 26.105 քառ. վերստ - 702.237 բնակիչ

Ընդամենը՝ 173.044 քառ. վերստ – 5.037.383 բնակիչ:

II. Երկրորդ շրջանը՝ Անդրկովկասի մահանգներն ու մարզերը.

- 1) Բարվի մահանգ 34.276 քառ. վերստ – 1.181.907 բնակիչ
- 2) Ելիզավետպոլի մահանգ 38.922 քառ. վերստ - 1.165.836 բնակիչ
- 3) Երևանի մահանգ 23.194 քառ. վերստ – 1.044.097 բնակիչ
- 4) Թիֆլիսի մահանգ 35.904 քառ. վերստ – 1.410.056 բնակիչ
- 5) Քութայիսի մահանգ 18.535 քառ. վերստ – 1.037.934 բնակիչ
- 6) Կարսի մարզ 16.466 քառ. վերստ – 391.213 բնակիչ
- 7) Բաթումի մարզ 6.129 քառ. վերստ – 191.138 բնակիչ
- 8) Սուխումի մարզ 5.791 քառ. վերստ – 189.907 բնակիչ
- 9) Չաքաբալայի մարզ 3.502 քառ. վերստ – 84.667 բնակիչ
- 10) Սևծովյան մահանգ 5.865 քառ. վերստ – 194.463 բնակիչ

Ընդամենը՝ 188.588 քառ. վերստ – 6.891.463 բնակիչ:

Այս տվյալներով առաջին շրջանին կհասնի 26 պատգամավոր, իսկ երկրորդին՝ 36. ընդամենը 61 պատգամավոր:

Եթե պարզվի, որ այդպես բաժանելիս կստացվեն չափազանց մեծ շրջաններ՝ համեմատած Ռուսաստանի կենտրոնական շրջանների հետ, ապա դեկավարվելով նույն նկատառումներով՝ հիմնված պատգամավորական տեղերի՝ աարբեր ազգությունների միջև հնարավորին չափ արդարացի տեղաբաշխման հետ, կարելի կլինեք հետևյալ ընտրաշրջանների հետևյալ բաժանման.

I. Կուրանի մարզ	83.284 քառ. վերստ	3.059.459 բնակիչ
II. Թերեքի մարզ	63.655 քառ. վերստ	1.275.697 բնակիչ
III. 1) Դաղստանի մարզ	26.105 քառ. վերստ	702.237 բնակիչ
2) Բարվի մահանգ	34.276 քառ. վերստ	1.081.907 բնակիչ
3) Չաքաբալայի մարզ (շրջան)	3.502 քառ. վերստ	84.657 բնակիչ
4) Նուխիի և Արեշի գավառներ Ելիզավետպոլի մահանգից	2.318 վերստ ² = 6.003 վերստ ²	85.684 = 253.222 բնակիչ
	3.685 վերստ ²	167.358

Ընդամենը՝ 69.876 քառ. վերստ 2.241.023 բնակիչ

IV. 1) Ելիզավետպոլի մահանգ

(առանց Նուխիի և Արեշի գավառների)	32.809 քառ. վերստ	912.614 բնակիչ
2) Երևանի մահանգ	23.194 քառ. վերստ	1.044.097 բնակիչ
3) Ախալքալակի և Բորչալուի գավառներ Թիֆլիսի մահանգից	2.407 վերստ ² = 8444 վերստ ²	
	6.037 վերստ ²	278.000 բնակիչ
4) Կարսի և Կաղզվանի շրջաններ Կարսի մարզից	5.038 վերստ ² = 8.841 վերստ ²	
	3.843 քառ. վերստ	256.000 բնակիչ

Ընդամենը 73.325 քառ. վերստ

2.540.000 բնակիչ

IV. 1) Թիֆլիսի մահանգ

(առանց Ախալքալակի և Բորչալուի գավառների)	27.861 քառ. վերստ	1.130.000 բնակիչ
2) Քութայիսի մահանգ	18.535 քառ. վերստ	1.037.934 բնակիչ
3) Բաթումի մարզ	6.129 քառ. վերստ	191.138 բնակիչ
4) Սուխումի շրջան	5.791 քառ. վերստ	189.907 բնակիչ
5) Օլթիի և Արդահանի շրջաններ Կարսի մարզից	4.917 վերստ ² = 7538 վերստ ²	144.107 բնակիչ
	2.621 վերստ ²	
6) Սևծովյան մահանգ Առանց Սևծովյան մահանգի	5.865 քառ. վերստ	194.463 բնակիչ

Ընդամենը՝ 71.683 քառ. վերստ

2.692.128 բնակիչ

Սևծովյան մահանգով հանդերձ 77.748 քառ. վերստ

2.887.591 բնակիչ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի վավերացմամբ (1) Հայկական հարցը կարծես թե դուրս է սպրդում Ռուսաստանի ձեռքից: Բայց սխալ կլինե՞ր կարծել, թե այն հանվում է օրակարգից. այն նոր փուլ է մտնում:

Ռուսաստանը, անդամալուծված ակտիվ գործունեության համար, թեկուզև ժամանակավորապես, իջնում է համաշխարհային քաղաքականության բառերաբեմից, իջնում է պատմության ամենասուր և պատասխանատու պահին, դրանով իսկ նա հեռանում է Առաջավոր Ասիայի հարցերով տերությունների կոնցերտից, որտեղ դեռևս ոչ վաղ նրա ձայնը հնչում էր այնքան ազդեցիկ:

Ռուսաստանի համար Հայկական հարցն այն լծակն էր, որի վրա հենվելով նա կարող էր իր համար հարմար պահին միջամտել Թուրքիայի շուրջ շահերի և մրցակցության մեծ տերությունների խաղին: Հետապնդելով իր մպատակները, Ռուսաստանն անդնդունակ դուրս եկավ մշակելու և յուրացնելու որոշակի փոքրիշատե կայուն հայեցակետ պատմության կողմից նրան վստահված հարցի վերաբերյալ, ընդ որում այնպիսի հայեցակետ, որը զուգակցեր կայսրության շահերը հայ ժողովրդի բաղձանքների հետ, դրանով իսկ մախապատրաստելով հարցի լուծումը նրա զարգացման պատմական հունի մեջ: Մինչդեռ բուսական հովերը, արտաքին քաղաքականության դեկավարների տրամադրություններն ու անձնական հայացքները վճռական մշանակություն էին ունենում մի հարցում, որն իր մշանակությամբ պահանջում էր լայն մտահորիզոն՝ կայուն հիմքի վրա դրվելու և լուծվելու համար: Նման պայմաններում Ռուսաստանից դժվար էր սպասել Հայկական դատի հայցած լուծումը: Հայկական հարցի ռուսական ըմբռնողության և մեկնաբանության մեջ բացակայում էր ամենաէականը, այն է՝ նրա կարևորության գիտակցությունը. և դրա համար էլ հասկանալի է, որ հարկ եղած պահին նա կարող էր նաև հրաժարվել դրանից: Եվ այդպես էլ պատահեց, ճիշտ է, Ռուսաստանի ապրած ողբերգական ճգնաժամի կապակցությամբ, բայց, ըստ էության, դա կարող էր պատահել և անկախ տվյալ իրադրությունից:

Ռուսաստանը բարեփոխումներ վերապահեց Հայաստանի համար 1878 թ., բայց չպնդեց դրանց անցկացման վրա (2): Բեռլինյան հողվածները (3) հայերի ենթադրյալ պաշտպան Ռուսաստանի անտարբերության հետևանքով վերածվեցին նոր աղետների աղբյուրի: Թուրքերը, հիրավի ծաղրելով Եվրոպայի ձեռնարկը, յուրովի բարեփոխումներ մտծեցին՝ նրանք բարեփոխում էին ավարառություններն ու վայրագությունները. կազմեցին քրդական զնդեր (4) ու տեղակայեցին դրանք հայկական կենտրոններում՝ հայերի կյանքի ու ունեցվածքի պահպանության համար... Ռուսները չէին բողոքում: Չինվորական գործակալները շատ ուղերձներ նվիրեցին թուրքական այդ «կազակությանը» և հանդարտվեցին, երբ համոզվեցին, որ այն, իբրև մարտական ուժ, վտանգավոր չէ Ռուսաստանի համար:

Բայց որ հայկական արյունը հեղվում էր անչափ ու անդադար, և ժամանակ առ ժամանակ բոցավառվում էին արյունալի հրդեհներ, ինչպես 1894 թ., այդ մասին նույն գործակալները քիչ էին հոգ տանում:

Արաքսի այն կողմում գտնվող իրենց ազգակիցներին օգնելու ռուսահայերի փորձերը ոչ միայն համակրանք չէին գտնում ռուսական կառավարության կողմից, այլև ճնշվում էին անհասկանալի դաժանությամբ: Թուրքիայում տեղի ունեցող հայկական ելույթներում ռուսները տեսնում էին, ամենից առաջ, հեղափոխական գործողություններ և իրենց պարտքն էին համարում ճնշել դրանք: Վերջին քառասուն տարիների ընթացքում ձգվում էր հայ գաղթականների անվերջ շարանը, որոնք լքում են իրենց հայրենի օջախները, որպեսզի փրկություն գտնեն օտար երկիրքների տակ: Նրանց հողերը, տները և ամբողջ ունեցվածքը թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ, բաժին էին ընկնում քրդերին ու թուրքերին, որոնք հայերի տեղահանումը և արտաքսումը դիտում էին իբրև արմատական միջոց աստիճանաբար վերածելու Հայաստանը Քրդստանի և այդպիսով՝ ձերբազատվելու Հայկական հարցից:

Ռուսական հյուպատոսներն ու զինվորական գործակալները, խաղաղ դիտորդների դերում, լուծում էին և իրենց գաղտնի ուղերձներում արձանագրում Հայաստանը Քրդստանի վերածման, հայերի համար այնքան ողբալի, գործընթացը՝ օբյեկտիվությամբ, որն արժանի էր ավելի լավ կիրառման: Իսկ երբ առաջ էր քաշվում հայկական բարեփոխումների հարցը, նրանք պատրաստ էին հավաստելու թուրքական իշխանությունների հայտարարությունը, որ հայկական վիլայեթներում հայերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոսը:

Պատերազմի մախոթյակին ռուսական դիվանագիտությունը քավեց իր նախկին մեղքերը, առաջին անգամ հանդես գալով Հայկական հարցում

անասան, առանց ավանդական երեքումների ու տատանումների և խոսեց այնպիսի՝ ձայնով, որ արժանի էր մի տերության, որը պաշտպանում էր ինքնամտոռաց կերպով իրեն մվիրված ժողովրդի իրավունքները:

Ճայթեց համաշխարհային պատերազմը: Հայերը դառնապես վարձա-հատույց եղան դեպի Ռուսաստանն իրենց ձգտման ու համակրանքի հա-մար: Պատերազմի մեջ ներքաշված Թուրքիան, ի հատուցումն Հայկական հարցում ռուսական դիվանագիտության հաջողությունների, որն արտա-հայտվեց 1914 թ. հունվարի 26-ին տերությունների համաձայնությամբ Հա-յաստանում տեսուչների նշանակմամբ (5), այնպիսի հալածանք սկսեց հայերի դեմ, որ ստիպեց մոռանալ նախկինում դարերով նրանց բաժին ընկած սարսափները: Հայ ազգաբնակչությունը հայկական մահաճգների սահմաններում և անբողջ Փոքր Ասիայում մասամբ կոտորվեց, մասամբ էլ բռնի տեղահանվեց և բշտեց Սիրիայի ու Միջագետքի անապատները՝ բողոքված բախտի քմահաճույքին, որտեղ նա այսօր էլ տռչողվում է ֆի-զիկական զրկանքներից և բարոյական տառապանքներից:

Ռուսական զորքերն, անկասկած, կկարողանային նվազեցնել ժողովրդի աղետները, բայց ցավոք սրտի, զենքի հաջողությամբ զուգընթաց փոխվում էր ռուսական իշխանությունների վերաբերմունքը հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ: Դանդաղ առաջխաղացումներով և արագ մահաճգներով (6) նրանք սուկ ծայրահեղության հասցրին երկրի ավերածությունը: Իսկ երբ, վերջապես, պետք եղավ առանց մեծ ջանքերի գրավել Հայաստանի նշա-նակալի մասը, ապա ռուսական իշխանությունները հայության մնացորդ-ների նկատմամբ սկսեցին այնպիսի քաղաքականություն վարել, որը ոչ միայն չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի դարավոր բաղձանքներին, այլև ոչնչով չէր տարբերվում բուրքական վարչակարգից և բուրքական իրավաբանությունից: Հայ գյուղացիությունը ապշած էր մնացել «բրի-տոնեական մեծ ցարի» մարմինների գործողություններից, որի համար դարեր շարունակ աղոթել էր (7): Բայց չէ՞ որ դժվար չէր հասկանալ, որ մի երկիր, որը ենթարկվել է պատերազմի սարսափներին ավելի մեծ չափով, քան Սերբիան ու Բելգիան, արժանի էր այլ բախտի, այլ վերաբերմունքի:

Ռուսաստանը ուշքի եկավ, վերջապես, բայց, ավա՞ղ, ապաժամ՝ ուշքի եկավ սուկ իր մեծ տերության կյանքի վերջալույսի ժամին: Հայերը լսեցին երկար սպասված ձայնը, որը պետք է հնչեր Թուրքիայի սահմանի վրա քնդանոթների որոտմունքի հետ միաժամանակ:

Խորհրդային իշխանության հրովարտակը հայերի ինքնորոշման մա-սին (8) կարող էր հայերի մոտ միայն թեթևացման հառաչանք առաջ բերել, քանզի նրանց կարծիքով այն բացառապես բարոյական կարգի ակտ էր,

զրկված ամեն մի քաղաքական նշանակությունից: Հայերի ճակատագրի հրովարտակային որոշման սահմանման առթիվ նրանց սրտերում խան-դավառության ոչ մի զգացում չէր էլ կարելի սպասել, քանզի հայերն ավելի լավ գիտեին, քան հրովարտակների հեղինակները, որ ներկա իրադրության մեջ քաղաքական հարցերը լուծվում են ոչ թե բարի, բայց անզոր կամեցողությամբ, այլ միայն մարտադաշտում երկաթյա ձեռքի ճնշմամբ: Հրատարակել հրովարտակ և միևնույն ժամանակ ետ կանչել զորքերը ռազ-մաճակատից, նշանակում է մի ձեռքով տալ, մյուսով՝ խլել ետ: Հրովար-տակը - դա վերջին և խղճուկ ողորմությունն է աղքատին, որպեսզի օձիքն ազատես նրանից:

Եվ ահա միայնակ, առանց որևէ տեղից օգնության, իր մեծ հովա-նավորից ստացած թոթի պատառիկը ձեռքներին, հայերը ծանր ստաժ-մունքի մեջ կանգնած են թշնամու իրենց գլխին ահեղաբար բարձրացված սրի տակ: Իսկ ո՞ր ուղղել քայլերն իրենց շրջապատող անհույս խավարում:

Չուր անցան դարավոր ճիգերը, հզոր հարևանի վրա դրված հույսերը: Հայկական հարցը վերստին վերադառնում է նախասկզբնական վիճակին, հայերը վերստին կտարած տաշտակի առջև են: Փառհշահի կայսրությունը, որը դեռևս երեկ դադում էր ահեղ ցարի առջև, իր նեխած դիակի մեջ ներշնչելով փոխառած ոգի, ծաղր ու ծանակի է ենթարկում նոր Ռու-սաստանը և նրա ազատագրական պոռթկումները:

Այն ժամանակ, երբ համաշխարհային դեմոկրատիան պետական գոր-ծիչների ճառերում և սոցիալիստական կազմակերպությունների բանաձևե-րում պահանջում է Թուրքիայի հրաժարումը Հայաստանից (9), Թուրքիան ոչ միայն մտադիր չէ հրաժարվել իր ձեռքից զենքի ուժով խլված Հայաս-տանից, այլև դեռ հավակնում է մարզերի բռնակցման, որոնք վաղուց են նրանից պոկվել՝ Կարսի, Արդահանի, Բաթումի: Մի պետություն, որը հազիվ է շնչում փլուզման շեմին և կանգուն է մնում միայն շնորհիվ տերություն-ների մրցակցության, այլև անշունչ մարմինը հանկարծ խղճուկ օբյեկտից դառնում է զավթողական քաղաքականության հավակնող սուբյեկտ:

Թուրքիայի նոր կեցվածքը չի կարող արդարացվել նրա ֆիզիկական ուժով, քանզի այն ջախջախված է բոլոր ռազմաճակատներում, ոչ էլ բուր-քական մշակույթի առավելությունների մասին կշռադատումներով, որն ան-բողջ աշխարհին է հայտնի: Նրան թևավորում են բացառապես հաղթական զինակցի զենքը, Գերմանիայի վրա դրված հաշվարկները: Դա երևում է այն փաստարկումից, որով փորձում են հիմնավորել հիշյալ օկրուզների գոյումը, փաստարկումից, որն ռուսների է տվյալ պահի համար և, առանձնապես, ռուսական գործիչների համար:

Մեզ ասում են, որ «Կոստանդնուպոլսից և այլ մարզերից Բեռլին են քափանցել տեղական մահմեդական ազգաբնակչության օգնության համար աղերսալի խնդրանքներ՝ ընդդեմ ներկա գործողությունների, որին նա ենթարկվել է ռուսական կամ իրենց այդպիսին ներկայացնող զինվորական մասերի կողմից: Այդ բնակչությունը հաստատականորեն խնդրել է թուրքական և Բեռլինի կառավարություններից, որպեսզի նրան հնարավորություն ընձեռվի նորից միանալու Թուրքիային» (10): Եվ ահա, ի կատարումն բնակչության կամքի, անհրաժեշտ է համարվում, որպեսզի «հիշյալ օկրուգները մաքրվեն ռուսական զորքերից և բնակչությանը հնարավորություն ընձեռվի, համաձայն ռուսական կառավարության կողմից հայտարարված ինքնորոշման սկզբունքի, անձամբ արտահայտվել իր ապագա ճակատագրի կապակցությամբ», ընդ որում համաձայնությամբ հարևան պետությունների (7), «մանավանդ Թուրքիայի հետ» (11):

Դիմումը ինքնորոշման իրավունքին խրատական է, կրկնում ենք, իբրև վառ օրինակ այն բանի, թե ինչպիսի չարիք կարելի է գործել ամենաազնիվ սկզբունքներից:

Բանը, իհարկե, նրանում չէ, որ հիշյալ օկրուգների մահմեդականների զանգատներն ավելի շուտ հորինված են Կոստանդնուպոլսում, քանզի ո՞ւմ հայտնի չէ, որ ռուսական իշխանությանը ամեն ինչում կարելի է կասկածել, միայն թե ոչ մահմեդականների նկատմամբ վատ վերաբերմունքի մեջ, ոչ միայն ռուսահայատակ, այլև թուրքահայատակ: Կովկասյան ռազմաճակատի ռուս զեներալների վերջերս հղած կոչերը գրավված մարզերից հեռացող թուրքերին, անմեղ հայերի ցուցադրական զնդակահարություններն ի հեճուկս թուրքերի ինքնըստիճրյան բավարար են այն բանի համար, որպեսզի այդ առումով համոզվեն անզամ Կոստանդնուպոլսում և Բեռլինում:

Մենք մի կողմ ենք թողնում նաև այն հարցը, որ խլվող օկրուգներում թուրքերն ամենևին էլ չեն կազմում քանակապես այնպիսի ուժեղ տարր, որպեսզի ինքնորոշման արդյունքները հօգուտ Թուրքիայի համարվեն նախապես լուծված, ինչպես որ ենթադրում են թուրքական դիվանագետները: Ըստ 1897 թ. ընդհանուր մարդահամարի՝ միակ հուսալի վիճակագրության, Կարսի օկրուգում բնակչությունը կազմում է 134.142 մարդ, որոնցից 20.376 ռուսներ, 14.805 հույներ, 46.715 հայեր, 46.870 մահմեդականներ (մեծ մասամբ քրդեր) (12): Նշանակում է, մահմեդականները կազմում են սոսկ բնակչության մեկ երրորդը: Բաթումի մարզում բնակչության գլխավոր խավը՝ հարյուր հազար աջարացիներ են, նրանք, ճիշտ է, կրոնով մահմեդականներ են, բայց լեզվով ու ծագմամբ՝ վրացիներ: Հազիվ թե հիմք կա նրանց վզին թուրքական կողմնորոշում փաթաթելու:

Բայց այդ ամենը կարևոր չէ: Մենք սկզբունքորեն պատրաստ ենք ողջունելու ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը նույնիսկ այդ մարզերում, կիրառում, իհարկե, ոչ «Թուրքիայի հետ համաձայնեցված», այլ առանց որևէ արտաքին ճնշման: Բայց ինչո՞ւ նրանք, ովքեր մոտենում են Բաթումի ջրերին և Կարսի ամրություններին ինքնորոշման սկզբունքով, մոռանում են այդ ազնիվ զենքը Վանի, Էրզրումի արյունոտված պատերի վերաբերմամբ, Հայաստանի այն մարզերի վերաբերմամբ, որոնք թուրքերը դիվանագիտական լեզվով անվանում են «արևելաանատոլիական» և որոնց մաքրումը պահանջվում է ռուսական իշխանություններից:

Թվում է, դա պարապ հարց չէ: Եթե Բաթումի մահմեդականների աղերսանքները միայն հիմա են թափանցում Բեռլին, ապա թուրքական իրավազրկությունից հայերի ողբն ու հեծեծանքը հնչել և հնչում են ոչ միայն Բեռլինում, այլ ամբողջ աշխարհով մեկ: Եթե խոսքը, հիրավի, սկզբունքների մասին է գնում, ապա ինչպե՞ս Բեռլինն այնքան զգայուն դուրս եկավ մի բուռ մահմեդականների բողոքական զանգատների նկատմամբ, որոնք Ռուսաստանում առավել բարեկեցիկ են, քան նրանց ազգակիցները Թուրքիայում, և միևնույն ժամանակ խուլ է մնում դարավոր դատով մի ամբողջ ժողովրդի հոգեվարքի նկատմամբ, դատ, որի արդարացիությունը շատ ուրիշ երկրների թվում ճանաչվել է և Գերմանիայի կողմից:

Գերմանական կանցլեր կոմս Հերթլինգը (13) փետրվարի 25-ին ռայխստագում արտասանած ճառում պնդում էր, որ Գերմանիան ընդունում է Համաձայնության տերությունների կողմից վեհացված սկզբունքը, որ «բոլոր հստակ արտահայտված ազգային հավակնությունները պետք է ստանան հնարավորին չափ լիակատար բավարարում, առանց ստեղծելու թշնամության նոր տարրեր»:

Այդ հայտարարությունը չի համապատասխանում գերմանական քաղաքականությանը կովկասյան ռազմաճակատում: Թվում է, որ հայ ժողովրդի հավակնություններն արտահայտված են առավել քան հստակ, արտահայտված են ոչ այսօր և ոչ երեկ: Դարեր շարունակ հայերը կոչ են անում քաղաքակիրթ աշխարհին, դարեր շարունակ գոչում են Թուրքիայում իրենց կեցության բանտային պայմանների մասին: Բոլոր ժողովուրդները, ովքեր մինչև թուրքերի տիրակալությունն ապրել էին այլ և սեփական մշակույթի առավել իրավական իրադրության մեջ, վաղուց դուրս են պրծել թուրքական դժոխքից: Սոսկ հայ ժողովուրդը, չնայած այն բանին, որ նա բոլորից վաղ տրտմելու էր բարձրացրեց, շարունակում է մինչև հիմա հալումաշ լինել անտանելի ճնշման ծանրության տակ:

Ոչ մի պատմական հիմնահարց այնքան ողորդական ճակատագիր չի ունեցել, որքան Հայկական հարցը: Տերությունները, պատելով Թուրքիային, ինչպես ազնավների երանը քայքայվող դիակի շուրջը, ծարավի զավթումների, յուրովի էին հաշվի նստում հայկական վշտի հետ: Նրանք բոլորը՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը, Գերմանիան, և յուրաքանչյուրն իր հերթին, հայտնվում էին հայկական երկնականարում ինչ-որ չար ոգու տխուր սավերի պես, որը խոստումներով հրապուրում էր հայերին համարձակ հույսերի բարձունքները նրա համար, որպեսզի հետո նրանց այնտեղից գահավիժեցնի հուսահատության ու կործանման հորձանուտը: Այդ տերություններից յուրաքանչյուրը պաշտպան էր կանգնում հայերին, երբեմն նաև անկեղծորեն, բայց արդյունքում յուրաքանչյուրն ակամա արցունքների հերթական բաժինն էր քանում նրանց աչքերից, բաց էր թողնում արյան հերթական շիթը...

Ֆրանսիան, նոր ժամանակների ազատության մայրը, իր հզորության դարաշրջանում իրեն այնպես էր պահում Թուրքիայում, որ հայերը երբեմն ստիպված էին պաշտպանվել նրանից: 1878 թ. Հայաստանը կազատագրվեք, եթե չլիներ Անգլիայի հոգատարությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջականության մասին: 1894 թ. իր քաղաքականությամբ հայկական գործը կործանեց ռուսը իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին (14):

Վերջապես, այժմ, երբ համաշխարհային գոտեմարտի հողմի մեջ ծնունդ են առել ճնշված ժողովուրդների ճակատագրի կառուցման նոր սկզբունքներ, ինքնորոշման սկզբունքը, որը հնարավորություն կընձեռեր հայերին դուրս գալ իր գոյության լաբիրինթոսից անկաշկանդ ձեռքերով դասավորելու սեփական ճակատագիրը, այդ ժամանակ այդ լաբիրինթոսի մուտքի մոտ մենք գտնում ենք Գերմանիային:

Մի՞թե Հայկական հարցին բախտ է վիճակվել վերստին լավել, մնալ հերթական թրի վրա, այս անգամ Գերմանիայի թրի: Իսկ ո՞ր է արդարությունը, որի մասին գերմանական կանցլերն ասում էր որպես համաշխարհային կարգի պատշաճ հիմքի: Ինչո՞ւ են հայերին մերժում ինքնորոշման իրավունքը, որը ճանաչվում է, համենայն դեպս խոսքով, նույն կանցլերի կողմից իբրև ազգամիջյան հարաբերությունների նոր կարգավորիչ:

Հայերի ինքնորոշումը, որքանով որ այն վերաբերում է Թուրքիայի հետ համակեցության անհնարիությանը, վաղուց է կատարվել: Դրա վկան են արյունաշաղ Հայաստանը՝ կանանց ու երեխաների համատարած դիակներով, կենդանի մնացածների փախստականական շարքանը, Միջագետքի ավազուտներում կործանվողների հառաչանքները և մահատակվածների

ուրվականները, որոնք աղաղակում են առ երկինք, դիմում մարդկության խղճին: Եվ այդպես, հանուն ինչի՞ է Գերմանիան սպառնում հայերին նորից քշել լաբիրինթոս, մի նոր մեխ գամելու նրանց դագաղին:

Գերմանիայի առջև համաեվրոպական դիվանագիտական սեղանի վրա դրված է հայկական ազատության վաղեմությունից խունացած խարտիան: Այդ խարտիայի տակ կա նաև Գերմանիայի ստորագրությունը: Խարտիան իր մեջ այլ բան չի պարունակում, քան առնվազն արթուն խղճի պատվիրաններ: Հանուն այդ պատվիրանների Գերմանիան, մեծ մշակույթի ստեղծողը, պետք է սանձահարի կապը կտրած իր դաշնակցին, պետք է պաշտպան կանգնի արդարությանը: Կռվում Թուրքիայի կորցրած հայկական մահանգները՝ հարյուր հազարավոր զոհերի գնով, նրան վերադարձնելու պահանջը և նոր հողեր բռնի պոկելու ծարավը, որպեսզի ընդլայնի կամայականության ու իրավագրկության տարածքը, իբրև մարտահրավեր և անարգ ծաղր ամեն կողմից թափվող հայկական արցունքներին, պետք է մերժվեն:

Պատմության իսկությունը, որը պետք է երբևէ վրա հասնի, չի կարողանա ներել Գերմանական կայսրությանը, որ նա տարավ թուրքական հրոսակները անպաշտպան երկրի վրա, որը դեռևս ծխում է մահատակների արյամբ:

Գերմանիայի բոլոր հաղթանակների վիճակը՝ անարգանք է, եթե նա կանգնի մի փոքր ժողովրդից վրիժառու լինելու ուղու վրա այն բանի համար, որ իր գոյության համար մղած պայքարում նա հայտնվեց նրա հակառակորդների ճամբարում: Համաշխարհային չափանիշի վիթխարի նվաճումների համար կոալիցիաների մրցակցության մեջ պատասխանատվության և հաշվեհարդարի կանչելու մի փոքր ժողովրդի՝ նշանակում է կատարել մեծագույն հանցագործություն: Եվ եթե պատասխանելու համար բա՛ն լինեք: Պատերազմի հորձանուտի մեջ ներքաշված բոլոր ժողովուրդներից միմիայն հայ ժողովուրդն է մարտնչում հանուն այն բանի, ինչը որ մարդու տարրական իրավունքն է՝ բառիս տառացի իմաստով հանուն ֆիզիկական գոյության: Եվ մարտնչում է նա, ունենալով դրա համար բոլոր հիմքերը: Թուրքիայի իշխանության ներքո գտնված ժողովուրդներից և ոչ մեկը չի ծախսել այնքան ուժ, որքան հայերը, չի տվել այնքան զոհեր, որքան հայերը՝ ձգտելով ստեղծել փոքրիշատե տանելի *modus vivendi* (15), գտնելու Թուրքիայի հետ խաղաղ համակեցության ընդունելի հիմք:

Բոլոր միջոցները սպառված են: Եվ արմատական բարեփոխումներով ամբողջ պետական մեխանիզմն ամոլջացնելու ուղին, և՛ հայկական վիլայեթների մասնակի վերափոխումը՝ ամեն ինչ անհաջող դուրս եկավ:

Մնում է միայն հեռանալ թուրքական լճափոսից ինքնորոշման ցանկացած ձևով:

Ընչտ հասկացված Հայկական հարցը ոչ որի և ոչնչով խոչընդոտ չէ: Հայերի իսկ տված հարցադրումով, այն զուգակցվում է մրցակցող տերություններից ցանկացածի շահերի հետ, որքանով որ այդ շահերն ամենից առաջ պահանջում են Հայաստանում ներածել իրավական կարգ՝ ամեն մի հասարակական կյանքի հիմքը:

Այս կամ այն կողմ շեղումով քաղաքական վերնաշենքը հերթական հարց չէ, որ կարող է ազգամայեցնել հայերին: Նրանք իրենց հայացքը հառել էին Ռուսաստանի վրա, ոչ թե հանդեպ հյուսիսի իրենց ճակատագրական հակման կամ հոգիների միստիկական ազգակցության պատճառով: Ռուսական լույսը եղել և մնում է միակ կանթեղը, որը միայնակ կայծկլտում է հայերին շրջապատող մահմեդական գիշերվա մեջ: Եթե վրա հասնի մի երջանիկ օր, երբ մի նոր լույս բացվի եվրոպական մշակույթի հաղթական երթով հարավից, Միդիայի և Միջագետքի կողմից, ի դեմս արևմտյան պետությունների, ապա Հայաստանը, բնական է, կդադարի շուրջբոլորը նայել օգնության աղերսանքով, այլ իր ամբողջ եռանդը կկենտրոնացնի իր վրա, իր վերքերի բուժման վրա, իր ավերակների վերականգնման վրա:

Աղքատ ու խավար Հայաստանի համար մեծ պերճանք կլիներ վիճաբանությունը եվրոպական մշակույթների համեմատական առավելությունների մասին: Նրա համար, որ թփրտում է ջղաձգությունների մեջ, միանման փրկարար է ցանկացած մշակութային խնամք, որը կապահովի հաստատուն կարգ ու կանոն՝ ռուսական կլիմի, անգլիական, ֆրանսիական, թե գերմանական:

Պատմականորեն դասավորված և դրա համար էլ շատ ճիշտ ռուսական կողմնորոշումը չհանգեցրեց Հայկական հարցի լուծմանը: Գերմանական հաղթանակները ստիպեցին Ռուսաստանին հրաժարվել Հայաստանից և սպառնում է շուտ տալ ավանդական հեռանկարները ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ Անդրկովկասի ճակատագրի նկատմամբ:

Հայերի համար օրվա տագնապն է՝ ի՞նչ է խոստանում Հայաստանի վրա շողացող նոր թուրք:

Գերմանիան, ինչպես և Թուրքիայով շահագրգռված մյուս եվրոպական տերությունները, դիտում էին Հայաստանը և Հայկական հարցը ինչպես մի ավելորդ կշռաքար ռուսական կշեռքի թաթի վրա: Այստեղից էլ բխում էին անտարբերությունը և հակագործությունը հայկական բարենորոգումների գործի նկատմամբ, թեկուզև կրավորական, որն առանձնապես դրսևորվեց վերջերս 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի կապակցությամբ:

Եվրոպացիների կասկածը հայերի անշեղ ռուսասիրական միտումների վերաբերյալ՝ լիակատար հիմք ունի: Իբրև քաղաքական երևույթ, հայերի հակումը հանդեպ Ռուսաստանի՝ փաստ է, որը կասկածի ենթակա չէ: Բայց այստեղից ամենևին էլ չի հետևում, որ այդ հակումը կարող է դրվել Հայաստանի զարգացման հիմքում, կամ որ այն կարող է ճանաչվել իբրև գործոն, որը կանխորոշում է Հայաստանի մշտական պտույտը ռուսական ազդեցության ուղեծրում: Հայաստանի զարգացման ուղիներն ամենից ավելի քիչ են կախված հայերի կամքից, որքան էլ որ ուժեղ կաշկանդված լինի այն: Յուրաքանչյուր երկիր իր հետագա զարգացման թելերն ամենից առաջ իր մեջ է պարունակում՝ իր ի բնե տրված կառուցվածքի մեջ, աշխարհագրական միջավայրի օբյեկտիվ պայմաններում:

Հայաստանն իր բնական կառուցվածքով շրջված է դեպի հարավ, լեռնագրական առումով՝ դեպի հարավ թեքված լեռնային տանիք է, ուր կոհակում են նրա ջրերը՝ երկրի կենսատու նյարդերը: Որ Հայկական լեռնաշխարհը հակվում է դեպի հարավ, դեպի Միջերկրական ծով՝ փաստ է, ապացուցված պատմության կողմից, որը կերտեց Հայկական Կլիկիան:

Ինչպես էլ որ դասավորվի Հայաստանի ճակատագիրը, անկասկած է, որ վերջին հաշվով մա կդառնա այն պետական ազդեցության ստացվածքը, որը նրան կընդգրկի հարավից: Ռուս հայրենասերը, կամենալով պահպանել Հայաստանը ռուսական պետականության ազդեցության ոլորտում, լիովին իրավացիորեն պետք է պայքարի հանուն նրա մեկուսացման Միջերկրական ծովի ափերից, հայրենական ազդեցությունն այդքան հեռու տարածելու անհնարինության պայմաններում, առանց Ալեքսանդրեաի մտա մրցակիցների հետ բախվելու վտանգի:

Կյանքի և զարգացման կանոնավոր պայմանների մեջ դրված ազատ Հայաստանը կհակվի իր քաղաքական և այլ ձգտումներով դեպի այն կողմ, ուր կտանի նրան երկրի տնտեսական ձգտումը՝ երկրի ֆիզիկական, հայերի կամքից կախում չունեցող, իջվածքով դեպի հարավ: Բաղդադի ճանապարհի (16) ճյուղավորումով դեպի Հայկական բարձրավանդակի կողմը, երկրի ճակատագիրը բոլոր առումներով ու դրսևորումներով կկարգավորվի այդ ուղու հետ կապված ու նրանից անմիջականորեն կախված ուղին, որը պարտավոր է դառնալ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի տնտեսական կյանքի գլխավոր զարկերակը:

Թե ում բաժին կընկնի Թուրքիայի անձայրածիր հարավը Միջերկրական ծովից մինչև Պարսից ծոց՝ դրա պատասխանը կտա հավակնորդների մնանը չունեցող մրցակցության ելքը: Իսկ առայժմ Գերմանիան է հիմնավորվում թուրքական տիրույթներում, Բոսֆորից մինչև Անդրկովկաս, տան-

տիրոջ լիակատար իրավունքով: Նման շահավետ դրության մեջ դեռ չի գտնվել ոչ մի տերություն մրանց թվից, որոնք ընդունում էին օսմանների պետական ապարատի արձատական վերափոխման անհրաժեշտությունը: Ի՞նչ ծրագրեր է թարգմանում իր մեջ գերմանական քաղաքականությունն իր այդքան հարուստ ավարի վերաբերմամբ: Դրանից է կախված Հայաստանի ճակատագիրը:

Օդեսայի գրավմամբ (17) և Ռոստովի ուղղությամբ հետագա առաջխաղացման փորձերի առումով, Բաթումի օտարման պահանջը նոր լույսի տակ է ներկայանում, որը վկայում է դրա և ավելի շատ գերմանական, քան բուրքական ծագման մասին: Գերմանիան առայժմ ջանում է ավարտել Ռոսաստանի մեկուսացումը ծովերից, տվյալ դեպքում, Սև ծովից: Գերմանիայի լայնորեն մտածված նվաճողական մտադրությունները չեն կարող կանգ առնել ստեղծելու իր տեսակի մեջ երկրորդ Բաղդադի երկաթուղի, բացել մրան գուգահեռ հաղորդակցության ուղի Բեռլինից Օդեսա, Բաթում, Բաքու և ավելի հեռու... Հնդկաստանի նկատմամբ սպառնալիքով: Այդ ծրագիրն առավել ևս հավանական է նրանով, որ նոր գիծը կարող կլինեք փոխարինել Բաղդադի գիծը այն դեպքում, եթե Անգլիայի և Ֆրանսիայի հաստատվելով Թուրքիայի Սիրիա-միջագետքյան հարավում փլուզվեն Բաղդադի երկաթուղու գերմանական հաշվարկները:

Երջահայաց Գերմանիան, անկասկած, ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև Հայաստանի հետ նրա ձեռքն ընկնող, նրա տնօրինության տակ անցնող բոլոր տարածքների կազմակերպման պատրաստի նախագիծ:

Թե ո՞րն է այդ նախագիծի էությունը, գերմանական դիվանագիտությունը առայժմ չի հաղորդում: Նրա էության մասին որոշ պատկերացում կարելի է կազմել ըստ հետևյալ գրքույկի, որը լույս է տեսել Ցյուրիխում 1916 թ. գերմանական պրոպագանդի, այսպես կոչված «Orient Publishing Company»-ի հրատարակությունների մատենաշարով:

Գրքույկը վերնագրված է «Վրաստանը և պատերազմը» (Georgia and War, by *): Հեղինակը հանդես է գալիս իբրև վրացի, եթե դա միայն նա կեղծ դեմք չէ, ապա, հավանաբար, պատկանում է նրանց թվին, ովքեր դեռևս չեն հասունացել մինչև բարիդրացիական հարաբերությունների հիմքերի ըմբռնման ու հարգանքի և քաղաքական մտքի հայտնի ազնվության:

Այդ երկասիրության (18) մեջ կանխագործված է Կարսի բռնի անջատումը, մի պարագա, որը մատնանշում է գերմանական սաղրանքը, իբրև աղբյուր: Դրա հետևանքով գրքույկը ձեռք է բերում որոշ քաղաքական նշանակություն, որն արժանի է ուշադրության հենց հիմա, երբ խաղաքարտի վրա է դրված Կովկասի ճակատագիրը:

Հեղինակի դատողությունների ելակետ է ծառայում Վրաստանի դրությունը ռուսական տիրապետության ներքո: Վրաց ժողովուրդը խարված է և ճզմված ռուսական կառավարության կողմից: 1783 թ. համաձայնագիրը (19) վրացիների հիշողության մեջ է: Իրադարձությունները, որոնք հանգեցրին Վրաստանի ազատագրությանը մահմեդական լծից, որքանով որ նրանում մեղավոր են վրացիներն իրենք, հեղինակը պատրաստ է մոռացության տալ իր նախնիների քաղաքական սխալի գիտակցումով: Վրաց ժողովուրդը մոռացել է հիմը, և այն ոչ մի դեպքում չի կարող խոչընդոտ դառնալ պարսիկների և թուրքերի հետ բարեկամության կնքման հանում ընդհանուր բարիքի ձեռքբերման: Հեղինակը ուզում է վստահ լինել նրանում, որ իր պարսիկ ու թուրք բարեկամները կհասկանան իրեն, քանզի ինքը պատրաստվում է նրանց հետ խոսել անկեղծորեն, ըստ հին վրացական ասացվածքի. «Մարդ ճշմարտությունը բարեկամների դեմքին է ասում, թշմամիների՝ ետևից»: Այսպիսի արիությանը հեղինակը ձեռնամուխ է լինում իր քաղաքական հավատամքի շարադրանքին:

Համաշխարհային պատերազմը քաղաքական ազատագրություն է խոստանում բոլոր փոքր ժողովուրդներին: Մասնավորապես, ռուս-թուրքական պատերազմը հարմար պահ է Վրաստանի համար՝ թոթափելու ռուսական իշխանությունը և իրեն վերադարձնելու հարյուր տարի առաջ կորցրած անկախությունը: Վրացիները հասկանում են պահի ամբողջ կարևորությունը և ձեռք են մեկնում Թուրքիային ու նրա հզոր դաշնակիցներին՝ Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային, որպեսզի տապալվի Ռոսաստանը, այդ սոսկալի ուժը, որը ստրկության մեջ է պահում ոչ միայն նվաճված ժողովուրդներին, այլև բուն ռուսներին: Հեղինակը հավատում է, որ Կովկասի բոլոր ժողովուրդները կհամախմբվեն վտարելու համար ռուսներին:

Սակայն, նրա համար, որպեսզի թուրքերը չկրկնեն ռուսների սխալները և, ետ նվաճելով Կովկասը, չընդգրկեն այն օսմանյան մահանգների թվի մեջ, անհրաժեշտ է նախօրոք պայմանավորվել կովկասյան տարածքների ապագա կարգավիճակի մասին:

Հասկանալի է, չի կարելի մերժել ինչ-որ բան վերցնելու Թուրքիայի ցանկությունը, և հեղինակը նրան թույլ է տալիս հարակից հողերի մասնակի բռնակցում ի հատուցումն նրա մղած պատերազմի: Բայց կովկասյան տարածաշրջանի մնացյալ և մեծ մասը պետք է կազմի ազատ դաշնություն՝ կովկասյան հիմնախնդրի միակ հնարավոր լուծումը:

Դաշնության մեջ մտնող ժողովուրդները հանգեցվում են չորս խմբի՝ վրացիներ, լեռնցիներ, թաթարներ և հայեր: Հեղինակը կանգ է առնում այդ խմբերից յուրաքանչյուրի բնութագրության վրա, ընդ որում փայլում է այն-

պիսի անխորախորհուրդ սանձարձակությամբ, որը յուրահատուկ է միայն անպատասխանատու անանուն հեղինակներին:

Ուրվագծելով, այնուհետև, Կովկասի քաղաքական դրությունը, հեղինակը համոզվածություն է հայտնում, որ թուրքերի համար շատ հեշտ է Կովկասը ետ մվաճելը, քանի որ գլխավոր ժողովուրդները՝ վրացիները և քաթարները, կանցնեն նրանց կողմը: Ռուսական տիրակալությունը չի կարող դիմանալ, եթե այդ ժողովուրդները ապստամբություն բարձրացնեն: Թուրքիան, քաղելով պատրաստի պատուհները, պետք չէ, որ հրապուրվի ռուսական վարչության օրինակով: Թուրքիայի տիրապետության կայունությունը կարող է համարվել ապահովված սուկ քաղաքական դաշնության հիմքի վրա Կովկասի ինքնավարության պայմանով:

Հեղինակը ջանք է քափում ուրվագծելու Կովկասյան երկրամասի ապագա կարգի պատկերը: Պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում.

1. Կարսի մարզի և Երևանի մահանգի առանձին մասեր անցնում են Թուրքիային, իբրև թուրքերով բնակեցված տարածքներ:

2. Անդրկովկասը ստանում է պետական ինքնավարություն, Ըվեյցաբիայի մասն, ընդ որում, նրա անձեռնմխելիությունը մշտնջենապես նրաշխավորվում է տերությունների կողմից:

3. Վրաստանը հարություն է առնում, իբրև պետություն, իր պատմական սահմաններում Աբխազիայից մինչև Տրապիզոն, իսկ արևելքից՝ Չաքաբալայի օկրուգը ներառյալ: Վրաստանում մնալ ցանկացող հայերը, իբրև քաղաքացիներ, կապահովվեն եկեղեցու, լեզվի և մշակույթի վերաբերյալ իրենց իրավունքներում:

4. Թաթարներին և հայերին իրավունք է տրվում կազմակերպելու խառն կանառններ՝ հարևաններից կամ եվրոպացիներից միջնորդների աջակցությամբ:

5. Լեռնականները մույնպես ստանում են ինքնավար կարգ՝ կենտրոն ունենալով Դադստանը:

Կովկասյան երկրամասի քաղաքական վերածնության պատկերը հեղինակը հոգատարաբար պատկերագարող է գրքին կցված հատուկ քարտեզում:

Նման մախազով գրքույկի երևան գալը համաշխարհային պատերազմի անենաեռուն շրջանում խիստ հատկանշական է, և հատկանշական է ոչ վրաց ժողովրդի մտայնության առումով: Ինչ էլ որ մտածեն վրացիներն իրենց ապագայի մասին, նրանք շատ հեռու են Թուրքիայի ձեռքից ազատություն ստանալու մտքից: Միգուցե գրքույկում ինչ որ չափով արտացոլվել է վրացական հասարակության որոշ խավերի տրամադրությունը, համե-

նայն դեպս, աննշան խավերի, ովքեր ծվարում են վատ համբավի թերթերի ընդհատակում, և ոչ թե համարձակ քաղաքական գործունեության բաց քատերաբեմում, որտեղ գործում են Վրաստանի լավագույն զավակները, ովքեր տքնում են երկրի պատվի համար, թուրքական հրոսակների ներխուժումից նրա պաշտպանության համար:

Նախագիծը ցուցանշական է ուրիշ առումով: Այն մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, երբ դիպվի իբրև գերմանական ներշնչման արդյունք: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ այստեղ մենք գործ ունենք գերմանական ծրագրերի հետ: Պատերազմի հենց սկզբից գերմանական իշխանություններն ամբողջ աշխարհով մեկ լայն քարոզչություն են վարում Համաձայնության տերությունների ճամբարում հնարավորին չափ ավելի շատ ընդդիմադիր ուժեր ուղղի հանելու: Չարմանալի կլիներ, եթե ամենահաս գերմանական ձեռքը չփորձեր հրդեհ բորբոքել կովկասյան ժողովուրդների մեջ, որտեղ այնքան դյուրավատ նյութ է կուտակվել: Հասկանալի է նաև, թե ինչու գերմանական միտքն արտահայտելու համար ընտրված են վրացու շուրթերը՝ իրական կամ երևակայական, անշահախնդիր կամ վարձու: Վերջին տարիներին վրացիների քաթարների հետ բարեկամություն անելու համբավը այնպես անլուրի էր ուռճացվում Կովկասի բարեկամների ու թշնամիների կողմից, որ գերմանացիները գերմանացի չէին լինի, եթե չօգտվեին և այդ հաղթաթղթից: Հենց նոր շարադրված մախազովում, անկասկած, հաղորդակից է գերմանական ոգին:

Բավական է Գերմանիայի վրա փոխադրել այն ամենը, ինչ ասվում է մախազում Թուրքիայի մասին, որպես կովկասյան ժողովուրդների ազատարարի, այնժամ մախազիծը ձեռք կրերի կարևոր փաստաթղթի ուժ, որը կստիպի մտորել:

Արդյո՞ք դա մախասկզբնական ուրվագիծ չէ, գերմանական Weltpolitik-ի (20) գաղտնարաններում հասումացող վիթխարի ծրագրի կոպիտ, դեռևս չմշակված ուրվապատկերը: Միգուցե իսկապես Գերմանիային խորթ չէ Թուրքիայի և Ռուսաստանի սահմանին մի շարք մանր պետություններ ստեղծելու գաղափարը, մասն այն բանին, ինչ ենթադրվում է անել Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև ընկած սահմանային գոտում:

Պատերազմի պատճառների և նպատակների բարդ ցանցում միահյուսված մի ամբողջ շարք վիճելի հիմնահարցեր կարելի կլիներ լուծել պատերազմի բուն ընթացքում, չսպասելով նրա վերջին: Այդպիսով կհաջողվեր աստիճանաբար նեղացնել ընդհանուր արյունահեղության տարածքային սահմանները, սահմանափակել վիճելի հարցերի շուրջը մասնակիորեն

լուծելու ուղիով և դրանով իսկ դյուրացնել և արագացնել նրա վերացումը: Եթե տերությունների համադաշնությունը կողմ է արտահայտվում Պաղեստինի, Սիրիայի, Միջագետքի, Հայաստանի ինքնավար կառուցվածքին, և Ռուսաստանն արդեն զիջել է Կովկասին ինքնորոշման իրավունք, ապա Գերմանիային, թվում է, հարկ էր վարվել նույն ոգով և տարածել ինքնավարության սկզբունքը ոչ միայն Կարսի ու Բաթումի, այլև տերությունների կողմից վիճարկվող թուրքական ծայրամասի ամբողջ տարածքի վրա՝ Հայկական բարձրավանդակից մինչև Բոզդանովյան տափաստանները: «Հարևան պետությունների» տակ, որոնց համաձայնությունը պահանջում է խլվող օկրուգների ինքնորոշման ժամանակ, պե՞տք է արդյոք հասկանալ, պետություններից նրանց մերձավորները, որոնք դեռևս պետք է առաջանան Գերմանիայի օրհնությամբ:

Երկրների, որոնք բնակեցված են ոչ թուրքերով, այլ ծագումով ու պատմական պատգամներով նրանց խորթ ժողովուրդներով, հին մշակութային ավանդների կրողներով, ճակատագրի այդպիսի լուծումը կհամապատասխաներ որոշ ազգությունների ձգտումներին և մյուսների արթնացող ինքնագիտակցությանը և միաժամանակ կրավարարեր շահագրգիռ տերությունների հավակնություններին, նրանց քաղաքական կամ տնտեսական ազդեցության ոլորտի սահմանագծման, վատթարագույն դեպքում նաև Թուրքիայի, պայմանով: Աշխարհը կողջուներ պատերազմի նման արդյունքը, իբրև հարկ եղած հատուցում թափված արյան: Եվ ծովից ծով լայնածավալ երկրներ, հին մշակույթների կենտրոններ կվերածնվեին իրենց անցյալին արժանի կյանքի համար, և արևմտյան քաղաքացիականության ճառագայթների ներքո կաճեցնեին նոր պտուղներ:

Բայց արդյո՞ք այդպես են մտածում մրցակից տերությունները, թե՞ պետք է խոստովանել, որ, երբ նրանք ասում են միևնույն բանը, ապա դա չի նշանակում միևնույն բանը: Միգուցե խոսքը գնում է հին վեճի մասին, թե ո՞ւմ սուրը պետք է կախվի այդ երկրների վրա: Ամեն ինչ անորոշ է, ամեն ինչ ծածկված է մառախուղով: Այդ մառախուղի մեջ Հայաստանը տեսնում է միայն գերմանական Յանուսի (21) հստակ ուրվագծված կերպարը՝ մեկ դեմքը շրջում է ճնշված ժողովուրդների ազատագրում, իսկ մյուսը՝ հանգիստ դիտում է թուրքական ջարդարարների իր իսկ ղեկավարած ներխուժումը որբերի ու փախստականների ճգնված ու ստորացված երկիրը: Հայ ժողովուրդը համրացել է անսպասելիություններից, ճակատագրի քմա-

հաճույքներից: Ռուսաստանը, ուղեցույց աստղը, անհետացել է հորիզոնից, խաբելով բոլոր հույսերը, լքելով հայերին «խարույկի վրա, ինչպես խոտ կամ չոր քփուտ», իսկ Գերմանիան, արդյո՞ք սպառնում է նա «Աստծո տաճարները խորտակելով, բարձրացնել լուսնի խորհրդանշանը», ինչպես որ հուսահատության մեջ արտմում է հայ բանաստեղծը XIII դարի խորքերից (22):

ՀԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

**Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության հետազոտող
Կ. Պոլսում դեսպանին**

Բեռլին, 14 ապրիլ, 1918 թ.

Մոսկվայից (1) ստացվել է հետևյալ ռադիոհաղորդագրությունը. «Ելնե-
լով ստեղծված դժոխսային ու անտանելի վիճակից՝ Հայոց ազգային խոր-
հուրդը (2), որպես հայ ժողովրդի կամքի դրսևորման բարձրագույն մարմին,
դիմում է Չեզ:

Հայաստանը, որն արնաշաղախ հազիվ էր ազատվել դարավոր ճնշման
վիճակից, դարձյալ նետվեց նոր տառապանքների գիրկը: Օգտվելով ռուսա-
կան բանակի նահանջից՝ բուրքական զորքերն անմիջապես ներխուժեցին
անպաշտպան երկիրը, ընդ որում, նրանք բնաջնջեցին ոչ միայն բուրքա-
հայերին, այլև բոլոր ռուսահայերին: Հակադրվելով խաղաղության պայ-
մաններին, որոնցով ճանաչվում էր ամբողջ Կովկասի ինքնորոշման իրա-
վունքը, բուրքական զորքը շարժվեց դեպի Կարս ու Արդահան անայաց-
նելով երկիրը և ոչնչացնելով քրիստոնյա բնակչությանը (3):

Հայերի հետագա ճակատագրի ամբողջ պատասխանատվությունն ընկ-
նում է Գերմանիայի վրա, քանզի նրա պնդելով էր, որ ռուսական զորքերը
դուրս բերվեցին հայկական տարածաշրջաններից: Այժմ էլ Գերմանիայից
է կախված բուրքական զորքերին հերթական անկարգություններից հետ
պահելը, որոնց հիմքում ընկած են վրեժն ու կատաղությունը:

Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ մի այնպիսի քաղաքակիրթ պե-
տություն, ինչպիսին Գերմանիան է, որը հնարավորություն ունի ազդելու իր
դաշնակից Թուրքիայի վրա, բույլ կտա, որ Բրեստի հաշտության պայ-
մանագիրը հայ ժողովրդի համար, որը հակառակ իր կամքի էր ներգրավվել
համաշխարհային այս պատերազմի մեջ, ծառայի անթիվ տառապանքների
աղբյուր: Այդ պատճառով ազգային խորհուրդը հավատացած է, որ Դուր
անհրաժեշտ և Չեզ տրված հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք կառնեք բուր-
քական իշխանությունների վրա ազդելու, հայ ժողովրդին նոր սարսափ-
ներից պաշտպանելու համար:

*Որպես Ազգային խորհրդի լիազոր
Նիկոլայ Արոնց (Պետրոգրադի համալսարանի պրոֆեսոր)
Հովհաննես Զավրիև (4) (երդրյալ հավատարմատար) (5)*

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՎ ԹՈՒՐԶԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը՝ Խորհրդային հան-
րապետությունը, հանձնեց ամենաժողովրդավարական, տառացիորեն պրո-
լետարական, դարերով շահագործված, ֆիզիկապես ստրկացված ժո-
ղովրդին աշխարհում ամենաբռնապետական պետության՝ բուրքական
բռնակալության նգովքին ու անարգանքին:

Ցուցադրական և, ինչպես կարծում են, «գեղեցիկ» ժեստով ստորագրելով
Բրեստի հաշտությունը, սոցիալիստական իշխանությունը հայ ժողովրդի
համար ստեղծեց մղձավանջային դրամա, որն այժմ խաղացվում է բուրքա-
կան և ռուսական Հայաստանի լայն բեմահարթակում գործողություն գոր-
ծողության ետևից. դրամա, որի գլխավոր դերակատարներն են բուրքական
զորքերը, բուրքական դիվանագետներն ու ազիտատորները և տեղական
թաթարական հրոսակները:

Թե ինչ է կատարվում այժմ Անդրկովկասում բուրքերի ու թաթարների
միարան գրոհի ներքո, պարզ է բոլոր նրանց համար, ովքեր հետևում են
իրադարձություններին թեկուզև ըստ թերթերի կցկաուր հաղորդումների:

Խորհրդային «Известия ЦИК» պաշտոնաթերթում (№ 97) Ազգություն-
ների գործերի ժողովրդական կոմիսար Ստալինը իր վրա համարձակություն
է վերցնում «հայտարարել ի լուր ամենքի, որ մուսուլմաններն ընդունում են
Բաքվում կազմակերպված խորհրդային իշխանությունը, որ մուսուլման-
ների և բուշկիկների միջև ոչ մի պայքար չի եղել» (1):

Ընկեր Ստալինը, անվիճելիորեն, քնատ մոլորության մեջ է: Այդ մոլո-
րությունը հասկանալի կլիներ և, թերևս, ներելի, եթե նա ծնված լիներ ոչ թե
Կուրի փոխին, այլ Վոլգայի կամ էլ ավելի հեռու: Իբրև Անդրկովկասի բնիկ
նա պետք է, նա պարտավոր է իմանալ, թե ինչ արժեք կարող են ունենալ
թաթարական զանգվածի համար ներկա քաղաքական խնդրումների պայ-
մաններում սոցիալիստական և, մասնավորապես, բուշկիկյան կարգախոս-
ները: Եթե Ազգությունների գործերով ժողովրդական կոմիսարի պաշտո-
նական ելույթների կարիքը կա, ապա նա պետք է քաջություն ունենա
ճշմարտացիորեն հայտարարել, թե իրականում ուր են սևեղված թաթա-
րական հայացքները, ուր են մղվում թաթարական համակրանքները, նա
պետք է խոստովանի, որ Բաքվի մահմեդականների համար, հիմա ան-

գորական այծերի հասարակ կաթը ավելի քան է, բուշկիկների նրանց մատուցած բուր սոցիալիստական խորտիկներից...

Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդին հարկ է լիովին հստակ պատկերացում ունենալ Կովկասում գործերի դրության մասին, այնտեղ ներքուստ և արտաքուստ գործող ուժերի միտումների մասին: Կովկասում ռուսական պետական իշխանությունը կոչված է ծառայելու, իբրև կարգավորիչ, տարբեր ազգությունների խաչաձևող շահերի, լինել անաչառ դատավոր տեղական քաղաքական նշանակություն ունեցող բացահայտ ու խուլ դատավեճերում:

Ներկայումս, լավ է, քե վատ, բայց ռուսական պետական իշխանության կողմը Կովկասում բուշկիկներն է, որքանով որ այն տիրապետում է բուն Ռուսաստանում: Ոչ միայն նրա կովկասյան, այլև կենտրոնական մարմնին անհրաժեշտ է ամենից առաջ իմացություն և ունակություն գլուխ հանելու մարտնչող ուժերի ըմբռնողության համար ամենևին էլ ոչ բարդ հմարքներից, եթե ցանկալի է մնալ պետական կոչման բարձրության վրա, քեկուզ Կովկասի հանդեպ: Ժողովրդական կոմիսարները պետք է իրենց հաշիվ տան, քե կովկասյան ազգային ձիերի եռյակում կամ քառյակում ով է քե-դածին (2) երկրի քաղաքական և հասարակական կյանքում, և ով կողածին (3), որը մոլորում է դեպի Ռուսաստանի թշնամական ճամբարը:

Ի միջի այլոց, իմ խոսքը կովկասյան գործերի մասին չէ, նույնիսկ ոչ Ռուսական Հայաստանի:

Այժմ բարձրացել է թուրքական դիվանագետի ձեռքը, որպեսզի հասցնի վերջին և վերջնական հարվածը Թուրքական Հայաստանին: Ճիշտ է, հիմա դժվար է սահման անցկացնել թուրքական և Ռուսական Հայաստանի միջև. մեզանից շրջված ճակատագրի չար խաղով Ռուսական Հայաստանը չէ, որ ընդարձակվում է թուրքականի հաշիվին, մա չէ, որ դեպի իրեն, իր խաղաղ աշխատանքին է ձգում թուրքական մասը, որը ծարավի է անդորրի. այլ ընդհակառակը, նրանից են մաս առ մաս բռնի կերպով խլում, որպեսզի հարակցեն Թուրքական Հայաստանի ավերակներին:

Թուրքական դիվանագետը Մոսկվայում (4), ինչպես հաղորդում են լրագրերը, երեկ (5) արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինին (6) հանձնել է ուսանելի հայտագիր, որը հռչակում է. «Հիմնվելով Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված լրացուցիչ հաշտության պայմանագրի հողվածի վրա, ռուսահպատակ որոշ մուսուլմաններ դիմել են Մոսկվայում օսմանյան կայսերական միսիային Թուրքիա տարագրվելու իրենց իրավունքն իրագործելու մպատակով» (7):

Թուրքական դեսպանորդի հայտարարությունն այնուհետև ամրապնդվում է «հույսով, որ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարը, ի կատարումն վերոհիշյալ պայմանագրի որոշման, կբարեհաճի իր կողմից ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր այն իմաստով, որպեսզի վերոհիշյալ մուսուլմանները ապահովեն արտոնություններով նրանց ունեցվածքի վերացման պահին, և որպեսզի նրանց իրավունքները պահպանվեն»:

Ռուսական հասարակությունը, հավանաբար, հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձնի թուրքական հայտագրին: Ես համոզված եմ, որ թուրքական հայտագրի իմաստը հասկանալի չէ ոչ միայն սովորական ընթերցողին, այլև Չիչերինին՝ իրեն: «Ինչ-որ մուսուլմաններ ուզում են զնալ Թուրքիա, բարի ճանապարհ», - կասի հասարակ ընթերցողը, որը իմաստնացած չէ հայ-թուրքական գործերում: Բայց մեր արտաքին քաղաքականության ղեկավարը, նախքան հայտագրին պատասխանելը, պետք է խորանա գործի էության մեջ, հայտագրի բարբոս միտման մեջ: Ինչո՞ւ մնան շտապողականություն Թուրքիայի կողմից՝ հերթի դնել տարագրության բարդ հարցը, երբ մա դեռ ի վիճակի չէ կարգավորելու գերիների փոխանակության համեմատաբար հասարակ գործը:

Մարդիկ, ովքեր սովոր են գործադրել լայն խնդիրներ, չեն կարող հասկանալ, որ Թուրքիայի համար, թուրքական կարճատես քաղաքագետների համար որպես «casus belli» ծառայել է, գլխավորապես, Հայկական հարցը՝ Թուրքական Հայաստանը կորցնելու վախը: Չմայած այն բանին, որ հաշտություն է կնքվել պայմաններով, որոնք ավելի շուտ երազ են հիշեցնում, քան քե լուրջ քաղաքական ակտ, թուրք հաղթողները բայցևայնպես վստահ չեն իրենց հաղթանակին: Անվստահությունը վաղվա օրվա հանդեպ, օրինական երկյուղը թեթևալիկ ճակատագրից, որը պատրաստ է խորտակելու Թուրքիայի պատրանքները՝ պատերազմի վերջնական արդյունքը ոչ հոգուտ նրա երջանիկ զինակցի և հովանավորի (8) լուծվելու դեպքում, դրդում է շրջահայաց թուրք դիվանագետներին միջոցներ ձեռք առնելու՝ վերացնելու Հայկական հարցը անկախ պատերազմի ելքից:

Թուրքական կառավարությունը Բրեստի պայմանագրի մեջ մտցրեց կես այն մասին, որ մահմեդական դավանանքի ռուսահպատակները իրավունք ունեն տարագրվելու Թուրքիա: Մուհաջիրների հարցին ծանոթ մարդիկ պետք է իմանան, որ այդ կետն իր սուր սայրով ուղղված է Հայաստանի դեմ: Թուրքական քաղաքագետները ցանկանում են, օգտվելով պատերազմական խառնաշփոթությունից, իրագործել այն հրեշավոր ծրագիրը, որը ժամանակին սուր հակահարված ստացավ տերությունների և, ամենից առաջ, Ռուսաստանի կողմից (9): Թուրքիան ձգտում է մահմեդականներով

բնակեցնել հայկական մարզերը, որոնք այժմ թափուր են բնակչությունից, և դրանով պատերազմից հետո Եվրոպան դնել քրիստոնեական Հայաստանի մահմեդական երկրի փոխակերպման կատարված փաստի առջև:

Թուրքական քաղաքականությունը Հայկական հարցում միշտ էլ աչքի է ընկել առավել մեծ հետևողականությամբ, քան եվրոպական դիվանագիտությունը: Տերությունների մե՛րք Հայկական հարցի կողմ, մե՛րք դեմ անվատահ, անկայուն ելույթների փոխարեն, թուրքերը տարել և տանում են բուն «Հայաստանի» հարցը օրակարգից հանելու անշեղ գիծ:

Այն պահից, երբ Հայկական հարցը դրվեց Բ. Դռան առջև իբրև միջազգային պարտավորության ակտ, օսմանյան պատասխանողներն ամեն կերպ խուսափում էին «Հայաստան» բառից և, փակելով մտքի աչքերը, հայտարարում էին, որ այդպիսի երկիր չկա, որ այն վաղուց է ամենտացել, կլանվելով քրդերի կողմից:

Այդ քաջ նվաճողներն, իբրև թե, հնազանդեցրել էին Հայաստանը և այն վերածել Քրդստանի: Թուրքերը ջանում էին Հայաստան երկրանունը հանել անգամ միջազգային շրջանառությունից: Եվ դա նրանց հաջողվեց: Եվրոպայի լուսավորյալ տերությունները հաճույքով տգետ էին ձևանում այդ դեպքում, ավելի շուտ վստահելով թուրքական մամուլի կիսապաշտոնական օրգաններին, քան իրենց գիտնականներին, ովքեր զբաղվում էին Հայաստանով, իբրև հայերի և հայկական մշակույթի երկիր: Անգլիական դիվանագիտությունը առաջինը հավանության արժանացրեց Հայաստանի թուրքերին հանելի վերանվանումը և Էրզրումի իր հյուպատոսին այլ կերպ չէր անվանում, եթե ոչ Քրդստանի հյուպատոս:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես [Վարժապետյանը] ստիպված էր դեռևս 1879 թ. անգլիական դեսպան Լայարդին (10) ուղղված նամակով բողոքել մեծ տերության նման վերաբերմունքի դեմ համդեպ երկրի, որի շահերը նա կոչված էր պաշտպանել: Դրանից հետո օսմանյան կառավարողները, ինչպես հայտնի է պաշտոնական փաստաթղթերում սկսեցին Հայաստանն անվանել Արևելաանատոլիական մարզեր: Եվ այդ ոչ միշտ ու միտումնավոր տերմինաբանությունը, համոթ Եվրոպայի, ընդունելություն գտավ նաև տերությունների միջազգային ակտերում:

Քչերին է հայտնի, թե ինչպես էին ջանում թուրքերը դուրս մղել հինավուրց աշխարհագրական անվանումները, փոխարինելով դրանք թուրքականով կամ աղավաղելով թուրքավարի, որոնք հեռավոր ժամանակների ժառանգությունն են, հաճախ միակ վկան կործանված պաշտամունքի՝ գիտական հետազոտությունների առարկայի:

Բանը, հասկանալի է, միայն անվանակարգության մեջ չէ: Թուրքական կառավարության ձեռնբեցությունը չէր սահմանափակվում միայն երկրի արտաքին, անվանակարգային կերպարի թուրքացման մեջ: Միաժամանակ ընթանում էր նաև նոր և ծրագրավորված աշխատանք, որպեսզի Հայաստանի նոր անվանման տակ դրվի: համապատասխան էթնիկական շերտ, կամ ուժեղացնել առկա օտար տարրը: Դրան հասնում էին փորձված միջոցառումներով՝ բնիկ հայ ազգաբնակչության կոտորածով, նրա արտաքսմամբ, հողերի բռնի զավթումով և նրանց հայրենի օջախներում քրդերի և ուրիշ ցեղերի բնակեցմամբ, որոնք հաճախ բերվում էին հեռավոր վայրերից:

Ռուս-թուրքական պատերազմները, հակառակ տարածում գտած պատկերացումների, միշտ էլ ամենածանր հետևանքներ էին ունենում հայերի համար և հանգեցնում էին հայկական տարրի թուլացմանը և Հայաստանի մահմեդականացմանը: Այս պատերազմում Հայաստանի ավերածության հրեշավոր պատկերը տեղի է ունեցել և ճախորդ պատերազմների ժամանակ՝ քիչ ավելի փոքր չափերով և փոքր տևողությամբ: 1878 թ. ևս, ինչպես 1829 թ., սահմանամերձ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը քշվեց երկրի խորքերը և դատապարտվեց կործանման սովից ու ճակատագրի քմահաճույքից: 1878 թ. մի քանի ամսվա ընթացքում բանակը հինգ անգամ անցավ Ալաշկերտի, Բայազետի և Բասենի մերձավոր շրջաններով: Կոդոպտում և ամայացնում էին ոչ միայն թուրքական, այլ նաև ռուսական զորքերը: Չորքերի նահանջներին ու հարձակումներին հետևում էին քրդական հրոսակախմբերը, ինչպես քաղցած ու կատաղած շնագայլեր՝ կողոպուտներով ու զոփումներով կերակուր հայթայթելով իրենց: Մահմեդականների կատաղությունից ու վրիժառությունից հայ ազգաբնակչությունը հարկադրված էր փրկություն փնտրել ռուսական սահմաններում, փոխելով Բասենի և Ալաշկերտի հացառատ հովիտները Ռուսական Հայաստանի լեռնային անպտուղ գահավանդակներով: Հայերի լքած վայրերը հանձնվում էին քրդերին ու մյուս մահմեդական ցեղերին, որոնց հրավիրում էր թուրքական կառավարությունն այլ վայրերից:

Տրապիզոնում քրիստոնեական փոխհյուպատոս Մարենզոն գեկուցում էր 1879 թ., որ թուրքական նավերը Սև ծովի ափերի տարբեր կետերում ափ են հանում մահմեդական գաղթականների հոծ զանգվածների: Հաջորդ տարում նրանց հոսքն էլ ավելի ուժեղացավ:

1880 թ. մայր Թրոտերը (11) Վանի ճանապարհին համդիպեց նոր վերաբնակների մի երկար կարավանի: Այդ նույն թվականին լեյտենանտ Չերմսայդը հազարավոր սայլեր տեսավ Սվազից Երզնկա տանող ճանապարհին, որոնք հիշեցնում էին ժողովուրդների գաղթի դարաշրջանը: Անգ-

լիակամ հյուպատոսի հարցին, թե ինչու են թողել նրանք իրենց բնակավայրերը, ստացվել էր լակոնական պատասխան «մեզ կանչել են կառավարական գործակալները»:

Բրիտանական հյուպատոսը նկատում է, որ այդ բոլորն արվում է մահմեդական բնակչությունը ստվարացնելու նպատակով, ընդ որում կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում գաղթականների ճիշտ տեղաբաշխման և գոյության պահպանման համար: Ընդհակառակը, նրանց այն միտքն են ներշնչում, որ պետք է իրենց կերակուր հայթայթեն սրով, որի համար էլ նրանց զինում են մինչև ատամները և նետում անգն ազգաբնակչության վրա: Նոր ժամանաձևերին զանձարանից ապրուստի ոչ մի միջոց չէր տրամադրվում և նրանց խրախուսում էին կողոպուտներ կատարելու, որպեսզի վերջնականապես քայքայեն ու կործանեն քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Այդ թուցիկ օրինակները, որոնք վերցված են քրիտանական գործակալների պաշտոնական զեկուցագրերից, ովքեր այն ժամանակ ամենևին էլ թշնամական չէին թուրքական կառավարության նկատմամբ, բավական են, որպեսզի բացահայտեն թուրքական հայտագրի իսկական իմաստը ոչ վաղ անցյալի լույսի ներքո:

Պարզ է, որ նրիտթուրքերի գովաբանված սահմանադրականները շարունակում են հետևել նախորդ բացարձակապետական վարչակարգի ներգաղթի քաղաքականությանը: Նրանք ցանկանում էին հայ նահատակների և փախստականների ծխացող օջախները ողողել մահմեդական եկվորների ալիքով:

Հայաստանի հանդեպ Ռուսաստանի պարտքի գիտնկցությամբ կոմիսար Չիչերինը պետք է հարկ եղած հակահարվածը տա թուրքական դիտավորություններին, քանզի դրանք վերաբերում են Հայաստանին: Երբ Բալկանյան պատերազմից հետո թուրքական կառավարությունը ցանկանում է արտագաղթող մահմեդականներին, այսպես կոչված մուհաջիրներին, Բալկաններից ուղարկել հայկական մարզերը, այնժամ ժամանակի [Ռուսաստանի արտաքին գործոց] նախարար Սազոնովը պնդում էր և ջանում հասնել այն բանին, որպեսզի թուրքական կառավարությունը «ճիշտ ժամանակին համապատասխան միջոցներ ձեռք առնի ուղղելու գաղթականական հոսանքը քրիստոնեական բնակավայրերից հեռու վայրեր, օրինակ, Միջագետք, որտեղ շատ ազատ հողեր կան, որոնք կարող են օգտագործվել այդ նպատակով» (12):

Չիչերինի՝ նախարար-սոցիալիստի, պատասխան հայտագիրը չի կարող և չպետք է ավելի թույլ լինի ինքնակալության նախարարի պատասխանից հայերի համար այնքան կենսական հարցում:

Հայկական հարց թուրքիայում եղել և առ այսօր էլ մնում է միջազգային պարտավորության առարկա: Բրեստի հաշտությունն անգոր է և իրավագոր չէ վերացնելու միջազգային ակտը՝ այն հարվածում է միայն Հայաստանի ինքնորոշման մասին խորհրդային հրովարտակին:

Եթե խորհրդային դիվանագետը հարկ չհամարեց հաշտության մասին բանակցությունները վարելիս մի խոսք ասել ի պաշտպանություն սեփական հրովարտակի և նույնքան հեշտությամբ պատռեց, ինչպես որ ավել էր, իհարկե, դա խորհրդային կառավարության գործն է: Բայց նա, խորհրդային կառավարությունը, իրավունք չունի ոչնչացնելու այն, ինչ ձեռք են բերել հայերն իրենց արյամբ՝ Հայկական հարցի միջազգային դրվածքը, հայերի միջազգային հովանավորությունը: Հայերի ճակատագրի համար պատասխանատու եվրոպական տերություններից և ոչ մեկն այժմ ի վիճակի չէ օգնություն ցույց տալու, բացի Գերմանիայից: Հայերը հնարավորություն չունեն խոսելու գերմանական դիվանագետների հետ: Իսկ արտաքին գործերի կոմիսարն ամենաաշխույժ հարաբերության մեջ է բարեկամական կայսրության հետ: Նա պարտավոր է հասնել գերմանական աջակցությանը, որպեսզի, համենայն դեպս, այդ դատը թասը բաժին չընկնի Հայաստանին: Բավական չէ Պիղատոսի (13) դերում լվալ ձեռքերը թանաքով: Անհրաժեշտ է ձեռնարկել իրական քայլեր:

Սոցիալիստական պետությունը իրավունք չունի աչք փակել հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների տառապանքների հանդեպ, որոնք փրկվել են ապաստանելով ռուսաց Հայաստան և բազում հարյուր հազարներ, որոնք տառապում են Միջագետքի տափաստաններում: Եթե հաշտությունն իսկապես կայացել է, ապա այն պետք է վերադարձնի նրանց իրենց ավերված օջախները, և այդ մասին պետք է հոգ տանեն ամենից առաջ նրանք, ովքեր պայքարել և իրագործել են այդ հաշտությունը: Խաղաղասեր և ազատ չէ նա, ով մտածում է խաղաղության և ազատության մասին միայն իր համար: Ոչ մի ժողովուրդ այնքան կարիք չունի խաղաղության, ինչպես հայ ժողովուրդը. նրան պետք է անդորր արյունից, անդորր տառապանքներից: Ժողովուրդ, որը, ճիշտ է, փոքր է, բայց մեծ է հերոսական սխրանքներով, որոնք նա կատարել է, բարձրանալով մարդկային ոգու անհասանելի բարձունքի, որն արհամարիում է բռնակալությունը, տառապանքներն ու մահը...

Այդ բարձունքի վրա նա արժանի է ամբողջ մտածող մարդկության, բոլոր կառավարությունների համակրանքին ու օգնությանը, ծանր և դառն է մտածել, որ աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետությունը դուրս եկավ մի մուրճ, որն անսպասելի հարվածով կռեց Հայաստանի ստրկության արդեն ընկնող շղթաները:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՇՈՒԲ

Քաղաքական հորիզոնում (1) կախված վիճելի հարցերի մեջ, որոնք իրենց լուծմանն են սպասում, Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցն իր նշանակությամբ ու բարդությամբ գրավում է բացառիկ տեղ (2): Առաջավոր Ասիայի մայրցամաքը մեծ պետությունների հետապնդած համաշխարհային շահերի հանգուցակետն է: Որպես այդպիսին այն, անկասկած, կենտրոնական օղակն է համաշխարհային գերիշխանության համար մղվող կռալիցիաների մենամարտի օբյեկտների շղթայում:

Մրցակիցների ազահ հայացքը վաղուց է բևեռված անհույս «հիվանդ մարդու» հարուստ ժառանգության վրա: Մեկ ամբողջ հարյուրամյակ թուրքիան շրջապատված է, անտիկ Պենելոպեի նման (3), հավակնորդներով, որոնք տենչում են նրա լքված հրապույրներին: Օժտված չլինելով վերջինիս առաքինություններով ու զսպվածությամբ, նա հաճույքով գրկից գիրկ է նետվում, որպեսզի փրկի իր գոյությունը:

Հանրահայտ է, որ եվրոպական մրցակիցներն արհեստականորեն պահպանում էին թուրքիայի կյանքը և ապահովում նրա ամբողջականությունը ոչ այն պատճառով, որ այդ կենդանի մեռյալն արժանի էր նման հոգատարության, այլ սոսկ նկատառումներով, որոնք բխում էին քաղաքական հավասարակշռության տխրահռչակ սկզբունքից: Հասարակ լեզվով դա նշանակում է, որ *Omnibus ligantibus*-ի (4) պայմաններում վեճի առարկան հայտնվել է երրորդ կրավորական դեմքի դրության մեջ, որը թույլ է տալիս նրան երկարաձգելու անփառունակ գոյությունը:

Այժմ, երբ համընդհանուր պատերազմը հարց է հարուցում վերացնելու միջազգային քաղաքականության բոլոր հին շարժառիթները, թուրքիան չի կարող խուսափել նրա համար պատմության նախապատրաստած ճակատագրից: Թող երիտթուրքերից նոր երագողները, հենվելով իրենց զինակիցների հաղթական սփյնների վրա, հույսեր փայփայեն իր երբեմնի փառքում թուրքիան վերածնելու մասին. շուտով իրականությունը կհիասթափեցնի նրանց: Նրանք կհամոզվեն, որ գերմանական նավը, որին նրանք հանձնել են իրենց բեռը, և որն առայժմ սահուն նավարկում է քաղաքական անակնկալներով հղի փոթորկոտ ծովում, առաջին իսկ անհաջողության, առաջին իսկ ալեբախման դեպքում այդ նավը չի հասպառի ծովը նետել թուրքական բալասառը, որպեսզի հանգրվանի հաշտության խաղաղ նավահանգստում:

Հաշտություն գտնել Թուրքիայի հաշվին, թերևս նույնիսկ նրա բնական անդամահատման գնով, կդառնա նույնպիսի *Kriegsunterbeschung* (5), ինչպիսին հանդիսանում է Թուրքիայի այժմյան հաղթանակը, որն անցել է ամենահամարձակ ֆանտազիայի սահմանը: Պատմության Նեմեսիսը (6) քմահաճ է ու անողոք հատկապես նրանց հանդեպ, ովքեր ռոնակոխ են անում նրա օրենքներն ընդդեմ բանականության և խղճի: Եվ հաճախ, մախքան իր դատավճիռն արձակելը, ևս մեկ անգամ և վերջին անգամ լուսողոտում է իր գոհին հույսի անսպասելի ճառագայթներով, որպեսզի առավել տառապալի լինի նրա կործանումը:

Թուրքիայի ապագա ճակատագիրը, որը բացառում է լավատեսական հեռանկարների հնարավորությունը, մա ինքն է մախապատրաստել: Այն պայմանավորված է երկու գլխավոր գործոնների կործանարար ներգործությամբ, որպիսին ընդունված է համարել ներքին քայքայումը և արտաքին ճնշումը: Այս գործոնների անհաջողությունների միջև Թուրքիան գալարվում է անօգնական, անգոր կասեցնելու նրանց քայքայիչ գործունեությունը:

Այս գույզ գործոնները, ինչպես հայտնի է, կապվում են Թուրքիայի քրիստոնյա հպատակների ճակատագրի հետ: Այն պահից, ինչ Բալկանները դուրս եկան թուրք-քրիստոնեական բախումներից, ճշված գործոնների քայքայիչ ազդեցությունը, կարծում են, կենտրոնացել են հանդեպ Թուրքիայի՝ ռուս-հայկական հարաբերություններում: Ռուսաստանը պատկերացվում է իբրև այն ծանրությունը, որը հայկական լծակով ճնշում է գործադրում Թուրքիայի վրա:

Այդպիսին է այն շրջանների կարծիքը, որոնք արտաքին վտանգի ներքո հասկանում են միայն տարածքային կորուստների հնարավորություն, իսկ ներքին քայքայման հասկացության ներքո դնում են ամեն մի ազգային խնդիր: Այդպես են մտածում ամենից առաջ թուրքական ուլեմաները՝ հոգևոր և աշխարհիկ, հին, թե նոր կոփվածքի: Դարեր շարունակ ռուսական վտանգը շեղել է Թուրքիայի ուժերը և կասեցրել նրա զարգացումը. հայկական հուզումները նպաստում են այն բանին, որպեսզի ավելի լայնամաս ռուսական որովայնը՝ կլանելու Թուրքիայի արևելյան մարզերը, այն մասերը, որոնց կորուստով խախտվում է Առաջավոր Ասիայում Թուրքական կայսրության տարածքային հենակետի աշխարհագրական ամբողջականությունը:

Այդ տեսակետն ընդունված է մաև Եվրոպայում և, իսկն ասած, ձևավորվել է եվրոպական քաղաքական աշխարհի ազդեցության ներքո, որ գաղտնի կամ բացահայտ համակրում է թուրքերին: Թե որքան էր այն ժողովրդական արևմուտքում, կարելի է դատել այն փաստից, որ նույնիսկ

Ռուսաստանին բարեկամական Ֆրանսիան չի արհամարհում այն, չասած արդեն թուրքական գործերում Ռուսաստանի պատմական հակառակորդների մասին:

Պատերազմի եռուն պահին միջազգային քաղաքականության և համաշխարհային մշակույթի հարցերին նվիրված ֆրանսիական մի ամսագիր հնարավոր գտավ իր էջերում այնպիսի մտքեր զարգացնել մեզ հետաքրքրող Թուրքիայի նկատմամբ ռուսական և հայկական հարաբերությունների թեմայի մասին, որոնք ոգով ու ձևով կարող են շարժել թերևս միայն ամենավատքար տեսակի թուրքական կամ գերմանական մամուլի նախանձը:

Այդ ամսագիրն է «*La Revue politique internationale*», որը հրատարակվում է Փարիզում 1914 թվականից: 1917 թ. մարտ-ապրիլ ամիսների համարում տպագրված է «*La tsarisme en Asie-Mineure. Les origines du problème arménien*» խորագրով հոդվածը: Հեղինակի ստորագրությունը M. Edgar Granville ինձ անձամբ ոչինչ չի ասում, բայց ամենևին չի սքողում հոդվածի հետաքրքրականությունը, որը շատ առումներով ուսանելի է (7):

Հոդվածի բովանդակությունը հանգում է հետևյալին: Մարդկության ներկա միջոցին ապրած մեծ դրամայում ռուսական ցարիզմին է պատկանում ամենատխուր դերը: Այժմ, երբ Ռուսաստանի բուն դաշնակիցների համար հնարավորություն է ստեղծվել ազատ քննադատելու տապալված վարչակարգը, որը երեք դար շարունակ թունավորում էր Եվրոպայի սթնուրտը, թույլատրելի է կանգ առնել ցարիզմի արտաքին քաղաքականության մեկ գլխի վրա, որի հիմնական զսպանակները հեռու են բավարար չափով հայտնի լինելուց, չնայած մեծ շոինդին, որով մեծահոգի, բայց ոչ աներածեշտ չափի իրազեկ մտքերը զբաղվել են նրանով: Խոսքը Հայկական հիմնահարցի մասին է: Համաշխարհային դրամայի մախապատրաստական պահերի մեջ, որոնք ստիպեցին մեծ տերություններին կռվի բռնվել, Հայկական հարցը եղել է ամենակարևորներից մեկը, չափից դուրս բարդ մի հարց, որի հիմնական նշանակությունը թերևս նկատելի էր արևելյան գործերին քաջածանոթ որոշ դիտորդների: Նրանք էլ հենց երկուտելով էին հետևում Հայկական հարցին Բալկանյան տագնապի և Համաշխարհային պատերազմի միջև ընկած կարճ ժամանակահատվածում, կանխազգալով նրանում ամբողջ Եվրոպայի համար հասունացող վտանգը: Նման գիտակների քվին է դասում հեղինակը, իհարկե, բացի իրենից, մաև մի քանի անգլիացի պառլամենտականների, ովքեր 1913 և 1914 թթ. Համայնքների պալատում իրենց իսկ կատարած հարցապնդման առթիվ կայացած վիճարանություններում՝ ռուս-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ,

մատնանշել էին, որ ցարիզմի գաղտնի գործունեությունը Փոքր Ասիայում ամբողջ Արևելյան ճգնաժամի շարժիչն է, պատրաստ պոռթկալու հաճախարհային աղետի:

Հեղինակը վկայակոչում է այս վկայությունները, որովհետև «մամուլի կողմից մոլորության մեջ զգված հասարակական կարծիքը արևելյան գործերի մասին սովորաբար կազմում է խիստ գրավիչ, բայց չափից դուրս մանկամիտ կարծիք. մա հավատ է ընծայում գայլի և գառան մասին առակին, մոլեռանդ և վայրագ մահմեդականի, որն իր ժամանակը անցկացնում է հալածելով անմեղ և հրեշտականման արևելյան քրիստոնյաներին: Եվրոպական առասպելը այլ մեղավոր չի ճանաչում, բացի մեկից՝ իսլամից: Ի դեմս Արևելքի քրիստոնյաների մա տեսնում է անբիծ զոհերի, ի դեմս ուղղափառների հովանավոր Ռուսաստանի՝ Արևելքի բոլոր ճնշված ազգությունների գործազուր մոր: Հենց այդ դարավոր առասպելի շնորհիվ են հայերը կարողացել ձեռք բերել քաղաքակիրթ աշխարհի բարոյական հովանավորությունը և քչերն են հետաքրքրվել իմամալու, թե արդյո՞ք Արևելքի խառնակությունների ետևում չի եղել *metteur en scene* (8), որ աշխատել է երկարաձգել անիշխանությունն այդ երկրներում, որպեսզի հարմար պահին օգտագործի դրանք: Բոլոր սխալները, ամբողջ պատասխանատվությունը իսլամի վրա բարդելը, թվում է, հարմար էր նրանց, ովքեր ամենուր բավարարվում էին ընդհանուր կարծիքներով և ովքեր մեղություն չէին քաշում խորանալ հիմնահարցի էության մեջ, որպեսզի ըմբռնեն նրանց իսկական նշանակությունը: Մարդիկ հազվադեպ էին ուզում հասկանալ, որ Արևելքի թույնը, որն անդամալուծում է իսլամական վերածնունդին և թուրք-քրիստոնեական հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված ջանքերը, նույնական էր այն թույնի հետ, որով ցարիզմը թունավորում էր Ռուսաստանը, բարոյապես պատռելուց նրան ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայից: Ավելի քան մեկ դար Օսմանյան կայսրության քաղաքական բժիշկները հավատում էին իրենց խնամարկյալի անբուժելի հիվանդությանը, որին նրանք քանիցս կամխագուշակում էին անխուսափելի մահ, գլխի չընկնելով, որ առավել հասարակ և առավել արդյունավետ բուժման մեթոդը՝ օրգանիզմից օտար խարդավանքի թույնի հեռացումն է, անոսրացնելով այն ռուսական քաղաքականությանը տարբեր ոգով»:

Այսպիսին են ֆրանսիական ամսագրի մտքերը, որոնք լիովին բնութագրում են որոշակի դիրքավորում Թուրքական և, կամ ինչպես անվանում են, Արևելյան հարցում: Չարիքի արմատը, հետևաբար, օտարերկրյա և գերազանցապես ռուսական խարդավանքների մեջ է: Չլինեին դրանք, Թուրքիան, իբր թե, վաղուց փետրավորված կլիներ, վաղուց ծածկված կլիներ

եվրոպական մշակույթի նրբափետուրներով: Դրա երաշխիքն են՝ իսլամի դեմոկրատական ոգին և անատոլիական հեզ թուրք գեղջուկի դյուրաթեքությունը դեպի մշակույթը. «Բոլոր կշիռ ունեցող արևելագետներն Անգլիայում, ինչպես և մյուս երկրներում, համաձայն են այն բանում, - հայտարարում է հողվածի հեղինակը, - որ Դուրանը ամենևին էլ չի արգելում իսլամի քաղաքական հաստատությունների վերակազմակերպումը, որի ըստ էության դեմոկրատական ոգին զնում է ամենաառաջադիմական բարեփոխումների, եթե նրանք, այդ բարեփոխումները, զգեստավորված են մահմեդական ձևով, բխում են մահմեդական անկախ կառավարությունից, որը զերծ է արտաքին ամեն մի ճնշումից: Անատոլիական գյուղացին, որի գովքը երգեցին բոլոր այն անգլիացիները, ովքեր նրանց հետ շփման մեջ էին մտել այս պատերազմի ընթացքում, բացառում է կտրուկ միջոցների անհրաժեշտությունը, որին պետք է ենթարկվեին ուրիշ ժողովուրդներ նախքան բարեմորզումների ուղին ոտք դնելը: Նրա առասպելական հնազանդությունը բույլ է տալիս ենթադրել, որ մա առանց դիմադրության կընդունի ամենախոր փոփոխությունները, միայն թե նրան սովորեցնեն այն բանին, ինչի պակասը մա ունի ամենից առաջ՝ գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ, որոնք նրա բարեկեցության անբաժան պայմանն են»:

«Եթե ես պնդում եմ այդ կետի վրա, - շարունակում է հեղինակը, - ապա ի նկատի առնելով այն, որ Հայկական հարցը Եվրոպայում միշտ ներկայացվել է իբրև դարավոր բախում «մահմեդական մոլեռանդության», որը քաղաքակրթությանը չի ենթարկվում, և հայկական ոգու միջև, որը մերձեցնում է փնտրում Արևմտքի հետ դեռ այն ժամանակներից, ինչ գոյություն ունեն հայերը Փոքր Ասիայում: Հակամարտությունը այլ բան չէ, քան օտարերկրյա խարդավանքների ոչ վաղ ժամանակների արհեստական պտուղ, քանզի մի պարզ հայացքը անցյալի թուրք-հայկական հարաբերությունների վրա մեզ ցույց է տալիս, որ երկու ժողովուրդներն էլ ապրել են բարի համամտությամբ առանց որևէ բախման, որը կարող էր նրանց խորթացնել միմյանցից»:

Ես վկայակոչեցի գրեթե *in extenso* (9) գլխավոր դրույթները, որոնք զարգացվում են ֆրանսիական ամսագրի հողվածում և կազմում են Թուրքական հարցի վերաբերյալ նրա հեղինակի աշխարհայացքի հիմքը: Նրա ելակետները կամխորոշում են ռուս-հայկական և թուրք-հայկական հարաբերությունների վերաբերյալ հետագա դատողություններն ու լուսարանումը: Ռուսաստանի ռազմատենչ քաղաքականությունը, ռուսական դիվանագիտության խարդավանքները և դրանով պայմանավորված Եվրոպայի միջամտությունը թուրքական գործերին, հեղինակի պատ-

կերացմամբ հանդիսանում են թուրքիայի բոլոր աղետների միակ պատճառը, Արևելյան և նրա հոգեզավակ Հայկական հարցերի հիմնական զայանակը:

Հողվածի հեղինակից, հողված, որն իր եղանակով շատ է դուրս գալիս նրա իմացության սահմաններից, կարելի կլիներ սպասել ավելի թարմ մտքեր: Նրա հավակնությունները չեն համապատասխանում նրա մակերեսային և թեթևամիտ վերաբերմունքին հայկական վշտի հանդեպ, վերաբերմունք, որը բխում է արևելյան գործերում մույնքան խղճուկ, որքան և հնացած աշխարհըմբռնման: Աղմկալի ելույթն ընդդեմ գայլի և գառան մասին դարավոր առակի թույլ էր տալիս հուսալ, որ մեզ ցույց կտրվի այն կանաչ արոտավայրը, որտեղ գառը արածում է խաղաղորեն գայլի կողքին: Դա անհամեմատ ավելի դժվարին խնդիր է, քան հին երգը նորից ու նորից երգելը, ինչը հեղինակը գերադասել է անել՝ հասցնելով այն ճղճղան ակորդների:

Նրան չի հաջողվել մեկնաբանվող հարցի դիվանագիտական մակերևույթից իջնել պատմական հիմնախնդրի խորքը, որպեսզի ըմբռնի նրա ծագումնաբանությունը այնպիսի լրջախոհությամբ, որին այն արժանի է: Եվ դա չէր կարելի սպասել մի մարդուց, որը թույլատրելի է համարում խարդավանքների վրա հիմնավորել պատմական բարդ երևույթի հիմքն ու բարձրակետը, որը մեկ դար չէ, որ զբաղեցրել քաղաքակիրթ աշխարհը:

Պատմական կոնցեպցիայի բացակայությունն առավել ևս ուժեղ է անդրադարձել հայ-թուրքական հարաբերությունների մեկնաբանության վրա: Նրա հայացքը հազիվ է հասնում մինչև XIX դարի կեսերը, իսկ թափանցել ավելի հեռուն, հաղթահարել անցյալ երկարուժիգ դարերի խավարը այն ի գորտու չէ: Դրա համար էլ Հայկական հարցի արմատները փնտրելիս նրա մտքերը խրվում են «առասական խարդավանքի» մակարդակի վրա և չեն կարողանում բարձրանալ տանելի պատմական հորիզոնի վրա, որպեսզի ընդգրկեն այն կյանքի ողբերգությունը, որ ստեղծեց Հայկական հարցը թուրքիայում: Միայն այն ժամանակ կարելի կլիներ դիվանագիտական խնդրի տակ տեսնել գերանը, որի վրա հանգչում են և՛ հայկական վիշտը և՛ թուրքական հիմնահարցը:

Եթե մենք կանգ առանք մեզ հետաքրքրող հարցերի մակերեսային մեկնաբանության վրա, ապա այն պատճառով, որ դա այն ստորագրող հեղինակի անհատական ստեղծագործությունը չէ: Նրա արտահայտած հայացքները, հակառակ հեղինակի հավակնությանը, ավելի քան ծեծված են, քան այն դրույթները որոնց դեմ զինվում է հեղինակը: Նրան պատկանում են թերևս միայն շարադրանքի գունեղությունն իր քացահայտ թուրքասի-

րությամբ՝ հնամաշ տեսակետները մատուցվում են իբրև սառած ճաշ՝ տաքացված դեպի թուրքերը տածած քնքույշ ջերմությամբ. ակամայից հարց է ծագում, արդյո՞ք երիտթուրքական ֆես չի զարդարում այդ ֆրանկ հեղինակի գլուխը: Դատապաշտպանի դերը ես ամենևին էլ իբրև կշտամբանք չեմ ներկայացնում ֆեսին. ես ինքս եմ պատրաստվում քննարկել նրանց ընտրած հարցերը հենց օսմանաշինական պետական շահերի տեսանկյունից՝ կանգնելով պատմական ըմբռնողության հիմքի վրա և ոչ թե դեզերելով դիվանագիտական խորամանկությունների կիրճերում:

Արտաքին ճնշումը թուրքիայի վրա, որից տրտմջում է օսմանյան հայրենասերը, ամենևին էլ թուրքիայի քայքայման պատճառը չէ, այլ միայն նրա վերասերման ցուցանիշը: Տերությունների միջամտությունը պայմանավորված է հենց թուրքիայի հիվանդագին դրությամբ և նրանց դիվանագիտությունը ջանում է կարգավորել միջամտությունը, քայց աղետների պատճառը դա չէ:

Քաղաքակիրթ երկրների արտադրողական ուժերի չտեսնված աճն իր հարվածն ուղղում է թուրքիայի վրա, հետևելով ուժերի բաշխման բնական օրենքին: Ինչպես որ լեցուն ջրավազանի ջուրը ճնշումով թափվելու է հարևան դատարկ փոսը, այնպես էլ հազեցած եվրոպական միջավայրը պարզվում է ցածր արտադրողականության երկրների ուղղությամբ: Այդ առումով սուլթանի կայսրությունը, փա՛ռք Ալլահին, դատարկ սակառ է: Թուրքերը պետք է անսահման երախտապարտ լինեն հենց եվրոպական դիվանագիտությանն այն բանի համար, որ այն կասեցնում էր արտաքին գրեռը, և մի ամբողջ հարյուրամյակով հետաձգեց թուրքիայի փլուզումը. շնորհիվ նրա առաջ քաշած օսմանյան տիրույթների տարածքային անձեռնմխելիության կարգախոսի: Այդ կարգախոսը, սակայն, իբրև միջազգային քաղաքականության պարտադիր փաստարկ, այժմ սպառել է իր հրամայական եղանակը: Ռուսաստանի ներկա դրության պայմաններում, որի դեմ էլ այն իսկն ասած ուղղված էր իր սուր սայրով, կորցրել է իր պատմական հիմքը: Այսուհետև թուրքիայի status quo-ն պահպանելու մասին հոգատարությունը պետք է մի կողմ նետվի և հիվանդ մարդու մակատագիրը, վերջապես, կգտնի իր լուծումը:

Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների քաղաքականությունը, որը գերազանցապես հենվում է տնտեսական շահերի վրա, իր նոր փուլում պահանջում է ամենից առաջ հայանի պետական իրավակարգ: Քանի դեռ թուրքիայի վրա մայում էին սուկ իբրև շուկայի՝ իրացնելու էժան ապրանք, կարող էին և չափսոսալ և փաստորեն քիչ էին հոգ տանում թուրքիայի ներքին կացությանը: Բայց այսուհետև սուլթանական տիրույթները պետք

են ոչ միայն որպես շուկա, այլև օգտագործելու համար զուր տեղն ընկած բնական հարստությունները, ստեղծագործ աշխատանքի և կապիտալի ներդրման ասպարեզ. նրանց ներքին դրությունը չի կարող անտարբեր համարվել: Թուրքիայում պետք է հայտնի իրավական կարգ հաստատվի իբրև անհրաժեշտ պայման ցանկացած ձեռներեցության համար:

Թուրքիան այնքան հեռու է ժամանակակից պետություն հասկացությունից, որ նրա համագոյակցությունը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ չի կարելի անոմալիա չհամարել: Նա քիչ ընդհանուր բան ունի եվրոպական պետականության հզոր կառույցի հետ: Թուրքիան եղել է և մնում է զինվորական վրան, որը պահվում է բռնության և բռնակալության ցցերով: Թուրքերն իրենք անկեղծության պահին օսմանյան կարգը բնութագրում են իբրև «Նիզամ ալթընդա հայդուզ» (10). այսինքն՝ կազմակերպված կողոպուտ, սահմանում, որը հենց վերջերս սատարվում էր նաև նրանց գերմանացի բարեկամների կողմից¹:

«Սահմանադրությունը» մազաչափ իսկ չի փոխում վարչակարգի էությունը, ինչպես որ եվրոպական գլխարկը թուրքի գլխին չի փոխվի վերջինիս սոփտայի իմաստությամբ լցված գլուխը: Եվրոպացին և կուլտուրական շնորհներով օժտված ամեն մի մասնագետ չի կարող ապրել թուրքական ճնշման մթնոլորտում: Եթե Եվրոպան ցանկանում է օգտագործել թուրքական տիրույթները, պետք է ձգտի Թուրքիայի վերափոխմանը, այնտեղ կարգուկանոնի հաստատմանը, որոնք կերաշխավորեն լայն արտադրողականության հնարավորություն և ազատություն: Բարեփոխումները պետք է նախորդեն կամ նրանք պետք է ուղեկցեն եվրոպական աշխատանքի և կապիտալի երբև Թուրքիայում: Բայց արդյո՞ք հնարավոր է թուրքական կարգի բարեփոխումն այն ձևով, ինչ որ մինչև հիմա ենթադրում էր եվրոպական դիվանագիտությունը:

Թուրքիան ճանաչողները վաղուց այն համեմատում էին կիսախաբխույ տան հետ, որն ամեն վայրկյան պատրաստ է փլուզվել և ճզմել ոչ միայն բնակիչներին, այլև անցորդներին: Փլուզումը կարելի էր կանխել, ինչպես որ սովորաբար արվում է, ժամանակին վերանորոգումով. սակայն Թուրքիայի վերանորոգման բոլոր ժամկետները բաց են թողնվել: Այժմ բարենորոգումների մուրճի փոքր իսկ հարվածից Թուրքական կայսրության ամբողջ շինությունը կխորտակվի: Միակ միջոցը, որ մնում է, հիմնիվեր քանդել ամբողջ շինությունը և բեկորներից կառուցել նորը: Թուրքերն իրենք հիանալի հասկանում են այդ պարագան, բնագոյաբար դիմադրում են բարեփոխումների

փորձերին՝ բխելու լինեն դրանք ներքին, թե արտաքին ճնշումից: Ուղղափառ օսմանցու ընթացմամբ բարեփոխումը Թուրքիայի համար հավասարազոր է վիրաբույժի դանակին անատոմիական սրահում: Տխրահռչակ բանգիմաթներով (11) բարեփոխումների պատմությունը համոզիչ կերպով ապացուցում է Թուրքիայում կառուցողական ջանքերի ամբողջ ապարդյունությունը: Լայնածավալ բարեփոխումների մեծադորդ հռչակմանը, եվրոպական պետականության սկզբունքների ընդունմանը, անկախ անկեղծության աստիճանից, սկզբից ևեթ ուղեկցում էր լիակատար անգորությունը՝ անցնելու խոսքից գործի և գործուն արմատականության:

Թանգիմաթի հեղինակներ սուլթան Աբդուլ Մեջիդը (12) և Ռեշիդ փաշան (13) կամ նշանավոր Միդհատ փաշան (14)՝ սահմանադրական կարգի կողմնակիցը, անկասկած, լի էին բարի մտադրություններով՝ իրենց հայրենիքը դուրս բերելու զարգացման նոր ուղի: Բայց նրանց ջանքերը խորտակվեցին՝ բախվելով թուրքական քաղաքացիության ժայռերին. նորամուծությունների փորձերը դիպում էին իբրև հայրենի պետականության հիմքերի դեմ ուղղված սոսնձություն:

Ինչով էլ որ բացատրելու լինեն թուրքական անշարժությունը, փաստը մնում է ակնհայտ: Անարդարացի կլիներ Թուրքական կայսրության հետամնացության համար մեղքը բարդել, ինչպես որ դա հաճախ է արվում, քաղաքականապես տիրապետող թուրք ժողովրդի մտավոր պակասության վրա: Թուրքական ռասայի բնութագրությունը միշտ չէ որ կիրառելի է ժամանակակից օսմանցիների նկատմամբ: Պատմության մեջ թուրքական ցեղերը ներկայացվում են իբրև անսովոր գործության ավերասփյուռ և խորտակիչ մի տարերք: Մոնղոլիայի տափաստաններից մինչև Ադրիատիկի ափերը սլանում էին պատմության այդ տխրահռչակ բռնաբարիչները մրրիկի մման, իրենց ահեղ ու հաղթական երթով ավերելով քաղաքակիրթ երկրների ու ժողովուրդների դարավոր մկաճումները, չթողնելով ոչինչ, բացի անծայրածիր ավերակներից՝ ծածկված մոխիրներով և հեղված արյամբ: Հենց նրանց մասին կարելի է ասել, որ մռայլ ամբոխով նրանք անցան երկրիս վրայով, «դարերին չնետելով ո՛չ բարերեր միտք, ո՛չ համճարի սկսած գործ»:

Այդ իսկական վանդալիզմը յուրահատուկ էր և օդուզների թյուրքական այն ցեղին, որին բախտ վիճակվեց ընդունելու Բյուզանդիայի մեծ ժառանգությունը: Այժմյան օսմանները, ռասայական գծերի բոլոր կայունությամբ հանդերձ, նշանակալիորեն հեռացել են իրենց նախնիներից, առ այսօր էլ շարունակվող միաձուլման գործընթացում ամենատարբեր ծագման տեր էթնիկական զանգվածի հետ, որով այնքան հարուստ է եղել Առաջավոր

¹ Das Türkische Reich, von Molbeck, Chesney und Michelssoen, S. 281.

Ասիան և որը ամենևին էլ չի սպառնում առկա ժողովուրդներով, որոնք առ այսօր էլ պահպանել են իրենց ազգային դիմագիծը: Ժամանակակից թուրքը յուրատեսակ էթնիկական բազմախառնուրդ է, որի մեջ օղուգական արյան տոկոսը նույնքան է, որքան ժամանակակից հունգարացիների մեջ՝ հարավուսական տափաստաններում երբեմն թափառող ուզրերի արյունը: Օսմանյան և ընդհանրապես թուրքի առաջավորասիական տիպը, որքան էլ որ այն տարբեր լինի գանազան վայրերում՝ կախված նրանց ներծածած հին կուլտուրայի արյունից, բայց շատ հեռու է իսկական թուրքական նախատիպից: Նա բավականաչափ փոխվել է, բավականաչափ ազնվացել է ֆիզիկապես իր նախնիների համեմատությամբ, որոնց մոնղոլական անճոռնի դիմագծերը սարսափելի տպավորություն էին գործում (15): Այդ նկատառումներով էլ Թուրքիայի ժամանակակից կացությունը բացատրելիս թուրքի բնական անընդունակությունը վկայակոչելը չի կարող լուրջ փաստարկ ծառայել:

Նույնքան անարդարացի է նրանց դավամած իսլամը վկայակոչելն իբրև առաջընթացին թշնամական ուսմունք: Մահմեդական պետական իշխանության արատավորությունն ամբողջովին իսլամին վերագրելը նույնքան անթույլատրելի կլիներ, որքան միջնադարյան պապության մեղքերը Քրիստոսի ուսմունքի վրա բարդելը: Ավտոկրատիան ամենուր միտում է ունեցել հենարան փնտրել կրոնի մեջ, դառնալ թեոկրատիա, նրա հաջողությունը չափվում է տվյալ միջավայրի կրոնական ինքնագիտակցության մակարդակով և մտավոր ընդհանուր զարգացմամբ:

Իսլամը պատասխանատու է Թուրքիայի ճակատագրի համար այնքանով, որ դառնալով մի կույր գործիչ պետական իշխանության ձեռքին, ծառայում է իբրև զարգացման արգելակ: Մուլթամական կառավարությունը կառչում էր նրանից և նրա անունով սքողում իր բոլոր արատները: Անսխալականության զուտ կրոնական սկզբունքը և սրբազնությունը կրոնի հետ միանման չափով դրվում էր մակ պետական ու հասարակական հաստատությունների համար: Դրա համար էլ փոփոխությունները պետական հաստատություններում, կառավարման ձևերում դիտվում են իբրև հակակրոնական ակտ, որը համահավասար է ուսնձգության սրբության դեմ: Բարեփոխիչները և բարեփոխությունների կողմնակիցները դրանով իսկ իրենց նկատմամբ պետք է կասկած հարուցել տային իբրև հակապետական գործիչներ ուղղափառ, իսկ իրականում կրոնական տգիտության մեջ քարացած մահմեդականների աչքում:

Օսմանյան պետական իշխանությունը, հիմնվելով բոլոր տեսակի տգիտություններից վատթարագույնի՝ այն է՝ կրոնական խավարամտության

վրա, որը մուլեանդություն է ծնում, պահպանում է իր հետամնաց գոյությունն ի վնաս երկրի բնական զարգացման:

Նման մի բան Եվրոպան ապրել է կաթոլիկական միջնադարում: Իր կյանքի այդ փուլից նա դուրս պրծավ ռեֆորմացիայի հնոցի միջով, որը մաքրագրեծեց կրոնական միտքը նրան խորք բոլոր շերտանստվածքներից: Արևմուտքում ռեֆորմացիոն շարժմանը նախորդեց Վերածնության դարաշրջանը, որն ազատագրեց մարդկային միտքը կաշկանդող կապանքներից և դրանով իսկ նախապատրաստեց կրոնական մտքի ազատագրումը դարավոր նախապաշարուններից ու սնոտիապաշտությունից: Կրոնական հայացքներն իրենց էությանը պահպանողական են և այդ հատկանիշը խորապես յուրահատուկ է իսլամին: Նրա ռեֆորմացիան հնարավոր է միայն եվրոպական քաղաքակրթության ազատագրական ոգու ճնշման տակ: Այդպիսով, թուրքական իրականության մեջ իսլամը հետադիմական սկզբունք է, որը կասեցնում է եվրոպականության ներթափանցումը Թուրքիա: Մյուս կողմից, իսլամը կարող է դառնալ առաջընթացի լծակ միայն նրա բարեփոխման պայմանով, որը հնարավոր է բացառապես եվրոպական մշակույթի ազդեցության ներքո:

Այդ կախարդական շրջանակի մեջ անիմաստ քարշ են գալիս մահմեդականությունը և նրա սատարած թուրքական պետությունը: Ինչպե՞ս դուրս պրծնել այդ շրջանակից:

Պատասխանը տալիս է բուն Թուրքիայի պատմությունը: Թուրքական տիրակալները հնարավորություն ունեին բարեփոխումների նպատակի համար օգտագործել այն էթնիկական նյութը, որը կազմում էր թուրքերի նվաճած կայսրության մշակութային և տնտեսական հիմքը, և որը մնացել էր այդպիսին մակ նրանց տիրապետության ժամանակաշրջանում: Խոսքը գնում է Թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին: Հենց նրանք պետք է ծառայեն իբրև եվրոպականության փոխանցողներ թուրքական իրականություն:

Այստեղ մենք մտենում ենք «հիվանդ մարդու» հիվանդ տեղին: Ներկա պահին շատ դժվար է հաղթահարել թուրքական պետականության պատմության մեջ քրիստոնյա ժողովուրդների մշակութային մասին նախապաշարյալ և սխալ կազմված պատկերացումը, պատկերացում, որը թուրքերի հետ միասին դժբախտաբար բաժանում է մակ եվրոպական դիվանագիտությունը:

Ըստ տարածում գտած կարծիքի, քրիստոնյա ժողովուրդները դիտվում են իբրև թշնամական ուժ, պայթուցիկ նյութ, որոնք պատրաստ են բռնկվել և ներսից պայթեցնել թուրքական պետությունը: Այդ կարծիքը կազմվել է

վերջին ժամանակների իրադարձությունների ազդեցության ներքո, որոնք հարց բարձրացրեցին բարեփոխումների ուղիով բարելավել քրիստոնյա ժողովուրդների կենցաղը կամ ազատագրել նրանց անտանելի վարչակարգի ճնշումից: Քրիստոնեական շարժումը, որը վաղուց է սկսվել, թուրքական իշխանությունների կողմից նրա հանդեպ ճիշտ վերաբերմունքի դեպքում, պետք է խթան ծառայեր նոր շինարարության համար: Հենվելով քրիստոնեական, նոր հովերի հանդեպ ավելի զգայուն տարրերի վրա, թուրքական գործիչները կկարողանային երկիրը դուրս հանել լճացումից և նոր ոգի ներշնչել նրան:

Մինչդեռ, ճակատագրական թյուրըմկալմամբ, թուրքական իշխանությունները գերադասեցին ընթանալ իրենց ավելի մատչելի ուղիով, ջանալով ճնշել շարժումը, նոր կյանքի բնական բաղձանքը, կորցնել քրիստոնեական ժողովուրդների վստահությունը և դրանով իսկ զրկել կայսրությունն իր պատմական հիմքից:

Թուրքական կառավարության գլուխ կանգնած անձինք, իրենց մտավոր ու պետական պատրաստությամբ, ընդունակ չէին հասկանալու, թե որպիսի վիթխարի նշանակություն ունեին քրիստոնյա ժողովուրդները թուրքական պետականության կազմավորման գործում: Դրանք առաջմահերթ կարևորության գործոններ են: Ով իր համար չի պարզել Թուրքական հարցի այդ կողմը, նա բնավ երբեք չի ըմբռնի սուլթանների կայսրության բարձրացման և անկման իսկական պատճառները:

Հայտնի է, որ ամեն մի պետական կառուցվածքի համար, առավել ևս գուտ ռազմական բնույթի պետության համար՝ չտեսնված ռազմական հզորությամբ, որպիսին Թուրքիան էր, ամենից առաջ անհրաժեշտ են նյութական մեծ ռեսուրսներ: Մրանք հմարավոր են սոսկ ընդհանրապես երկրի մշակութային ծաղկման հայտնի զարգացման դեպքում: Արդյո՞ք ի վիճակի էին օսմանցի հովիվները, որոնք իրենց հոտերով դեգերում էին և դեռ այսօր էլ չեն խորթացել վաչկատուն կյանքին, ստեղծել պետության համար նյութական և հոգևոր արժեքներ: Օսմանցիները քաղում էին ուրիշի աշխատանքով ստեղծված պատուները, նրանք օգտվում էին այն ժողովուրդների դարերով կուտակած թանկարժեք պաշարից, որոնցից ժառանգել էին այն վեհասպանծ մշակութային տաճարը, որը Բյուզանդիա էր կոչվում: Թուրքերի ռազմական փառքը և տիրապետությունն անհմարին կլինեին առանց այն կապիտալի և արտադրողական ուժերի, որոնցով այնքան հարուստ էր երկիրը ի դեմս հենց իր բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչության:

Սելիմ Ահեղը (16), Մուկեյման Փառահեղը (17)՝ ռազմական ցուլի այդ անվիճելի զագաթները, կարող էին հայտնվել, որքան էլ որ բարձր լինեին

թուրքերի ռազմական քաջությունը, սոսկ դարավոր մշակութային աշխատանքով պարարտացված գետնի վրա: Ռազմական գործում թուրքական ցեղերի կազմակերպչական ընդունակությունները չի կարելի ժխտել: Բայց ինչպես որ միայն սերմի լավորակությունը դեռևս չի երաշխավորում լավ ծլարձակում, այլ պահանջվում է նաև հարմար հող, այդպես էլ թուրքական ռազմական տաղանդը անպատու կլինեիր առանց այն մշակութային և տնտեսական հենքի, որի վրա նա ծավալվեց տարերային ուժով:

Շատ վայրերում և վաղեմի ժամանակներից թուրքական ցեղերը փորձել են հիմնել և հիմնել են պետություններ, բայց նրանք աչքի չէին ընկնում ո՛չ կայունությամբ, ո՛չ էլ ազդեցիկ գործությամբ: Նրանց հաջողվեց կազմավորել համաշխարհային ահարկու պետություն սոսկ բյուզանդական մշակութային աշխարհի սահմաններում, և ամենևին էլ ոչ այն պատճառով, որ օսմանցիներն առավել շնորհաշատ դուրս եկան իրենց ազգակից ցեղերից:

Հաջողության գաղամիքը թաքնված էր հենց այս անսպառ հարստության դիզվածքում, ստեղծագործ աշխատանքի այն ավյունի մեջ, որը նրանք գտան բյուզանդական ժողովուրդների մոտ և որը նրանք մսխեցին շռայլորեն ու անհոգ կերպով: «Թուրքերը ոչինչ չեն արտադրում, - ասում է Թուրքիայի պատմաբաններից մեկը, - ոչինչ չեն ստեղծում. դրա համար էլ հարստությունները, որոնք նրանք կուտակված գտան նվաճված ժողովուրդների մոտ, այժմ բոլորն արդեն մսխված է, և նրանք աղքատության գիրկն են ընկել, որը, ըստ երևույթին, դեռևս իր վերջնակետին չի հասել»:

Թուրքական տարրը եղել և մնացել է զինվորական կաստա և պետության ռազմական հզորության հիմք: Իսկ քրիստոնյա ժողովուրդները և ընդհանրապես բնակչության ոչ մահմեդական խավերը կազմել են աշխատավոր զանգված, կայսրության տնտեսական բարեկեցության և ֆինանսական ուժերի գլխավոր աղբյուրը:

Ի միջի այլոց, ռազմական գործի վերաբերյալ պետք է լուրջ վերապահություն անել: Ճիշտ է, օրենքով քրիստոնյաները հեռացված էին զինվորական ծառայությունից, բայց նրանք փաստորեն այն կատարում էին շատ ավելի ծանր ձևով, քան իսլամի հետևորդները: Հայտնի է, որ թուրքերի նվաճողական բանակի ուժը հիմնված էր եմիլերիների գնդերի վրա: Բայց ինչը որ հասարակությանը թերևս հայտնի չէ, դա այն է, որ այդ գնդերը հավաքագրվում էին քրիստոնյա երեխաներից, որոնց բռնի և անմարդկային ձևով խլում էին ծնողներից և դաստիարակում մահմեդական ոգով: Չորսհավաքը, որ հատուկ տերմինով անվանվում էր դեշիրմե (18), անցկացվում էր հույների, հայերի, բուլղարների, բուսնիացիների և առնաուսների մեջ: «Բոլոր ծնվողները ծնվում են իսլամի համար», - հռչակում է թուրքական ասաց-

վածքը: Եվ խլելով քրիստոնյա դժբախտ տղաներին, նրանց այնպիսի կարգապահական բովով էին անցկացնում, որ «նրանք վերահաված արծաթի մման էին դառնում», ինչպես արտահայտվել է XVII դարի թուրք գրող Խոջաբեյը (19), Թուրքական կայսրության անկման պատճառների մասին աշխատության հեղինակը: Եմիչերական գնդերի կազմակերպումը հառնում է սուլթան Օրխանի՝ հարստության հիմնադիր Օսմանի հաջորդի (20), ժամանակներից: Հետևաբար, եմիչերիները գոյություն ունեն օսմանյան պետականության հենց սկզբից: Նրանք նոր ժամանակների առաջին կանոնավոր հետևազորն էին, որին էլ պարտական էր օսմանյան նվաճողական բանակն իր անմասխընթաց հաջողություններով: Այնհայտ է, որ ռազմական գործում էլ քրիստոնեական նյութը «ռազմատենչ» թուրքերի ուժի գլխավոր աղբյուրն էր:

Եթե քրիստոնյա ժողովուրդները ռազմական առումով «վերահաված արծաթ» էին, ապա պետական տնտեսության ասպարեզում նրանք զուտ ոսկի էին: Այդ դրույթն ասպացուցվում է ոչ միայն ընդհանուր պատմական բնույթի նկատառումներով, այլև լիովին օբյեկտիվ տվյալներով, ինչպես կտեսնենք, հիմա: Թվում է, թե դա պետք է ընկներ որոշակի պետական քաղաքականության հիմքում: Քրիստոնյաների հովանավորությունը՝ հավասարազոր պետական զանձարանի պահպանությանը, պետք է դառնար ներքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքը: Մինչդեռ օսմանյան կառավարությունը, չհասկանալով այդ հասարակ արքսիտման, դարեր շարունակ հետապնդում էր մի քաղաքականություն, որն այնքան կործանարար էր քրիստոնյաների և հավասարապես սեփական պետության համար: Այդ քաղաքականությունը և նրա հետևանքները լավագույնս լուսաբանվում են ըստ հետևյալ պատմական տեղեկանքի:

Թուրքական տիրույթները Առաջավոր Ասիայում կազմված են Անատոլիա, Հայաստան, Սիրիա, Քրդստան և Արաբական Իրաք մահանգներից: Քրիստոնյա ազգաբնակչությունն այդ երկրներում թուրքերից առաջ և հետո հանգում էր երեք հիմնական խմբերի՝ հույն, հայ և ասորի ազգությունների: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրը, ճիշտ է, ուներ իր մայր երկիրը, իր հայրենիքը, սակայն նրանք սփռված էին ամբողջ Առաջավոր Ասիայում՝ Բաղդադից մինչև Կոստանդնուպոլիս: Անիրազեկ անձինք հաճախ պնդում են, որ թուրքերի համեմատությամբ քրիստոնյա ժողովուրդները Փոքր Ասիայում եկվոր տարրեր են: Վիտալ Քինեն, Ասիական Թուրքիայի վերաբերյալ ծավալուն, բայց, ցավոք սրտի, շատ պակասավոր աշխատության հեղինակը (21), զովասանքի արժանի եռանդով, հաճախ կատարում է պատմական բնույթի էքսկուրսներ: Անատոլիական գավառների հայերի

ամնչությամբ պնդում է, որ նրանք այստեղ են գաղթել առաջին Սեֆյանների, առավելապես շահ Արբաս I-ի օրոք, XVII դարի սկզբին: Նույն տեսակետն է նա պաշտպանում Բուրսայի և Իզմիտի հայերի ամնչությամբ:

Մինչդեռ հայտնի է, որ դեռևս XV դարում Կոստանդնուպոլսի գրավման ժամանակ Բուրսայում հայ եպիսկոպոս էր նստում և նա հայտարարվեց Փոքր Ասիայում բնակվող բոլոր հայերի հովվապետ (22): Ծայրագույն կես Աղոմանդայում (23) խաչակրաց արշավանքների ժամանակ շուրջ 30.000 հայեր հարեցին խաչակիրներին: Մենք կարող ենք հավատացնել Քինենին և նրա մասն մտածողներին, որ ամբողջ փոքրասիական թերակղզու տարածքում չկա մի կես, որտեղ հայերը չլինեին բնիկ բնակիչներ, հաստատված այնտեղ թուրքերի հայտնվելուց շատ առաջ:

Քինեի խոսքերը կարող են ընդունելի լինել միայն այն իմաստով, որ հայ բնակչությունը Փոքր Ասիայում մշտապես թարմանում էր Հայաստանի բուն մահանգներից ելածների նոր մակընթացությամբ, ընդ որում մեծ մասամբ թուրքական սուլթաններն իրենք էին բռնի արմատախիլ անում իրենց օջախներից և վերաբնակեցնում Անատոլիայի խորքերում՝ ի շահ տնտեսական կյանքի բարգավաճման:

Քրիստոնեական, ավելի ճիշտ, ոչ մահմեդական ժողովուրդների տարաբնակեցումը Անատոլիայում հառնում է մինչև բյուզանդական ժամանակները: Նշված երեք խմբերը կազմում էին Բյուզանդական կայսրության գերակշռող էթնիկական հիմքը: Բյուզանդիայի պատմական վաստակներից մեկն էլ այն է, որ նա առաջինը օրինակ ծառայեց ամենատարբեր ծագման տեր ժողովուրդների բարեկամական համագործակցության՝ բարձրացնելու միասնական պետական կառույցը: Մուտք գործելով այս վեհապանծ կառույցը, թուրքերը ոչ միայն անընդունակ դուրս եկան շարունակելու իրենց մախորդների մշակութային-պետական աշխատանքը, այլև, ընդհակառակը, մնանվելով առակի իմաստուն կենդանուն, սկսեցին կտրատել այն ծառաբները, որոնց վրա հանգչում էր նրանց գոյությունը և բարեկեցությունը: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականության հետևանքով ամբողջ երկիրը բաժանվեց միմյանց խորթ երկու ճամբարի՝ մահմեդականների և ոչ մահմեդականների. արհեստականորեն բորբոքվեց թշնամանքը նրանց միջև: Ճիշտ է, եկվոր քոչվորների և հին մշակույթի նստակյաց խավերի միջև առանձնապես բարյացակամություն չէր կարող լինել: Բայց վարչության խնդիրն այն է, որ ընդհակառակը, հաշտեցնել բնական տարրնթացության պայմանները, մեղմացնել հակասությունների սուր եզրերը երկու տարբեր արժեքներ ունեցող ուժերի միջև: Թուրքական տիրակալները ենթադրում էին հիմնել իրենց բարեկեցությունը

հենց բնակչության երկու մասերի երկպառակության վրա: Նրանց խորք էր այն տարրական ըմբռնումը, որը երբեմն մատնանշում էին առավել լուսավորյալ բուրքերը: «Մեր պետական իմաստուններին,- ասում է Ահմեդ Ռասիմ էֆենդին (24),- Ալլահը ոչ խելք է տվել, ոչ էլ փորձառություն՝ պատմության ընթերցումը նրանց զբաղմունքը չէ», դրա համար էլ նրանք «համոզված են, որ մահմեդական ժողովրդի առաջին և սրբազնագույն պարտքն է աշխարհի երեսից բնաջինջ անել բոլոր անհավատներին»¹:

Քրիստոնյաների՝ սեփական հպատակների, հալածանքը նրանց շնորհազրկված դրությունից բխող բոլոր հետևանքներով անցնում են Թուրքիայի ամբողջ պատմության միջով իբրև պետական իշխանության բացահայտ կամ գաղտնի խնդիր, այն իշխանության, որի տարրական բնորոշ հատկանիշը համարվում է միատեսակ վերաբերմունքը բոլոր հպատակների նկատմամբ:

Քրիստոնեական երկրները գտնվում էին հարևան մահմեդական ժողովուրդների մշտական սպառնալիքի տակ: Սիրիայի քրիստոնյաների դեմ կանգնած էր մահմեդական Իրաքը, քրիստոնեական Հայաստանի դեմ՝ մահմեդական Քրդստանը և, վերջապես, Անատոլիայում բուրքերն իրենք, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիմիլացված ցեղերին, ճնշում էին հույն, հայ քրիստոնյաներին և նախաբուրքական ժամանակաշրջանի մյուս «հռոմեներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը և այն դիտում իբրև միջոց վախի և հնազանդության մեջ պահելու այն տարրը, որը տեղի չէր տալիս հավատարացության գայթակղությանը և իր դիմադրությանը իսլամին հավասարապես համարվում էր պետական կյանքի ու աստվածապետական կարգի թշնամի: Կրոնական աշխարհների հակամարտության մեջ կառավարությանը պատկանում էր ոչ թե հաշտարարի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Դրա հետևանքով երկու ճամբարները դարեր շարունակ կանգնած էին միմյանց դեմ իբրև հակամարտներ՝ ուղղափառներ և գյավուրներ, կառավարողներ և կառավարվողներ, զինվածներ և անզեններ, տերեր և ռայա, շահագործողներ և շահագործվողներ, առանց աշխատելու վայելողներ և աշխատողներ առանց վայելելու, ավերողներ և կերտողներ: Առաջինները համարվում էին հայրենիքի հարազատ զավակներ, վերջինները՝ խորք զավակներ: Մահմեդականները կոչված են զենք

շաչեցնելու հանուն իսլամի, իսկ քրիստոնյաները սուկ աշխատավոր խավ են ի փառս իսլամի, փաղիչահի ուռքի տակի «փափուկ կարպետ»:

Թե քաղաքական ստորացման և տնտեսական շահագործման ինչպիսի ծանր պայմաններում էր անցնում քրիստոնեական զանգվածների կյանքը Թուրքիայում, կարելի է դատել ֆեոդալական զինվորականության հաստատությամբ, որը բացահայտում է խիստ տխուր տեսարան հատկապես քրիստոնյա ազգաբնակչության համար:

Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթները բաժանված էին մի երկու տասնյակ լայնածավալ մարզերի, որոնց գլուխ կանգնած էին ավատատերերը, որոնք կոչվում էին բեյլերբեյներ, այսինքն՝ բեյերի բեյեր: Յուրաքանչյուր մարզ կամ բեյլերբեյություն ենթարժանվում էր սանջակների, որոնք կառավարում էին սանջակբեյերը: Սանջակներն իրենց հերթին կոտորակվում էին հարյուրավոր և հազարավոր մանր ավատական վիճակների, այսպես կոչված բըլըչի («սուր») (25), որոնք կոչվում էին գեամեթ կամ քիմար, մայած վիճակ-բըլըչի մեծությանը կամ եկամտաբերությանը: Թիմարը վիճակ էր, որը տալիս էր մինչև 20.000 դուրուշի (ասպրի) եկամուտ (26), իսկ գեամեթը՝ ավելին: Մանր վիճակների տերերը ենթարկվում էին սանջակբեյին, իսկ սրանք՝ բեյլերբեյին (27):

Սուլթանները հողեր էին բաշխում իրենց մերձավորներին ի լիակատար տնօրինություն՝ զինվորական ծառայություն կատարելու և ըստ սահմանված պաշտոնական ցուցակի որպես օգնություն՝ հեծյալ զինվորներ տրամադրելու պարտավորությամբ: Հիմա մեզ այդ հաստատությունը հետաքրքրում է ոչ ըստ էության, այլ քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ նրա առնչությամբ: Խիստ ցուցանշական է երկրի էթնիկական և քաղաքական ուժերի բաշխումը տվյալ կարգի շրջանակներում: Ամենից առաջ քննարկենք ավատական տիրույթների քանակական հարաբերակցությունը կայսրության մեջ հետաքրքրող մասի տարբեր մարզերում:

1. Անատոլիա բեյլերբեյությունը, որն ընդգրկում էր այժմյան չորս վիլայեթներ՝ Բուրսան կամ Խուղավենդիզյարը, Կաստամունին, Այդինը և Անգորան, բաժանված էր 14 սանջակների և 7311 բըլըչների, գեամեթների և քիմարների:

2. Կարամանիա բեյլերբեյությունը՝ այժմյան Իկոնա վիլայեթի, Անգորայի վիլայեթի Կեսարիա սանջակի և Ադամայի վիլայեթի Իչիլ սանջակի սահմաններում: Փոքր Ասիայի այդ մասը այդպես կոչվել է Նուրի-Սոֆիի որդի Կարամանի անունով, ծագումով հայ, որն ընդունել է իսլամը և ինքնուրույն իշխանություն հիմնել 1220 թվականին: Այն նվաճվել էր օսմանցիների

¹ В. А. Смирнов, Кучибей Гемурджевский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, С. Петербург, 1873, стр. 31.

կողմից սուս 1472 թ. և վերածվել բյուրեղային: Կարամանիան հաշվում էր 7 սանջակ և 1620 բլուզ:

3. Տրապիզոնի բյուրեղայինը՝ մտավորապես այժմյան վիլայեթը Բաթում քաղաքով, ուներ 554 բլուզ:

4. Ռում կամ Սվազ, համարյա այժմյան վիլայեթը: Այստեղ նույնպես հայ իշխաններից մեկը, որը իսլամ էր ընդունել, 1097 թ. Դանիշմանյանների հարստության հիմքը դրեց (28), որ 1165 թ. տեղի էր տվել սելջուկյանների մի ճյուղին: Այդ բյուրեղայինը հաշվում էր 7 սանջակ և 3130 բլուզ:

5. Էրզրում, այժմյան վիլայեթը Բիթլիսի վիլայեթի Մանազկերտի հետ, կազմված էր 12 սանջակից և 5279 բլուզից:

6. Կարս, այժմյան Կարսի մարզի Կարսի և Կաղզվանի օկրուգները, ներառյալ Էրզրումի վիլայեթից Բասենը՝ 6 սանջակ և 1206 բլուզ:

7. Չըղըր, Կարսի մարզի Օլթիի և Արդահանի օկրուգները, ինչպես նաև Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի գավառների մի մասը՝ 13 սանջակ և 656 բլուզ:

8. Վան, այժմյան Վանի և Մուշի սանջակները՝ 13 սանջակ և 1115 բլուզ:

9. Դիարբեքիր, այժմյան վիլայեթը, Խարբերդի (Մամուրեթ-ու-Ազիզ) վիլայեթի Խարբերդ և Դերսիմ սանջակներով, ինչպես նաև Բիթլիսի վիլայեթից Մղերդը (Մեերա), 19 սանջակ և 730 բլուզ: այստեղ էին մտնում նաև 5 ինքնավար իշխանությունները:

10. Մարաշ կամ Ջուրաղդիս, այժմյան Մարաշ (Հալեպի վիլայեթից), Կոզան (Ադանայից) և Մալաթիա (Խարբերդից) սանջակները՝ 5 սանջակ և 2169 բլուզ:

11. Հալեպ, այժմյան Հալեպ (Հալեպի վիլայեթից), Ադանա և Ջերեզ-բեքեթ (Ադանայի վիլայեթից) սանջակները՝ 9 սանջակ և 903 բլուզ:

12. Շամ, այժմյան Միրիան, Երուսաղեմը և Լիբանանը՝ 10 սանջակ, 996 բլուզ:

13. Ռաքքա, այժմյան Ուրֆա սանջակ (Հալեպի վիլայեթից) և Ջոր մութեսարիֆությունը՝ 7 սանջակ և 274 բլուզ:

14. Մոսուլ, այժմյան Մոսուլ սանջակը՝ 6 սանջակ և 274 բլուզ:

15. Շահրիզոր, ներկայիս Մոսուլի վիլայեթի նույնանուն սանջակը, նաև Վանի վիլայեթի Հաքքյարի սանջակը, մտավորապես 400 բուրդ ցեղապետներ:

16. Բաղդադ, ներկա Բաղդադ և Բասրա վիլայեթները՝ 18 սանջակ, որոնցից 7-ը ունեին մի քանի բլուզներ:

Մարզերի առաջին խումբը՝ Անատոլիան և Կարամանիան, որը գրավում է համարյա ամբողջ Փոքրասիական թերակղզին, գերազանցապես մահմեդական բնակչությամբ, հաշվում էր 21 սանջակ և 8931 բլուզ:

Հողերի երկրորդ խումբը, գերազանցապես հայկական, ուներ 80 սանջակ (ներառյալ նաև հինգ իշխանությունները) և 14.285 բլուզ:

Երրորդ խումբը, գերազանցապես սիրիական ու քրիստոնեական, ուներ 26 սանջակ և 2552 բլուզ:

Ի վերջո, չորրորդ խումբը, քրդական և արաբական ցեղերով բնակեցված Միջագետքի տափաստանները, հազիվ էր ճանաչում օսմանյան իշխանությանը. սովորական ախլի բյուրեղայինները կային միայն մի քանի խոշոր կետրոններում, մյուս վայրերը մեծ մասամբ գտնվում էին որևէ վարչակարգի չենթարկվող ցեղապետների տնօրինության ներքո:

Հազիվ թե հարկ կա հիշեցնելու, որ բլուզների բուր տերերը, բուր քիմարատերերը, զախմները, սանջակերեկերը և բյուրեղայինները, բուրքական տարբերակի բուրդ այդ մանր ու խոշոր ավատատերերը բացառապես, իհարկե, մահմեդականներ էին: Այդ յուրատեսակ մանր արքայիկները լիշխան տնօրինում էին ռայաթի ճակատագիրը: Որքան շատ էին մնան տերերը, բնականաբար, այնքան ավելի ծանր էր նրանց տնօրինության ներքո ճնշվող երկրի դրությունը: Որպեսզի հասկանալի լինի բլուզային կալվածների այդքան անհավասար բաշխման նշանակությունն ու հետևանքները, օգտակար կլինի կանգ առնել բերված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրի եկամուտների պահպանված ցուցակների վրա, որը մեծապես ապացուցական է մեր հիմնական դրույթի համար:

Հօգուտ ավատատերերի Անատոլիայի եկամուտներն ամբողջապես կան մասամբ կազմում էին մինչև 3.7318.730 դուրուշ, իսկ Կարամանիայինը՝ 10.800.175 հետևաբար, երկու մարզերը տալիս էին 48.110.905 դուրուշ:

Մարզերի հայկական խումբը տալիս էր ընդհանուր առմամբ 83.683.676 դուրուշի գումարը: Ուշադրության արժանի է, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25.079.000 դուրուշ, Սվազը՝ 13.187.327, Դիարբեքիրը՝ 11.400.000, Էրզրումը՝ 5.906.920, Կարսը՝ 9.004.119, Չըղըրը՝ 9.686.000, Մարաշը՝ 9.420.310:

Հողերի սիրիական խումբը մուծում էր մինչև 14.271.721 դուրուշ ընդ որում Շամը՝ 6.558.000, Հալեպը՝ 7.713.121:

Մարզերի չորրորդ կամ Միջագետքյան արաբա-քրդական խմբից Մոսուլը վճարում էր 2.240.000 դուրուշ, իսկ Շահրիզորի ու Բաղդադի եկամուտները գտնվում էին պետական վերահսկողությունից դուրս և գնում էին նստակյաց ու վաչկատուն ցեղերի անհնազանդ պարագլուխների օգտին:

Իսկ ի՞նչ են ցույց տալիս այդ քվերը: Նրանք աղաղակում են մարզերի անհավասար ծանրաբեռնման դեմ, ամբողջ ծանրությունը քրիստոնեական հողերի վրա բարդելու դեմ: Իսկապես, հայկական և սիրիական մարզերը միասին վերցրած իրենց տարածքով հազիվ էին կազմում թուրքական առաջավորասիական տիրույթների մեկ երրորդը, նրանց տարածքը հավասար է հարևան մահմեդական խմբերից յուրաքանչյուրին, մի կողմից Անատոլիային և Կարամանիային, իսկ մյուս կողմից՝ Միջագետքի հողերին: Իսկ հարկման չափով հայկական-սիրիական հողերը նշանակալիորեն գերազանցում են մահմեդականներին, առաջիններից զանձվող եկամուտները հասնում էին մինչև 100 միլիոն դուրուշի, իսկ վերջիններից՝ հազիվ էր հասնում այդ զուտարի կեսին: Միայն հայկական մարզերը վճարում էին մինչև 84 միլիոն, որից 25 միլիոնն ընկած էր Վանի և Մուշի, այսինքն՝ զուտ հայկական շրջանների վրա: Մի խոսքով, քրիստոնեական հողերը գրավում էին եռակի փոքր տարածք, քան մահմեդականներինը, բայց վճարում էին կրկնակի ավելի:

Այս պարագան ամենևին չի կարող բացատրվել և արդարացվել հողերի մեկը մյուսի նկատմամբ ունեցած առավել բերրիությանը կամ հողի գերազանցությամբ: Հայկական լեռնաշխարհը, բացառությամբ մի քանի հովիտների, ընդհանուր առմամբ պիտանի չէ բարձրարժեք ցանքերի համար և այդ առումով զիջում է ոչ միայն Միջագետքի բերրի տարածքներին, այլ նույնիսկ Անատոլիական սարահարթի շատ շրջանների: Ծանր հարկագանձումը բացատրություն է գտնում միայն հողերի էթնիկական առանձնահատկություններով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյա ժողովուրդներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են շահագործման ավելի մեծ չափով, քան վերջինները:

Հատկապես ծանր էր հայկական հողերի շահագործումը: Մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14.000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրձվել էին հայկական մարմնի մեջ, ընդ որում խրախուսված պետական իշխանության կողմից: Երկրի համար ուժերից վեր այդ բեռը պետք է տաներ նրան աղքատացման, հյուծման և դարերի տքմաջան աշխատանքով կարգի բերված տնտեսության վերջնական քայքայման:

Այդ առավել ևս անխուսափելի էր, քանզի ավատատերերի դերում առաջ էին քաշվում այնպիսի տարրեր, որոնք շատ և շատ ավելի ցածր էին կանգնած երկրի մշակութային-տնտեսական մակարդակից և ունակ չէին ոչ միայն բարձրացնելու տնտեսական կյանքը, այլ նույնիսկ պահպանելու այն առկա դրության մեջ:

Օսմանյան սուլթանները Հայաստանում կալվածներ քաշխում էին գրեթե բացառապես քուրդ ցեղապետներին, հաճախ ժառանգական տիրակալման իրավունքով: Ցեղապետների ետևից ձգվում էին քոչվոր ցեղերն իրենց հետերով: Սուլթանների կամքով երկրագործական երկիրը կանգնում էր հեռընթացի և նախնադարյան կացության՝ քոչվորական հովվական կյանքի վերադարձի, ուղու վրա, որն անխուսափելիորեն իր հետ բերելու էր երկրի մշակութային և տնտեսական կյանքի քայքայում:

Քարեբախտաբար, քրդերը Հայաստանում ապրում են ամենևին էլ ոչ անհիշելի ժամանակներից, ինչպես որ սովորաբար պնդում են քիչ իրազեկ անձինք, երկրամասի պատահական այցելուները, մեծ մասամբ զանազան տերությունների քաղաքական գործակալները: Հայ-քրդական հարաբերություններին մենք կանդրադառնանք ստորև (29): Այստեղ բավարարվենք մատնանշելով, որ քրդերի Հայաստան գաղթելու սկիզբը, իսկն ասած, հասնում է Մելիմ I-ի ժամանակները, երբ Չալդրանի ճակատամարտից հետո (1514 թ.) սուլթանը տիրացավ Հայաստանի մեծ մասին և կառավարիչ նշանակեց քուրդ Իդրիսին (30): Այդ քրդի ազդեցության ներքո հիմք դրվեց քրդերի հովանավորության քաղաքականությանը՝ նրանց տրամադրելով ավատատիրական իրավունքներ մասամբ նրանց կողմից զավթված, մասամբ էլ սուլթանների կողմից զիջված հողերի վրա: XVI դարի սկզբից թուրքական իշխանությունների աջակցությամբ ուժեղանում է քրդական ցեղերի ներթափանցումը Հայաստան:

Առաջ մղելով քրդական տարրը Հայաստանում, արաբականը՝ Սիրիայում և թուրքականը՝ Անատոլիայի մարզերում, օսմանյան կառավարությունը գիտակցաբար հետամուտ էր մահմեդականների տիրապետության հաստատմանը քրիստոնյա ռայաների վրա: Եթե ոչ բուն սկզբունքում, ապա անվիճելիորեն նրա կիրառման մեջ էլ արմատացած է այն չարիքը, որից կործանվում է Թուրքիան: Ահշտ հասկացված պետական շահերը չեն կարող հաշտվել այն անհեթեթ դրության հետ, որի դեպքում անբաղաքակիրթ ցեղերը, որոնք լճացել են հովվական կենցաղի փուլում, գրավեն պետական շինության վերին հարկերը, իսկ քաղաքակիրթ երկրագործական և արդյունաբերական ազգաբնակչությունը թշվի նկուղները:

Այդպիսի կարգը դատապարտված է տապալման: Եվ կամ էլ կարող է դիմանալ՝ քաղաքակիրթ խավերի աստիճանական վայրենացման և մինչև վայրագ վերևների մակարդակը իջնելու դեպքում: Օսմանյան քաղաքականությունը գերադասում էր այս վերջին հնարավորությունը և իր առջև խնդիր էր դնում հետևողականորեն թուլացնել և անգորացնել քրիստոնյա բնակչությանը: Այդ քաղաքականության ռզեշնչողները՝ պետական մտածողու-

թյունից զուրկ մարդիկ, իրենց հաշիվ չէին տալիս, որ հետապնդելով քրիստոնյաներին քաղաքականապես և տնտեսապես, իրենք խարխուլում են պետական կեցության տնտեսական հիմքերը, բնաջնջելով նրանց՝ ոչնչացնում ժողովրդի հարստության աղբյուրը: Ոչ թե քրիստոնեական ժողովուրդները, ինչպես պնդում են թուրքերը և նրանց նմանները, այլ իրենց՝ թուրքերի հակաքրիստոնեական գաղափարախոսությունը Թուրքիան տարել է և տանում է դեպի կործանում:

Քրիստոնյաների նշանակությունը Թուրքիայում հաշվի չի առնված դեռ էլի մեկ ուրիշ առումով, այն է՝ իբրև եվրոպական քաղաքակրթությունը Թուրքիա փոխադրելու լավագույն հիմնակետի: Որքան էլ որ երկար շարունակվելու լինի «հիվանդ մարդու» հոգեվարքը, հայտնի է, որ նրա հետագա գոյության հարցը շատ սուր է դրված՝ պատմական պահը հրամայականորեն պահանջում է կամ կանգնել քաղաքակրթ պետությունների շարքը արմատական վերափոխումների միջոցով, կամ իջնել տերությունների թատերաբեմից: Թուրքիայի բոլոր փորձերը՝ դեռ նեղելու իր կեցության հմանաշ ձևերը, մինչև հիմա անհաջող ավարտ են ունեցել: Թուրքիայի վերակառուցումը հնարավոր և արդյունավետ է թվում միայն այն դեպքում, եթե այդ գործի մեջ ներգրավվեն քրիստոնյա ժողովուրդների կուլտուրական տարրերը, որոնք մինչև հիմա հեռու են վանվել: Նրանց միջոցով էլ հնարավոր է Թուրքիայի եվրոպականացումը: Չէ՞ որ Թուրքիայի քրիստոնյաները նախկին բյուզանդացիներ են, մեծագույն մշակույթի, ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքի կերտողներ: Եվրոպական քաղաքացիականությունը նրանց հարազատ է նույնքան, որքան այն խորթ է թուրքերին: Այանքի նոր ձևերի ընկալման աստիճանը յուրաքանչյուր ժողովրդի համար կանխորոշվում է նրա պատմական ուղեքեռով: Թուրք-թաթարները, որոնց պատմական բեռը կազմված է յաթաղանից և հովվի փոկավոր տոպրակից, չեն կարող հարազատանալ արևմտյան քաղաքացիականությանը այնպիսի հեշտությամբ, ինչպես որ այն յուրահատուկ է նրանց հարևան քրիստոնյաներին: Քրիստոնեական աշխարհներից յուրաքանչյուրը՝ հունականը, հայկականը, ասորա-արաբականն ունի իր մշակութային հնությունը հոգևոր արժեքներով, որոնց մնացուկները նրանք դուրս են բերել թուրք-թաթարական տիրակալության հրի ու արյան ծովից և նրանով դաստիարակել ու պահպանել իրենց ոգու մշակութային տարրադրականությունը: Ընդհանրապես առանձնահատկությունների, քրիստոնեական ժողովուրդները պատրաստի մարմիններ էին ներընկալելու համար այն եվրոպական էլիքսիթը, որով պետք էր առողջացնել թուրքական զառամյալ պետականությունը: Հիրավի, պետք է զարմանալ Թուրքիայում քրիստոնյա ազգությունների կենսունա-

կության վրա, որոնք չնայած թուրքական վարչակարգի դժնիությանը, ամեն տեսակի հալածանքներին, բոլոր մշակութային նախաձեռնումներում և նվաճումներում մահմեդական զանգվածի առջևից էին ընթանում:

Երկրի վերածնությունը կատարվում է ոչ սոսկական կարգախոսների հռչակումով, ոչ աղմկալի ճոռոմաբանություններով: Բարենորոգիչների ջանասիրությունը, եթե այն անկեղծ էր, պետք է ուղեկցվեր թեկուզև քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ սկսված բնական շարժմանը նպաստելու պատրաստականությամբ: Թվում է, թե վերանորոգչի խնդիրը պետք է այն լիներ, որ պետքի խրախուսեր քրիստոնյաների եռանդը, դուրս բերեր նրանց ազգային կյանքի շրջանակներից պետական թափի գործունեության ասպարեզ:

Օսմանյան իմաստունները, սակայն, հակառակ քաղաքականություն էին վարում. քրիստոնյաների զարգացման մեջ նրանք վտանգ էին տեսնում պետության համար, և նրանց դեմ ուղղված միջոցառումները դառնում էին կառավարության ծրագրային խնդիրը: Որ քրիստոնեական ժողովուրդները Թուրքիայում նոր հովերի առաջամարտիկներ էին, դրանում դժվար չէ համոզվել թեկուզև հայերի մեջ մտավոր շարժման պատմությամբ: Ժամանակակից առաջընթացի մեծագույն լծակները՝ գրատպությունը, մամուլը, նոր դպրոցը և կրթությունը թուրքական քրիստոնյաների սեփականությունը դարձան շատ ավելի վաղ, քան դրանց կարևորությունը հասավ բուն թուրքերի գիտակցությանը:

Ինչպես հայտնի է, մահմեդական տպարան ստեղծելու առաջին փորձերը վերաբերում են XVIII դարի սկզբին և այդտեղ էլ նախաձեռնողը թուրք չէր: 1727 թ. մի հունգարացի հավատափոխ, ընդունելով իսլամ և զարդարելով իրեն Իբրահիմ անունով, համոզեց թուրքական կառավարությանը տպագրական արվեստի օգտակարության մեջ և Ստամբուլում առաջին տպարանի հիմքը դրեց: Ուլեմաներն, իհարկե, ընդվզեցին դիվային նորամուծության դեմ, և կառավարությունը մեծ ջանքեր թափեց զսպելու իսլամի տգեղ սպասավորների ըմբոստությունը և պահանջվեց շեյխ-ուլ-իսլամի ելույթը հատուկ ֆեթվայով, որպեսզի ուղղափառ մահմեդականները հաշտվեին նոր ժամանակների մեծագույն գյուտերից մեկի անվնասության հետ:

Իբրահիմի մահվամբ տպարանը փակվեց՝ լույս ընծայելով ընդամենը 18 գիրք: Կետաբոյա ընդմիջումից հետո այն նորից բացվեց 1783 թ. և մինչև XIX դարի կեսերը նրա աշխատանքը սահմանափակվեց ոչ ավելի 90 հրատարակություններով (31):

Եթե այժմ անցնենք քրիստոնյաներին, ապա մեր առջև այլ պատկեր կբացվի: Մի կողմ թողնենք հույներին և մյուս քրիստոնյաներին և կանգ առնենք հայերի վրա: Տպագրական դազգահը հայերի մոտ բուն Կոստանդ-

նուպուլում աշխատում էր դեռևս 1567 թվականից (32), Ջմյունիայում՝ 1759 թվականից, իսկ Թուրքիայի սահմաններից դուրս հայկական տպարանները բազմաթիվ էին և կային համարյա բոլոր եվրոպական մշակութային կենտրոններում:

1512 թ., այսինքն՝ գրատպության գյուտից մի քանի տասնամյակ անց, Վենետիկում լույս աշխարհ եկավ առաջին հայկական տպագիր գիրքը: Այդ պահից սկսած սկսեցին տպարաններ հիմնադրվել նաև մյուս կենտրոններում, որի հետևանքով խիստ հազեցած հոգևոր կյանքը ստացավ վիթխարի զարգացման հեռանկարներ: XVII դարում հայկական տպագրությունը գործում էր Լվովում՝ 1616 թ., Հռոմում՝ 1623 թ. (33), Միլանում՝ 1624 թ., Լիվոռնոյում՝ 1643 թ., Պարուայում՝ 1690 թ., Ամստերդամում՝ 1660 թ., Մարսելում՝ 1673 թ., վերջապես Պարսկաստանում՝ Սպահանի մոտ ստեղծված հայկական Ջուղա կենտրոնում 1640 թ.: Հաջորդ XVIII դարում տպարաններ հայտնվեցին Լոնդոնում՝ 1736 թ., Մադրասում՝ 1772 թ., Տրիեստում՝ 1778 թ., Պետերբուրգում՝ 1783 թ., Դոմի Նախիջևանում՝ 1791 թ., Աստրախանում՝ 1796 թվականին (34):

Հայկական պարբերական մամուլը ևս ավելի էին է, քան թուրքականը: Մկսած 1795 թ. (35) այն գոյություն ուներ տասնյակ տարիներ, երբ 1832 թ. Կոստանդնուպուլում սկսեց լույս տեսնել առաջին թուրքական լրագիրը՝ «Թազվիհը վազայի»-ն, հայերեն լեզվով զուգահեռ հրատարակությամբ (36): Ներկայումս, չնայած գրաքննչական ծանր պայմաններին, հայկական մամուլը և՛ քանակապես, և՛ որակապես հաջողությամբ մրցակցում է թուրքականի հետ, թեև վերջինիս մեծ մասամբ նպաստավորվում է կառավարական վարկերով:

Ժողովրդական կրթությունը երբեք չի եղել թուրքական կառավարության հոգատարության առարկան. այն թողնված է ազեա հոգևորականությանը: Միայն 1845 թ. կառավարությունը փորձեց վերափոխել դպրոցական գործը սեկուլյարիզացիայի ոգով և եվրոպական մանկավարժության հիմունքներով: Սուլթանի ֆերմանով կազմվեց հանձնախումբ՝ նոր դպրոցի կանոններ մշակելու համար: Որքան էլ տարօրինակ է, հանձնախմբի գլուխ դրվեց շեյխ-ուլ-խալանը: Պարզ է, որ նման պայմաններում խելքը գլխին ոչինչ էլ կարելի սպասել հանձնախմբից: Փաստ է, որ առ այսօր էլ թուրքերը չեն կարող պարծենալ եվրոպական տիպի դպրոցներով:

Մինչդեռ 1845 թվականից էլ շատ առաջ հայերն ունեին օրինակելի ուսումնական հաստատություններ ոչ միայն Թուրքիայից դուրս՝ Վենետիկում, Փարիզում, Մոսկվայում, Կալկաթայում, Մադրասում, այլև հենց Կոստանդնուպուլում և Ջմյունիայում: Արտասահմանյան հայկական դպրոց-

ներում մեծ մասամբ ուսանում էին թուրքահայեր, որոնք, տարիներ անց, հարուստ գիտելիքներով վերադառնում էին հայրենիք՝ պատրաստ գործելու հասարակական և պետական կյանքի ցանկացած ասպարեզում: Հասկանալի է, թե ինչու բժշկական, իրավաբանական, փաստաբանական, գրական, հրապարակախոսական ազատ պրոֆեսիաները գտնվում էին հայերի և հույների ձեռքին: Չարմամալի չի մակ, որ գիտելիքներ պահանջող աստիճանավորական պաշտոնները հարկադրաբար տրամադրվում էին և հայերին: Չենք ասում թուրքական քաղաքի մասին, որը հիմա էլ պահպանվում է հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյա ուժերի շնորհիվ (37):

Թուրքական և հայկական հաջողությունների մնան հարաբերակցություն նկատելի է նաև մյուս բնագավառներում: Առևտրի և արդյունաբերության մեջ, բանկային գործառնություններում, արհեստներում զլխավոր դերերը քրիստոնյաներն էին ընդհանրապես և հայերը մասնավորապես ինչպես անցյալում, այնպես էլ նոր ժամանակներում: Հաղորդակցությունը Եվրոպայի հետ նրանց հնարավորություն էր ընձեռում արագորեն հարմարեցնել հին ապարատները նոր պայմաններին: Այսպես կոչված սառաֆները՝ լուսնայափոխները, ովքեր ունեին կորպորատիվ կազմակերպություն, ինչպես հայտնի է, ժամանակին սպասարկում էին դրամական շուկայի բոլոր կարիքները և նոր իրադրության մեջ վերածվեցին բանկիրական հաստատությունների: Մինչև օսմանյան պետական բանկի («Բանկ Օտտոման») հիմնումը անցյալ դարի կեսերին (38), Թուրքիան այլ բանկային հիմնարկություններ չգիտեր, բացի հայ և հույն սառաֆներից. հենց նրանք էին շրջանառու միջոցներով մատակարարում առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունները, նրանք էին վարկ տրամադրում կառավարությանը և նրա գերտեսչություններին, հաճախ տարբեր մահանգների պետական եկամուտների գրավականի դիմաց, իսկ քանի որ վերջիններս սովորաբար վճարվում էին բնամթերքով, ապա նրանք ստիպված էին լինում գրադվել մակ ապրանքափոխանակությամբ, ներմուծումով և արտահանումով:

Արդյունաբերության շատ ճյուղեր, ինչպես օրինակ մահուդի, մետաղագործական, բոժոժից թել քաշելու, իրենց զարգացմամբ պարտական էին բացառապես հայերին, նրանց նախաձեռնող ոգուն: Այսպես կոչված Բուրսայի մետաքսե ասեղնագործվածքները, որոնք մեծ հաջողություն ունեին եվրոպական շուկաներում, արտադրվում էին հայկական ֆաբրիկաներում: Չարմամալի չէ, որ նույնիսկ դրամահատարանը, ինչպես և վառողի գործարանները գտնվում էին երկու հայկական ընտանիքների ժառանգական սեփականության ներքո (39): Նրանցից մեկը, Տատյանները, ովքեր առաջինը հիմնեցին վառողի գործարան Կոստանդնուպուլում սուլթան Սելիմի

օրոք (40), հետագայում սև երախտամոռության զոհ դարձան պալատական խարդավանքների հետևանքով (41):

Առավել ևս նկատելի էր հայկական ձեռքը արհեստագործության մեջ: Մասաֆների կողքին Կոստանդնուպոլսում գոյություն ունեին էսնաֆներ՝ արհեստավորական համքարություններ: Նրանց մեջ հայկական կազմակերպությունները նկատելի էին և՛ իրենց անդամների թվով, և՛ մասնագիտությունների որակով: Անցյալ դարի կեսերին հաշվում էր մինչև 70 արհեստավորական մասնագիտություն, որոնցով զբաղվում էին հայկական կորպորացիաները և նրանցից շատերը կազմում էին բացառապես հայերի մասնագիտությունը: Հայերի տեխնիկական ուժերը ամբողջ Առաջավոր Ասիայում հայտնի են և վկայված շատ ճանապարհորդների կողմից:

Ինչ վերաբերում է արվեստներին, ապա այդ ասպարեզում ստեղծագործում էին դարձյալ գերազանցապես քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Հայերի ներդրումը շատ էական է: Բավական է մատնանշել, որ շինարարական արվեստի լավագույն հուշարձանները Ստամբուլում՝ Բեյլերբեյի, Չրադանի, Դոմաբախչեի պալատները, Բոսֆորի այդ գեղակերտները կառուցել են հայ ճարտարապետները (42): Նրանց են պատկանում նաև շատ պալատների նրբագեղ զարդանկարները: Անգամ Թուրքիայի մզկիթը գյավուր հայի ստեղծագործություն է (43):

Թուրքիայի մտավոր շարժման մեջ իրենց առաջատար երթով հայերը պարտական էին գերազանցապես իրենց գաղութային ուժերին: Այդ դրսից գործող ուժերը, դույզն իսկ ասած, այն հայկական պոետնեցիալն էր, որն անբարենպաստ ժամանակներում, անտանելի սուր պահերին դուրս էր քափվել Թուրքիայի սահմաններից: Այն պահից ի վեր, ինչ Հայաստանը դարձավ թուրք-թաթարական հորդանների սամարականության թատերաբեմ, կյանքի պայմաններն առավել նպաստում էին ավազակային կրքերի ծաղկմանը, քան խաղաղ աշխատանքին: Ունևոր դասակարգերը, քաղաքային բնակչությունը, ովքեր առավել էին ենթակա բռնության ու կողոպուտի, հարկադրված էին փրկել իրենց և իրենց խնայողությունները օտար երկրների տակ: Բնական է, որ նրանք ամենից առաջ գաղթեցին այն վայրերը, որոնք նրանց հայտնի էին նախկին և ժամանակակից առևտրական հարաբերություններից: Կիլիկյան թագավորության անկումից հետո հայկական կապիտալը ուղղվում է Ջենովա, Վենետիկ, Դրիմ, իսկ հաջորդ դարերում այն հաղորդակցվում է առևտրաարդյունաբերական աշխարհի բոլոր խոշոր շուկաներին, առաջ են գալիս մի շարք ոչ մեծ, բայց ծաղկուն գաղութներ, Արևմուտքի և Արևելքի միջազգային հաղորդակցության կենտրոններում:

Հայկական գործունեության այս կողմը սերտորեն կապված է համաշխարհային ընդգրկում և նշանակություն ունեցող խնդիրների հետ: Հայերի հանդես գալը համաշխարհային շուկաներում՝ նոր ոգու այդ հալոցներում, որոնք ժամանակակից քաղաքակրթության հիմքը դրեցին, ամրապնդում է հայերի նշանակությունը որպես գործոնի, որը մասնակցել է նոր աշխարհի ծննդյան երկունքին, որքանով որ նրա վրա արտացոլվել է Արևմուտքի և Արևելքի փոխհարաբերությունը:

Եվրոպայի հետ ասիական առևտրի պատմության մեջ անաչառ հետազոտողը պարտավոր կլինի խիստ պատվավոր տեղ հատկացնելու հայերին և գնահատելու նրանց կուլտուրաբեր նշանակությունը նրանց առևտրական հանճարի հարկ եղած ըմբռնումով, առանց որևէ մախապաշարմունքի, որը յուրահատուկ է մարդկային առաքինության այն փարիսեցիներին, ովքեր շինծու ժամանակում շրջվում են «վաճառական» հայերից, հաճախ իրենք լինելով նրանց անցանկալի մրցակիցները նույն ասպարեզում: Հարևանցիորեն նշենք, որ XVI-XVII դարերում հայկական գաղութները և նրանց առևտրական գրասենյակները ցանցի պես սփռված էին բոլոր կարևորագույն շուկաներում, սկսած Ճավայից և Մումաուրայից և անգամ Ֆիլիպինյան կղզիներից մինչև Մարսել, Ամստերդամ և Մանչեսթր: Այդ ցանցի թելերը միանում էին Հայաստանում, մասնավորապես Արաքսի ափին գտնվող Ջուղա փոքրիկ քաղաքում: Այդ վայրի այժմյան անմխիթար տեսքը (Երևանի երկաթուղու ամենավերջին կայարանը) կարծել չի տալիս, որ ժամանակին այն եղել է համաշխարհային առևտրի հանգուցակետ (44): Նրա երբեմնի վեհության մասին վկայում է սուկ լայնածավալ ու լուռու մունջ գերեզմանատունը: Ծաղկուն քաղաքը, պարսից շահերի նախանձի առարկան, XVII դարի սկզբին, ինչպես արմատախիլ արված ծառ, փոխադրվեց Պարսկաստան: Նոր Ջուղան, շահերի մայրաքաղաք Սպահանի մոտ, ծաղկեց նոր և առավել փարթամ ծաղկի պես, վայելելով շահ Աբբասի հովանավորությունը, որը, ասես կամենալով քավել իր անլուր չարագործությունները հայերի և Հայաստանի նկատմամբ, ուշադրություն էր դարձնում և սատարում նրանց ձեռնարկումներին: Ավելի ճիշտ, ազահամոլ շահին առաջնորդում էին սեփական պետության շահերը, որում նա կարող էր համոզվել շուտով տեսնելով ոսկու առատ հոսքը դեպի շահական գանձարանը. «Մեկ հայը ինձ ավելի շատ հարկ է վճարում, քան տասը մահմեդականը»¹:

¹ I. Th. Krusinski, Prodomus ad Tragicam vertentis belli Persici historiam, Deopoli, 1740, p. 80.

Ասիական առևտրի շուկաներին տիրանալու իրենց ձգտման մեջ հուլանդացի և անգլիացի գործարար վաճառականները դիմում էին հայերի աջակցությանը և ամեն կերպ հրապուրում նրանց իրենց նոր տիրույթները: Արտակարգ բնութագրական է Արևելահնդկական ընկերության անօրենի 1691 թ. պատվերը, որով հանձնարարում է Հնդկաստանում ընկերության կառավարիչներին «ներգրավել հայերին, փորձված վաճառականներին, ովքեր այնքան շատ են նպաստել առևտրի զարգացմանը Հնդկաստանում, Պարսկաստանում և ամբողջ Ասիայում: Նրանց հատուկ թաղամաս տրամադրել Մադրասում, որտեղ նրանք կկարողանային ապրել ըստ իրենց սովորույթների և կառուցել եկեղեցի: Այդ արվարձանը կարելի կլիներ անվանել Ջուդա՝ շահ Աբբասի օրինակով, որը նրանց գաղթեցրել էր իրենց հայրենիքից Սպահան: Այդ հայերը հարուստ ժողովուրդ են և ամենափորձված վաճառականներն աշխարհում: Նրանց վստահություն ներշնչելու համար անհրաժեշտության դեպքում կարելի է նրանց իրավունք տրամադրել մասնակցելու քաղաքի կառավարմանը: Այսուհետև միայն անգլիացիներին չէ, որ իրավունք է տրվում ընտրյալ լինելու քաղաքային գործերի քննարկման ժամանակ, այլ նաև հայերին և մյուս օտարերկրացիներին: Աշխատասեր հայ ժողովուրդը վաղուց և մեծապես իր վրա է հրավիրել Լոնդոնի հասարակության ուշադրությունը: Հայանի է, որ նրանք առևտուր անում են սեփական միջոցներով, գործում են Հնդկաստանի բոլոր գլխավոր շուկաներում, որտեղից արտահանում են ամենաթանկ արտադրանքները»¹:

Այդ խոսքերը լավագույն գնահատանքն են հայերի առևտրական գործունեության: Նրանց անբասիր ազնվությունը և բարձր վարկը ընդգծված է XVII-XVIII դարերի շատ ճանապարհորդների կողմից: Նրանցից մեկը, ծագումով անգլիացի, հայ վաճառականին տված փայլուն գնահատականի մեջ (45) նրան անվանում է «ջենթլմեն բոլոր առումներով»²:

Ահա այդ «առևտրական ջենթլմենները» նետված օտար երկրներ, ստիպված էին այնտեղ ստեղծել մշակութային արժեքներ: Նրանք էլ դարձան հայերի վերածննդի նախակարապետները: Օտարության մեջ նրանք չէին կորցնում հոգևոր կապերը իրենց հայրենիքի հետ: Նրանց հիմնադրած գաղութներն իրենցից ներկայացնում էին յուրահատուկ լուսարձակ փարոսներ, որոնք հեռվից լուսավորեցին իրենց մայր-երկիրը՝ խավարի մեջ թաղված Հայաստանը: Առևտրական կարավանների բացած ուղիներով երկիր

էին ներթափանցում նոր հովեր և նոր գաղափարներ: Արթնանում էր ազգային ինքնագիտակցությունը, որը և մղում էր համապատասխան մշակութային ձեռնարկումների: Դրա հետևանքով հայերը ոչ միայն Թուրքիայից դուրս, այլև այնտեղ ընթանում էին թուրքերի առջևից՝ առաջընթացի և ժամանակակից քաղաքակրթության պտուղները յուրացնելու ուղիով: Այդ մույն ժամանակ, երբ ուղղափառ մահմեդականն անհոգ ննջում էր մինարեթից եկող դայալյաների հնչյունների ներքո, հայերի տագնապալից ձայնը հեռավոր երկրներից շաչում էր իբրև կոչնակ կոչելով հայրենակիցներին դեպի նոր լույս, նոր կառուցումներ:

Փոքրիկ ժողովրդի հերոսական մաքառումը չբերեց նրա նվիրական նպատակների իրականացմանը. թուրքական բանտը գրկում էր նրան Աստծո լույսից, նրա գլխին կախված թուրքական յաթաղանը նրան ընդարմացման մեջ էր պահում: Այժմ Հայաստանն ամբողջովին արյունաշաղախ իր զավակների արյունով, դատ ու դատաստան է պահանջում հանդեպ իր դարավոր դահիճների, իրավունք է պահանջում իր երջանկության դարբինը լինելու համար...

¹ John Bruse, Annals of the honourable East-India Company. III, 111, and II, 617, London, 1810.

² R. Ker Porter, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, during the years 1817 to 1820, London, v. 1, 1821, p. 424.

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՂԱՍՏՀԱՏՈՒՄԸ

Կարգախոսներից մեկը (1), որի ներքո ընթանում է Համաշխարհային պատերազմը, փոքր ժողովուրդների ազատագրումն է ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա: Հայտնի է, որ ոչ մի պետության մեջ չկան այնքան ճնշված ժողովուրդներ, որքան Թուրքիայում և ոչ մի տեղ նրանց ճնշումը չի հասցված այնպիսի ստրկացման, որքան սուլթանի իշխանության տակ: Հասկանալի է նաև, որ պատերազմի արդյունքներն ամենից առաջ իրենց պետք է զգացնել տան Թուրքիայում. նրա նկատմամբ պետք է կիրառվի ինքնորոշման ազատագրական իրավունքը:

Ականավոր պետական գործիչները, հենց նրանք, ում ձեռքին է այժմ գտնվում պատերազմական աշխարհի ճակատագիրը, արդեն հռչակել են իրենց դատավճիռը սուլթանի տիրության նկատմամբ: Անցյալ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին իր կառավարության անունից Լյոդ Ջորջը կարևոր հայտարարություն արեց պատերազմի նպատակների մասին: Թուրքիայի առնչությամբ այդ հաղորդագրության մեջ ասված է. «Մենք չենք վիճարկում Թուրքական կայսրության պահպանումը թուրքերով բնակեցված երկրներում Կոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքով. «նեղուցները պետք է չեզոքացվեն և միջազգայնացվեն», բայց կայնպես մենք գտնում ենք, որ պետք է ճանաչվի Արաբիայի, Հայաստանի և Միջագետքի ազգային անկախությունը» (2):

Դրանից հետո շուտով, ընթացիկ 1918 թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում հանդես եկավ նախագահ Վիլսոնը պատերազմի նպատակների մասին իր հիշարժան ճառով, ընդ որում իր ծրագիրը բանաձևելով 14 կետերում: 12-րդ կետը վերաբերում է Թուրքիային և հռչակում է. «Այժմյան Օսմանյան կայսրության թուրքական մասերին պետք է տրվի լիակատար ինքնիշխանություն, իսկ ներկայումս թուրքական տիրապետության տակ, գտնվող մնացյալ ժողովուրդների համար պետք է երաշխավորվի կյանքի անպայման ապահովություն և բացարձակ խաղաղ ինքնավար ինքնազարգացում: Դարդանելը պետք է ընդմիջ բաց լինի բոլոր ժողովուրդների նավերի ազատ նավարկման և առևտրի համար՝ միջազգային երաշխիքով» (3): Եվ այդպես, հարյուրամյա տատանումներից հետո քաղաքակիրթ աշխարհն ի վերջո բացել է թուրքական բանտի դռները և ազատել տառապած ու տանջված ժողովրդական զանգվածներին: Օ՝

որքան ժողովրդական կենդանի օրգանիզմներ են քարշանում գերեզմանային խավարում՝ լույսի կենսաբեր ճառագայթների սպասումով, որոնց արժանի են նրանք իրենց կենսական տոկունությամբ: Նրանց համբերատարությունը կարող է փոխհատուցվել թերևս միայն այնպես, որ նրանց ճակատագրերի գորդյան հանգույցը չկտրվի բռնության կոպիտ սրով, այլ լուծվի ինքնորոշման արդարացի սկզբունքի, *cuique suum* հիման վրա (4):

Ինքնորոշման իրավունքի իրականացման արդյունքները դժվար չէ կռահել: Եթե այդ դեպքում Թուրքիայի ամբողջականությունը փլուզվի և սուլթանների կայսրությունը տրոհվի առանձին էթնիկական մասերի, որոնք չեն կամենա որևէ ընդհանուր բան ունենալ Ստամբուլի հետ, դա կլինի միանգամայն հասկանալի:

Թուրքերն անընդունակ եղան պետական կառավարման դեկը շրջելու ժամանակակից քաղաքակրթության հունը: Անզամ մակերեսային, զուտ երևութական փոփոխությունները տրտունջ էին առաջացնում: Սուլթան Մահմուդը (5) դժվարությամբ չալման ու խալաթը փոխարինեց ֆետով ու վերարկուով և այդ «նորամուծության» համար սուլթանը վաստակեց «զավառ սուլթան» մականունը: Թուրքերը չէին կարող ներել Արդու Մեջիդին (6), որ հանդգնել էր պատվիրել իր դիմանկարը իբր թե հակառակ Դուրանի պատվիրանների:

Բոլոր բարենորոգչական նախագծերից հաջողվեց անցկացնել միայն մեկը՝ բանակի վերակազմակերպումը եվրոպական եղանակով: Եվ այստեղ էլ արտացոլվեց ժողովրդի ոգին, որը «պետություն էր ստեղծել սրով և կամենում էր այն պահպանել սրով»:

Մյուս առումներով որևէ լուրջ շեղում եվրոպականության կողմը դիտվում էր իբրև մահիկի նվաստացում խաչի առաջ: Հասկանալի է, թե ինչու դարավոր շփումը Եվրոպայի հետ Թուրքիային էական օգուտ չբերեց:

Մինչդեռ կայսրության առանձին մասեր, հենց որ ազատվում էին թուրքական վարչակարգից, իսկույն ևեթ կանգնում էին եվրոպական գարգացման ուղու վրա և կարճ ժամանակ անց քաղաքակիրթ երկրի կերպարանք ընդունում: Բավկանյան պետությունները կամ Եգիպտոսը պերճախոս վկաներ են: Բավկան էր մի քանի տասնյակ տարվա ինքնուրույն կյանք, որպեսզի Բուլղարիան քաղաքակրթությամբ վեր բարձրանար իր նախկին գերագահից:

Այս երկու նախապայմանները կանխորոշում են Թուրքիայի հետագա ճակատագիրը և արդարացնում նրա անդամահատումը: Պետական անձանց վերը բերված հայտարարություններում մատնանշված են Թուրքական կայսրության այն քաղկացուցիչ մասերը, որոնք պետք է հայտա-

րարվեն անկախ քաղաքական միավորներ: Թուրքական իրավունքները ճանաչվում են միայն թուրքերով բնակեցված սահմաններում, մնացյալ հողերը, որոնք բնակեցված են այլ ժողովուրդներով, դուրս են բերվում թուրքական իշխանության տակից:

Թուրքիայի անդամահատումը ըստ ազգային հատկանիշի համընկնում է պատմական բաժանմանը Փոքր Ասիայի կամ Թուրքական Անատոլիայի (հայկական հողեր, սիրիական հողեր), Միջագետքի (կամ Քրդստան և Արաքստան) պատմական բաժանմանը: Չնայած մշտական տեղափոխումներին և տեղաշարժերին, հակառակ թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին դիմադրելու էթնիկական այլազանությունը և ստեղծելու միատարր մահմեդական զանգված, այն թուրքացնելու վերջնամպատակով, հիշյալ երկրներն առ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց ազգային դիմագիծը: Համաձուլման քաղաքականության այդ նույն պատճառներով, ճիշտ է, այժմ դժվար է սահմանագատել ճշգրտորեն ազգային տարածքները, բայց անկասկած է մի բան, որ նոր պայմաններում հարազատ գոտուց դուրս հանված էթնիկական ալիքները ետ կդառնան հայրենի ափերը և տարազրկվածներն ավելի հեշտ և ավելի կարճ ժամկետներում կվերադառնան իրենց օջախները, քան երբ նրանք հարկադրված լծում էին իրենց հայրենի տները: Հիշյալ երկրներից իր էթնիկական բնույթով առավել վիճարկելին, համեմայն դեպս թուրքական դիվանագիտության մեջ, Հայաստանն է: Մենք կանգ ենք առնում նրա վրա ոչ միայն այն պատճառով, որ նա մեր ամմիջական հետաքրքրության առարկան է, այլ նաև այն նկատառումներով, որ հայկական տարածքի սահմանների գծումով որոշվում են նաև մնացյալ ազգային երկրների սահմանները, քանզի Հայաստանն ընկած է Անատոլիայի, Սիրիայի և Միջագետքի հանդիպման անկյունում:

*
* *

Հայաստանը, թվում է, թե լիովին որոշակի հասկացություն է: Դա հնագույն ժամանակներից հայտնի երկիր է, որի սահմաններում ծավալվել է հայերի բազմադարյան պատմությունը և այժմ խաղացվում է նրանց կյանքի եղերերգությունը սեփական մշակութային արժեքների ավերակների մեջ: Ամենևին էլ ոչ անհայտ երկիրը, տարօրինակ ճակատագրով, դարձել է ամորոշ չափման հասկացություն, հենց որ նրան մոտենում էին թուրքական դպրոցի քաղաքագետները և դիվանագետները, որոնք կոչված են լուծելու նրա արյունալի դատը, որոշելու նրա հետագա կացության պայմանները: Կա՞ արդյոք հայկական հող, Թուրքիայում գոյություն ունե՞ն «հայերով

բնակեցված մարզեր»,- տրվում էր այս տարակուսական հարցն ամեն անգամ, երբ հերթական արյունոտ հրդեհն էր բռնկվում այս դժբախտ երկրում՝ նրա վրա ուղղելով քաղաքակիրթ աշխարհի հայացքը: Չարմամալին, իհարկե, այն չէ, որ օսմանյան իշխանությունները ջանում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ այն, որ նրանց խրախուսում էին մեծ տերությունների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն բանից հետո, երբ նրանք պարտավորություններ էին ստորագրել «հայերով բնակեցված մարզերի» նկատմամբ (7):

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի հարցը և ընդհանրապես տարածքների վիճարկումը թուրքական իշխանությունների կողմից, բարձրացվում էր մշտապես, երբ հարուցվում էր հերթական ազգային հարցը, երբ խոսք էր գնում տվյալ ժողովրդին Թուրքիայի ճնշումից ազատագրելու մասին: Այդ հարցից չեն խուսափել ո՛չ Հունաստանը, ո՛չ Մերիան, ո՛չ Բուլղարիան, ո՛չ Ռումելիան, այն այժմ կանգնած է Հայաստանի և Մակեդոնիայի առջև, որպես թուրքական մտածողության և մարտավարության մեջ անխուսափելի քայլ ձգձգումների, դիվանագիտական առևտրի համար:

Հայտնի է, որ աղետաբեր հեղաշրջումներն Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ճակատագրում, որոնք ուղեկցվել են էթնիկական խոշոր տեղաշարժերով, մեկ անգամ չէ, որ փոխել են նրա ազգագրական քարտեզը: Հայտնի է նաև, որ Հայաստանը, գտնվելով այդ շարժերի հորձանուտում, կրել է ամեն կողմից հորդացող ժողովուրդների հոսանքների ավերիչ գործողությունների բոլոր հարվածները: Նրանց ճնշման ներքո հայերը թշվում էին բնական կերպով, բայց էլ ավելի հաճախ բռնի, իրենց օջախներից մերթ դեպի արևելք մինչև Սպահան, մերթ հարավ մինչև Բաղդադ, մերթ արևմուտք մինչև Կոստանդնուպոլիս և ավելի հեռուն, և վերջապես, վերջին դարերում հյուսիս՝ Ռուսաստան: Չնայած այս բոլոր ճակատագրական փորձություններին, կոտորածներին, հալածանքներին, տեղահանումներին, Հայաստանը պահպանեց իր բնական էթնիկական բնույթը համեմատաբար ավելի լավ, քան հարևան, նրա դժբախտությունների բախտակից երկրները: Այն նույնպիսի իրավունքով և նույն չափով կարող է համարվել հայկական հող, որքան Քրդստանը՝ քրդական, կամ Սիրիան՝ սիրիական, և անգամ Անատոլիան ավելի իրավունք չունի անվանվելու օսմանյան երկիր:

Բարձր լեռնաշխարհը, որը հառնում է Միջագետքի հարթավայրի վրա և սահմանագծվում է հյուսիսից և արևմուտքից Եփրատ գետի հովտով, հնուց ի վեր կազմում է հայերի բնակության տարածքը, հայտնի Մեծ Հայք անունով: Էրզրումը (հին Կարինը), Ելիզավետպոլը (հին Գանձակը, Գյան-

ջա), Մուֆարկինը (հին Մարտիրոսապոլիսը) և Խարբերդը, այժմ Խարպուտ քուրքի բերանով ասած, Մեծ Հայքի եզրային գոտիների գլխավոր կետերն են: Եփրատից արևմուտք ընկած հողերը Մալաթիայի, հին Մելիտանե, և Սվազի, հին Մերաստիայի, սահմաններում գրավում էր Փոքր Հայքը: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքի հողերը ընդլայնվեցին սկզբում հյուսիս-արևմտյան, իսկ հետո հարավային ուղղությամբ, որպես բնական ձգտման արդյունք դուրս գալու Հայկական լեռնաշխարհի անձուկ կիրճերից դեպի Սև կամ Միջերկրական ծով: Առաջին ուղղությամբ հայերի գրոհը հանգեցրեց ընդարձակածավալ մի մարզի, այսպես կոչված Արմենիակների բանակաթեմի կազմավորմանը (8), իսկ երկրորդ ուղղությամբ՝ նրանց հերոսական մաքառումը պսակվեց Կիլիկիայի բարձունքներում հաղթական դրոշի բարձրացմամբ: Հայկական Ռուբինյան հարստության ստեղծած ամբողջ այդ երկիրը միջնադարյան եվրոպական ճանապարհորդները և նրանցից հետո էլ թուրքական աշխարհագրագետներն հաճախ անվանել են նաև Փոքր Հայաստան:

Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես քաջ հայտնի է, երկար հակաճառություններից հետո, Եվրոպայի ճնշման ներքո ստիպված եղավ մատնանշել «հայերով բնակեցված մարզերը»: Սկզբում որպես այդպիսին այն ճանաչեց միայն Մեծ Հայքի սահմաններում ընկած մարզը, այն է՝ Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ և Դիարբեքիր վիլայեթները, ապա նրանց թվին ավելացրեց նաև Փոքր Հայքը՝ Սվազի վիլայեթով: Ադամայի և Հալեպի վիլայեթների միջև բաժանված Հայկական Կիլիկիայի մասին ապարդյուն կարպով հիշեցնում էր հայոց պատրիարքարանը: Թուրքերն անտեսում էին Հայկական Կիլիկիան, իսկ եվրոպական տերությունները չէին հակադրվում: Ընդլայնել հայկական տարածքը, նշանակում էր ընդլայնել այն պետության ազդեցության գոտին, որն այն ժամանակ առկա պայմաններում առավել մեծ հնարավորություն ուներ հաստատվելու Հայաստանում, իսկ Կիլիկիան ծովեզերքին Ռուսաստանի համար հենակետ նախապատրաստելը շահագրգիռ տերությունների հաշիվների մեջ չէր մտնում: Բայց օսմանցիները, իհարկե, քաջ գիտեին, որ վաղ, թե ուշ Ձեյթունի հայերի արծվաբույնը պետք է մտցվի հայկական մարզերի թվի մեջ, գիտեին, որ պահանջվող բարենորոգումները պետք է տարածվեին նաև այդ շրջանի վրա: Ադամայի կոտորածը, երիտթուրքերի տխուր սխրագործություններից մեկը, ցույց տվեց, որ օսմանյան կառավարությունը զուր էր անհանգստանում Հայկական հարցի Կիլիկյան կողմով: Հանցավոր միջոցը, որին դիմեց նա, խախտառակելով սահմանադրական Թուրքիան, աշխարհին ցույց տվեց, որ կա ևս մեկ հայկական մարզ, որը պաշտոնապես չի մտցված Հայկական

հարցի վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերում: Հայերով բնակեցված մարզերի սահմանման առավել ճշգրիտ նշանակը կոտորածներն են, որոնք սադրում էր օսմանյան կառավարությունը իրեն արժանի ձևով, նշանակ, որն ավելի պերճախոս է, քան թե նույն այդ կառավարության բոլոր վիճակագրական տվյալները: Եթե եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչներն ավելի լուրջ վերաբերվեին հայերի ճակատագրին, նրանք Կոստանդնուպոլսում նստած այդքան ժամանակ չէին ծախսի հայկական հողերի սահմանների վերաբերյալ թուրքերի հետ վիճաբանությունների վրա: Նրանք կարող կլինեին ճիշտ որոշել հայկական հողերն այն արյունալի հրդեհների հրացուլքով, որոնք Հայկական հարցի ծագման ժամանակներից բռնկում էին նրանց աչքերի առաջ հայերով տարաբնակեցված շրջաններում: Բայց եվրոպական դեսպանները համառորեն հետամուտ էին թուրքական կառավարությունից ստանալու թվական տվյալներ, ճշգրիտ վիճակագրություն. իսկ թուրքական բացահայտորեն անբարեխիղճ թվերի առջև նրանք նույնքան անօգնական էին դառնում, որքան և անտարբեր հայերի բախտի նկատմամբ: Նրանց հայտնի էր, որ թուրքական կառավարությունն ամենից առաջ չունեի վիճակագրություն վարելու համար անհրաժեշտ աշխատակազմ: Եթե անգամ թուրքերը հնարավորություն ունենային խոսելու թվերի օբյեկտիվ լեզվով, ապա ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ այդ դեպքում էլ թուրքական քաղաքագետները կօգտագործեին այդ լեզուն հակառակ նպատակով, սքողելու ճշմարտությունը թվային տվյալներն աղավաղելու միջոցով:

Թուրքական վիճակագրությունը գլխովին մատնում է ինքն իրեն. դրանում դժվար չէ համոզվել, եթե որոշ քննադատական վերաբերմունք դրսևորվի այն միտումնավոր հաշվարկների նկատմամբ, որոնք Հայկական հարցի սուր պահերին թուրքական կառավարությունը դնում էր միջազգային դիվանագիտության սեղանին: Բայց նախապես կցանկանայինք կանգ առնել վիճակագրության հետ կապված հարցերի վրա սկզբունքային տեսակետից:

Հիրավի անհրաժեշտ էին թվային հաշվարկումները լուծելու Հայկական հարցն այն պարզ դրվածքով, որով հուղվվում էր իր ծագման ժամանակից, այն է՝ հայերի կյանքի բարելավում պահանջվող բարենորոգումների ճանապարհով: Ենթադրենք, թե այն վիլայեթներում, որտեղ բնակվում էր հայերի գլխավոր զանգվածը, նրանք մեծամասնություն չէին կազմում: Մի՞թե այդ պարագան կխախտի իրենց կյանքի պայմանները բարելավելու պահանջի իրավունքը: Եթե թուրքական իշխանություններն անընդունակ են համապետական ծավալներով բարենորոգումներ անցկացնել, որում հայերը շահագրգռված են թուրքերից ոչ պակաս, թվում է, թե նրանք չպետք է դնեն

լինեին, եթե հնարավորություն էր ընձեռվում եվրոպական տերությունների համագործակցությամբ վերափոխել թեկուզև առանձին մարզեր, տվյալ դեպքում հայկական վիլայեթները ոչ միայն հայերի, այլև բնակչության մյուս խավերի բարօրության համար:

Թուրքերն, իրենց կասկածամտությամբ, առանձին մարզերի վերափոխումները համարում էին իբրև ինքնավարության նախաշեմ: Հայկական բարենորոգումներին նրանք այնպես էին վերաբերվում, ասես խոսքը գնում էր Հայաստանից ինքնավար միավոր ստեղծելու մասին: Նրանց վիճակագրական փաստարկումները մպատակ ունեին ապացուցել, որ հայկական ինքնավարության գաղափարը համապատասխան էր սոցիալական հիմք չունի, քանի որ հայերն ամենուրեք փոքրամասնություն են կազմում: Ընդունելով երբեմն նրանց արհեստական հաշվարկումները, կարելի է առաջ քաշել մի խիստ եական առարկություն ad hoc (9) թուրքական կառավարողների այն հիմնական դրույթի դեմ, ըստ որի ժողովուրդների քվական հարաբերակցությանը վճռական նշանակություն է տրվում ինքնավարության և քաղաքական տիրապետության հարցերում: Այդ պահանջով թուրքերը կտրում են այն ճյուղը, որից կախված է թուրքական պետական իշխանությունը: Եթե քանակական գերակշռությունը համարվում է ինքնավար գոյության համար անհրաժեշտ նախապայման, ապա ինչպե՞ս են մի քանի միլիոն թուրքեր իշխում բազմամիլիոն ժողովուրդների վրա Ստամբուլից մինչև Մեքքա: Ոչ միայն Արաբիայում, այլև Միջագետքի լայնածավալ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում և Անատոլիայի որոշ շրջաններում թուրքերը կազմում են բնակչության ամենշան տոկոս: Ինչ իրավունքով են օսմանցիները շրթաների մեջ պահում այդ երկրները, ինչի վրա է հիմնված նրանց տիրապետությունը, որը էրնիկապես կարող է արդարացվել, ինչպես կտեսնենք, միայն Անատոլիայի վիլայեթներում: Ավելին, Թուրքիայի բուն մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, թուրքերը մեծամասնություն չեն կազմում: Ըստ 1885 թ. պաշտոնական մարդահամարի, սուլթանի մայրաքաղաքն 873.565 բնակիչ ուներ, որոնցից օսմանցիներ, ավելի ճիշտ մահմեդականներ էին միայն 384.910 հոգի, իսկ 488.655-ը պատկանում էին ուրիշ ազգությունների (հայեր՝ 156.851 հոգի, հույներ՝ 152.741, հրեաներ՝ 44.361, բուլղարներ՝ 4.377 և օտարերկրացիներ՝ 129.243)¹: Եթե Հայկական հարցում թուրքերի որդեգրած տեսակետը որպես փաստարկ հայերի պահանջի դեմ մատնացույց անելն էր, նրանց

¹ Հմտ. 1844 թ. մարդահամարը. մայրաքաղաքի ամբողջ բնակչությունը՝ 891.000 էր, որից մահմեդականներ՝ 475.000, հայեր՝ 222.000, հույներ՝ 132.000, հրեաներ՝ 37.000, օտարերկրացիներ՝ 25.000:

փոքրամասնություն կազմելը, կիրառենք հենց թուրքերի նկատմամբ, ապա նրանք ստիպված կլինեն հրաժարվել ոչ միայն վերը թվարկված երկրներից, այլև սելիական մայրաքաղաքից:

Թուրքերի դիրքավորումը Հայկական հարցում անտրամաբանական, անհետևողական և նույնիսկ անբարոյական է, քանզի նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ իրենք չունեին, նրանք պահանջում էին հայերից քվական գերակշռություն՝ բարենորոգումների իրավունքի համար, մինչդեռ իրենք, լինելով անվիճելի փոքրամասնություն, դարեր շարունակ տիրակալել էին լայնածավալ կայսրությունում:

Եվրոպական տերությունները չէին բարձրացնում այդ նորանկատ հարցերը. նրանք ավելի ներողամիտ զանվեցին թուրքերի հանդեպ Թուրքական հարցում, քան թուրքերը հայերի նկատմամբ Հայկական հարցում: Համաշխարհային պատերազմի հետևանքով, որն առաջ քաշեց ժողովուրդների ճակատագրերի կերտման նոր սկզբունքներ, Թուրքական և Հայկական հարցերը կքննարկվեն նույն տեսանկյունից. նրանք կզանեն իրենց արդարացի լուծումը ինքնորոշման հիման վրա՝ համապատասխան էրնիկական տեղաբաշխման և համապատասխան պատմամշակութային արժեքների սահմաններում:

Դժվար չէ նշել այն հիմնական մասնաբաժինները, որոնք կզոյանան Թուրքիայի առաջավորասիական տիրույթներից: Թուրքական հավակնությունները չեն կարող անցնել Տրապիզոն-Ադանա գծից այն կողմ, այլ կերպ ասած, Թուրքիային, բառիս ներքին իմաստով, կանցնի համարյա ամբողջ Անատոլիան, այսինքն՝ երկու մութեսարիֆլիքներ՝ Իզմիտը և Բիզան, հինգ վիլայեթներ՝ Բուրսան, Չանդուհիան, Կաստամունին, Անգորան և Կոնիան, բացի այդ, Թուրքիային է զիջվելու Տրապիզոնի վիլայեթից Սամսունի սանջակը, Սվազի վիլայեթից երկու սանջակ՝ Թոքաթը և Ամասիան, իսկ Ադանայի վիլայեթից Իչիլ սանջակը:

Տրապիզոն-Սվազ-Ադանա գծից այն կողմ տարածվում են հայկական հողերը՝ Փոքր Հայքը Հայկական Կիլիկիայով և Մեծ Հայքը: Հարավային սահմանը, որը բաժանում է նրանց Միջագետքից և Սիրիայից, գծված է Հայկական լեռնաշխարհի վրա իջնող գծով և անցնում է Տիգրիսի երկու գետաբազուկներով՝ Բոհատանով և Արևմտյան Տիգրիսով ու Դիարբեքիի կողքով, Սևերեկի վրայով իջնում է մինչև Եփրատ և նրա հոսանքով Այնթափի կողքով հասնում Ալեքսանդրետի ծովածոց: Այդ սահմաններում Հայաստանը կընդգրկի Տրապիզոնի սանջակի արևելյան կեսը, սկսած Կերասունի, Գյումուշխանեի սանջակը, Սվազ և Գարահիսար սանջակները, Ադանա, Կոզան և Ջերեկ-Բերեքեք սանջակները, Մարաշի սանջակը. Էրզ-

րում, Բիբլիս, Խարրերդ վիլայեթները, Վանի սանջակը Ադրակով և Դիարբեքիի վիլայեթից Արդանա սանջակը և Դիարբեքիի սանջակի մի մասը: Հետևաբար, դիվանագիտության մախատեսած վեց վիլայեթներից չորս են մնում Սվազ վիլայեթի երկու սանջակները, Վանից՝ Հաքյարի սանջակը և Դիարբեքիից՝ Մարդինի սանջակը, իսկ միացվում են Հայկական Կիլիկիան և Տրապիզոնի ծովափը:

Եթե Արևելյան և Արևմտյան Տիգրիսների բազուկների միախառնման վայրից, մոտավորապես Իրն-Ջեզգիից ուղիղ գիծ անցկացվի մինչև Դամասկոս, ապա այդ գծից արևմուտք կմնան Միրիական հողերը՝ գերազանցապես քրիստոնեական, իսկ արևելք՝ Միջագետքի հարթավայրերից և Ջազրոսի լեռնային մասից կազմված ընդարձակ տարածքը, բնակեցված քրդական և արաբական ցեղերով, ընդ որում հարթավայրերը գերազանցապես զբաղեցնում են արարները, իսկ լեռները՝ քրդերը:

Այդպիսով, Միրիային կանցնեն Հալեպի վիլայեթը առանց սանջակի, Դիարբեքիի սանջակի մի մասը, Մարդինի սանջակը, Դամասկոս կամ Շամ, Բեյրութի և Լիբանանի վիլայեթները, Չոր մութեսարիֆության մի մասը: Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած տարածքը, այսինքն՝ Չոր մութեսարիֆի մի մասը: Մոսուլի վիլայեթը և Բաղդադ ու Բասրա վիլայեթները կկազմեն Արաքստանը, իսկ Տիգրիսից արևելք ընկած ամբողջ բարձրավանդակը, այսինքն՝ Հաքյարի սանջակը, Մոսուլի վիլայեթը (առանց Մոսուլի սանջակի մի մասի) պարսկական հողերով համդերձ, որոնք Ուրմիա լճից մինչև Լուրիստան բնակեցված են քրդական ցեղերով, կկազմեն Զրդստանը: Մրա մեջ կմտնեն Մրուճբուլաղի մարզը, Արդեբանը և Դիզֆուլ գետի ավազանը մինչև Պարսկական Արաքստան:

Նշված տարածքային միավորներից յուրաքանչյուրը պահանջում է հատուկ մեկնաբանություն: Մեր անցկացրած սահմանագատող գծերը, իհարկե, մանրամասնացման կարիք ունեն, բայց մեր գծած ընդհանուր ուղղությունները չեն կարող վիճարկվել: Թուրքիայի դարավոր տիրապետությունը այնպիսի ավերիչ ներգործություն է ունեցել ազգային խմբերի վրա, որ այժմ դժվար է մտածել էթնիկապես միատարր տարածքային միավորներ ստեղծելու հնարավորության մասին. սաենք դրա կարիքն էլ չկա: Առայժմ բավական կլինի նշել ազգային կենտրոնները, որոնց շուրջը կհամախմբվեն համապատասխան ազգային տարրերը: Այդ կենտրոնները մենք մատնանշեցինք, ինչպես և մոտավորապես նրանց սահմանագատման տարածքային ոլորտները, ընդ որում, մենք առաջնորդվեցինք ոչ միայն տվյալ տարածքային միավորումում տիրապետող էթնիկական բնույթով, այլև նրա պատմամշակութային էությունը և տնտեսական ամբողջականությամբ: Այս

երեք սկզբունքները պետք է իրև առաջնորդող դրույթ ծառայեն Թուրքիայի ժառանգությունը նրա տառապյալ հպատակների միջև բաժանելիս: Նրանք պետք է դրվեն Առաջավոր Ասիայում մոր կյանքի կերտման հիմքում, որն ամենից առաջ պահանջում է ազգային հիմնահարցի լուծում: Առանց բավարարելու ազգային բաղձանքները, գոնե այն բաղձանքները, որոնք դրսևորվել են բավականին ցցուն ձևով, անհնարին է կարգադրել ժողովուրդների ճակատագիրը նրանց խաղաղ համակեցության գետնի վրա: Այդ խնդիրը այնքան դժվար չէ, որքան բարդ է և, անկասկած, չի կարելի այն իսկույն ևեթ լուծել բոլոր ժողովուրդների համար ընդունելի ձևով: Նշել կամ մախազծել խնդրի լուծման ուղին, ահա թե որն է պահի անհետաձգելի պահանջը:

Ազգամիջյան հարաբերությունների հարթեցման միակ և ընդ որում ամենաճիշտ միջոցը, որը թելադրվում է խնդրի բուն բնույթով, այն է, որպեսզի ազգային շարժումները տեղայնացվեն թեկուզև *en gras* գծված տարածքային միավորների սահմաններում, որն օժտված է տվյալ ժողովրդի կամ ժողովուրդների խմբի համար հարազատ օջախների հրապուրիչ ուժով: Դրանով սկիզբ կդրվի անսովոր կերպով խառնակված էթնիկական զանգվածի բնական տարբերակմանը, և պատմական փոթորկից ժողովուրդների հողմացրիվ եղած բեկորները նորից կձգվեն դեպի հայրենի օջախները և ինքնաբավ ամբողջություն կկազմեն սեփական հողում:

Թուրքական Անատոլիայի կամ Թուրքիայի, Հայաստանի, Միրիայի, Զրդստանի և Արաքստանի անդամահատման վերն առաջարկված մախազիծը կլուծի ազգային հիմնահարցը մեր դրվածքով: Այդ երկրներից յուրաքանչյուրը լիովին բավարարում է էթնիկական, պատմամշակութային և տնտեսական բնույթի առաջադրված պահանջները:

Մեր նշած սահմաններում Անատոլիան կազմում է 400.000-450.000 քառ. կմ. 7 մլն. բնակչությամբ, որից մոտավորապես 2 մլն. քրիստոնյաներ են, գերազանցապես հույներ և հայեր, իսկ 5 մլն. թուրքեր կամ արտաքուստ թուրքացած կամ բոլորովին այլ ժողովուրդներ: Այդ երկիրն իրավացիորեն կարող է անվանվել Թուրքիա, քանզի էթնիկապես այն գլխավորապես թուրքական հող է, պատմամշակութային առումով դա այն տարածքն է, որտեղ ձևավորվել և զարգացել է թուրքական պետականությունը, և վերջապես, երեք կողմերից շրջապատված լինելով ծովերով՝ իրենից ներկայացնում է աշխարհագրական ամբողջություն, որն ապահովում է նրա տնտեսական զարգացումը:

Միրիան, նշված հողերի կազմով, ունի շուրջ 200-250 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, մինչև 2,5 մլն. բնակչությամբ, որի շուրջ մեկ միլիոնը

քրիստոնյաներ են, մնացյալները մահմեդականներ, չհաշված մանր աղանդավորական խմբերը: Բայց քրիստոնյաների գերակշռող մասը մահմեդական բնակչության հետ նույն ծագումն ունեն, այնպես որ էթնիկական առումով երկիրը գերազանցապես սեմական է և կազմված է ասորիներից ու արաբներից: Երկիրն առավելապես ծովեզրյա է: Միրիան բոլոր տվյալներն ունի տնտեսական լայն զարգացման համար:

Նույնպիսի շահավետ դրության մեջ է Արաբստանը, որը գրավում է Եփրատ և Տիգրիս նավարկելի գետերի ավազանը և ելք ունի դեպի օվկիանոս:

Ինչ վերաբերում է Քրդստանին, ապա այն ընդգրկում է, ինչպես նշվեց վերևում, Չագրոսի երկար լեռնաշղթայի լայնածավալ բարձրավանդակը՝ Ուրմիա լճից և Բոհտան գետից համարյա մինչև Լուրիստանի տափարակները և երկու կողմից նրան հարող արևմուտքից Տիգրիսի և արևելքից Դիզբուլի գետահովիտները: Այդ սահմաններում են պարփակվում քրդերով, նրանց ազգակից լեռնական ցեղերով, որոնք գերազանցապես իրանական ծագում ունեն, բնակեցված հողերը: Աշխարհագրական առումով ամբողջական այդ տարածքը լիովին համապատասխանում է նրա բնակիչների հովվական-քաղցրավորական կենսաձևին: Չագրոսյան Ալպերն իրենց գեղատեսիլ գահավանդակներով, որոնք ցածրանում են դեպի հիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից իրանական հովվական ցեղերի բնակավայր էին: Սրանցից այն ցեղերը, որոնք նստակեցության են անցել և զբաղվում են երկրագործությամբ, իրենց աշխատանքի կիրառումը գտնում են մի կողմից Մուսուլի և Շահրիզորի, մյուս կողմից Արդեբանի և հարակից մարզերի հացառատ դաշտերում: Երկրի հետագա զարգացման և արդյունաբերության ու առևտրի հաջողությունների պայմաններում Արաբստանին համահավասար այն կարող է հենվել Պարսից ծոցի վրա:

Սակայն շատերին հաճելի է փոխադրել Քրդական հարցը Հայկական սարահարթ և այստեղ փնտրել նրա լուծումը: Որոշ շրջանակներում կարծիք գոյություն ունի՝ այժմ շատ տարածված, ըստ որի Քրդական հարցը համարվում է անխզելիորեն կապված Հայկական դատին. ավելին, ոմանք հակված են նրան գերակշիռ նշանակություն տալ հայոց հայրենիքում: Հաշատանը Քրդստանի վերածելու տխուր ջանքերում մտերմացել են հայության թշնամիներն ու բարեկամները: Եթե թուրքական քաղաքագետները դարեր շարունակ ջանում էին, ինչպես կտեսնեք այժմ, լցնել Հայաստանը քրդերով, և վերածել Էրմենիստանը Քրդստանի, ապա դա դեռ հասկանալի է. բայց որ հայկական հողերի մեծ փոխակերպմանը գաղտնի կամ բացահայտ համակիր լինեին եվրոպական տերություններից նրանք, որոնք կոչված էին պաշտպանել հայերին թուրքական բռնության դեմ, դա պետք է

սրտխառնուք առաջացնի իր անբարոյականությամբ: Խիստ (10) ցավալի փաստ է, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը, այդ երկու մրցակիցները Հայկական բարձրավանդակում ներողամտություն են ցուցաբերում թուրքական քրդասիրական քաղաքականության հանդեպ, մեկը թյուրքմբռնումից, իսկ մյուսը՝ անխելամտությունից: Հայտնի է, որ հայերը ձգտում էին դեպի Ռուսաստան և փրկություն որոնում թուրքական շղթաներից: Հայերի այս ռուսասիրական միտումը, որ կազմավորվել էր դարերի ընթացքում և ոչ առանց արևմտյան տերությունների ուղղակի ներշնչման, Անգլիային անհամատեղելի էր թվում Առաջավոր Ասիայում ունեցած իր շահախնդրությունների տեսանկյունից: Այն պահից ի վեր, ինչ Անգլիան համոզվեց, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը անդամնայի է, նա սկսեց առաջ մղել քրդերին ի հակակշիռ հայերի, որպես ռուսական ազդեցության տարածողների և Անդրկովկասի կողմից Ռուսաստանի առաջխաղացման սատարողների: Ռուսաստանի դեմ պատեմել ստեղծելու մպատակով Քրդստանը քաղաքական միավոր դարձնելու գաղափարը պատկանում է հյուսիսատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, նրա հաջորդ հյուսիսատոս Թեյլորը (11) իր 1869 թ. մարտի 18-ի զեկուցագրում Փալգրեյվի առաջարկությունը համարում է անիրագործելի նկատի առնելով նաև քրդերի համակրանքը առ Ռուսաստան: Բայց, թվում է, անգլիական գործակալները դեռ էլի շարունակում էին քրդասիրական քաղաքականություն վարել: Բավական է նշել, որ Էրզրումի հյուսիսատոսին տիտղոսավորում էին ոչ այլ կերպ, քան Քրդստանի՝ հյուսիսատոս: Թուրքերը վաղուց էին ջանում աշխարհագրական քարտեզի վրայից ջնջել Էրմենիստան անվանումը և փոխարինել այն Քրդստանով: Հայերը ապշած մնացին, տեսնելով, որ թուրքական վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն է գտել անգլիացիների կողմից և ստիպված էին ի դեմս իրենց պատրիարքի (12) վրդովմունքի ձայն բարձրացնել, բողոքելով համաշխարհային տերության կողմից մեծ անխոհեմ քայլի դեմ, տերություն, որը ոչ մի առնչություն չէր կարող ունենալ փոքր ժողովուրդների և ճնշված երկրների ճակատագրերի թուրքական ըմբռնման հետ:

Բայց առավել ևս զարմանալի է այն, որ Ռուսաստանը, որի պատճառով էլ Անգլիան մեջքով էր շրջվում դեպի հայերը, փոխանակ ամբապնդելու իր հայկական դիրքավորումը, ընդհակառակը, արհամարհելով այն, սկսեց մնանվել իր մրցակցին և նույնպես զարգացնել քրդասիրական քաղաքականություն: Ակնհայտորեն ռուսական քաղաքագետները հույս ունեին քրդական ցեղերի համակրանքը վաստակելով, Անգլիայից խլել այդ հեճարանը: Հայրենի քաղաքականության հանձնարարությամբ համապա-

տասխան, ռուսական գործակալները, ռազմական թեմաներով գրողները, ճանապարհորդներն (13) իրենց առջև խնդիր էին դնում նվազեցնել հայերի նշանակությունը՝ քրդական ցեղերի թվական և որակական գերազանցության մասին ազգագրական ճշգրտելով: Նրանց գրչի տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանը, իբրև հայերի երկիր, այսուհետև այն փոխարինում էին Քրդստանով, ընդ որում էրզրումի գոտին անվանում էին Հյուսիսային Քրդստան, իսկ Բիթլիս-Վանը՝ Հարավային: Ոմանք, խելքից դուրս ջանալով, այնքան հեռում գնացին, որ չէին քաշվում պնդել, որ քրդերը Հայաստանում բնիկներ են, և որ այսպես կոչված Հայաստանը հնուց ի վեր քրդերի բնակեցման երկիր է եղել: Այդ առումով ի միջի այլոց, ազիտությամբ գերազանցեց Վանում ֆրանսիական մախկին հյուպատոս ոմն Ս. Չարզեցկին, որը, չզիտես ինչու, կամեցավ ցուցադրել իր պատմական աղքատիկ գիտելիքները Հայ-քրդական հարցի վերաբերյալ ֆրանսիական «Revue de Paris» ամսագրի 1914 թ. ապրիլի 15-ի համարում (14): Մի քանի տարի ապրելով Վանում Ս. Չարզեցկին երևակայում է, որ ըմբռնել է շրջապատող միջավայրի ազգագրական և լեզվագրական հարաբերակցության գաղափարը և այդ բարդ հիմնահարցը լուծում է ամսավոր թեթևամտությամբ: Նրա կարծիքով, հայ ժողովուրդը կազմավորվել է երկու տարրերի միաձուլումից՝ Միջագետքից բարձրացած սեմական ցեղերի և արիացիների, որոնք եկել են Պամիրից: Հայերի արիական շերտը նրանց կապում է քրդերի հետ. այդ իմաստով քրդերի եղբայրներն են նրանց թվից, որոնք մնացել են լեռներում և չեն կարողացել զարգանալ: Ֆրանսիական հյուպատոսը գտնում է, որ հայերեն և քրդերեն լեզուները շատ մոտ են և իր անհրազեկությունը փաթաթում է լեզվաբանների վզին, որոնք իբր թե քրդերեն լեզուն վերագրում են արիական լեզուների հայկական խմբին: Եթե ֆրանսիական հյուպատոսը նեղություն կրեր աչքի անցկացնել հայրենի մասնագետների աշխատությունները իր մեկնաբանած հարցի վերաբերյալ, ապա մա ձեռնպահ կմնար այդքան համարձակ ելույթներից իրեն խորթ բնագավառում: Երբ մտածում ես, որ այդ բոլորը արվում է միայն այն բանի համար, որպեսզի հիմնավորի քրդերի իրավունքը Հայկական լեռնաշխարհի վրա հայերի հետ համահավասար, մտան դատողությունները պարսավելի են դառնում: Հայտնի է, որ Անգլիայի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ Առաջավոր Ասիայի հարցերում, հետևաբար և հայերի նկատմամբ, բաժանում է մաև Ֆրանսիան, ինչպես որ դա երևում է թեկուզ և Լյուդովիկոս Կոնտանսոնի երկա-

սիրությունից¹, մի անձնավորություն, որը լիովին իրագեկ է Արևելյան հարցին (15):

Հայաստանը որոշակի մշակույթի երկիր է, ամենևին էլ ոչ աղքատիկ համապատասխան պատմական գրականությամբ: Միգուցե պահպանված աղբյուրները բավարար չեն նրա անցյալի հարկ եղած լուսաբանության համար, ցանկալի լրիվությամբ վերականգնելու նրա տարաբախտ ապրումների ամբողջ բարդ պատկերը, բայց, համենայն դեպս, այնպիսի հարցերի վերաբերյալ, ինչպիսին է հայ-քրդականը, մենք ունենք բավարար պատմական նյութ, որպեսզի գործի էության վերաբերյալ չվիճաբանենք հյուպատոսական աստիճանավորների հետ :

Քրդական ցեղերի առնչությունը Հայաստանին այնպիսին չէ պատմության լույսի ներքո, ինչպես որ կուզենային նրանք, ովքեր հարցին մոտենում են քաղաքական միտումնավորությամբ: Քրդերը Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից չեն ապրում. պատմությունը լավ է հիշում Հայկական լեռնաշխարհում նրանց հայտնվելու ժամանակը՝ այն թվագրվում է վերջին երեք հարյուրամյակներով, և ինչպես հիմա, այնպես էլ հնում նրանց այնտեղ էին քշում թուրքական իշխանությունները և նրանց կարգերը:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, թուրքերը տիրացան Հայաստանին 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, որտեղ նրանք պարտության մատնեցին պարսից շահ Իսմայիլի զորքերին (16). առաջին անգամ օգտվելով հրետանուց: Դրանից հետո երկու կողմերը շատ անգամներ մաքառեցին Հայաստանի համար, բայց արդյունքում սահմանները մնացին նույնը, որոնք գոյություն ունեն առ այսօր: Մուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին գործուն մասնակցություն ունեցավ մուլա Իդրիսը, բիթլիսցի մի քուրդ (17), որը տեղաբնիկ լինելով քաջածանոթ էր տեղական պայմաններին: Մուլթանը նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը նորանված տարածքներում: Դրանից առաջ մա ծառայել էր Ալ-կոյունլու թուրքմենների գլխավորի մոտ, որը տիրում էր Հայաստանի արևմտյան մասին Եփրատի երկայնքով և Տիգրիսի ակունքներում (18), հենց այն մասին, որը ենթակա էր վերակազմակերպման: Նա կատարում էր պետական քարտուղարի պարտականությունը և, հետևաբար, երկրամասը կառավարելու փորձ ուներ և կարող էր գլուխ հանել իր վրա դրված առաքելությունը: Իր քաղաքականության հիմքում, ինչպես և պետք էր սպասել, մուլա Իդրիսը դրեց քրդական մանր ցեղապետների շահերի պաշտ-

¹ Ludovic de Contenson, Chrétiens et musulmans, Paris, 1901.

պանությունը, որոնք ձգտում էին ավատատիրական իրավունքներ ձեռք բերել հիշյալ մարզերում:

Հայկական հողերի համար մղվող պայքարում պարսից շահերը, հաջողության դեպքում բշտում էին քրդական բեյերին նրանց գրաված հողերից և նշանակում էին իրենց պաշտոնյաներին: Իսկ թուրքական սուլթանները հակառակ քաղաքականություն էին վարում և հողային զիջումներ կատարելով քրդական պարագլուխներին, ջանում էին նրանցից պարսիկների համար բշտամի ուժ ստեղծել: Այս քաղաքականության ոգեշնչողը, անվիճելիորեն, նույն Իդրիսն էր և որը այն անցկացնում էր հիմնավորապես: Մծքնից մինչև Դերսիսն ընկած ամբողջ լայնածավալ երկրամասը Իդրիսը միավորեց Դիարբեքիի նահանգ անվան տակ և դրանք բաժանեց 19 սանջակների (= դռշների), այսինքն՝ ռազմավատատիրական միավորների: Դրանցից 8 սանջակ նա տվեց քրդական բեյերին ի ժառանգական տիրույթ: Բացի այդ, նա բուրդ ցեղապետներին արամադրեց 5 ոչ մեծ շրջաններ Տիգրիսի ակունքներում մասնավոր սեփականության իրավունքով, որպես «hakyamat» (հաբյունաթ): Նա սուլթանից խնդրանքով ստացավ 25.000 դուկատ, 400 պատվավոր կապա (=խալաթ), 70 դռշ և բաժանեց քրդական պարագլուխներին: Չբավարարվելով դրանով, նա որոշ քրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Էրզրումի շրջան և դրանով հիմք դրեց քրդական էթնոսին հայկական հողերում: Այդ միջոցառումների մասին մենք իմանում ենք Իդրիսի՝ և նրա որդի Աբուֆազիլի բերանից. այդ երկուսն էլ գրիչ բռնել զիտեհին և պատմական աշխատություններ են թողել:

Նույն XVI դարի վերջին, այն է՝ 1597 թ. Բիթլիսի բուրդ իշխողներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը կազմեց քրդական հարստությունների պատմությունը: Նրա աշխատությունը «Շարաֆ-Նամե» խորագրով, հրատարակվել է Մ. Պետերբուրգում 1860 թ. ակադեմիկոս Վ. Վելիամինով-Չեռնովի կողմից, իսկ 1868 թ. Շարմուայի բարձրագույն քոլեջում այն լույս տեսավ ֆրանսերեն: Զուրդ պատմիչի աշխատությունը տառապում է բուրդ այն թերություններով, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության բուրդ առաջին փորձերին: Եթե նա սահմանափակվեր իրեն ժամանակակից քրդական ծագում ունեցող իշխող տների տեսությամբ, նրա աշխատությունը տեղեկատուի նշանակություն կունենար, որը օգտակար կլիներ պատմաբանին: Բայց Շարաֆեդդինը ձեռնարկել էր իր ուժերից վեր խնդրի՝ շարադրել այդ հարստությունների պատմությունը, ավելի ճիշտ, ծագումը: Պատմական նյութի պակասը նա լրացնում է ծագումնաբանական կապերի անհեթեթ մոզոնվածքով: Որպեսզի փնտրի և գտնի այս կամ այն հարստության սկիզբը, բուրդ պատմիչը երևակայության քեղերով բռնում է

ես, հեռավոր դարերի խորքը և մեկ անգամ չէ, որ խղճուկ քրդական ցեղերի ցեղապետներին արյունով կապում հայտնի պատմական դեմքերի հետ, չնայելով դարաշրջանին: Որոշ ցեղեր հասցնում է մինչև առաջին խալիֆների ժամանակները և ազգակցական կապերի մեջ դնում նրանց հետ: Որպես ապացույց իր ենթադրությունների, Շարաֆեդդինը հաճախակի վկայակոչում է իբր թե պահպանված ավանդությունները: Բայց մերձավոր ծանոթությունը դրանց հետ պարզում է, որ բուրդ այդ ընտանեկան ավանդությունները հիմնված են ցեղերի անվանումների ժողովրդական-ստուգաբանական մեկնությունների վրա, զուցե և հեղինակի երևակայությանը պատկանող: Չափից դուրս միամիտ կլիներ արժեք ընծայել մամ պատմվածքներին և առավել ևս միամտություն՝ ուշադրություն դարձնելու այն արհեստական ծագումնաբանական աղյուսակներին, որոնցով այնպես չարաշահում է հեղինակը, ցանկանալով ավելի իրագել թվալ, քան այդ պահանջվում էր գլխովին անգրագետ, կիսաքոչվոր և ավագակային, ամեն գրական պաշարից զուրկ ցեղերի պատմիչից: Հենց որ պատմիչը անցնում է կեղծ ծագումնաբանությունից և նրանց հետ կապված դատարկ դատողություններից փաստական տվյալների, իսկույն իջնում է անցյալ դարերի բարձունքից Մելիմի և Իդրիսի ժամանակները և միայն այդտեղ է, որ մենք ինչ-որ նյութ ենք գտնում քրդական բեյերի ճակատագրի մասին: Բացառությամբ Վանի և Բիթլիսի իշխող տների, որոնք գալիս են Թամուրի ժամանակներից, մնացյալ քրդական տիրույթները Հայաստանի նշված շրջաններում՝ Եփրատի երկայնքով և Տիգրիսի ակունքներում, առաջացել են թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ՝ XV և XVI դարերի սահմանագծին: Վանի և Բիթլիսի իշխանական հարստությունների քրդական ծագումը, նկատենք հսկանցիկորեն, կարող է վիճարկվել և պատմիչ Շարաֆեդդինը ավելի իրավացի կլիներ, եթե իր նախնիների փնտրատուքի մեջ որոներ հայկական, այլ ոչ թե արաբական կամ քրդական արյուն. դա հատուկ հարց է և այստեղ չենք կարող կանգ չառնել դրա վրա: Դերսիսի քրդերի, այսպես կոչված դուժիկների ծագումը նույնպես խիստ վիճելի է, համեմայն դեպս, անգամ այն անձինք, ովքեր ամենուր քուրդ են տեսնում, չեն համարձակվում դասել նրանց գտարյուն քրդերի շարքը:

Դերսիսից մինչև Դիարբեքիո նոր ստեղծված սանջակները Իդրիսը հանձնեց քրդական բեյերին իբրև ժառանգական տիրույթ և դրանով իսկ նրանց համար ստեղծեց իշխանական տների դրություն: Թվարկելով այդ տները, քրդական պատմիչները, սակայն, ոչինչ չեն ասում նրանց ենթակա սանջակների բնակչության կազմի մասին: Միայն կլիներ կարծել, թե քանի որ տները բուրդ բեկեր էին, ապա բնակչությունն էլ կազմված էր քրդերից,

ինչպես որ դա կարող էր թվալ քրդական պատմիչի նկատմամբ ոչ քննադատական վերաբերմունքի դեպքում: Քրդական սանջակ բեկերի նախորդները նրանց զրաված մարզերում, ինչպես և Հայաստանի մյուս վայրերում նախորդ դարում թուրքմենական իշխաններն էին, մեծ մասամբ այն ժամանակ տիրապետող սախտակ ոչխարի և սև ոչխարի (Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու) թուրքմենական շահերի մերձավոր ազգականները: Նրանք իրենց հերթին հայ ավատական իշխանների հաջորդներն էին, որոնք զրավում էին այդ վայրերը մինչև մոնղոլների դարաշրջանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դիմացան մինչև Թամուրի արշավանքը:

Մելջուկյան հորդանների հայտնվելու ժամանակներից բյուզանդական պետական իմաստությունն այլ միջոց չգտավ իր սահմանները ահեղ թշնամուց պաշտպանելու, քան Հայաստանի թագավորական և իշխանական հարստություններն իրենց դիրքերից հանելը և Եփրատից այն կողմ՝ Փոքր Հայք փոխադրելը, որպեսզի այստեղ Եփրատի երկայնքով նոր ճակատ ստեղծի: Սվազից մինչև Ադանա մի կողմից, Դերսիմից մինչև Եղեսիա մյուս կողմից երկու շարքով անցնում էր հայկական ավատական տիրույթներից կազմված պատանեշը: Վանի Արծրունիները որպես վիճակ ստացան Սվազը մինչև Եփրատ. Անիի Բագրատունիները հաստատվեցին Լիկանդայում, ներկայիս Մարաշի սանջակի սահմաններում. Կարսի Բագրատունիները զրավեցին Ծամնդավի հովիտը Կիլիկիայում, Կոզան սանջակում, իսկ Արծրունիների Թոռնավանյան ճյուղը հիմնվեց Տարսուում, ներկայիս Տարսուսում, Ադանայի և Մերսինայի միջև: Պահլավունիների մի ճյուղը հաստատվեց Ջեսուում, Մալաթիայի սանջակի հարավային մասում, մյուս ճյուղը տիրակալում էր Միջագետքում. Եղեսիան գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին: Մամիկոնյան տոհմը, ապաստանելով Սասունի լեռներում, իր ձեռքին էր պահում Մուշը և Խարբերդը: Ավելի հեռու, Դերսիմի ուղղությամբ, տնօրինում էին հայկական պավիլիյան այն իշխանների սերունդները, որոնց դեմ IX դարում պատերազմում էին բյուզանդական կայսրերը:

Բոլոր այդ մանր հարստությունները հողմացրիվ եղան մոնղոլների արշավանքի մրրիկում: Նրանց բերդերն ու ամրոցները անցան մոնղոլական ռազմական իշխանությունների ձեռքը: Թամուրի կայծակնային ռազմարշավը, վերջ տալով մոնղոլական ժառանգությանը, հող նախապատրաստեց թուրքմենական ռազմաշունչ ցեղերի համար: Սախտակ ոչխարի և սև ոչխարի թուրքմենների առաջնորդները XV դարի ընթացքում տեր և տնօրինություն էին անում Հայաստանում իրենց ռասային հատուկ սանձարձակությամբ: Կարևորագույն կետերը, ամրոցներն ու քաղաքները զրավված էին նրանց ազգականների կողմից: Պարսից Սեֆյանների երևան գալով (19) և

թուրքական սուլթանների դեմ սկսված պայքարով Հայաստանին տիրանելու համար, թուրքմենական ավատատերերի տիրապետությանը վերջ տրվեց: Հայաստանի այն մասում, որն ընկավ Թուրքիայի ձեռքը, Իդրիսի նախաձեռնությամբ թուրքմեն իշխողները փոխարինվեցին քրդական բեյերով: Քուրդ կառավարողի ծրագիրը ընդունելի էր Թուրքիայի համար այն իմաստով, որ քրդական տիրույթները կարող էին նրա համար ծառայել այնպիսի պաշտպանություն, ինչպես երբեմնի ծառայում էին հայկական տիրույթները Բյուզանդիայի համար:

Հայոց աշխարհի մակերևույթի ավատատիրական այդ զարդանկարի փոփոխությունները արդյո՞ք փոփոխում էին համապատասխան ձևով մակ նրա էթնիկական հիմնաքարերը: Վերնաշերտերի փոփոխությունը արտացոլվո՞ւմ էր արդյոք նաև ստորին խավերի կազմի վրա: Ինչպես որ մոնղոլների տեր ու տնօրինության օրոք երկիրը չմոնղոլացավ, ինչպես թուրքմենների օրոք այն չթուրքմենացավ, այնպես էլ իշխանությունը քրդական ցեղապետների ձեռքն անցնելով հայկական երկիրը քրդական չդարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը ինչպես որ եղել էր, այնպես էլ մնաց հայկական: Իհարկե, յուրաքանչյուր տիրապետություն ժառանգություն էր թողնում առանձին էթնիկական խմբերի ձևով, որոնք անցնում էին նստակյաց երկրագործական կյանքի: Իսկ քոչվոր տարրերը, իրենց պարազուլիսների անկումից հետո, հեռանում էին տվյալ վայրից և երջանկություն էին փնտրում այնտեղ, ուր քշում էր նրանց ճակատագիրը: Փաստ է, որ թուրքմենական հզոր ցեղերից, որոնք մի ամբողջ ցանցի պես սփռվեցին Հայաստանով մեկ Դիարբեքից մինչև Էրզրում և մինչև Արաքսի հովիտը, ներկայումս մնացել են մի քանի տասնյակ հազար Կարսի մարզում:

Նույն բախտը կվիճակվեք Հայաստանում բնակեցված քրդական ցեղերին, և Թուրքիայում ավատատիրական վարչակարգի ոչնչացմամբ քրդական աշխրեթներն իրենց բեյերի հետ միասին, զրկված պետական առանձնաշնորհումներից, ետ կհորդեին Հայկական լեռնաշխարհից:

Ավատատիրական կարգի վերացումը և նոր վարչական բաժանումների՝ էյալեթների ստեղծումը հետևեց 1836 թ. սուլթան Մահմուդի հռչակած բարեփոխումներին, իհարկե ոչ առանց եվրոպական տերությունների ճնշման: Ցավոք սրտի, թուրքական կառավարությունը ոչ միայն չօգտագործեց այդ բարենպաստ ակտը կենսագործելու քաղաքացիական իրավահավասարության և հպատակների նկատմամբ միատեսակ վերաբերմունքի սկզբունքը, այլև դրա հռչակման պայմաններում նորանոր առիթներ էր փնտրում

ուժեղացնելու թշնամական վերաբերմունքը քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ:

Ի միջի այլոց, հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտվեց նաև այն բանում, որ խիստ արհեստական միջոցներով թուրքական իշխանություններն աջակցում էին քրդական տարրի տիրապետությանը, ամրապնդելով և ուժեղացնելով նրանց դիրքերը նոր ցեղերի բնակեցմամբ: XIX դարի ռուս-թուրքական պատերազմները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում Հայաստանում թուրքական ծրագրերի համար: Հարկ է խոստովանել, որ այդ պատերազմները, ինչ էլ որ լինեին դրանց շարժառիթները, ինչ հույսեր էլ որ չծնեին, արդյունքում դրանք անչափ կործանարար էին լինում ամենից առաջ հայ ժողովրդի համար: Բացի երկրի տնտեսական քայքայումից, բացի բոլոր աղետներից, որոնք անբաժան են ռազմական գործողությունների քառերաբեմից, հայությունը առաապում էր նաև այն բանից, որ պատերազմը սկսվելուց առաջ թուրքական իշխանությունները բռնի տեղահան էին անում հայերին սահմանամերձ մարզերից և ըշում երկրի խորքերը՝ նրանց բողոքելով ճակատագրի քմահաճույքին, իսկ պատերազմից հետո ամբողջ շրջանների բնակչությունը, խորտակված հույսերով, ստիպված էր լինում լքել հայրենի օջախները և ապաստան փնտրել Ռուսաստանի սահմաններում: Գազանությունները, որ այս վերջին պատերազմի ժամանակ (20) կատարում էին թուրքական իշխանությունները հայերի նկատմամբ, այնքան անմարդկային չափերով, ավելի փոքր չափերով տեղի էին ունեցել նաև նախորդ պատերազմների ընթացքում:

Հայերից ազատված վայրերը թուրքական կառավարությունը բնակեցնում էր քրդերով և այլ մահմեդական գաղթականներով: Հայահալած քաղաքականությունը, որը մոլեգնում էր վերջին կես դարի ընթացքում, Հայաստանն ավելի շատ ավերեց, քան մույնիսկ ավազակային ցեղերի դավաճ տիրապետությունը: Այդ քաղաքականությունն իր էությանը և չափերով, որով իրագործվում էր, բացահայտ հանցագործ բնույթ էր կրում: Այն կրկնակի հանցագործ կլինի, եթե նրանք, ումից կախված է Հայաստանի ապագան, հաշտվեն թուրքական չարագործությունների արդյունքների հետ, և ինքնորոշման իրավունքը իրագործելիս ելնեին ավերված երկրի, արյունաքամ ժողովրդի ներկա կացությունից: Հայաստանի ճակատագիրը լուծելիս ծայրահեղ դեպքում պետք է ելնել միջազգային դիվանագիտության առջև Հայկական հարցի պաշտոնական բարձրացումից առաջ երկրում գոյություն ունեցած դրությունից: Հայերի պարբերաբար, պետականորեն կազմակերպված հալածանքները՝ բացահայտ ու գաղտնի միջոցներով,

տեղահանությանը, կոտորածներով սկիզբ առավ այն ժամանակից՝ բարձրացվելով պետական քաղաքականության սկզբունքի:

Բռնությունները, որ գործում էին ոչ քաղաքակիրթ տարրերը, աղետները, որ պատճառվում էին խաղաղ բնակչությանը վայրի ցեղերի կողմից, ավերիչ գործողությունների բնույթ չէին ընդունի, եթե դրանց չմասնակցեին պետական իշխանությունները: Նրանք ոչ միայն չէին զսպում սամաթրական կրքերի խրախճանքը, այլև ընդհակառակը, կազմակերպում և ուղղություն էին տալիս դրանց: Բավական է հիշատակել ախրահռչակ համիդիե գեղերը՝ ձևավորված քրդական ցեղերից և տեղակայված հայկական կենտրոններում:

Երբ Թուրքիայի հետ հաշիվները մաքրելու պահը գա և դրվի Հայաստանի ազատագրության հարցը, ապա արդարության պարտքն է՝ վերապահել հայերին տնօրինել իրենք իրենց և իրենց երկիրը, շրջանցելով թուրքական չարամիտ քաղաքականության բոլոր նվաճումները երկիր էթնիկական հենքը փոփոխելու գործում:

Ինչի՞ հասավ թուրքական քաղաքականությունը: Ինչո՞ւմն է երկրի էթնիկական փոփոխությունը: Հայաստանի արևմտյան մարզերը, ոչ միայն Մվազի և Մալաթիայի շրջանները, այլև Եփրատի հովտով էրզրումից մինչև Խարբերդ և Դիարբեքիր ավելի ապագայմացված դուրս եկան, քան մյուս շրջանները: Ապագայմացում ավելի շուտ կրոնական, քան էթնիկական հիմքի վրա: Բանն այն է, որ Հայաստանի նշված մասը տարբերվում է նրանով, որ նրա նշանակալի շրջաններ դավամաքանական առումով ազգային եկեղեցական կազմակերպությանը չէին պատկանում: Եփրատի աջ ափը հարում էր կայսերական եկեղեցուն. դրանք հայ քաղկեդոնականներն էին, որոնք հասարակ ժողովրդին հայտնի էին հայ-հռոմ կամ հռոմեականությունով հայեր անունով: Նրանց մնացուկները պահպանվել են Ակն (Էզին) և Արաբկիր քաղաքների շրջանում: Թուրքական պաշտոնական վիճակագրությունը այս հայ-հռոմների մասին լուծում է կամ մատուցում է նրանց իրրև հույներ:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի ձախ ափին, ապա այստեղ Մամախաթունից մինչև Բալու գերազանցապես ապրում էին հայ աղանդավորները: Լայն հասարակությանը, ասենք նաև շատ մասնագետների հայտնի չէ, որ ոչ մի տեղ աղանդավորական շարժումը այնքան ուժեղ չի եղել, որքան Հայաստանում: Հայկական եկեղեցու ծոցում են ծնունդ առել կրոնական մտքի այն հզոր հոսանքները, որոնք դուրս հորդեցին Հայաստանի սահմաններից և ժամանակ առ ժամանակ ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ կյանքը: Պավլիկյանությունը, բոնդրակյան, բուլախյան հեղձվածները սոսկ

տարբեր անվանումներ են ազգակից մտահայեցությունների, որոնք իրենց բանականական հիմքով սպառնում էին պայթեցնել ոչ միայն հայկական եկեղեցական կարգը, այլև քայքայել կայսերական եկեղեցական աշխարհի միասնությունը: Դերսիմի բարձունքները հարակից վայրերով աղանդավորների հենակետ էին: Հայտնի է կայսերի, հատկապես Քարսեղ I-ի պայքարը պավլիկյանների դեմ Դիվրիզում (21):

Չնայած բոլոր խիստ միջոցառումներին՝ արձատախիլ անելու այդ շարժումը, այն չմարեց և դիմացավ մինչև ամենաուշ ժամանակներս: Չրկված հայկական եկեղեցու հովանուց, որը հետագայում դարձավ հայության միակ ապաստանը, աղանդավորական զանգվածը և նրա հավատալիքները ապագայնացան մահմեդական թեոկրատական միջավայրում: Ի՞նչ են իրենցից ներկայացնում բոլոր այդ ժողովրդական ու կրոնական խմբերը, որոնք տարբեր անուններ են կրում՝ դուժիկներ, դվրաշներ, ալի-իլահիներ, Չըրագ-Մուղդրան (այսինքն՝ լույս մարտդներ), ավաթախթաջիներ և այլն: Ինչո՞ւ է Հայաստանում քուրդ բնակչության ամենահին շերտը անվանվում զագա: Հարցը տերմինների մեջ չէ, որոնք կարող են հեշտությամբ բացատրվել, այլ նրանց ինքնապարփակվածության: Թուրքական իշխանությունները նրանց մահմեդական են համարում: Իրականում բոլոր այդ հավատալիքները երևան են համում մահմեդական և քրիստոնեական տարրերի մի արտասովոր խառնուրդ: Հատկանշական չէ՞ արդյոք, որ բոլոր այդ խորհրդավոր հավատալիքները տարածված են հատկապես Խարբերդի և Սվազի վիլայեթներում, այսինքն՝ հայ աղանդավորների մայրենի սահմաններում: Շատ հատկանշական է, որ այդ տարածքի ծայրամասերում, Մալաթիայի սանջակի հարավում և Սվազի սանջակի շրջանում դեռ այժմ էլ հանդիպում են քրիստոնեական-մահմեդական հավատքի հասարակական խմբեր: Հարավում նրանք կրում են բնորոշ կեսկես տերմինը, որը հայերեն է, քանզի պահպանելով մայրենի լեզուն, գաղտնի դավանում են քրիստոնեություն և ցուցադրաբար կատարում մահմեդական ծեսեր: Հյուսիսում նման համայնքները կրում են հեմիստավրիստե հունարեն անվանումը, այսինքն՝ կես-խաչ, որը իմաստով համընկնում է հայկական կեսկեսին: Լեզվի հնարավոր կորստի դեպքում, իհարկե, թուրքական վիճակագրությունն այդ համայնքներն էլ կդասի թուրքերի շարքը: Որքան նման համայնքներ, երբեմն հայկական բնակչությամբ ամբողջ շրջաններ, որոնք ստիպողաբար իսլամ են ընդունել, որպեսզի փրկվեն սրից, այժմ հաշվվում են թուրքերի թվում: Վերջին դարերի պատմությունը արձանագրել է կրոնական բռնության առանձին դեպքեր ամբողջ շրջանների նկատմամբ:

Այդ ամենը ցույց է տալիս, թե որքան համաձույլ են ազգագրական հարցերը Հայաստանում, հարցեր, որոնց լուծումը պահանջում է նախնական և ավելի լուրջ հետազոտություններ, քան կարծում են երկրամասի բնույթի այցելուները: Բնակչության թուրքական բաժանումը մահմեդականների և քրիստոնյաների ազգագրական արժեք չունի: Շատ դեպքերում ո՛չ հավատը, ո՛չ լեզուն ազգագրական չափման վճռական չափանիշ չեն: Կասկածի ենթակա չէ, որ կրոնական հավատալիքները, որոնք խոստովում են իսլամից, հավասարապես և քրիստոնեությունից, ինչ ծագում էլ որ նրանք ունենան, եթե անգամ օտարերկրյա ծաղիկներ են, քայց անցնել են պատմական աղանդավորության տեղական գետնի վրա: Նստակյաց երկրագործ մահմեդական գյուղացիության նշանակալի մասը, որը բնավորությամբ ու կերպարով տարբերվում են գտարյուն թուրքերից, գտարյուն քրդերից, երակներում հոսում է կրոնական մուլեռանդության զոհ դարձած տեղաբնիկների արյունը:

Հայաստանի արևելյան մասում քուրդ պատմիչ Շարաֆեդդինի ժամանակներում ապրում էր Պազուկի եզդիական ցեղը: Հետագայում այն դուրս մղվեց Դիարբեքիի կողմից Հայաստան շարժվող քրդական ցեղերի կողմից: Նրանք ընդհանուր անունով կոչվում էին սիլվանցիներ: Երբեմն և վայրերը, որ նրանք գրավում էին Պատնոցից մինչև Ալաշկերտ անվանվում էր Սիլվան: Ինչպես հայտնի է, Սիլվանը Դիարբեքիի սանջակի կազմաներից մեկի անունն է, նույն անունը կրող մի փոքրիկ քաղաքով Դիարբեքի քաղաքից հյուսիս: Հայկական սիլվանները՝ գաղթածներ էին այդ շրջանից և պահպանել էին իրենց մայրենի նստավայրի անունը: Դեռևս XIX դարի սկզբին սիլվան տերմինը կենդանի էր ցեղային և աշխարհագրական նշանակությամբ: Այժմ այն դուրս է եկել օգտագործումից, քանզի բուն սիլվանցիների ցեղն անհետացել է թատերաբեմից: Որոշակի մասն անցավ աշխատանքային նստակյաց կյանքի, իսկ գլխավոր զանգվածը դուրս մղվեց Հայդերանցի և Մուրթի առավել ռազմաշունչ ցեղերի կողմից: Հայդերանցիները պատկանում են Հաքքյարիի քրդերի խմբին, իսկ Մուրթին՝ պարսկական: Քրդերը Հայաստան էին շարժվում երեք կետերից, Դիարբեքիի կողմից, Մոսուլից Հաքքյարիի վրայով և Պարսկաստանից՝ Սրուճ-բուլաղի շրջակայքից: Դեռ ներկա ժամանակներում էլ քոչվոր քրդերը, այսպես կոչված քոչերները, ամառներն այդ վայրերից բարձրանում են հայկական լեռները, իսկ ձմռան գալով իջնում են Միջագետքի ցածրավայրերը:

Անպատիժ տեր ու տնօրինության թատերաբեմի վրա մեկ ցեղի մյուսով ախուր հեթոսփոխությունը երկրում երբեմն թեթևանում էր առավել խաղաղ

տրամադրված տարրերի կողմից, որոնք նստակեցության անցնելով յուրացնում էին տեղական բնակչության ապրելակերպը: Իսկ ավագակային զանգվածները գալիս ու գնում էին, ժամանակավորապես մնալով կյանքի մակերևույթին, նման ալիքների կողմից քշվող տաշեղների: Եվ այժմ էլ, երկրի կերտման ընթացքում պետք է հաշվի նստել միայն նստակայաց աշխատավոր գյուղացիության հետ, իսկ սամձարձակ ցեղերն իրենց ցեղապետների հետ պետք է սրբվեն երկաթյա ձեռքով:

Եթե հարց տրվի, թե արդյո՞ք ժողովրդական զանգվածների այս անդադար մակընթացությունն ու տեղատվությունը, թուրքական, թուրքմենական, քրդական հորդանների այս տարօրինակ կարավանները որևէ էական փոփոխություն մտցրել են երկրի պատմամշակութային կերպարի մեջ, պատասխանը միայն բացասական կարող է լինել: Քաղաքական աշխարհում կշիռ ունեցող երկիրը չի կազմված միայն լեռներից, հովիտներից և հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, իր ֆիզիկական մակերևույթից զատ, ունի մակ հոգևոր կերպար, որն առանձնացնում է նրան մյուս երկրներից: Ինչը իսկապես նշանակություն ունի՝ կույր բնության մեռյալ նստվածքները չեն, այլ մարդկային հանճարի հավերժ կենդանի ստեղծագործությունները, որոնցով ծածկված է երկիրը: Բանական աշխատանքի այդ կերավածքներն էլ ստեղծում են երկրի մշակութային ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ դադարո՞ւմ է նա երբևէ պատկանել նրան, ով ստեղծել է այն, ում ստացվածքն է այն: Հայաստանն իբրև մարդկային աշխատանքի փորձակայան, եղել է և մնացել է հայկական: Այն վերածվել է մարդու կացարանի հայկական ձեռքերով: Մնացյալ բոլորի համար այն եղել է հյուրատուն. բոլորն օգտվել են նրա օբևանից, մսխել շռայլորեն նրա մշակութային զանձեղը, ոմանք իբրև ժամանակավոր հյուրեր, ուրիշներն իբրև բախտից հալածված ճամփորդներ, մինչդեռ ոմանք էլ անսանձ կերպով տնօրինել են այն, ավերել ու քանդել: Նրանցից ոչ ոք հոգևոր ժառանգություն, մշակույթի որևէ հիշողություն չի թողել, թուրքմենի կամ քրդի ձեռքը ոչ մի առյուս չի դրել երկրի շինարարական արվեստի գանձարանում: Ճարտեսապետության վաղեմի կոթողները՝ պալատները, ամրոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը վեհապանծորեն բազմած լեռնագահերին մշակութային զգեստավորմամբ, այժմ փոշուն հավասարեցված, բայց նրանց մեջ դեռ ապրում է ոգին, նրա ավերակների մեջ դեռ դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու նոր կյանքի համար: Չուր չէ հայկական ժողովրդական երևակայությունը Հայաստանը պատկերացնում երիտասարդ կույսի կերպարով՝ շրջապատված ավերակներով: Նույնիսկ ոգու շինարարության ավերակներ՝ մի՞թե դրանք ավելի

արժեքավոր չեն երկրի համար, քան բուրդ հովիվների խաշները: Եվ եթե լավագույն հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում, լինի դա Հայաստանում, թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, մի՞թե դրանով նրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ամեն մի պատմամշակութային երկիր, յուրատեսակ մարմին է. նրանում ավելի ուժեղ բարախում է հայկական զարկերակը, նրանում ավելի խորը հայկական շունչն է: Իբրև կենդանի մարմին, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել ո՛չ իր անցյալից, ո՛չ իր ապագայից: Թող նա վիրավոր է, արյունաքամ է լինում, բայց նա մեռած չէ: Քաղաքական բժիշկների պարտքն այն է, որ բուժեն նրա վերքերը, բուժեն նրա ցավերը և նրան հնարավորություն տան համենելու նոր կյանքի համար: Նրանք հանցագործություն կկատարեն, եթե Հայաստանի ազատության դարավոր բաղձանքների առջև պատմե՜լ դնեն այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա նրան խորթ ինչ-որ էթնիկական պալարներ են հայտնվել: Դրանում ամենից ավելի մեղավոր են այն դիվանագետները, ովքեր ձգձգելով Հայկական հարցի լուծումը կես դար շարունակ, հնարավորություն տվեցին արյունոտ վարչակարգին ուժեղացնելու հայկական մարմնի մեջ թշնամական տարրերի ներածումն այնքան ավելի եռանդով, որքան անտարբեր էր Եվրոպան հայերի ճակատագրի նկատմամբ:

Ի միջի այլոց, հայերի տեսակետով այդ չարիքն այնքան մեծ չէ, որ խանգարի Հայաստանին դեռ նետելու դարավոր շղթաները: Հայ ժողովուրդն աչքի է ընկնում անսովոր համբերատարությամբ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ, քիչ գնահատված մի հատկանիշ, որը զարգացել է նրա մեջ աշխարհաքաղաքացիության մտայնությանը զուգահեռ: Հայաստանի դարավոր տերերը չկարողացան ուղի հարթել նրա տարածքում հանդիպած բոլոր ժողովուրդների բարեկամական համակեցության համար: Երկրի քաղաքական ճակատագրի համար պատասխանատվությունը հայերին անցնելու հետ միասին գաղափարական համագործակցության փնտրվող ուղին կգտնվի: Դրա երաշխիքն է ոչ միայն հայ գյուղացիության անսովոր աննիշաչարությունը, այլև այն բարձր մշակութային նվաճումները, որոնք կուտակվել են հայերի մոտ քաղաքակիրթ երկրներում և որոնք կլինեն նրանց թանկարժեք ուղեքեռը հայրենիք վերադառնալիս, որն ունակ կլինի բարձրացնելու և առաջնորդելու երկիրը դեպի այսօրվա հասարակական և քաղաքական պահանջների մակարդակ:

Հայկական բնավորության լայնախոհությունը և բազմակողմանիությունը, որոնք վկայված են պատմությանը, լավագույն երաշխիքն են մեզնիս ստեղծագործ գործունեության: Էթնիկական առումով խայտաբղետ միջավայրը գործի ճիշտ ըմբռնման և համապատասխան դրվածքի դեպքում ունի իր առավելությունները: Վտանգը ոչ թե էթնիկական տարրերի բազմազանության մեջ է, այլ իրավական հարաբերությունների տարատեսակության, այնտեղ, որտեղ կապահովվեն աշխատանքի և տաղանդի իրավունքները, ճակատի քրտինքի իրավունքը, կլինեն հավասարության և արդարության միասնական չափանիշներ, այնտեղ էլ էթնիկական տարրերությունները կծառայեն սոսկ ընդհանուր խնդիրների և նվաճումների ծաղկեփնջի հարստացման միասնական մշակութային կյանքի անդատանում:

ՆԱՄԱԿ ԼՈՆԴՈՆԻ «ԹԱՅՄ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Ազնվամեծար խմբագիր.

Ձեր լրագրի (1) բարյացակամ վերաբերմունքը հանդեպ հայ ժողովրդի և նրա քաղաքական դատի, ինձ հիմք է տալիս կարծելու, որ չեք մերժի մի համեստ անկյուն հատկացնել իմ նոթին (2):

Ձեր երկիրն այժմ տոնում է խաղաղության հանդիսությունը (3), իսկ իմ հայրենիքը շնչահեղձ է լինում արյան մեջ: Ձեր իսկ թղթակցի հաղորդագրության համաձայն թուրքերը, բուլղիկները, քրդերը, այդ նոր մարգարենները, զառամյալ աշխարհի վերանորոգիչները, զաղափարական միասնությանը բոլոր կողմերից վրա են տալիս Հայաստանի Հանրապետությանը:

Պատասխանատու տերություններն անտարբեր դիտում են այդ արյունալի տեսարանը: Նրանց քաղաքագետները գրադված են պատերազմի դադարի, խաղաղության հաստատման տարելիցի առթիվ հանդիսություններով:

Այո՛, թնդանոթները լռեցին Եվրոպայում, բայց նրանք դեռ թնդում են հայկական բարձունքներում, այնտեղ հեղվում է և՛ զինվորների, և՛ անզեն մարդկանց, կանանց ու երեխաների արյունը: Գլխավոր գազանը (4) սանձված է, բայց նրա ձագուկները դեռ շարունակում են վայրագությունները, անատամ գայրույթը թափելով մի փոքրիկ ժողովրդի վրա, որի մեղքն այն է համարվում, որ նա այնքան նվիրված է դաշնակիցներին: Բայց դաշնակիցներն ընդունո՞ւմ են արդյոք, որ հայերն այժմ, հիրավի, տառապում են նրանց համար: Հարստագույն Թիֆլիս քաղաքը, ամբողջ երկրամասի բուրժուազիայի կենտրոնը, որ համեղ պատառ է բուլղիկյան ախորժակի համար, դուրս է մնում կոմունիստների գայրույթի սահմաններից (5): Հենց միայն այդ պարագան բավական է, որպեսզի կույրերը տեսնեն, թե ում անտեսանելի ձեռքն է կուլիսների հետևում ուղղություն տալիս թուրք-թաթարական և բուլղիկյան հրոսակների շարժմանը:

Հայ ժողովուրդը վստահել է իր ճակատագիրը դաշնակիցներին՝ նա հանգուցել է իր նավակը նրանց հզոր նավերին: Հավատալով նրանց խոսքերին, նա զոհարեց մարդկային բյուրավոր կյանքեր: Եվ առ այսօր էլ զուր սպասում է փոխհատուցման:

Դաշնակիցների խոսքերը, հավաստիացումները, խոստումները հավասարազոր են համաձայնագրի այն պահին, որի սրբության մասին անդադրում պնդում էին նրանք և վստահեցնում, որ իրանք զենք են վերցրել հանում այդ սրբության, և որ իբր դրա խախտումն է առաջ բերել մեծ արյունահեղությունը:

Քաղաքակիրթ աշխարհն իրավունք ունի սպասելու, որպեսզի դաշնակիցները կատարեն իրենց հանձնառությունը հայ ժողովրդի հանդեպ: Տխուր է զհտակցել, որ երկամյա զինադադարի ընթացքում նրանք չեն կատարել և ոչ մի հաստատում քայլ այդ ոգով: Այն, ինչ այժմ վերապրում է Հայաստանը, տրամաբանական արդյունքն է այն քաղաքականության, որին հետապնդում էին դաշնակիցները զինադադարը կնքելիս և նրանից հետո: Հայաստանը պարզապես մոռացվեց և թողնվեց ճակատագրի քմահաճույքին: Դաշնակիցներն իրենց գորաբանակները թողեցին Միջագետքում և Միրիայում, իսկ Հայաստանում թողնվեց թուրքականը: Նրանք ծպտում իսկ չեանեցին Հայաստանից թուրքական բանակը դուրս բերելու կամ զինաթափելու մասին, որպեսզի դրանով հնարավորություն ընձեռեն դժբախտ փախստականներին վերադառնալու իրենց հայրենի օջախները: Մա արդեն յոթերորդ տարին է, ինչ վտարված իրենց բնակավայրերից, նրանք թափառում են և մի հանգիստ անկյուն չեն գտնում այս ստոր աշխարհում:

Դաշնակցային նախարարների սպառնալիքները հայկական կոտորածների և տեղահանության մեղավորների հասցեին, որոնք այնպես իշխանաբար ենչում էին պատերազմի ժամանակ, մնացին դատարկ խոսքեր: Մեծագույն եղեմագործները և հանցագործները ման են գալիս ազատության մեջ, և խրախուսված անպատժելիությունից հանդգնում են ոգեշնչել և կազմակերպել նոր ելույթներ ընդդեմ հայերի (6): Վերջապես, երկու տարվա հոգնեցուցիչ սպասումներից հետո դաշնակցային դիվանագիտությունը Սևրում հայերին մատուցեց ինչ-որ անորոշ մի բան, կարծես թե ճիշտ այն բանի համար, որպեսզի առաջ բերի թուրքերի կատաղությունը: Մի խոսքով, հաշտության սկզբից իսկ դաշնակիցներն այնպիսի վարքագիծ էին որդեգրել, որ միայն մեկ բան կարող էր ներշնչել թուրքերին՝ վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ լուրջ չէ և անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը մտացածին բան է:

Անոթ է նշել, որ որոշ...^{*} անտարբերությունը ավելց բացահայտ անբարյացակամություն:

Դեռևս երեկ Ֆրանսիան, հեղձախեղ լինելով քնդանոթների ծխի մեջ, դիմում էր մարդկային լավագույն զգացմունքներին, իսկ այժմ նրա խրոխտ գեներալները հուպատում են, սթևեթում թուրքական ավազակների հետ Կիլիկիայում ապաստանած մի բուռ հայերի դիակների վրա (7):

Իտալիան, հակառակ բանականությանը, մարդկային ըմբռնողությանը անհասկանալի դրդապատճառներով, այդ նույն թուրք ավազակներին զենք է մատակարարում:

Անգլիան, առավել պատասխանատուն, լուռ ու մունջ դիրքով, ինչպես միշտ, սպասում է իրադարձությունների զարգացմանը:

Հայաստանն իրենց պաշտպանության տակ վերցրած դաշնակից տերությունների հոգսը չէ, թե պատերազմի ժամանակի ամայացումից փրկված նրա տարածքի մի ծվեճը այժմ վերջնականապես կհռչուովի, բնակչության վերապրուկը կկործանվի միմյանց արժանի զինակիցների՝ թուրք-թաթարների և բուլշակիների զագանությունից:

Մի քանի հարյուր անգլիացի զեքիների պատճառով Անգլիան հնարավոր համարեց իջնել իր բարձրությունից անարժան մարդկանց հետ բանակցությունների, որոնց մասին մա որոշակի կարծիք ուներ: Մեծ տերությունը, մեծ ժողովուրդը դադարում է այդպիսին լինելուց, երբ մա քանկ գնահատելով իր մարդկանց կյանքը, անտարբեր դիտում է օտարների անմեղ թափվող արյունը:

Հայկական արյունը իրավունք ունի Անգլիայի ուշադրությանը, առավել ևս որ Հայաստանն էլ հնարավորություն ուներ դեռ երկու տարի առաջ ընդունել նոր Ռուսաստանի տիրակալների խաղաղ առաջարկությունը և ապահովագրել իրեն ներկայիս դժբախտություններից: Բայց մա արիարար դիմադրեց գայթակղությանը, ցանկանալով հավատարիմ մնալ իր դաշնակցային պարտավորություններին, և այդ բուռն ձգտման մեջ խրախուսվեց դաշնակիցներից:

Հայկական հարցը ծանր քարի պես ընկած է տերությունների խոճի վրա: Կես դար է հայերը պարտասում են կեղծիքի ու դավաճանության ճնշման տակ: Այժմ, երբ կատարվել է գրեթե անհնարինը և նրանց մեջքին է իջել ռուսական կոմունիզմը, այս անգամ արդեն թուրքական բարբարոսության հետ, այդ ամենը դաշնակիցների պատճառով է: Այս ճակատագրական պահին հայերը դաշնակիցներից սպասում են քաց սիրտ և վճռական խոսք, որպեսզի, վերջապես, դուրս գան մութությունների լարիդեթոսից: Գուցե այնժամ նրանք մեկընդմիջտ կշրջվեն Եվրոպայից տառապալից հանդգնամբ, որ մարդկային արժանիքներից լավագույնը՝ խիղճը, այնտեղ անհույս խլացել է:

^{*} Ռուսերն բնագրում մեկ քառ անբերմունք է (Պ. Է.):

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԵՎՐՈՒՄ

Դաշնակիցների վերաբերմունքը դեպի հայերը զինադադարից հետո:
Հայկական հարցի կիսատ-պատ լուծումը: Հայաստանի ենթադրվող սահմանների քննարկումը: Հայաստանի իրական սահմանները: Մահմանները հաստատելու դրույթներն իբրև բուն Հայաստանի գոյության պայման:
Տարածքը և բնակվածությունը: Իրավաբարության ճշմանկությունը:

Թուրքիայի ճակատագիրը վճռված է:

Սևրի պայմանագրի ստորագրման լուրը քաղաքակիրթ աշխարհն ընդունեց թեթևության հոգոցով, լուր, որին նա սպասել էր դարեր շարունակ:

Հիվանդ պետականության համար այլ միջոց չգտնվեց, քան նրա առողջ մասերն անդամահատելը: Թուրքիան անդամահատված է՝ բոլոր ազգային տարածքներն առանձնացված են ինքնուրույն միավորների: Նրան թողել են միայն Թուրքական Անատոլիան և այն էլ բաժանված օտարերկրյա ազդեցության գոտիների, ընդ որում, այդ տիրապետությունը կաշկանդված է տնտեսական, ֆինանսական և քաղաքական բնույթի այնպիսի շղթաներով, որ Թուրքիան այսուհետև, թուրքերի իսկ արտահայտությամբ, իրենից ներկայացնում է «մի կույր, խուլ, համր մարմին, առանց ոտքերի ու ձեռքերի»...

Օսմանների կայսրությունը հիրավի ջախջախված է: Այն կրեց պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Եվրոպան վերջապես քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջովին ճգնելու, ապա քաշելու թունավոր օձի ատամը, որին դարեր շարունակ նա ինքն էր տաքացրել սեփական քաղաքակրթության կրծքին:

Դաշնակից տերությունները, անշուշտ, չեն կարող այս անգամ կասկածվել Թուրքիայի հանդեպ սովորական կողմնապահության մեջ: Նրանից վրեժխնդիր եղան և՛ ապերախտության, և՛ դարավոր հովանավորների նկատմամբ դավաճանության և՛ եղեռնագործությունների համար:

Ես կցանկանայի անդրադառնալ այն հարցին, թե ինչպես արտացոլվեց տերությունների այդ ահեղ ու անողոր արամադրությունը հայկական գործերում, որ մեր հատուկ հետաքրքրության առարկան է: Չի կարելի ժխտել, որ այն ամենը, ինչ ծառայում է և կարող է ծառայել իբրև բարոյական հիմք Թուրքիայի նկատմամբ նման անողոր հաշվեհարդարի համար, նշա-

նակալի չափով վերցված է հայկական կյանքի տխուր տարեգրությունից: Ինչպե՞ս վերաբերվեցին դաշնակիցները հայերին՝ իրենց կրոսեր եղբոր նկատմամբ: Արդյո՞ք վճռականություն ցուցաբերեցին պատժելու թուրքերին նրանց անլուր հանցանքների համար, որ գործել էին հայերի նկատմամբ թեկուզև պատերազմի ընթացքում:

Այդ հարցը թախծալի մտորումների տեղիք է տալիս: Երկու տարի է անցել այն պահից, ինչ ամբարտավան բշմամին, զենքը վայր դնելով, գիմադադար աղերսեց դաշնակիցներից (1): Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում, հայանի է, որ տերությունները ոչինչ չարեցին, ոչ մի միջոց ձեռք չառան, որպեսզի հրից ու սրից ցանուցիր եղած հայերը կարողանային վերադառնալ իրենց դեռ մինչև այժմ էլ ծխացող տների մոխրակույտերը: Ամայացած ու պատերազմի սարսափներից քայքայված Հայաստանը դեռ հիմա էլ ներկայացնում է մի իսկական անապատ, որտեղ խլացել է աշխատանքային կյանքը և ավերակներում ավազակների հրոսակներ են փափառում:

Թուրքական բնաջնջումից Անդրկովկաս՝ իր ազգակիցների մոտ փախուստ տված ողջ մնացած հայ ազգաբնակչությունն այնտեղ էլ հանգիստ չգտավ: Ռուսական հեղափոխության հետևանքով սեփական ուժերին ապավինած, հայերը պետք է մախ դիմագրավեին թուրքերի արշավանքին, այնուհետև էլ դաշնակիցների աջակցության շնորհիվ կյանքի կոչված տխրահռչակ Ադրբեջանական Հանրապետության թաթարների գրոհներին: Եվ այժմ նրանք արյուն են փափում բոլոր կողմերից նրանց պաշարած թուրք-թաթարական հրոսակների դեմ մղվող հերոսական պայքարում:

Արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ թուրքական մարզերի հայ ազգաբնակչությունը, կտրված իր օջախներից, փափառում է օտար երկինքների տակ: Դրա կործանարար հետևանքները անչափելի են: Ազգաբնակչության համար հայրենիքը սուսական հողային տարածություն չէ: Ժողովրդի գիտակցության մեջ երկիրը բարձրանում է հայրենիքի հասկացության շնորհիվ այն ամենի, ինչ կապում է, հոգեպես հարազատացնում է ժողովրդին նրա հետ: Որոշակի տեղավայրի պայմաններում և նրա բնության հետ հաղորդակցությամբ կազմավորվում են ասքերը, հեքիաթները, սովորույթները, բարքերը, լեզվական առանձնահատկությունները, ներաշխարհի բոլոր դրսևորումները: Օտարության մեջ այդ ամենը մոռացվում է, աղավաղվում է և կործանվում: Աղոտանում են երկրի հետ կապված պատմական հիշողությունները: Մի խոսքով, այն ամենը, ինչ կազմում է երկրի ու ժողովրդի հոգևոր կերպարը, ինչ նրանց դարձնում է նշակութային մեծություն, օտար իրադրության մեջ ենթարկվում է վտանգի: Դա ժողովրդի հոգևոր

ջախջախումն է, առավել ծանր մի կորուստ, քան բոլոր նյութական ավերածությունները:

Ոչ որ նրանց օգնության ձեռք չմեկնեց այդ սարսափի գիտակցման մեջ, ոչ որ հոգ չտարավ ժամանակին նրանց հայրենիք վերադարձնելու մասին:

Թուրքական տեղահանության զոհերի չարաբախտ սնացողներին հնարավորություն չի ընձեռված իրենց տները վերադառնալու: Փրկվելով հրաշքով, անմարդկային ջանքերով, նրանք իրենց ապաստանը չեն գտնում. նրանց բեռների մամն մետում են մի վայրից մի ուրիշ վայր, հաճախ աննկատ: Ամեն օր լավում են նրանց՝ որբացածների, աղաղակները, որոնք զուր փնտրում են իրենց հարազատներին...

Բայց չէ՞ որ զինադադարը կնքելիս մեկ գորեղ խոսքը, մեկ ազդեցիկ պահանջը բավական կլինե՞ր բոլոր այդ ավազակային տարրերին վտարելու Հայաստանից և փախստականներին տունդարձի ճամփա բռնելու:

Դաշնակցային զորաբանակները դեռ այժմ էլ տեղակայված են Միջագետքում և Սիրիայում: Ֆրանսիական զենեղակները Կիլիկիայում հայ բնակչության թիկունքին թեթևալիկ կերպով մարտավարում են թուրք ազգայնականների հետ... Բայց և այնպես շարունակում են պնդել, թե իբր դաշնակիցները հնարավորություն չունեն մաքրելու Հայաստանը այնտեղ թափառող սովալլուկ արկածախնդիրների հրոսակախմբերից:

Բարեբախտաբար հայ ժողովրդի համբերությունը վերջ չունի: Նա հեզորեն տարավ զինադադարի այս երկու տարին էլ (2), բոլոր չարակրությունները, բոլոր փորձությունները, իր հույսը դնելով հաշտության կնքման պահի վրա, երբ, վերջապես, ենթադրվում էր, թե ամեն ինչ կստանա ըստ արժանյաց:

Սպասեցին մինչև Սևրի պայմանագիրը: 88-րդ հոդվածով Հայաստանը ճանաչվում էր ազատ և անկախ պետություն (3): Այդ հայտարարությունը միայն, որը մշանավորում է հայկական բաղձանքների հաղթանակը, բավարար կլինե՞ր հանդարտեցնելու սուքերը, հատկապես, եթե այն ազուցված լինե՞ր առավել իրական, առավել հոգատար պայմաններով, որոնք թույլ կտային նրա անհասպաղ իրականացումն ամբողջությամբ վերցրած: Արդեն այն պարագան, որ Հայաստանի սահմանների արմատական հարցը համարյա թե բաց մնաց, մշանակալիորեն մկազեցնում է հռչակված անվիճելիորեն մեծ կարևորություն ունեցող ակտի տպավորությունը: Ռուսական սահմանը պետք է որոշվի Հայաստանի և նրան հարևան Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ, պետությունների, որոնք իրավական առումով դեռ ճանաչված չեն: Ի միջի այլոց վերապահված է և շատ ճիշտ, որ համաձայնություն չկայանալու դեպքում վեճը կլուծվի

զլխավոր դաշնակցային տերությունների կողմից: Որոշված չէ նաև Հայաստանի սահմանը Թուրքիայի կողմից՝ այդ խնդիրը դրված է Միացյալ Նահանգների նախագահի վրա, սահմանափակելով նրա լիազորությունները չորս վիլայեթների սահմաններում:

Իհարկե, գերադասելի կլինե՞ր փոքր-ինչ այլ խմբագրում, որտեղ պարզորոշ տեսանելի կլինե՞ր, որ Թուրքիային կոչ է արվում ճանաչել, ամենից առաջ, նրանից տվյալ հայկական վիլայեթների անջատումը: Այնժամ օսմանյան կառավարությունը ձեռնպահ կմնար այն անհարկի դիտողությունից, որը նա թույլ տվեց իրեն Սևրի պայմանագրի դեմ իրենց առարկության մեջ, թե կարիք չկա Հայաստանը տարածել նախկին ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Նա միամիտ չէր ձևանա մտածելու, որ կարծես թե իրենից պահանջվում է ճանաչել ռուսական հեղափոխության թոհուրեռում ծնված Հայկական Հանրապետությունը, մի հարց, որն ամենևին էլ նրան չի վերաբերում: Եթե պայմանագրի 89-րդ հոդվածը ընդունում է չորս վիլայեթների՝ ամբողջությամբ Հայաստանին անցնելու հնարավորությունը, ապա ցանկալի կլինե՞ր ավելի դրական խմբագրություն, հենց այդ ոգով, նախագահին թողնելով ճշգրտումներ կատարելու իրավունք (4):

Ի միջի այլոց, այդ ամենն այնքան էլ կարևոր չէ. ավելի կարևոր է այն, որ Հայկական հարցի լուծումը Թուրքիայում փաստորեն հետաձգված է: Իսկ Հայկական հարցի պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամեն մի անորոշություն, ամեն մի ձգձգում կործանարար անդրադարձ է ունենում հայերի ճակատագրի վրա:

Սևրի դիվանագիտությունը խիստ վճռական գտնվեց Թուրքիայի ուրիշ, շատ ավելի ընդարձակածավալ մասեր անջատելիս: Նա համարձակորեն բոթափել տվեց թուրքերի լուծը Միջագետքից, Սիրիայից, Արաբիայից, Հունական Անատոլիայից և ժամանակ ու ցանկություն գտավ գծելու նրանց սահմանները: Վճռակառությունը, սակայն, լքեց դաշնակիցներին, երբ գործը հասավ փոքրիկ Հայաստանին: Ազատագրված են երկրներ և ժողովուրդներ, որոնց համար թուրքական տիրակալության ճնշումը այնքան էլ զգալի չէր: Իսկ Հայաստանը, մի երկիր, որը կաթսայի պես եռում էր թուրքական կրակի վրա, զոհաբերելով բոլոր կենդանի ուժերը, դատապարտված է նոր սպասումների: Հայերի հուսահատական ճիչերը պատել են ամբողջ աշխարհը: Նրանց արյամբ բուսորված են սիրիական տափաստանները, նրանց դիակները սփռված են Միջագետքի ավազուտներում:

Սիրիան և Միջագետքը կյանքի են կոչվում մեծ մշակույթի տեր տերությունների հովանու ներքո, իսկ Հայաստանը դեռ շվարած սպասում է իր ճակատագրին:

Իսկ ի՞նչը ստիպեց Սևրի բարձր արեռագոսին կնճռուովել Հայաստանի տարածքի չափերի հարցի առջև: Ի՞նչը դժվարացրեց նրան Հայաստանին վերապահել անգամ երեք-չորս վիլայեթ, ինչի՞ համար պետք եղավ դիմել Վիլսոնի միջնորդությանը:

Եթե հարցը համարվում է վիճելի, ապա վիճելի հարցերի լուծման լավագույն բանալին տալիս է նրանց իսկ պատմությունը: Հայոց դատը դաշնակիցներին նվազ հայտնի չէ, քան Վիլսոնին: Կես դար է, որ այն քաշքշվում է միջազգային դիվանագիտության մեջ: Հայկական վիլայեթները մեկ անգամ չէ, որ նշվել են հակամեծ-հանվանե և դրոշմվել միջազգային ակտերում սկսած 1878 թվականից: Դեռևս պատերազմի մախոթնին բարեփոխումներ անցկացնելիս նրանք բաժանվեցին երկու սեկտորի: Այդ ամենը աշխարհը հիշում է:

Թվում է, թե հարկ էր այդ վիլայեթների սահմաններում էլ փնտրել իսկական Հայաստանը և մնալ դրվածքով դատը համձնել Վիլսոնի իրավարարությանը, եթե դա համարվում էր անհրաժեշտ: Չկային արտաքին ուժեր, որոնք խանգարեին դաշնակիցներին դուռը բացելու բարի կամք: Թուրքիան ընկած է դիտապաստ, հավասարապես նաև Գերմանիան ու Ավստրիան. Ռուսաստանը, համրացած, դեռ է մետված դիվանագիտական սեղանից: Բոլոր թշնամական կամ այդպիսի համարվող ազդեցությունները ջլատված են: Լիակատար հնարավորություն կա Թուրքիային թելադրելու ցանկացած պայմանները: Բայց կայնապես դաշնակիցները միայն կիսով չափ բավարարեցին հայերին: Վեց վիլայեթներից երեքը ճանաչվեցին Հայաստանին, իսկ երեքը դուրս մետվեցին նրա տարածքից (5): Մերժված վիլայեթների մի մասը մնաց Թուրքիային, իսկ մյուս մասը՝ Եփրատից արևելք, ամրակցվեց Բրդստանին:

Վերջին ակտն արդեն բացահայտ քայլ էր, ուղղված Հայաստանի կենսական շահերի դեմ: Իհարկե, հայերը դաշնակիցներից պակաս շահագրգռված չեն անկախ Բրդստանի ստեղծմամբ: Այդ ուղիով անգիտակից բուրդ ցեղապետները կդադարեն, վերջապես թուրքական քաղաքագետների ձեռքին չար գործիք լինելուց: Բայց բանն այն է, որ Բրդստանը այնտեղ չեն ստեղծում, որտեղ պետք էր ստեղծել: Օտար հողում մնալ արհեստական կառույցի գաղափարը ավելի շատ կվայելեր ծեր մուլա Իդրիսին կամ թուրքական կառավարությունից նրան ընդօրինակողներին, ովքեր երազում են հայկական շրջանների քրդացման մասին: Բայց որ եվրոպական դիվանագետները ընկալեին և սրբագործեին հայկական կոտորածների ոգեշնչողների ստոր քաղաքականությունը, ապշեցուցիչ ու անսպասելի բան էր:

Այդ ակտի քաղաքական աստառը, ըստ երևույթին, այլ է և կարելի է հասկանալ, եթե հիշենք 1916 թ. Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած գաղտնի համաձայնությունը Հայաստանի բաժանման մասին ճիշտ և ճիշտ Խարբերողի գծով (6):

Բրդստանին հատկացվող Դերսիմի և Խարբերողի սանջակները էթնիկական և աշխարհագրական առումով կազմում են Հայկական բարձրավանդակի անբաժանելի մասը: Մինչև պատերազմն այստեղ հաշվվում էր կյոթ թվով մինչև 100 հազար հայ (ըստ Լինչի՝ 85 հազար, ըստ Cuinet-ի՝ 70 հազար) և նույնքան կամ փոքր-ինչ ավելի մի այլ ազգություն, որին սխալմամբ քրդական են համարում: Թուրքերը նրանց ղզբաշներ են անվանում, իսկ հայերը՝ դուժիկներ: Վերջին անվանումը նրանք ավելի հաճախ տալիս են Դերսիմի բնակիչներին: Արևելքում, մահմեդական վարչակարգի երկրներում, լեզուն համարյա դադարել է ազգության նշան լինելուց, գլխավոր գործոնի նշանակությունը զիջելով կրոնին: Ղզբաշները և դերսիմցիները դավանում են մի կրոն, որ առանձնացնում է նրանց մահմեդականներից և քրիստոնյաներից: Նրանց հավատալիքները իրենց հիմքում կազմում են քրիստոնեական և մանիքեական ըմբռումների մի խառնուրդ, սքողված շիիզմի արտաքին ձևերով: Պատմական լեզվով դա նշանակում է, որ նրանք աղանդավորներ են, հայկական պավլիկյանության հետևորդների թվից: Շիիզմի նշանների պատճառով, սուննիները նրանց անվանում են ղզբաշներ, այսինքն՝ նույնացնում են պարսիկների հետ: Իսկ հետո հայկական դուժիկ անվանումը նշանակում է աղանդավոր. ամենից ավելի հավանական է, որ այդ բառին հառնում է նաև Դերսիմ անվանումը, և նշանակում է աղանդավորների երկիր (Դուժ՝ հին Դուրժից, այստեղից Դուրժախնա, արաբականացված ձևով Դուրսիմ կամ Դերսիմ):

Պավլիկյան աղանդավորները գրավել էին հենց այդ վայրերը, Դերսիմի բարձունքներից մինչև Խարբերող, ինչպես որ բացատրում ենք մենք հաջորդ հոդվածում (7): X դարում նրանց գլուխ կանգնած էր մի անձնավորություն, որը կրում էր հայկական Տիրան անունը: Բյուզանդիայի ճնշման ներքո նրանց մի մասը հարեց կայսերական եկեղեցուն, որոնց մնացորդները մինչև հիմա էլ պահպանվել են Ակնի (Էգիմ) շրջանում հայ-հռոմեներ անվանումով, այսինքն՝ քաղկեդոնական հայեր:

Մյուս մասը տեղի տվեց իսլամի ազդեցությանը և այն ընդունեց առեղծվածային տեսք, որն առ այսօր էլ շփոթեցնում է բոլոր անիրագեկ մարդկանց: Իրենց մուլեռանդության մեջ պավլիկյաններն այնպես էին առում բյուզանդական եկեղեցին, որ գերադասում էին նույնիսկ իսլամը, ինչպես երևում է արաբների հետ նրանց հարաբերություններից:

Չմայած թուրքերի ողջ ներողամտությանը, ղզբաշները և դերսիմցիները այժմ էլ շարունակում են նրանց վերաբերել ավելի քշնամարար, քան թե քրիստոնյաներին (8): Կենցաղային առանձնահատկությունները և ավանդույթները նրանց ավելի շատ կապում են վերջիններս: Ղզբաշները զբաղվում են երկրագործությամբ, գերազանց այգեգործների և ունակ առևտրականների համբավ ունեն: Էթնիկական առանձնահատկություններով և, ամենից առաջ, իրենց խաղաղասեր բնավորությամբ նրանք տարբերվում են թուրքերից: Ոչ մի հիմք չկա այդ կիսաքրիստոնյա տարրերին դասել քրդերի շարքը. ոչ նվազ իրավունքով նրանք կարող են վերագրվել երկրի գլխավոր քրիստոնյա ազգաբնակչությանը:

Նույն կշռադատումներով էլ ամարդարացիորեն քրդական են համարում Դիարբեքի վիլայեթի հայկական շրջանները՝ Արդանա սանջակը և Դիարբեքի սանջակի հյուսիսային անկյունը:

Պատմական Դիարբեքի զերազանցապես ասորի-քաղդեացիների երկրամաս էր, ավելի ճիշտ, երբեմնի հզոր նեստորական եկեղեցու և հակոբիկականության հետևորդների երկրամաս: Այդ եկեղեցու հետևորդներն այսօր էլ ապրում են այնտեղ: Քրիստոնեական դոգմաների մահմեդական ըմբռումների հետ խառնակումից նրանց միջավայրում էլ առաջ եկան հավատալիքներ՝ ստեղծելով անորոշ կամ չտարբերակվող ազգության կրոնական համայնքներ: Եվ սրանց էլ թյուրիմացաբար քուրդ են համարում:

Իրենց բնական սահմաններում Դերսիմ, Խարբեռը, Արդանա սանջակները մտնում են Հայկական լեռնաշխարհի մեջ: Պետության աշխարհագրական ամբողջականությունը անհրաժեշտ է թեկուզև ռազմավարական բնույթի նկատառումներով, երկրի պաշտպանության տեսանկյունից:

Հայկական բարձրավանդակը որոշակի մեծություն է, որը ոչ մի տարածայնություն թույլ չի տալիս: Ըստ Լինչի պատկերավոր արտահայտության, դա լեռնային տանիք է, որը հյուսիսում թեքվում է դեպի Սև ծովի ափերը, հարավում՝ Տիգրիսի երկու վտակների հովիտները, իսկ արևմուտքում հատվում է Եփրատի ջրերով:

Այդ սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է մի ինչ-որ ամբողջություն աշխարհագրական, մշակութա-պատմական, հավասարապես և՛ տնտեսական և՛ ընդհանուր առմամբ ազգագրական իմաստով:

Այստեղ կազմավորվող պետությունը չի կարող համարվել կայուն, եթե այն չի գրավում այդ լեռնային տանիքն ամբողջությամբ իր բնական թեքվածներով:

Հնում Հայաստանի պաշտպանության ռազմավարական գիծն անցնում էր Մղերդից Դիարբեքի վերևով մինչև Մալաթիա՝ ամբողջությունների կա-

ռույցների մի ամբողջ շարքով: Արձնը (այժմ ավերակ, Մղերդից արևմուտք), Մարտիրոսապոլիսը (այժմյան Մուֆարկինը), Անգղը (հայտնի ամրոց, որտեղ պահվում էին հայ Արշակունիների գանձերը, այժմ Դիարբեքիից հյուսիս գտնվող Էզիլ գյուղը) գլխավոր ամրացված կետերն էին այդ գծի վրա: Այստեղ էր գտնվում նաև նշանավոր Տիգրանակերտ քաղաքը:

Մալաթիայից մինչև Մատաղ (այժմ՝ Մադաղ) Կելկիս գետի ակունքները, Եփրատի աջ ափի երկայնքով անցնում էր ամրոցների արևմտյան գիծը, որի վրա դեռ այսօր էլ կանգուն են Արաբկիրը, Արգովան, Էզինը, Դիվրիզը, Չիմարը և Կամախը: Այս գիծը եզերում էր Հայաստանի ռազմավարական ամբողջականությունը, որը համընկնում էր բնականին:

Հայկական պետության սահմանների հարցը վիճարանություն չէ հողերի մեծ կամ փոքր տարածության մասին, ինչպես որ կարող է թվալ շատերին: Դա պետության գոյության բուն պայմանների և նրա մշակութային ու քաղաքական կայունության հարցն է:

Պատմությունն ընդհանուր առմամբ մերժել է հայերին իրենց սեփական լեռնաշխարհին ամբողջությամբ քաղաքականապես տիրապետելու առավելությունը: Բայց դրանում նա հավասարապես մերժել է և այն արտաքին ուժերին, որոնք, թուլացնելով հայերին, իրենք են ձգտել հաստատվել նրա բարձունքներին: Մեծ հակառակորդները՝ Հռոմը և Պարսկաստանը, Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆաթը, Թուրքիան և Իրանը հաջորդաբար մրցակցեցին նրան տիրանալու համար և, չցանկանալով միմյանց զիջել այդ բնական միջմարտը, վերջիվերջո համաձայնության էին գալիս կիսելու այն: Մասնատված ազգային օրգանիզմը կիսով չափ կորցնում է կենսունակությունը:

Դրանում է Հայաստանի պատմության տխուր կողմերից մեկը:

Այժմ Հայաստանի վրա կախված է նրան երկատող և դրանով իսկ ժողովրդի ուժերը կոտորակող նույն պատմական սուրբ: Հայաստանի քաղաքական վերածնության անհրաժեշտ նախապայմանն է՝ միասնական իշխանություն, մեկ տեր նրա ամբողջ տարածքի վրա:

Եղել են ժամանակներ, երբ Հայկական բարձրավանդակում կողք-կողքի գոյակցել են, թեև ոչ երկար ժամանակ, հայկական, իսկ ավելի ուշ մահմեդական ծագում ունեցող մանր քաղաքական օրգանիզմներ: Իրերի նման դրություն հնարավոր էր և հանդուրժելի այն ժամանակների պայմաններում, երբ Հայաստանում, ինչպես և ամենուր, տիրապետում էր ժողովրդական տնտեսության փոխամակային ձևը, պարփակված լեռնային կապաններում: Յուրաքանչյուր հովիտ քավարարվում է իր բարիքով, յուրաքանչյուր լեռ՝ սեփական հուտերով ու նախիրներով:

Իսկ մեր ժամանակներում, ինչպես հայտնի է, ոչ մի տերություն չի կարող մեկուսացված գոյություն ունենալ: Պետության ունեւորությունն այժմ որոշվում է նրա տնօրինության տակ եղած հարմարություններով՝ հաղորդակցվելու արտաքին աշխարհի հետ, ավելին, համաշխարհային տնտեսության հորձանուտի մեջ ներգրավվելու հնարավորությամբ: Դրանից է կախված պետությունների կենսունակությունը, դրանով է պայմանավորված նրանց քաղաքական և մշակութային արժեքը:

Դրա համար էլ եթե ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը հպանցիկ հրավառություն չէ ազգային ինքնասիրության ժամանակավոր բավարարման համար, ապա այն պետք է այնպիսի ձևերով մարմնավորվի, որոնք հնարավոր կդարձնեն ինքնուրույն պետական գոյությունը:

Այն պահից, ինչ ծագեց Հայկական հարցը, Հայաստանը Եվրոպայի աչքին պատկերվեց իբրև մուրացկան, որն աղերսում է իր ֆիզիկական գոյության փրկության համար: Թերևս այդ պատճառով էլ եվրոպական դիվանագետները մտածում են, որ մուրացկան ժողովրդին ամեն մի նվիրատվություն, թեկուզ երկու-երեք վիլայեթ, բարիք է:

Ընդ որում մոռանում են, որ բռնի կերպով իրենց հայրենիքից վտարված հայերը, իրենց տաղանդն ու աշխատասիրությունը տարան ամենուր, որտեղ միայն կարող էին գտնել աշխատանքի անվտանգություն և ծավալվեցին գործունեության եվրոպական չափանիշներով: Ոչ բոլորն են հստակորեն հաշվի առնում, թե հոգևոր ու նյութական զանձերի ինչպիսի պաշար են կուտակել նրանք ոչ միայն իրենց երկրի ծայրամասերում Թիֆլիսում, Բաքվում, այլև հեռու Ռուսաստանում, Ամերիկայում և եվրոպական կենտրոններում:

Այն բանի համար, որպեսզի ամենուր սփռված հայերի ստեղծագործական ուժերը ուղղվեն Հայաստան, կենտրոնացվեն այնտեղ, անհրաժեշտ է հայկական պետությունն ապահովել այնպիսի պայմաններով, որպեսզի երաշխավորվի այդ ուժերի ազատ ներհոսքը, որպեսզի նրանք այնտեղ իրենց թափին համապատասխան կիրառում գտնեն: Հայկական նավի համար պետք է ապահովել, այսպես ասած, համապատասխան նավարկում:

Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն կլորացված սահմանների. նրան հարկավոր է նաև մշակութային դրացիություն: Նրա համար առավել կարևոր է այն սահմանը, որը նրան լեռնային կիրճերից կհաներ մշակութային աշխարհ:

Այս հարցը մեկ անգամ արդեն դրվել է հայերի պատմության առջև և լուծվել փայլուն կերպով: Հայերը միջանցք բացեցին դեպի Միջերկրական ծով և այնտեղ հաստատեցին իրենց տիրապետությունը (9):

Օգտվելով իրենց անցյալի դասից, նրանք ձգտում էին հասնել Հայկական Կիլիկիայի միացմանը Հայաստանին:

Հայերի ցանկությունը, սակայն, հակահարվածի հանդիպեց մեծ տերություններից մեկի կողմից (10): Նա իր ակնկալիքներն ուներ Կիլիկիայից: Հեշտ կլիներ հաշտվել Կիլիկիայի կորստի հետ, եթե միայն Ֆրանսիան տիրանալով նրան, կամ ներքաշելով իր ազդեցության ոլորտը, ընդհուպ մոտենար հայկական սահմաններին: Կորուստը կարելի կլիներ համարել փոխհատուցված քաղաքակիրթ պետության հետ արժեքավոր հարևանության առավելություններով:

Բայց դժբախտությունն այն է, որ մեծ պետությունը գործում էր ասես ոչ քաղաքանակությամբ, այլ ջղազրգոտության եռուն պահին՝ ուղղված ընդդեմ փոքր, անօգնական մրցակցի: Նա Կիլիկիայից իր համար պոկեց այնքան, որքան ուզում էր, և հենց նաև այն մասը, որ պետք էր Հայաստանին միջանցքի համար: Ավելին, նա պատնեշեց իրեն Հայաստանից կամ ավելի ճիշտ, որպեսզի պատնեշվի նրանից, հնարավոր համարեց քարձրացնել մի արհեստական արգելափակոց Քրդստանի տեսքով, ընդ որում ձևելով այն Հայաստանից խլված հողերի հաշվին:

Երիտասարդ Հայաստանի ծնունդը ուղեկցվում էր այնպիսի մղձավանջային տառապանքներով, որ մենք կորցրեցինք նորածնի քաղցրությունը զգալու ունակությունը: Ծանր վշտի մեջ հայերը կարող էին անշուշտ մխիթարանք գտնել նրանում, որ վերջապես հարավից Հայաստանին մոտեցավ վաղուց ի վեր սպասված եվրոպական քաղաքակրթությունը ի դեմ Ֆրանսիայի Միքիայում և Անգլիայի՝ Միջագետքում:

Ինչպիսի սահմաններ էլ որ թելադրեին Հայաստանին հարավից, ամեն ինչ ընդունելի կլիներ միայն մեկ պայմանով, որպեսզի նրա սահմանային զիծը հարեր անմիջականորեն Ֆրանսիայի և Անգլիայի նոր տիրույթներին: Դա կլիներ լավագույն օգնությունը, որ դաշնակիցները կկարողանային ցույց տալ Հայաստանին՝ մեցուկ հանդիսանալով նրան հարավից իրենց մշակութային հզորությամբ: Ավելի լավը, քան Հայաստանի այն մանդատը, որի, երկրի համար չափազանց ստորացուցիչ փնտրտուքին նրանց ձեռնամուխ եղան:

Սակայն, դաշնակիցների դիվանագիտությունն այլ կերպ վարվեց և Հայաստանի համար սուսկալի իրադրություն ստեղծեց:

Հայաստանը հայտնվեց անկուլտուրական մահմեդական պետությունների օղակում: Քիչ էր Թուրքիայի հարևանությունը արևմուտքից և Պարսկաստանին՝ արևելքից, ստեղծեցին բաթարական Աղդրեջանը հյուսիսում և Քրդստանը՝ հարավում:

Թուրքին հայտնի է, որ Քրդստանը ընկած է ոչ թե Եփրատից արևելք, այլ Տիգրիսից և տարածվում է մինչև Չագրոսի լեռները և այնտեղից էլ մինչև պարսկական Արդեյան նահանգը: Եփրատից արևելք ֆրանսիական սահմանագծով, որն անցնում է Ուրֆայով և Մարդինով, Քրդստանը չէ: Դա հին Օսրոենեն է, Արգարյան քաղաքների (11) երկիրը Ուրֆա կամ Եդեսիա մայրաքաղաքով: Նրան պատվավոր տեղ է պատկանում վաղ քրիստոնեության պատմության մեջ: Եվ անգամ հիմա էլ իր խայտաբղետ ազգաբնակչությանը այն չի կարող դրվել Քրդստան հասկացության տակ:

Թուրքիայի անդամահատման իր նախագծում ֆրանսիական լրագրող Լյուտովիկոս դը Կոնտանսոնը (12) մերձեփրատյան այս մասը համձնում էր Հայաստանին: Հավանաբար, նա հստակ չէր պատկերացնում իր հայրենակիցների խտրությանը հաջողության պայմաններում:

Հայերն իրենց կողմից դրանով էլ կգոհանային, եթե ֆրանսիական սահմանագիծը Միրիայում բարձրացվեր մինչև Հայաստանի սահմաններին հանդիպելը, որտեղ էլ որ այն լիներ: Այդ դեպքում Միրիայի և Հայաստանի համար երաշխավորված կլինեին և՛ աշխարհագրական, և՛ մշակութային սահմաններ:

Հայաստանի արևմտյան սահմանում, Սևրի պայմանագիրը (89-րդ հոդ.) Թուրքիայի կողմից նախատեսում է ապառազակամացված գոտի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Քանի որ Քրդստանը խցկված է մինչև Դերսիմ, ապա դրանով իսկ հիշյալ միջոցառումը պետք է սահմանափակվի ոչ մեծ սահմանային շերտով Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում:

Հայկական պետության տարածքը ճիշտ սահմանազատելու դեպքում նրա սահմանը արևմուտքից պետք է անցնի, ինչպես բացատրեցինք վերը, Եփրատի աջ ափով Մալաթիայից Արաբկիրի, Դիվրիզի, Գարահիսարի վրայով մինչև Սև ծով՝ մոտավորապես Կերասունի մոտ:

Այդ կետերով է անցնում հյուսիսի և հարավի միջև գրեթե միակ հաղորդակցության գիծը: Եփրատի ձախ ափը ըստ բնական պայմանների հարմար չէ հաղորդակցության ուղիների համար: Ռազմավարական նշանակությունից գատ, հիշյալ գիծը խաղացել և այժմ էլ կարևոր դեր է խաղում երկրի տնտեսական կյանքում իբրև միակ գլխավոր ճանապարհը, որը միացնում է Հայաստանի վերին մարզերը հարավայինի հետ: Այդ նույն գծով է անցնելու, հավանաբար, նաև ապագա երկաթուղին Սև ծովի ափերից և հավասարապես էրզրումից դեպի հարավ՝ Ներքին Հայաստան և Միջերկրական ծով: Այն դառնալու է Հայաստանի տնտեսական և առևտրական կյանքի գլխավոր զարկերակը, որը լայն հորիզոններ կբացի նրա համար դեպի Սև և Միջերկրական ծովերը:

Այդ գիծը պետք է ապահովվի Հայաստանի համար: Նման դեպքում ապառազակամացման են ենթակա նաև Փոքր Հայքի հողերը Եփրատի աջ ափին՝ Սվազի սանջակի սահմաններում, որը Խարբերդի և Դիարբեքիի հետ միասին մերժել են հանձնել Հայաստանին:

Դրված հարցերի լուծումը կախված է մեծ իրավաբարից՝ Միացյալ Նահանգների նախագահից: Ինչպես՝ ս է նա ընկալում իր խնդիրը, կարո՞ղ է նա շրջանցել Սևրի պայմանագրով իրեն տրամադրված լիազորությունները և ի՞նչ չափով՝ միայն նրան է հայտնի: Վստահությունը, որ տրված է իրեն նա պետք է օգտագործի ոչ թե ձևականորեն, այլ վեճի իսկական և արդարացի լուծման համար:

Համենայն դեպս, ոչ որ չի մերժի նրան սահմաններն ուղղելու իրավունքի մեջ, թեկուզև տարածքների փոխանակության ուղիով: Ըստ պայմանագրի 90-րդ հոդվածի, նախագահը լիիշխան է չորս վիլայեթներն ամբողջությամբ Հայաստանին վերապահելու: Կարծում ենք, նա իրավունք ունի պահանջելու Հայաստանին միացնել նաև Հայկական լեռնաշխարհի նշված մասերը ծայրամասային Մամսուն և Հաքքյարի սանջակների հաշվին:

Խարբերդի սանջակը ընդգրկում է 10 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ Դերսիմի սանջակը: Արդանայի սանջակը հաշվվում է 8 հազ. քառ. կմ, նույնքան էլ Դիարբեքիի սանջակի հյուսիսային անկյունը: Հեռևաբար, Հայաստանի հավակնած հողաբաժինները կազմում են ընդամենը 30-ից մինչև 36 հազար. քառ. կմ: Տրապիզոնի վիլայեթի արևմտյան կեսն ընդգրկում է 15.000 քառ. կմ ոչ պակաս, իսկ Հաքքյարիի հարավային մասը՝ 17 հազ. քառ. կմ ոչ պակաս (ամբողջ սանջակը 25.700 քառ. կմ է):

Այսպիսով, փոխանակության համար առաջարկվող տարածքները հավասար չափերի են: Հեռևաբար, չեն կարող կասկածներ լինել, որ Հայաստանը տարածքային ընդարձակման է ձգտում:

Հայաստանի սեփական բնական և պատմական սահմանների պահանջը հաճախ ծամածռանք է առաջ բերում որոշ քաղաքական ու հասարակական շրջաններում, կասկած հայտնելով, որ հայ ժողովուրդն ի վիճակի չէ գոյն հանել այդքան մեծ տարածքից:

Հայկական բարձրավանդակը մեր կողմից առաջարկված սահմաններում գրավում է շուրջ 200 հազ. քառ. կմ տարածք, ներառյալ ոչ միայն բուրքական այլև ռուսական Հայաստանը:

Ներկայումս Անդրկովկասում հաշվվում է, ներառյալ Թուրքիայից տարագրվածները, ոչ պակաս, քան 2,5 մլն հայ: Եթե ոչ հայ ազգաբնակչությանը հաշվենք մոտ մեկ միլիոն, ապա հայկական պետության բնակչությունը կհաշվվի 3,5 միլիոն:

Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում այժմ կուտակված է ավելի քան 200 հազ. հայ: Հարյուր հազարից ոչ պակաս կան Կիլիկիայում և Սիրիայում: Հայ գաղթականների թիվն Ամերիկայում վաղուց անցել է հարյուր հազարը: Մի կողմ թողնենք Բուլղարիայի, Եգիպտոսի և աշխարհի մյուս մասերի գաղթավայրերը: Գաղթահայերի նշանակալի մասը, դուրս նետված հայրենիքի սահմաններից, դեռևս չի կորցրել կապը նրա հետ և, անկասկած, ետ կվերադառնա:

Եթե նույնիսկ սահմանափակվենք 3,5 միլիոնով, ապա բնակչությունը հավասարաչափ բաշխվելու դեպքում, մեկ քառակուսի կիլոմետրին կընկնի ոչ պակաս, քան 17 հոգի: Երկրի բնակչության ճիշտ տեղաբաշխումը պետք է լինի նոր պետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը:

Վաղուց ի վեր Անդրկովկասի հայ գյուղացիությունը տառապում է սակավահողությունից և հարկադրաբար գաղթում է Թուրքեստան, Սիբիր, անգամ Ամերիկա կամ տարազանցիկ աշխատանք է փնտրում խոշոր քաղաքներում, ամենից առաջ Բաքվում:

Այսուհետև նրա շարժումը պետք է ուղղվի հարավ՝ Հայաստան, առավել ևս, որ հայ գյուղացիության ոչ փոքր մասը դուրս է եկել Թուրքական Հայաստանից 1829 և 1878 թվականներին: Ախալցխայի, Ախալքալակի գավառների և Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը բնակեցված են այն գաղթականներով, որոնք թողել են Էրզրումի վիլայեթը 1829 թվականին:

Նոր Բայազետի գավառն իր ամունը պարտական է Հին Բայազետին, որովհետև նրա բնակչությունը ծագում է Բայազետի ու Ալաշկերտի շրջաններից:

Բնակչության ավելցուկը պետք է վերաբնակեցվի Թուրքաց Հայաստանի իր բնօրրանում: Գիշտ տարաբնակեցումը, կրկնում ենք, կապահովի մեկ քառակուսի կիլոմետրին 17 մարդ: Որպեսզի հասկանանք այդ թվի իմաստը, պետք է պատկերացում ունենանք ընդհանրապես Թուրքիայում բնակչության խտության մասին: Այստեղ մեկ քառակուսի կմ սովորաբար ընկնում է 10-15 մարդ: Այսպես, կենտրոնական Անգորա վիլայեթում հաշվվում է 862.901 բնակիչ 83.000 քառ. կմ վրա, այսինքն՝ շուրջ 10 մարդ մեկ քառ. կմ-ին: Իկոնիայում՝ 91.600 քառ. կմ 1.086.000 բնակչությամբ, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին նույնպես գրեթե 10 մարդ: Առավել խիստ բնակեցված Չմյուռնիայի վիլայեթը 53.000 քառ. կմ տարածությամբ, ունի 1.300.000 բնակչություն, այսինքն՝ մեկ քառ. կմ-ին հազիվ 20 մարդ է և այլն:

Եվ չպետք է մոռանալ, որ Հայաստանը Սիրիա կամ Միջագետք չէ, որտեղ յուրաքանչյուր թիզ հողը պիտանի է ամենաթանկարժեք կուլտուրաների համար: Հայաստանի ճիշտ կեսը լեռներ են, որոնք պիտանի չեն նույն-

իսկ անասնապահության համար: Անքաղաքակիրթ ժողովուրդների դարավոր տեր ու անօրինությունը հանգեցրել է այն բանին, որ երբեմնի բուսականությամբ ծածկված լեռներն այժմ լերկացած են հեղեղներից և անասունների կնդակներից: Երկրիս ներկա կացության մեջ մեկ քառ. կմ-ին 10-12 մարդը պետք է ավելի քան սովորական համարվի: Նա չի կարող ավելի շատ ժողովուրդ կերակրել, մինչև որ չկանգնի արդյունաբերական զարգացման ուղու վրա:

Ինչպիսին են նրա հեռանկարները, ինչի վրա կարելի է հույս դնել այդ առումով, դեռևս պարզ չէ: Երկրաբանների կարծիքները Հայաստանի ընդերքի մասին չեն համընկնում: Մտորգետնյա հարստություններ առայժմ հայտնաբերվել են Հայկական բարձրավանդակի ծայրամասերում, որտեղ հողաշերտերը, բարակելով դեպի շրջակա ցածրավայրերը իջնելիս, բացել են հանքային երակներ: Արդամայի հանքերը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային լանջերին, Գյումուշխանեից՝ հյուսիսայինում, Կապանի հանքավայրերն արևելքում՝ Բազաբչայ կամ հայկական Որոտան գետի հովտում և, վերջապես, Ալավերդու հանքերը Դեբեդ գետի հովտում: Մետաղների այդ չորս հանքավայրերը Հայաստանի չորս լեռնարդյունաբերական քաղաքներն են: Առանց սրանց երկրի տնտեսական կյանքի զարգացումն անհնարին է:

Այսպիսին են Սևրի պայմանագրի առաջ բերած խոհերն ու առարկությունները: Կան կասկածամիտներ և թերահավատներ, ովքեր կասկածի տակ են առնում ծնունդ առած մանր պետությունների հարատևությունը: Հայաստանը չի կարող դասվել նրանց շարքը. դրանք ծնվել են օտար արյան մեջ, Հայաստանը՝ սեփական:

Դաշնակցային դիվանագիտությունը պետք է ազնիվ լինի հանդեպ մի ժողովրդի, որը վաղուց է որդեգրել այն սկզբունքը, որ քաղաքականություններից լավագույնը՝ ազնիվ քաղաքականությունն է: Նա բացորոշ վստահել է իր ճակատագիրը դաշնակիցներին: Հարկ չկա թաքցնելու, որ կնքված պայմանագրի անբավարար լինելը, տարածքային սահմանագծումների պակասավորությունը վերջին հաշվով բացատրվում են այն անվստահությամբ կամ կասկածամտությամբ, որով տերությունները վերաբերվում են հայերին, իբրև ռուսական կողմնորոշման տեր ժողովրդի: Թվում է, թե ռուսական պետականության հանդեպ հայերի թուլությունը նախախնամության կողմից չէ դրոշմված հայոց ճակատին: Ժողովրդի տրամադրությունը ստեղծվում է կյանքի իրական պայմաններից և ոչ ընդհակառակը: Այդ թուլությունը կարելի է հաղթահարել, եթե փոխվեն ժողովրդի քաղաքական պայմանները: Շրջել հայերին և Հայաստանը դեմքով դեպի հարավ՝ դա

ամբողջովին կախված է դաշնակցային դիվանագիտությունից: Մինչդեռ Անդրկովկասում դաշնակիցների ներկայացուցիչների կասկածելի քաղաքականությունը վերջին երկու տարում ամեն ինչ արեց, որպեսզի համոզի հայերին ճիշտ հակառակը՝ ռուսական ազդեցության անխուսափելիությունը:

Սևրի սրահներում էլ դաշնակիցները հնարավորություն ունեին մեկընդմիջտ վերջ տալու հայի ձգտմանը դեպի հյուսիս, խարխիլելով դրա պատմական հիմքերը: Բայց նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան Հայաստանը խցկելը մահնեղական պետությունների շրթայի մեջ, վանելով նրան իրենցից հարավում, կտրելով նրան Ռուսաստանից հյուսիսում: Հայերը ջանում էին ձեռք բերել ազատ անկախ հայրենիք, բայց ոչ լույսից կտրված քանո, որը պահպանում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը և նրանց մամուները... (13):

Մտորև (14) տպագրվող հոդվածները գրված են Պետրոգրադում դեռևս 1918 թ., դաշնակցային զենքի հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ: Ինձանից անկախ պատճառներով նրանք հայտնվում են մասնույում միայն հիմնա (15), երբ, միգուցե, նրանք հնացել են գործնական հետաքրքրության առումով: Դրանից հետո տեղի ունեցավ մեծ կարևորություն ունեցող իրադարձություն՝ իմ կողմից քննարկված հարցերը իրենց քաղաքական լուծումը ստացան Սևրում:

Բայցևայնպես, ես վճռեցի տպագրել այդ հոդվածներն առանց փոփոխության, այն տեսքով, ինչպես որ նրանք գրվել էին այնքան մոտ անցյալի պայմաններում: Համարձակվում եմ մտածել, որ նրանց, եթե ոչ գործնական, ապա համեմայն դեպս տեսական հետաքրքրությունը ուժի մեջ է մնում:

Դրանք էքսկուրսներ են, հիմնված պատմական ընթացողության անաչառության վրա: Այստեղ առաջարկվող հարցերի լուսաբանումը, այդ իսկ պատճառով, միայն ինձ չէ պատկանում: Վաղուց այն պետք է դառնար սեփականությունը նաև նրանց, ովքեր կոչված են քակելու Արևելյան հարցի հանգույցը:

Եվ այժմ, կատարված փաստից հետո, իմ կողմից զարգացվող դրույթները կարող են իբրև հիմք ծառայել Սևրի պայմանագրին հարկ եղած գնահատականը տալու համար: Նկատառումները, որոնք առաջ են գալիս Սևրում Հայկական հարցի դրվածքով, շարադրված են հատուկ հոդվածում, որը նախակցված է հիշյալ էքսկուրսներին:

Լոնդոն, սույն թվականի 20 հոկտեմբերի

ԶՐԴԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ցավալի փաստ է, որ Անգլիան և Ռուսաստանը՝ այդ երկու մրցակիցները Հայկական լեռնաշխարհում, քաղաքականությամբ են վերաբերվել թուրքերի քրդամետ քաղաքականությանը: Հայերը միշտ ձգտում են ունեցել դեպի Ռուսաստանը, հույս ունենալով, որ այն կօգնի իրենց՝ թոթափելու թուրքերի բռնակալ լուծը: Հայերի այս ռուսասիրությունը, որն ամել ու զարգացել է դարերի ընթացքում, Անգլիային թվում էր անհամատեղելի՝ Ասիայում ունեցած իր շահերի հետ: Հենց որ նա վերջնականապես համոզվեց, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումն անխուսափելի է, իր օգնությունն ու համակրանքն ուղղեց դեպի քրդերը՝ ի հակադրություն հայերի, որոնց դիտում էր որպես Ռուսաստանի դաշնակիցներ և համախոհներ (1):

Ռուսաստանի դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով Զրդստանը քաղաքական օրգանիզմ դարձնելու գաղափարը պատկանում է անգլիական հյուպատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, նրա հետնորդը՝ հյուպատոս Թեյլորը, 1869 թ. մարտի 18-ի իր զեկուցագրում անընդունելի և անիրականանալի է համարում Փալգրեյվի առաջարկը, քանի որ քրդերն իրենք էլ համակրում էին Ռուսաստանին (2): Այնուհանդերձ, անգլիական գործակալները Հայաստանում շարունակում էին իրենց քրդասեր քաղաքականությունը: Բավական է, որ Էրզրումի հյուպատոսին նրանք կոչում էին «Զրդստանի հյուպատոս»: Թուրքերն էլ իրենց հերթին ջանում էին ջնջել քարտեզներից Էրմենիստան անունը՝ փոխարինելով այն Զրդստանով: Հայերի համար զարմանալի էր տեսնել, թե ինչպես թուրքական հայեցակետը Հայաստանի նկատմամբ հավանություն էր գտնում անգլիացիների շրջանում (3): Նրանք ստիպված եղան իրենց պատրիարքի միջոցով բարձրաձայն բողոքել այդպիսի անբարյացական քայլի դեմ:

Ռուսաստանի դիրքորոշումը, որն ինքն էր Հայաստանի նկատմամբ Անգլիայի կասկածամտության պատճառը, առավել անհասկանալի է: Հայաստանում իր դիրքերն ամրապնդելու փոխարեն նա հանդես էր գալիս որպես Անգլիայի մրցակից՝ քրդասեր քաղաքականության մեջ: Ռուս քաղաքական գործիչները ակնհայտորեն հույսը դրել էին Անգլիային քրդերի աջակցությունից զրկելու վրա: Ռուս գործակալները, զինվորական գրողները և ճանապարհորդները ձգտում էին արհամարհել հայերի նշանա-

կությունը՝ խոսելով քրդերի բվական գերակշռության մասին: Նրանց գրքերում և հողավածներում Հայաստանը դադարել էր հայերի երկիր կոչվելուց. այն անվանվում էր **Քրդստան**: Էրզրումի շրջանը կոչվում էր Հյուսիսային, իսկ **Բիթլիսը** (Վանը)՝ Հարավային **Քրդստան** (4): Նրանցից մի քանիսն այնքան հեռու էին գնացել, որ անգամ պնդում էին, թե քրդերն են Հայաստանի իսկական բնիկները, և որ Հայաստանը միշտ էլ եղել է քրդերի երկիրը:

Քրդերը չեն ապրել Հայաստանում անհիշելի ժամանակներից, այլ տեղափոխվել են այստեղ բուրբական կառավարող շրջանների կողմից (5): Թուրքերը գրավեցին Հայաստանը 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, երբ նրանք պարտության մատնեցին Պարսկաստանի տիրակալ շահ Իսմայիլի գորքերին՝ շնորհիվ իրենց հրետանու, որն այդ ժամանակ առաջին անգամ էին կիրառվում նրանց կողմից: Պարսիկների և թուրքերի միջև վեճերը Հայաստանի համար դրանից հետո էլ շարունակվեցին, սակայն մինչև օրս էլ սահմանները նույնն են մնացել: Մուլա Իդրիսը՝ բիթլիսցի մի քուրդ (6), որը տեղի բնակիչ էր և լավ ծանոթ էր տեղական պայմաններին, գործում մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին: Ինչպես կարելի էր սպասել, մուլա Իդրիսը պաշտպանում էր քրդական մանր ցեղապետների շահերը:

Պարսիկները Հայաստանի համար իրենց պայքարում հաջողության հասնելով, հեռացնում էին քուրդ բեյերին: Թուրք սուլթանները, սակայն, վարում էին հակառակ քաղաքականություն. նրանք հողեր էին տրամադրում քուրդ առաջնորդներին՝ պարսիկների դեմ պատվար ստեղծելու նպատակով: Մուլա Իդրիսն իր իշխանության տակ միավորեց մի մեծ նահանգ՝ Մծքիմից մինչև Դերսիմ, անվանեց այն **Դիարբեքիր** և բաժանեց 19 սանջակների («դրոշմների») կամ ռազմաֆեռդալական միավորների: Այս սանջակներից ութը ժառանգելու իրավունքով տրվեց քուրդ բեյերին: Այս քուրդ առաջնորդները որոշ հողատարածություններ ստացան նաև Տիգրիսի ակունքներում՝ որպես մասնավոր սեփականություն կամ **հյուքյումեթ**: Մուլա Իդրիսը ցեղապետներին որպես սուլթանի նվեր բաժանեց 25.000 դուկատ, 70 պատվո «կաֆտան» (խալաթ) և 70 դրոշ: Նա նաև որոշ քրդական ցեղեր տեղափոխեց Էրզրումի նահանգ՝ դրանով հինք դնելով Հայաստանի այդ մասում քրդական էթնիկական տարրի հաստատմանը (7): Ինչպես Իդրիսը, այնպես էլ նրա որդի Աբուլֆազիլը ընդունակ էին գրիչ բռնելու, և հենց նրանց սեփական գրվածքներից է, որ մենք իմանում ենք այդ միջոցառումների մասին (8):

1597 թ. Բիթլիսի կառավարիչներից մեկը՝ Շարաֆեդդինը (9), գրեց քրդական հարստությունների պատմությունը (10): Նրա գիրքը հրատարակեց ակադեմիկոս Վ. Վելիամինով-Չերնովը 1860-1862 թթ. Ս. Պետերբուրգում, «Շարաֆ-Նամե» վերնագրով: 1873-1875 թթ. հայտնվեց սույն գրքի ֆրանսերեն թարգմանությունը (11): Քուրդ պատմիչի այս երկն ունի բոլոր այն թերությունները, որոնք հատուկ են ազգային պատմագրության առաջին փորձերին: Պատմական նյութի պակասն ազատորեն լրացվում է երևակայական ծագումնաբանությամբ: Այս կամ այն տոհմի ծագումը բացահայտելու նպատակով Շարաֆեդդինը ճախրում է երևակայության քեներով դեպի ամենահեռավոր անցյալը՝ առանց ժամանակը կամ գոնե դարաշրջանը նշելու. մտացածին արյունակցական կապեր է հայտնաբերում խեղճ ու կրակ քրդական ցեղերի նախնիների և հայտնի պատմական դեմքերի միջև: Ցեղերից մի քանիսը համարվում են առաջին խալիֆների հետնորդներ (12): Իր պնդումների ճշմարտացիությունը հաստատելու համար Շարաֆեդդինը հաճախ դիմում է հին տոհմական լեգենդներին: Բայց այդ լեգենդների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնված են որոշ ցեղանունների ժողովրդական ստուգաբանության վրա, և մեծ հաջողությամբ կարող էին հորինվել հենց հեղինակի կողմից: Երբ մերօրյա պատմաբանը փորձում է կեղծ ծագումնաբանությունից և դատարկ ենթադրություններից անցնել քուրդ բեյերին վերաբերող կոնկրետ փաստերին, նա անմիջապես ստիպված է լինում անցյալ դարերի բարձունքներից իջնել մինչև Սելիմի և Իդրիսի դարաշրջանը:

Բացառությամբ Թամուրից սերող Վանի և Բիթլիսի իշխող տների, մնացած բոլոր քրդական ցեղերը, որոնք գտնվում են Եփրատի վերոհիշյալ շրջանում և Տիգրիսի ակունքներում, իրենց ծագումը կապում են XV դարի վերջի XVI դարի սկզբի թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանի հետ: Ինչ վերաբերում է Վանի և Բիթլիսի իշխող տոհմերին, պետք է նշել, որ նրանց քրդական ծագումը վիճելի է, և Շարաֆեդդին պատմիչն ավելի շատ հիմքեր ուներ հայկական, քան արաբական կամ քրդական արյուն փնտրելու իր նախնիների երակներում: Դերսիմի քրդերի՝ այսպես կոչված դուժիկների, ծագման խնդիրը նույնպես ենթակա է քննարկման: Նույնիսկ նրանք, ովքեր ամենուր քրդեր են տեսնում, չեն համարում նրանց մաքուր քրդեր (13):

Տալով այս բոլոր իշխող տների անունները, քրդերի պատմիչը մի խոսք անգամ չի ասում Դերսիմից մինչև Դիարբեքիր ընկած նորակազմ սանջակների քնակչության մասին: Միայն կլիներ կարծել, որ եթե նրանց դեկավար-

ները քուրդ բեյեր էին, սանջակների բնակչությունը պետք է մույնպես քուրդ դարձած լիներ:

Մանջակների բեյերի նախորդները գրավված նահանգներում, ինչպես և Հայաստանի մյուս մասերում, XV դարում թուրքական իշխաններ էին՝ մեծ մասամբ «Մալտակ ոչխար» և «Սև ոչխար» (Ալ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու) թուրքմեն շահերի մերձավոր ազգականները: Մրանք իրենց հերթին հայ այն իշխանների հետնորդներն էին, որոնք կառավարել էին այս նահանգները մոնղոլների գալուց առաջ, և որոնց մի մասը պահպանվել էր մինչև Թեմուրի ներխուժելը:

Երբ սելջուկ հորդաները ներխուժեցին այս երկիրը, Բյուզանդական կայսրությունն իր սահմանը ահարկու թշնամուց պաշտպանելու ավելի հարմար ձև չգտավ, քան Հայաստանի թագավորական և իշխանական տոհմերի տեղահանությունը և նրանց Եփրատի մյուս կողմ՝ դեպի Փոքր Հայք տեղափոխելը՝ Եփրատի երկայնքով մի նոր ճակատ ստեղծելու նպատակով: Մի կողմից Սվազից մինչև Ադանա, իսկ մյուս կողմից, Դերսիմից մինչև Եդեսիա էին ձգվում հայկական իշխանական կալվածքներից բաղկացած պատմեշների գույզ գծերը: Վանի Արծրունիները ստացան որպես վիճակ Սվազից մինչև Եփրատ ընկած տարածքը: Անիի Բագրատունիները հիմնավորվեցին Լիկանոսում՝ ներկայիս Մարաշ սանջակի սահմաններում: Կարսի Բագրատունիները գրադեցրին Կիլիկիայի Ծամնդավի հովիտը՝ Կոզան սանջակում: Արծրունիների Թռռնավանի ճյուղը հայտնվեց Տարսուտում՝ Ադանայի և Մերսինի միջև: Պախլավունիների մի թևը տեղավորվեց Քեսուտում՝ Մալաթիա սանջակի հարավային մասում. մի այլ ճյուղ իշխում էր Միջագետքում: Եդեսիան հայ իշխանների ձեռքում էր (14): Մամիկոնյանների հռչակավոր տոհմը, օրևանելով Մասունի լեռներում, գրադեցրել էր Մուշը և Խարբերդը: Այնուհետև, Դերսիմի ուղղությամբ, իշխում էին այն պավլիկյանների ժառանգները, որոնց դեմ IX դարում պայքար էին մղել բյուզանդական կայսրերը:

Այս բոլոր փոքր տոհմերն անէացան մոնղոլների հարձակումների հողմապտույտում: Թամուրի կայծակնային արշավը, որը վերջ տվեց մոնղոլական ժառանգությանը, ճանապարհ բացեց թուրքմեն ռազմատենչ ցեղերի համար: Ալ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու թուրքմեն ցեղապետները XV դարի ընթացքում իշխում էին Հայաստանում՝ իրենց ազգին բնորոշ կամայականությամբ և անօրինակամտությամբ:

Արդյո՞ք հայկական տարածքներում տեղի ունեցող ավատատիրական կաղապարի այս փոփոխությունը համապատասխան որևէ ազդեցություն բողեց էթնիկական հիմքերի վրա: Արդյո՞ք վերին շերտի այս տեղաշարժերը

ներգործություն ունեցան ներքևի շերտի վրա: Այն մոնղոլական չէր դարձել մոնղոլների տիրապետության ընթացքում, և ոչ էլ թուրքմենական՝ թուրքմեն տիրակալների օրոք: Արդ, երբ իշխանությունն անցավ քրդերի ձեռքը, Հայաստանը քրդական էլ չդարձավ: Նստակյաց աշխատող ժողովրդի հիմնական կորիզը կազմում էին, ինչպես միշտ, հայերը:

Քաղաքական աշխարհում որևիցե կշիռ ունեցող ոչ մի երկիր բաղկացած չէ միայն լեռներից, հովիտներից և հոսող ջրերից: Յուրաքանչյուր երկիր, բացի տարածքից, ունի նաև հոգևոր հատկանիշներ, որոնք այն տարբերում են մյուսներից: Իրականում դրանք կույր բնության մեռած թափոնները չեն, այլ երկրով մեկ սփռված մարդկային համճարի հավերժական ստեղծագործությունները: Հենց այս մտավոր աշխատանքի կերտվածքներն են, որ հանդիսանում են նրա մշակույթի ոգին: Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ երբևիցե դադարե՞լ է պատկանել նրանց, ովքեր ստեղծել են այն, և որոնց ժառանգությունն է ինքը:

Հայաստանը որպես մարդկային աշխատանքի փորձակայան միշտ էլ եղել և մնում է հայկական: Այն մարդու համար բնակարաններ է ստեղծել հայի ձեռքերով: Մյուս բոլոր անցնող-դարձողների համար նա լույս հյուրանոց է եղել: Նրանք բոլորը լույս օրևան են փնտրել այդ երկրում, քամուն են տվել նրա մշակույթի գանձերը՝ ոմանք որպես անցողիկ հյուրեր, մյուսները՝ որպես ճակատագրի բերումով հայտնված ռազմիկ տարրեր, որոշներն էլ՝ տիրանալով նրան, առանց որևէ ձևականության կողոպտել ու ավերել են այն: Նրանցից ոչ մեկը չբողեց որևէ հոգևոր ժառանգություն, որևէ մշակութային հիշողություն: Ոչ մի թուրքմենի կամ քրդի ձեռք թեկուզ մի աղյուս չավելացրեց այս երկրի շինարարական արվեստի գանձերին:

Ճարտարապետության հիասքանչ հուշարձանները՝ պալատներ, ամրոցներ, տաճարներ և վանքեր, որոնք վեհաշուք բազմած են իրենց լեռնային գահերին ամբողջ իրենց մշակութային շրջապատով, այսօր թաղված են փոշու մեջ: Մակայն նրանցում ապրում է ոգին, ավերակների մեջ դեռևս դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու մի նոր կյանքի մեջ: Ջուր չէ հայկական ժողովրդական երևակայությունը պատկերացնում Հայաստանը որպես մի երիտասարդ կին՝ շրջապատված ավերակներով: Ոգու աշխատանքի թեկուզև ավերակներ... մի՞թե նրանք ավելի վայել չեն այս երկրին, քան քուրդ հովիվների նախորդները: Հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում լինի դա Հայաստանում, թե նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, սակայն մի՞թե դրանք դադարել են հայկական լինելուց:

Հայաստանը, ինչպես ցանկացած քաղաքակիրթ երկիր, մի միասնական օրգանիզմ է: Նրա սրտի ամենամուտքին տրոփումները և ամենալսելի շնչառությունը հայկական են: Որպես կենդանի մի օրգանիզմ Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ իր ապագայից: Նա կարող է վիրավորվել և արյունաքամ լինել, սակայն նա սպանված չէ: Նրա քաղաքական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վերքերը, ամոքել նրա ցավերը և ուժ տալ նրան՝ մոխրից հառնելու դեպի նոր կյանք:

Նրանց կողմից հանցագործություն կլինե՞ր պատենշ դե՞լ ազատության նրա դարավոր ձգտման առջև լոկ այն պատրվակով, որ նրա առողջ մարմնի վրա կա ինչ-որ էթնիկական մակարոյծ ուռուցք: Դրա համար պետք է մեղադրել այն դիվանագետներին, որոնք ձգձգեցին Հայկական հարցի լուծումը կես դար և թույլ տվեցին, որպեսզի արյունարբու մի վարչակարգ սաստկացնի օտար և քշամական տարրերի թափանցումը հայկական մարմնի մեջ:

ՀՈՂԱՑԻՆ ՁԻՉՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԹԻԱՑԻՆ

Ի՞նչ բնույթ պիտի ունենա հողային զիջումը, կայարգվի միմիայն կոնֆերանսում (1): Վիստմյան սահմաններն (2) ընդարձակ համարողները, անշուշտ, ազդված են թուրք ազգայնական շրջանակներից, և ի նկատի ունեն հակառակ առաջարկներ, որ ծանր լինելու կերպարանք ունեն: Ձիջումն արվելու է միայն մի պայմանով, որ թուրքերն անմիջապես պարպեն մեզ մնալու հողերը:

Ո՞ր կողմերից են սեղմվելու սահմանները: Ի դեպ հարկ է, այս է խնդրի կարևոր մասը, պատրաստ պատասխան ունենանք առաջուց: Ընտրությունը պիտի լինի երկու խոշոր հատվածների միջև՝ հյուսիսային - Էրզրում և Տրապիզոն, և հարավային - Վան և Բիթլիս: Ո՞ր հատվածն է մեզ համար ավելի կարևոր ամենայն նկատառումներով, հետևաբար այն խնայելու է կրճատել որևէ չափով, եթե պահանջվի:

Երկու հատվածները տարբեր արժեքներ ունեն և միևնույն չափով կշռել դժվարին է: Տնտեսական տեսակետից հյուսիսը այն գերազանցությունն ունի, որ հենվում է արձակ ծովին: Իսկ հարավում ազգայնական նկատառումներն են, որ վճռական նշանակություն են ունենալու: Նախ բնակչության տեսակետից՝ պատերազմից առաջ միակ հայաշատ շրջանները Վանն ու Բիթլիսն էին (3) և այժմ էլ նույնը պիտի լինի, քանի որ ժողովուրդը Ռուսահայք ապաստանելով՝ փրկված է և պատեհ օրին հոժարությամբ դառնալու է իր տեղը: Այնուհետև ազգային ոգին, այն որ ժողովրդական ամբոխից կերտում է ազգություն, կենդանի է դարձյալ հարավում ավելի մեծ չափերով, քան հյուսիսում: Պատմական հիշատակարաններն ու հիշողությունները, անզիր բանահյուսությունը՝ աշխարհագրական նկարագրի հետ կապված, մնացել են դարձյալ հարավում: Էրզրումի, ինչպես և Տրապիզոնի նահանգի, հայությունը բնաջինջ է եղած գրեթե և այնտեղ նորեն նոր հայ բնակչություն ստեղծել յուրին գործ չէ: Կարծել, որ Բիթլիսի և Վանի ժողովուրդը կարելի է տեղափոխել Էրզրումի և ծովափնյա հողամասերը, հեշտ չէ: Մարդիկ իրենց ծննդավայրերը դառնում են հոժար սրտով և ամենայն սիրով, որովհետև նրա հետ կապված են տեսակ-տեսակ հիշողություններով: Իսկ բռնի տեղահան անել դեպի անծանոթ վայրերը, դժվար է առանց կազմակերպչական մեծ գործունեության և խոշոր նյութական միջոցների: Ո՞ր հատվածն ավելի ապահովություն կտա հայ ժողովրդին: Այս հարցը շա-

տերին է հետաքրքրում և զանազան հայացքներ կան այս մասին: Ինձ թվում է, որ բոլոր հեռանկարներն ունայն և անհիմն են: Հայոց պատմությունն ինքն արդեն լուծել է այս պրոբլեմը: Որտեղ ավելի հայություն է մնացել, պարզ է, որ այդ շրջաններն էլ նկատվել են ավելի ապահով հայրենիք: Ժամանակին Էրզրումի շրջանը նույնպես հայաշատ էր, ինչպես և հարավը: Բայց այժմ և նույնիսկ պատերազմից առաջ, հայ բնակչությունն այնտեղ քիչ էր (4): Հայտնի է, որ Հայաստանում և Հայաստանի համար մղված կռիվների մեծագույն մասը տեղի են ունեցել Էրզրումի (հինավուրց Կարինի, միջին դարերի Թեոդոսուպոլսի ու մուսուլման Էրզրումի) շուրջը: Նույնն էլ լինելու է ապագայում: Ապահովության տեսակետից հյուսիսը ոչ մի առավելություն չունի: Միակ դրական կողմը ծովն է, որը տնտեսականի համար ահագին նշանակություն ունի: Եթե սրա համար հրաժարվելու լինենք հարավից, այսու պիտի կորցնենք նաև Ռուսահայքի արևելյան գավառները՝ Ղարաբաղը, թերևս և Նախիջևանը: Երզնկայից մինչև Շուշի մոտ 600 կմ է, այսպիսի երկարաձիգ պետություն, որը համապատասխան լայնություն չունի՝ դժվար է պաշտպանել և հայրենիք դարձնել:

Երկար խորհելուց հետո կարելի է հանգել ավելի շուտով զիջումներ անելու հյուսիսից: Չիջման առաջին գոհը պիտի լինի.

1. Խարշուղ գետի (5) հովիտը՝ Կերասունից մինչև Տրապիզոն ծովափով, թերևս մինչև Սյուրմիմե:

2. Երկրորդ հերթին թողնվելու է Երզնկան. սահմանն՝ անցնելու է Բաղեր լեռներից (6)՝ կտրելով Եփրատը, դեռ հանդիման Մայրերտ լեռնաշղթայի և նրա վրայով վիլայեթի սահմանագծով իջնելու է ծովափ՝ Սյուրմենեի մոտերքը:

3. Ի դեպ, հարավից կարելի է գոհել (7) նաև Մոկաց աշխարհի մի մասը, սահմանագիծը հարավից մոտեցնելով Վանի ջրաբաշխը գատող լեռներից: Եթե թուրքերը պնդեն նաև Էրզրումի զիջման վրա, այն ատեն առարկելու է և պարզելու, որ այդու ոչ միայն Հայաստանը կտրվում է ծովափից, ուրեմն և արտաքին աշխարհից. այլև հենց այդ հետևանքով Հայաստանը դրվում է Ռուսաստանից տնտեսապես կախյալ վիճակի մեջ, որի արդյունքը հասկանալի կլինի և ոչ ցանկալի դաշնակից պետություններին:

ԳԵՐԱԳՈՒԹՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՏՐՎԵԼԻԹ ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾ

Սևրի դաշնագրով երկարամյա անորոշությունից հազիվ դուրս ելավ Հայ հարցը, երբ նոր հանգամանքներ եկան մթագնելու հորիզոնը (1): Կես դար է, որ Հայ դատը դիվանագիտության սեղանի վրա է, կես դար է, որ հայ կյանքի ողբերգությունը՝ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև <է> և ամեն անգամ, երբ հուսո թեթև նշույլ է փայլում, այն իսկույն մարում է քաղաքական մեծ հովերից: Լինելով մի փոքր ավելի մարդասիրական, քան քաղաքական հարց, Հայ դատը տարօրինակ բախտով և միանգամայն՝ անիրավացի տրորվել է մեծ պետությունների Արևելյան քաղաքականության ընդհարումների մեջ, գոհ եղել նրանց հակամարտին: Մեծ պատերազմի ավանդներից մին այն պիտի լիներ, որ տերությանց հինավուրց մրցությունը Արևելքում պիտի խմայեր ճնշված ազգությունների շահերը և ի թիվս այլոց վերջ պիտի դներ հայ ազգության դարավոր հարցին: Եվ իրոք, Միրիայի, Միջագետքի ժողովուրդները, որոնց համար Թուրքիայի լուծը գուցե և այնքան ծանր չէր, այսօր ազատված են, իսկ Հայաստանը, որի տանջանքի աղաղակները աշխարհը խլացրել են, դեռևս հեծում է բռնակալության շրթաններում:

Հայ ժողովուրդն իրավունք ուներ հուսալու, որ խառնելով իր արյունը դաշնակիցների զոհերի հեղեղին, պիտի բաժին ունենար հաղթական կողմի առավելություններից: Այնինչ, հայ հայրենիքը տակավին ասպարեզ է թուրքերի զինական արկածների, և փոխանակ պարպելու հայ վիլայեթները, նրանք դեռ խիզախում են ասպատակել և գրավել իրենց սահմաններից դուրս հայկական այլ վայրեր, հաղթողի դիրք բռնելով արյունաքամ եղած հայ հակառակորդի հանդեպ: Դժվար է համոզել հայ ժողովուրդին, որ գերմանական ահեղ բանակը փշրողները ուժ չունին թուրք բախտախնդիր հրոսակներին խելքի բերելու: Եթե պետությանց մի ազդու խոսքը բավական էր, որ ռուսական բանակը 1878 թվականին քաշվի Էրզրումից, ապա ոչինչ արժե արդեն պարտված և ջախջախված թուրքերին հեռացնել որտեղ և կկամենան պետությունները:

Փոխանակ ազդու խոսքի, թուրքերն ավելի ևս խրախուսվում են կնքյալ դաշնագրի վերաքննության կարելիությանը (2): Ինչ և լինեն այն շարժառիթները, որ ստիպում են դաշնակիցներին դիվանագիտության մեջ չտեսնված

շնորհ անել թուրքերին՝ վերստին քննելով կնքյալ դաշնագիրն, և որպիսի զիջումներ և անելու լինեն նրանց, համենայն դեպս այդ ներողամտությունը պիտի չտարածվի, պիտի չշոշափի Հայ հարցը:

1. Այս ծանր պահին Հայկական պատվիրակությունը (3) պարտք ունի հայտնելու Գերագույն խորհրդի՝ խռովված և հուսահատ հայության խնդիրն ու բաղձանքը, որ դաշնագրի վերաքննվելու դեպքում Հայաստանին վերաբերյալ հողավածները պահվին և կամ վերախմբագրվեին այն տրամադրությամբ, որով կազմվել են սկզբում նույն հողավածները: Վերախմբագրել սահմանների խնդիրը, որ լուծված է միջնորդ դատավորի վճռով և որը մտնելու է Դաշնագրի մեջ որոշակի: Նորա մասին կան հռետեսու հայացքներ, որոնք պղտորել կուզեն եվրոպական հասարակաց մտքերը՝ թե դատավորի գծած սահմանները խիստ ընդարձակ են և կամ պետություն կազմելու ուժերը պակասում են մեզ: Այս տեսակ կարծիքների անհիմն լինելը [մեր կողմից] բացատրված է առանձին Հիշատակագրով (4), որ կառաջարկենք խորհրդի բարձր ուշադրության: Սահմանները որևէ փոփոխության ենթարկելու ոչ իրական և ոչ էլ իրավական հիմք չկա: Ամեն մի ձգտում որևէ կերպ հեղեղել սահմանները, պիտի արժե նոր ձգտումներ և նոր դառնություններ հայ ժողովրդյան: Հայաստանի արևմտյան սահմանը, ուրեմն, լինելու և ընդունելու է Վիլսոնյան գիծը: Ինչ կվերաբերի արևելյան սահմանին, Պատվիրակությունն կխնդրե, որ Սևրի 92-րդ հողավածը (5) վերախմբագրվի միայն այն թեթև ուղղումով, որ փոխանակ Ադրբեջան և Վրաստան կողմերի, դրվի Ռուսիա և Հայաստանին թողնվի սահմանների ճշտումը՝ անմիջապես բանակցելով Ռուսիո հետ: Ինչ կվերաբերի Դաշնակիցների աջակցության, որ նախատեսված է նույն 92-րդ հողավածում, փափագելի է թողնել, եթե Դաշնակիցներն իրենք ընդդեմ չեն: Մենք ամեն հույս և իրավունք ունինք սպասելու, որ Նոր Ռուսիա պիտի ողջունե Թուրքիայից ազատագրված Հայաստանի անկախությունը, և իր կողմից արգելք չպիտի լինի ամբողջական հայ հայրենիքի գործին:

2. Հայ ժողովրդի ողբերգական կացությունը պարտավորեցնում է հայկական պատվիրակության խնդրել, որ այժմեմ իսկ առանց հապաղելու հնարավորություն տրվեր տարագիր ամբոխին դառնալ իրենց տեղերը: Նրանցից մի խոշոր բազմություն, մոտ 300.000 հոգի ահա քանի տարի է ծանրացած արևելահայ գյուղացիության վրա, որն ինքն ներկայումս տնտեսական ճգնաժամի մեջ է, և փախստականների դարձով նրանց վիճակը ևս կբարվորի որոշ չափով: Այս և մյուս երկրներ ապաստանած փախստականների դարձը հնարավոր է միմիայն ապահովության հուսալի երաշխիքով: Այդպիսի մի երաշխիք կնկատենք Գերագույն խորհրդի կողմից

նշանակված մի բարձր կառավարչի կամ կոմիսարի ներկայությունը Հայաստանում: Նրան առընթեր և օգնական կազմվելու է մի քանի մասնագիտական խորհուրդներ, որոնց վրա հենվելով բարձր կոմիսարը պիտի սկիզբ դնե երկրի վերաշինության, ժողովրդի վերաբնակության գործին և պիտի անե փոխանցման շրջանի այն բոլոր աշխատանքները և նախապատրաստությունները, որոնք տանում են դեպի ինքնուրույն տնտեսական կյանքի:

Բարձր կոմիսարին տրամադրելի անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցները կարելի է ապահովել միայն փոխառությամբ, որը հայ ժողովուրդը <ես> պիտի դարձնի ամենայն փութով և շնորհակալությամբ:

Հայ ժողովրդյան աշխատասիրությունը և՛ բարոյական, և՛ ֆիզիկական տոկունությունը, ինչպես և՛ նրա աշխարհահռչակ ձեռներեցությունը արյունաբերական և առևտրական գործերում ընդունակություններ, որոնք հնարավորություն են տվել նրան հիմնել օտար վայրերում շեն և ծաղկյալ գաղութներ, անվիճելի գրավականներ են, որ նա պիտի կարենա կրկնապատկել և եռապատկել իր ջանքերն ու բնատուր կարողություններն իր հայրենի երկիրն ավերակներից կանգնեցնել և դնել նրան պետական կյանքով ապրելու շավղի վրա: Թուրքիա<յից> ազատված բոլոր փոքր ազգությունների հանդեպ հայերն այն առավելությունն ունեն, որ ծաղկուն և բազմաթիվ գաղութների տեր են, գաղութներ, որոնք մտավոր և նյութական ուժերի կատարյալ շտեմարաններ են, և նրանց աջակցությամբ է, որ պիտի վերածնվի Հայրենիքը: Բուլղարիան 1897 թ. նույն պայմանների մեջ էր, ինչ և Հայաստանն այժմ թե՛ մեծությամբ և թե՛ բնակչությամբ: Նա ևս ուներ 99.000 քառ. կմ 1.130.000 բնակչով (6): Ներկայումս այն 4 միլիոն ժողովրդյան ակնածելի հայրենիքն է քաղաքականապես և կարող պետություն՝:

Վիճակագրական տեղեկությունները վերցրած ենք Վ. Քինեի հայտնի գրքից («Լա Թյուրքիե դ'Ազիե», 4-րդ հատոր) (7): Հեղինակն աշխատել է իր գրքի վրա 12 տարի և օգտվել է և թուրքական աղբյուրներից, նրանց սավանմաններից և տեղն ու տեղը ևս հավաքել է տեղեկություններ: Նրա աշխատության մասերը համահավասար արժեք չունեն, կան թույլ և անճիշտ մասեր և ավելի ստույգ էջեր (8): Հայկական վիլայեթների տվյալները հիմնված են մեծ մասամբ սավանմանների վրա: Բոլոր մասնագետների, ինչպես նաև ուղեգրողների կարծիքով, Քինեի աշխատությունը շատ կող-

* Այստեղ պետք է տրվեն վիճակագրական տվյալներ Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ, որոնք, սակայն, բնագրում բացակայում են (Պ. Հ.):

մերով ավելի ընդունելի է, քան մյուս, և մանավանդ թուրք<ական> վիճակագրությունները, որոնք լույս են տեսել քաղաքական դիտումներով (9):

Թուրք կառավարությունը սովորություն է արել Հայկական հարցի սուր բույներին վիճակագրական տախտակներ կազմել և հրատարակել ի ցույց ելրոպական պետությանց, որ հայերը ոչինչ տոկոս են կազմում Հայաստանում: Հարկավոր է միայն կողք կողքի դնել այդ տախտակները, որպեսզի ակներև լինի, որ դրանք դիվանագիտական շարադրություններ են և ոչ թե իսկ թվահամար: Դեռ 1879 թ. հրատարակված պաշտոնական մարդահամարով իբրև թե հինգ հայ<կական> վիլայեթ<ներում> կար 1.030.000 հոգի:

Հետևյալ՝ 1880 թ., դարձյալ պաշտոնական թվահամարով՝ 2.054.200

1890 թ.	»	»	»	1.934.447
1895 թ.	»	»	»	2.505.904

և վերջապես պատերազմի մախորեին՝ 1914 թ. մայիսին, հրատարակվեց նոր տախտակ, որով մույն 5 վիլայեթներում հաշվում է 2.670.104 մարդ (10):

Այսպիսի թվական բռնիքներ ոչ մի վիճակագրական գիտության հայտնի չեն: Շատ տարօրինակ կերտված ունի վերջին՝ 1914 թ. տախտակը, բավական է համեմատել Քինեի հետ, որպեսզի կասկած չմնա, որ հայոց թվերը գրեթե թողված են անփութոյս, իսկ մուսուլմանների թիվն ավելացած է ըստ տեղին և ըստ քնահանձության մի քանի հարյուր հազարներ...

Վիճակագրությունը Թուրքիայի մուրեցուցիչ ախտերից մեկն է: Եվ նրա ստուգման միակ ուղեցուցիչ սկզբունքը համարվելու <է> հողի և մարդու հարաբերության աստիճանը: Մի նահանգների համար 20-25, առավելն 30 մարդ է հաշվելու քառակուսի կիլոմետրին, մյուս նահանգներին 9-12, առավելն 15 <մարդ>: Միայն այս կերպ <է> կարելի գաղափար կազմել Թուրքիո մարդաբնակության վրա:

Հայ<կական> վիլայեթների մի քառակուսի կիլոմետրի վրա 8-10 մարդ հաշվելը հիմն և արդարացում ունի ոչ թե միայն քաղաքական և տնտեսական պայմանների մեջ, այլև նրանով, որ 1844 թ. վիճակագրությամբ հայ<կական> վիլայեթներում քառակուսի կիլոմետր<ին> գալիս էր 4-5 մարդ, ժամանակակից ճանապարհորդներից մեկ<ի> ասելով՝ 5,4 մարդ: 50-60 տարվա մեջ մարդաբնակությանց կրկնապատկվելը ընդունված է քաղաքակիրթ պետությանց համար, և Թուրքիայի (Հայ<կական>) վիլայեթների նկատմամբ այդ գերազույն չափն է:

1890-1895 թվականների վիճակագրական տախտակներ

Վիլայեթներ	1890	1895	Աճում
1. Էրզրում	431.671 իսլամ 113.488 քրիստ.	545.782 իսլամ 123.935 քրիստ.	124.588
զումար	545.159	669.717	
2. Վան	207.028 իսլամ 101.264 քրիստ.	282.582 իսլամ 135.912 քրիստ.	110.202
զումար	308.292	418.494	
3. Բիթլիս	167.054 իսլամ 109.944 քրիստ.	352.713 իսլամ 126.874 քրիստ.	202.539
զումար	276.998	479.587	
4. Մամուրեթ ու Ազիզ	300.194 իսլամ 81.158 քրիստ.	494.881 իսլամ 91.422 քրիստ.	204.951
զումար	381.352	586.303	
5. Դիարբեքիթ	240.574 իսլամ 71.870 քրիստ.	378.253 իսլամ 83.752 քրիստ.	149.561
զումար	312.444	462.005	
Հինգ վիլայեթների ընդհանուր զումարը	1.934.447	2.505.904	571.457

Այսպես ահա, 5 տարվա մեջ չտեսնված քան է վիճակագրական գիտության մեջ:

1879 թ. հայ<կական> վիլայեթների վիճակագրական տախտակը տպված է Կ. Պոլսի թրքական «Լակտ» թերթում՝ մույն տարվա նոյեմբեր և դեկտեմբեր <ամիսների> համարներում: Արտատպված է այնտեղ<ից> գերմանական գիտական հանդեսում «Zeitschrift der gesellschaft für Erdmund» 1880 թ.: Այս տախտակով զումարն է 1.030.028 հոգի:

Հետևյալ՝ 1880 թ. թուրք<ական> կառավարության դեսպաններին տրված պաշտոնական տախտակը տպված է ռուսերեն «Հայկական հարցը Թուրքիայում» գրքում (11) (հավանորեն ևս «Կապույտ գրքից»), որտեղ զումարն է 2.054.200 (12):

1890 թ. թվահամարը տպված է «Կապույտ գրքում», ինչպես և 1895 թ. թվահամարը, որը հանձնված է ելրոպական պետությանց կողմից Հայաստան դրկված հանձնաժողովին (Իզմիրյան պատրիարքի ժամանակ) մույնպես տպված է «Կապույտ գրքում» (կարծյոք սորա 1896 թ. կամ 1898 թ. հատորում):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հայաստանի սահմանների խնդիրը միջնորդ դատի հանձնվելուց հետո սպառված է համարվելու և միջնորդ իրավախորհրդի վճիռն ընդունվելու է անվերապահորեն: Ինչ էլ լինեն այն քաղաքական հանգամանքները, որ ստիպում են վերանայել Սևրի դաշնագիրը (1), նրանք բնավ ազդեցություն ունենալու չեն Հայաստանի սահմանների խնդրի վրա, իբրև մի վեճի, որ լուծված է ուրույն ճանապարհով, arbitrag-ի (2) անբռնաբարելի ինստիտուտի միջոցով:

Նախագահ Վիլսոնի գծած սահմաններով տրվում է Հայաստանի հողային և հողի լծորդ աշխարհագրական, հաղորդակցական և տնտեսական պայմանների այն *modus*-ը, որն անհրաժեշտ է ամեն մի պետության, մանավանդ նոր և ավերակների վրա կանգնելի հայ պետության, անհրաժեշտ՝ նրա գոյությունը և բարգավաճումը բարվոք հիմքերի վրա դնելու:

Հակադաշնակից թուրքերը (3) հայկական լուծված խնդիրը նորեն բարդացնելու աղազավ, գրավեցին Արևելյան Հայքի մի մասը, նեցուկ ունենալով ռուս բուլշևիկներին, որոնք ամեն դյուրությամբ ընձեռնեցին թուրքերին միմիայն նրա համար, որպեսզի նաև Հայաստանի նկատմամբ վարկարեկ անեն դաշնակիցների քաղաքականությունն արևելյան ժողովուրդների աչքում: Քեմալիստների այս քաղաքական խաղը, ինչպես նրանց կատարած սովորական բարբարոսությունները Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում, ընդհակառակն, միանգամայն ևս պիտի համոզեն դաշնակից պետությանց, որ հայ ժողովուրդն ու հայ երկիրը թրքական արյունոտ արկածներից ազատելը հրամայական պահանջ է: Հայ դատը միայն հայ և թուրք հարց չէ, այլ թուրք-սլլոպական և ուրեմն Թուրքիան, իբր մեծ պատերազմում պարտված կողմն, իր հետևյալ զինվորական շահատակություններով, անգոր և անիրավ պիտի համարվի Հայ հարցի վրա նոր կնճիռ ավելացնելու:

Նմանապես ամարդար պիտի դատվին մոլոր այն կարծիքները, որոնք անգետ շրջաններից, թե անձերից կզան պղտորելու հազիվ պարզած մթնոլորտը, կարծիքներ այն մասին, թե վիլսոնյան սահմաններն իբրև թե խիստ ընդարձակ են հայերիս համար: Այս հանգամանքը կթվա, թե ազդում է նաև բարյացական մտքերի վրա և պետք ունի քացատրության:

Սևրի դաշնագիրը կես դար դիվանագիտության առարկա եղած հայ վիլայեթներից միմիայն երեքի վրա կանգ առավ, կցելով ևս Տրապիզոնը և այս չորսի ամբողջովին և թե մասամբ Հայաստանին անցնելը թողեց նախագահ Վիլսոնի հայեցողության: Չորս վիլայեթները՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում և Տրապիզոն միասին կազմում են մոտ 170 (թրքական հաշվով 185) հազար քառակուսի կիլոմետր: Այս տարածությունից Վիլսոնը ձգած է Հայաստանին գրեթե կեսը՝ Վան, Բիթլիս և Տրապիզոն կիսած է, կեսը տված թուրքերին և կեսը՝ հայերին, իսկ Էրզրումի մահանգից ևս թուրքերին տված է մի զգալի հատված: Այսպիսով հայերին հատկացրած հողամասերի ընդհանուր ծավալը հասնում է մոտ 90-95 հազար կմ² և ոչ ավելի:

Արդ այս տարածությունը պետություն կազմելու համար (ուրույն, թե նույնիսկ Ռուսահայքի մի քանի տասնյակ հազար կմ² հետ) ինքնըստինքյան մեծ բան չէ. և վեճի մյուսն էլ այս չէ, այլ այն, թե արդյո՞ք հայերը համապատասխան քանակով ժողովուրդ ունեն երկիր շենացնելու:

Պատասխանը դյուրին է և դրական, եթե միայն հարցը դատենք և կշռենք ինչ որ արդարությունը կպահանջի - այն չափերով, ինչ որ տալիս է Թուրքիայի իրականությունը, նրա մյուս վիլայեթները հողի և մարդու փոխադարձ հարաբերության խնդրում:

Թուրքիո վիլայեթները բնակչության խտության և նոսրության տեսակետից բաժանվում են երկու կարգի: Ծովափնյա վիլայեթներն ավելի խտաբնակ են և ունեն մի քառակուսի կիլոմետրի վրա միջին թվով 20-25 մարդ: Այսպես՝

Չմյուռնիայի վիլ.	53.000 կմ ² ունի	1.395.000 հոգի,	այն է՝ մի կմ ² 25 մարդ.
Կաստամունի վիլ.	60.000 -»-»-	1.019.000 -»-»-	մի կմ ² 19 մարդ.
Բուրսա վիլ.	68.400 կմ ² ունի	1.626.000 հոգի,	այն է՝ մի կմ ² 24 մարդ:

Երկրորդ կարգի են ներքին և լեռնային վիլայեթները, որ ավելի նոսրաբնակ են, ունենալով մի կմ² վրա միջին թվով 10-11 մարդ: Այսպես՝

Անկյուրե, թուրքերի նոր home-ը (4), ունի 83.000 կմ² 893.000 բնակչով, ասել է թե մի կմ² մոտ 10 մարդ.

Կոնիա՝ 91.000 կմ² և 1.088.000 հոգի, գրեթե դարձյալ 10 մարդ մի կմ².

Միվաս՝ 83.700 կմ² և 1.086.000 - » - մոտ 11 մարդ մի կմ²:

Այս համեմատությունը ստույգ է նաև Միթիայի նկատմամբ. այսպես Բեյրութի վիլ. ունի 30.500 կմ² 515.000 մարդով, այն ինչ Դամասկոսը՝ 62.200 կմ² և միայն 604.000 մարդ.

Մի կողմ են թողնում Միջագետքի մահանգները, որոնք երրորդ կարգի են և ունեն մի կմ² հազիվ 5-6 հոգի:

Երկրորդ կարգին են պատկանում բուրքական վիճակագրությանը և հայ վիլայեթները: Այսպես՝

Էրզրում	76.720 կմ ² (*)	645.000 մարդ, ուրեմն մոտ 8 հոգի
Վան	47.7000 -»-	430.000 -»-»- 10
Դիարբեքի	46.800 -»-	471.000 -»-»- 10
Բիթլիս	29.850 -»-	398.000 (*) -»-»- 13 (*)
Խարբերդ	37.800 -»-	575.000 (*) -»-»- 14 (*):

Մարդահամարի քվերը ստուգությունից հետո են (5): Հայտնի է բուրքական վիճակագրության տխուր հռչակը մամավանդ Հայաստանի վերաբերյալ: Թուրք կառավարությունը սովորություն է արել Հայկական հարցի սուր ռուպեներին մոր վիճակագրական տախտակներ հրատարակել կամ հանձնել եվրոպական պետությանց: Հարկավոր է միայն համեմատել միմյանց հետ տախտակները, որպեսզի ակնհայտնի երևա մրանց կեղծ և անարժեք լինելը: Հայկական հինգ վիլայեթներում 1879 թ. մարդահամարով կար 1.030.028 հոգի:

1880 թ. -»- 2.054.200 -»- 1890 թ. -»- 1.934.447 -»- 1895 թ. -»- 2.505.904 -»- 1914 թ. -»- 2.670.104 -»- (6):

Թվերի այսօրինակ հետաուռաջ թռիչքները հայտնի չեն և ոչ մի վիճակագրության: Հայաստանի բնությունն իսկ բողոքում է այս քվերի դեմ: Մա մի լեռնային երկիր է, Փոքր Ասիայի ամենաբարձր սարահարթը, ուր վիթխարի նիստով և բարձրությամբ լեռնաշղթաների ամենի կուտակներն այստեղ-այնտեղ դիպվելով և կամ ցանցի պես կտրտվելով կկազմեն խորխոր ձորեր և հովիտներ: Դաշտերը 3000-5000 ոտնաչափ բարձրության վրա են, իսկ լեռների խոշոր մասը կանաչագուրկ ապառաժուտներ են, անհարմար մույնիսկ խաշնարածության: Այս երկիրը, բնական է, որ թրքական ներկատնտեսական և քաղաքական կարգերի տակ, իր տնտեսության հիմնավորը ձևերով և արդյունաբերության գրեթե լիովին բացակայությամբ, անկարող է մույնչափ մարդ կերակրել, որքան խորին Անատոլիայի ավելի հանգիստ և ավելի պարարտ մահանգները, մանավանդ, որ բնակչության քրդական մասը, որ աննշան չէ, պարապում է միայն խաշնարածությամբ, որ ավելի հողային տարածություն է պահանջում, քան երկրագործությունը: Հետևապես, եթե արևմուտքում ներքին վիլայեթներում քառակուսի կիլոմետրին ընկնում է, ինչպես տեսանք, 10-11 մարդ, ապա հայկական վիլայեթներում հաշվելու է ոչ ավելի, քան 8-9 մարդ: Սակայն հարցը բարդացնել չուզելով, ենթադրենք, որ Հայաստանում ևս մի քառակուսու վրա ընկնում 10 մարդ, մասն արևմտյան վիլայեթների: Այս հաշվով վիլսոնյան սահ-

մաններում, մոտ 90 հազար կմ² տարածության վրա, ունենալու է 900 հազարի չափ բնակչություն:

Արդ, ո՞րտեղից է առնվելու այսքանակ ժողովուրդ, և թուրքերն են, թե՞ հայերը, որ պիտի տան այս բազմությունը:

Վիլսոնի Հայաստանը ճիշտ այն հողամասերն են, որ մեծ պատերազմի ժամանակ կռիվների թեատր էր և կրեց պատերազմական ընդհարումներին հատուկ բոլոր սարսափները և ավերածությունը: Տեղական ժողովուրդը թուրք և հայ մեծամեծ կորուստներ ունեցան. հայերի մի խոշոր մասը ապաստանեց Ռուսահայք, իսկ թուրք և քուրդ բնակչությունը գլխովին ոչնչացավ ռուսական զորքի առաջխաղացումով՝ առաջինը Էրզրումի և Երզնկայի շրջանում և երկրորդ, Մուշի և Վանի ճակատներում: Երկիրն այժմ գրեթե ամայի է և ավերակների մեջ աստանդական կյանք են վարում հազիվ մի քանի տասնյակ հազար շրջիկ ցեղեր:

Անցյալ [1922 թ.] հուլիս 24 համարում թուրք ազգայնական օրգան «Իլերի» թերթը հայտարարել էր, որ Էրզրումի վիլայեթում ներկայումս ապրում է 215.266 հոգի, Բիթլիս՝ 108.484 և Վան՝ 100.000: Մինչդեռ բուրքական պաշտոնական հրատարակության համաձայն, որ լույս տեսավ պատերազմի մախօթին, 1914 թ. մայիսի 1-ին Էրզրում վիլայեթը, առանց հաշվելու քրիստոնյաներին և քրդական վաչկատուն ցեղերին, ուներ 673.297 միմիայն մուսուլմանական բնակիչ, Բիթլիսը՝ 309.999 և Վանը՝ 179.380, ինչպես թուրքական վիճակագիրն է հաղորդում: Երկու դեպքում էլ, թե՛ այժմյան և թե՛ մախսապատերազմյան քվերը, իբր ապացույց, որ մուսուլման ժողովուրդը երեք վիլայեթներում կորցրել է երկու երրորդ մասը, այս հարաբերական կորուստը, անկախ քվերի քանակից, իրականությանը շատ մոտ է: Ի նկատի առնելու է, որ Վան և Բիթլիս մնացած ժողովրդի բազմությունն ընկնում է գլխավորապես Հաքքյարի և Մղերդի, այն է պատերազմական ճակատից դուրս վայրերի վրա, ուրեմն և դուրս վիլսոնյան սահմաններից: Եթե աչքաթող անենք այս և ընդունենք իսկ, որ թուրք թերթի ցույց տված 200 հազար բնակչությունը հավասարապես է քաշխված Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում, ապա Հայաստանին բաժին է ընկնում այս քվի միայն կեսը, որն է 100 հազար, որովհետև մույն վիլայեթների կեսն է մտնում վիլսոնյան սահմանների մեջ: Ասել է թե, Էրզրումի մահանգի 200 հազար բնակչության հետ կունենանք 300 հազար մարդ: Իրական թիվը, մեր գիտությամբ, շատ ավելի ստոր է, քայց ընդունենք, որ ստույգ է: Այստեղից հետևում է, որ զինադադարից հետո երեք տարվա ընթացքում թուրքական կառավարությունը հազիվ կարողացել է երեք հարյուր հազար մարդ բնակեցնել հայկական վիլայեթներում: Կարծել,

որ նոր գաղթականություն կարելի է հանել ներքին մահաճգնորից, անհիմն է: Հայտնի է, որ Թուրքիան մարդկային ահագին զոհեր է ունեցել. ահա 14 տարի է ամբողջատ պատերազմական դրության մեջ լինելով (7), և Անատոլիայի վիլայեթներից նոր մարդ հանել Հայաստանը բնակեցնելու, նշանակում է հայ-կական վիլայեթների մասն նուսահանել տեղական բնակությունը: Այնուհասակ, հետևապես, որ եթե Հայաստանը մնա թուրքերի ձեռքին, ապա հայերը հետ դառնալու ոչ հնարավորություն և ոչ ցանկություն պիտի ունենան և ուրեմն երկիրը պիտի մնա կիսաբնակ: Թուրքերը Հայաստանի համար ավելորդ ժողովուրդ չունեն:

Մինչդեռ հակառակ դեպքում է, որ երկիրը պիտի շենամա բնակչությամբ, այսինքն՝ երբ Հայաստանը ազատագրվի թուրքական լծից: Այս պարագային, երկիր է վերադառնալու անմիջապես տեղացի բնիկ հայ բնակչությունը, որ պատերազմի հետևանքով ապաստանած է ռուսահայ արյունակիցների մոտ և ակնկառույց սպասում է ազատության կոչին, որ վերաբնակվի և վերականգնի հայրենի ավերակները: Այդ փախստականների թիվը հասնում է մինչև 300 հազար համաձայն ստույգ ցուցակագրության, որով անհատական պարեն էր բաշխվում ռուսական զանձարանից: Նախորդ ռուս-թուրքական պատերազմների և մեծ կոտորածների ժամանակ Ռուսահայք գաղթած ժողովրդյան մի մասը ևս դառնալու էր մախկին վայրերը: Էրզրումի, Բասենի և Ղորոխի 80 հազար հայեր բնակեցրած են Ախալքալաքի և Ախալցխայի շուրջը, որի պատճառով մեր դարավոր հաշտ հարևանությունը դրացի Վրաստանի հետ մշտապես վտանգված է: Հիսուն-վաթսուն տարվա ընթացքում այդ գաղթականությունն ավելի քան քառաստակվել է և հողի պակասության հետևանքով հեռանում են օտար երկրներ, հավանական է, որ նրա որոշ մասը դառնալու է իր մախկին տեղն Էրզրումի վիլայեթում: Իսկ որքա՞ն հայություն է խմբված զանազան երկրներում, հալածական թուրքական ռեժիմի վերջին տասնյակ տարիների սարսափներից. խոշոր գաղութներ են կազմված Ամերիկա (մոտ 150 հազար հոգի), Եգիպտոս՝ 30 հազար, Բալկաններ՝ 50 հազար, Կ. Պոլիս իր շրջակայքով 150.000, Չինուոնիա և շրջակայքը 50.000, և հազարներով և հարյուրներով ցիրուցան են եղած երկրագնդի ամենահեռավոր վայրերը: Թուրքական բռնությունից փախած այս հոծ բազմությունը մեծ մասամբ դեռ չէ կտրած կապը իր մայրենի հողի հետ և ի դեպ նրա քաղաքական ազատության՝ տալու հայրենիքին 2-3 հարյուր հազար թարմ և կիրք բնակչություն: Վերջին տեղահանության բեկորները, որոնց մի մասը վերաբնակված է Անատոլիա իր տները, իսկ մյուս մասը հաժում է առանց կարենալու հանգրվան գտնել՝ նրանք ևս մասամբ գերադասելու են հաս-

տատվել ազատ հայրենիքում: Այսպիսով հայ ազգն իր ազատագրյալ հայրենիքը շենացնելու համար հարկավոր մարդահամարի պակասություն չի զգում և անհամեմատ չափն առած, տալու է նրան 600 հազարից ոչ նվազ բնակչություն, որ տեղում մնացած արդի մուսուլմանների, այլևս մյուս տարրերի՝ ասորիների, եզդիների և հույների հետ կազմվելու հիշածս 900 հազար բնակչությունը, առանց հաշվելու նույնիսկ Տրապիզոնի ժողովուրդը: Այս հնարավոր է միայն, կրկնում ենք, Հայաստանի անկախության դեպքում, այլապես երկիրը մնալու է կիսամայի և կիսավեր: Եվ վերջապես նուսահանալու չէ ևս այն, որ ժողովրդյան սակավությունն արգելք պիտի չնկատվի նրա քաղաքական դատի լուծման: Հայրենիքը մի սերունդի համար չէ. նա մի գաղափար է, որ ամփոփում է անցյալ սերունդների հիշատակը և ապագայի հույսերը: Այսօր քիչ ենք, որովհետև անթիվ անհամար զոհեր ենք տվել մեր դատի համար և նրա անուճով, և ոչ միայն հալածանքի և դառնության սպանդանոցում, այլև կովի դաշտում. վաղը ազատության շինարար և անվրդով պայմաններում կլինենք բազմաթիվ: Ապացույց, Արևելյան Հայաստանը, ուր ռուսների տիրապետությունից առաջ քառակուսի կլիմայի դեպքում գալիս էր հազիվ 4-5 մարդ, այժմ 50-60 մարդ է հաշվվում:

Այն էլ ասենք, որ Անատոլիայի ամբողջ տարածության վրա մեկ միլիոն հայ ժողովուրդը՝ տարագրության ատեն խողխողած, թողել է թուրքերին տասնյակ հազար քառակուսի կմ հողային ժառանգություն և արդարություն չէ՞, որ ի տրիտուր այդ կորուստների մի քանի թիզ հող ավելի ստանա իր հայրենի երկրից:

Թվում է թե, որ Վիլսոնի սահմաններն ընդարձակ կարծողներն ավելի կակնարկեն Տրապիզոնի վիլայեթի վրա, մեծ կգտնեն այստեղից Հայաստանին հանած բաժինը, որ գրեթե վիլայեթի կեսն է: Ամբողջ վիլայեթը 31.300 կմ² և Հայաստանի ձգած մասը մերձ 15-16 կմ² իբր հողամաս, մեծ հարստություն չէ, ոչ միայն Թուրքիո համար, որ 600 հազար քառակուսի կլիմետր տարածք ունի, այլև նույնիսկ փոքր Հայաստանի համար: Եվ մենք հողային ինչք ձեռք բերելու ազահությունից չէ, որ ուզում ենք տիրանալ ծովափին: Հայաստանի լեռնային կղզուց իջնելու, նրա ձորերից ելնելու և արտաքին աշխարհի հետ կապ ունենալու միակ դուռն է սույն ծովեզրը. և սրանից է կախված հայ երկրի տնտեսական կյանքը, որ հիմն է պետության գոյության և բարգավաճման: Մահմադգծի ընդլայնումը արևմուտքից և մինչև Կերասուն տանելը ընդառաջում է այն կարևոր հանգամանքին, որ ապագա երկաթուղու գծի միակ հարմար և արժան ուղին անցնելու է Խարշուտ գետի հովտով: Եթե մասնագետ տեքնիկները ցույց

տալ կարենային մի այլ նույն հարմարություն ունեցող ուղղություն, սահմանի սեղմումը դժվար թե առարկության հանդիպեր: Սույն վիլայեթի արևելյան մասը, որ թողված է Հայաստանին, ազգագրական տեսակետից և ոչ մի կապ չունի թուրքերի հետ. այստեղ ապրում են լազեր, հայեր (համշենցի մուսուլման, բայց հայախոս), հույներ և հայտնի է Լազիստան անվամբ: Տրապիզոնի նշանակությունը, իբր ելևտի դուռ Հայաստանի համար, հայտնի էր և հին բյուզանդացիներին, որոնք երբեմն այն կցում էին Հայաստանին (8):

Հայ ժողովուրդը, ծարավ հաշտության և խաղաղության, ութերորդ տարին է, որ դեգերում է օտարության մեջ գրկանքների և այլատերման մահացու ճանապարհների վրա, ակնակառույց իր բաղդի վճռին: Եվ այս կամ այն հողակտորի զիջումը չէ, որ պիտի կասեցնեք նրան: Մակայն նա փափագում է ստեղծել մի հայրենիք ազատ դռներով և ոչ թե պարփակ մի բանա:

Հյուսիսում հրաժարվել որևէ հողակտորից, նշանակում է խափանել հաղորդակցության միջոցները և հարվածել երկրի տնտեսությանը: Հարավից զիջելը նշանակում է կորցնել հնուց ի վեր հայաշատ գավառներ և վնասել Արևելյան Հայաստանի (Ռուսահայքի) հետ մի ամբողջություն կազմելու գործին (9): Այսպիսով, վիլսոնյան սահմանները որևէ կողմ սեղմելը հնարավոր չենք տեսնում և այն առարկությունները, որ կարվի նույն սահմանների մեծության նկատմամբ, հերքված կհամարենք սույն բացատրություններով, որոնց ամփոփումը հանգում է հետևյալ կետերի.

1. Վիլսոնյան սահմաններով Հայաստանին տրվում է այն չորս վիլայեթները, որ Սևրի տրամադրությամբ կարող էին և ամբողջովին անցնել հայերին, միմիայն կեսը և կամ քիչ ավելի՝ ընդամենը 90 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն:

2. Այդ տարածքը պատերազմի թեատր լինելու հետևանքով, բնակչությունը մեծապես վնասված է և երկիրը այժմ գրեթե ամառի է. այն վերստին շենացնելու համար հարկավոր է մոտ 900 հազար բնակիչ, հաշվելով առ առավել 10 մարդ մի քառակուսի կիլոմետրի վրա, ինչ որ սովորական խտության չափն է Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում:

3. Ջինադադարից հետո թուրքերը երեք տարվա ընթացքում հազիվ կարողացել են այստեղ հավաքել, իրենց վկայությամբ, մոտ 300 հազար բնակիչ, ավելին տալ անկարող են, և եթե քաղաքական միտումներով նոր բնակչություն բերեն, ստիպված պիտի լինեն դատարկել կամ նույն չափով նոսրացնել ներքին մահանգները: Ուրեմն թուրքերի տիրապետության տակ երկիրը մնում է կիսավեր և կիսաբնակ:

4. Այդ հողերի ազատագրության դեպքում հայերն ավելի մարդ կունենան երկիրը շենացնելու. այսպես՝

ա) 300 հազար փախստականներ, որ պատերազմի ժամանակ ապաստանել են Արևելյան Հայաստան և մեծ մասամբ Ալաշկերտի, Մուշի, Բիքլիսի և Վանի շրջաններից են.

բ) Նախորդ պատերազմների ժամանակ գաղթած 80.000 ժողովրդյան քառապատկված սերնդի մի մասը Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններից դառնալու են իրենց վայրերը, Էրզրում, Բասեն, Ճորոխի հովիտ:

գ) Այլուրեք գաղութները՝ Ամերիկա, Եգիպտոս, Բալկանները և մյուս ցիբուցան գաղութները կարող են տալ ոչ պակաս, քան 300 հազար:

դ) Հաշվել տեղահանության բեկորները կառչած այս և այնտեղ ժամանակավորապես: Ամենահամեստ չափով 5-6 հարյուր հազար հայ դառնալու էին հայրենիք, որ երկրում մնացած այլևայլ տարրերի հետ պիտի տան ցանկալի քանակը:

ե) Սև ծովի ափերը կենսական նշանակություն ունեն Հայաստանի տնտեսության համար, իբր միակ դուռը դեպի արտաքին աշխարհ:

զ) Վիլսոնյան սահմաններն աշխարհագրական, տնտեսական հաղորդակցության և ազգային տեսակետներով կազմում են մի ամբողջություն, որից այս կամ այն մասը հանել հյուսիսից և կամ հարավից նշանակում է հարվածել տնտեսական և ազգային շահերը և կտրել հաղորդակցության միջոցները Արևելյան Հայաստանի հետ և այդու վնասել ամբողջացյալ հայրենիքի գործը:

Ահա այս նկատառումներով է, որ հայ ժողովուրդը ցանկանում է տիրանալ իրեն բաժին համաժողովրդի ամբողջության: Այդ հողերը նրա հայրենիքն են, նրա 3 հազարամյա փոթորկալից կյանքի օրրանը, լի մախնիքները շինարարության հիշատակներով: Քաղաքական ազատությունը նրա համար երևակայության խաղ չէ, այլ իրական ձգտում, բխած նրա գիտակից հասուն էությունից: Դրա իրավունքը ձեռք է բերված հերոսական մաքառումներով և միլիոնավոր զավակների մարտիրոսական արյունով:

Հայ արյունոտ դատը միայն քաղաքական հարց չէ, նա ժամանակակից մարդկության խղճի հարցն է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Հայկական հարցը իբրև քաղաքական դատ երկու կողմ ունի, երկու ազդակ՝ ներքին և արտաքին: Ներքին եմ անվանում այն ամենը, ինչ-որ բխում է հայերից, այն ջանքերը, որ անում ենք մենք՝ հայերս, գործի հաջողության համար, և արտաքին՝ շահագրգռված պետությունների և կամ նրանց դիվանագետների դիրքն ու տրամադրությունները:

Մեր ազգային պարտքը կատարած կլինենք և ապագա պատասխանատվությունից ազատ միայն այն դեպքում, եթե կարողանանք ասել, որ մենք՝ հայերս, մեր կողմից աշխատեցինք և արինք այն, ինչ որ պահանջում էր բուսնը և սպառնեցինք բոլոր հնարավոր միջոցները: Մեզ թվում է, թե որքան էլ շատ բան արած լինենք, տակավին անելիք ունենք և մեծ անելիք: Մեր դատը բարդ է և պահանջվում է տեսակ-տեսակ փաստարկություններ: Մի կարգի պատճառաբանություն, այն, որ մինչև այժմ հիմն է եղել և կա Հայ դատի պաշտպանության, ստացած է իր լիակատար ամբողջությունը: Նշանախեց անգամ չի կարելի ավելացնել, առանց տարտամ կրկնաբանությանց երկյուղի, եթե գործը կմնա, իհարկե, նույն ձեռքերում, որ մինչև այժմ վարել և վարում են:

Այն անձինք և հաստատությունները, որոնք կոչված են պաշտպանելու Հայ դատն ի պաշտոնն և կամ անպաշտոն, որոշ կուսակցական և հասարակական խավերի ներկայացուցիչներ են: Ինչպես և կոչվեն այն կուսակցությունները, որ այսօր հրապարակի վրա գործում դեր են կատարում, ինչ էլ լինեն նրանց ծրագրային և էական տարբերությունները, նոքա բոլորքյան հասարակական տեսակետից միևնույնն են, քանի որ բոլորն էլ միևնույն միջին դասակարգի կամ քաղքենիության և նրա համապատասխան մտավորականության հայտարարներն են, որոնց մտայնությունը կարելի է բնորոշել ընդհանուր առմամբ վարժապետություն բառով: Գործ են ածում այդ բառը ոչ հեզմական, այլ վեհ իմաստով: Դրա ներկայացուցիչներն են հայ մտքի և լեզվի, հայ մտավոր անդաստանի սպասավորները, որ այսօր կանգնած եվրոպական պետությանց առաջ պաշտպանում են Հայ դատը:

Որքան էլ կարող, որքան էլ հմուտ և անձմվեր լինեն իրենց կոչման մեջ, բնական է, որ իրենց իսկ մտայնությամբ, ի վիճակի պիտի չլինեն գրկել դա-

տի պահանջած փաստարկությանց ամբողջությունը, նրանց պաշտպանությունը լինելու է միշտ միակողմանի:

Ամեն պետության, ամեն ազգի մեջ գործում դեր է խաղում բարձր՝ նյութական և մտավորական իմաստներով հառաջացած դասակարգը: Արդի ժամանակները բուրժուական հասարակության գերիշխանության դար է, և այս հիմունքով արտաքին քաղաքականությունն իսկ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տնտեսական շահերի մրցման արտահայտություն: Բնական է, որ այսօրինակ քաղաքականության հիմնագիծը և նրա բեկվածները ըմբռնել և շահավետել կարող են ավելի շուտով բուրժուական մտայնության ունակները, քան մի ուրիշ:

Տխուր փաստ է, որ հայի նյութական և մտավոր հարստությունը, այլ խոսքով նրա բուրժուական դասը հայրենիքից դուրս է, սփռված ամենուրեք օտար աշխարհներում: Հայ ազգ և հայ հայրենիք՝ հավասար գաղափարներ չեն: Մեր հայրենիքն ավելի հետամնաց է, քան ազգը: Մեր երկիրը հազիվ հասած է զարգացման քաղքենիության աստիճանին: Մինչդեռ հայրենի հողից դուրս ունենք խոշոր բուրժուազիա, բառի բուն իմաստով, մի բուրժուազիա, որ երբեմնակի տալիս է եվրոպական մեծության ներկայացուցիչներ: Հայերը հայտնի են առևտրի և արդյունաբերության աշխարհում: Զաղաքական պայմանների պատճառով վտարվելով հայրենիքից՝ հայ հանճարը հարկադրված թառել է օտար շահաստաններում և համաշխարհային հռչակ է վաստակել: Այդ հռչակը նոր չէ: Տակավին դարեր առաջ հայը պատվավոր տեղ է գրավել այն ժամանակվա առևտրական ծաղկյալ կենտրոններում և բացառիկ օղակ է եղել Արևելքի և Արևմուտքի առևտրական և մինչև իսկ քաղաքական հարաբերությանց: Միայն բարքերի փարիսեցիներին է հատուկ խեթ աչքով նայել հայի վաճառականական ձիրքերի վրա: Ժամանակակից քաղաքակրթության ազդակներից մինն է վաճառականությունը, և հայի դերը եվրոպական վաճառականության պատմության մեջ դեռ սպասում է իր առանձին պատմաբանին (1): Արդի ժամանակներում ևս ականատես ենք հայի շինարար գործունեության հայրենիքից դուրս տարբեր վայրերում, ուր նա հիմնել է փարթամ գաղութներ, նյութական և մտավոր հարստությանց կատարյալ շտեմարաններ: Պետք չէ մոռանալ, որ Թիֆլիսն ու Բաքուն և կամ Կ. Պոլիսը ևս գաղթավայրեր են: Եթե այք ամենք արտասահմանի հայության՝ հին և նոր աշխարհների կենտրոններում խմբված մեր ուժերին, կարող ենք պնդել, որ եթե հայ հայրենիքը աղքատ է, սակայն այդպես չէ հայ ազգը: Հայ հայրենիքը՝ ազեա և հետամնաց, բայց այդպես չէ հայ ազգը ընդհանրապես: Ինչպես որ Անգլիայի ուժը միայն Բրիտանական կղզու վրա չէ, այնպես և հայի կարողությունները միայն

Երևան, Վան և Բիթլիս որոնելու չէ, այլևս հեռավոր շեն գաղութներում: Եվ ով է, որ պիտի երևան հանի այս հանգամանքը և ի սպաս դնի հայ դատին, եթե ոչ ինքը՝ հայ բուրժուազիան կանոնավոր կազմակերպության միջոցով: Այսպիսով է, որ պիտի հրապարակ հանվի, որ հայ հայրենիքի քաղաքական քախտը սահմանելիս ի նկատի ունենալու է նաև նրա վտարանդի որդիների ուժն ու կարողությունները, նրանց ամբարած մտավոր և նյութական հարստությունները, որ գլխավոր հենարաններն են լինելու մեր հայրենիքի վերականգնման և տնտեսական բարգավաճման:

Այլևս նույն արտասահմանյան կազմակերպչալ հայ առևտուրն ու արդյունաբերությունն են, որ կարող են իրենց ծանրության քարը մետել տնտեսական և առևտրական այն հաշվեկշռի մեջ, որ ստեղծում է եվրոպական դիվանագիտության մեջ այս կամ այն տրամադրություններում Հայկական հարցի հանդեպ: Հայտնի է, որ միջին դարերից ի վեր Արևելքի և մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի ազնվագույն ապրանքներն, ինչպես մետաքս, բամբակ, բուրդ, գոհարեղեն, կերպասներ, ծխախոտ, սրգեղեն հայ վաճառականության միջոցով է արտահայտվել եվրոպական շուկաները, այժմս էլ չմայելով բոլոր քաղաքական և այլ անմալատս պայմաններին, հայերի մասնակցությունը այդ մթերքների առևտրի մեջ աննշանակ չէ: Եթե հաշվելու լինենք մավթի, պղնձի և մարգանեցի արդյունաբերությունն ևս, կարող ենք վստահել, որ հայի նշանակությունը պետք է ավելի բարձր գնահատել: Արդ՝ հայն իբր սոսկ առևտրական միջնորդ եվրոպացիների համար, կարող է այս կամ այն չափով ազդեցություն ունենալ համապատասխան պետությանց տնտեսական քաղաքականության վրա Արևելքում: Որքան էլ հռոտես լինենք մեր հիշած ուժերի նկատմամբ, նրանք համենայն դեպս ավելի արժեքավոր են, քան այն տնտեսական վեճերը, որ տեղի են ունենում օրինակ Հայաստանի շուրջը և հայ առևտրականության ձայնը անհետևանք չպիտի անցնի եվրոպական դիվանագիտության մեջ: (Բերենք մի օրինակ. Մանչեստրի և Լոնդոնի 150-ի չափ հայ առևտրական տների լուծման անգլիական մահուղեղենի արդյունաբերության գործում խիստ արժեքավոր է, քանի որ նրանք մեծամասամբ բամբակի առևտրով են զբաղվում, և նրանց միասնական դիմումն անգլիական կառավարության, թե իբր Կիլիկիայի հարցի այս կամ այն վեճը պիտի որոշ ազդեցություն ունենա իրենց առևտրի վրա, կրկնում են, այսպիսի դիմումն ավելի նշանակություն պիտի ունենար անգլիական դիվանագիտության համար, քան մեր աղերսագրերը և մարդասիրական կոչերը և պատմական իրավունքները):

Կես դար է (2), որ մեր արդար դատը միայն արյուն է բերում մեզ, կես դար է, որ մեր բոլոր գործուն ուժերը, կենսունակ և անձնվեր երիտասարդությունը, ամբողջ ժողովուրդը ողջակեզ եղավ մեր դատին, և ոչնչի հանգեցանք: Գարձյալ մտամուրթ և հուսաբեկ կանգնած ենք նույն պրոբլեմի առաջ: Գործունեության եղանակը փոխել կամ նույնը ճոխացնել նոր գործելակերպով՝ անժխտելի անհրաժեշտություն է: Նոր գործելակերպը պիտի ծագե մինչև այժմ մեկուսացված, մեզ համար ամուլ, բայց ինքնուտիներյան գորեղ դասակարգից: Նրա լծակը լինելու է մեր առևտրի և արդյունաբերության ներկայացուցիչների կուռ շաղկապը:

Անհիմն հռոտեսությունը նույնչափ արատավոր է, որչափ և ավելորդ շատախոսությունը: Միշտ դնելու է ամեն գործունեության սկզբում, որ առողջ հիմքերի վրա դրված գործը երբեք անպատու չի անցնում, եթե նույնիսկ բոլոր ակնկալիքները չի արդարացնում: Մեր առջև ունենք կենդանի օրինակ, որ կարող է մեզ խրախուսել և ոգի տալ: Գաղտնիք չէ, որ հրեական կապիտալը ոչնչից ստեղծեց Պաղեստինը (3): Հայ կապիտալը պիտի գլխավոր նեցուկը լինի Նոր Հայաստանի: Հարկավ, տարբեր են մեր և նրանց կապիտալների արժեքը, բայց տարբեր է նաև Հայաստան և Պաղեստին ստեղծելու գործը: Մեկն արդեն գոյություն ունի, կենդանի մարմին է, իսկ մյուսը ստեղծվելու է գրեթե ոչնչից: Մեր հարցը դյուրին է նույնչափ, որչափ թույլ մեր կապիտալը:

Մտանալու չէ նաև այն, որ ինչ և լինի առաջարկածս կազմակերպության ազդեցությունը Հայկական հարցի վերաբերմամբ, սրանով չէ, որ պիտի սահմանափակվի նրա գործունեությունը և արդարացվի նրա գոյությունը: Հայ արդյունաբերողների և առևտրականների միությունը համահավասար է հայ գաղութների միության գաղափարին: Հայ գաղթավայրերի նյութական և բարոյական ուժերի շաղկապումը և նրանց միասնական գործունեությունը ինքնուտիներյան մի մեծ ձեռնարկ է, որ խոստանում է նոր զարկ տալ մեր կյանքին և այլ չափեր ստացնել մեր մտավոր և կուլտուրական անդաստանի մեջ:

Գործի նախաձեռնությունն առնելու են իրենց վրա Լոնդոնի և Փարիզի մեծատունները: Բավական է, որ մի քանի հայտնի և ազդեցիկ մարդիկ առևտրի և արդյունաբերության աշխարհից հրապարակ նետվեն և կազմեն ծրագրյալ կազմակերպության կորիզը: Կարճ ժամանակամիջոցում նրանց շուրջը կբուրդեն ուրիշները՝ արձագանք տալով մտախի և հեռու վայրերից: «Հայ առևտրականների և արդյունաբերողների միության կենտրոնական կոմիտե» անվամբ անմիջապես քայլեր կարելի կլինի անել Հայկական հարցի

նկատմամբ, որի էության մասին խոսվելու է, երբ գործի մարմնալու մշանները հրապարակ կզան:

«ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴՑՈՒՆԱԲԵՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ»

Կազմակերպչական

1. Հաստատված է «Հայ առևտրականների և արդյունաբերողների միության» կենտրոնական կամ կազմիչ մարմին (անդամների թիվը և ընտրության եղանակը որոշելու է կամ Փարիզ և Լոնդոն գտնվող առևտրականների ընդհանուր ժողով գումարելով, և կամ նախաձեռնողների ուրույն հայտարարությամբ):

2. Կենտրոնական մարմինը կոչ է անում ամենուրեք անդամագրվել և կամ հիմնադիր դառնալ զանազան գաղթավայրերում:

3. Անդամների նկատմամբ «Միությունը» ունենալու է Առևտրական պալատի մշանակություն և կատարելու է իրեն հատուկ գործեր՝ տալով դյուրություններ, ստուգելով և հետևելով հայ առևտրի և արդյունաբերության զարգացմանը և թերևս նպաստելով դրան: Ինչպես նաև հավաքելով բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք կարող են նյութ լինել նրա պատմությանը:

4. «Միության» գլխավոր նպատակն է լինելու զարկ տալ հանրօգուտ գործունեությանը՝ հայ կյանքի բոլոր ճյուղերում:

5. «Միության» միջոցները գումարվելու են զանազան աղբյուրներից՝ ա) անդամավճար, բ) պարտավորյալ և հոծարական տուրք առևտրական շրջանառությունից, գ) նվիրատվություն, դ) կտակներ և այլն:

«Հայ առևտրական և արդյունաբերական միության» կենտրոնական կոմիտեի կամ մարմնի առաջին գործը լինելու է իր նպաստը բերել Հայկական դատին, ներկայացնելով լուրջ հիշատակագիր Գերագույն խորհրդին (4), մի հիշատակագիր, որ լրիվ պատասխան է տալու հարցի շուրջը ծագած դժվարություններին:

Հիշատակագրի էական կետերն են լինելու՝

1. Հայաստանն անջատվելու է Թուրքիայից նույն նկատմամբ, ինչ որ եղել է Միջագետքի (5) և Սիրիայի անջատման ժամանակ: Ինչպես որ սրանք թուրքական բնակչություն չունեն, այնպես և Հայաստանը, որի ժողովուրդը հայ և քուրդ տարրերից է բաղկացած: Հիմնապես թուրքական լուծն այստեղ պահելը անպատեհություն է այս տեսակետից:

2. Հայաստանի սահմանների և փոխառական բնակչության դարձի շուրջը եղած վեճերի սպառիչ բացատրություն: Նույնիսկ վիլսոնյան սահմաններում կարող ենք տալ բնակչության այնպիսի խտություն (6), որպիսին տեղի ունի Անատոլիայի ներքին վիլայեթներում (7): Ավելին պահանջել Հայաստանից անարդարություն է:

3. Հայկական պետության անկենսունակության վերաբերյալ կասկածներն անհեթեթություն են, որքան և անկենսունակ, այն ավելի գոհացուցիչ պիտի լինի, քան թուրքական ռեժիմի ստեղծած կացությունը: Խնդրին պետք է մոտենալ ոչ թե եվրոպական չափանիշով, այլ թուրքական:

4. Հարկավոր ժանդարների (մոտ 4000-5000 հոգի) և նրանց պահպանության ծախսը իր վրա է առնում Միությունը:

5. Ֆինանսական դժվարությունները հարթելու համար Միությունը կարող է երաշխավորել պետք եղած փոխառություն պետությունների կողմից:

6. Հայկական պետության պաշտոնության կազմակերպության գործում ևս Միությունը քերում է իր նպաստը:

ՄԵՇ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

Կամ աղետներ, որ չեն մոռացվում և որքան հմանում, այնքան դառնանում են: Հրեշավոր ոճիրը, որին ճարակ եղանք ազգովին, անօրինակ է մարդկության տարեգրության մեջ և՛ տեսակով և՛ ծավալով:

Ապրել դարեր լավագույն օրերի հույսով, ապրել սուկալի զոհողությամբ՝ հլուքյան շղթաները կրծելով, բախտի ոտերի տակ քարշ գալով, ելնել ժամանակի խորխորատներից, գալ հասնել քսաներորդ դարը և նրա գրկում, նրա լույսի տակ, մորթվել, բնաջինջ լինել, ի տես համայն աշխարհի – մի երևույթ, որի հետ չի կարելի հաշտվել, առանց առելու մարդկությունն իր բոլոր քաղաքակրթությանը:

Մեր անմոռու՜ն նահատակների ոսկորները մնացին անապատներում անթաղ, երկնքից լույս չիջավ նրանց վրա, երկնքի սուրը, արդարության սուրը, չշողշողաց սուրբ արյան հատուցման պահանջով...

Սև գիշերը փովեց մեր իղձերի և հայրենիքի վրա, անլույս, անհույս գիշեր: Երազների բոցավառ խարույկից մնաց միայն մի աղոտ ճրագ (1), որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, ավաղ, այնքան թույլ, որ նրա շողերը հազիվ են հասնում մինչև Արաքսի ջրերը և անգոր են լուսավորելու Մասիսի մոայլ ճակատը, անուժ ճեղքելու այն կողմը տիրող որբ և ամայի մթությունը...

Ճիշտ այն պահին, երբ ակնիվեր սպասում էինք թափած արյան գնին, մեր մարտիրոսության և մարդկային իրավունքների հաղթանակին, շրջմուխի բախտը մի անգամ ևս երեսը շրջեց մեզնից:

Եվ ահա հալածական թափառում ենք անհայտության մեջ, անտուն, անտեր: Իսկ այնտեղ մեր տունն ու տեղը, քրտնաթոր աշխատանքը՝ «լքյալ գույքերը» (2) լափում են գերփիչները (կողոպտիչները – Պ. Հ.): Այնտեղ մեր սրբազան հայրենիքը, շինարարության վկայարանը (3), ընկած է որպես դիակ գիշակերների առաջ ավեր և խապան: Նորեն հին վերքերը, նորեն հին մրմունջը՝

*Եվ թուխ ալիք մշտափրփուր
Վամայ ծովուն ծխածառայ
Հառայանօք լի են տխուր... (4)*

Մոռացությունը չէ, որ հանգիստ պիտի բերե մեր քեկված և կողոպտված հոգուն:

Ինչ էլ լինեն մեզ վիճակված դառնությանց բազմիցս բարդ պատճառները, անուրանալի է գործուն սերնդի պատասխանատվությունը:

Առաջին անգամ չէ, որ արյունը ողողում է մեր երկիրը, ոչ հին, այլ նոր ժամանակները: Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին (5), որոնց ռազմադաշտը մեր հայրենիքն է եղել, մեզ վիճակվել են նույն սարսափները՝ տեղահանություն, կոտորած և փախուստ հարևան երկրները:

Երբ դժբախտության ալիքը բախում է մեր ճակատին, մի վայրկյան կարծես սթափվում ենք անցած և դեռ հմարավոր արհավիրքների գիտակցությամբ: Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվում է, և մնում ենք նորեն մերկայարանոց գալոց օրերի հորձանուտ խաղերի հանդեպ:

Պատճառն այն է, որ ավանդություն չենք սիրում. հայրերի խրատը հարզ չունի որդիների աչքում: Ամեն սերունդ իջնում է գործունեության ասպարեզ առաքելական հավակնությամբ, վստահ, որ մութ երկնակամարում նոր աստղեր է գտնելու և անանց հորիզոններում նոր դոմեր բանալու:

Ապրած սարսուռները մնում են անկշիռ և հին սայթաքումները կրկնվում են ավելի ծանր հետևանքներով: Որով հայ կյանքը մնանում է սահանուտ գետի՝ անակնկալ ջրվեժներով: Եվ ահա այսօր մեր դրությունը՝ կանգնած ենք մտամուրթ սեփական դիակների առաջ, «տեսանենք կենդանեա՛ր գոհակունսն անձամբ մերոց», ինչպես ասում է հեռավոր մախնիքներից միըն (6):

Ահավոր թշվառության առջև կծկված է ինքը՝ հայ միտքը, անթև, անճարակ: Ո՛ր է մեր լուսաստղը, ո՛ր է միահամուտ գործունեության ուղեցույցը:

Կամ ինքնակոծներ, որոնց կարծիքով հայի ճակատագրական հատկանիշն է սայթաքել մշտապես քաղաքական ուղիների վրա:

Կան պիղատոսներ, որ հայտարարում են, թե իրենք անպարտ են բոլոր փլուզումների հանդիման և գոհ են, որ մեղավորներն ուրիշներն են: Այսօրինակ վերարբերումով չենք կարող ամոքել մեր ցավը: Զննադատությունը հասարակական առաջադիմության հիմն է և մեր սուրբ իրավունքը, բայց ոչ թե դատական վճիռներ արձակելու համար, այլ որպեսզի ըմբռնենք անցյալի խտորումներն իրենց ծագումով և նորապես դարձանել աշխատենք:

*
* *

Ասում են, որ պատճառը բոլոր այն չարիքների, որ անցան-դարձան մեր գլխից, որևէ մասնավոր երևույթ չէ, այլ մի քաղաքական գիծ, որ հիմնովին սխալ է և կորստաբեր: Արևելցի լինելով, փարում ենք Եվրոպային.

փոխանակ խորհելու բարի հարևանության, խաղաղ կենակցության մասին մեր պատմական և աշխարհագրական միջավայրում, աչք ենք ածում հեռուները և օրորվում խաբուսիկ հույսերով: Օտարի ցանկությունը, ասում են, մեզ օգնելու շատ կասկածելի է: Նա իր քաղաքական և տնտեսական շահերն ունի, որոնց համար մեր չարատանջ հարցը լոկ բարոյական վարագույր է: Խրոխտ սպառնալիքից հետո, ճայթած իբրև թե մեր լուծը դուրացնելու նպատակով, ահա երկու կողմերը ողջագուրվում են հաշտության ժպիտով, հետ են կանգնում և մեզ ձգում մեր չար բախտին: Լավ կլիներ, եզրակացնում են, որ հանդարտ կենայինք, համակերպման ճանապարհը բռնեինք, և ոչ թե սին աղմուկով և գանգատներով դուսի աշխարհը թնդացնեինք և ականա պատճառ դառնայինք զորացնելու այն ճիրանները, որ սեղմում են մեզ անզբաքար:

Այս մի հայացք է, որ սակայն որոշ չափի մեջ է պահելու, որպեսզի չկորցնի իր արժեքը: Հասարակական խնդիրներում հայացքները մման են թելի, որ շատ ձգելու չէ:

Նախ նկատենք անցողակի, որ առավելապես մեր դրացիներն են, որ սիրում են կրկնել այս միտքը, անխոհեմ համարելով հայերիս բողոքը Եվրոպա՝ ընդդեմ տաճկական բռնության:

Սակայն, զարմանալի է, որ նույն վրացի և թուրք հարևանները խոհեմության դասերը ավելորդ համարեցին իրենց համար Ռուսիայի նկատմամբ և առաջին առիթով չվարանեցին Եվրոպա վազելու և իրենց հարցը օտար անիվների կապելու:

Թուրքիային ևս վայել չէ նախատելու հայի արևմտասիրությունը, ինքն իր գոյությունը պարտական լինելով Եվրոպայի զորավորներին: Կարլովիցի դաշնագրից հետո (7) ահա երկու դար է, որ Օսմանյան պետությունը գլորվում է անկման սանդուղով և եթե ցայժմ չէ ջախջախվել և կործանվել, միմիայն շնորհիվ եվրոպական հովանավոր բազկի: Ներելի չէ «հիվանդ մարդ»-ուն արգելել ուրիշներին դիմել այն բժիշկներին, որոնցից օգտվում է ինքը:

Պակաս չեն նաև մեզանում այսպես մտածողները: Սրանց թվին ավելացան վերջերս հայ համայնականները (բուլժակիները), որ խստիվ քարկծում են այն գործիչներին և դատափետում, որոնք դիմում են եվրոպական պետություններին: Հարկավ, սրանց տեսակետն իր երանգն ունի, որով խորշելի է համարվում ոչ Եվրոպան ընդհանրապես, այլ իշխող դասակարգը և օգնություն են սպասում Եվրոպայի համայնական աշխատավորությունից:

Այս էլ մի ուրիշ ինքնախաբեություն է, որ տանում է դեպի հուսախաբություն: Հայությունը հիմք չունի վարդեր սպասելու և այս կողմից, մանավանդ այն օրից, երբ տեսավ, որ կարմիր Ռուսիան ուրիշ արժանավոր դաշնակից չգտավ, քան կարմիր սուլթանի գահի ժառանգորդները, որ ոտից ցզլուխ շաղախված են հայ ժողովրդյան արյունով և շատ հեռու են համայնավար մտայնությունից (8):

Անցնենք սակայն բուն խնդրին, հայի արևմտասիրության առարկությունները կարող են երբեմն արդար լինել, եթե անգամ արտահայտված լինեն անարդար բերաններով:

*
* *

Հայության արևմտահայաց հակումները քաղաքակրթական երևույթ են ամենից առաջ և նրանից ծնած է քաղաքականը: Նա հայ պատմության խթան է, որի դեմ դժվար է աքացել:

Հայաստանը երեսը դարձրեց դեպի արևմուտք այն օրից, երբ քրիստոնեացավ: Պարսիկ ազգայնությունը նոր թափ առավ Մասանյան հարստության հարությունով. նա տապալեց պարթև տիրապետությունը, կենդանացրեց և պետական կրոն հռչակեց զրվանականությունը և նրա շնչով սրբազործեց մեծ աշխարհակալ ձգտումներ (9):

Չուլման և կորստյան վտանգը կախված էր Հայաստանի վրա: Ուրիշ հնար չկար փրկության, քան ապավինել քրիստոնեության: Ահա մի մեծ խրամատ, որ գալիս էր խզելու հայերի դարավոր կապը արևելյան ցեղակիցների հետ և թեքելու նրանց դեպի Արևմուտք: Սիրո խնդիրը չէր բնավ այս թեքումը, այլ սեփական գոյությունը պահպանելու հրամայական պահանջ: Այս է հայոց դարձի պատմական խորհուրդը, այստեղ է երկու անուների՝ Տրդատի և Գրիգորի պատմական լուսապսակը:

Կրոնը թեքեց և մեր քաղաքականության սլաքը: Եթե գաղափարներն իրոք դեր ունեն պատմության մեջ, ամենագորեղ դերը զիջանելու է կրոնական ընթրումներին զոնե պատմության հին շրջաններում: Եկեղեցու նշանակությունը գուցե քիչ չափազանցրած է նախարարական շրջանի նկատմամբ, բայց արևմտասիրության խնդրում նրա կշիռն անուրամալի է:

Դեռ կենդանի էին վերջին Արշակունիները, երբ երկրի առաջնորդ ուժերը զգալով մտալուտ վտանգը մտահոգ էին ապագա քաղաքական վարվելակերպի մասին, խորհուրդ արին և եկան այն եզրակացության, թե «աք-

Ժամ է գեթ զմի որ քիկունս առնել եւ խորհեցամ խորհուրդ եւ կամեցամ քիկունս առնել զարքայն յումաց» (10):

Այնուհետև հաճախ տեղի ունեցան մման խորհուրդներ. ընդհանուր տրամադրությունը քրիստոնյա Արևմուտքի կողմն էր:

Մի բան կարող էր փոխել հայ քաղաքական կողմնացույցը՝ քրիստոնեության տարածումը Պարսկաստանում: Արդարև, Ջրադաշտի ուսմունքը (11) ի վիճակի չէր մրցելու Ավետարանի հետ և կամաց-կամաց տեղի էր տալիս նրա ձայնին: Տիզրոնի եկեղեցին արդեն գրավել էր գրեթե բոլոր կարևոր կենտրոնները իրանական Արևելքում (12): Խոսքովների արքունիքն (13) անգամ ազատ չէր մնացել նրա ազդեցությունից: Քրիստոնեությունը հավանորեն պիտի հաղթանակեր, եթե մի նոր հանգամանք՝ արաբական արշավանքը, չհեղափոխեր, տակն ու վրա անելով ամբողջ Արևելքը:

Իսլամը շեղեց պատմության դեկը: Նա հնձեց Իրանում այն սերմերը, որ ցանել էր քրիստոնեությունը և մի գործող խտրոց (անջրպետ – Պ. Հ.) եղավ արևելքի և արևմուտքի մեջ: Հայերը իրենց թույլ դրացիներով մնացին կղզիացած մահմեդականության մեջ, երեսները հառած դարձյալ արևմուտքին:

Արևմուտքն էր տվել հայերին գիր և գրականություն, և ստեղծել հոծ մտավորություն ազգային ինքնագիտակցությամբ: Նրա համակրությունը փարում էր քրիստոնեական լուսավորության կենտրոնին, հրաշափառ Բյուզանդիոնին: Եկեղեցականությունն էր այս հոսանքի ռզին իր երբեմնական տատանումներով հանդերձ:

Հայ նախարարական դասը, կապված Արևելքին արտոնություններով, սովորություններով և ընդհանրապես հասարակական հիմներով, տարված չէր Արևմուտքով և մի տեսակ հակակշիռ էր եկեղեցական տրամադրության: Մակայն նոր տիրապետները ոչնչացնելով հայ ազատամին, թուլացրին նրա կազմը և ազդեցությունը, նպաստելով այդ կերպ հակաարարական հոսանքի զորացման: Եկեղեցական մտավորությունը որքան և խրտաշեր (խրտներ – Պ. Հ.) Արևմուտքի դավանաբանական բռնություններից, չէր կարող վարանել քրիստոնյա և մուսուլման հովանավորության ընտրության մեջ: «Խարդախ» Բյուզանդիոնը գերադասելի էր «անօրեն» արաբից:

Երբ Արևմտյան կայսրությունն ընկավ (14) և Ս. Սոփիայի խաչը տեղի տվավ մահիկին, հայի համար Արևմուտքը հեռացավ Վուստրից Հռենոսի ասիերը, որպեսզի վերջը այնտեղից անցնե Նևայի սառն ջրերը:

Այսպես, որքան մտեցավ մեզ մոնղոլ-թաթար-թյուրք թափառաշրջիկների Արևելքը, այնքան հեռացավ մեզնից Արևմուտքը, քարշելով իր հետ մեր բաղձանքն ու ակնկալությունները:

Ծանր մթնոլորտ: Հայ երկիրն իր գավակների համար բանա և գերեզման: Ավերիչ հրոսակների անվերջ կարավաններ: «Սմբակք երիվարաց մաշեցին զբլուրս և զլերինս մեր», - աղաղակում է հայի հուսահատ ձայնը հեռավոր դարերի խորքից (15): «Յամտառարոյժ խոզից և յանցաւորաց ճամապարհի կոխեցաք իբրեւ զկաւ զռեհաց եւ ի գլուխս մեր կուտեցամ քարինք», - հառաչում է մյուսը՝ տասներորդ դարից, ալևոր Հովհաննես Կաթողիկոսը և պատմագիրը (16), առանց երագելու, որ պիտի գան ժամանակներ, երբ իր գավակները՝ իսկական խոզերի և ավազակների ճիրաններում, երջանկության դար պիտի համարեն՝ նրա կրած տառապանքի օրերը:

Արևելքն այն օրեն, երբ մուսուլմանացավ, կորցրեց իր պատմական և քաղաքական հրապույրն ու հռչակը: Հային վիճակվեց ստրկության շղթան, խաչն ուսին և տրտումը բերանին: Ելնել խավարամած արգելանցից լույս աշխարհի, թոթափել խեղդող անուրը մարդու բնական ձգտումն է և առաջադիմության խթանը: Քաղաքական ասպարեզում ևս տենչանքը, երբ հազուրդ չի ստանում, ավելի սաստկանում է: Արդար պահանջը բախելով ձախողանքի չի թուլանում բնավ, այլ լարվում է և ստանում կրոնական հավատի հաստատություն: Բաղձանքն ու երագները՝ կոթնած արդարության, դառնում են անդրդվելի հավատ:

Հայ դատը հայի համար հավատ է, անընկճելի հավատ: Ողբի և հեծեծանքի մեջ և նրանց հետ պահվել է և մեզ ավանդվել մի անշեջ հույս, որ վերջապես արդարության դռները պիտի բացվեն և հայ հայրենիքի վրա:

Հույսը վատաբախտի համար կրկնակի ուժ է, մեզ համար այն հսկայական կանթեղը, որ տեսնում էին մեր երագուն հայրերը՝ երկնքից կախ հայրենի բարձունքների վրա:

Այդ կանթեղից հրաժարվել չենք կարող: Ազգերը մեռնում-անհետանում են այն օրից, երբ կորցնում են զգացումը արդարի և հավատը նրա հաղթանակի: Մարդկությունն ընթանում է դեպի մարդկայնություն: Եվրոպական մարդկայնությունը շփոթելու չէ անցավոր քաղաքագետների բարոյական կամ մտավոր շեշտվածքի հետ: Հայի դատը ծանրանում է ընդհանրության խղճի վրա որպես չվճարված պարտամուրհակ:

Ժամանակով կար մի սուրբ ծերունի, որ ուզում էր բարձրանալ Արարատի գլուխը, կարոտելով Նոյյան տապանին: Դժվար էր ծերունուն կտրել անցնել այդ ամենի կոթողի մեջքը, հասնել ամպերի մեջ թաղված գագաթին: Գլարողացավ: Բայց երկինքը գնահատեց նրա կարոտակեզ վերելքը, և հրեշտակը բերեց անձկալի նշխարը (17):

Հայությունը մնան է այս երագագետ ծերունուն և հույս ունի, որ անվկանդ (անվեհեր – Պ. Հ.) մի օր պիտի հասնի իր ձգտած նշխարին՝ իր

սրբազան իրավունքների վերականգնման: Ո՞վ կարող է մախատել մեզ այս հույսի համար:

Հայությունն իրավունք ունի հավատալու մահ հրեշտակային միջամտության և օգնության: Ո՞վ կարող է քամահրել այս հավատը:

Հավատ առ մարդկություն մի գաղափարական լար է գործունեության, ձգված անցյալի և ապագայի վրա: Նրանից հրաժարվելու պետք չկա և ոչ կարելիություն: Նա չէ մեր դժբախտության պատճառը:

*
* *

Արտաքին ակնկալությունները կազմում են կշռի մի թաթը և արժեք ունեն միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան ծանրություն կա մյուս թաթում – պատշաճավոր ներքին գործունեություն, սեփական ճիգերի դաշնակավոր լարում:

Երկու ուղի կա գործունեության, երկու սխառն: Մեկ, երբ նպատակը դառնում է մի տեսակ փարոս, մի աստղ հեռու հորիզոնում: Մարդ տեսնում է լույսը և գլխիվայր վազում է դեպի մա, առանց մայելու ոտքերի տակ, ուշ չդնելով, որ կարող են անհաղթելի լեռներ, անանց ձորեր, անգամ ծովեր լինել ճանապարհին և չթողնել մոտենալ փարոսին:

Մյուս ուղին: Չգույշ և զգաստ՝ մարդ առնում է իր հետ մի ճրագ, մի լամպար և ուղղում է իր քայլերը նրա լույսով, ճանապարհ է հարթում, փշերը քաղելով, քարերը հեռացնելով. եթե անանց արգելք կա, պատ է տալիս, եթե ծով է հանդիպում, մավակ է մտնում և այսպես գուցե համարաբայ, գուցե խեցրեկ պտույտներով, բայց անվրեպ մոտենում է նպատակակետ փարոսին: Հայ գործիչները հետևեցին առաջին ուղիին, նետվեցին առաջ, որպես փութկոտ այծյամ, միտ չդնելով, որ ճանապարհը որոգայթալիք է և բռնված չար որսկաններով:

Եղել են երջանիկ ազգեր, որ մույն ճանապարհը ընտրելով, հասել են իրենց նպատակին, կարելի է ասել, բախտի թևերի վրա: Մեզ համար մա օրհասական եղավ: Ի՞նչ էր պատճառը, որ ալևոր ժողովուրդը, ինչպես հայը, կյանքի բոլոր դառնությունները ճաշակած, ընտրեց օրհասական ուղին:

*
* *

Հայությունը որպես ազգ միաձույլ զանգված չէ, և հասարակական տեսակետից միօրինակ չենք չէ: Հարկեր ունի՝ ռուսահայ, թրքահայ, գաղթահայ, տարրեր երանգներով: Թրքահայ ասածը ևս ցրիվ հասկացողություն է.

այլ է Վան և Մուշ, այլ՝ Պոլիս և Չմյունհիա: Ողբերգությունը սկսվում է այն օրեն, երբ հայկական վիլայեթների համար քաղաքական ծրագիրներ են մշակում այսպես ասած, դրսեցի հայերը (18):

Ազատագրական կոչը դրսեցի էր հղացումով և գործադրությամբ (19): Ճշմարիտ դարման էր, եթե կուգեք, որոշ հիվանդության դեմ ընդհանրապես, բայց ոչ նկատառյալ հիվանդի համար: Գաղափարը նման է բույսի և ծաղկում է իրեն հողում: Եթե ազատագրության ծառը ներածո չլիներ, այլ տեղական տունկ, տեղի սերմերից ծլած, Հայաստանը սպանդանոց չէր դառնա այնպիսի տկարությամբ:

Պատերազմի ժամանակ բացվեցին մեր երկրի դռները և տեսան, ով չէր տեսել, հողն ու ժողովուրդը: Հուսահատական տեսարան էր: Ծանր էր հաշտվել իրականության հետ, ծանր էր ստածել, որ սերունդների երազը փարած է եղել այս ուրվականներին, որ շատ հեռու էին քաղաքական ատաղձ լինելու ունակությունից: Ահա՛ խեղճ քահանան, վարժապետը, գյուղի ռեսը և համայն ժողովուրդը ցնցոտիների մեջ մարմնով և մտքով: Ոչ, այս փշաստանում վարդեր չէին կարող բուսնել:

Քաղաքական շարժումը բնական ծագումով ենթադրում է նյութական և հոգեկան հայտնի մակարդակ: Անտարակույս շարժման ծրագրողներն ունեին պահանջած մակարդակը, բայց մույնչափ անտարակույս է, որ այն ժողովուրդը և հողը, որի համար ծրագրված էր շարժումը, չունեին մույն պատրաստակալությունը:

Այսպիսի պայմաններում մարտական բողոքը կարող էր տալ լավագույն դեպքում առանձնակի և դիպվածական պայթյուններ, բայց ոչ երբեք ընդհանուր ժայթքում, գիտակցական և կազմ խոյանք:

Կան զլուխներ, որ ստածում են, և լեզուներ, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդն ընտրեց ընթացառ ուղին հենց այն պատճառով, որ չէր կարող նվիրվել խաղաղ աշխատանքի: Արկածավոր միտք է: Նա, որ չէ կարող որևէ պատճառով մի համեստ խրճիթ շինել, հասկանալի է, որ նրա ուժերից վեր է ձեռնարկել քաղաքական մեծ շենքի:

Վաղածամ էին և՛ Հնչակների դոդանջը, և՛ Դրոշակների ծածանումը (20): Չեն կարծում, որ այս հասարակ ճշմարտությունը հայտնի չլիներ նրանց ղեկավարներին: Բայցևայնպես, ուխտն արված էր: Ինչո՞ւ: Որովհետև ուղեցույց էին ընտրել հեռավոր փարոսը, որի լույսն այնքան թովիչ էր, որ օր առաջ ուզում էին փարել նրան, համոզված, որ դժվար չէր փարել... քավական էր աղաղակել դարավոր բանտերից, շարժել անարգ շղթաները և օգնության կհասնե մեզ ժամանակակից մարդկությունը... Հազարավոր թարմ ուժեր, գործուն ձեռքեր գնացին նրանց հետևից, գրկեցին արյունոտ

ուղին և մարտիրոսացան: Արտաքին ակնկալությունները հիմնովին չկշռադատած, շտապեցինք նետվել մրդկահույժ ծովը, բացիքք առազատները մեր թեթև նավակի մի այսպիսի ժամանակ, երբ ոռոմում էին չարաշուք հողմեր:

Ուրիշ հնար չկար, ասում են նրանք, որոնք կարծում են, որ պատմությունը մի բռնակալ է, որ հարկադրում է բոլորին անցնել ընդ նեղ դուռն: Եթե կյանքը ճակատագրական պատգամներ ունենար, ապա ավելորդ էր անհատների և խմբերի ճիգերը, կուսակցական շփումներն ու մրցումները՝ քարշելու հասարակությունն այս կամ այն ուղիով:

Ոչ, կյանքը կարծածից ավելի ազատամիտ է, որովհետև նա ամենից առաջ գիտակցություն է, որի էական տարրն է ընտրողությունը: Ընտրել այն, ինչ որ թելադրում են իր շահերը՝ բանական էակի իրավունքն է: Արտասահմանյան հայության և կամ նրա առաջնորդ մտավորության հարազատ էր այսպես կոչված հեղափոխական մտայնությունը, որպես ծնունդ իր միջավայրի և կյանքի ազատ պայմանների: Այլ է տեղացի հայի հոգեբանությունը, որի վրա ծանրանում էր կորացած մեջքի, կաշկանդված մտքի կարևոր ապրումները: Նրա աչքը հեռուն չէր կտրում: Խավարի մեջ նստած ժողովուրդը լույս էր ուզում, ո՛չ մութ հորիզոններում փայլվող փարոս, այլ ապահով ջահ, որ լուսավորեր նրա առանցիկ քայլերը անվտանգ շավիղներով:

Այս պետքն ու պահանջը ունեցան իրենց մատակարարները, պատրաստ լինել ցանկացած ջահակիրները: Ուրամալ նրանց արժեքը, ամարդարություն կլիներ, թեև նրանց ձայնը անլուր մնաց ընդհանուր աղմուկի մեջ:

XVIII դարի վերջերն էր, երբ հնչեց անդրանիկ հեղափոխության դռնաբանը հեռավոր Հնդկաստանից (21): Միմեռն [Ա Երևանցի] կաթողիկոսը, որ սրաթև աչքով տեսնում էր հեռուները, չվարանեց թղթով անիծել, հանդիմանել, ըմբոստ կոչի հեղինակին, համարելով նրա ծրագրերը չափազանց վտանգավոր հայ ժողովրդի համար (22): Խոսողը Էջմիածնի գահակալն էր, և նրա բերանով խոսում էր Հայ եկեղեցին՝ հայ ժողովրդի ուխտայալ մայրն այն սև օրերին, երբ նա որք, անհայր, թողնված էր իր բախտին: Հիրավի, թե որքան խակ պտուղ էր Հնդկաստանի հայի, դարաբաղցի Մովսեսի հղացումը, երևում է նրանից, որ ամբողջ դար էր հարկավոր, որ հասունանար՝ հետևորդներ գտնելու XIX դարի վերջին:

Թողնենք, սակայն, հինը: Մեր նպատակը չէ պատմական հաշվետվության: Խոհերիս նյութն այն շրջանն է, որի պատասխանատվությունն ընկնում է ընթացիկ սերնդի, մեզ բոլորիս վրա: Ինչ ներելի էր նախքան Բեռլինի

վեհաժողովը, թեև, ամեներելի էր նրանից հետո: Այդ ժողովը փորձության հնոց էր հայ հասարակական մտքի համար: Հայ գործը փեղկվեց, ընտրելով տարրեր ուղիներ, փոթորկի և աշխատանքի ուղիներ:

Երկու հայ վարդապետների (23) ձեռնարկները Վան և Մուշ, [Բեռլինի] վեհաժողովից առաջ և հետո, հայտնի են իրենց բացառիկ վեհությանը և անձնավորությանը: Նրանցից առաջ, տակավին վաթսուհարյան թվականներին Ակնեցի մի խումբ երիտասարդներ որոճում էին ավելի լայն ծրագրեր: Նրանց գլուխն էր Միսաք Թիմուրյան, անունը՝ համեստ, գաղափարը՝ մեծ և այսօր գոնե արժանի երախտագետ հիշողության:

Միսաք Թիմուրյանը հասարակագիտական հայացքով գաղափարակից էր ռուսահայ Միքայել Նալբանդյանին: Այն, ինչ որ քարոզում էր վերջինս իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքույկով (24), մոտ էր Թիմուրյանի սրտին:

Հավաքաբար գործելու նպատակով Թիմուրյանը հիմնեց Ակնում մի ընկերություն «Նահապետական» անունով: Ի՞նչ էր նրա միտքը և հասարակական ծրագիրը: Այս առթիվ նա հրատարակեց մի տետր, ուր պարզում է իր հայացքը անպաճույճ հատկությանը և պարզությանը (25):

Թիմուրյան Ակնցի էր, բայց նրա երազները գետի այն կողմն էին (26): Ակնում «բավական հող չգտնուելուն համար» նա առաջարկում էր հող գնել Մուշ և հիմնել մի նոր գյուղ, անունը՝ Նոր Հայ, որ նույն ծառայե նման շինարարության: «Քանի մը տուն այս կողմի խեղճերեն տանելով և քանի մը տուն հայազգի մշակներ ի գիտ բերել բնակեցնելու, մեր դրանը և քաղաքականութիւնը անոնց աշխատութեանը խառնելով, բնական ընթացքով մեր աստի կենաց պիտոյքը հոգալով և բարոյականութեանը ալ մեր հոգւոյն պետքերը պատրաստելով, տանելով հետերմիս մաքրակենցաղ քահանայ մը և աստուածային երկիւղով զարգացած, իմաստուն վարժապետ մը... անելորդ սեպելով ամօգուտ ուսումները, որ մեր ընթացքին և պարզ վարուցը չեն վերաբերիր» (27):

Հեղինակը շարունակելով իր միտքը, գտնում է, որ առօրյա կյանքում պետք է բավականանալ նրանով, ինչ որ տալիս է մեր երկիրը. «բաւական են բրդէ և քանակակէ զգեստները», «հերիք մեր աշխատանքով մեր հողէն ելած բերքերը՝ ոչխարին կաթը, մեղուին մեղրը, ցորենին պարզ հացը, ծառի պտուղները, ծովի ձուկը և օղին թռչունները...»: Այս բոլորը բավական համարենք և «յօտարութիւն չգնանք»:

«Գիւղական գործերը», Թիմուրյանի ծրագրով, պիտի վարե տեսչական ժողովը չորս հոգուց բաղկացած և այնպես պիտի կառավարե ժողովուրդը, «որ ո՛չ վեճի պատճառ ըլլայ եւ ո՛չ տարածայնութեան...»: «Արքունական

տուրքերը առանց ուշացնելու վճարել... Ասով իրենց հաւատարմութիւնը տե-
րութեան իրրել մշտապառ ճրագ մը փայլեցնեն եւ դրացի գիւղերում հետ ալ
իմաստութեամբ եւ սիրով վարուելու միջոցներ ձեռք բերելու ենք, որպէս զի
երբ դուրսէն անձամբ թշնամի մը պատահելու ըլլայ, ստիպուին դրացի
գիւղացիք ալ պաշտպանելու զներ գիւղերը: Կը պարտաւորինք ման զդրացի
գիւղացուց մարդասիրութեամբ խնամք տանել, եւ անոնց մտաւորական եւ
նիւթական պիտոյքներ ընծայել: Ասանկ կացութեամբ թշնամի բնաւ չենք
ունենար եւ մէկը մեզի հակառակ չի կենար» (28):

Որքան պարզ և վեհ է Նոր հայը իր ձգտումներով և որքան նման է հին
հային: Խորհմաստ միտք, շրջանկաւ մտածոթյուն: Հող և ջուր, վարժա-
պետ, քահանա, հաշտ կյանք, պետական հավատարմություն, համերաշխ
դրացիութիւն՝ հայութեան ծանոթ, հարազատ խոտեր են, քաղած հայ լեռնե-
րից և դաշտերից: Այս ծրագիրը թելադրանք է հայ պատմական և այժմեա-
կան կյանքի: Մերձավոր նպատակը՝ պատենշ ղնել պանդխտութեան շարժ-
ման դեմ, որ արդեն սկսել էր ծայրը և ամենակորստաբեր երևոյթն էր:

Թիմուրյանը չրավականացավ խոսքով, գործի մտով: Մուշի դաշտում,
Ս. Կարապետից ոչ հեռու գնեց Շկավդիան գյուղը հարյուր ոսկով (29):
Ընկերները վատամարդ՝ Լեւոնը նենակ տեղափոխվեց Ակնից
Մուշ... բայց իբրև գաղափարակիր մենակ չէր:

*
* *

Մի քանի տարուց հետո մույն շավդի վրա ենք գտնում Գ. Սրվանձ-
տյանցին: [Խրիմյան] Հայրիկի աշակերտը խոսում է Բեռլինի հուսախա-
րութիւնից հետո: «Փափաքելի է որ մեր դրամատերները իրենց ուշը
դարձնեն Հայաստանի մէջ հողեր գնելու... մեծ ազդեցութիւն պիտի ունե-
նային տեղական կառավարիչներուն, թուրք եւ քիւրդ պէյերուն վրայ իբրև
օրէնսգետ եւ քաղաքագետ անձինք... Թող չսարսափին այնչափ Հայաս-
տանէն հասած չարիքներէն, միթէ պակաս են մոյն իսկ Եւրոպայի եւ մայ-
րաքաղաքիս մէջ արեւի չարաչար չարիք...»

Հայաստանի ամենամեծ չարիքը իր կարող որդոց հեռի մնալն է եւ զանի
աղքատ եւ անպաշտպան ձգելը: Պէտք է հողեր գնել, պէտք է տեղ տեղ
փոքրիկ պանք հաստատել, որոնք գոնէ հայը պանդխտութեան դիմելէ ետ
կը կեցնեն, պէտք է օրէնսգետներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն
ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կը պաշտպանուին
գոյից եւ կենաց զոհեր: Հայաստանի մէջն է բուն հայկական խնդիրն, եւ մեք
Պեռլինի մէջ կորոնենք զայն...» (30):

Բեռլինի սառն ջուրը սքափեցրել էր շատերին: Քաղաքական տրտմուց-
ները դրական արդյունք չտվին, և պատճառ եղան մեծ չարիքի, գաղթակա-
նութեան զօրեղացման: «Ողբալ, անիծել եւ գաղթելու նպատակ ունենալ, այս
է գաւառացուց վիճակը», - շարունակում է մույն Սրվանձտյանցը: Երբ սուլ-
թանական կոմիսարները աշխատում էին խաղաղացնելու ժողովրդյան
հուզված ալիքները, «օտար պետութեանց մարդիկներէն կային, որ կը մնա-
յին կամ կը շրջէին միշտ յուզելու եւ խռովելու հայ ժողովուրդը ընդդէմ հա-
յութեան»: Դժգոհ ցույց տալու «Հայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան, քո-
ղքել եւ կռուելու տալ հայն ընդդէմ քիւրդ եւ քուրդ բնակակցութեան, եւ
դժբախտաբար մեր զանազան դասերէն ալ շատերը անգիտօրէն կը
գտնուէին՝ ջանքեր եւ ցոյցեր նկրելու այդ օտարին շահ առիթող եւ մեզ
կործանումն բերող մեքենայութեանց. անշուշտ խաբուած էին ոչինչ բա-
նեղով կամ սուտ խոստմամբ...»

Ո՛չ, եղբարք, - հառաչում է հուսահատ հայրենասերը, - այս չէր մեր ընե-
լիքը, այդ ճանապարհը դէպի քաղձալին չէր հաներ: Այդ կեղծ բարե-
րարները ո՛չ հայուն հօրեղբայրն էին եւ ո՛չ հայուն քեռին, այլ արեւի
ճարպիկ որսորդներ եւ մսագործներ, որ զմեզ էրէ վայրի, պատրաստ
ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, մեր փարախէն կուզէին
խրտացնել, հեռացնել ու իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել» (31) ...

Ուշադիր լինինք ակնածորեն ասված այս խոսքերին: Մարգարեական
շունչ կա նրանց մեջ: Սրվանձտյանցը շարել է այս գոհարները այն
ժամանակ, երբ տակավին հեղափոխական շարժում չկար: Հայրենա-
սիրութիւնը ճշմարիտ հայրենասիրութեան հատուկ զգայարաններ ունի և
զգում, տեսնում է առաջիմաց ունակութեամբ այն խմորումները, որ սպառ-
նում են փոթորիկներ ծնել: Գ. Սրվանձտյանցի խրատները սուր փշերի
ման ծակում են այսօր մեր մերկացած հոգիները...:

Արդ այս երկու պանծալի օրինակները ցույց են տալիս, որ մեր առաջ
բաց էր մի ուրիշ ուղի, ուրիշ գործելակերպ, որ աչքաթող արինք. այն՝ մեր
հայրենի ավանդական ուղին էր, մեր անցյալից բխած և համապատասխան
ներկա իրերի դրութեան: Հիշածս երկու անձերը, թողնենք ուրիշներին,
նրանց գաղափարակից, առաջարկում էին մեզ նախնի ճրագը, որպէս
ուղեցույց, այն ճրագը, որ պահել է և կպահել, մեզ հայրենի անդաստանի
ակոսների մեջ, կառաջնորդը քաշել կյանքի ծանր լուծը, մնան այն եր-
կայնամիտ եզին, որ անուրը վզին ձգում է խոփը անմոռնչ, պահելով իր
ներսը կանաչ մարգագետնի կարտող, ձգում է, որոճալով, ո՛վ գիտե, որպիսի
խորհրդավոր մտորմունքներ, իրեն միայն հայտնի, և պատրաստ ժայթքելու
իր ներքին թափից և դիպող ժամին...

Այսօր մենք մեծակ ենք մեր դիակների հետ: Սգավոր ենք, Մեծ եղեռնը մեր պարանոցին, մեղապարտ ենք բոլորս, ամեն ոք իր չափով, որը՝ գործով, որը՝ անգործությամբ: Այս գիտակցության վրա պիտի հիմնենք մեր գործունեությունը:

Այս հավետ սև օրին մոռանալու չենք, որ կյանքը դրած և սերտած օրենքներ չունի, այլ քմահաճորեն թավալում է ամակնկալ ալիքներ, երբ, ուր և որպես ուզում է: Վա՛յ մեզ, եթե մորեն համառության մեխը զարկած մեր ճակատին, կուզենք սանձել գոռ ալիքներն այս կամ այն վարդապետության, որևէ տեսության, երասանակով:

Պետք չկա հրաժարվելու բարձրափայլ փարոսից, բայց թող մա մտի մեր խորաթափանց աչերի մեջ և ոչ անհայտ հորիզոններում: Գրկենք մանավանդ կյանքի աղոտ ճրագը, զույգ բազուկներով, և ընթանանք համրաքայլ, առանց բռնագրոսելու մեր ուղին, լուռ, առանց աղմկարար փող ու թմբուկի: Աղաղակը անախորժ է սգավորին: Լռենք. կա վսեմ լռություն, որի աղաղակները լսելի են ամենուրեք, և կամ աղաղակներ, որ կորչում են ընդհանուր լռության մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԵՆԱՏՈՒՄ

Լոզանի պայմանագրից հետո Հայկական հարցը մոռացվել է: Ոչ միայն պաշտոնական շրջանները, այլև մամուլն էլ դադարել է նրա մասին խոսելուց: Կարծում են, որ լռությունը տվյալ դեպքում առանձնահատուկ իմաստություն է: Հավասարապես լռություն է պահպանում նաև Ազգերի Լիգան, այն հաստատությունը, որը կոչված է իրագործելու բարձրագույն քաղաքական արդարադատությունը:

Միակ երկիրը, որտեղ արդարության զգացումն իրեն զգացնել է տալիս՝ Ամերիկան է: Անցյալ տարի (1) ամերիկյան մամուլը աղմուկ բարձրացրեց կառավարության կողմից թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցչի ընդունելության կապակցությամբ: Հասարակական կարծիքը վրդովված էր, որ կառավարությունը հնարավոր էր համարել, թեև կիսապաշտոնական, թույլատրել երկիր մուտք գործելու Թուրքիայի ներկայացուցչին, այն բանից հետո, երբ սենատը մերժել էր Լոզանի պայմանագիրը (2) և անհրաժեշտ էր գտել անջատ համաձայնություն կնքել Թուրքիայի հետ:

Այս տարի, մայիս ամսին, Հայկական հարցի վերաբերյալ սենատում մեծ ճառով հանդես եկավ սենատոր Քինգը: Ընթացիկ տարվա հուլիսի 28-ին լրացավ Լոզանի պայմանագրի ժամկետը: Քինգը ենթադրում էր, որ այն վերանայելիս հնարավոր կլինի առաջ քաշել Հայկական հարցը՝ Լոզանում թույլ տրված սխալի ուղղման նպատակով: Եվրոպական մամուլը, ինչպես և հարկ էր սպասել, սենատորի ելույթը լռությամբ շրջանցեց: Մինչդեռ նրա ճառը նշանակալի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Քինգը Հայկական հարցը դիտարկում է ոչ նրա միջազգային ծավալով. նա հարցին մոտենում է բացառապես նրա նկատմամբ Ամերիկայի վերաբերմունքի տեսանկյունից (3): Միացյալ Նահանգների կառավարությունը, հռետորի կտրուկ արտահայտությամբ, Հայկական հարցում իրեն պահել ոչ միայն շնականորեն, այլև դավաճանաբար: Այսբան ծանր մեղադրանքը Քինգը լուսաբանում է մի շարք փաստերով:

1919 թ. փետրվարին, Քենալի ելույթից շատ առաջ, դաշնակիցները պատրաստ էին լուծել Հայկական հարցը բարյացակամորեն, երբ հանկարծ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը հայտարարեց հարցի լուծմանը մասնակցություն ունենալու իր ցանկության մասին և խոստացավ վերջնա-

կան պատասխանը (4) ներկայացնել մույն քվականի օգոստոսին կամ սեպտեմբերին:

Ելնելով Նահանգների նկատմամբ տածած հարգանքից, դաշնակիցները, հասկանալիորեն, հետաձգեցին հարցի քննարկումը մինչև խոստացած պատասխանի ստացումը (5):

Այդ միջոցին Ամերիկայում բոքոքվեցին կրքերը Վերսալի պայմանագրի շուրջ: Կառավարությունը չկարողացավ խոստացած ժամկետին տալ պատասխան: Այդ պարագան տխուր անդրադարձ ունեցավ Հայաստանի երիտասարդ Հանրապետության ճակատագրի վրա, որն այդ ժամանակ գտնվում էր բուլշևիկների և թուրքերի սպառնալիքի տակ: Սկսվեց Քենալի ազգայնական շարժումը: Դաշնակիցները որոշեցին Հայաստան ուղարկել զորքեր, զենք և զինամթերք: Այդ մասին նրանք հաղորդեցին Միացյալ Նահանգների պետական քարտուղարին (6) 1919 թ. սեպտեմբերի 5-ի նամակով: Սենատորներ Լոջը և Ուիլյամսը շտապեցին մույն ամսի 8-ին առաջարկ մտցնել սենատ այն մասին, որպեսզի Միացյալ Նահանգներն իր վրա վերցնի այն օգնությունը հայերին, որը ծրագրել էին դաշնակիցները: Գործը հանձնվեց սենատական հանձնաժողովին, որի ղեկավարն այն ժամանակ Հարդինգն էր՝ երկրի ապագա նախագահը (7): Հանձնաժողովը գումարվեց հոկտեմբեր ամսին և խոստացավ իր եզրակացությունը տալ նոյեմբերին: Բայց զեկույցը սենատ ընկավ միայն 1920 թ. մայիսի 14-ին (8): Ուշ էր արդեն: Հայկական Հանրապետությունն ընկավ Խորհրդային Ռուսաստանի և Քենալական Թուրքիայի կրկնակի հարվածների տակ (9):

Առավել ևս ամոթալի է, ինչպես պնդում է Քինգը, ամերիկյան պատվիրակության վարքագիծը Լոզանի 1923 թ. խորհրդաժողովում: Դաշնակից տերությունները, նախապես համաձայնության գալով իրար հետ, խորհրդաժողովի քննարկմանը հանձնեցին թուրքական Հայաստանի հողերում, ռուսական Հայաստանից առանձին, որն այդ ժամանակ ընկել էր խորհուրդների իշխանության տակ, ինքնուրույն Հայաստան ստեղծելու մասին հարցը: Որքան էլ տարօրինակ է, բայց փաստ է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը չպնդեց այդ նախագծի վրա: Պատվիրակության վարքագծի դրդապատճառները մինչև այժմ չեն պարզվել: Տե՛ս լուրեր են պատվում այն մասին, որ ամերիկյան պատվիրակությունը գաղտնի հարաբերությունների մեջ էր եղել Թուրքիայի ներկայացուցիչների հետ, ընդ որում թուրքերը խոստացել էին շահագրգիռ ամերիկյան խմբերին նավթահանքերի մենաշնորհային իրավունքներ տրամադրել, պայմանով, որ պատվիրակությունը հրաժարվի Հայաստանը պաշտպանելուց:

Համենայն դեպս, ստուգապես հայտնի է, որ ամերիկյան պատվիրակությունը հակառակում էր Մոսուլի նավթի նկատմամբ անգլիական հավակնություններին և բաժին պահանջեց ամերիկյան նավթային տրեստների համար: Հայտնի է նաև, որ թուրքերը պաշտպանում էին ամերիկյան պատվիրակության պահանջները:

Խորհրդաժողովին մասնակցած անձանց հավաստիացումները կասկած չէին թողնում այն մասին, որ Հայկական հարցն առևտուրի առարկա էր դարձել, և որ ամերիկյան նավթային տրեստները, շնորհիվ իրենց պատվիրակության ջանքերի, անգլիական ընկերությունից ստացան Մոսուլի նավթի մի մասը: Այդ պարագայի վրա սենատի ուշադրությունն էր հրավիրել մույն Քինգը 1928 թ. մարտի 4-ի նամակով, կցելով հանգամանալից գեկուցազիր, որի պատճենները ուղարկվել էին սենատի բոլոր անդամներին:

Հայկական հարցում անորոշ քաղաքականությունը տխուր դեր խաղաց հետագայում ևս: 1927 թ. նոյեմբերի 19-ին, հենց այն օրը, երբ Քենալի ներկայացուցիչը թողնում էր Անկարան՝ ուղևորվելու Ամերիկա, պետական դեպարտամենտը հարկ համարեց հանդես գալու տարօրինակ հայտարարությամբ այն մասին, որ Հայաստանի Հանրապետությունը բաժանված է Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև, և որ այն այլևս գոյություն չունի: Այստեղ ևս դեր խաղաց նավթը: Ըստ Ստանդարտ Օյլի տրամադրության ներքո եղած տվյալների, Հայաստանը, հանգուցյալ պրեզիդենտ Վիլսոնի գծած սահմաններում, ունի նավթահանքեր, որոնք չեն զիջում Մոսուլի շրջանին: Ստանդարտ Օյլը և Գուֆ Ռայֆայնիզը ժամանակին հայտ էին ներկայացրել այդ նավթահանքերի համար: Նրանց թվում էր, որ դրանց մշակումն ավելի դյուրին ու հասարակ է ստանալ Թուրքիայից, քան Հայաստանից: Դրա համար էլ նրանք ստիպել էին պետական քարտուղարին դիմելու հիշյալ քայլին:

Այնուհետև Քինգը թվարկում է հայերի ռազմական վաստակը և ընդգծում է այն պարագան, որ Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումից հետո հայկական երկրապահ զորամասը համարձակություն և արիություն ունեցավ 8 ամիս շարունակ դիմակայել թուրքական զորքերին, և այդ այն ժամանակ, երբ Արևելքում դիմակայության ամեն մի օրը այնքան թանկ էր արևմտյան ռազմաճակատում:

Փոխանակ հայերին տալու այն, ինչ նրանք վաստակել էին, դաշնակիցները դավաճանեցին նրանց, իսկ ամերիկյան պատվիրակությունը Լոզանում այնպես պահեց իրեն, ինչը վայել չէ մեծ հանրապետության արժանապատվությանը: 1924 թ. ապրիլի 3-ին Քինգն առաջարկեց սենատին հետաքննություն սկսել այդ գործով: Բայց դրան խանգարեց պետական

քարտուղարը (10): 1928 թ. ապրիլի 16-ին Քինգը կրկնեց իր առաջարկը: Մե-
նաան ընդունեց այն և հանձնեց արտաքին գործերի հանձնաժողովի եզ-
րակացությանը: Մեկ ամիս անց Կոստանդնուպոլսում նախկին դեսպան
Ջեյմս Ջերարդը դիմեց հանրապետության նախագահին (11)՝ հույս
ունենալով, որ սենատոր Քինգի առաջարկը խոչընդոտների չի հանդիպի
պետական քարտուղարի կողմից:

Որպես եզրափակում իր ճառի, Քինգը ցավ է հայտնում, որ կառավա-
րության քաղաքականությունը Հայկական հարցում հակառակ է ընթացել
դաշնակիցների խոստումներին և չի հանապատասխանում միջազգային
պարտավորության ընթացումներին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանը պատմական առումով բավական ընդարձակ երկիր է,
փոված այն սարահարթի վրա, որ բարձրանում է Սև ու Կասպից ծովերի և
Միջագետքի տափաստանների միջև, Եփրատ գետի երկու ճյուղերի և
Արաքսի ջրաբաշխներում: Չիզ դարերի ընթացքին երկիրը կարողացել էր
պահել մերձավոր հարազատությամբ իր ազգային նկարագիրը՝ մինչև
վերջին մեծ պատերազմը: Հայերն իրենց համեստ նպաստը բերին դաշ-
նակից պետությունների դատին և հույս ունեին, որ իրենց երկիրը վերջապես
պիտի վերակենդանանար, հաղթական պետությունների խոստումների հա-
մաձայն, ինքնուրույն քաղաքական կյանքով ապրելու համար: Սակայն
հանգամանքներն այնպես բերին, որ հայ հույսերն ի դերև անցան, և՛ հայու-
թյան, և՛ հայ երկրին հասցրած մահացու վերքերը մնացին անբուժելի:

Մեծ պատերազմի ժամանակ Թուրքական Հայաստանի հայ ազգա-
բնակչությունը բնաջինջ եղավ բռնի տարագրության մութ ճանապարհների
վրա: Ռուսական կայսրության անկումով թուրք գորքերը խուժեցին Ռու-
սական Հայաստան և մեծ խժոժություններ կատարեցին նաև այնտեղ, և
թեև Թուրքիան չկարողացավ անել այն, ինչ իր հողում, բայց ազդեցություն
գործեց կովկասյան ազգամիջյան քաղաքականության վրա ի վնաս հայերի:
Այս պարագաների շնորհիվ Հայաստանի անունը մնաց այսօր կառչած
նախկին մեծ տարածության մի աննշան մասի վրա, այն, որ ներկայումս
կոչվում է Խորհրդային Հայաստան և մտնում է Ռուսական Խորհրդային
Միության կազմի մեջ:

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Շատերը կարծում են, որ Խորհրդային կոչված Հայաստանը նույնն է,
ինչ նախկին, այսինքն՝ նախապատերազմյան Ռուսահայաստանը: Մինչ-
դեռ իրականում Խորհրդային Հայաստանը նախկին Ռուսահայաստանի
հազիվ կեսն է կազմում միայն: Մյուս կեսը գրավել են իր հարևանները՝
Թուրքիան և սրա օժանդակությամբ՝ Ադրբեջանը և Վրաստանը:

Պետք է գիտենալ, որ երբ 1917 թ. բոլշևիկները իշխանության գլուխ
անցան անդրկովկասյան ժողովուրդները՝ հայերը, վրացիները և ադրբե-
ջանցիք, չուզեմալով հպատակվել նրանց, մի քանի ամիս շանցած՝ 1918 թ.
ապրիլ 22-ին հայտարարեցին, որ Անդրկովկասն անջատվում է Ռուսաս-

տանից և կազմում անկախ պետություն: Ահշտ այդ ժամանակ, երբ ռուսական բանակը թողնելով ճակատը, քաշվում էր դեպի Ռուսաստան՝ մասնակցելու հողերի բաժանմանը, տաճիկ զորքերը սպառնում էին անցնել հարձակման: Վրացիք և ադրբեջանցիք, տաճիկների ճնշմամբ, գուցե չկամենալով պատերազմել տաճիկների դեմ, հայտարարեցին, որ իրենք դուրս են գալիս Անդրկովկասյան դաշնակցությունից և կազմում ինքնուրույն Վրաստան և ինքնուրույն Ադրբեջան: Մրանով հայերը մնացին մեծ-մեծակ տաճիկ զորքերի դեմ: Երկու հարևանները՝ վրացիք և ադրբեջանցիք ոչ միայն չօգնեցին հայերին, այլև օգտվեցին նրանց ծանր դրությունից և տիրացան սահմանակից հողերին, որոնք աշխարհագրապես և ազգագրապես պատկանում էին Հայաստանի բարձրամակարդակին: Վրացիք գրավեցին հայաբնակ Ախալքալաքի գավառը և Բորչալուի հայկական մասը, ադրբեջանցիք՝ Լեռնային Ղարաբաղը և Գանձակի հայաբնակ մասը: Տաճիկ զորքերը հանդիպեցին կատաղի դիմադրության: Երկու մեծ ճակատամարտեր (Մարդարապատ և Ղարաբիլիսա) տաճիկների առաջխաղացումը կասեցրին: Նրանք ստիպված բավականացան կորզելով այն հողերը, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսիո նոր տերերը՝ բուլղարները, զիջել էին Թուրքիային՝ Կարսի ամբողջ շրջանը և Երևանի նահանգից էլ՝ Երասխի ավերը:

Դաշնակից պետությունների հաղթությամբ տաճիկները ստիպված եղան պարպել բռնագրավված հողերը, իսկ Հայաստանի և Ադրբեջանի կողմից սահմանները մնացին անորոշ և վիճելի: Եռուով [Թուրքիայում] սկսվեց միլի ազգայնական շարժումը (1), և տաճիկները նորեն հարձակվեցին Հայաստանի վրա: Նրանք օգտվելով դաշնակից պետությունների անտարբերությունից՝ բռնի տիրացան առաջներում գրավված հողերին, այսինքն՝ Կարսի շրջանը և Երևանի նահանգի հողային շերտերը Երասխի երկարությամբ: Միևնույն ժամանակ արշավեցին և բուլղարները Բաքվից ու տիրացան Հայաստանին, խոստանալով վերականգնել Հայաստանի սահմանները, քայց չկատարեցին իրենց խոստումը և գրավված հողամասերը թողեցին տաճիկներին, ինչպես և Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ վիճելի սահմանային խնդիրները չվերաքննեցին:

Անդրկովկասը հաշվվում է 195 հազար քառ. կմ: Նրանից 67 հազար քառ. կմ կազմում է Հայաստանը՝ իր բնական սահմաններով առնված. ուրեմն մտավորապես 1/3 մասը, քայց շնորհիվ բացատրածս պարագաների, Հայաստանը ներկայումս տեր է միայն 28 հազար քառ. կմ, պակաս, քան կեսը իրեն պատկանելի երկրամասերի (2): Ըստ 1925 թ. բուլղարական մարդահամարի, այս տարածության վրա ապրում է մոտ 867 հազար մարդ, որից 748 հազարը՝ հայ: Վրաստանին անցած հայկական հողամասերի վրա

ապրում են 110 հազար, Ադրբեջանին անցածում՝ 200 հազար: Ուրեմն, հայ հողի վրա կենտրոնացված են 1 միլիոնից ավելի հայ: Վրաստանի մյուս մասերում հաշվվում են մոտ 200 հազար հայ, իսկ Ադրբեջանում՝ 100 հազար: Այսպիսով՝ Անդրկովկասում ապրում է մոտ 1.300.000 հայ:

Այս պատերազմից առաջ հայերի թիվն Անդրկովկասում 1.786.000 էր, որով հայերը կորցրել են, եթե միայն ճշմարիտ է բուլղարական մարդահամարը, մոտ 400 հազար մարդ: Պետք է ասել, որ մյուս ազգերը ևս նվազել են թվով, ընդհանուր թիվը, որ պատերազմի նախօրեին հասնում էր 7 միլիոնի, այժմ հաշվվում է 5,5 միլիոն: Ուրեմն, 1,5 միլիոն կորած է: Վրացիները կորցրել են միայն 80 հազար մարդ, առաջ նույնչափ էին, որքան հայերը՝ 1.784.000, այժմ հաշվվում են 1.703.000: Մեծ է նաև ադրբեջանցիների կորուստը՝ մոտ 1 միլիոն, եթե վատահեղի են բուլղարական թվերը. թուրքերը պատերազմից առաջ 2.300.000 էին, այժմ 1.300.000:

Այսպիսով, հայերին բաժին ընկավ Անդրկովկասում մի աննշան հողամաս՝ մոտ 28 հազար քառ. կմ տարածություն, և պակասեց 900 հազար ազգաբնակչություն: Հայերը զրկվեցին դարավոր աշխատանքի արդյունքներից: Մի ամբողջ դար Կովկասը խաղաղ կյանք վարեց ռուսական հովանու ներքո և մեծ առաջադիմություն ապրեց թե՛ մտավոր, թե՛ նյութական տեսակետից: Երկրի կարողությունները դիզված էին երկու խոշոր կենտրոններում՝ Թիֆլիս և Բաքու: Մեկը փոխարքայության մայրաքաղաքն էր, ուր կենտրոնացված էին վարչական, կրթական, դատական և զինվորական հաստատությունները, մյուսը՝ նավթի արդյունաբերության քաղաք էր համաշխարհային չափով: Երկուսում էլ հայերը թե՛ թվով, թե՛ նշանակությամբ առաջին տեղն էին գրավում: Երբ կայսրությունը քայքայվեց և Անդրկովկասը զատվեց ու հետո բաժանվեց երեք ազգային միությունների, Թիֆլիսն իր վիթխարի հարստությամբ ընկավ վրացիների ձեռքը, որպես իրենց պատկան մայրաքաղաք: Բաքուն անցավ ադրբեջանցիներին: Հայերը ստիպված տեղի տվին և քաշվեցին Երևան, թողնելով այն բոլոր մտավոր և նյութական գանձերը, որ դիզել էր հայ բուրժուազիան: Երկու հիշյալ քաղաքները նշանավոր էին ոչ միայն կովկասյան, այլև համառուսական չափանիշներով և այդ զարգացմանը հասել էին շնորհիվ հայ բուրժուազիայի տոկոս և աշխատասեր ոգուն և ձեռներեցության:

Արդ, այս բոլորը թողնելով, հայերը քաշվեցին Երևան՝ մի գավառական աննշան քաղաք, հազիվ 30 հազար բնակչությամբ: Մինչդեռ Թիֆլիսի բնակչությունը պատերազմի օրերին հասել էր մոտ 300 հազարի, որից 200 հազարը հայեր էին: Երևանը միակ քաղաքն էր մնացել, մյուս հայ քաղաքները ավերել էին տաճիկները՝ Կարսը ավերել և գրավել, Ալեքսանդրապոլը

կողոպտել ու քարուքանդ արել և Շուշին կործանել: Հայ մանուկ կառավարությունը պետք է աշխատեր նախ մայրաքաղաք ստեղծել՝ փոքրիշատե հարմարավետ շենքեր կառուցանելու պետության տարրական կարիքների համար կամ եղածը հարմարեցնել կրթական, դատական, վարչական հաստատությանը՝ շենքեր, միջնակարգ դպրոցներ, համալսարան, քատրոն, գործարաններ և այլն:

Հայաստանի նոր խորհրդային կառավարությունը կլանված է նման շինարարական աշխատությամբ: Տիրող կարգերի հետևանքով, անհատական գործունեության ասպարեզ չկա, որով և երկրի բարգավաճումը դժվարանում է կամ շատ դանդաղ է քայլում: Երևանի մահաճգը պատերազմական բեմ էր եղել, և տանիկների արշավանքի շնորհիվ երկրի տնտեսությունը բոլորովին խախտվել է ու ընկել: Ահազին աշխատանք է հարկավոր վերականգնելու ավերված և կողոպտված երկիրը:

Հայաստանում, ինչպես և Խորհրդային Ռուսիայի մյուս երկրներում, տիրում են նույն քաղաքական և հասարակական կարգերը, ինչ որ Ռուսիայում: Սակայն մարտական կոմունիզմը (3), մտնելով Հայաստան, պետք է հիասթափվեր՝ տեսնելով, որ կոմունիստ մշակների համար ոչ մի հունձ չկա: Ուրիշ խոսքով, Հայաստանում բուրժուական դաս չկար և ընդհանրապես հարստություն չկար. ոչ գործարաններ, ոչ բանկեր, ոչ այն հոյակապ պալատանման տները, որ կային Թիֆլիս ու Բաքու, և որոնց շնորհիվ հայ բուրժուազիան դեռ կայսրության ժամանակ մախանձ էր հարուցանում գանգան կառավարչական և հասարակական շրջանակներում: Կողոպտելու և կամ համայնացնելու գույք չկար: Հագիվ մի քանի գործարաններ, որոնցից ամենանշանավորը կոնյակի և գինիների գործարանն էր (4): Հայաստանում բացակայում էր նաև բանվոր դասակարգը, որի անունից կարելի լիներ խոսել և գործել, ինչպես ընդունված է կոմունիստ բուլշևիկների մոտ:

Այս է պատճառը, որ բուլշևիզմի առաջին շրջանում, երբ Թիֆլիսի և Բաքվի բուրժուազիան սուկալի հալածանքների ու կողոպուտի էր ենթարկված տեղական կոմունիստ կառավարողների կողմից, Հայաստանում կյանքը համեմատաբար հանգիստ էր: Պատճառը հայ կոմունիստների մեղմությունը չէր, այլ այն, որ, ինչպես ասացինք, կողոպտելի դասակարգ չկար, ոչ զնդակահարվելու չափ հարուստ մարդ և ոչ արքայություն արժանի անձ: Հայ մտավորականները ևս համեմատաբար հանգիստ վիճակի մեջ էին, որովհետև բուրժուական խոշոր դեմքերը Թիֆլիս և Բաքու էին: Հայաստանում ապաստանել էր առավելապես միջին ու ստորին դասի մտավորականությունը՝ ուսուցիչներ, գրողներ, գիտնականներ, որոնք ահարկու չէին ոչ իրենց աշխարհայացքով և ոչ նյութական դրությամբ:

Բուլշևիզմի երկրորդ շրջանը (5) ահավոր եղավ և շարունակում է լինել նաև Հայաստանի համար: Բուրժուազիային տապալելուց հետո բուլշևիկ կառավարությունը հայտնի է, որ սկսեց հետապնդել գյուղացիությանը՝ կոլեկտիվ տնտեսություն ստեղծելու ձգտումներով: Հնգամյա կոչված ծրագրի մասին է խոսքը: Բռնի միջոցներով ստիպել գյուղական սեփականատերերին հրաժարվել իրենց գույքից՝ համուն համայնական տնտեսության, հակառակ է մարդկային բնավորության: Ուստի և մեծամեծ աղետներ հասցվեց ամենուրեք գյուղացիությանը: Հայաստանը, որպես հողագործ երկիր, նույն փորձանքին ենթարկվեց, և նրա տնտեսությունը հիմնովին քայքայվեց: Պետք է գիտենալ, որ Հայաստանի հողային պայմաններն այլ են, քան Ռուսիայում: Գուցեև հնարավոր է լայնարձակ տնտեսություններ ստեղծել ռուսական միաման տափաստաններում՝ բաժանելով դրանք մինչև իսկ հավասար հողաբաժինների, հավաքաբար կամ համայնավար մշակելու համար: Այդ անհնարին է Հայաստանում: Այն բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով և խոր-խոր ձորերով փորված երկիր է, ուր ամեն մի անկյուն իր հողային առանձնահատկությունն ունի և կլիմայական տարբերությունը: Երկրի մոտ 30 տոկոսը պիտաճի չէ որևէ մշակույթի համար՝ բաղկացած լինելով մերկ լեռներից, սեսայձև ժայռերից, լճերից, և շռերից (= աղի հողեր), 10 տոկոսը անառատներ և մացառներ են, 40 տոկոսը՝ արոտատեղիներ են ալպյան բարձրության: Հագիվ 20 տոկոսը պիտանի է մշակույթի: Կլիմայական տեսակետից Հայաստանը ներկայացնում է երեք շրջան կամ շերտ. առաջինն ունի 500-1000 մ բարձրություն, երկրորդը՝ 1000-2000 և երրորդը՝ 2000-4000 (Արարատը 5,100 մ է): (6): Առաջին շերտը բռնում է Արաքսի հովիտը. այստեղ մշակվում են բամբակ, բրինձ, խաղողի այգի և ուրիշ պտուղներ, բանջարանոցներ: Երկրորդ շերտը հատկացված է հացահատիկներին և երրորդը՝ անասնապահության:

Հայաստանի տարածությունը ներկա սահմաններում 28.000 քառակուսի կիլոմետր է, 20 տոկոսն անում է 5000 քառ. կմ կամ 560.000 հեկտար: Սրա կեսը հատկացված է ցորենի և տալիս է տարին ոչ ավելի, քան 230.000 տոննա հատիկ: 50.000 հեկտար արվում է բամբակի մշակույթի և տալիս է 28.000 տոննա բամբակ, խաղողի այգիները տալիս են մոտ 53.000 տոննա. պատերազմից առաջ Երևանի մահաճգը (ուրե՛մն՝ Նախիջևանի և Սուրմալուի գավառները հաշված) տալիս էր 90.000 տոննա: Արդի կառավարությունը ծրագրել է մշակույթը հասցնել՝ ցորեն մինչև 340.000 տոննա, բամբակը՝ 28.000, խաղողը՝ 76.000: Միասխառի մշակույթը նոր է սկսված, շնորհիվ բուրբահայ գաղթականների, այն տեղ է 342 տ ծխախոտ, ծրագրված է

հասցնել մինչև 1625 տ: Բրնձի մշակումը ներկայումս չի խրախուսվում, մախքան պատերազմը տալիս էր մոտ 1000 տ:

Երկրի բերքի ընդհանուր արժեքը, հաշվելով մակ պանրագործությունը, համարում են 71 մլն ռուբլի, ծրագրված է հասցնել 105 միլիոնի: Չմոռանանք հիշել, որ Հայաստանը հարուստ է հանքերով, որոնց մեջ վաղուց հայտնի են և մշակվում են Ալավերդու և Կապանի պղնձի հանքերը, որ արտադրում են տարեկան 5000-6000 տոննա գտված պղինձ: Մակայն Հայաստանի պղինձը, ինչպես մի քանի ուրիշ արտադրություն, գտնվում է կենտրոնական իշխանության տրամադրության տակ, այսինքն՝ Համախորհրդային գանձարանն է մտնում, որի փոխարեն Մոսկվան լրացնում է Հայաստանի տարեկան բյուջեի մասը: Հայաստանի բյուջեն հաշվվում է ընդամենը 16 մլն ռուբլի:

Այսպես, Հայաստանի տնտեսական դրությունը մախանձելի չէ: Ռուսական կայսրության ժամանակ Կովկասի արդյունաբերական երակը զարկում էր Թիֆլիսում և Բաքվում: Երևանի մահանգը, այժմյան Հայաստանը, հետամնաց անկյուններից էր, ուր չէր խրախուսվում և արդարանում որևէ արդյունաբերական ձեռնարկ: Առանց տեղական արդյունաբերության, առանց գործարանային կյանքի, երկիրն անկարող էր լույ իր բերքերով քավարել բնակչության պետքերը: Հացն անգամ բավական չէր, և պակասը ստացվում էր Հյուսիսային Կովկասից: Ժողովուրդը հարկադրված դուրս էր գալիս աշխատանք որոնելու մեծ կենտրոններում՝ մասնավորապես Բաքվում և անդրկասպյան երկրներում: Ներկայումս այդ հնարավորությունը ևս չունի ժողովուրդը և տառապում է աղքատության մեջ, մանավանդ որ երկրի մոր տերերը կտրել են անհատական ձեռներեցության թևերը:

Հայ կոմունիստական կառավարությունն աշխատում է քարձրացնել տնտեսական կյանքը, բայց ցայժմ զգալի արդյունք չեն տվել նրա ջանքերը: Պատճառը, անշուշտ, ընդհանուր կացության մեջ պետք է որոնել: Բոլշևիկ աշխարհայեցողությունը և պետական հասկացությունը, որքան նպաստավոր, նույնքան և առավել մեծ չափով արգելիչ են իսկական շինարարության: Բոլշևիկ ղեկավարները ինչպես ամեն տեղ, այնպես էլ Հայաստանում, առանձին ուշադրություն են դարձնում ժողովրդական կրթության վրա, արթնացնելով նրա մեջ ինքնագիտակցության զգացումը գրագիտության և բանավոր քարոզչության միջոցներով: Այս ջանքերը, անշուշտ, արժանի կլինեն ամեն գովասանքի, եթե չկրեին նեղկուսակցական, սոցիալիստական ոգի: Հայաստանը ևս զոհված է մարքսիստական գրակամությանը, անթիվ և անհամար բրոշյուրներով և հաստափոր հատորներով, որ

սակայն մնում են մասնավոր շրջանների հետաքրքրության նյութ և չեն յուրացվում ժողովրդական լայն խավերի մեջ:

Ազգային մշակույթի հաստատությունները ևս պակաս չեն Հայաստանում: Երևանում կա այսօր համալսարան, անասնաբուժական ինստիտուտ, Արվեստի և գիտության ինստիտուտ, կոնսերվատորիա, քատրոն և բազմաթիվ դպրոցներ: Համալսարանն ունի հետևյալ յոթ ֆակուլտետներ՝ տնտեսական, տեխնիկական, բժշկական, մանկավարժական (պատմաբանասիրական), բնախոսական, բնագիտական-մաթեմատիկական, հասարակական գիտությունների (7): Ուսանողների թիվն առաջին տարիներին հաշվվում էր մոտ 900, այժմ ավելի քիչ է: Ուշադրության արժանի է քատրոնի մոր շենքը (8):

Կրթական ասպարեզում շատ ավելի առաջադիմած կլիներ Հայաստանը, եթե բոլշևիկյան նեղ ու հատվածական հայացքը չտիրեր կրթության և գիտության վերաբերյալ: Ընդհանրապես ազգայնության ոգու, որ զարթնել է Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում և խրախուսվում է կենտրոնի կողմից, ցրված հայ մտավորականությունը ստիպված եկել-ապաստանել է հայրենիք, և այժմ Երևանն ունի կրթված և մասնագետ ու գիտուն ամձերի մի մեծ քանակ: Երկրի մտավոր կյանքը մեծ թռիչք կստանար շնորհիվ այս ամբարված ուժերի, եթե տիրող կարգերը արգելք չլինեին նրանց անկաշկանդ գործունեության: Հուսով են, որ այս հակիրճ տեսությամբ որոշ գաղափար կարելի է կազմել ներկա Խորհրդային Հայաստանի դրության մասին, առանց մանրամասնությանց մեջ մտնելու: Կուզեն անցնել այժմ հայ գաղութներին:

2. ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

Հայ գաղութները բաղկացած են գրեթե բացառապես Թուրքիայի հայերից և հետևանք են ոչ թե երկրի բնական աճման, այլ թուրք թշնամի քաղաքականության: Վերջին հիսուն տարվա ընթացքում հայերը շատ և շատ հալածանքներ կրեցին Թուրքիայում: Եվրոպան հայի տառապանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ գիտե, քան նրա որևէ ուրիշ հատկության: Կարիք չկա կանգ առնել այս տխուր իրողության վրա: Վերջին մեծ պատերազմն այնպիսի արհավիրք բերեց հայերին, որ մոռանալ տվեց մախկին բոլոր աղետները:

Թուրքական Հայաստանի վերանորոգումների խնդիրը, որ ծագել էր և միջազգային սեղանի վրա էր 1878 թվից, երկար քաշքվելով մեծամեծ փորձանքների պատճառ դարձավ և, փոխանակ բարկոտելու, առավել ևս լարեց հայ-թուրքական հարաբերությունները: Վերջապես 1914 թվին եվ-

րոպական պետությունները համաձայնության եկան, և խնդիրը լուծվեց: 1914 թվի փետրվարի 8-ի ծրագրով հայկական վիլայեթները բաժանվեցին երկու հատվածների (սեկտոր), մեկը ընդգրկում է Սվազ, Տրապիզոն, Էրզրում, մյուսը՝ Խարբերդ, Դիարբեքիր, Բիթլիս և Վան: Մինչև անգամ նշանակվեցին վերահսկիչներ նորվեզացի Hoff և հոլանդացի Westenenk: Թվում է, թե սրանով նոր և խաղաղ կյանքի շրջան էր բացվում վերջապես հայերի համար Թուրքիայում՝ համերաշխ գործակցության գետնի վրա: Սակայն բուրք կառավարությունը չուզեց հաշտվել վերանորոգության ծրագրի հետ, վերահաս պատերազմը պատեհ առիթ համարեց հրաժարվել ծրագրից և վերջ տալ Հայկական խնդրին, միանգամ ընդմիջտ բնաջինջ անելով ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը: Նպատակ չունենք ծանրանալու անցյալ այս ցավագին էջերի վրա, որ տակավին թարմ են բուրբիս հիշողության մեջ: Վերհիշենք միայն այսքանը, որ ոչ միայն վերանորոգության ենթակա երկու սեկտորներից, այլև Թուրքիայի մյուս նահանգներից, բռնությամբ տեղահան արեցին ամբողջ հայությանը և վարեցին դեպի Միջագետքի անպատաները: Միջագետքը շենացնելու համար չէր, այլ տարագրության մութ ճանապարհների վրա ժողովուրդը բնաջնջելու նպատակով: Ահա այս սուկայի օրերին հայ ազգաբնակչության 2/3 մասը ոչնչացավ, ազատվեց միայն 1/3-ը:

Հայ ազգաբնակչության թիվը Թուրքիայում հաշվվում էր մոտ 1.800.000՝ ըստ հայոց պատրիարքարանի ստույգ տվյալների: Թուրք կառավարությունն ավելի քիչ էր ցույց տալիս: Պատերազմի ժամանակ երևաց, որ հայկական նահանգներում, մանավանդ Էրզրում, Բիթլիս և Վան, թուրքերը բնավ այն քանակությունը չունեին, ինչ որ կառավարությունը ձգտել էր ցույց տալ:

Երբ ռուսական բանակը մտավ Թուրքիա և գրավեց մերձակա հողերը մինչև Վան, մոտ 250.000 հայ ապաստանեց Ռուսահայաստանում, ռուս զորքերի նահանջի ատեն: Սրանցից գրեթե 50.000-ը զոհ գնացին սովի և խոլերայի համաճարակին: Կ. Պոլսի հայությունը՝ թվով 150.000, ևս փրկվեց, իսկ Միջագետք վտարվածներից հրաշքով կենդանի մնացին մոտ 300.000-ը: Այսպիսով, 1.800.000 հայությունից ողջ մնաց մոտ 650.000-ը:

Պատերազմից հետո խաղաղության դաշինքներ կնքելիս, դաշնակից պետությունները ուշադրության առան Հայոց հարցը: Սերի դաշնագրությունում առանձին հողված նվիրեցին Հայկական խնդրին, որով ընդունում էին Ռուսահայաստանը որպես անկախ հանրապետություն, որին պետք էր կցել Թուրքիայից՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթներն ամբողջապես կամ մի մասը, համաձայն Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնի

որոշման, որին թողնված էր միջոտող դատավորի դերը: Սերի դաշնագիրը կնքվեց 1920 թվի օգոստոսի 10-ին: Նույն տարին՝ նոյեմբերի 22-ին, Վիլսոնը կատարեց իրեն տրված հանձնարարությունը, հատկացնելով Հայաստանին հիշյալ նահանգների մի մասը՝ 90.000 քառ. կմ տարածություն:

Սակայն այս որոշումը մնաց անիրագործելի: Մի ամիս չանցած Վիլսոնի որոշումից, քեմալական Թուրքիան հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա, որպեսզի ստիպի նրան հրաժարվել Սերի դաշնագրից: Հեշտությամբ թողեց Միթիայի և Միջագետքի 1/2 մլն քառ. կմ-ից ավելի տարածություն և ընդդիմացավ հայերին տալ 90.000 քառ. կմ: Մոսկվայի բոլշևիկ կառավարությունը ևս եկավ պաշարելու Հայաստանը: Երևում է, որ զաղտնի համաձայնություն կար երկու հարձակվող պետությանց մեջ: Այդ համաձայնության հետևանքն այն եղավ, որ հայկական հողերը նորեն բաժանվեցին Ռուսիայի և Թուրքիայի միջև. նախկին Ռուսահայաստանը անցավ բոլշևիկ Ռուսիային՝ առանց Կարսի նահանգի, Սուրմալուի և Նախիջևանի գավառների, որոնց տիրացավ Թուրքիան՝ պահելով իրեն և Վիլսոնյան Հայաստանը: Նախիջևանի գավառը, որ Երևանի նահանգի ամենապաղաքեր մասն է, անջատվեց Հայաստանից՝ կազմելով ինքնավար մարմին Ադրբեջանի հոգատարության ներքո: Ռուս-թուրք դաշինքը կնքվեց 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին (9): Մի շաբաթ հետո, այն է՝ հոկտեմբերի 20-ին տեղի ունեցավ Անգորայի համաձայնությունը Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև, որով Ֆրանսիացիք թուրքերին զիջեցին նորագրավ Կիլիկիան: Պատերազմից հետո հայ բեկորները հավաքվել էին Կիլիկիա՝ հուսալով, որ երկիրը կմնա Ֆրանսիայի հոգատարության տակ: Այժմ հարկադրված էին նորեն պանդխտանալ: Մի քանի օրվա մեջ 200 հազարանոց բազմությունը լքեց Կիլիկիան և ցրվեց աշխարհի ամեն կողմը, գլխավորապես հարևան Միթիա: Մի տարի չանցավ, և Չմյունհիայի ահավոր աղետը պատահեց, որով հայ բնակչության մեծագույն մասը կոտորվեց, մի աննշան մասը կարողացավ փրկվել՝ փախչելով օտարություն: Թուրքական այս հաջողությունները նվիրագործեցին մեծ պետությունները Լոզանի դաշնագրով, իսկ Հայոց հարցը հանձնեցին Ազգերի դաշնակցության, կարծես թե ի պահեստ ցնոր տնօրհնության:

Այսպես մի շաբաթ ձախտող հանգամանքների քերտմով հայերի քաղաքական ազատագրումը մնաց առկախ, և նրանց դրությունը շատ ավելի վատթարացավ պատերազմից հետո, քան առաջ էր: Այսօր հայկական վիլայեթները դատարկ են հայությունից: Ամբողջ Փոքր Ասիայում հաշվվում են միայն 50.000 ցամուցրիվ հայություն՝ առանց հաշվի առնելու մահմեդականացած և գերի ընկած հայերը: Կ. Պոլսում կա 88.000 հայ՝ ըստ թուրքական

վիճակագրության: Ուրեմն, ամբողջ Թուրքիայում՝ 138.000 հայ, այնինչ պատերազմի նախօրյակին հաշվվում էր 1.800.000, առանց համիդյան շրջանի գաղթականության, որ հաշվվում էր 200.000:

Հայ գաղթականությունը բռնեց այն ուղիները, որ հորդել էր նախապատերազմյան շրջանի պանդխտությունը՝ համիդյան օրերից սկսած: Ամենից հյուրընկալը եղավ հարևան Սիրիան, ուր թափվեցավ Կիլիկիայի հայությունից մոտ 150.000, այժմ մնում է մոտ 100.000, մի մասը տեղափոխված լինելով ուրիշ երկրներ: Պաղեստին՝ 4000, Իրաք՝ 80.000, Եգիպտոս՝ 25.000, Բալկաններ՝ 110.000 (Հունաստան՝ 50.000, Բուլղարիա՝ 30.000 և Ռումինիա՝ մույնչափ), Ֆրանսիա՝ 60.000, Անգլիա և Բելգիա՝ 5000, Հյուսիսային Ամերիկա՝ 140.000, Հարավային Ամերիկա՝ 25.000, ընդամենը՝ հաշված Թուրքիայում մնացածները, 690.000 հայ:

Եթե թողնենք Արևմուտքը և առնենք միմիայն Մերձավոր Արևելքը, ուրեմն, Թուրքիա՝ 140.000, Սիրիա՝ 100.000, Իրաք և Պաղեստին՝ 85.000, Բալկաններ՝ 110.000 – կստանանք կլոր թվով 450.000 հայ: Սրա վրա ավելացնելով նաև Պարսկաստանի հայությանը, ոչ պակաս, քան 70.000, կստանանք 520.000 հայ, որի խոշորագույն մասը գաղթական վիճակի մեջ է:

Հին գաղթականները, որոնք հեռացել էին համիդյան շրջանում, արդեն տուն-տեղ են դրել, և շատերը տեղական քաղաքացիներ գրվել: Նրանց նյութական դրությունը, որ ապահով է, առաջացել են կյանքի բոլոր ասպարեզներում՝ քանվորությունից մինչև ազատ փեշակներ (բժշկություն, փաստաբանություն, գրականություն և գիտություն): Մի սովոր մասը վաճառականներ են, երբեմն՝ խոշոր:

Ինչ վերաբերում է նոր գաղթականության, ապա սրա վիճակը հեռու է տակավին բավարար լինելուց: Մի կարևոր մասը բաղկացած է գյուղացիությունից, որ կարող է պարապել միայն երկրագործությամբ, բայց հող չունի: Այսպես, Սիրիայում մոտ 30.000 երկրագործ ժողովուրդ կա, տակավին անհաստատ վիճակի մեջ, ինչպես և 10.000 արհեստավորներ անգործ են: Մնացածները մի կերպ տեղավորվել են:

Մեծ երախտագիտությամբ հիշատակելու է, որ եվրոպական գրեթե բոլոր պետությունների մեջ, ինչպես մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկայում, գտնվեցին շատ անհատներ և հասարակական կազմակերպություններ, որոնք իրենց մարդասիրական նպատակը բերեցին հալածական հայ ժողովրդին: Կուգեի կանգ առնել հայկական կազմակերպությունների վրա, որ դեռ շարունակում են իրենց նյութական և բարոյական խնամքը կարոտացյալ հայրենակիցներին: Պետք է ասել, որ նոր գաղթականական հոսանքներն ընթացան իրենց նախորդների ուղիներով և կանգ առան այնտեղ, ուր

արդեն հին գաղթականներ կային: Վերջիններս, որ կենտրոնացած էին մանավանդ Հյուսիսային Ամերիկայում և համեմատաբար ավելի բարվոք դրության մեջ էին, չխնայեցին իրենց օգնությունը: Այստեղ կային հայրենակցական միություններ ըստ քաղաքների կամ գավառների [Այնթապի, Սվազի, Մալաթիայի, Բարձր Հայքի (= Էրզրում), Վասպուրականի (= Վան), Եռզրաթի և այլն], որոնց նպատակն էր ինքնօգնությունը: Սրանք մեծ օգնություն հասցրին և շարունակում են հասցնել համապատասխան հատվածներին: Ամերիկյան մի վիճակագրության համաձայն օտարաբնակներն ամեն տարի իրենց հայրենիքին են ուղարկում մոտ 250 մլն դոլար: Այսպես, ամերիկաբնակ իտալացիները, որ թվով 4 մլն են, ուղարկում են մոտ 46 մլն դոլար, ուրեմն մարդագույն՝ 11: Հույները, որ 1/2 մլն են, փոխադրել են 26 մլն դոլար, այսինքն՝ մարդագույն 52 դոլար: Հայերի մասին առանձին հաշիվ չկա, բայց տեղյակ անձիք վկայում են, որ նրանք հույների չափ դրամ են փոխադրում իրենց մերձավորներին: Այս հաշվով Ամերիկայի 140 հազար հայությունը պետք է մոտ 7 մլն դոլար փոխադրած լինի ի նպաստ իր հայրենակիցների:

Նոր գաղթականությունը ևս կազմել է հայրենակցական միությունների մի ամբողջ ցանց և կամ մտել արդեն գոյություն ունեցող կազմակերպությունները: Վերջերս այս միությունները ձեռնարկել են քաղաքներ հիմնել Խորհրդային Հայաստանում իրենց ծննդավայրերի անունով, ինչպես՝ Նոր Խարբերդ, Նոր Արաբկիր, Նոր Եվրոպիա, Նոր Մալաթիա և այլն: Հայրենակցական միությունների ծրագրի մեջ է մտնում նաև պահել-պահպանել իրենց տեղական ավանդությունները, և՛ սովորույթները, և՛ ընդհանրապես առանձնահատկությունները:

Հայկական գաղութների նկատմամբ ևս ազգային մեծ կազմակերպությունը հանդիսանում է Հայոց եկեղեցին: Բարոյական և հոգևոր մեծագույն օղակն է, որ միմյանց է կապում հայության ցրիվ բեկորները և վառ պահում ազգային ինքնագիտակցությունը՝ հնուց ժառանգած սրբազան ավանդներով: Սիրիա և Պաղեստին Հայոց եկեղեցին երկու հին ներկայացուցչություն ունի՝ Կիլիկիո կաթողիկոսը և Երուսաղեմի պատրիարքը: Առաջինը, որ նախապես նստում էր Սիսում, իր հոտի հետևեն այժմ փոխադրվել է Սիրիա և հաստատվել Անթիլիաս: Երբ Բագրատունյաց թագավորությունն ընկավ XI դարի կեսերին, նրանց մերձավոր ազգականները քաղաքական ազատության դրոշմ պարզեցին Կիլիկիայում: Կաթողիկոսությունը ևս Անի քաղաքից փոխադրվեց Կիլիկիա և հաստատվեց ի վերջո Սիսում: 1441 թ. Ազգային մեծ ժողովը որոշեց կաթողիկոսական Աթոռը տեղափոխել Ս. Էջմիածին, որ հաստատել էր ինքը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, Հայ եկեղեցու

հիմնադիրը: Միտում մնաց, եկեղեցականների մի մասի ցանկությամբ, տեղական կաթողիկոսը, որպես հովիվ Կիլիկիո, որը վերջին աղետների հետևանքով անցավ Սիրիա: Երուսաղեմում հայերն ունեն պատրիարքություն, որը հովվում է Պաղեստինի 5000 հայությունը: Երուսաղեմի վանքը հայտնի է իր հայկական ձեռագրերի ճոխ հավաքածուով: Նորերս մեռավ պատրիարք Եղիշե Դուրյան արքեպիսկոպոսը՝ նշանավոր հայ եկեղեցականը, որի քահանայության 50-ամյակը տոնեցին մեռնելուց քիչ առաջ: Այդ առթիվ կատարված մեծ նվիրատվությունները հանգուցյալը հատկացրել է հիմ մատենագիրների հրատարակությանը: Հորեյանի առթիվ էր նաև, որ պ. Գ. Գյուլբենկյանը հանձն առավ կառուցել Երուսաղեմում վանական մատենադարանի համար նոր շենք:

Մյուս գաղթավայրերը՝ Եգիպտոսը, Հունաստանը, Բուլղարիան, Ռումինիան, Եվրոպան, Ամերիկան կազմում են առանձին եկեղեցական թեմեր՝ առաջնորդների իշխանության ներքո: Թեմերն ունեն իրենց ստորաբաժանումները՝ հանձնված հոգևոր աստիճանավորների: Թեմակալ առաջնորդները ընտրվում են թեմական ժողովի կողմից և հաստատվում Էջմիածնի հայրապետի և կամ Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից: Եկեղեցական կազմակերպությունները աշխատում են աղոթատներ, եկեղեցիներ կառուցել, կիրք քահանաներ պատրաստել, հոգևոր մխիթարություն տալ ժողովրդին, հորդորել պահելու ազգային ավանդույթները և սերը դեպի հայրենի եկեղեցին: Հետամուտ է նաև բանալու վարժարաններ, խնամել կարոտյալներից աղքատախնամ ընկերությունների միջոցով:

Աշխարհիկ հաստատություններից մեծագույնը Ընդհանուր հայոց բարեգործական միությունն է, որի հիմնադիրն է նորերս մահացած Նուբար փաշան: Միությունը հիմնված է Կահիրեում 1908 թ. (10) և վերջերս կենտրոնական վարչությունը փոխադրվել է Փարիզ: Բազմաթիվ մասնաճյուղեր ունի (մոտ 150) սիռիական բոլոր հայ գաղթավայրերում՝ Կալկաթայից մինչև Կալիֆորնիա: Միության տարեկան բյուջեն հասնում է մինչև 70 հազար անգլիական ոսկու, որի մի խոշոր մասը վերաբերում է զանազան կտակների և պահ տրված գումարների, նվիրատվությունների նախորդ գործածության: Միությունը մեծ օգնություն է արել մանավանդ թուրքահայ որբերին և դեռ շարունակում է՝ պահելով աշխատանոցներ, դարմանատներ, նպաստում է մանապես վարժարաններին: Բարեգործականին հանձնված կտակներից ամենից խոշորը և կարևորն է Մելքոնյան(ներ)ի կտակը (11), որի եկամտով պահվում է նրա(նց) անունով Կիպրոսի Նիկոզիա քաղաքում հիմնված միջնակարգ դպրոցը: Հիշելու արժանի են նաև թոշակները հանձնված Բրյուսելի համալսարանին՝ Նուբար փաշայի կողմից՝ նպատակ

ունենալով հայ թոշակավորներ պահել տեղի բարձրագույն և մասնագիտական դպրոցներում: Նույն Նուբար փաշայի ծախսով կառուցվել է Ազգային մատենադարան՝ բարեգործականի հսկողության ներքո (12) և Փարիզում հայկական հատուկ տուն 50 ուսանողի համար (13): Բարեգործական միության 25-ամյա գործունեության տարեդարձի առթիվ որոշված է հավերժացնել Նուբար փաշայի հիշատակը՝ հիմնելով Հայաստանում, Երևանից ոչ հեռու, մի նոր քաղաք՝ Նուբարաշեն անունով: Այս որոշումն արդեն իրագործվելու ուղու վրա է: Բարեգործականը այն հաստատությունն է, որի միջոցով արտասահմանի հայ ունևոր դասն իր օժանդակությունն է բերում հայ ժողովրդին՝ կտակների և թե նվերների ձևով, և որի շուրջը խմբված են նույնպես բուրժուական այն ուժերը, որ տակավին չեն կարված ազգային միջավայրից, նրա հոգսերից և բաղձանքներից:

Հայ դեմոկրատիկ ուժերը ընդգրկված են քաղաքական գույն ունեցող կուսակցական կազմակերպությունների մեջ: Շատ են այսպիսի կազմակերպությունները, և դրանց մեջ առաջին տեղն է բռնում Դաշնակցություն կուսակցությունն իր մեծ ժողովրդակամությամբ: Այս կազմակերպությունը հազարավոր ճյուղեր ունի գաղութներում: Հայ բուլշևիկ կառավարությունը և հայ կոմունիստները երկրում թե գաղութներում մաքառում են բացառապես Դաշնակցության դեմ, աշխատելով փշրել այս կազմակերպությունն ամեն միջոցներով, որպես միակ լուրջ և կազմակերպված հակառակորդ ուժ: Գաղթականության մեջ եթե խռովություններ են տեղի ունենում, ապա տեղի են ունենում միմիայն այս հողի վրա, այլապես հայ գաղթականների կյանքը խաղաղ է: Դաշնակցության վարկը և հմայքը բացատրվում է իր քաղաքական դրոշակով: Կենդանի պահել հայ քաղաքական դատը և ամեն ջանք թափել իրագործելու միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այսինքն՝ Ռուսաստանից և Թուրքական Հայաստանից այն սահմանով, որ գծել է Վիլսոնը, կազմել միաձույլ անկախ պետություն համաձայն Սևրի դաշնագրի: Ահա քաղաքական այս դատն է որին նվիրված է ամբողջովին Դաշնակցություն կուսակցությունը:

Հայության քաղաքական և ազգային գիտակցությունը արթուն պահելու լավագույն միջոցներն են կրթությունն ու մամուլը: Բոլոր կազմակերպություններն իրենց նպաստն են բերում հիմնելու դպրոցներ, մանկապարտեզներ: Հարուստ անձինք ևս օժանդակում են իրենց դրամական օգնությամբ: Հայերը հայտնի են ուսման ծարավով: Միայն Հայկական հաշվվում է 5000-ի չափ աշակերտություն և մի շարք դպրոցներ: Միջնակարգ վարժարաններից նշանավոր են Մխիթարյան միաբանության ջանքերով վերջերս Փարիզի մոտ՝ Սևրում բացված Մուրատյան կոլեջը, այլև

հնուց գոյություն ունեցող Ռափայելյան դպրոցը Վենետիկում. երկուսն էլ պահվում են հնդկաստանցի երկու հարուստ հայերի կտակած գումարներով՝ անցյալ դարասկզբից (14): Նշանավոր են նաև արդեն հիշված Մելքոնյան վարժարանը՝ Նիկոզիայում, հայկական նորարաց ճեմարանը Բեյրութում, կաթողիկոսական վարժարանը Անթիլիասում, Նուբարյան դպրոցը Ալեքսանդրիայում, Պողոս Գյուլբենկյան դպրոցը Հալեպում և ուրիշ մյուս վարժարաններ Սոֆիայում, Աթենքում, Սալոնիկում, Կահիրեում և այլուր: Մոռանալու չէ նաև boy-skout-ների կազմակերպությունն այնքան կանոնավոր, որ վերջին 2 տարիներին մասնակցեցին jawboru-ին (15), գումարված Անգլիայում:

Դպրոցական կրթության նպատակն է պահել ազգային ոգին և լեզուն: Նույն նպատակին է ծառայում հայ մամուլը, որ հարուստ է պարբերական օրգաններով: Արտասահմանյան հայությունն ունի մոտ 100 պարբերական՝ օրաթերթ, ամսաթերթ, շաբաթաթերթ կամ տարեգրքեր: Մի քանի տասնյակը պատկանելի հրատարակություններ են համազգային, համազաղութային բնավորությամբ: Մի քանիսն էլ փոքր թերթեր են, որ գոհացնում են տեղական պահանջները:

Արտասահմանի ընդարձակ այս գաղթականության ընդհանուր մոտիվը հայ քաղաքական դատն է, հայրենիք դառնալու ցավոտ հարցն է, որի շուրջը գալարվում են մտքերը և հույզերը: Ի քացառյալ հայ գաղթականության մի աննշան և ունևոր մասի, որ շատոնց ապրելով հայրենիքից դուրս, օտար քաղաքացիություն է ընդունել և չի նայում ետ դեպի հայրենիք, մնացած հոծ մեծամասնությունն ապրում է միայն հայրենիք դառնալու հույսով: Ժամանակավոր է համարում իր գաղութային վիճակը և անհաղթելի հավատ ունի, որ իր իղձերը իրականանալու են: Եթե քաղաքական հանգամանքները դասավորվեն ի նպաստ Հայ դատին, գաղթականության մեծամասնությունն անմիջապես կվերադառնա հայրենիք: Մեծ պատերազմի ժամանակ, երբ հայությունը մեծամեծ հույսեր էր տածում, հազարավոր մարդիկ լքեցին իրենց տասնյակ տարիների ընթացքում կերտած ապահով դրությունն օտարության մեջ և գնացին միանալու դաշնակից պետությունների բանակին որպես կամավոր զինվորներ: Հայը սերտորեն կապված է իր հողին և դարավոր նեղություններն ու անլուր տառապանքները տարել է համբերությամբ, միայն թե մնա իր նախնիների հիշատակների մեջ: Եվ այսօր կարոտով ու կսկիծով է մայում իր ամայացած հայրենիքի վրա: Օտարների կողմից տարածված մոլորություն է, որպես թե հայերը սիրում են պանդխտանալ, քաշվել օտարություն բախտ որոնելու համար: Հայերի մշտական տրտունջը, որ ծանր է ապրել մուսուլման պետության կեղծքիչ

պայմաններում, այն տպավորությունն է թողել պատահական ճամապարհորդների վրա, որ հայը պատրաստ է թողնել իր հողը և հեռանալ ապրելու ավելի բարվոք և ապահով վիճակում: Իրողությունն է, որ հայերը երբեք հոծարական չեն լքել իրենց հայրենի հողը: Մինչև անգամ հայ վաճառականները, որ հաճախում էին արևմտյան շուկաները՝ Վենետիկ, Մարսել, Ամստերդամ XVI-XVII դարերում, գերադասում էին ի վերջո վերադառնալ, հանգչել իրենց հայրենի տանը: Հավաքական, զանգվածային արտագաղթը միշտ էլ բռնությամբ է եղել: Հայաստանը անդադար պատերազմների քնն է եղել դարերի ընթացքում: Թողնենք հին դարերը, վերցնենք միայն XVII-XIX դարերը: Ամեն անգամ, երբ պատերազմ է ծագել թուրք և պարսիկ, և կամ սրանց և ռուս պետության մեջ, բռնի տեղահանություններ են տեղի ունեցել այս կամ այն չափով, այս կամ այն նպատակով և՛ թուրքերի, և՛ պարսիկների, և՛ անգամ ռուսների կողմից: Վերջին տեղահանությունը մեծ պատերազմի ժամանակ պատմության մեջ եզակի օրինակ է իր սարսափներով:

Թե որքան է հայը կապված է իր պատմական հողին և ինչ մեծ արժեք է տալիս այդ կապին, այդ արտահայտված է ուժգին կերպով մի սքանչելի պատմության մեջ, որ թող ներվի ինձ հիշել այստեղ: Պատմությունն այնքան զեղեցիկ է և ինքնօրինակ, որ գրավել է մինչև իսկ բյուզանդական մի պատմագրի, որ փոխառելով մի հայ մատենագրից (16), երկրորդել է իր երկում: Խոսքս Պրոկոպիոս Կեսարացու մասին է, որ գրել է VI դարում հույն-պարսիկ պատերազմների պատմությունը (17), և որի անգլերեն քարզմանությունը տրամադրելի է Loeb Classical Library շարքի մեջ:

Ահա թե ինչ է պատմում բյուզանդացի Պրոկոպիոսը (18).

«Պարսիկների և հայերի միջև պարսից Պակուր արքայի (19) և հայոց Արշակ Արշակունու ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես հայերը: Երկուսի միջև անվատահոությունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների և հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջև: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը և հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկների) և թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշա-

ճակներ տվեց և հրավիրեց իր մտա: Երբ վերջինս հասավ [Պակուրի] մտա, արքան նրան հյուրընկալեց և եղբոր մնացած հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ երդում տվեցին, որ պարսիկները և հայերը միմյանց բարեկամ են և դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը գնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զրպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբություն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հավատաց և անմիջապես Արշակին իր մտա կանչեց ասելով, որ լավ կլինի բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: [Արշակն] իսկույն գնաց նրա մտա՝ իր հետ տանելով ամենաազնունակ հայերից ոմանց, ինչպես նաև Վասիլիոսին (20), որը նրա գորավարն էր և խորհրդակցանք՝ շատ քաջ և խելացի:

Պակուրը և՛ Արշակին, և՛ Վասիլիոսին սկսեց բացեփրաց պախարակել և ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երդումը և ուզում են շուտով ապստամբություն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդվելով, որ իրենք երբեք մնան մտադրություն չեն ունեցել: Պակուրը սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոզերին՝ ինչպես վարվել նրանց հետ: Մոզերը արդար չէին համարում դատապարտել, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը և բացեփրաց չէին խոստովանում և խորհուրդ տվեցին այնպես անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Մոզերը առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը ծածկել գոմաղբով՝ կեսը Պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը՝ Հայոց: Արքան այդպես էլ արեց: Այն ժամանակ մոզերը վրանի շուրջը մոզություններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի և մեղադրի Արշակին դաշինքը խախտելու և երդմնազանցության մեջ: Մոզերը ևս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցությանը՝ որպես զրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մոզերը, և հարցրեց՝ թե ինչու է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների և հայերի մեծ դժբախտության: Քանի դեռ խոսակցությունը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փռված, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր և վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցության ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում Հայոց երկրի գոմաղբով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակն անսպասելի կերպով, չզիտան ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցության շեշտը դեպի ավելի հանդուգնը՝ սպառնալով Պակուրին և պարսիկներին, այլև հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի մնացած անպատվության համար, երբ ինքը շուտով իր անձի տերը դառնա: Համարձակությամբ այդ ասելով նա ճեմում էր, մինչև որ շրջվելով հասավ Պարսից երկրի գոմաղբը: Այստեղ նա նորից

նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է և այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ Հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եվ այսպես բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա դրանից հետո մոզերը մեղադրեցին նրան դաշինքը խախտելու և երդմնազանցության մեջ: Պակուրը Վասիլիոսին մորթազերծ արեց, մորթին լցրեց ծղոտով և կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում» (21):

Մայրենի հողի գաղտնի, խորհրդավոր ուժը հրաշալի կերպով է պատկերված այս սիրուն զրույցի մեջ: Արշակ թագավորի պես է ստածում և այժմ հայ պանդուխտ ժողովուրդը, որը լարում է իր բոլոր ուժերը՝ չկորցնելու իր ազգային նկարագիրը օտար մթնոլորտի մեջ, հայրենիք վերադառնալու անշեջ հույսով: Արշակ թագավորը, ինչպես ասում է նույն զրույցը, Անհուշ բանտի մեջ վշտից իր կյանքին վերջ դրավ, չկարողանալով տանել արգելարանի կապանքները: Հայ ժողովուրդը ներկայումս գտնվում է մի տեսակ Անհուշ բերդի մեջ, քաղաքակիրթ աշխարհի մոռացության բերդի մեջ: Քրիստոնեությունը հայի մեջ հույսի և հավատի խորունկ արմատներ է ձգել, և այժմ նա քարշ է տալիս իր գոյությունը օտարության մեջ մինչև որ հայրենիքի դռները բացվեն: Անվհատ հույս ունի, որ նա չի մեռնի ինքնասպանությամբ իր դժբախտության պատասխանատու մեծ պետությունների մոռացության բերդի մեջ:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽՈՐԵՆ Ա-Ի
ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մեծահարգ հայրեմակիցներ,

Այսօրվա մեր հավաքույթը նպատակ ունի կատարելու մի ախուր, սրբազան պարտք: Հայտնի է մեզ հեռագրի գույժը՝ թե Նորին Վեհափառություն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա վախճանյալ է անցյալ ամսի 10-ին (1): Մեր կազմակերպությունն (2) իր վերա է առել, նախաձեռնող է եղել հրավիրելու, կազմակերպելու այս [սգո] երեկույթը: Ահա գումարված է դա՝ հարգելու հանգուցյալի հիշատակը, հայտնելու մեր անհուն ցավն ու կսկիծն այդ դառը կորստի առթիվ: Մեր եկեղեցին մեզ համար այն չէ, ինչ ուրիշների եկեղեցին իրենց համար: Հայոց եկեղեցին և ժողովուրդը անջատ զաղափարներ չեն, այլ մի մարմին, միևնույն: Հայոց եկեղեցին մեր գոյության խարխուլն է եղել անցյալում և այժմ էլ հիմք է մնում նույն ներկա դժմոհակ պայմաններում. մի օղակ և կապ, ցան և ցրիվ հայության:

Հանգուցյալ կաթողիկոսը շատ դժվար պայմաններում հավատարիմ մնաց դարեր ի վեր մշտակա Հայ եկեղեցու ոգուն:

Նորոգ հանգուցյալ Հայրապետը ընտրվեց ծանր պայմաններում, ապրեց հեղձուցիչ մթնոլորտում և անէացավ քայքայված հոգեպես և մարմնապես, հեռացավ թողնելով Մայր Աթոռը անորոշ ապագայի առաջ: Պետք է հիշել, թե որքան անխոհեմ էին այն բերանները, որ փորձեցին ստվեր ձգել հանգուցյալի ընտրության վրա, կարծելով որ ավելի արժանավորները կային: Կատարյալ մոլորություն: Կան տազնապալից օրեր, երբ գիտություն, բարձր խոհականություն, շեշտակի կամք և անշեղ բնավորություն, գեղուն գզացմունքներ, բարախում ազնիվ սրտեր՝ մարդու այս վսեմ հատկություններն անգոր և անպետք են և անգամ վնասակար, ինչպես անփառունակ գործ է պողպատե սրասայր սուրը զարկել պատռելու որձաքարը: Այսպիսի պարագաներում այլ բան է հարկավոր, այն որ ունեն Ս. Ս. Խորեն Ա՝ խաղաղ կեցվածք, հեզ և անվրդով խոսակցություն, ամեն ինչ ունկնդրելու համբերություն և վերջապես գայլերի հետ խոսակցելու կարողություն, հատկություններ, որոնց գումարը ստեղծում է այն, ինչ որ արտահայտվում է հայ սրամչիկի և անթարգմանելի բառով՝ անուշություն:

Հայ եկեղեցու մեծ առաքյալի (3) կյանքը, Հայ եկեղեցու ապագա կյանքի մարգարեաշունչ պատկերը՝ Վիրապի մեջ, օձերի և թունավոր գեռունների շրջապատում ապրել, շնչել, մինչև որ փրկարար ժամը կհնչե, [օրինակ է սերունդներին]: Առաջին անգամ չէ, որ Մայր Աթոռը տառապում է իրավազրկության և բռնության լծի տակ: Ըստ անգամ են փչել չարաշուք հողմեր, բայց եկել անցել են կայծակի հարվածով. և՛ օտար բռնավորներ են եղել, և՛ արկածախնդիր բարբարոսներ: Բայց տեսնված չէ, որ իր իսկ հոգևոր զավակները խելակորույս մոլորության և մոլորության անարգ խաղեր պատեն նրա շուրջը: Հեռու չեն այն ժամանակները, երբ այլակրոն աշխարհակալների հարվածների տակ Էջմիածնի գահակալները հիշատակում էին անբավ թախծով և երազում կարոտով այն օրերը, երբ հայ իշխանություններն ու եկեղեցին փթթում էին իբրև վարդ և մամուշակ հայոց անդաստաններում: Ո՞վ կարող էր երևակայել, որ դարերով բարձացված հայ իշխանության վարդը կարող էր տատասկ և փուշ դառնալ ու խեղդել եկեղեցու մամուշակը: Այժմ ամայի և անշուք է Էջմիածինը, թափուր իր զարդերից, բայցևայնպես փայլում է նրա Ս. Կաթողիկեի խաչը իր շուրջ ծավալված բարոյական մթության մեջ: Պահում է իր վեհությունը. լուռ է, բայց որքան հնչել է այդ լռությունը, այն իր էությանը մարդասիրության ամսասան վկայություն է, քարից կառուցված մեծ Ավետարան է:

Լավ է, որ տարագրությունը ևս մասնակից է Մայր Աթոռի դժբախտություններին: Հոտի մի մասը կաշկանդված իր պարտականությունների մեջ, մյուսի պարտքն է կրկնակի եռանդով իր պարտքը կատարել, նեցուկ և խրախույս լինել Մայր Աթոռին, ցույց տալով բռնավորներին, որ Մայր Աթոռը այն ծառը չէ, որ կարելի է կտրել, քանզի նրա ճյուղերը տարածված են հեռավոր հայության մեջ: Հայրեմակիցական ընկերությունները, բարեգործական հաստատությունները խոշոր գումարներ դրկեցին Հայաստան՝ քաղաքներ շինելու, հիվանդանոցներ հիմնելու, մեքենաներ գնելու: Բայց ոչ որ չնտածեց, որ ամենից առաջ պետք էր օգնության գալ Մայր Աթոռին, հայության հոգևոր կենտրոնին: Արտասահմանի հայությունը պիտի միջոցներ հայթհայթի Հայրապետությունը և թեմերը պահելու համար, և խնամելու բարվոք վիջակի մեջ այն հոգևոր հայրերին, որոնք հավատարիմ մնալով իրենց ուխտին՝ պահել են իրենց սրբնը, հակառակ բոլոր հալածանքների և գրկամքների, ապաստանելով Մայր Աթոռին:

Ոչ միայն այս չարեցին, այլև զլացան անգամ այն պատկառամբը, հարգանքը, որին արժանի էին ավանդաբար Մայր Աթոռը և իր Հայրապետը: Վատթարագույն ևս. բացեիրբաց անարգանք տեղացին ընտրյալ Հայրապետի գլխին՝ անզուսպ, ապերասան բերանով:

Ծանր է վերհիշել, ինչ որ վատ է, չար է: Մտացույցի պետք է տալ դրանք: Վատ բանը, չարագործությունը քանձր ամպի մեջ մթազնում է հորհրդանը, տեսության ոլորտները: Անեծք վատ մարդու վատ արարքին, պետք է կրկնել բանաստեղծին (4) և անցնել մոտեն: Բայց և այնպես ստիպված եմ հիշել Ամերիկայի հայ խոռվությունները, առանց կամենալու Չեզ ամախորժություն պատճառել և մեր սուզը նորանոր հուշերով ծանոթացնել: Պետք է հիշել, որպեսզի պարզեմ, թե ինչի՞ց պետք է այսուհետև խուսափել համդեպ Մայր Աթոռի, համդեպ Հայ եկեղեցու:

Գիտեք որ եկեղեցու բարձրաստիճան սպասավորը խողխողվեց Ս. Սեղանի առաջ հանդիսավոր ժամին, սրբազան զգեստը հագին (5): Խողխողվեց այն հանցանքի համար, որ չէր հարգել հայ եռագույնը. *Craviera sunt remedia periculis* (6):

Գովելի է պաշտպանել մի դրոշակ, բայց հանցանք է մի դրոշակի պաշտպանության համար արհամարհել, անարգել մի ուրիշ դրոշակ, որ նույնպես նվիրական է: Մեկը երեկվա, տակավին կանաչ, դեռ հասակ չառած՝ ստիպված է ծալվել փոշիի մեջ՝ սպասելով իր բախումին, բարախումին, ծփումին, իցիվ, թե մտաալուտ, մյուսը՝ հին է և 16 դար ծածանվում է հայ ժողովրդի գլխին և այժմ էլ պահում է իր ուժը:

Խառնակություններ սկսվեցին (7): Հայ հասարակությունը երկու հատվածի բաժանված ճակատեց եկեղեցու գավթում՝ ո՛չ ի փառս եկեղեցու, այլ ի նշավակ: Բարձրագույն [եկեղեցական] իշխանությունը հարկադրվեց միջամտել (8): Հայրապետական կոնդակները հետևանք չունեցան: Հատուկ նվիրակ դրկվեց, և որպիսի նվիրակ (9), որ տեղնուտեղը գործին ծանոթանա և խաղաղությունը վերականգնի: Այս ևս ապարդյուն: Ոչ ոք անսաց Հայրապետական ձայնին:

Եվ որպեսզի արդարացնեն իրենց վարմունքը, հայտարարեցին, որ Հայ եկեղեցին ժողովրդական է և ժողովուրդն է կառավարում, իսկ Հայրապետին վերապահված է միայն հսկել դավանական և ծիսական խնդիրների վրա, և երկրորդ՝ անշուշտ զգալով, որ թեթևամիտ է առաջին հայտարարությունը, որ Հայրապետը գտնվում է կողմնակի, չեկայի [=BՎԿ] թելադրանքի ազդեցության տակ, ազատ չէ գործելու, ուստի և իրավունք կա ուրամալ նրա ձեռնհասությունը: Մին թեթևամիտ, մյուսը՝ անխոհեմ, մեկը՝ տգետ, մյուսը՝ վիրավորական, երկուսն էլ հիմնովին սխալ և վնասակար: Չեմ կարծում՝ երդվյալ փաստաբանի բռնի ճիզեր լինեն, կեղծիք՝ դատ շահելու: Անգիտություն կա:

Կաթողիկոսը եկեղեցու վարչության պատասխանատու պետն է, թե՛ ժողովրդի և թե՛ պետության առաջ: Ուստի և հենց ի վեր օտար տիրապե-

տող պետությունների կողմից հաստատված ժողովրդականությունն արտահայտվում է ընտրության իրավունքով: Առաջնորդ ընտրելուց և հաստատելուց հետո եկեղեցին վարչության հսկողության տակ է:

Անջատվել էջմիածնից, տեսության վկայական է, այն կտանի մինչև մեղք: Եկեղեցու արժեքը, որպես ազգային գործոն, իր վաչական միության մեջ է, այն մի մարմին է: Քակեցեք այդ շաղկապը, կազմակերպության օղակները, բողեք, որ ամեն մի համայնք մի քահանա ընտրի իր համար, առանց որևէ աղերսի ուրիշի հետ՝ հանուն ազատության, և եկեղեցին կդադարի իր դերից:

Եկեղեցու պաշտպանները Ամերիկայում, իրենց աղմուկն էլ, իբրև թե ի շահ եկեղեցու, փաստորեն ավելի մեծ հարված չէին կարող տալ եկեղեցուն:

Աններելի է Դաշնակցություն կազմակերպությանը (10): Հնազանդություն, կարգապահություն, օրինապահություն – հրամայող և տնօրինող և տնօրինյալ: Կազմակերպություն և աշխատանքի բաժանման մասնագիտություն...

Ինչո՞ւ... (11):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՅ ՀԱՅՏՆԻ ԱՌՈՅԱՆՆԵՐ ԱՆՅՅԱԼՈՒՄ

Անձնական քաջությունը, ֆիզիկական ուժը, անհամեմատ շատ ավելի մեծ տեղ ունեին կյանքի մեջ հին ժամանակները, քան ներկայումս: Քաջությունը երկնային էր, համարյա աստվածային: Պատմական մեծ անձնավորություններից շատերը պարտական են զոհն առաջին հաջողություններն իրենց բազուկներին, քան զլիսին: Ինքնապաշտպանության և կռվի միջոցներն ու զործիքներն էին լայնալիճ կամ հաստաձիգ աղեղ, պարսատիկ, բռնալիր, միզակ, տապար ու սուսեր: Ծանր սպառազինություն, երկաթապատ զրահ, պահանջում էին այնպիսի մարմնավոր ուժ, հաղթանդամ կազմվածք, որին բնավ պետք չունի ժամանակակից ինքնաշարժ հրացանը, զնդացիրը և մյուս հրեշավոր անոթները: Որքան մարդկությունը հառաջանում է, այնքան նսեմանում է ուժի կարևորությունը, կարիքը: Պատմության ընթացքը կարելի է բնորոշել որպես հարատև փոխանցումը մարմնավոր և ֆիզիկական զորությունից դեպի մտավոր և հոգեկան ուժի: Բազուկները տեղի են տալիս զլիսին: Մարմնավոր քաջությունը որքան հնանում է՝ մնում է անցած դարերի զարդ, այնքան մարդն անձուկով է մայում և կարոտում հին քաջությանը: Հին մարդիկ պատկերվում են որպես տիտաններ, անհաղթելի հսկաներ, անհեթեթ, անձնեղ [= մարմնեղ], մեծամձն, անձնյա, ոչ մման սովորական մարդի:

[Նրանք] պաշտամունքի մյուս են դառնում, համարվում են դյուցազուններ, այսինքն՝ կեսաստվածներ, սերված աստվածներից և մահկանացուներից: Հերակլես դեռ օրորոցում երկու վիշապ խեղդեց, որ Հերան ուղարկել էր նորածին մանկանը սպանելու համար: Անունը կապ ունի հերոս արմատի հետ, լատիներեն՝ սերվ, որ նշանակում է պահել, հսկել, բռնակերու-*haurna-servare*-հսկա: Մեր Վահագն էլ է վիշապաբաղ:

Հին մարդիկ փառաբանում են քաջությունը, նրանք ստեղծում են հերոսների տիպարներ և քաջությունը համարում տուրք աստվածային: Քաջությունը տալիս է մահ անմահություն՝ հերոսները երբեմն երկինք են բարձրանում և որպես աստված միանում մյուս աստվածների խմբին:

Բոլոր հին ազգերը քաջության աստված ունեն և քաջության տիպար հերոսներ: Հունաց՝ Աքիլլես, Տրոլա՝ Հեկտոր, պարսից՝ Ռուստամ, հայոց՝

Տորք (մեր քաջության ավելի հիմն աստվածը և մեր բուն նախահայրն է Հայկ):

Մեր նախնիք ևս մեծապես զնահատում էին քաջությունը: Հայկը հայ ազգի նախահայրն է, հայ ազգի մարմնացումն է: Գեղասպառչաճ, անձնյա, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ Հայկը քաջ և երևելի էր հսկաների մեջ: Բելը [Հայկի վրա է արշավում] երկնադեզ հասակով մրցող հսկաներով: Մովսես Խորենացին Հայկի այս պատկերը քաղել է հիմնվելով հայ առաջնորդի ուժի, նորա անձնական քաջության նկարագրի վրա: Մամիկոնյան, Բագրատունի, Մյունյաց, Ամատունյաց և Արծրունյաց իշխանական տներն այնպիսի դեմքեր են ավել, որ իրապես հերոսներ են: Կուզեն ներկայացնել պատմական մի քանի դեմքեր, որոնց քաջությունը միայն մարմնավոր չէր, այլ շարժական անվեհերության և գերմարդկային խիզախումի հետ: Մարմնավոր ուժն առանց հոգեկան արիության մեռած ուժ է: Մա է, որ շարժում է մարմնավորը, ոգի տալով կրկնապատկում է այն:

Ստորև հիշելի անձինք պատմության մեծ դեմքեր չեն, [մրանք] փայլուն հետք չեն թողել իրենց հետևից: Բայց և այնպես հերոսության տիպարներ են, որովհետև արհամարհելով մահը ամենակամ արիությամբ, դուրս գալով մեծամարտության ասպարեզը՝ մրանք փառքով են պսակել իրենց ծնող, սնող ժողովրդին: Պետք է մի վսիտ հարգանքի տուրք տամ մրանց, ովքեր պատիվ են բերել հայությանը որպես մեծամարտիկներ: Բյուզանդական ահեղի բանակի մեջ հազարավորների, տասնյակ հազարների մեջ հանկարծ մի հայ է նեւվում ընդդեմ թշնամու՝ իբրև կարող ընդունելու մեծամարտը: Ահա մրանք՝ Արտավան (1), Արտավազդ (2), Անգալաս (3), Հովհաննես Գուգես (4), որ վկայված են օտար պատմիչներից (5):

1. ԱՐՏԱՎԱՆ (548) (6)

2. ՄՄԲԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, ՈՐԴԻ ՄԱՆՈՒԵԼԻ (590 թ.)

590 [թ.] Մորիկ կայսրը փորձեց հայ նախարարներին [Թրակիա դրկելու]: Մակայն հայոց նախարարներն ապստամբեցին և կամեցան «ի բաց կալի ծառայութենէն Յունաց թագաւորին և նստուցանել իրեանց թագաւոր»: Դա արվեց հետևյալ նպատակով. «զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իրեանց» (7): Կայսրը արքունական պատվիրակներին հրովարտակով դրկեց Հայաստան, սակայն Մանուելի որդի Սմբատ Բագրատունին մրանցից մեկին

սպանեց: Բյուզանդ[ացիները] ձերբակալեցին Սմբատին և [ուրիշ] յոթ հոգու հետ տարան մայրաքաղաք: Դատեցին և որոշեցին ձգել կյունիկ (8), այսինքն՝ կրկես: Սմբատ էր «այր անհեղեղ անձամբ և գեղեցիկ տեսամբ, և բարձր և լայն հասակաւ, և բուռն և ցամաք մարմնով» (9): Նա «հզաւր և պատերազմող» էր հռչակվել բազում պատերազմներում: [Սմբատն] այնպիսի ուժ ուներ, որ անցնելով «անտառախիտ մայրեաց և զաւրաւոր ծառոց» տակից՝ հաղթանդամ հզոր երիվարին նստած, ձեռքերը բարձրացնում, ծառի ոստից բռնում և իրանքով ու ոտքերով սեղմելով երիվարի մեջքը՝ նրան բարձրացնում էր գետնից վեր: Տեսնողներն ահաբեկվում էին ու սաստիկ զարմանում:

Սմբատին մերկացրեցին և թողեցին միայն անդրավարտիքով, այնուհետև նրան ձգեցին կյունիկ, «զի կուր լիցի զազանաց» (10): Սկզբում նրա վրա արձակեցին արջի (այս և հետագա բոլոր ընդգծումները հեղինակին են - Պ. Հ.): Սմբատը զոռաց մեծաձայն և գնաց արջի վրա, զարկեց ճակատին բռունցքով և տեղնուտեղ սատակեց: Երկրորդ անգամ նրա վրա արձակեցին ցուլ: Սմբատը բռնեց ցուլի եղջյուրներից, դարձյալ իր աղաղակով ահ ձգեց ցուլի վրա, չարչարեց՝ ոլորելով պարանոցն ու ջարդելով եղջյուրները: Յուր թուլացած նահանջեց և փախստական դարձավ: Սմբատը հետևից վազելով «բուռն հարկանէր յազին և ի կճղակն ազդեր միոյ ոտին նորա», ցուլի կճղակը պոկվեց և մնաց Սմբատի ձեռքին: Յուր փախստի մի ոտով «բոկ»: (Նման մի քաջություն Խոր[ենացին] վերագրում է Տրդատ [III Մեծին]՝ ասելով, որ հույն մի ըմբիշ հմուտ «զկճղակ եզին թափեաց», իսկ Տրդատը մի ձեռքով «կալեալ գեղջերէն» երկու վայրի ցուլերի, «թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ») (11):

Երրորդ անգամ կատաղի առյուծ արձակեցին նորա վրա: Երբ առյուծին արձակեցին, Սմբատը ճարակորեն բռնեց նրա ականջից և նստեց մեջքին: Այնուհետև ձեռքը տարավ խոռոչափողը և սեղմելով խեղդեց առյուծին: Սմբոխը ոգևորությամբ ողջույնի աղաղակներ բարձրացնելով գոչեց և դիմեց կայսեր, որ ներս հայ իշխանին: Իսկ Սմբատը հոգնած, հանգիստ էր առնում նստած առյուծի վրա: Կայսրուհին և կայսրը ողորմացին նորան, ներում շնորհեցին և բաղանիս դրկեցին: Այստեղ Սմբատին լվացին, հանդերձավորեցին և պալատ տարան: Հետագայում Սմբատը զրպարտության զոհ դարձավ և արքունից «ի կղզիս հեռաւորս» (12), ապա կայսրը հրամայեց այնտեղից նրան տեղափոխել Աֆրիկա՝ տալով նորան զինվորական տրիբունի պաշտոն:

3. ՍՄՔԱՏ ՎՐԿԱՆԻՑ ԽՈՍՐՈՎ ԸՆՈՒՄ (13)
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ († 607 թ.)

Քուշանաց թագավոր Հեփթաղաց աշխարհում (Թուրքեստան) մեծ կազմությամբ ճամբարեց Սմբատի դեմ: Հեփթաղը պատգամավորը դրկեց Սմբատի մոտ:

- Ի՞նչ օգուտ այսպես խառնամբոխ մտնել պատերազմի մեջ և սպառել մեր զորքը: Ինչո՞վ պիտի ճանաչվի իմ և քո քաջությունը: Արի՛, միայն ես և դու մենամարտենք: Ես այստեղից, իսկ դու՝ այդտեղից ել այնոյան, «զի այսաւր ծանիցի քեզ քաջութիւն իմ» (14):

Սմբատը պատասխանում է. «Ահաւասիկ պատրաստ եմ ի մեռանելի: Երկար հարձակվեցին միմյանց դեմ և կռվեցին ի տես երկու բանակների: Մակայն չէին կարողանում միմյանց հաղթանցել, որովհետև հսկայազորք (և ոչ «սակաւազարք», ինչպես տպված է. տե՛ս Զ. Պատկանյանի հրատարակությունը, էջ 67) (15) և կուռ սպառազինյալ էին: Վերջապես Սմբատին հաջողվեց ձգել միզակը, պատռել վերտ և ամուր (ոչ վերտևամուր) (16) և կուռ գրահի ամրությունը և [Քուշանաց թագավորին] գետին տապալել (17): Իսկ Քուշանաց զորքը «իբրև տեսին զարքայն իւրեանց՝ զարհուրեցան և դարձան գնացին փախստական» (18):

4. ՎԱՍԻԼ ՍԱԿԵՂՈՆԱՏԻ (շուրջ 820-886 թթ.) (19)

5. ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (973 թ.)

Անիի Գագիկ Շահնշահի մահից հետո նորա երկու որդիները՝ Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ գծովեցին (20): Աշոտը Արծրունյաց թագավոր Մենքեբրիմից զորք է ստանում և շարժվում իր եղբոր վրա: Այդ ժամանակ որպես դեսպան Հովհաննես-Սմբատ թագավորի մոտ էր մի վրաց իշխան: Սա պարծենալով խնդրում է, որ Հայոց թագավորն իրեն թույլ տա գնալ և բռնել կենդանվույն Աշոտին և վերջ դնել արյունահեղությանը: Հովհաննես-Սմբատն ասում է. «Այր հօր է Աշոտ, դու գիտ՞րդ կարծես ածել գնա առաջի իմ»: Վրացին պատասխանում է. «Ի ձեռքն առից գնա կենդանի»: Մակայն Հովհաննես-Սմբատ թագավորը զգուշացնում է վրացուն, թե «առյուծի ձագին մի արհամարհիր, մինչև որ տեսնես»: Վրաց իշխանն արժվի մնան սլացավ Աշոտի վրա՝ գոռալով. «Ո՞վ է Աշոտը, թող առաջ գա»: Աշոտը զայրացավ ինչպես ինձ և վրացին մինչ ուզում էր միզակով զարկել, Աշոտը

կայծակի արագությամբ հանեց պողովատիկ սուրը և այնպես հարվածեց սաղավարտին, որ վրացու երկաթապատ մարմինը պատռեց, մինչև ստիճքը երկուսի բաժանեց և «հանդերձ միջօրն յերկիր ընկեցոյր» (21):

6. ՎԱՍԱԿ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ, ԲԶՆՈ ԻՇԽԱՆ (1021 թ.)

Թագավորը Դելումաց (դելմիկների – Պ. Հ.) եկավ և ավերեց Նիզ գավառը: Հայոց սպարապետ Վասակն իր որդի Գրիգորի (22) հետ ելավ նրանց դեմ: Վասակը չէր կարող սպասել, որ մինչև զորքը հավաքվի: Նա հինգ հարյուր մարդով առաջ անցավ: Այլազգիների զորքից դուրս եկավ մի այսոյան՝ սև խափշիկ, որ կռվեր Յոթ գայլն, որ իբրև «սև ամպ որոտալով, բոց արձակելով իր գրահներից» Վասակին կանչեց մենամարտի: Վասակի ենթակաները սարսափած էին, քանզի «մնան մի մարդ դեռ երկրի վրա չէր ծնվել»: Վասակը հանգստացրեց նրանց և ասաց. «Ես դուրս կգամ նրա դեմ և նրան կտամ այն նույն պարզևը, ինչ Դավիթը տվեց Գողիաթին»: Խափշիկը զազանաբար վրա հասավ, որ գեղարդի վրա առնի Վասակին: Իսկ Վասակը փութաց և պողովատ թրով այնպես խփեց խափշիկի գլխին, որ նորա սաղավարտը երկուսի բաժանվեց, իսկ «մասունք մարմնոյ յերկիր անկանէին» (23):

7. ՀԱՍԱՆ ԵՎ ՃՆՃՂՈՒԿ (1042 թ.)

[Հասանը և Ճնճղուկը] Վասպուրականի Խաչիկ իշխանի որդիներն էին: [Նրանք] նոր էին վերադարձել Թրակիայից, ուր կռվել էին կայսրության թշնամիների դեմ: Իրենց բացակայության ժամանակ Խաչիկ իշխանը և նրա կրտսեր որդին՝ տասնհինգամյա պատանի Իշխանը, զոհ էին գնացել Սալմաստի մուսուլման ցեղերի հարձակումների ժամանակ:

Վրեժ լուծելու համար մի քուրդ են կաշառում և դրկում Սալմաստ՝ լուր տարածելու, թե Խաչիկ իշխանի կալվածքն անպաշտպան է, «զի՞ կայք պարապ»՝ ոչխարների բազում հոտեր անտերունջ թափառում են: Քուրդն այդպես էլ արեց: Այլազգիները 15 հազարով արշավեցին [Վասպուրական]: Հասան և Ճնճղուկ ունեին 5.000 զինվոր:

Որպես «խոցված զազամ» Հասանը հարձակվելով թշնամու բանակի վրա ձայն է տալիս. «Ո՞վ է, ո՞ր է այն մարդը, որ սպանեց հորս՝ Խաչիկին, թող առաջ գա»: Եվ ահա դուրս եկավ մի այլազգի սև մարդ և հզոր ձայնեց. «Ես եմ, որ սպանեցի առյուծ Խաչիկին և ահա նրա պատերազմական ձիւն, զգեստը, նշանակն ու թուրը ձեռքիս է»: Հասան տեսնելով հոր ինչքը սկսեց լալ և թուրը հանելով պատյանից, առյուծի պես սլացավ նորա վրա և

հարվածելով երկու կտոր արեց, գետին տապալեց և [հոր] ձին ու նշանակը խլեց:

Նման կերպով ձայն տվեց և Ճնճողուկը. «Ո՞վ է սպանել իմ մանուկ եղբորս՝ Իշխանին, թո՞ղ առայն դուրս գա, որ տեսնեմ նորան»: Դուրս եկավ մի քաջ պարսիկ և ասաց. «Ես եմ քո եղբայր Իշխանին սպանել, ահա նորա սալխակ ձին, վառ նշանակը և թուրը»: [Ճնճողուկը] կայծակի նման վրա հասավ, մի հարվածով սատակեցրեց նորան և առնելով [եղբոր] ձին և նշանակը դարձավ հետ:

Հայոց զորքերը խանդավառված հարձակվեցին թշնամու վրա, «դարձուցին ի փախուստ և կոտորեցին ի նոցանէ արս չորս հազար» (24):

8. ԱՐԿԵԻ ԱՄՐՈՑԻ ԻՇԽԱՆ ՀԱԲԵԼԻ ՀԱՐՊԻԿ, ԴԱՎԻԹ, ԼԵՎՈՆ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՐԴԻՆԵՐԸ (1052 թ.)

Քսու և նենգավոր մարդիկ գնացին [Կոստանդին] Մոնոմախ կայսրի մոտ և անբաստանեցին Չորրորդ Հայքի Պաղին գավառում բնակվող հայոց իշխաններին, թե նրանք «անհնազանդ կան հրամանաց քոց և կամին ապստամբ լինել ի քեզ» (25): Բյուզանդացիներն ավերեցին բովանդակ գավառը: Նրանք ցանկացան ձերբակալել նաև Արկնի կոչված մեծ ամրոցի տեր Հարել իշխանի չորս քաջ և հզոր որդիներին՝ Հարպիկին, Դավիթին, Լևոնին և Կոստանդինին: Եղբայրներից ավագը՝ Հարպիկը, նենգությամբ զոհ գնաց, մյուսները գերի տարվեցին մայրաքաղաք:

Կայսրը և բոլոր հույները ապշել էին տեսնելով նրանց ահեղ արտաքինը («սուկալի տեսիլ կերպարանացն»), քանզի իրենց հաղթանդամությամբ նրանք գերազանցում էին բոլոր հույներին («ահաւոր էին տեսեամբ և թիկամբքն հանդերձ բարձր էին քան զամենայն տունն Յունաց»): Կայսրը նրանց գեղեցիկ, հաղթանդամ արտաքինը նկատի ունենալով մարմնական ոչ մի պատժի չենթարկեց, այլ հրամայեց քաջ, հզոր և երևելի իշխաններ Դավիթին, Լևոնին և Կոստանդինին կղզի արտոբել (26):

9. ՄԱԴՈՒՆ ԱՐՇՐՈՒՆԻ (1256 թ.)

[Մանդուկյան] Մանգու Մեծ խանի կողմից Հայաստանի, Վրաստանի, Իրանի և Մերձավոր Արևելքի կառավարիչ Հուլավու խանի մոտ է գալիս «մուղալ ազգաւ» (= մոնղոլ) հույժ ահագին, երկայն հասակով, թիկնեղ, շլինքը «զերդ զգոմիշու», ձեռներն ամռոնի իբրև արջի, մի մարդ: Սա ամեն օր ուտում էր մի ոչխար: Նա Մանգու խանից զիր էր բերել և մի անգին կապա: Գրի մեջ ասված էր, թե իմ եղբոր Հուլավու խանի մոտ եթե զանվի մի բավքա

(= ըմբիշ), որ գետնի այս ըմբիշին, թո՞ղ նրան լինի կապան: Իսկ եթե այս բավքան հաղթե, թո՞ղ կապան նրան հազցնեն և մեծ դեսպանությամբ ու պատվով հետ ուղարկեն իր մոտ:

Հուլավուն կանչեց իր զորքերի բոլոր գլխավորներին և հարցրեց, թե զիտեմ ո՞րևէ մարդ թաթար, հայ կամ վրացի, որ կարողանա մենամարտել Մանգու խանի բավքայի հետ: Մակայն թաթարների մեջ այդպիսի մեկը չգտան, քանզի «ով տեսանէր զայրն զայն՝ ամենայն վախէին ահագին հասակէն և ի տեսոյ նորա»: Իսկ հայ և վրացի իշխաններն ասացին, որ միայն մի մարդ կա, որ կարող է ճար լինել, այդ Արծրունյաց Մադուն իշխանն է, բայց այստեղ չէ, «այլ կայ ի տուն իւր»: Մադունը «էր երկայն և վայելուչ հասակաւ, յոյժ ուժեղ ի մանկութենէ» (27) և մենամարտերի մեջ փորձառու ու կիրք:

Խանը մարդ դրկեց նորա հետևից: Լսելով հրամանը Մադունը խիստ տրտմեց, որովհետև երբեք չէր մենամարտել խանի առաջ, իսկ հաշվակիցը ահագին էր և ուժով: Մադունը նախ գնաց Գագ՝ «առ ամենահաս Սուրբ Մարգիսն» և ուխտ ու մատաղ արեց, ապա ճանապարհ ընկավ Հուլավուի մոտ: Երբ խանը տեսավ Մադունին, նորա կորովը և երկայն հասակը՝ հույժ ուրախացավ: Նա հրամայեց, որ երկու ըմբիշներն ինը օր միասին կենան, որ օրն ուտեն մի ոչխար և խմեն մի տիկ գինի:

Երբ սահմանված օրերն անցան, [խանը] հրամայեց բոլոր գլխավորներին ժողովել իր առջև և կանչելով երկու ըմբիշներին հրամայեց մենամարտել: Երեք ժամ տևեց մենամարտը՝ ցերեկվա ժամը 3-ից մինչև 6-ը, և ըմբիշները չէին կարողանում միմյանց հաղթել: Մակայն Մադունը ուժգին բախմամբ զգետնեց Մանգու Մեծ խանի ախոյանին և հույժ բարձրացավ Հուլավու խանի աչքին: Խանը յառիկ («խառլախ») գրեց «և թողուլ նմայ մինչև ի յինն զունահն» (28):

ՅՈՒՑՄՈՒՆՔ «ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻ» ԱՌՆՉՈՒԹՅԱՄԲ

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

26 հոկտեմբերի 1910 թվական

Սամկա Պետերբուրգի 12-րդ տեղամասի դատական քննիչը քրեական դատավարության օրենսգրքի 442-րդ հոդվածի պահպանմամբ հաջորդիվ իր աշխատասենյակում որպես վկա հարցաքննեց ներքոանվանյալին և որը նրդմամբ տվեց հետևյալ ցուցմունքները:

- Նիկողայոս Գևորգի Աղոնց, 37 տարեկան (1):**
- Սամկա-Պետերբուրգի համալսարանի պրիվատ-դոցենտ:**
- Բնակվում էմ Սամկա-Պետերբուրգում՝ Եկատերինյան ջրանցք, տուն 27, բնակարան 14:**
- Հայ Գրիգորյան հավատքի եմ:**
- Դատված չեմ եղել:**

Գործով հայտնում եմ հետևյալը՝ գրելով անձամբ:

1906 թ. հուլիսի 24-ին կայացավ Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ժխականների ժողով՝ Նախիջևան քաղաքում առաջիկայում կայանալիք թեմական ժողովին Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ներկայացուցչի ընտրության վերաբերյալ: Նախիջևանի ժողովը, որին մասնակցելու էին Ռուսաստանի Հայոց թեմի բոլոր եկեղեցիների ներկայացուցիչները, պետք է ընտրեին Էջմիածին՝ ռուսահայոց առաջին կենտրոնական համագումար (2) ուղարկելու համար պատգամավոր:

Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ժխականների ժողովի նախագահը ես էի՝ Նիկողայոս Աղոնց (3): Համապատասխան թեկնածուների առնչությամբ մտքերի որոշ փոխանակությունից հետո, ժողովը հանգեց Մինաս Բերբերյանի (4) թեկնածությանը՝ առաջնորդվելով բացառապես այն հանգամանքով, որ վերջինս բնակվում էր Նախիջևանում և պատվիրակի առաքումն ընդհանրապես ծախսեր չէր պահանջի: Ծխականները ցանկություն հայտնեցին, որ ներկայացուցչի ընտրությունն առաջին հերթին

ծախսեր չհարուցի, ուստի սկզբունքորեն որոշվեց [այս մեծագույն պատիվը] փոխանցել Նախիջևանում բնակվողներին, իհարկե եթե մեր ժխականների շարքում չգտնվեր այնպիսի մի անձ, որ ցանկություն կհայտներ Նախիջևան՝ ժողովի մեկնել իր հաշվին: [Մեր ժխականներից] Պողոս Չուբարյանը (5) հայտնեց, որ ամռանն ինքը հայրենիք է վերադառնալու՝ Նախիջևանի մերձակա գյուղերից մեկը (6): Նա համաձայնեց սատարել Ս. Պետերբուրգի ժխականներին և իբրև Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ներկայացուցիչ մասնակցել նախիջևանյան ընտրություններին: Այսպիսով, երկու թեկնածու նախանշվեց՝ Մինաս Բերբերյան և Պողոս Չուբարյանց: Ժողովը կանգ առավ առաջինի թեկնածության վրա՝ ի նկատի ունենալով այն, որ նա համարվում էր «Նոր Դար»-ական և երկար տարիներ աշխատակցել էր Թիֆլիսում հրատարակվող «Նոր Դարին» (7) (ի մասնավորի այս պարբերականը Հայ եկեղեցու հոգևոր շահերի պաշտպանի համարում ուներ), ուստի նա՝ Բերբերյանը, առավել քաջատեղյակ էր Հայ եկեղեցու և նրա իրավասության ներքո գտնվող դպրոցների առօրյա կարիքներին, հենց որոնց կարգավորման համար էլ գումարվում էր Էջմիածնում հրավիրված Ռուսահայոց առաջին կենտրոնական համագումարը: Ճիշտ է, Ս. Պետերբուրգի ժողովին ներկա գտնվող Մինաս Բերբերյանի եղբայրը՝ Նիկողայոս Բերբերյանը, ժողովականներին զգուշացրեց, որ հմարավոր է, որ եղբորը չհաջողվի Նախիջևան մեկնել, բայց քանի որ դրան զուգահեռ կարծիքներ էին հնչում, թե ինչ որ մեկը տեսել և լսել է նրանից, որ ինքը պատրաստվում է Նախիջևան մեկնել, ուստի ժողովն ընտրեց Մինաս Բերբերյանին: Միևնույն ժամանակ Ս. Պետերբուրգի համայնքի մի քանի անդամներ առաջարկեցին ընտրել ևս մեկ ներկայացուցչական թեկնածու այն պարագային, եթե Բերբերյանն իսկապես չկարողանար ներկա գտնվել Նախիջևանի խորհրդակցությանը: Իբրև թեկնածու ընտրվեց Պողոս Չուբարյանը: Այնպես պատահեց, որ Բերբերյանը իրոք չէր կարող մեկնել Նախիջևան. այդ մասին նա գրեց ինձ և ցավ հայտնեց, որ զրկված է Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի՝ իրեն տրված պարտականությունը կատարելու հմարավորությունից: Միևնույն ժամանակ Չուբարյանցն արդեն Նախիջևանում էր և, հավանաբար հասկանալով, որ Բերբերյանն այլևս Նախիջևան չի ժամանի, խնդրում է տեղի եկեղեցական պատասխանատուներին իրեն ընդունել իբրև Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների ներկայացուցիչ: Նախիջևանից Չուբարյանի վերաբերյալ հեռագրական հարցում եղավ: Այնուհետև, թե ինչ եղավ Նախիջևանում և ինչ կատարվեց համաժողովում՝ ինձ հայտնի չէ: Այն ժամանակ ես ինչ-որ քան կարողացել եմ թերթերում, բայց հիմա նույնիսկ չեմ

էլ հիշում, թե ինչ էր պատահել: Ինչ վերաբերում է մեր ժողովի ընթացքում Չուբարյանցի և Դ. Չավրիկի (8) միջև տեղի ունեցած վիճարանությանը՝ ղեաքերն այսպես են ընթացել:

Ժողովականներից Դ. Չավրիկը առաջադրված երկու թեկնածուներից արտահայտվեց հոգուտ Բերբերյանի, հատկապես նկատի ունենալով նրա վերոբերյալ բնութագիրը: [Նա նաև նշեց], որ հոգևոր անձին, որպիսին է Չուբարյանցը (ըստ աստիճանի սարկավագ), հարմար չի լինի ներկա գտնվել այնպիսի մի համաժողովի [Էջմիածնի], որ պետք է զբաղվի ընդհանրապես հոգևոր դասի գործունեության քննությանը և քննադատությանը (9), և, քնակամարաբ, իբրև սարկավագ առանց սեփական արժանապատվությունը վնասելու չէր կարող անկողմնակալ լինել նման գործերում: Չուբարյանցը ոչ միայն առարկում էր, այլ նաև չէր համաձայնում Չավրիկի և ժողովի մյուս մասնակիցների հետ այն հարցում, որ Բերբերյանի թեկնածությունն առավել հարմար է, և որ ինքը հիանալի է ճանաչում Բերբերյանին որպես իր նախկին ուսուցչի և անգամ հրաժարվում է հոգուտ նրա հանել իր թեկնածությունը:

Կուսակցական սպառնալիքների մասին մեր ժողովի ժամանակ խոսք չի եղել և չէր էլ կարող լինել, քանի որ նախագահն ընտրված էր հենց այն քանի համար, որ քննարկումները դուրս չգային ժողովի նախանշված նպատակների շրջանակից: Բացի այդ, ներկաներից ոչ ոք չէր կարծում, թե հավաքին մասնակցում էին կուսակցական անձինք. դա մի ժամանակ էր, երբ յուրաքանչյուր ոք հանդես էր գալիս իբրև այս կամ այն կուսակցության համախոհ կամ առավել ևս առաջնորդ: Պարծենկոտ խոսեկառնով հատկապես աչքի էր ընկնում Չուբարյանցը, որ ներկայանում էր ոչ թե իբրև կուսակցության անդամ, այլ կուսակցական գործերի զիտակ: Կատակով տրված հարցին ի պատասխան, թե [Դաշնակցություն] կուսակցությունն ինչպե՞ս կարող է նման մարդու ընդունել իր շարքերը, նա խոստովանեց, որ իրականում ինքը ոչ մի կազմակերպության չի անդամակցում և չի էլ կարող համաձայն իր հոգևոր կոչումի, իսկ մարդիկ նրան վստահում էին իբրև հոգևորականի (10): Նրա ասածներից շատ բան համապատասխանում էր իրականությանը: Նման խոսակցությունները տեղի են ունեցել ժողովից հետո՝ եկեղեցու բակում, դպրոցական հանձնախմբում: Կրկնում են, ժողովի ժամանակ կուսակցական խոսակցություններ չեն եղել, չեն եղել նաև կուսակցական անձինք. հարցը զուտ եկեղեցական էր, և ներկա էին մարդիկ, որ հետաքրքրված էին եկեղեցական գործերով. 21-25 հոգուց ոչ ավել: Ոչ ոք գործին լուրջ նշանակություն չէր տալիս, և բոլորն էլ շտապում էին ավարտել և հեռանալ:

Ժողովն անգամ պատկերացում չունեի այն մասին, թե ում կընտրեն պատգամավոր Նախիջևան գնալու համար: Կարծում էին, թե որոշվում է Նախիջևանի եկեղեցիների ներկայացուցիչների ձայների [հարցը] և այլ քաղաքներից (այդ թվում և Ս. Պետերբուրգից) եկած ներկայացուցիչներն ազդեցություն չեն կարող գործել: Այդ իսկ պատճառով որևէ մանդատ չի տրվել ներկայացուցիչներին: Եվ ես հավաքի ժամանակ ոչ մի արտոնություն չեմ տվել Չուբարյանցին՝ որպես պատգամավոր Էջմիածնի համագումարի ընթացքում արտահայտվելու այս կամ այն պատվիրակի օգտին: Իսկ թե ինչու է Չուբարյանցը ընտրվել, ինձ բացարձակապես հայտնի չէ:

Նիկոլայ Գևորգի Ադոնց
Իսկական է առկա ստորագրություններով

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ. - Հ[<այաստանը>, այսուհետև՝ Հ.] մինչ հայերը: Չբաղեցնելով Եփրատի և Տիգրիսի վերին հոսանքները՝ իր դիրքի շնորհիվ Հ. հնուց ի վեր գտնվում էր Հին Արևելքի մշակութային ոլորտում: Ք. ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբին առաջին անգամ ոտք դնելով Հ. տարածքը ասորեստանցի թագավորներն այնտեղ հանդիպեցին մանր տոհմային կազմավորումների մի ընդարձակ ցանցի: Երկրի լեռնային բնույթը նպաստում էր մասնատված խմբերի՝ դաշտավայրերում ներամիտի տոհմային կյանք վարելու հանգամանքին: Արձանագրությունները պահպանել են անվանումները բազմաթիվ շրջանների և դրանց մանր կառավարիչների, որ տարբեր աստիճանի ենթակայության և գերակայության հարաբերությունների մեջ էին: Ըստ ամենայնի, եթե ոչ տոհմային, ապա աշխարհագրական հանգամանքները նրանց բաժանում էին մի քանի նշանակալի խմբերի: Ասորեստանին մերձակա շրջանը՝ Տիգրիսի և Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Ուրմիա, կրում էր Նաիրի ընդհանուր անունը: Ավելի հյուսիս՝ վերին լեռնային գոտում, Արածանիի մոտ, Ուրարտու երկիրն էր, ավելի հեռու՝ Արևմտյան Եփրատի ուղղությամբ Դայանի, իսկ նրա հարևանությամբ՝ Սուխմի երկրներն էին: Ասորեստանցիների արշավանքի պահին այս բոլոր ցեղերը միավորված էին Նաիրիի գլխավորությամբ. նրանց հետ առաջինն առնչված ասորեստանցի թագավորները տեղացիներից անվանում էին Նաիրիի ժողովուրդներ և 23-60 մանր թագավոր կամ ցեղապետ են հաշվում նրանց մեջ: Նաիրին գլխավորում էր Սարդուրի I արքան՝ Լուսիպրիսի որդին: Նաիրիի գերակայությունը շարունակվում է մինչ Ասսուրնասիրապալի ժամանակները (885-860 մ. Ջ.): Նրա որդի Սալմանասար II-ի օրոք (860-826) գերագույն իշխանությունը Նաիրիից անցնում է Ուրարտուին. իբրև թագավոր հանդես է գալիս Արամեն՝ Արգաշկու մայրաքաղաքում (= հավանական է հայ Արծր): Սալմանասար II-ի հաջորդները պատերազմում էին Սարդուր II-ի և նրա որդի Իսպումիսի հետ: Իսպումիսի որդի Մենուան հաստատվեց Վանում: Նրա ժամանակակիցն էր ասորվոց

Ադադնիրարի IV արքան (812-783): Մենուան վերջինիս հետ փոփոխական հաջողությամբ կատաղի կռիվներ էր մղում: Մենուայի որդին՝ Արգիշտի I-ը (մոտ 778-750), Ասորեստանի հետ պայքարում հաղթանակ տարավ և աշխարհի հսկարտ տիրակալ երկրին իջեցրեց հասարակ վասալի աստիճանի: Խաղերի կամ Ուրարտու պետության սահմաններն արևմուտքում ընդլայնվեցին մինչև Կիլիկիա: Արգիշտիին է պատկանում Վանի մեծ՝ 400-տոռյա արձանագրությունը: Արգիշտի I-ի հիմնադրած տերությունը իր դիրքերը կորցրեց Ռուսա I-ի օրոք, որ Սարգոն II-ից (722-708) պարտություն կրելով՝ 714 թ. հուսահատությամբ անձնասպանություն գործեց: Ուրարտական պետության քաղաքական կյանքը՝ հանուն համաշխարհային տիրապետության անդադար մղվող պայքար էր Ասորեստանի հետ, մինչև VII-VI դարերի սահմանագծին՝ կիմմերական արշավանքների ժամանակ երկու հակառակորդները դուրս մղվեցին պատմության թառեղարմից (տե՛ս հոդվածի վերջում հիշատակված աշխատությունները՝ (C. F. Lehmann-Haupt, ցանկ՝ М. Никольский, Материалы по Археологии Кавказа, հատ. V, «Клинообразные надписи Закавказья», М., 1896): Նաիրիի և Ուրարտուի բնակչության էթնիկ կազմն ու ծագումը տակավին հանելուկ է: Ուրարտուն իբրև եզրաքառ հիշատակվում է լոկ ասորեստանյան արձանագրություններում. նույն երկիրը Վանի արձանագրություններում կոչվում է Բիայնա կամ գլխավոր Խաղ աստվածության անվամբ Խաղերի երկիր, իսկ ժողովուրդը՝ խաղիցի՝ այսինքն՝ խաղյան: Ուրարտուն հայտնի է Հերոդոտոսին որպես մեկը Հ. ազգություններից. Ուրարտուն հայտնի է Հերոդոտոսին որպես մեկը Հ. ազգություններից ղասականներին լավ հայտնի Հ. ժողովուրդ են: Նրանց շատավիղները ցայժմ ապրում են Բայբուրդի շրջակայքում, հին հայ հեղինակների խոսքով՝ Խաղտիքում: Ուսումնասիրողների կարծիքով Հ. առաջին բնակիչներն այսպես կոչված խեթական ռասայից էին (տե՛ս Խեթեր): Եգիպտական հնագույն հուշարձանները վկայում են, որ Ք. ծ. ա. XVI-XII դարերում Առաջավոր Ասիայում ծաղկում էր խաթթի ժողովրդի հիմնած բավական զորեղ պետությունը: Ամբողջ Փոքր Ասիայով սփռված արձանագրություններն ու քանդակագարդ պատկերները խեթական մշակույթի բարձր զարգացման և տարածվածության ապացույցն են: Խեթական ծագման վաղ պետությունների թվին է դասվում նաև Միտաննին, որ Եփրատի [հովտում էր] Հ. անմիջական հարևանությամբ: Ասորեստանցիները Միտաննին Նաիրյան են կոչել, որ նշանակել է Գետերի երկիր: Հետազոտողներն այս անվանմանը մոտ են համարում հարավ-հայկական հողերի՝ Նաիրի անվանումը, և հիմնվելով հոգևոր պաշտամունքի և որոշ հատուկ

անունների նույնության վրա, հանգում են Նաիրիի, Միտաննիի ու Երանց միջոցով խեթերի ազգակցության մասին տեսակետին: Հենց Միտաննի պետության անկումը, որ Սալմանասար II-ի օրոք էր, հանրակրթում է Նաիրիի վերելքի հետ. ըստ երևույթին գլխավոր դերակատարությունն անցավ խալդյան ցեղերի մերձավոր ազգականներին՝ Նաիրի, իսկ հետո մակ Ուրարտու երկրներին: Նույն ժամանակ Միտաննիի հարևան Կապադովկիայի խեթական հողերն անցնում են հյուսիսից ներխուժած մուսսերի և Երանց ազգակից ցեղերի տիրապետության ներքո: Այդ բոլոր ցեղերն ի՞նչ կապ ունեն խեթերի հետ և էթնիկ առումով վերջիններս իրենցից ի՞նչ են ներկայացնում: Այս հարցի լուծումը կապված է մեկ այլ՝ առավել ընդհանրական խնդրի հետ, որ դեռ չի հատել կարծիքների և տեսակետների սահմանը. փոքրասիական տարածքների բնակեցվածությունը մինչ արիաեվրոպացիների ներխուժումը: Առավել հավանականը խեթական տեսությունն է, համաձայն որի հնարավոր է համարվում սեմական և արիաեվրոպական ռասաների հետ մեկտեղ մակ խեթական ժողովրդի մեծ ընտանիքի գոյությունը: Նրանց բողած գոյությունները դեռ չի հաջողվում վերծանել, սակայն մյուսներ կան, որ ապացուցում են Երանց մշակույթի յուրօրինակությունն ու մեծ տարածումը: Գիտնականները հակված են խեթական ընտանիքի անդամների թվին դասելու մակ Հ. վաղմջական բնակիչներին: Նրանց ազգակցությունն այնքան անվիճելի է, որ Ֆ. Հոմմելն առաջարկում է բնիկ ռասան անվանել խեթական ալարոդյան («*Geographie und Geschichte des Alten Orients*», 1904, Մյունխեն): Ավելի զգուշավոր գիտնականները Հ. մախարնիկներին և մուտակա հարևաններին՝ իրերներին, կոլխերին, մոսխերին, թիրարներին (թուրալներ), տառխ կամ տայկներին (ասորեստանցիների՝ հայանի), ծաներին ընդգրկում են միևնույն խմբում չլուծելով Երանց և խեթերի ազգակցության հարցը (Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I., 2-րդ հրատ., 1909): Այս տեսակետն ընդառաջ է գնում հարեթական տեսությանը, որ նույնպես ազգակցության մերձավոր կապերով է համակցում հիշյալ ցեղերին: Տեսության հեղինակ ակադեմիկոս Ն. Մառի կարծիքը հիմնված է ժամանակակից կենդանի լեզուների՝ վրացերենի, մենգրեղերենի, լազերենի, սվաներենի ինչպես և հայերենի ոչ-արիական տարրերի համեմատական վերլուծության վրա: Խեթական աշխարհին մերձ գտնվող այս կոլխյան խմբի լեզուների մասնությունը սեմական լեզուներին աչքի չի ընկնում. այն բաբնված է հնչյունական յուրօրինակ փոփոխությունների շերտի ներքո, որոնք ոչ միայն բաժանում են նշյալ լեզուները սեմականներից, այլև տարանջատում են դրանք միմյանցից: Կոլխյան լեզուների նոր սկզբած հետազոտության միջոցով ձեռք բերված արդյունքները կարող են կամուրջ

հանդիսանալ իրենց մախալեզվի և այլ՝ այժմ մեռած ճյուղերի միջև, որոնք ծաղկել են մախաարիական հնադարում, իսկ սա, իր հերթին, հնարավոր է, մեզ կշնորհի Հ. մեկ սփռված ուրարտական արձանագրությունների լեզվի բացահայտման բանալին: Ուրարտական և խեթական էթնիկ ծագումնաբանական հարցերի լուծումն ապագայի խնդիր է. այն կարևոր նշանակություն ունի Հայոց պատմության համար, ազգի, որ ժառանգել է Երանց մշակույթով պարարտացված հողը՝ իր մեջ ներառելով Երանց բնկորները: Այդ իսկ պատճառով Ուրարտուն Հայոց պատմության մախապատրաստական գլուխն է, ներածությունը:

II. Հայոց ծագումը.- Ուրարտական և խեթական պետությունները կործանվեցին կիմմերների արշավանքի արդյունքում, որ ուղեկցվում էր Ջ. ժ. ա. VIII-VII դդ. ազգերի մեծ տեղաշարժով: Կիմմերներ են կոչվում արիաեվրոպական ցեղերը, որ բնակվում էին հարավ-ռուսական տափաստաններում Վոլգայից մինչև Դնեպր: VIII դարում Արևելքից իրենց հակազդող սկյութների կամ սակերի ճնշման ներքո կիմմերները շարժվեցին դեպի Արևմուտք՝ դեպի Դանուբ, մտան Թրակիա և իրենց հետ վերցնելով թրակիական ցեղերը (այդ թվում փոյուզիացիներին և հայերին)՝ ուղղվեցին դեպի Փոքր Ասիա և հասան Ալիս գետի ակունքներին: Սկյութների կողմից հետապնդվող կիմմերների մյուս մասը Կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով շարժվեց դեպի հարավ՝ ուրարտական տիրույթները, սակայն 720 թվին կանգնեցվեց և ետ շարժվեց ասորվոց Սարգոն II թագավորի կողմից: Դատելով ըստ նրա, որ հայերը հարևան Կապադովկիան կիմմերական էին կոչում՝ Գամիրք, պետք է կարծել, որ կիմմերները հաստատվել են մակ այնտեղ: Կապադովկիայից Երանց հանկարծակի հարձակումներով անհանգստացնում էին հարևան երկրները՝ Լիդիան, Ուրարտուն և նույնիսկ Ասորեստանը: Նման հարձակումներից մեկի ժամանակ՝ 675 թ. Երանց պարտության մատնեց ուրարտական Ռուսա II թագավորը: Սկյութները կիմմերների հետքերով անցան Կովկասյան լեռները և հեղեղեցին Ուրարտուն և Լիդիան: Իրենց թագավոր Մադեսի օրոք քիչ էր մնում, որ Երանց իրադրության տերը դառնային՝ ջախջախելով Լիդիան, Ասորիքը և կիմմերներին: Մակայն շուտով մեղացվոց առաջնորդ Կիաքսարը սանձեց Երանց՝ խնջույքի ժամանակ սպանելով Մադեսին: Միաժամանակ մակ լիդիացիները ընկճեցին կիմմերների ուժերը: Դեռ առ դեռ մնացին Լիդիան և Մեդիան: 585 թ. Ալիս գետի ճակատամարտը հարցը լուծեց հօգուտ Մեդիայի: Այս շրջանում մահացավ ուրարտական վերջին արքան՝ Ռուսա III-ը: Եվ քանի որ Լիդիայի և Մեդիայի 585 թ. պայմանագրով սահման էր ճանաչվում Ալիս գետը, ուստի ուրարտական տարածքները մտան

Մարական պետության կազմի մեջ: Հերոդոտոսը հայերին համարում է Փռյուզիայից արտագաղթած, սա հաստատվում է Եվդոքսիոսի խոսքով, որ «հայերը ծագմամբ Փռյուզիացի են և լեզվով խիստ մնան են նրանց»: Այս վկայություններից ելնելով՝ գիտնականներն ընդունում են, որ հայերը պատկանում են փռյուզիական ցեղերին, և նրանք սկզբնապես բնակվել են Թրակիայում: Համարվում է, որ կիմմերական շարժման արևելքի հոսքով նրանք եկել են Փոքր Ասիա, իսկ հետո, անջատվելով իրենց փռյուզիացի ազգակիցներից, առաջ են ընթացել՝ հաստատվելով Ալիս գետի վերին հոսանքների մերձակայքում՝ Եփրատի աջ ափին: Բութանիայի և Պափլագոնիայի գլխավոր լեռնաշղթաները (Օրմււնոս օրոս, Ptol. V., 1, 10) և Մինոպի մավահանգիստը՝ Ἀρμένη նշում են այն ճանապարհը, որով անցել են հայերը: Ստրաբոնի երկում պահպանված ավանդությունը, համաձայն որի հայերը ծագում են Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից, բացատրելի է նրանով, որ հայերի մի մասը Թրակիայից մղվեց Թեսալիա: Դասական հեղինակների հիշատակություններն արդարացվում են հայերենի քննութամբ, որ իր հիմքով արիանկրոպական է: Փռյուզիացի-հայերը զբաղեցրին այն տարածքները, որ հետագայում կոչվեցին Փոքր Հայք, և Մեծ Հայկական սարահարթի մատույցներում Սկիզեսի (այժմ՝ Կարաբելդաղ) լեռներում, նրանք թագավորություն հիմնեցին. տեղի բնակչությանը նրանք կամ դուրս մղեցին դեպի Սև ծով և կամ իրենց ենթարկեցին: Այստեղից նրանք զավթողական հարձակումներ էին կազմակերպում Ուրարտու պետության վրա: Հայերի [հաջող] հարձակումներին զգալի չափով մպաստում էին Մարաստանի արքա Կիաքսարի հաղթանակները, Կիաքսարի, որ ուժասպառ էր արել Ուրարտուն և հասել մինչև Ալիս: Կարճ ժամանակում հայերին հաջողվեց տիրանալ ուրարտական թագավորների ժառանգությանը և տիրել այն հողերին, որ այդ ժամանակներից սկսեցին անվանել Հ.: Առաջին անգամ 521 թ. Դարեհի արձանագրության մեջ հանդիպում է Արմինա երկրանունը, իսկ նրա դիմաց բարեկոյնյան թարգմանության մեջ Ուրարտու (= ասոր. Ուրաշտու) է՝ իբրև Հ. համարժեք արտահայտություն: Հայերն առաջին արիանկրոպացիները չէին ուրարտական տարածքում: Միտաննիի արքայական տոհմը ևս ուներ արիանկրոպական ծագում. խոսում են անգամ ուրարտական արքաների մահաժամի ծագման մասին: Երկրում առկա արիանկրոպական տարրերը պետք է դրական դերակատարություն ունենային հայերի՝ Ուրարտուն գրավելու ժամանակ և հանդես գալին իբրև շաղախ՝ պարտավածների և հաղթածների ձուլման գործում: Բնիկների մի մասը, որ չենթարկվեց հաղթողներին, պատսպարվեց անմատչելի լեռներում և երկար ժամանակ

հանկարծահաս գրոհներով անհանգստություն էր պատճառում հարթավայրերի հայ բնակչությանը: Նրանց մնացորդները գոյատևեցին հյուսիսում՝ Ղոբոխի վերին հոսանքներում, այն տարածքում, որ իրենց անվամբ Խալդիկա էր կոչվում, ինչպես և հարավում՝ Տիգրիսի արևելյան և արևմտյան վտակների խառնման վայրում՝ Խալդի (ներկայումս՝ Խալդի-դաղ) լեռներում: Երկու էթնիկ տարրերի խառնումով ձևավորվեց հայ ազգի հյուսեն, որ գնալով ընդլայնվեց շրջակա երկրներից ներհոսող էթնիկ երակներով: Երկտարր միջուկի հետ է կապվում հայերի երկակի անվանումը՝ իսկ իրենց միջավայրում և armeni-us (arminiya Դարեհի արձանագրության մեջ) հարևանների կողմից: Սրա համեմատ մահ հին հայկական ավանդությունները, որ պահպանվել են Մովսես Խորենացու երկասիրությունում, հայոց երկու անվանադիր, երկու մահապետ են հիշում Haik և Armen-ak: Արմենակը Հայկի որդին է, ասես պատմական հաջորդականությանը համապատասխան, երբ հայերը հայտնվեցին իրենց տեղում: Չնայած անվանադրի հարցը դեռևս վիճելի է: Նույն այդ ավանդություններում հայկական պետության փաստացի հիմնադիր է համարվում Արամը, որ Ուրարտուի համանուն արքայի հետ միևնույն անձն է: Եթե ոչ Ուրարտուի հիմնադիր, ապա զոնե առաջին արքաներից մեկի՝ Արամեի հիշատակի կենսունակությունը խոսում է ուրարտական տարրերի հայոց ազգում վերածնվելու մասին: Հայկյանների՝ հայոց մահապետի առաջին սերունդների տարածման շրջանը, որ սահմանագծում է Մովսես Խորենացին, համընկնում է Ուրարտուի սահմաններին. պատմագրի նշած կենտրոնները՝ Վանը, Արմավիրը, Արարատի ստորոտը, Սևանի ափերը, Մանազկերտը, Արծկեն ցնցող ճշգրտությամբ համընկնում են ուրարտական սեպագրերի տեղադրությանը, այսինքն՝ ուրարտական մշակույթի գլխավոր կենտրոններին: Իբրև ուրարտական ազդեցության վառ ապացույց կարող է ծառայել այն, որ խեթա-ուրարտական աշխարհի գլխավոր աստված Տարկուն անգամ քրիստոնեության շրջանում հայոց մեջ դեռևս գոյատևում էր, ըստ ամենայնի, ահեղի ուժի տեր Տորքի կերպարով: Ուրարտական ավանդությունների միահյուսումը հայկականի հետ հիմնված է երկու ժողովուրդների իրական ազգակցական աղերսակցության վրա: Պատմության քատերաքննում հայ ազգությունը ձևավորվել է պարսիկների երևան գալու հետ միաժամանակ՝ Զ. ա. VI դարի սկզբներին: Այդ ժամանակից ի վեր Հ. պատմությունը տեղավորվում է Արևելքի պատմության ընդհանուր շրջանակում:

III. Տիգրանյան շրջան.- Կյուրոս Մեծի (558-530) օրոք երկու հայ արքայազն է հիշատակվում՝ Տիգրան և Սաբարիս: Պարսից բարձրացումը նշանավորեց առաջատար դերի անցումը սեմականներից արիացիներին: Իբրև

արհացիների մի ճյուղ՝ հայերն անմաս չէին ռասայական հաղթանակին: Վերոհիշյալ թագածառնագների հայրը Կիսրասարի դաշնակիցն էր, իսկ Տիգրանը Կյուրոսի համակրանքն էր վայելում: Նա եղբոր հետ մեկտեղ մասնակցել է Բաբելոնի պաշարմանն ու առմանը՝ 539 թվականին: Այս մասին է վկայում Երեմիա մարգարեն (ՄԱ, 27)՝ Բաբելոն վրա կոչելով Արարատյան թագավորությունները: Կյուրոսի դաշնակից Տիգրանի մասին տեղյակ են նաև Մովսես Խորենացու գրառած հայկական ավանդությունները: Կյուրոսի մահվամբ Պարսկաստանում սկիզբ առած խառնակություններին, ամենայն հավանականությամբ, ներքաշված են եղել նաև հայերը: Դարեհ I-ի ժամանակ (522-484) պարսկական զորքերը գործում են Հ. «ապստամբ հայերի դեմ, որ չէին կամենում ճանաչել Դարեհին»: Հայերը հերոսական պայքար էին մղում և հարձակողական մարտերով հասան մինչև Ասորիք: Հինգ կատաղի ճակատամարտից հետո միայն Դարեհին հաջողվեց խաղաղեցնել հայերին: Բաբելոնի արքայական գահին միաված իր արի նկրտումների համար անհաջողություն կրեց հայազգի Արախան և իր կյանքով վճարեց (F. Weissbach und W. Bang, Die Altpersischen Keilinschriften, Լայպցիգ, 1893): Պարտություն կրած Հ. անցավ Պարսկաստանից կախում ունեցող երկրների շարքը: Այստեղ իբրև արքայի տեղապահ կարգվում էր սատրապը: 401 թ. երկու սատրապ է հիշատակվում մեկը մատում էր Արևելյան Հ., մյուսը՝ Արևմտյան: Հայոց կախվածությունն արտահայտվում էր ռազմուժի տրամադրմամբ (20 հազար հետևակ և 4 հազար այրուժի) և հարկ վճարելու հանգամանքով. հայերը բակտրիացվոց հետ մեկտեղ տարեկան 400 տաղանդ արծաթ էին վճարում: Բացի այս, ըստ Մտրաբոնի, հայերը տարեկան 20 հազար մծույգ էին ուղարկում Պարսկաստան: Երկրի ներքին իրավիճակի մասին կարելի է դատել հայկական գյուղի քսենոփոնյան նկարագրությունից՝ տեղի նահապետական դրվածքով և բավականին զարգացած գյուղատնտեսական մշակույթով: Մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ի հայտ գալն այլևս ոչինչ հայտնի չէ. մենք անզամ չգիտենք, թե արդյոք Հ. վերացվեց արքայական իշխանությունը: Նկատի ունենալով, որ սատրապի իրավասությունները չէին ընդգրկում երկրում ընթացող կյանքի բոլոր կողմերը, շատ հավանական է, որ սատրապներին զուգահեռ կային նաև Տիգրան [Երվանդյանի] շառավիղներից տեղական կառավարիչներ՝ իբրև ներքին կառավարող համակարգ: Հայտնի է Արտավազդ (իմա՝ Արդաատես - Պ. Հ.) արքան, որն իր իշխանությունը պաշտպանում էր Ալեքսանդրի գորավար Պերդիկկասից. հիշատակություն կա նաև Փոքր Հ. արքայի մասին: Նրա վերջին արքաներից էր Անտիոքոս Մեծի զարմիկ Միհրդատը: Արքաներ գահակալել են նաև Շոփքում.

Անտիոքոս Մեծի օրերում հիշատակվում են Արշանը (մոտ 240 թ.) և Քսերքսեսը: Պարսկական ազդեցությունը տարածվեց և ամրացավ ենթակա երկրներում. բոլոր ժողովուրդներն ընդունում էին պարսից բարքերն ու ավանդույթները և անշեղորեն ընթանում լիակատար պարսկականացման ճանապարհով: Արեմենյան մենիշխանության անկումից հետո հեյլենականության ալիքն անցավ ամբողջ Արևելքով՝ կենդանացնելով նվաճված ժողովուրդների ոգին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժառանգությունը բաժանելիս արևելյան տարածքները՝ Պարսկաստանը Հ. և Միջագետքով, բաժին ընկավ Մելկոսին: Մեծ սատրապությունների բաժանումը մանր միավորների (մինչև 72) ճակատագրական եղավ Մելկյանների կայսրության համար: Մելկոսի այս բարեփոխումը, որ նպատակ ուներ թուլացնել սատրապների հզորությունը և կանխել նրանց տրոհումը կայսրությունից, վարչական բաժանումները վերածեց էթնիկ-խմբային բաժանումների և հակառակ ազդեցությունն ունեցավ: Սկսվեցին ենթակա ժողովուրդների ապստամբություններ և Մելկյանների ողջ ներուժը ծախսվեց դրանց ճնշման համար: Առաջինը անջատվեց Պարթևստանը (մոտ 250 թ.): Մագնեսիայի ճակատամարտը (189), որում հռոմեացիները պարտության մատնեցին Անտիոքոսին, վերջնական հարված հասցրեց Մելկյանների համաշխարհային տիրապետությանը: Դասական հեղինակներն այդ ժամանակաշրջանի հետ են կապում նաև Հ. վերածնունդը: Նրանց պատմության համաձայն Անտիոքոսի երկու ստրատեգոսները՝ Արտաշեսն ու Չարենը, իրենց անկախ հռչակեցին. առաջինը Արաքսի հովտում, երկրորդը՝ Շոփքում: Վերածնունդն սկսվեց Նաիրիի (Մոֆենե) և Ուրարտուի պատմական տարածքներում, որոնք ինքնուրույն միավորներ էին նաև Արեմենյանների օրոք և կոչվում էին Արևմտյան և Արևելյան սատրապություններ (ավելի ճիշտ՝ Հարավային և Հյուսիսային): Չարենը Մոֆենեի վերոհիշյալ արքաների՝ Արշանի և Քսերքսեսի ժառանգն էր, իսկ Արտաշեսը, դատելով իր տոհմում սիրված Տիգրան անվամբ, ծագում էր Տիգրանյաններից: Ի տարբերություն Արեմենյանների շրջանի Տիգրանյանների՝ Արտաշեսյան հարստությունը կարող է կոչվել Նոր Տիգրանյանների հարստություն: Արտաքսիան ընդլայնեց Հ. սահմանները՝ գրավելով հարևան տարածքները: Տարացել բնակչությունը վերածվեց մեկ միացյալ ազգության, որ խոսում էր մեկ՝ բոլորին հասկանալի լեզվով (Strab., XI, 528): Տիգրան Մեծն (94-56 Ջ. ծ. ա.) ավարտին հասցրեց իր պապ Արտաշեսի ձեռնարկած գործը՝ միավորեց երկիրը, լուծարեց Շոփքի թագավորությունը և հայացքը հանեց դեպի հարևան հողերը: Նրան ժամանակակից էին երկու Միհրդատները՝ Պոնտացվոց արքան (123-63) և Պարթևաց թագավորը (124-

87): Առաջինը ձգտում էր Փոքր Ասիայում ստեղծել հզոր պետություն և կասեցնել հռոմեացիների առաջխաղացումը դեպի Արևելք: Երկրորդն իր պետության սահմանները հասցրել էր մինչև Եփրատ: Սահմանակից Կասպադովկիան իր ձեռքն առնելու առաջին իսկ փորձի ժամանակ Տիգրանը հանդիպեց Պոնտացվոց արքա Միհրդատին: Վերջինս, նկատի ունենալով Հռոմի դեմ ուղղված իր հեռագնա ծրագրերը, բարեկամական դաշինք առաջարկեց Տիգրանին և նրան կնության տվեց իր դուստր Կլեոպատրային: Դաշնակից բանակների ապագա տարածքային զավթումները պետք է անցնեին Միհրդատին, իսկ ռազմավարը՝ Տիգրանին: Հայոց աջակցությամբ Միհրդատն սկսեց իշխել Կասպադովկիայում և հռոմեական հարակից տարածքներում, սակայն հանդիպեց հռոմեացիների դիմադրությանը: Հռոմեական լեգեոններն առաջին անգամ հաղթարշավով հասան մինչև Եփրատ: Երկու տերություն՝ Հռոմն ու Պարթևստանը, որոնցից առաջինին սպառնում էր Միհրդատը, երկրորդին՝ Տիգրանը, միմյանց հետ դաշն կնքեցին (92 թ.): Սակայն շուտով Հռոմում և Պարթևստանում սկիզբ առած խառնակությունները ժամանակավորապես ազատ գործելու հնարավորություն ընձեռեցին Պոնտական և Հայոց թագավորներին: Տիգրանն ստիպեց պարթևներին ետ վերադարձնել այն «Յոթամասուն հովիտները», որ գահ բարձրանալիս ստիպված զիջել էր նրանց: Մարաստանի կողմից Տիգրանի տիրույթների սահմանը տեղափոխվեց մինչև Էկրատան: Հարավում հայերին անցան Կորդվաց աշխարհը, Ադիաբենեն, Օսրոնեն և Կոմմագենեն: Տիգրանի զորքերը՝ զրավեցին Միրիան, Փյունիկիան, Կիլիկիան և սպառնում էին Պաղեստինին ու Եգիպտոսին: Մելկյան գահի Անդրեփրատյան հողերից Տիգրանը կազմավորեց հատուկ կուսակալություն և հանձնեց Բագրատունիների ապագա հարստության նահապետ Բագարատ իշխանին: Այս տարածքը նրա իշխանության ներքո տասնյոթ տարի լիակատար խաղաղություն վայելեց: Միջագետքի տիրույթները Մծրին կենտրոնով մտնող հատուկ կուսակալություն էին կազմում, որ գլխավորում էր արքաներայր Գուրասը: Տիգրանի կայսրությունը տարածվեց Կասպիականից մինչև Միջերկրական ծով, Կովկասյան լեռներից՝ մինչև Արաբիա: Պարթև արքան Տիգրանին զիջեց «արքայից արքա» տիտղոսը, որ զարդարում է բազում օրինակներով մեզ հասած տիգրանյան դրամները: Դասական մատենագրական տվյալներն ու հայկական ավանդություններն իրար հետ միաբան են այն հարցում, որ Տիգրանի զործունեությունն ընդգրկում էր ազգային կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները և միտված էր երկիրը հելլենական սկզբունքներով վերակառուցելուն: Նախկին մայրաքաղաք Արտաշատը դադարեց ընդլայնված երկրի մայ-

րաքաղաքը լինելուց. Տիգրանն իր նստավայրը փոխադրեց Մելկյանների մայրաքաղաք՝ Անտիոք, բայց հետո նոր քաղաք հիմնեց Տիգրիսի ափին՝ ներկայիս Մուսֆարկինի (կամ Արզնենի) տեղում, անվանելով այն Տիգրանակերտ, այսինքն՝ Տիգրանի քաղաք: Նա այստեղ վերաբնակեցրեց Փոքր Ասիայի և Ասորիքի գրավյալ տարածքների բնակիչներին, քաղաքը զարդարեց հիասքանչ կառույցներով, հրաշագեղ պարտեզներ, թատրոն կառուցեց և ապահովեց ժամանակի քաղաքակրթության կենտրոնին հատուկ անհրաժեշտ բոլոր հնարավորություններով: Իր պալատը նա զարդարեց արևելյան տիրակալներին հատուկ ճոխությամբ ու փայլով: Պլուտարքոսի չափազանցված նկարագրությամբ «Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ, որպես ուղեկից կամ թիկնապահ. երբ նա գնում էր ձիով, նրանք, կարճ խիտոններ հագած, վազում էին իր կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում և զբաղվում պաշտոնական գործերով, նրանք կանգնում էին իր շուրջը, ձեռքները կրծքներին»: Զ. ա. 72 թ. Հռոմեական լեգեոնները Լուկուլլոսի առաջնորդությամբ ոտք դրեցին Փոքր Ասիա՝ ուղղվելով Միհրդատի դեմ: Պոնտոսի արքան գլխովին ջախջախվեց և փախուստի դիմեց դեպի Հ.՝ փեսայի մոտ: Միհրդատին հետապնդելով՝ հռոմեացի զորավարը մոտեցավ Հ. սահմաններին և Հայոց արքայից պահանջեց հանձնել Պոնտոսի փախստական տիրակալին (70 թ.): Մերժում ստանալով՝ Լուկուլլոսն անցավ Եփրատ գետն ու Կասպադովկիո արքայի օժանդակությամբ շարժվեց դեպի Տիգրանակերտ: Նա կարողացավ ցայռ ու ցրիվ անել Տիգրանի՝ հանկարծակիի եկած բանակը և փաստորեն անարյուն հաղթանակ տոնել: Այնուհետև Լուկուլլոսն ընթացավ դեպի Հ. խորքերը, դեպի Արտաշատ, որպեսզի այս «Հայկական Կարթագենի» գրավմամբ վերջ դնի Տիգրանի իշխանությանը: Սակայն ճանապարհի կեսին Լուկուլլոսն ստիպված եղավ ետ շրջվել, իջնել Միջագետք, գրավել Մծրինը և պատրաստվել ձմեռելու (67 թ.): Լուկուլլոսի նահանջը Պլուտարքոսը բացատրում է դաժան ցրտերով, որ անտանելի էին հռոմեացի զինվորների համար: Մեզ չի հասել Միհրդատի և Տիգրանի աքունիքներում ապրած Մետրոդորոս Սկեսպիացու՝ Տիգրանին ձոնված պատմական երկը («τά περι Τίγανης»): Այն ամենն ինչ հաղորդում են հունական աղբյուրները՝ հիմնված է Լուկուլլոսի զեկույցների վրա: Շուտով Տիգրանը անցավ հակահարձակման. հայկական զորքերը ներխուժեցին հռոմեական տարածքներ: Լուկուլլոսը շտապեց այնտեղ, սակայն ինչպես պատմագիրներն են վկայում, զոհերը հրաժարվեցին հետևել նրան, և նա ստիպված վերադարձավ տուն: Տիգրանն ու Միհրդատը ետ նվաճեցին կորուսյալ տարածքները: Ութամյա

պատերազմը Հոսմին ոչ մի թիզ հող չավելացրեց. լեզեռնները «66-ի ձմռանը կանգնած էին ճիշտ այն վայրում, ուր 74-ին էին»: Բայց, այնուամենայնիվ, Լուկուլոսի արշավանքները լուրջ հարված հասցրեցին Տիգրանի հեղինակությանը: Նվաճված ժողովուրդներն սկսեցին երազել երբեմնի անկախության մասին, իսկ հռոմեացի գործակալները հրահրում էին նրանց: Լուկուլոսի աներոտրին, որ Տիգրանի մոտ էր ժամանել իբրև դեսպան, նվաճված երկրներին հրահրում էր ընդդեմ Տիգրանի: Անշուշտ, ոչ առանց հռոմեացիների սաղորանքի՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ ապստամբեցին նրանց հարազատ որդիները: Այս ներքին խլրտումները կանխորոշեցին Պոմպեոսի նախաձեռնած ռազմական մոր գործողությունների ելքը: Լիկոսի գետափին Պոմպեոսը վերջին հարվածը հասցրեց Միհրդատին և շարժվեց Տիգրանի վրա ճիշտ այն ժամանակ, երբ ապստամբ որդին՝ Տիգրան Կրտսերը, պարթևական զորքերն առաջնորդում էր հոր դեմ: Հռոմեական և պարթևական զորքերով շրջապատված Տիգրանը անձնատուր եղավ հռոմեացիներին (65 թ.): Տիգրանին մնացին լոկ Հ. և Վերին Միջագետքը. նրա մյուս տիրույթները վերածվեցին հռոմեական պրովինցիաների: Տիգրանին ներգրավեցին «հռոմեական ժողովրդի բարեկամների և դաշնակիցների» շարքում: Տիգրան Կրտսերը զարդարեց Պոմպեոսի հաղթահանդեսը Հռոմում, իսկ Հ. գահն անցավ Տիգրանի մյուս որդուն՝ Արտավազդ II-ին (55-33): Ընդհանրով հարուստ և բավականին ուսյալ Արտավազդն աչքի ընկավ և՛ գրական ասպարեզում որպես ողբերգակ, և՛ պատերազմում, և՛ կառավարման գործում: Երբ Մարկոս Անտոնիոսն անհաջողության մատնվեց պարթևների դեմ արշավանքում, ձախողման համար նա մեղադրեց իր դաշնակից Արտավազդին և խաբեությամբ ձերբակալելով նրան և նրա ընտանիքը, Ալեքսանդրիա տարավ՝ որպեսզի Կլեոպատրային ներկայանա հաղթողի փառքով: Հաղթահանդեսի ժամանակ գերյալ արքան և իր մերձավորները պահեցին իրենց ոգու արիությունն ու արժանապատվությունը. նրանք մտայլ ընթացան Կլեոպատրայի մոտով և ոչ միայն գթություն չխնդրեցին, չնայած իրենց պարտադրում էին՝ դրա դիմաց ազատություն խոստանալով, այլև անգամ չխոնարհվեցին նրան: Տիգրանյան հարստությունը վերացավ Քրիստոսի թվականության սկզբներին: Հ. դուրս գտնվող նվաճումներից զրկվելով՝ Տիգրան Մեծի պետությունը կորցրեց իր համաշխարհային նշանակությունը, սակայն պահպանեց իր առաջնությունը ասիական թագավորությունների, ներառյալ նաև Պարթևականը, շարքում: Արքայի հաջորդները շարունակում էին «արքայից արքայ» կոչվել՝ ինչպես երևում է նրանց հատած դրամներից: Նրանց օրոք չխաթարվեց նաև երկրի հետագա

զարգացումն այն ուղով, որ նախանշել էր Տիգրանը: Տիգրանյան շրջանում տոհմային համակարգը վերածվեց խավերի կանոնակարգվածության. Քսենոփոնի ժամանակների կոմարխսները բարձրացան մինչև տոհմիկ ազնվականության աստիճանի: Տիգրան Մեծի օրոք ի հայտ եկան առավել երևելի իշխանական տոհմերը՝ Բագրատունիները, Մամիկոնյանները, Արծրունիները և այլն, որոնց արտակարգ դեր էր վիճակված Հ. հետագա պատմության մեջ: Նույն ժամանակ ձևավորվեցին նաև չորս սահմանապահ իշխանատոհմերը՝ այսպես կոչված բղեշխությունները, որոնք եզերում էին Տիգրանի տերության սահմանները, Տիգրանի Հ., որ զարգացել էր Սեյլկյանների մշակութային միջավայրում, հավատարիմ մնաց նրա պատվիրաններին՝ հելլենական քաղաքակրթությունը բերելով Արևելք: Նախորդ շրջանի իրականությունն իր տեղը զիջեց արևմտյան ազդեցությանը: Հռոմեական զենքը թուլացրեց Հ. հոգուտ պարթևների և գործեց ի շահ Իրանի, որ անհապաղ հաստատվեց Հ. և հարևան երկրներում:

IV. Արշակունիների շրջան.- Տիգրանյաններից հետո անտերունչ մնացած գահը դարձավ հռոմեացիների, պարթևների և նրանց դրածոների համար վեճի առարկա: Կես դար շարունակ իշխանությունը ձեռքից ձեռք էր անցնում, կախված այն բանից, թե ում կողմն էր ուժերի գերակշռությունը: Պարթևները ձգտում էին Հայոց գահին բարձրացնել իրենց ազգականներին: Հռոմն առաջ էր քաշում Կապադովկիայից, Իբերիայից և Ատրպատականից սերող արքայազունների, անգամ պարթևական արքայի մերձավոր հարազատներին, եթե նրանք թշնամաբար էին տրամադրված իրենց թագավորի նկատմամբ: Այս հավակնորդներից հայերի համակրանքն էր վայելում սուկ Տիգրանյանների հեռավոր ազգական՝ պոմոտացի իշխան Չենոնը. Տիբերիոսի օրոք նա Արտաշես III անվամբ կառավարեց ավելի քան 15 տարի: Ծանր հանցագործությունների գնով Հռոմամիզդ արքայազնի՝ Հայոց գահը զավթելու կապակցությամբ Տակիտոսը հռոմեացի զորավարի շուրթերով հնչեցնում է այն բառերը, որ հրաշալի բնորոշում են հռոմեական քաղաքականությունը. «Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, մույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցեպսները հենց մույն Հայաստանը, առատաձեռնության պատրվակի տակ շնորհել են բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թո՛ղ իշխի Հռոմամիզդը հանցանքով ձեռք բերածին, միայն թե լինի ատելի, փառագուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան թե նա փառքով արտաքսված լիներ» (Tac., Ann., XII, 48): Բ. թ. 50 թվականին պարթևական գահ բարձրացավ Վաղարշ I-ը: Նա որոշեց վերջ դնել Հայկական խնդրին՝ Տիգրանյանների

ժառանգությունը հանձնելով իր կրտսեր եղբայր Տրդատին: Ներոն կայսրը (54-68) Հ. պաշտպանությունը հանձնեց փորձառու զորավար Կորբուլոնին: Հռոմեական զորքերը, Տրդատին վտարելով, գրավեցին Հ. երկու մայրաքաղաքները՝ Արտաշատը և Տիգրանակերտը (60 թ.): Սակայն երբ Կորբուլոնը հեռացավ, հայերի աջակցությամբ Տրդատը ջախջախեց նրա տեղակալ Պետոսին և դարձյալ գրավեց Հ. (62 թ.): Ներոնը համաձայնեց Տրդատին զիջել Հ., պայմանով, որ նա անձամբ պետք է թագն ընդունի իր ձեռքից: Տրդատը ճանապարհ ընկավ դեպի հեռավոր Իտալիա, ուր ընդունվեց ըստ փառքուպատշաճի, և վերադարձավ Հ.: Նրա օրոք ժողովուրդը հանգիստ շունչ քաշեց: Նոր արքան, որ Հռոմից հետը վարպետներ էր բերել, վերականգնեց պատերազմի ժամանակ ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը: Նա կառավարեց խաղաղությամբ. այդ ժամանակ վտանգ կար այլաների կողմից, բայց Տրդատը ետ շարժեց նրանց հարձակումը (75 թ.): Ազգային ավանդազրույցները Արշակունի առաջին արքային բարեմասնորեն են ներկայացնում. հարստության հիմնադրի հրաշալի կերպարը Մովսես Խորենացու երկասիրությունում արտացոլում է պատմական Տրդատի անձը: Նրան է վերագրվում Հ. ավատատիրական համակարգի (այսպես կոչված նախարարությունների) հիմնումը: Իր ժամանակների հետ է կապվում Հ. բաժանումը 120 ստրատեգությունների, որ հիշատակում է Պլինիոս Ավագը: Մրանով նախապատրաստվեցին ապագա ավատատիրության արտաքին շրջանակները: Տրդատի հաջորդների մասին մենք չենք տեղեկություններ ունենք: 115 թ. Արևելք կատարած իր արշավանքի ժամանակ Տրայանոսը Հ. հռչակեց հռոմեական մահանգ. մեկ տարի անց Արիանոսը վերականգնեց հայոց իրավունքներն ու արքա նշանակեց Վաղարշ I-ին (117-140, հայ.՝ Վաղարշակ): Նրանից հետո կառավարեց Սոհենոսը՝ մինչև 162 թ., երբ պարթևները նրան վտարեցին և գահը հանձնեցին Բակուրին: Հռոմեացիները պաշտպան կանգնեցին իրենց դրածոյին: Մարկոս Ավրելիոսի զորահրամանատարները հասան մինչև Արտաշատ և ավերեցին քաղաքը: Վերստին գահ բարձրացվեց Սոհենոսը և մայրաքաղաք հայտարարվեց Վաղարշապատը՝ Կայմեպոլիս (իմա՝ Նոր Քաղաք) հորջորջմամբ: Ինչպես ակներև է Էջմիածնում (Վաղարշապատ) հայտնաբերված լատիներեն արձանագրություններից, ըստ ամենայնի, իրենց կայազորն այնտեղ տեղակայված հռոմեացիների համար քաղաքը ծառայել է իբրև վարչական [կառավարման] կենտրոն: Մեպտիմիոս Սևերոս և Կարակալլա կայսրերի օրոք դարձյալ պատերազմ սանձազերծվեց ընդդեմ պարթևների. հռոմեական տարածքները հասան մինչև Տիգրիս: Կարակալլան խաբեությամբ ձերբակալեց Հայոց Խոսրով

արքային, որ վախճանվեց գերության մեջ: Սակայն Մակրինոս կայսրը գահաժառանգ ճանաչեց նրա որդուն՝ Տրդատ II-ին: Նրա օրոք պարսից Պարթևների հարստությանը փոխարինեցին Սասանյանները: Հայոց արքան հաջողությամբ ետ մղեց Արտաշիր Սասանյանի հարձակումը, սակայն 253-ին Շապուհ I-ը տապալեց նրան, և Տրդատի որդիները գերի հանձնվեցին հաղթողին: Ջրաղված լինելով արևմուտքում բռնկված խռովությունները հանդարտեցնելով՝ կայսրությունը լոկ 260-ին՝ Վալերիանոսի օրոք, որոշեց պատասխանել պարսիկներին: Բայց հռոմեացիները ձախողվեցին, և Հ. մնաց պարսից գերակայության ներքո մինչև 283 թ., երբ Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոս Կարոսն ու նրա որդի Կարինոս զորավարը պարսիկներին ստիպեցին խաղաղության դաշն կնքել, համաձայն որի Հ. և Միջագետքը դարձյալ անցնում էին կայսրության հովանավորության ներքո: Հայոց գահ բարձրացավ Արշակունյաց տոհմից Տրդատը: Պարսիկների և Դեոկետիանոսի միջև կնքված պայմանագրով (298 թ.) Հ. Իբերիայի և Միջագետքի հետ միասին դարձյալ ճանաչվում էր կայսերական ազդեցության ոլորտ, որին էին անցնում նաև Տիգրիսի ակունքների մերձակա հայկական հինգ շրջանները: Հայոց թագավորությունում սկսվեց նոր Արշակունիների դարաշրջանը: Նրանց և Իրանի միջև առաջացած դիմաստիակական ճեղքվածքը Արշակունիներին վերածեց իրավամբ ազգային թագավորատոհմի: Քրիստոնեությունն ավելի հեռացրեց նրանց Իրանից:

Քրիստոնյա Արշակունիներ. Քրիստոնեությունը վաղուց էր հարավից՝ Ասորիքից ճանապարհ հարթում դեպի Հ.: Մտա 260 թ. արդեն իսկ հիշատակվում է հայ եպիսկոպոս Մերուժանը: Այնուհետև գալիս են Փոքր Հ. և Կապադովկիայի քարոզիչները: Նրանց գլխավորում էր Գրիգորը՝ Արշակունյաց տոհմից, որ Հ. Լուսավորիչը դարձավ: Տրդատի և հայոց դարձը ազգային աղբյուրները դնում են 299 կամ 301 թվականին: 312-ին արդեն՝ իբրև նվիրյալ քրիստոնյա, հայերը պաշտպանվում են Մաքսիմիանոս կայսեր հետապնդումներից (Եվսեբ., IX, 8): Քրիստոնյա Արշակունիների շրջանում Հ. քաղաքական կյանքը կախված էր Պարսկաստանի և Նոր Հռոմի հարաբերություններից: Կոստանդին I-ի մահվանից հետո տիրող խռոմաշփոթից օգտվելով՝ պարսից Շապուհ II արքան պատերազմ հայտարարեց, պահանջելով, որ ետ վերադարձվեն մերձտիգրիսյան տարածքները, այսինքն՝ այն շրջանները, որոնք 298 թ. պայմանագրով կայսերական էին ճանաչվել: Մարտական գործողությունները ձգվեցին մինչև 350 թ. և վերսկսվեցին 361-ին: Բանակն անձամբ ղեկավարող Հուլիանոսի մահը փոխեց դեպքերի ընթացքը: Նրան հաջորդած Հովիանոսն ստիպված էր խաղաղության պայմանագիր կնքել, որ պատմագիր Ամմիանոսը ամոթալի է

անվանում: Հռոմեացիները պարսիկներին զիջեցին հինգ շրջան՝ տասնհինգ ամբոցներով, ինչպես և իրենց գլխավոր հենակետը Միջագետքում՝ Մծբինը: Մրա հետ մեկտեղ նաև հրաժարվեցին Հ. հովանավոր լինելու հանգամանքից: Հայկական ավանդազրույցների համաձայն հայ-պարսկական պատերազմն սկսվեց Ատրպատականի առիթով: Պարսիկները կամենում էին այն խլել հայերից, սակայն Տրդատի որդի Խոսրով III-ը դիմադրություն ցույց տվեց: Փորձը կրկնվեց նաև Խոսրովի ժառանգորդ Տիրանի օրոք, և այս անգամ կայսրը միջամտեց: Պարսիկները մեկուսացրեցին Տիրանին և զահ բարձրացրին նրա որդի Արշակ II-ին (մոտ 348 թ.): Բայց հակառակ 298 թ. համաձայնագրի, Արշակը հաշտվեց կայսեր հետ և միացավ Հուլիանոսի արշավանքին ընդդեմ պարսիկների: 363 թ. պայմանագիրը կնքելիս, Ամմիանոսի խոսքով, հռոմեացիները թույլ տվեցին «ծանր ուխտագանգ մի հավելում, ըստ որի, այդ համաձայնությունից հետո, այլևս օգնություն չպիտի տրվեր մեր մշտական և հավատարիմ բարեկամ Արշակին ընդդեմ պարսիկների» (Amm. Marc., XXV, 7): Պարսից արքան, իր համար ապահովելով գործողությունների լիակատար ազատություն, հարձակվեց Արշակի վրա, որը գերեզմարվեց և շուտով ինքնասպան եղավ (368 թ.) պարսկական բանտում: Նրա որդին՝ Պապը, զրկվելով Վալենտինյանոս կայսեր բարեհաճությունից, դավադրարար սպանվեց հռոմեացի զորավարի հրամանով (374 թ.): Ինչպես պնդում է Ամմիանոսը, այդ սպանությունը խայտառակություն դրոշմեց հռոմեացի անվան վրա: Հարևան տերությունների քաղաքականությունը և հայոց մեջ նրանց հրահրած միջկուսակցական թշնամանքը, որ ոմանց ուղղում էր պարսիկների, մյուսներին Բյուզանդիայի կողմը, համգեցրին Արշակունյաց թագի կորստյան: Պապին հաջորդած Արշակ III-ի մահվանից հետո՝ 4-րդ հարյուրամյակի վերջին Հ. փաստացի բաժանվեց: Արևմտյան շրջանները՝ մերձադրիսյան ինքնավար սատրապություններով հանդերձ, անցան կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հ. մնաց պարսից արքաներին: Այստեղ շարունակում էին թագավորել Արշակի ժառանգները, սակայն 428 թ. նրանցից վերջինը՝ Արտաշեսը, զրկվեց գահից, և նրանով ավարտվեց Արշակունիների հարստությունը: Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, ինչպես նշում է Եղիշեն՝ «ի նախարարսն Հայոց անկաներ թագատրոսիմն. զի թեպետ եւ գամձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուձին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»: Բոլոր մնացյալ հարցերում հայերը պահպանել էին իրենց ինքնուրույնությունը: Ներքաղաքական կյանքը կառավարում էր ավատատիրական կարգերի գործիք հանդիսացող նախարարությունը: Այն վեր էր ածվել կյանքի հիմնասյան դեռևս

Արշակունիների շրջանում և մնաց որպես այդպիսին ընդհուպ մինչև Բագատունիների դարաշրջանը:

V. Նախարարական շրջան. - Արշակունիների ժամանակ Հ. իրենից ներկայացնում էր մանր և մեծ նախարարությունների մի ցանց, որ միավորված էր թագավորական անկախ իշխանության ներքո: Նրանց փաստացի կախվածությունը հայ կամ օտար արքայից, տարբեր էր՝ իրենց գոյության համապատասխանությամբ: Առավել ինքնուրույնություն ունեին Գուգարքի, Աղձնիքի և Սյունիքի իշխանները: Երկրի կենտրոնում Մամիկոնյանների, Բագրատունյաց ասպետների, Արծրունիների, Կամսարականների, Մաղխազ-Խորխոռունիների իշխանական տիրույթներն էին: V-VII դդ. հայկական պատմագրական հուշարձանները թվարկվում են մինչև 50 իշխանական ավատներ: Իրավական տեսանկյունից այս տարածքները փոքրիկ պետություններ էին, իսկ իշխանները՝ յուրօրինակ մանր արքաներ: Գերագույն իշխանության հանդեպ նրանց գլխավոր պարտավորությունը զինվորական ծառայությունն էր. ըստ «Ձորանամակ» կոչված վավերագրի՝ նրանք որոշակի թվով հեծյալ մարտիկներ պետք է տրամադրեին: Պահպանված, թերևս ոչ այնքան ստույգ, գրառումների համաձայն, նախարարական զորախմբի կազմը տատանվում էր 50-ից մինչև մի քանի տասնյակ հազար մարտիկի: Հայ ավատատերերը կոչվում էին նախարար և տեր: Ազգատոհմը գլխավորում էր ավագագույն անդամը՝ նահապետը կամ տանուտերը (այսինքն՝ գլուխ ընտանեաց), իսկ մնացյալ բոլոր անդամները սեպտիներ էին: Հայ ավատատիրական եզրաբանությունն իր մեջ ներառում է Հ. ավատատիրության ծագումնաբանության մատնանշումը. տոհմական կենսավարութաձևն ու հողին տիրելու իրավունքն այն արմատներն են, որոնցից ծագեցին նախարարությունները: Երկրի բնական-աշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունը կրող տոհմային կազմակերպվածությամբ ազգակցական միավորումը ավատատիրության կազմավորման համար բարենպաստ մի հենք էր: Հողատեր ազնվականությունը ձևավորվեց մատուցված ծառայությունների համար շնորհվող հողատարածքների հատկացման արդյունքում: Գավառների կառավարիչներն իրենց վստահված հողերը սեփականացնելու և լիիրավ կերպով տնօրինելու հնարավորություն ունեին: Կենտրոնական իշխանության թուլացման ժամանակ հողին տիրելու իրավունքը վեր էր ածվում սեփականության իրավունքի, իսկ հողի սեփականատերը՝ ավատատիրոջ: Արևմտաեվրոպական ֆեոդալիզմի լույսի ներքո Հ. կարելի է պատկերել իբրև մեծ սեմյոթիա, ուր սեմյոթներն արքաներն են, վասալները՝ նրանցից կախյալ իշխանները, իսկ մնացյալները՝ հասարակ ազգաբնակչությունը: Իշ-

խանական աներից յուրաքանչյուրն իր հերթին կարող է դիտարկվել իբրև սեմյոթություն: Սեմյոթը հենց տերն է կամ նախարարը: Հայերեն «աւերութիւն» և «նախարարութիւն» [քառերը] համապատասխանում են ֆր. *seigneurie*, անգլ. *manor*, գերմ. *Grundherrschaft*, *Curtis dominialis* = հայերեն նստան, որ նշանակում է մայրաքաղաք, արքունիք: Տիրոջ կամ նախարարի իշխանությունը ժառանգական էր և փոխանցվում էր տոհմի ավագ ներկայացուցչին, որ սեպուհից վեր էր անվանում տանուտիրոջ: Հայ արքաներն ունեին գործակալներ, որ իշխանության գործադիր մարմինն էին, համանման միջնադարյան սեմյոթների *officer*-ներին: Առանձնակի կարևոր էին համարվում սպարապետի և հազարապետի պաշտոնները, որ լիովին համապատասխանում էին *sénéchal*-ներին՝ քանակի հրամանատար, և *chancelier*՝ ֆինանսական կառավարիչ: Հույժ պատվավոր էր քաղաքի պաշտոնը, որ ժառանգական էր Բագրատունիների տոհմում, իսկ սպարապետությունը Մամիկոնյաններինն էր: Ինչպես արևմուտքում վասալն արքայի կամ սեմյոթի սպասավոր էր կոչվում, այնպես և հայոց մեջ նախարարները քաղաքի ծառաներն էին, իսկ նրանց գործը՝ «ծառայութիւն» *servitium*: Հայկական միջավայրին խորք չէին *hommage*-ը և *consilium*-ը. երդումը մի կողմին պարտավորեցնում էր հովանավոր լինել, իսկ մյուսին հավատարմորեն ծառայել և ենթարկվել: Հայոց մեջ հողատիրությունը ծագմամբ և բնույթով չի նույնանում ֆեոդալականի հետ. տարրորշելի են հայրենական հողատիրություններն ու պարզական՝ մատուցված ծառայությունների համար շնորհվող տարածքները: Հայկական նախարարությունները ֆեոդներ չեն, այլ ավելի շատ համապատասխանում են *fiefs-seigneuries*-ին: Սուրինֆեոդացիային համանման մի երևույթ նկատելի է նաև հայոց մեջ, որը զարգացավ մայրաքաղաքի իրավունքի անկմանը զուգահեռ: Նախապես իշխանությունը ժառանգում էր միայն ավագ սեպուհը և հողն անտրոսելի էր համարվում: Սակայն հետագայում նաև ընտանիքի անդամ մյուս սեպուհներն սկսեցին պահանջել իրենց բաժնեմասը, և հողը բաժանվեց ժառանգ-սեպուհների միջև: Այսպիսով հողատիրության և ազնվականության նոր ձև առաջացավ՝ սեպուհական-սեպուհական. հատկանշական է, որ բառն այս ձևը բերեց «սեպուհական» իմաստը: Հայտնի է նաև ազատ մարդկանց երրորդ կարգը՝ այսպես կոչված ոստանիկների, այսինքն՝ ոստանաբնակների, արքունաբնակների (ռուս. *АВОРЯНИН*-ի պես). ոստանիկական ազատությունը համարժեք էր ազնվականությանը: Հավանաբար ոստանիկները ծագում էին սպասավորաց դասից, որ աչքի ընկնելով հասել էին ազատի աստիճանի: Ինչպես արևմուտքում, գյուղացիությունը ֆինանսական կախվածության մեջ էր

սինյոթից: Հիմնական տուրքերն էին. *chevage*-ը՝ գլխահարկ, *cens*-ը՝ հողահարկ, *champart*-ը՝ բերքից զանձվող հարկ, ինչպես և՛ քահրան *corvée*: Մրանք տարածված էին Արևելքում և անվանվում էին սակ, բաժ, բահրակ, կոռ-բեկար: Նախարարական կացութաձևի ժամանակ արքան հանդես էր գալիս իբրև առաջինը՝ հավասարների շարքում: Արքաների հարստության անկումը երկրի ճակատագրի վրա զգալի ազդեցություն չէր գործի, եթե անձեռնմխելի մնար առկա իրավական դրությունը: Սակայն արքայական իշխանությունը բազմաբևեռ կառույցը միավորում էր միասնական մի կենսական մարմնի մեջ և դրա կործանմամբ Հայոց քաղաքների ինքնիշխանությունը բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Երկիրն սկսեց քաղաքականապես տարրալուծվել: Արշակ II-ի գերեվարումից անմիջապես հետո քայքայվեցին սահմանային իշխանությունները, կենտրոնից կապերը խզեցին նաև արևմտյան հինգ սատրապությունները, որ 298 և 363 թթ. պայմանագրերի կնքման ժամանակ առանձին հողվածի առարկա հանդիսացան: Արշակունիների ձեռքում մնացին միայն կենտրոնական գավառները, որոնք շուտով բաժանվեցին մրցակից տերությունների միջև: Թեոդոսուպոլիս (ներկայումս՝ Էրզրում) Մարտիրոսուպոլիս (այժմ՝ Մայաֆարկին) գծով: Արևմտյան կամ Բյուզանդական կողմը վստահվեց կառավարչին (*comes*, կոմես): Նրան չէին ենթարկվում միայն ինքնավար սատրապությունները, որ պահեցին իրենց դիրքը մինչև Հուստինիանոս I-ի ժամանակները: Նրա օրոք կայսրությանը ենթակա բոլոր հայկական հողերը, ներառյալ և Փոքր Հայքը, որ Թեոդոսիոսի ժամանակ բաժանված էր I և II Հ., վերաբաժանվեցին և կազմեցին Պոնտական շրջանը՝ դիոցեզը, կոչվելով I. (Թեոդոսուպոլիս), II. (Սեբաստիա), III. (Միլիտենն) և IV. (սատրապիա) Հ.: Արևելյան Հ. կամ Հ. պարսկական մասը հայտնվեց Սասանյան պետության չորս բաժանումներից մեկի կազմում, ի մասնավորի Կովկասյան քուստակում կամ շրջանում, և ի շարս Իբերիայի, Ադվանքի և այլն իրենից հատուկ վարչական միավոր էր ներկայացնում, որ անվանվում էր շահր: Այն գլխավորում էր երկրի պարսկական մասի ներկայացուցիչը՝ մարզպանը: Հուստինիանոսի բարեփոխումը ոչնչացրեց բյուզանդական Հ. նախարարական համակարգը, սակայն պարսկական մասում այն շարունակվեց գոյատևել: Հ. մասնատման միջոցով տարածայնությունների պատճառն արմատապես վերացնելու տերությունների հաշվարկը չիրականացավ: Հ. չդադարեց արյունահեղ պատերազմների քառերաբեմ լինելուց: V դարում երկու կողմերի ուշադրությունը գրավել էին այլ տարածաշրջաններում տեղ գտած իրադարձությունները, բայց, այնուամենայնիվ, երկու ընդհարում եղավ՝ 421-ին և

441-ին: Ներհակությունը նորից բռնկվեց դարավերջին և առիթ հանդիսացավ VI և VII դդ. ամբողջ ընթացքում՝ մինչև Մասանյանների անկման օրերը մղված պատերազմների համար: Ընդամին, չնայած քաղաքական մասնատվածությանը՝ այդ իրադարձություններին չ. կարևոր դերակատարում ունեցավ: Ռազմական ներուժով օժտված հայ ավատատերերը գործում մասնակցություն ունեցան տերությունների վեճերում, որոնց դրոշմը հաճախ հենց իրենք էին: Երկիրը հավասարապես հեծում էր թե՛ պարսկական, թե՛ բյուզանդական իշխանությունների ներքո և իր դժգոհությունը հաճախ արտահայտում էր ապստամբական ելույթներով: Համազգային դժգոհ ընդվզման վառ օրինակներից մեկը 451 թ. է, երբ հայերին Բյուզանդիայից հեռացնելու նպատակով պարսիկները վճռեցին ոչնչացնել քրիստոնեությունը՝ հայոց և կայսրության բարոյական կապը: Հայերը զենք վերցրին: Ժողովրդական ոգու վերելքից օգտվեցին նրանք, որ երազում էին հայկական պետականության վերականգնման մասին: Սկսվեց մի հզոր շարժում, որ կազմակերպում և ղեկավարում էր երկրի մարզպանը՝ Մյունյաց Վասակ իշխանը: Նախնական պայմանավորվածությամբ Վասակն ապահովել էր Թեոդոսիոս II կայսեր օժանդակությունը: Մակայն կայսեր հանկարծահաս մահը խառնեց բոլոր ծրագրերը. անխուսափելի կորուստների կանխագագությունը Վասակն ապարդյուն փորձում էր կանգնեցնել շարժումը: Ժողովրդական բորբոքված ալիքը Մամիկոնյան իշխան Վարդանի գլխավորությամբ Ավարայրի դաշտում ընդառաջ ելավ պարսկական զորքին (451 թ.): Հայոց զորագունդը ցաք ու ցրիվ արվեց, սակայն պարսիկներն էլ հրաժարվեցին իրենց ձեռնարկից: Եկեղեցին հաղթանակեց. 451-ի ճակատամարտը հայոց համար դարձավ ազգային ոգեշնչման աղբյուր: Բոլոր զոհված քաջամարտիկները դասվեցին սրբոց Վարդանանց կարգը, որոնց հիշատակն ամեն տարի տոնում է Եկեղեցին, և նրանց ոգեկոչման օրը ազգային մեծագույն տոներից մեկն է: 30 տարի անց պարսիկները կրկնեցին փորձը. այդ անգամ ընդվզողների առաջնորդը Վարդանի զարմիկն էր՝ Վահան Մամիկոնյանը: Երկու տարի անընդմեջ նա դիմակայեց պարսից ճնշմանը. վերջապես Վաղարշ արքան ընդունեց հայոց պահանջների արդարացիությունը, հաշտվեց Վահանի հետ և նրան մարզպան կարգեց (484 թ.): Դրանից հետո Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև սկսված երկարատև պատերազմներն ավարտվեցին այսպես կոչված «Հավերժական խաղաղության» կնքմամբ (532 թ.): Ամմիզապես ընդվզումներ սկսվեցին չ. բյուզանդական մասում: Հուստինիանոս I-ի վարած քաղաքականությունից դժգոհ հայերը՝ Վասակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, խռովություն բարձրացրին, սպանեցին կայսերական

կառավարչին և դիմեցին պարսից Խոսրով արքային՝ նրան հրահրելով պատերազմ սկսել Հուստինիանոս I-ի դեմ: Պարսիկները պատերազմ հայտարարեցին, որ տևեց 540-ից մինչև 562 թվականը: Ինչպես առաջին, այնպես և այս պարսկա-բյուզանդական պատերազմում դարձյալ էական դեր խաղացին հայ իշխանները. հատկապես աչքի ընկավ Կամսարական ընտանիքը, որից, հավանաբար, սերում էր նաև Ներսեսը, որ Հուստինիանոս I-ի կայսրության հիմնասյուններից մեկն էր համարվում: 572-ին չ. դարձյալ ալեկոծված էր. այս անգամ հերոսը Վարդան անունով Մամիկոնյան իշխանն էր, որ սպանել էր պարսից մարզպան Մուրեմին և անցել Հուստինիանոս II կայսեր հովանու ներքո: Հայ ապստամբների ընդունումը բյուզանդական արքունիքում պարսից արքան համարեց 562 թ. պայմանագրի խախտում: Սկսվեց երրորդ մեծ պատերազմը, որն ընդմիջումներով շարունակվեց 574-ից մինչև 590 թիվը: Մավրիկիոս կայսեր ձեռնարկած ռազմական գործողությունները պսակվեցին հաջողությամբ: Թագաժառանգ Խոսրովը հաշտություն կնքեց (591 թ.) ընդ որում Պարսկա-չ. զգալի մասը զիջելով Բյուզանդիային: Տարանջատման գիծը հյուսիսում Թեոդոսուպոլսից հասավ Սևանա լճի ափերին, իսկ հարավում Մարտիրոսպոլսից մինչև Արևելյան Տիգրիսի գետաբերան: Տուրուրերանն ամբողջությամբ (Մուշը և Մանազկերտը) և գրեթե ամբողջ Այրարատը միացան կայսերական չ.: Երբ Փոկասի ձեռքով գահընկեց եղավ Մավրիկիոսը (602 թ.), Խոսրով II Փարվեզը ներխուժեց բյուզանդական տարածքներ և պահանջեց ետ վերադարձնել զիջյալ շրջանները: Պատերազմը շարունակվեց 602-ից մինչև 628 թվականը: Հերակլիոս կայսրն առաջնորդեց բանակը չ. տարածքով դեպի Պարսկաստան և մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարավ: Խոսրովի մահը նպաստեց նրա հաջողությանը, և խաղաղությունը վերահաստատվեց 591 թ. պայմաններով: Մա երկու դարավոր մրցակիցների վերջին հանդիպումն էր: Պարսիկներից նվաճված չ. մասում բյուզանդական զորահրամանատարները միաժամանակ մահ այդ հողերի կառավարիչներն էին: Իսկ պարսիկներին պատկանող տարածքներում վաղեմի կարգով մատում էր պարսկական մարզպանը: Արարական արշավանքների շրջանում չ. երկու մասերը միավորվեցին Թեոդորոս Ռշտունի իշխանի գլխավորությամբ: Նեհավենդի ճակատամարտով Մասանյան Պարսկաստանը ընկավ արաբների տիրապետության տակ: Խալիֆի զորքերը մտան չ. և արշավեցին մինչև Դ-վին մայրաքաղաքը (642 թ.): Նախարարաց դասը դիմադրություն ցույց տվեց, և այս անգամ արաբները չկարողացան հաստատվել չ.: Երկիրը հույսը դրել էր կայսեր վրա, սակայն վերջինս, զորքով չ. ժամանելով, մտադրվել էր հայերի ծանր դրությունն

օգտագործել դավանաբանական նպատակներով և դրանով հայերին վանեց կայսրությունից: Հ. կառավարիչը Թեոդորոս Ռշտունին բանակցություններ սկսեց արաբ զորահրամանատար Մուավիայի հետ և ճանաչեց արաբների նոր իշխանությունը (652 թ.): Երբ հայտնվեց Կոստանդ II կայսրը, հայերի մի մասը խոնարհություն հայտնեց, մյուսը հավատարիմ մնաց խալիֆին, սակայն հեռացավ նրանից 685-ին, երբ եկավ բյուզանդական զորքը, որ ուղարկվել էր, հավամբար, խազարների առաջխաղացումը կասեցնելու համար: Սակայն 693 թ., երբ Կասպադովկիայում արաբները պարտության մատնեցին կասեբրական զորքերին, հայերի այդ խումբը դարձյալ անցավ արաբների կողմը: Կեսոպայա պայքարից հետո Բյուզանդիան ստիպված էր հրաժարվել Հ. հոգուտ խալիֆաթի: Արաբական տիրապետությունն էական փոփոխություն չմտցրեց երկրի կառուցվածքում: Ավատատեր-նախարարները պահեցին իրենց իշխանությունը, և սրա արդյունքում արաբական տիրապետության ժամանակը՝ մինչև հայկական քաղաքությունների կազմավորումը, պետք է դիտարկել իբրև նոր՝ արաբական շրջափուլ, նախարարական կառավարման ընթացքում: Վարչական առումով Հ. Ատրպատականի ենթակայության ներքո էր՝ ինչպես և պարսկական տիրապետության ժամանակ: Գավառները կառավարում էին ամիրաները՝ խալիֆայի ենթակայության: Նրանք ինքնուրույն կամ խալիֆայի ինսուկցիայով իրենց ենթակա տարածքներում պաշտոնյաներ էին նշանակում: Հ. ևս այդպիսի պաշտոնյա կար. հայ մատենագիրները նրան հրամանատար կամ ռուսիկան են անվանում: Արաբական շրջանի ռուսիկանները համապատասխանում են պարսից մարզպաններին: Ատրպատականի էմիրությունը վստահվում էր երևելի անձանց՝ հիմնականում խալիֆայի ընտանիքի անդամներին: Ոստիկանների պարտականություններն էին հարկահավաքությունը և տեղակայված զորքերի հրամանատարությունը: Հայերը պարտավոր էին խալիֆայի տրամադրության տակ պահել այրուձին (15.000 հոգի), որի կարիքները հոգալու համար նրանց միջոցներ էին տրամադրվում: Այրուձին ղեկավարում էին հենց նախարարները: Սկզբում արաբական իշխանությունները փորձում էին ոչնչացնել Հ.՝ իրենց համար խորք վերնախավը՝ հաճախ դիմելով անգամ խիստ կտրուկ միջոցների (օր.՝ 703 թ. խաբեությանը եկեղեցում հավաքված իշխանների հրկիզումը): Ավելի ուշ նրանք հաշտվեցին իրավիճակի հետ, նույնիսկ երբեմն հայ նախարարներին էին վստահում երկրի կառավարումը: Նախարարական տներից հատկապես աչքի էին ընկնում և իրար հետ մրցակցում էին երկուսը՝ Բագրատունիներն ու Մամիկոնյանները: Կշռադատ Բագրատունիները նվաճողների հետ ռազմուժով

չափվելն անհնարին էին համարում ու նախընտրում էին «լավ ժամանակների սպասմամբ լռելայն կրել ատելի անուրը»: Ավատատիրական ազատության քաջարի ասպետ Մամիկոնյաններն այն կարծիքին էին, թե «թշնամու լուծն այնքան անտանելի է, որ եթե անհնար է ուժով ազատվել դրանից, ապա ավելի լավ է հերոսաբար զոհվել հանուն հայրենիքի և ժողովրդի քան գոյություն քարշ տալ և տեսնել հարազատ սրբությունների ոտնահարումը» (Ղևոնդ, գլ. 34): Նրանք ասպետական ոգին կենդանի էին պահում և հաճախակի ապստամբություններով չէին թողնում, որ բնակչությունը վարժվի ստրկությանը: Բագրատունիները ո՛չ ազդեցությանը, ո՛չ քաջությանը չէին զիջում Մամիկոնյաններին, սակայն նրանց ինքնատիրապետումը մեկ անգամ չէ, որ հայերին փրկեց աղետից: Արաբական իշխանությունները, բնականաբար, ավելի շատ հակված էին Բագրատունիների կողմը: Մանսուր խալիֆայի օրոք (754-775) արաբական հարկահանների ճնշումներից բոքոքված Մամիկոնյանները՝ Արտավազդ իշխանի գլխավորությամբ, ապստամբության դրոշ բարձրացրին: Ապստամբները հեշտությամբ հաղթահարեցին հակառակորդի զինական ուժերի դիմադրությունը, սակայն երբ հայտնվեցին Բաղդադից եկած զորքերը, ստիպված էին զենքը վայր դնել (մոտ 775 թ.): Այնուամենայնիվ, արաբների անպարտելիության պսակը չքացավ ժողովրդի աչքից: Մութավաքիլի կառավարման շրջանում (847-861) Հ. դարձյալ ապստամբություն բռնկվեց: Դրա համար ազդակ հանդիսացավ հարկահանության ժամանակ արաբ կառավարչի սպանությունը: Ընդվզածներին խոնարհեցնելու համար արշավեցին արաբական զորամիավորումները՝ թյուրք Բուղայի («ցուլ») գլխավորությամբ: Խաբեությանը վերջ դնելով իշխանների միասնությանը՝ նա հեշտությամբ հաշվեհարդար տեսավ յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին. սակայն երկիրը կատարելապես հանդարտեցնելու համար արաբներն ստիպված էին կառավարումը հանձնել հայերին: Աշոտ Բագրատունին նշանակվեց Հ. կառավարիչ և ստացավ «իշխանաց իշխան» կոչումը (861 թ.): Նա հետամուտ եղավ, որ խալիֆան իրեն արքայական թագ շնորհի (885 թ.): Այդ պահից Հ. վերացավ խալիֆայական իշխանությունը: Հարկահանության պահպանված գրառումները ցույց են տալիս, որ հարկերն աստիճանաբար նվազում են, իսկ հետո հարկահանությունն ընդհանրապես դադարում է: Հին ցուցակներով (Իբն-Խալլունի պահպանված գրառումների համաձայն՝ VIII դարավերջ) Հ. տարեկան վճարել է 13 միլիոն դիրհեմ (մոտ 7 միլիոն ռուբ.): IX դարի առաջին կեսին (Կողասի հաղորդած տվյալներով) մուտքերը պակասեցին 3 միլիոն դիրհեմով՝ հասնելով 4 միլիոնի: X դարում երկիրն արդեն տեղական

իշխանների իրավասության ներքո էր. ըստ Իբն-Հաուկալի Բագրատունիները 1 միլիոն դիրհեմ էին վճարում, Արծրունիները՝ 100 հազար, իսկ Խաչենը և Վայոց ձորը 50.000-ական դիրհեմ: Դրանից հետո, ըստ երևույթին, այլևս ոչինչ չէին վճարում խալիֆայական զանձարահին: IX դարի կեսից՝ Աշոտի իշխանությանը Հ. պատմության նոր դարաշրջանն է սկսվում:

VI. Հ. Գավառական թագավորությունների շրջան.- Ա. Բագրատունյաց հարստություն: Հ. քաղաքական վերածնունդն սկսվեց մի քանի կենտրոններում: Բագրատունիներից հետո Արծրունիները հասան ինքնավար իշխանության (874 թ.), և շուտով արքայական թագ ստացան (914 թ.): Նրանց օրինակին հետևեցին Սյունյաց իշխանները: Մամիկոնյանների տոհմային Տարոն գավառը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բագրատունիների մի ճյուղի ձեռքում և շրջապատված էր մուսուլմանական տարածքներով չկարողացավ ազատություն ձեռք բերել: Ավատատիրական ոգին դեռևս այնքան ուժեղ էր երկրում, որ հնարավոր չէրավ միասնական պետություն ձևավորել: Բագրատունիների գահը դեռ չէր ամրացել, երբ այն ճեղքվեց և բաժանվեց Վանանդի (կամ Կարսի) և Տաշիրի (կամ Լոռվա) ճյուղերի: Մասերի էին բաժանվում նաև Արծրունյաց և Սյունյաց իշխանությունները: Հայկական թագավորությունների շարքում հայտնվեցին մի քանի մուսուլմանական դինաստիաներ, մանր էմիրություններ՝ Վանա լճի հյուսիսային ափերին (Խլաթ, Մանազկերտ) և այլուր: Հ. շրջապատվեց մի կողմից իսլամական, մյուսից՝ քրիստոնեական տիրույթներով (արխազական, վրացական): Դրանց հետևում կանգնած էին Բաղդադի խալիֆը և Բյուզանդական կայսրությունը՝ հայկական հողերի նկատմամբ իրենց հավերժական նկրտումներով: Հարևան կառավարիչներից որևէ մեկի հետ ընդհարումն անմիջապես շարժման մեջ էր դնում մյուսներին: Վեճերը լուծվում էին միայն սրով: Թշնամությունն ու բարեկամությունն իրար էին հաջորդում արագ և անսպասելի: Եթե ընդհարման լուրջ պատճառները բացակայում էին, ապա դրանց փոխարինում էին արաբների արծաթասիրությունը կամ բյուզանդացիների ծարավը ռազմավարի նկատմամբ: Երկրի ներսում իշխում էին ավատատիրական կրթերը: Դրանից օգտվում էին հարևան տերությունները, որպեսզի տեղական իշխանություններին զինեն միմյանց դեմ այդպիսով թուլացնելով հայկական պետականությունը: Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի հետևորդ Մնրատ I-ը (891-914) երկրի սահմաններն ընդլայնեց Կուրի և Արաքսի հոսանքների միջև՝ Կարինից (Էրզրում) մինչև Պարտավ: Դվինի գրավման ժամանակ նա ընդհարվեց Ատրպատականի Սաջյան ամիրաների հետ: Նրանք թշնամարար վերա-

բերվեցին Բագրատունու այն ցանկությանը, որ կամենում էր իր անմիջական կախվածությունը Սաջյաններից փոխարինել խալիֆի հետ անմիջական կապով: Մնրատը հաջողությամբ պաշտպանվում էր մինչև այն ժամանակը, երբ Յուսուֆ ամիրան նրա դեմ զինեց Մնրատի զարմիկին՝ Վասպուրականի իշխան Գագիկ Արծրունու՝ արքայական թագով կաշառելով նրան: Պարտություն կրելով՝ Մնրատը Դվինում դաժան մահով լքեց աշխարհն այս (914 թ.): Նրա որդին՝ Աշոտ II Երկաթը, Բյուզանդիայի աջակցությամբ ետ վերցրեց հորենական գահը Սաջյանների դրածոյից և իրեն շահնշահ (արքաների արքա) հայտարարեց: Սաջյաններն ընկան խալիֆի դեմ մղված պայքարում, և Հ. ընթացավ խաղաղ զարգացման ճանապարհով: Աբասի (928-951) և նրա որդի Աշոտ III (951-977) թագավորությունը Բագրատունիների ծաղկման շրջանն է: Մուսուլմանների դեմ արշավանքներում բյուզանդացիներին օժանդակում էին հայ իշխանները: Աշոտն իր արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի և պարսպապատեց այն. այդ պահից սկսյալ քաղաքն արագորեն աճեց՝ ֆեոդալական ամրոցից վերածվելով ճոխ մայրաքաղաքի: Գագիկ I օրոք (989-1020) Անիի ինչպես և թագավորության փայլը հասավ իր գագաթնակետին: Գագիկից հետո քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց նրա որդիների միջև, որը հանգեցրեց թագավորության մասնատմանը. Հովհաննես Մնրատին (1020-1041) բաժին հասավ Շիրակ գավառը Անի մայրաքաղաքով, իսկ Աշոտ IV-ին (1020-1041)՝ մնացած տարածքները: Ներքին խառնակությունները հեղինակագրկեցին Բագրատունիների թագավորությունը և ջլատեցին ուժերը: Կոստանդին Մոնումախ կայսրը Գագիկ II-ին խաբեությամբ հրավիրեց Կոստանդնուպոլիս և դիմեց մուսուլման կառավարիչներին, որ նրանց աջակցությամբ շրջապատի և գրավի Անին (1045 թ.): Հայ մատենագիրները, որ ամենամիամիտ վանականի վստահությամբ էին վերաբերում կեսարին և քրիստոնեական աշխարհի առաջնորդին, պատրաստ էին պատասխանատվությունը զցել հենց իրենց՝ հայերի վրա, համուն այդ նպատակի որոնելով նաև մատնիչին՝ աղետի մեղավորին: Իրականում անբողջ մեղքը Բյուզանդիայինն է: 1001 թ. կայսրությանը միացվեց Տայքի կյուրոպաղատությունը, այնուհետև հաջորդեցին Արծրունյաց և Բագրատունյաց թագավորությունները: Դրանով հեշտացավ սելջուկների առաջխաղացումը: Սելջուկների հորդաները Ալփասլանի առաջնորդությամբ 1064 թ. արդեն Անիի մատույցներում էին: Ջախջախելով կայսերական զորքերին (1071 թ.) և տիրելով հայկական տարածքներին, որոնք քիչ առաջ էին բաժին ընկել կայսրությանը՝ սելջուկները հաստատվեցին Հ.: Բոլոր կիսանկախ դինաստիաները, որ իշխում էին արաբական տիրապետության տիրույթներում,

վերացվեցին: Իսլամական Ասիան նորից միավորվեց մեկ պետության կազմում, որ սակայն շուտով սկսեց քայքայվել: Ատրպատականում հաստատվեց բյուրք մամլուկ Ելակուզը: Հյուսիսային Միջագետքում՝ Դիարբեքիում, բարձրացավ Արտուխյանների հարստությունը, որ Մայաֆարկինից մինչև Խարբերդ իր իշխանությունը տարածեց հայկական գավառների վրա (1101-1231). սրանց մի ճյուղը գոյատևեց մինչև Լանկ-Ցամուրի ժամանակները: Հ. Մրվանյան տարածքներն այսպես կոչված Շահ Արմենների ղեկավարած իշխանության ներքո էին: Այս հարստության (1100-1207) հիմնադիր է համարվում Սուքման-ալ-Կուրբին՝ Ատրպատականում Իսմայիլ իբն-Յակուտի ստորական: Փոքր Ասիայում բյուրք գորահրամանատար Գումիշ-Թեզիմը հիմնեց Դամիշմանյանների հարստությունը (1097-1165): Հ. կրկին հայտնվեց իսլամական երկրների շրջափակման մեջ: Միայն հյուսիսից էր Հ. սահմանակից քրիստոնյա Վրաստանին, ուր թագավորում էր Բագրատունիների մի կրտսեր ճյուղը: Հայկական իշխանական տոհմերից շատերը վերացան անդադար պայքարում, մյուսներն ստիպված կամ կամավոր տեղափոխվեցին Եփրատից այն կողմ՝ ներգրավվելով կայսրության կյանքում: Հայոց շարժը դեպի արևմուտք, դեպի կայսրության խորքերը, սկսվել էր դեռևս Հուստինիանոս I-ի ժամանակներում և մշտապես ուժեղանում էր իսլամական տիրապետության անհրապույր պայմանների ազդեցությամբ: Կայսրությունով մեկ ցրված հայ իշխանները կարևոր ժառանգություններ մատուցեցին Բյուզանդիային պետական ու ռազմական գործունեության տարբեր ոլորտներում: Ջաջարի մարտիկի և մտավոր բարձր կարողությամբ օժտված պետական գործչի հեղինակությունը նրանց համար բազմիցս ճանապարհ է հարթել դեպի կայսերական զահը: Եթե Իսավրյան հարստության հայկական ծագումը դեռևս կասկած է հարուցում, ապա անվիճելի է, որ այսպես կոչված Մակեդոնական ղեկավարի հիմնադիր Վասիլը հայ էր: Նախնական շրջանում հայերն ուղղվում էին դեպի Սև ծով, այնուհետև սկսեցին ճանապարհներ որոնել դեպի Միջերկրական ծով: Բագրատունյաց և Արծրունյաց վերջին ժառանգների հետ շատ հայեր անցան բյուզանդական տարածք: Նրանք հող նախապատրաստեցին Կիլիկիայում Ռուբինյան հարստության բարձրացման համար: Սելջուկների տիրապետության շրջանում հայոց քաղաքական կյանքը զարգանում էր երկու կենտրոններում. Հ. և Կիլիկիայում:

Բ. Կիլիկյան թագավորություն (1080-1375). Այն ժամանակ, երբ սելջուկները հեղեղել էին Հ., հայ իշխանները նոր պետություն ստեղծեցին Կիլիկիայում: Բագրատունի վերջին արքա Գագիկ II-ի ազգական քաջ Ռու-

բենը տիրեց Կիլիկիային և հիմնեց մի հարստություն, որ կոչվեց Ռուբինյան կամ Կիլիկյան (1080 թ.): Կիլիկիայում հայկական տիրապետությունը համընկավ խաչակրաց արշավանքների հետ: Հյուսիսից հայերի վրա հարձակվում էին Ռումի սելջուկները (1077-1300), Միջագետքի կողմից՝ Չենգյանների մուսուլմանական ղեկավարած (1127-1186) և Այուբյանների ժառանգորդները (1186-1260), իսկ նրանցից հետո՝ Եգիպտական մամլուքները (1230-1390): Միրիական տարածքներում հաստատված խաչակրաց լատինական իշխանությունները հաճախ հայոց դաշնակցից վեր էին անցնում այսոյանի: Երբևէ չէր միջոցառում նաև բյուզանդական չարակամությունը: Ռուբեն I-ի հետնորդներն ընդլայնեցին իրենց տիրույթները՝ մշտական պայքար մղելով հարևան պետությունների դեմ: 1199 թ. Հայնրիխ VI կայսրը և Սելեստինոս Գ պապը Լևոն II-ին արքայական թագ ուղարկեցին: Նա թագավոր ճանաչվեց նաև Ալեքսիոս III Անգելոսի կողմից: Լևոն արքունիքը Տարսուսից Միս տեղափոխեց: Նրանից հետո թագը ժառանգեց միակ դստեր ամուսինը՝ Հեթում I-ը (1226-1270): 1341 թ. Հեթումյանների տոհմն անլացավ, և գահը ժառանգեց Հեթումյանների ազգական Կիպրոսի Լուսինյանների ղեկավարած: Եգիպտական մամլուքները հաճախ էին անհանգստացնում Կիլիկյան թագավորներին և հարստահարիչ հարձակումներից մեկի ժամանակ գերեվարեցին Լևոն VI արքային (1375): Եվրոպական տերությունների միջնորդությամբ նա ազատություն ձեռք բերեց և գահն ու իշխանությունը ետ բերելու անպատու ջանքերից հետո վախճանվեց Փարիզում (1393 թ.): Պետական կառույցների բնույթով Կիլիկյան պետությունը Արևմտյան Եվրոպայի ավատատիրական պետությունների կարգին է պատկանում: Եվրոպական արտահայտությունները դուրս մղեցին նախարարական փոխհարաբերություններին հատուկ հայերեն եզրաբառերը. բարոն, ձիավոր = chevalier, բուրջես (bourgeois), պայլ (bajulus), գունդատար (connétable), ջամբրլայն (chambellan), ջանցլեր (chancelier), սենեխալ (sénéchal) և այլն.- Տե՛ս Ե. Dulaurier, Etude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite Arménie «Journal Asiat.», t. XVII-XVIII».

Գ. Չաքարյանների հարստություն (Երկայնաբազուկներ). Բուն Հ. կյանքը կենտրոնացած էր Անիում: Սելջուկները Անին վաճառեցին Շադ-դադյաններին, որ Բագրատունիների հետ խնամհական կապեր ունեին (1072 թ.): Իբրև նրանց մրցակիցներ համդես եկան վրաց Բագրատունիները, որոնք, բնականաբար, կարող էին համարվել հայ Բագրատունիների բնական ժառանգորդներ: Մահնդականներից Անին խլելու մի քանի փորձից հետո վրացիները հասան իրենց նպատակին (1174 թ.): Հայերը դրական էին

վերաբերվում վրացական տիրապետությանը: Երկու քրիստոնյա ժողովուրդների դաշնակցությունը հանուն Անի քաղաքի հանգեցրեց նրան, որ այն ազատագրվեց մուսուլմանների տիրապետությունից: Վրացական բանակը գլխավորում էին հայ իշխանները՝ Չաքարե և Իվանե Երկայնաբազուկ եղբայրները: Կարճ ժամանակում նրանք ետ գրավեցին հայ Բագրատունիների տիրույթները՝ Էրզրումից մինչև Սյունիք: Վրաց Թամար քագուհին ազատագրված հայկական հողերի կառավարումը հանձնեց Երկայնաբազուկ եղբայրներին (1191 թ.), որոնք փաստացի անկախ էին Վրաստանից: Չաքարե և իր ժառանգները հաճախ Հ. քագավոր էին կոչվում: Երկայնաբազուկների հետ միաժամանակ առաջխաղացում ապրեցին Օրբելյանները: Սկզբնապես նրանք մրցակցում էին Երկայնաբազուկների հետ՝ հայկական հողերին տիրելու համար, բայց կորցնելով վրացական գահի վստահությունը՝ ստիպված եղան զիջել: Խուսափելով վրաց Բագրատունիների հետապնդումից Էրիկում Օրբելյան իշխանը ապաստանեց Ատրպատականում և հողատարածքներ ստացավ հայկական Սյունիքում (1186 թ.): Հնուց ի վեր Սյունիք գավառը առանձնակի դիրք էր գրավում: Այնտեղ տիրում էին տեղացի իշխանները, որ X հարյուրամյակի վերջին քագավորություն հիմնեցին, որը գոյատևեց մինչև 1166 թվականը: Օրբելյանները ժառանգեցին նրանց տիրույթները՝ հաստատվելով Սյունիքի արևմտյան մասում: Նրանք աստիճանաբար իրենց իշխանությունը տարածեցին Սյունյաց նախկին տարածքների նկատմամբ: Սյունիքի հարևանությամբ Խաչենի իշխանությունն էր: Օրբելյանները և Խաչենի իշխանները վերապրեցին մոնղոլական արշավանքները: Հ. արևելյան գավառների համար նրանք ունեին նույնպիսի նշանակություն ինչ Երկայնաբազուկները՝ Բագրատունյան թագի երբեմնի տարածքների նկատմամբ: Անկախ էին նաև Չորավանելյաններն ու Խեղենելյանները. առաջինները համարվում էին Մամիկոնյանների շառավիղ, որ Տարոնի դաշտավայրից դուրս էին մղվել դեպի Սասուն, իսկ երկրորդները ծագում էին Արծրունյաց իշխանական տոհմից և գոյատևել էին Վանա լճի ափին՝ անմատույց Ամյուկ ամրոցում: Երկայնաբազուկների օրոք նոր ամպրոպ որոտաց Հ. երկնքում. մոնղոլական արշավանքը: Փոթորկի առաջին ավետարները Խորեզմշահ Ջալալ ադ-Դինն էր, որին ջախջախել էր Չինգիզ խանը: Սա հարստահարիչ արշավանքով անցավ Ատրպատականով և Հ. դեպի Փոքր Ասիա, սակայն, դիմադրության հանդիպելով, ետ դարձավ և զոհվեց Քուրդիստանի լեռներում (1231 թ.): Նրանից հետո երևացին Չինգիզի հրոսակները: Հ. Պարսկաստանի հետ ընկավ մոնղոլների տիրապետության տակ: Մեծ խաների կայսրությունը բաժանելիս Պարս-

կաստանն ու հարակից երկրները, այդ թվում և Հ., բաժին ընկան Հուլավուին, որի սերունդները իլդան էին կոչվում (1256 թ.): Նրանց իշխանությունն ընկավ XIV դարի երկրորդ քառորդում. պետության տարբեր մասերի կառավարիչներն իրենց անկախ հայտարարեցին: Պարսկաստանում քարձրացավ Ջելաիրյանների դինաստիան (1336-1411), որ իրեն ենթարկեց նաև Հ., սակայն հետո ստիպված եղավ զիջել (1378 թ.) Սև ու Սպիտակ ոչխարների (Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու) թուրքմենական ցեղերին: Սկսվեցին Լանկ-Թամուրի հարստահարիչ արշավանքները. նրա ավերածությունները գերազանցեցին մոնղոլների և սելջուկների ջարդարությամբ: Թամուրը Հ. վտարեց Կարա-Յուսուֆին՝ Կարա-կոյունլու թուրքմենների առաջնորդին, սակայն Թամուրի վախճանից հետո նա վերադարձավ և դարձյալ տիրեց Հ. (1405 թ.): Սև ոչխարի ցեղի թուրքմենները Հ. տիրապետեցին մինչև 1469 թ., երբ իշխանությունն անցավ Սպիտակ ոչխարի ցեղին: Շարուրի ճակատամարտում սեֆյան շահ Իսմայիլ I-ը ջախջախեց թուրքմեններին և մվաճեց Հ. (1502 թ.): Մոնղոլական տիրապետության շրջանում հայ իշխաններն օգտվում էին ազատությունից: Անձամբ ներկայանալով մեծ խաներին՝ իշխանները շահել էին ընդհանրապես քրիստոնյա բնակչության հանդեպ նրանց համակրանքը: Մոնղոլական տիրապետության անկմամբ ընկան նաև հայկական իշխանական տոհմերը, որոնք անհետ կորան թամուրական արշավանքների հորձանուտում: Հայոց Բագրատունիների կործանմամբ կյանքն Անիում դեռևս կանգ չառավ. այն շարունակեց զարգանալ նաև Շադդադյանների օրոք, իսկ Չաքարյանների ձեռքն անցնելով՝ Անին վերածվեց Առաջավոր Ասիայի հարստագույն առևտրական կենտրոնի. այդ մասին են վկայում Ախուրյան (Արփա-չայ) գետի ափին համոռո քաղաքի վեհաշուք ավերակները (Н. Марр, Ани, столица древней Армении, նաև՝ «Братская помощь армянам», Բ. հրատ., 1898): Հիմնական ուժն անցավ քաղաքային բնակչությանը: Անին ուներ կառավարման իր կառույցները, որոնք գլխավորում էին պարոնները, և որոնք Անիի զարգացման վերջին փուլում առավելապես արտահայտում էին առևտրական խավի շահերը: Անիի անկումը պատճառ հանդիսացավ առևտրային հարաբերություններով իր հետ կապված Հ. բոլոր մյուս կենտրոնների անկման համար: Եվ ինչպես մախորդ շրջանում իշխանները հետանում էին դեպի Բյուզանդիա, այնպես և Անիի անկումից հետո քաղաքային առևտրական բնակչությունն ուղղվեց դեպի հայրենիքից դուրս գտնվող առևտրական կենտրոններ: Երկիրը զրկվեց և՛ տոհմիկ ազնվականությունից, և՛ նոր

ճևավորված միջին խավից: Ազգային կյանքի ղեկավարությունն ստանձնեց Հայոց եկեղեցին՝ ի դեմս Էջմիածնի կաթողիկոսների:

VII. Էջմիածնյան շրջան.- Սկզբից ենթ Հայ եկեղեցին կարևոր գործոն էր: Նրա նշանակությունն առավել ուժեղացավ, երբ Կաթողիկոսական Աթոռը Կիլիկիայից տեղափոխվեց Էջմիածին (1441 թ.): Հայոց կաթողիկոսները ժողովրդի և երկրի միակ ներկայացուցիչներն էին շահերի և սուլթանների հետ հարաբերություններում: Բյուզանդիայի կործանմամբ (1453 թ.) օսմանյան սուլթանները դարձան ամբողջ Առաջավոր Ասիայի տերը և սկսեցին Սեֆյանների հետ վիճարկել հայկական հողերի ճակատագիրը: Ահռելի բանակի զույսն անցած Սելիմ Ահեղը Հ. արշավեց դեպի Թավրիզ, ջախջախեց շահ Իսմայիլին և տիրացավ Հ. արևմտյան կողմերին՝ հյուսիսում մինչև Էրզրում և հարավում մինչև Ուրմիա (1514 թ.): Ըստ Թահմազ I-ը փորձեց ետ բերել կորսված գավառները, սակայն Մուլեյման I-ի օրոք (1533-1555) թուրքերի տարած հաղթանակներն ամրապնդվեցին 1514 թ. պայմանագրի կետերով: Այդուհետ պատերազմները հաճախակի էին կրկնվում, սակայն երբ վերականգնվում էր խաղաղությունը, վերականգնվում էին նաև հին սահմանները: Անդադար և հարստահարիչ պատերազմները և պարբերական սովի տարիները, որ ամխուսափելի արդյունքն էին այդ պատերազմների և որոնց ընթացքում կամ չէին մշակվում դաշտերը, կամ ցանքսը կողոպտվում էր ու ոտնատակ տրվում, շատերին ստիպում էին փրկությունը որոնել օտարության մեջ: Հ. կենտրոնական գավառը՝ Այրարատը (Երևանի նահանգ), վեր էր աժվում անմարդաբնակ անապատի: 1580 թ. սուլթան Մուրադը Այրարատից մինչև 60 հազ. հայ և մուսուլման բնակչություն վերաբնակեցրեց այլ գավառներում: 1605 թ. շահ Աբբաս I Մեծը Արաքսի հովիտից բռնի կերպով տասնյակ հազարավոր ընտանիքներ գաղթեցրեց և բնակեցրեց Պարսկաստանի տարբեր մասերում: Հայոց կաթողիկոսներն ըստ կարելույն օգնում էին տառապյալ ժողովրդին՝ հաճախ հույսեր կապելով արտաքին միջամտության հետ: Եվրոպական քրիստոնյա տերությունների միջոցով իսլամական տիրապետությունից հայերին ազատելու գաղափարը Մտեփանոս Ե (1541-1556) կաթողիկոսինն է՝ ուսյալ մի այր, որ երիտասարդության տարիներին եղել էր Եվրոպայում: 1547 թ. նա անձամբ ուղևորվեց արևմուտք և Հռոմի պապի միջոցով փորձում էր եվրոպական արքաների ուշադրությունը սևեռել հայոց ծանր կացության վրա: Նրա հաջորդ Միքայել Ա Մեքաստացին (1556-1570) նույն նպատակով Եվրոպա ուղարկեց հատուկ բանագնացների մի խումբ, որը գլխավորում էր Աբգար Թոխաթեցին, որ հայտնի անուն է հայկական տպագրության պատմության մեջ: Հայ

ամենաերևելի հայրապետներից մեկի՝ Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1655-1680) գաղտնի խորհրդակցություն գումարվեց Էջմիածնում (1678 թ.), ուր ներկա էին 6 եպիսկոպոս և 6 աշխարհիկ անձ: Վճռվեց կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատգամավորություն ուղարկել Եվրոպա՝ հայոց ազատագրության հարցերն այստեղ ներկայացնելու համար: Սակայն կաթողիկոսը վախճանվեց Կոստանդնուպոլսում. նրա ուղեկիցները վերադարձան, բացառությամբ Օրի իշխանի, որ շարունակեց իր ճանապարհը դեպի Եվրոպա: Օրին սերում էր դարաբաղյան մելիքներից (Խաչենի հին իշխանության տարածքում, Հ. Աղվանք ծայրագավառում՝ Ղարաբաղում, հինգ մանր ինքնավար իշխանություններ կային, որոնք տերերին արաբական մելիք եզրաբառով էին անվանում): Նա գնաց Ֆրանսիա և զինվորական ծառայության անցավ: Սա այն ժամանակ էր, երբ պապի հետ մեկտեղ Լյուդովիկոս XIV-ն ընդդեմ Թուրքիայի Սրբազան դաշնության գաղափարն էր փայփայում: Ֆրանսիայից հետո Օրին ծառայության անցավ Հռենոսի պալատին, կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի մոտ, որ նրան շահագրգռի Հայկական հարցում: Հենց նրա առաջարկով Օրին հետամուտ եղավ ռուսական ցարի օգնությանը: Նախքան ցարին դիմելը Օրին վերադարձավ Հ., մելիքների հետ գաղտնի խորհրդակցություններ կազմակերպեց Գանձասարում և Անգեղակոթում և մելիքներից հավաստագրեր վերցնելով՝ իբրև հայոց լիազոր ներկայացուցիչ մեկնեց Ռուսաստան: Իրենց խոշոր վաճառականների շնորհիվ հայերը քաջածանոթ էին ռուսական արքունիքին. դեռևս 1660 թ. Հայկական Առևտրական ընկերությունը ցարին մի գահ էր նվիրաբերել, որ զարդարված էր ալմաստով, հակինթով, մարգարտով, արևելյան փիրուզով և թուրքական արձնապակիով: Իշխան Օրին անձամբ ներկայացավ Պետրոս Մեծին և շարադրեց հետագա գործողությունների իր տեսլականը: Ցարը նրան ջերմորեն ընդունեց և ռուսական ծառայության գնդապետի աստիճան շնորհելով՝ որպես դեսպան ուղարկեց Պարսկաստան: Ետադարձ ճանապարհին՝ Աստրախանում, Օրին վախճանվեց (1711 թ.), որը բացասաբար անդրադարձավ դեպքերի հետագա ընթացքի վրա: 1722-ին Ռուսաստանի Պետրոս ցարն արշավանք սկսեց դեպի Պարսկաստան: Վրաց Վախթանգ թագավորն ու հայ մելիքները, ժողովելով իրենց զորքերը, սպասում էին ռուսական բանակի ժամանմանը: Սակայն Պետրոսը բավարարվեց Դեբրեճնդի գրավմամբ և ետ դարձավ՝ դաշնակիցներին թողնելով հուսահատ դրության մեջ: Մելիքները հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին պարսկական զորքերին: Նրանք Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ մի շարք ճակատամարտերում ջախջախեցին շահական զնդերին ու քաթարական ցեղերի բանակներին և

Ղարաբաղն անկախ իշխանություն հայտարարեցին (1722-1728): Թահմազ շահն ստիպված էր Դավիթ Բեկին իշխան ճանաչել՝ նրան շնորհելով դրամ հատելու իրավունք: Մակայն շուտով հայտնվեցին սուլթանի զորքերը. օգտվելով Պարսկաստանում տիրող խառնակ վիճակից՝ թուրքերը գավթեցին հայկական մարզերը և ոչնչացրեցին Դավիթի իշխանությունը: Հայերին ազատագրելու հարցը դարձյալ ծագեց Եկատերինա II-ի օրոք: Եվ դարձյալ իբրև նախաձեռնող հանդես էին գալիս Ղարաբաղի մելիքները: Տեղի խան Իբրահիմը կամենում էր սահմանափակել մելիքների ազատությունը, փորձում էր թշնամանք սերմանել և անգամ Ղարաբաղից երկու մելիքի վտարեց: Նրանք դիմեցին կայսրուհուն և դարձյալ բարձրացրեցին ծանր անուրից հայերին ազատելու հարցը: Հ. ազատագրության հարցը հանձնարարվեց Գ. Պոտյոմկինին: Հայերից նրա մերձավոր խորհրդակցաններն էին Հովսեփ Եպիսկոպոս Արղության-Երկայնաբազուկը, Հ. Լազարյանը և Ստ. Դավիդովը: Եվ չնայած մելիքներին հայտնել էին նրանց խնդրանքն իրականացնելու հնարավորության մասին, սակայն ռազմական գործողությունները դեռ նոր էին սկսվել, երբ ռուսական զորքերը ետ կանչվեցին: Երկիրը ենթարկվեց Աղա-Մահմեդ խանի վայրագություններին (1795 թ.), և խանը հասավ մինչև Թիֆլիս՝ մեծ աղետ ու վնասներ հասցնելով ժողովրդին: Վարանդայի տեր ազդեցիկ մելիք Ջուլջուղը Ս. Պետերբուրգ ճանապարհվեց: Հարցի էությունը շարադրելով Պետրոսի ժամանակներից սկսյալ, նա ասում է. «յուր հետապնդումներում անկուշտ թշնամացյալ ճակատագրից», պաղատագին խնդրում ենք, որ կայսրն ընդունի իրենց հպատակությունը, զորք ուղարկի և ազատագրի իրենց: Վճռական միջոցառումներ ձեռնարկվեցին միայն Ալեքսանդր I-ի թագավորության ժամանակ: 1808 թ. Բարձրագույն հրովարտական առաջին անգամ հնչեցին հետևյալ բառերը. «Քրիստոնեական մարզերն անցնում են Իմ պաշտպանության ներքո և չեն կարող օտարվել հիշյալից»: Գյուլիստանի պայմանագրով (1813 թ.) Ղարաբաղի (որի կազմում էին նաև մելիքների տիրույթները) և հարակից խանությունները միացվեցին ռուսական տարածքներին: Խաները հեռացվեցին, և հիմնվեց ռուսական վարչական համակարգ (տե՛ս Գ. Эзовъ, Сношения Петра Великого съ армянскимъ народом, СПб., 1898): 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով (1828 թ.), համաձայն որի Երևանի և Նախիջևանի խանություններն անցան Ռուսաստանին: Այսպիսով Պարսկաստանին ենթակա հայկական գավառներն ազատվեցին դարավոր տիրապետությունից: Կարելի էր կարծել, որ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը նույն ոգով կլուծեր նաև թուր-

քահայության ճակատագիրը, բայց այն հայերին տվեց միայն Ման-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետը, ուր ասված էր. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից գրավված Հ. Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»: Բեռլինի կոնգրեսում այս դրույթը փոխարինվեց դաշնագրի § 61-ով. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից և քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»: Կոնգրեսը դուրս շարտեց § 16-ի սկզբամասը և առաջարկելով ռուսական զորքերի փոխարեն՝ «տերությունները կհսկեն» կապակցությունը, դրանով իսկ կաթվածահար արեց ռուսական կառավարության մարդասիրական ձգտումները: 61-րդ հոդվածը հայերի համար ապահովվեց իսկական ողբերգական իրադրություն: Խոստումներով կապված քրիստոնյա տերություններն ընդհանուր հայտարարի չէին գալիս իրագործվելիք միջոցառումների հարցում, իսկ Բ. Դուռը ձեռնամուխ եղավ հայոց համակարգված ջարդին՝ ոչ միայն զորքերի կիրառմամբ, այլ նաև նոր կազմավորված քրդական համիդիե հեծելազորի, որպեսզի մեկընդմիջտ ջնջի «հայերով բնակեցված մարզեր» հասկացությունը: Անմարդկային հաշվեհարդարը 30 տարվա ընթացքում արյունոտ հետք թողեց հայոց կյանքում (1894-1895 թթ. և հետագա զանգվածային ոչնչացումն ու ջարդերը) և մոռացության մատնեց վերջին դարերի հայոց մարտիրոսությունը: Հայկական կազմակերպությունները, որ ի հայտ էին եկել միջազգային համաձայնագրի միանգամայն իրավական հիմքի վրա և նպատակ ունեին տերությունների ուշադրությունը սևեռել երկրում տիրող իրավիճակին, ապօրինի էին ճանաչվում: Տերությունների աջակցությունը չստանալով՝ հայերը երբեմն ոտք էին դնում հեղափոխական գործողությունների ճանապարհին (տե՛ս Դաշնակցություն): Չնայած Արդուլ Համիդի տապալմանը և սահմանադրություն հռչակելու հանգամանքին, թուրքահայության վիճակը շարունակում է ծայրաստիճան անորոշ մնալ: Ռուսահայության վիճակի մասին տե՛ս Կովկաս:

Գրականություն.- շարադրանքում նշված աշխատություններից բացի տե՛ս C. Lehmann, Das Vordarmenische Reich von Wan («Deutsche Rundschau», 1894-1895), իր իսկ «Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens» «Abh. d. König. Ges. d. Wiss. von Göttingen»-ում, հաս. IX Բն- լիմ, 1907), իր իսկ «Armenien Einst und jetzt» (1910), իր և W. Belck-ի հոդ- վածները «Verh. d. Berliner Gesell. f. Anthrop.»-ում (1892 թ. և հզ.), «Zeit. f. Ethnologie» (1892 թ. և հզ.), «Zeit. f. Assyrologie» (1892 թ. և հզ.), «Sitzungsber. der K. preuss. Ak. d. Wiss» (1899 թ. և հզ.), «Nachr. d. K. Gess. der. Wiss. zu Gött.» (1899 թ. և հզ.); A. Sayce, The cunei form inscriptions of Van («Jour. As. Soc.», հաս. XIV-XXVI, L., 1882), իր իսկ «A forgotten Empire in Asia Minor» (1888); P. Jensen, «Hettiter und Armenier» (1897); M. Streck, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach bal ylassyr. Keilinschriften, V. Tomaschek, Die alten Thraker (1893); F. Justi, «Geschichte Irans» «Grundriss d. iranische Phil.»-ում (1897); A. Gutschmidt, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, (1888); Th. Reinach, Mithridate Eurator (1869); Գ. Халатьянцъ, Очеркъ истории А. Периодъ I. Древняя история (մինչև Ջ. ծ. III դ.); Հ. Չարրըճեան, Տիգրերական պատմություն (մինչև Ջ. ծ. V դ.); Ա. Չարազչեան, Ջննական պատմություն Հ. (մինչև Ջ. ծ. V դ., Կ. Պոլիս, Թիֆլիս, 1880-1895); A. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie (Փ., 1819); N. Dolens et A. Khatch, Histoire des anciens Arméniens (Ժնև, 1907); E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène; catalogue des monnaies grecques de la bibliothèque nationale (Փարիզ, 1890); Petrowicz, Arsacidenmünzen (Վիեննա, 1904); Th. Nöl- decke, Aufsätze zur pers. Geschichte (Լպց., 1887); իր իսկ «Tabari» (1879); А. Крымскій, История Сасанидов и завоевание Ирана арабами (М., 1905); Н. Адонцъ, А. въ эпоху Юстиниана: политическое состояние на основъ нахарарскаго строя (Укр., 1908); И. Джаваховъ, Государственный строй въ древ. Грузин и древней А. (1905); K. Gütterbock, Römisch-Armenien und die römischen Satrapien in VI Jahr. (1900); իր իսկ «Byzanz und Persien» (Բունիմ, 1906); J. Marquart, Untersuchungen z. Geschichte von Eran (1905); իր իսկ «Eranschahr» (1901); իր իսկ «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge»; M. Ghazarian, Armenienunter der arabischen Herrschaft (Սարրնոզ, 1903); Н. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber (Լպց., 1875); А. Грень, Династія Багратидовъ въ А. (Жур. Мин. Нар. Просв., 1893); A. Rambaud, L'Empire grec au X siècle (Փարիզ, 1870); А. Васильевъ, Византия и Арабы. Полит. отнош. за время Аморійской династіи (1900); նույնի «Полит. отнош. за время

Македонской династіи» (Укр., 1902); Н. Gelzer, Abriss der Byz. Kaisergeschichte (Մյնխեն, 1897, Կ. Կրոնրախտերի նոս); A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen (1875); Стэнли Лэнь-Пуль, Мусульманскія династіи, քարգմ. անգլ. Կ. Բարսիլի (1899); Н. Марръ, О раскопкахъ и работахъ въ Ани; тексты и расысканія по армяно-груз. фил., զիրք X (Укр., 1907); M. Brosset, Les ruines Ani (1860); E. Dulaurier, Le royaume de la Petite-Arménie, «Recueil des historiens des Croisades. Docuni. arm»-ում (1869), իր իսկ «Recherches sur la Chronologie arménienne» (Փ., 1859); Ղ. Ալիշանի մեմուարությունները՝ «Միսիան», «Արարատ», «Միսական», «Շիրակ»; К. Паткановъ, История монголовъ по арм. источникамъ (Укр.); Г. Линчъ, «А.» (քարգմ. անգլ. Երիզազետա Ջունկովսկայի, Թիֆլիս, 1910); Г. Эзовъ, Сношенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ (1898); И. Шопень, Исторический памятникъ со- стоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской Им- періи (Укр., 1852); Jos. von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches.

II. ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.- Հայ գրականության հմադույն հուշարձանները Ջ. Բվականության V դարից են: Այդ ժամանակաշրջանին է պատկանում հայոց գրերի գյուտը, կամ ավելի ճիշտ, դրանց վերջնական մշակումը, որ կապվում է Մեսրոպ Մաշտոց վանականի անվան հետ: Մեսրոպն ու իր ժամանակակից Սահակը, որ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից է, համարվում են հայ դպրության հիմնադիրներ: Հայերը գրեր ունեին դեռ Մեսրոպից առաջ, և դրանք պահվում էին ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մոտ: Դրանք, ինչպես ասորականը, 22-ն էին, և քանի որ հայկականում 36 է, ուստի Մաշտոցին է վերագրվում մնացյալ 14 նշանագրերի ստեղծումը: Նրա նպատակն էր հին գրերը լրացնել նոր նշաններով, որ [նախատեսված կլինեին] այն հնչյունների համար, որոնք բնորոշ են բացառապես հայերենին: Դրանց թվին են պատկանում ատամնային ց, ծ, ձ, և առաջնաքնային ջ, չ, ճ հնչյունները: Վիճելի հարց է, թե սրանից բացի ուրիշ ո՞ր հնչյունների ծագումն է տեղային: Դրա լուծումը գուշակվում է համեմատությամբ Հ. այբուբենի և վրացականի, որի ծագումը ևս կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ: Իրար հարազատ այս երկու այբուբենների տարբերությունն արտահայտվում է լոկ տառերի դասավորության հերթականությամբ: Վրացական այբուբենում հունականի և ասորականի հետ համընկնող տառերը դրանց մնացությամբ են իրար հաջորդում, լոկ այն տարբերությամբ, որ հունական քսի (ξ) = ասորական սեմկատի տեղում, վրացականում իտտան է, իսկ այնտեղ, ուր ասորական սադեն է, լատիմականում կամ հունարենում θ, վրացականում ժ-ն է: Վերջում ատամնային և քմային պայթաշփականներն են կոկորդայինների հետ մեկտեղ: Պետք է կարծել, որ հենց դրանք են այբուբենի կատարելագործման արդյունքը: Եթե հաշվենք մակ ընդհանուր կարգը մտցված ը-ն և ժ-ն, ինչպես և հայկական կրկնակի ք-երի [ք-ռ] և ք (կամ ջ [ե-է]) հանգամանքը, ապա ի հայտ կգան այն տարրերը, որոնցով արտահայտվել է այբուբենի կատարելագործումը: Վրացական այբուբենի վերջում հայտնված տառերը հայկականում ընդհանուր դասավորության մեջ են: Սա ցույց է տալիս, որ հայկական այբուբենը կրկնակի մշակման է ենթարկվել, իսկ վրացականը պահպանել է իր առավել հին ձևը: Ինչ վերաբերում է բուն նշանագրերին, ապա այս դեպքում ևս վրացականն արտահայտում է տառերի ավելի հին և բացահայտորեն սեմական բնույթը: Հին հայկական տառածևը վրացական այսպես կոչված կրոնականի (սուցուրի) հետ մեկտեղ հառնում են դեպի սեմական նախածևը, սակայն [հայկականը] վերափոխվել է՝ ոչ առանց հունական գրի ազդեցության: Թե արդյոք դանիելյան գրերով գրություն եղել է, հայտնի չէ: Ավելի քան հավանական է, որ եղել է: Սակայն մեզ հասել է միայն մես-

րոպյան դպրությունը: Այն սկսվում է Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանությամբ: Թարգմանության պատմությունը, ինչպես փոխանցում են հին հեղինակները, դեռևս քննական վերլուծության չի ենթարկվել: Պատմագիրների խոսքերով նախնական թարգմանությունն արվել է ասորական բնագրից, իսկ հետո ճշտվել հունականով: Ըստ ամենայնի մեկ անգամ չէ, որ ուղղումներ են կատարվել: Էջմիածնի վանքի գրադարանում վերջերս հայտնաբերված և շրջանառության մեջ դրված (պրոֆ. Գր. Խալաթյանցի [աշխատասիրությամբ], Մոսկվա, 1899) Ժամանակագրությունների (Паралипоменон-ըրոնիկոն) գիրքն էապես տարբերվում է Վուլգատայի բնագրից. սրանից երևում է, որ ոչ միայն թարգմանություններում էին ուղղումներ կատարվում, այլև որոշ գրքեր թարգմանվում էին վերստին (տես Н. Марр, Новооткрытый армянский текст Паралипоменон, «Кавказский вѣстник», № 4): Հայ բանասիրության կարևորագույն խնդիրներից է ոչ միայն հայկական Վուլգատայի առնչության պարզումը ասորականի և հունականի հետ, այլև հայկական նախնական տարբերակի, որ ծագում է ասորական բնագրից: Աստվածաշնչի վրացերեն թարգմանությունն այս հարցի լուծման գործում կարևոր դեր ունի. փոխադրված լինելով հայկական թարգմանության նախնական օրինակից՝ այն լույս է սփռում հայերեն սկզբնական տարբերակում կատարված փոփոխությունների բնույթի վրա: Հայ հին դպրությունը, առավելապես հոգևոր, էապես հիմնվում էր Սուրբ Գրքի և ծավալուն աստվածաբանական գրականության վրա: Աստվածաբանության բոլոր ճյուղերը՝ հայրաբանություն, մեկնողական գրականություն, սրբախոսություն, պաշտոններգություն, խրատատուսուցողական բնույթի երկեր, թե՛ թարգմանական, թե՛ ինքնուրույն, մեծ թիվ են կազմում: Տակավին ոչ բոլոր հուշարձաններն են հրատարակվել, շատերը դեռևս անշոշափ դրված են վանքերի ձեռագրատներում, և անգամ ոչ բոլոր հրատարակվածներն են ուսումնասիրվել: Հայ դպրությունը կտրուկ անկումներ է ունեցել: Թագավորական և քաղաքական հեղաշրջումների հետ կապված արտաքին անսպասելի իրադարձությունները մեկ անգամ չէ, որ խաթարել են կյանքի բնականոն ընթացքը. պարթև Արշակունիների, պարսից Մասանյանների, արաբական, բյուզանդական և այլ տիրապետությունները, ամենքը յուրովի էին վնասում, իսկ որոշ անգամներ երկիրն ընդհանրապես կորցնում էր կապն անցյալի հետ, կտրվում նրանից: Արաբական արշավանքն այնպիսի ցնցում էր Հայաստանի համար, որ ութերորդ հարյուրամյակում լոկ մշուշոտ հուշեր էին մնացել Արշակունիների ժամանակաշրջանի մասին: Անցյալի հետ կապը վերականգնելու համար հարկավոր էր գրադվել գրավոր ժառանգությամբ. մատյանները նոր տես-

անկյունից էին լուսաբանվում, հաճախ փոփոխության ենթարկվելով նոր իրադրության և ժամանակի համապատասխանությամբ: Անցյալի գրական բազում հուշարձանների կապակցությամբ, հատկապես պատմական ուղղվածության, կարող են կասկածներ առաջանալ, թե դրանց ներկայիս բնագիրը որքանով է համապատասխանում սկզբնականին: Այն, որ դրանք հին ծագում ունեն՝ բացահայտ է, բայց կասկածից վեր է նաև, որ դրանց «միջամտել են կողմնակի ձեռքեր»: Չեռագրերը, որ կարող են դուրսացնել բազում վիճելի հարցերի լուծումը, դեռ սպասում են իրենց հրատարակիչներին և հետազոտողներին: Ցայժմ հիմնական հետաքրքրությունը կենտրոնացված է պատմագիրների երկերի վրա. դրանից շատերը հրատարակվել են մի քանի անգամ և գրեթե բոլորն էլ թարգմանվել են արդի լեզուներով: Մեզ հասած մատյաններում հայ մատենագրությունը ներկայանում է երկու՝ միմյանց հետ մրցակցող հոսանքներով, որոնցից մեկը ձևավորվել է ասորապարսկական մշակութային հենքի, մյուսը՝ հունականի վրա: V դարի վերջերից նկատելի են երկու ուղղությունների հետևորդների միջև հակադրություններ: VI դարում եկեղեցական-դավանաբանական վեճերի ծագմանը զուգընթաց այս հակադրությունն ուժեղանում է, և այդուհետ գրականությունը դառնում է եկեղեցական կյանքի հոսանքներից կախյալ: VI դարում սկիզբ է առնում հականեստորական շարժումը, որ աննկատ կերպով վեր է ածվում երկարակության դեմ պայքարի: Այդ շրջանում էր, որ Մավրիկիոսի և Խոսրով Փարվեզի՝ 591 թ. կնքած պայմանագրով Պարսկահայաստանի զգալի մասն անցնում է Բյուզանդիային: Սա բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում քաղկեդոնականության հետևորդների համար: VII դարում, երբ Հերակլիոս կայսեր առաջնորդությամբ բյուզանդական զորքերը գտնվում էին Հայաստանում, քաղկեդոնականները հաղթություն են տոնում և իշխող դիրք գրավում մինչև հաջորդ դարասկիզբ: Երբ ի հակակշիռ բյուզանդականի Հայաստանում սկսեց աճել արարական ազդեցությունը, այն իր հետքն է թողնում նաև եկեղեցական կյանքում. 726 թ. ասորի Հակոբիկյանների մասնակցությամբ հայերը հերքում են քաղկեդոնականությունը: Միաբնակության ոգով տոգորված հին դավանանքի վերականգնման ժամանակաշրջանին, որ նաև հայ մատենագրության առաջին շրջափուլի վերջին հանգրվանն էր, հաջորդեց եկեղեցու արմատական վերափոխությունն այն հիմնաքարի վրա, որին խարսխված էր լինելու հետագա դարերում: Այդ շրջանի գրականությունը բնորոշվում է երկու ճշյալ ուղղություններով. առաջին կեսում իշխող էր հիմնականում ասորական դպրոցը, երկրորդ կեսին հակառակը՝ գերակա դիրք էին գրավում հունաբանները: VI դարի վերջերից գործանալով՝

ստեղծվում է հունական ուղղվածության մի վառ շերտ՝ կոչվելով հունաբանության հետևորդների դարաշրջան: Այդ դպրոցի ծաղկումը VII դարում էր: Հունաբաններն ընդլայնեցին մատենագրության շրջանակները, ներմուծեցին նոր մտքեր ու գիտելիքներ: Իմաստասիրություն, ճարտասանական, քերթողական և հաշվողական արվեստներ, քերականություն, ֆիզիկական և պատմական աշխարհագրություն, միով բանիլ՝ ժամանակի բոլոր գիտափիլիսոփայական առարկաները թարգմանական և ինքնուրույն երկերով Հ. մատենագրության անքակտելի մաս դարձան: Այս առարկաներով վարժյալ անձը հայոց մեջ հաճախ քերթող (ի մասնավորի բանաստեղծ) անունն էր ստանում: Հունաբանների դպրոցը կարելի է քերթողների դպրոց կոչել: Հունաբան հեղինակները, ի տարբերություն դուրահավատորեն պատմագրող հին գրողների, առանձնանում էին ներկայացվող նյութի նկատմամբ քննական վերաբերմունքով: Հունաբան դպրոցի գերակա առանձնահատկությունները ճշգրտությունն ու շարադրանքի պայմանական ընդունված ձևերին հետևելու ձգտումն են: Այս դպրոցի ծնունդը պայմանավորված է դավանաբանական վեճերով: Քաղկեդոնի ժողովում քննարկվող Քրիստոսի բնություններին առնչվող հարցն, ըստ էության, լուծում չէր ստացել: Քաղկեդոնական քրիստոսաբանության իրական առաջընթացը եղավ Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում, երբ Ղևոնդիոս Բյուզանդացի վանականը (մահ. 543 թ.) Արիստոտելի ուսմունքի համաձայն վերլուծելով բնություն և էություն հասկացությունները, դիտելով կորեքն հիմնավորեց ժողովի որոշումները: Այդուհետ քրիստոսաբանական վեճերը փոխադրվում են հասկացությունների դիտարկման սխոլաստիկ վեճերի բնագավառ: Սկսվում է Արիստոտելի և Պլատոնի համապատասխան երկերի քննությունը եկեղեցական ասպարեզում: Դոգմատիկան և իմաստասիրությունը արտահայտությունների ճշգրտություն էին պահանջում: Սա արտացոլվեց հայկական եկեղեցական կյանքում և մտքերն ուղղեց դեպի հունական գրականություն: Այդ շրջանում ի հայտ եկած թարգմանություններում հունական բնագրին հարազատ լինելու ձգտումն արտահայտվում է ոչ միայն բառաստեղծման, այլև շարադրման եղանակի վրա: Լեզուն հունական կաղապարին հարմարեցնելը արհեստականության էր հասցնում, երբեմն անգամ եղծման: Լեզվի ասպարեզում հունաբանների գործունեության դրական կողմն առաջին հերթին արտահայտվեց հայոց բառանյութի՝ քերականական նոր ձևերով հարստանալու հանգամանքով: Ի նկատի առնելով, որ հիշյալ դպրոցի ծաղկումը համընկնում է Հայաստանում քաղկեդոնական շարժման հետ, հնարավոր է, որ դրա գլխավոր ներկայացուցիչները քաղկեդոնականներ էին: Մակայն սկզբնապես այն ի

հայտ է եկել միաբնակների միջավայրում: Ըստ Ժամանակի և հավասարության մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակյալ քերթողը Վրթանեսն է (VI-VII դդ.), որ Հայ եկեղեցու մոլի հակաքաղկեդոնական հայրերից է: Անգամ հիմքեր կան կարծելու, որ հունարան շարժումը հայերին է անցել ոչ թե հույներից, այլ հարևան միաբնակ սաորիներից: VI դարում Հայ եկեղեցին սերտորեն հաղորդակցվում էր միաբնակների սաորական ճյուղի հետ (տե՛ս E. Ter-Minassiantz, Die armenische in ihren Beziehungen zu d. syrischen Kirche, Լայպցիգ, 1904), որոնց հունական հակումներն ուժեղ էին: Միաբնակության մոլի պաշտպան Փիլոքսենոս Մաքրուգացուն են վերագրում Աստվածաշնչի հունարենից սաորերեն բառացի թարգմանությունը (508 թ.)՝ նախատեսված միաբնակ եկեղեցու համար, որ մինչ այդ հունական բնագիրը գերադասում էր Պեշիտայից: Դրանից հետո ևս երկու անգամ միաբնակները բարձրացրել են Աստվածաշնչի [թարգմանության] վերանայման հարցը՝ նպատակ ունենալով այն համաձայնեցնել Յոթանասնիցի հետ. 617 թ. հայտնվեց Յոթանասնիցի մի նոր թարգմանություն, իսկ 705-ին հետևեց առկա թարգմանությունների հիման վրա Պեշիտայի խմբագրման վերջին փորձը (տե՛ս В. Райтъ, Краткія очеркъ исторіи сирійской литературы, 1902, էջ 9-11): Ըստ ամենայնի Աստվածաշնչի խմբագրման հարցը հայոց մեջ ծագել է իրենց հավատակից սաորիների հետ միաժամանակ և լուծվել նույն շրջանում իմա՝ VI, VII և VIII դարերում: Եթե ի նկատ առնենք, որ 7-րդ և 8-րդ հարյուրամյակների, չխտսելով արդեն VI դարի մասին, առաջին տարիները խորհրդանշում են հակաքաղկեդոնականության գերակշռության պահերը, ապա նկատելի կլինի, որ Աստվածաշնչի վերանայման նախաձեռնությունը ծագել է միաբնակ ուղղվածության ճամբարից (լավագույն հրատարակությունը՝ Հովհաննես Ջոհրայան, Վենետիկ, 1805): Այդ շրջանի մի շարք երկերի ի հայտ գալու որոշակի ժամանակն ու հեղինակների ինքնությունը տակավին չի հաջողվել պարզել: Մատենագրության ազգային ավանդությունն այդ շրջանի հեղինակներին երկու մասի է բաժանում՝ ավագ և կրտսեր թարգմանիչներ՝ նկատի ունենալով նրանց մասնակցությունը Սուրբ Գրոց թարգմանության գործին: Եթե այս բաժանումը լուրջ հիմքեր ունի, ապա այս անվանումների ներքո կարելի է նկատի ունենալ սաորական և հունական դպրոցների ներկայացուցիչներին: Նրանց աղերսները կպարզվեն լոկ Աստվածաշնչի թարգմանությանն առջևդո խրթին հարցերի լուծումից հետո: Այս հարցերը չեն դիտարկվել Մեսրոպ (Տեր-Մովսիսյանց) վարդապետի «Исторія перевода Библии на армянскій языкъ» (ՄՊր., 1902) աշխատության մեջ:

Պահպանողական և հին ավանդույթներին կառչած հեղինակների թվին են ասվում մեզ հասած գրեթե բոլոր պատմագիրները՝ Ագաթանգեղոս (հին խմբագրությանը), Փավստոս, Ղազար [Փարպեցի] և Եղիշե, Մերետս, Հովհան Մամիկոնյան և Ղևոնդ, ինչպես և Ջենոբ Գլախ և Կորյուն (հին խմբագրությանը): Բոլորի երկասիրություններն առկա են ֆրանսերեն թարգմանությանը և զետեղված են «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», par Victor Langlois, t. I-II, 1867-1869-ի մեջ: Ղևոնդի և Մերետսի թարգմանությունները հրատարակվել են առանձին. առաջինը՝ «Histoire des guerres et des conquêtes des arabes en Arménie», 1856, երկրորդը՝ «Histoire de l'empereur Héraclé»: Ուսերենով Զ. Պատկանյանի թարգմանությանը՝ «Исторія императора Иракла» (СПб., 1862), Ղևոնդ վարդապետի՝ «Исторія халифовъ» (СПб., 1862), Եղիշեինը՝ Պ. Շանիշևի թարգմանությանը: Այս շրջանի հնագույն հեղինակներից է համարվում «Եղծ աղանդոց» աշխատության երկասիրող Եզնիկը, որի մատյանը թարգմանել են ֆրանսերեն՝ «Réfutation des différentes sectes des païens» (II, 1853), ռուսերենով հատվածներ կան Կ. Եզովի գրքում «Объ ученія древнихъ маговъ» (СПб., 1858): Թարգմանական գրականությունից, որի տեսությունը ներկայացված է Գ. Ջարրիանայանի՝ «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» (Վենետիկ, 1889), Եկեղեցու մի շարք հայրերի երկերից բացի հիշատակելի են Լարուրնայի՝ «Արգարի թուղթը» (թարգմանությունը Վ. Լանգուայի գրքում), Եվսերիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» և «Եկեղեցական պատմությունը» (A. Schöne, Eusebii Chronicarum libri duo, Բեռլին, 1866-1875): Հելլենական դպրոցին են պատկանում եկեղեցական երևելի գործիչ Վրթանես Ջերթողը, նրա ժամանակակից Գրիգոր Ջերթողը, Դավիթ փիլիսոփա Հարթացին, Մամրոե Վերժանողը, Անանիա (Շիրակացի) Մաթեմատիկոսը, Սյունյաց եպիսկոպոս Մովսես Ջերթողը, Սյունիքի եպիսկոպոս Մաթուսաղա Մեծը, Թեոդորոս Ջաթենավորը, Փիլոն Թիրակացին, Սահակ Չորսփորեցին և այլք, որ հայանի են միայն անուններով: Վրթանեսը մոլի հակաքաղկեդոնական է: Ապրել է VI դարում և VII դարի սկզբներին և կարևոր դեր խաղացել հայ-վրացական եկեղեցական բաժանման գործում (այս հարցով նրա մասնակցությունը պահպանվել է՝ «Գիրք թղթոց»-ում, Թիֆլիս, 1901): Ի դեպ նրան է վերագրվում պատկերամարտների դեմ ճառը: Ըստ ամենայնի Վրթանեսի օրոք, եթե ոչ հենց իր կողմից, նախաձեռնվեց Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկասիրության թարգմանությունը, որ լոկ վերջերս հրատարակվեց (Էջմիածին, 1908): Հավանաբար նույն ժամանակին է պատկանում Իրենեսոսի «Ընդդէմ հերետիկոսաց» գրքի թարգմանությունը

(հայերեն տարբերակը գերմաներեն բարգմանության հետ տե՛ս «Text und Untersuchungen», Harnak und Smidt, t. XXXV, մասն Բ, Լայպցիգ, 1910): Հելլենական դպրոցի առավել բնորոշ գործերից են փիլիսոփայական տրակտատները, որ վերագրվում են տարբեր հեղինակների: Բյուրից հաճախ հիշատակվում է Դավիթ Անհադթ փիլիսոփայի անունը: Նրա անվան հետ են կապվում Արիստոտելի մի շարք գործերի բարգմանություններն ու մեկնությունները, Պորփյուրի «Ներածութեան» բարգմանությունն ու «Մեկնութիւնը» ինչպես և «Մահմանք իմաստասիրութեան» երկասիրությունը: Վերջինս ինչպես և Պորփյուրի «Մեկնութիւնը» կան մաև հունարեն՝ Դավթի անվամբ (հրատ. Ad. Buisse, Բեռլին, 1904): Կասկածից վեր է, որ հայերն առնվազն երկու իմաստասեր են ունեցել այս անվամբ: Դավիթ Հարքացին, որից որոշ դրվագներ են պահպանվել (հրատ. Միարամ, «Արարատ» ամսագիր, Էջմիածին, 1903), և VII դարի կեսերին ստեղծագործած հանրահայտ երկարմակ Դավիթ Բագավանցին: Նրանցից բացի հիշատակվում են մաև Դավիթ Ներզիհնացին և Դավիթ Ջերթողը: Հայոց Դավիթների ինքնության և բյուզանդացվոց մեջ հիշատակված Դավթի հետ առնչակցության հարցը տակավին լուծման կարող է (տե՛ս C. Neumann, Memoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien. «Journal Asiatique», III, II, 1829, Conybeare, «Anecdota Oxoniensia», Class. Series, հատ. I, մասն 6, Օքսֆորդ, 1892: «Դավիթ Անհադթի հարցը նոր լուսաբանմամբ», տե՛ս Հ. Մանանդյան, «Արարատ» ամսագիր, Էջմիածին, 1904): Ճշգրիտ հայտնի չեն քերականության, ճարտասանական ու հաշվողական արվեստների և այլ դասագրքերի բարգմանիչները: Իբրև հեղինակ հիշվում են Դավիթն ու Մովսես Ջերթողը: Ամանիա Շիրակացուց միայն պատասխաններ են մնացել (հրատ. Միարամ, «Արարատ» ամսագիր, Էջմիածին, 1896): Նրան համարում են «Աշխարհացոյց»-ի հավանական հեղինակ, որ մեզ է հասել Մովսես Խորենացու անունով՝ երկու խմբագրությամբ (համառոտ խմբագրության հետ տե՛ս К. Паткановъ, Армянская география VII в., СПб., 1877, ընդարձակ խմբագրությունը՝ հրատ. Ա. Մուրքի, ֆրանսերեն «Géographie de Moïse de Choréne», Վենետիկ, 1881): Փիլոն Թիրակացին հայտնի է Սոկրատ Մյուլաստիկոսի եկեղեցական պատմության VII դարավերջի իր բարգմանությամբ: Ողիմպիանոսի առակաց ժողովածուի և Բարոյախոսի բարգմանությունները ևս վերագրում են հունարաններին (Н. Марръ, Сборники притчъ Вардана, СПб., 1899): Հունարաններից ամենակարկառունը Մովսես Խորենացին է՝ «Պատմութիւն Հայոց»-ի հեղինակը (բարգմանվել է եվրոպական բազում լեզուներով: Ռուսերեն բարգմանությունը՝ Մ. Էմինի, Բ, հրատ., Մ., 1893): Այստեղ գործ ունենք հելլենական

կրթությունը պատմագրության ասպարեզում կիրառելու փորձի հետ: Մովսես Խորենացու [գրքում], ասես, իրար են միախառնվել հայ դպրության երկու ուղղությունները: Նրա երկասիրության համար հիմք են հանդիսացել հիմնականում հին դպրոցի աղբյուրներից բաղված նյութերը, իսկ դրանց մշակումն ու շարադրանքի ոճը հունարան են: Խորենացու աշխատությունը, թերևս, նախընթաց զարգացման արդյունք է, և դրա հետ հարկ է հաշվի մտել անցյալի շատ հուշարձանների դիտարկման ժամանակ: Մինչև Խորենացին եղած գրեթե բոլոր պատմագրական երկերը մեզ են հասել կամ աղճատված, կամ վերամշակված տեսքով. ժամանակակից քննադատությունը կասկածանքով է վերաբերվում դրանց մասին եղած ավանդական պատկերացումներին: Ավանդաբար համարվում է, որ ըստ պարունակած նյութի հնագույն պատմիչ Ագաթանգեղոսը, Հայոց դարձի պատմությունը գրել է Տրդատ III թագավորի հրամանով: Ագաթանգեղոսի երկասիրության առաջին և երրորդ մասերը, ուր խոսվում է Լուսավորչի և Տրդատ արքայի գլխավորությամբ Հայոց դարձի մասին, անկասկած, հին արարից է, սակայն մեզ է հասել ոչ նախնական տեսքով: Երկրորդ մասը, որ ներառում է Լուսավորչի ուսմունքը, չի կարող վավերական ճանաչվել (А. Gutschmidt, Agathangelus, «Zeitschrift der morgenländischen Gesellschaft», 31, Բ. Մարգիսեան, Ագաթանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, մաև Մխիթարյան հայր Հ. Տաշեանի ակնարկն Ագաթանգեղոսի մասին, Վիեննա, 1891): Ագաթանգեղոսի երկը վերամշակվել է համաձայն հայոց մեջ եղած դավանաբանական ուղղությունների: Վերջերս հայտնաբերված արաբերեն տարբերակը համարվում է քաղերդականների խմբագրություն (Н. Марръ, Крещение армянъ, грузинъ, абхазовъ и алановъ св. Григориемъ, арабская версия. տե՛ս «Зап. Вост. Отд. Р. Арх. Общ.», XVI, СПб., 1905): Առկա հայերեն բնագիրն ընդհակառակը, հակաքաղկեդոնական խմբագրություն է, որ վերջնական խմբագրությամբ հավանաբար վերագրելի է հակաքաղկեդոնականության հաղթանակին՝ VIII դարի սկզբին: Համեմատաբար լավ, բայց ոչ գոհացուցիչ տեսքով է պահպանվել Փավստոսի (Բուզանդ անվանյալ) երկասիրությունը, որ անդրադառնում է Տրդատ III-ի և Գրիգոր Լուսավորչի հաջորդների՝ մինչև չորրորդ դարավերջ: Պատմությունն սկսվում է երրորդ դարությունից՝ առաջին երկուսը կորած են համարվում: Դրանցից մեկը ներառել է Հայոց սկզբնական պատմությունը, որ Խորենացու գիրքն է ներմուծվել Մարաբաս Կատինայի անվամբ: Եղծված է մաև Փավստոսի Պատմության վերջմասնաբաժնի գլուխների և հատվածների բնագրային հանգամանքները վիճարկելու հիմք կա: Հեղինակի ինքնությունը դեռևս հանելուկային է:

Փափստոսի շարունակությունն են հանդիսանում Ղազար [Փարպեցու] և Եղիշեի երկասիրությունները, որ նվիրված են V դարի հայոց կրոնական պայքարին ընդդեմ պարսիկների: Ղազար [Փարպեցու] Պատմության սկիզբը, ուր անդրադառնում է Ազաթանգեղոսի և Փափստոսի հետ իր երկի ունեցած առնչականությունը, խրթին է և հավանաբար մախնական տարբերակի ձևափոխության արդյունք: Եղիշեի մախնական բնագիրը բաղկացած է ութ եղանակից, չմայած հեղինակը Յառաջաբանության մեջ յոթի մասին է խոսում: Եղիշեի գրքում հանդիպող Ղազար [Փարպեցու] հետ համընկնող հատվածների ծագումը բավարար կերպով չի բացատրված: VI դարը չունի իր հատուկ պատմիչը: Գլխավոր դեպքերի համառոտ նկարագրությունը գտնում ենք VII դարի պատմագիր Մերետսի գրքում: Մերետսին հիմնականում հետազոտել են իր երկի կցուրդ «Հայոց մախնական պատմության» կապակցությամբ: Դրա հարաբերությունը պատմագրական այլ երկերին՝ Փափստոսից մինչև Խորենացի՝ հանելուկային է: Ինչպես հաղորդում է բյուզանդական մատենագիր Պրոկոպիոսը (VI դ.) «Նախնական պատմությունը» մաս է կազմել դժո՞ւր *ἀρμενίων ιστορα*-յի, որի ներքո Փափստոսն է նկատի առնվում: Մեզ հասած սերնդայն բնագրում այն կապվում է Ազաթանգեղոսի անվան հետ: Այդ բնագրի հեղինակը (Մերետսն է, թե այլ ոք՝ վիճելի հարց է) վստահեցնում է, որ ինքն այն ստացել է Մարաբասի աշակերտներից: Նույն պատմությունը պահպանվել է նաև Խորենացու մշակմամբ և նույնպես վերագրվում է Մարաբասին: Ուշ շրջանի հեղինակներից մեկը դրան ծանոթ է եղել իբրև Ղազարի գրքի մաս: Ճշգրիտ է լուկ այն, որ «Նախնական պատմությունը» Փափստոսի կորած գրքերի մի մասն է, ուր հավանորեն ներառված է եղել Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը: Դավանաբանական սկզբունքները և Խորենացու ազդեցությունն այն հիմքն են, որի վրա խոյացել են հին հեղինակների խմբագրական դժվարությունները: Հայ պատմագրությունը և ընդհանրապես գրականությունը Խորենացիով են եզրափակում իրենց զարգացման առաջին փուլը: Խորենացու մասին ծավալուն վերլուծական գրականության մեջ կուտակված տեղեկությունների համաձայն մա ապրել է VII դարավերջից ոչ վաղ. որոշ կարծիքներ սխալմամբ նրան տեղափոխում են IX դարի կեսերը (Г. Халатьянцъ, Армянскій эпосъ въ Исторіи Арменіи М. Хоренскаго, М., 1896. նաև նրա՝ «Армянскіе Аршакиды въ Исторіи М. Хоренскаго», М., 1903): Այդ շրջանին է պատկանում նաև քարգմանական գրականության մեծ մասը. դրանցից շատերը հրատարակված են, բայց դեռևս հետազոտված չեն, և հետագա դարերի քարգմանությունները դրանցից տակավին ճշգրտորեն գատորոշված չեն:

Հրատարակվել են հետևյալ հեղինակների երկերը. Հովհան Ոսկեբերան (1826 և 1862 թթ.), Փիլոն Երրայեցի (1892), Եփրեմ Ասորի (1836), Բարսեղ Մեծի «Վեցօրեան» (1830), Սևերիանոս Գարադաղի (լատիներեն թարգմանության հետ), Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու» (1842), Եվագրիոս Պոնտացի (1907), Աբանաս (1899): Սրբախոսական ստեղծագործությունները գետեղված են հետևյալ հրատարակություններում՝ «Վարք հարանց» (1855) և «Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց» (1874): VIII դարը Հ. գրականության անցման շրջանն է դեպի երկրորդ փուլ: Կարելի է քննումնային պահ համարել 726 թ. ժողովը, որ Հայ եկեղեցին դարձյալ շրջեց դեպի հակաքաղկեդոնականություն: Եկեղեցական միջավայրում ծնունդ առնող գրականությունն իր զարգացման ընթացքում հետևել է եկեղեցուն: Եկեղեցական ժողովի հայրերը՝ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը, Արշարունյաց եպիսկոպոս Գրիգորիսը, գիտնականականականներ Խոսրովն ու Մողմունը միաժամանակ և՛ եկեղեցական գործիչ են, և՛ մատենագիր: Նրանք մշակեցին եկեղեցու բարեկարգման այն հիմքերը, որ հետագայում ազգային պիտի համարվեին: Հովհանի դավանաբանական երկերը (հրատ. 1833 թ. Վենետիկ, լատ. քարգմանությունը՝ P. Aucher, Domini Jonnis philosophi Ozniensis Opera, Վենետիկ, 1834), ինչպես և Խոսրովիկի (հրատ. Հ. Գարեգին Հովսեփյան, 1903, Էջմիածին) հետագա դարերի վեճերի ժամանակ ծառայում էին իբրև գերակա հիմնասյուն: Եկեղեցական ողջ կարգը, որ պահպանվել է ցայսօր, հիմնականում սահմանվել է նրանց կողմից: Այդ ժամանակին է վերաբերում հին Տօնացոյցի խմբագրությունը, ուր նշված են միայն Տերունական տոներն ու առաքյալների ու մարգարեների հիշատակները: 747 թ. ստեղծվեց «Տօնականը» Մողմուն Մաքենացու խմբագրությամբ: Հովհան Օձնեցուն է վերագրվում Կանոնագրի առաջին խմբագրությունը (լատ. քարգմանությունը A. May, Script. vet. nova collectio): Ստեփանոս եպիսկոպոս Մյունեցին՝ հունարենից արված արժեքավոր գործերի քարգմանիչն է (ի դեպ նաև Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ», հրատ. Վենետիկ, 1891) և համարվում է եկեղեցու կողմից ընդունված մի շարք հոգևոր երգերի հեղինակ: Նա է սահմանել նաև եկեղեցական երգեցողության 8 ձայներն ու կողմերը: Հոգևոր բանաստեղծության մեջ հայտնի է նաև Հովհան Օձնեցին: Գրականության երկրորդ շրջանը շարունակվեց մինչև XI դարը ներառյալ՝ համընկնելով Բագրատունիների ժամանակաշրջանին: Արարական հարվածներից տեղական ավատատիրական կարգերը տապալվեցին, շատ ազգատոհմեր կործանվեցին, իսկ գոյատևածները համախմբվեցին առավել ազդեցիկ տների շուրջ և ձևավորեցին մի քանի նշանավոր քաղաքական

միավորներ: Դրանցից առավել ակնառուն Բագրատունիների, Մամիկոնեից, Արծրունյաց և Սյունեցիների տոհմական տիրույթներում ձևավորված իշխանություններն էին: Բաղաքական և մշակութային առումներով Բագրատունիների թագավորությունն առաջատար դիրք ձեռք բերեց. հայկական կյանքի այս շրջանն իրավամբ կարելի է համարել Բագրատունիների: Գրականությունն այժմ իր ոտքերի տակ [ամուր] հող զգաց, այն բունց ինքնուրույն զարգացման ուղին՝ նյութ քաղելով անցյալից: Պատմագրությունը Մովսես Խորենացու հզոր ազդեցության ներքո էր: Այդ շրջանի առաջին պատմագիրը Շապուհ Բագրատունին էր, որի երկը, սակայն, դեռ չի հայտնաբերվել: Նրան շարունակեց Հովհաննես Կաթողիկոսը (մահ. 929 թ.): Հովհաննես Կաթողիկոսի Պատմության ինքնուրույն մասը վերաբերում է IX և X դարասկզբի իրադարձություններին: Առավելապես նա Բագրատունյաց տան պատմիչն է, չնայած ոչ սակավ տեղ է հատկացնում նաև մյուս իշխանական տներին (Ֆր. քարգմանությունը՝ «Histoire d'Arménie par le patriarche Jean VI, dit Jean Catholicos», 1841): Նրա ժամանակակից Թովմա Արծրունին համղես է գալիս որպես Արծրունյաց տան պատմագիր (Thoma Ardzrouni, Histoire des Arzrouni. տե՛ս «Collection d'historiens arméniens», ՄՊր., 1874): X դարից մինչև XI դարի առաջին տարիների դեպքերը շարադրված են Ասողիկ անվանյալ Մտեփանոս Տարոնեցու մատյանում (ռուսերեն քարգմանությունը՝ Մ. Էմինի «Всеобщая история Степаноса Таронскаго, Асохика по прозванію», Մ., 1864): Հիշյալ պատմագիրները չեն սահմանափակվում իրենց ժամանակի դեպքերի նկարագրությամբ, այլ շարադրում են Հայոց պատմությունը աշխարհաստեղծումից սկսյալ՝ հիմնվելով Խորենացու և հայագգի այլ հեղինակների վրա: XI դարի իրադարձություններին է նվիրված Արիստակես Լաստիվերացու Պատմություն երկասիրությունը. գրքի հիմնական բովանդակությունն են կազմում Բագրատունյաց հարստության անկումն ու Անի մայրաքաղաքի գրավումը (1064 թ.) սելջուկների կողմից («Histoire d'Arménie, par Arisdaques de Lastiverd», II, 1864): Բագրատունյաց շրջանին՝ հատկապես X դարին է առնչվում «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկասիրությունը: Իբրև հեղինակ հիշատակվում է Մովսես Կաղանկատվացին, իսկ երբեմն Մովսես Դասխուրանցին: Ըստ աննեայնի սրամք տարբեր անձեր են. առաջինին են պատկանում VII դարին վերաբերող հատվածները, իսկ Դասխուրանցունը՝ վերջին գիրքն ու ընդհանրապես նոր խմբագրությունը («Исторія Агванъ» Моисея Каганкатвацци, пер. съ армянскаго К. Патканова, ՄՊր., 1861): X դարին է պատկանում նաև Ուխտանեսի գիրքը, որ նվիրված է հայ-վրացական հարաբերություններին:

Երկրի առավել հետաքրքրական մասը, որ վերաբերում է Ծաղ կոչված ազգի մկրտությանը կորած է համարվում (Oukthanes d'Ourha, Histoire en trios parties, ՄՊր., 1871. M. Brosset, Etudes sur l'historien arménien Oukthanes, «Mélanges Asiat.», VI, և «Histoire de la scission religieuse entre les Georgiens et les Arméniens», 1851): Եկեղեցական գրականությունն առնչվում է նույն հարցերին: Դավանաբանական երկերը քաղկեդոնականների՝ կորսված դիրքերը ետ բերելու փորձեր են: Հակադիր կողմերի երկու վառ ներկայացուցիչներ՝ քաղկեդոնականության ջատագով Թեոդոր Արուկուրան՝ Խառանի եպիսկոպոսը, և Մծրնա Հակոբիկյան եկեղեցու ավագ սարկավագ Նանա Ասորին ընդհարվեցին հայկական հողի վրա: Նրանց վեճը կայացավ Աշոտ Բագրատունու արքունիքում և ավարտվեց քաղկեդոնականի պարտությանը (Н. Марръ, Аркаунъ, монгольское название христианъ въ связи съ вопросомъ объ армянахъ-халкедонитахъ, 1905): Նմանատիպ փորձ եղավ բյուզանդական եկեղեցու կողմից՝ ի դեմս Փոտ պատրիարքի (857-867 և 877-886): Չաքարիա Ա կաթողիկոսին (859-875) և Աշոտ Բագրատունի իշխանին հղված նրա թղթերը, որոնցում նա փորձում էր խարխլել Հայոց հավատքի հիմքերը, հանդիպեցին հայերի դիմադրությանը (թղթերի բնագրերը Ն. Մառի ռուս. քարգմանության հետ տե՛ս «Полестинский сборникъ», XI, 1892): Պատասխան նամակը խմբագրել է Ապիկուրեչ կամ Մռուտ մականվանյալ Սահակ եպիսկոպոսը («Գիրք թղթոց»): Պահպանվել են նաև Արծրունյաց Գագիկ իշխանի թղթերն ուղղված Ռոմանոս Լեկապենոս կայսերը (920-944) և Թեոփիլակոսու պատրիարքին (933-956), ինչպես և Հայոց Խաչիկ Ա կաթողիկոսի (972-991) թղթերն ուղղված Սեբաստիոն (Ասողիկի մոտ) և Մելիտենեի («Գիրք թղթոց»-ի մեջ) մետրոպոլիտներին: Երբեմն ընդդիմադիր արամադրություններ էին ի հայտ գալիս նաև երկրի ներսում հատկապես ծայրամասային գավառներում: Դրանով են պայմանավորված Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (941-965) բանավիճակին թղթերը («Արարատ», անսագիր, 1897): Եկեղեցու հայրերն առավել մեծ վտանգ էին տեսնում պավլիկյան հերձվածի մի ճյուղի՝ այսպես կոչված թոնդրակեցիների աղանդավորական շարժման մեջ: Նրանց ուսմունքի դեմ են ուղղված Անանիա Նարեկացու («Արարատ», 1892), Գրիգոր Նարեկացու («Գիրք թղթոց», 498) Գրիգոր Մազիստրոսի (նրա թղթերը հրատարակել է Կ. Կոստանյանցը, Ալեքսանդրապոլ, 1910. գերմաներեն քարգմանությունը տե՛ս К. Ter-Mikrttschian, Die Paulikianer, Լայպցիգ, 1893) և այլոց տարբեր երկերը: Այդ շրջանին է պատկանում նաև սխալմամբ Սահակ Պարթև կաթողիկոսին վերագրվող ծավալուն բուրքն ընդդեմ երկարմակների («Գիրք թղթոց», էջ 413): Դավանաբա-

նական գրականության մեջ գերակշռում է այն կարծիքը, որ այն ստեղծվել է Տիմոթեոս Կուզի երկասիրության գորեղ ազդեցությամբ: Այն ուղղորդում էր դեպի Հայ եկեղեցու մեկուսացում: Այդ հունով էր զարգանում նաև եկեղեցական-պաշտամունքային գրականությունը: Տօնացույցին զուգահեռ ի հայտ եկավ Հայադիր օրացույցը, այսինքն՝ հայկական կանոնները, որ նվիրված էր բացառապես ազգային սրբերի հիշատակին: Նրանցից շատերը եկեղեցու կողմից սրբացվել էին անհամեմատ ավելի վաղ, սակայն այս տոնացույցի վերջնական խմբագրությունը վերագրվում է IX դարին: Շրջափուլի ավարտին՝ XI դարի սկզբներին, ի հայտ եկավ երրորդ տոնացույցը՝ Հոռոմադիրը, այսինքն՝ հռոմոնց կանոնով ստեղծվածը, որ նշված էին համաքրիստոնեական սրբերը: Բագրատունիների անկման և Հայաստանում բյուզանդական ազդեցության ուժեղացման ժամանակաշրջանում սա մի զիջում էր հունական եկեղեցուն: Նոր տոնացույցները, որ ասես յուրօրինակ Յայսմաուրքներ լինեին, վարքա-վկայաբանական ժողովածուների ստեղծման առիթ հանդիսացան: Պաշտամունքային գրականության մաս են կազմում Խոսրով Ամենագու «Մեկնութիւն ժամանակագրութեան» և «Մեկնութիւն Սրբոյ Պատարագին» գործերը (լատ. քարգմանությունը «Chosroae magni episcopo, Explicato Precum Missae», Ֆրեյբուրգ, 1880): Հոգևոր բանաստեղծության ասպարեզում մեծ փառք էր վայելում Նարեկյան դպրոցը՝ ի դեմս Գրիգոր Նարեկացու, որ վերոհիշյալ Խոսրովի որդին էր. նրան են պատկանում մի շարք ներբողներ և զանձեր, սակայն նրա գրական փառքը ծագում է «Նարեկ» անունը կրող աղոթագրքից, որ մեծ ժողովրդականություն է վայելում (Felix Nève, Saint Grégoire de Nareg, notice littéraire et bibliographique. տե՛ս «L'Arménie Chrétienne», Լոռեն, 1886): Դիտարկվող ժամանակաշրջանի առավել ուշագրավ գործիչներից է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (մահ. 1058 թ.): Նա միակ հեղինակն է, որ հոգևոր դասից չէ: Քաղաքական մեծ գործիչն իր ժամանակի իրադարձությունների կենտրոնում էր և մանակագրական սերտ կապերի մեջ էր գրական և քաղաքական աշխարհի երևելիների հետ: Նրա թղթերը վերջերս հրատարակեց Կ. Կոստանյանցը (Ալեքսանդրապոլ, 1910): Մագիստրոսը հայտնի է նաև փիլիսոփայական գրականության մեջ՝ իբրև Պլատոնի որոշ երկախոսությունների թարգմանիչ: Գրել է նաև քերականական մի երկ ու հորինել քերթվածներ (V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros, II, 1869): Նրա որդին՝ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը (մահ. 1105 թ.) ձեռնամուխ եղավ սրբախոսական գրականության զարգացմանը՝ հարստացնելով այն նոր թարգմանություններով:

Հ. գրականության երրորդ շրջափուլը ներառում է հետագա երեք դարերը (XII-XIV): Իրականության մեջ սա Չաքարյանների և Կիլիկիայում Ռուբինյանների պատմաշրջանն էր: Բագրատունիների հարստության անկումից հետո Հայաստանն ընկնում է սելջուկների տիրապետության տակ, և երկիրը սկսում են կառավարել նրանց աթաբեկները: Իբրև այդպիսին Բագրատունիների հողերին տիրեցին Շադդադյանները (1072-1198), որ հաստատվել էին հին Աղվանքի տարածքում: Հայաստանի հարավում տիրում էին Շահ Արմենները (1110-1207), արևելքում՝ Սյունիքում աստիճանաբար զորացավ Օրբելյան տոհմը: Շադդադյանների տիրույթներն անցան Չաքարյանների հարստությանը (1199-1320), որոնք վրաց արքաների հովանավորությունն էին վայելում: Մուսուլման և տեղաբնիկ իշխանությունների մրցակցության այս տագնապալի պահին հայերն իրենց ուժերը միտեցին Հայաստանի սահմանակից Կիլիկիայում քաղաքական կյանքի նոր կենտրոնի ստեղծմանը: Բագրատունիների անկումից հետո Ռուբինյան խիզախ ազգատոհմին հաջողվեց իշխանության հասնել Կիլիկիայում և նոր թագավորություն հիմնել, որ պիտի գոյատևեր երեք դար (1080-1393): Կիլիկիո արքունիքն իրեն ձգեց Հայաստանի մտավոր և ռազմական լավագույն գործիչներին, իսկ երկրում մնացած կարող ուժերը համախմբվեցին Չաքարյան և Օրբելյան իշխանական տոհմերի շուրջ: Հենվելով քրիստոնյա Վրաստանի վրա, որ քաղաքական և մշակութային ուժերի ծաղկում էր ապրում, այդ ժամը ժամանակաշրջանում նրանք կարողացան այնպիսի պայմաններ ստեղծել, որոնց շնորհիվ Բագրատունիների մշակութային ժառանգությունն անհետ չկորավ և անգամ դիմացավ մոնղոլական ավերածություններին: Իբրև դպրության կենտրոններ Չաքարյանների տիրույթում աչքի ընկան Հաղպատ-Մամահինի և Գետիկի, իսկ Օրբելյանների տիրույթում Գլածորի ու Տաբևի վանքերը: Կիլիկիայում մնան նշանակություն ունեցող առավելապես Կարմիր վանքը: Ռուբինյան թագավորության սահմաններում գրականության զարգացման համար առավել բարենպաստ միջավայր էր ստեղծված: Թվում է, թե անկախ քաղաքական իշխանության պայմաններում արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության հետ հաղորդակցվելը նոր հոսանք պիտի բերեր գրական հետաքրքրությունների մեջ: Մակայն դավանաբանական ծեծված խնդիրը, որ կրկին արդիական էր դարձել, գրական տեսադաշտը պահեց նույն կաղապարում: Արևմտյան հոսանքներին հակադրելու նպատակով երևան եկած հուշարձանների հետազոտությունն այժմեական դարձավ՝ թուլացնելով և հետ մղելով ստեղծագործ ազատությունը: Եղան պահեր, երբ նաև Չաքարյանների Հայաստանում դավանաբանական վեճերը սուր բնույթ կրեցին, բայց այս-

տեղ, այնուամենայնիվ, հայրենի աշխարհի նկատմամբ հետաքրքրությունը լուրջ օրվա քաղաքական պահանջներով չէ պայմանավորված, ինչպես որ էր Կիլիկիայում: Թերևս սրանով պետք է բացատրել, որ դիտարկվող շրջանի պատմագրական լավագույն երկերը Չաքարյանների Հայաստանից են, իսկ կիլիկյան գրականությունը հարուստ է աստվածաբանական և ընդհանրապես հոգևոր ուղղվածության ստեղծագործություններով, սակայն համեստ է պատմիչների առումով: Մատթեոս Ուտհայեցուց բացի մնացյալ պատմիչները Չաքարյանների Հայաստանից են: Մատթեոսը նկարագրել է 952-1136 թթ. ընկած դեպքերը, իսկ Գրիգոր Երեցը շարունակել է նրա երկասիրությունը մինչև 1162 թիվը («Chronique de Mathieu d'Edwsse avec la continuation de Gregoire le Prêtre», II, 1858. հանդիպալոյի հայերեն քննադրով՝ «Recueil des Historiens des Croisades» («Documents Armeniens»), II, 1869, հմմտ. «L'Histoire des Croisades, d'après les chroniques Armeniens», 1848, Felix Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, 1886, H. Petermann, Beiträge zu der Geschichte der kreuzzüge aus Quellen): Պատմագրական երկեր են թողել Անվո տաճարի երկու հոգևոր սպասավորներ՝ Մամուել և Մխիթար Անեցիները: Առաջինի ժամանակագրությունն սկսվում է աշխարհի արարումից և ավարտվում 1180 թվականով. ամանուն ժամանակագիրները Մամուել Անեցու երկը շարունակել են մինչև 1335 թվականը (քննադիրը թարգմանության հետ մեկտեղ տե՛ս «Extrait de la Chronique de Samuel d'Ani. Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens»), այնուհետև՝ 1424-ն ու ավելի՝ մինչև 1665 թ. (M. Brosset, Tables Chronologiques de Samuel d'Ani. Collection d'historiens arméniens, հատ. II, ՄՊր., 1876, իր իսկ՝ «Samuel d'Ani. Revue générale de sa chronologie». տե՛ս «Mélanges Asiatiques»-ի մեջ՝ VI, 1873): Նրա ժամանակակից Մխիթարի երկը ներառում է Հայաստանի պատմությունն սկզբից մինչև 1193 թ.: Պահպանվել է Պատմության միայն առաջին մասը, որ հայտնի պատմագիրների քաղվածքներից է կազմված. նրա բուն, դեռևս չհայտնաբերված, աշխատանքի Բ և Գ մասերն են, որոնք նվիրված են եղել վերջին Բագրատունիների ժամանակաշրջանից մինչև XII դարավերջն ընկած դեպքերին (հայերեն քննադիրը հրատարակել է Զ. Պատկանյանը՝ Սերետսի հավելվածում. ՄՊր., 1879): Այս շրջանին է պատկանում նաև Չեվանշիրի «Համառոտ պատմութիւն Վրաց» գրքի թարգմանությունը (Վենետիկ, 1884, ֆրանս. թարգմանությունը Մ. Բրոսսե, «Chronique arménienne»): Հիշյալ շրջանի առավել տեղեկացված աղբյուրներ են համարվում երևելի գիտնական Հովհաննես Վանականի սաների՝ Կիրակոսի և Վարդանի (XIII դ.) երկասիրությունները: Վանականին է վերագրվում մոնղոլական արշա-

վանքների պատմությունը, որ մեզ չի հասել: Կիրակոսի Պատմությունը քավական հանգամանակից է՝ սկսվում է Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներից և ավարտվում 1267 թվականով (M. Brosset, Deux Hist. arm., I, Kiracos de Gantzac, 1870; K. Паткановъ, Исторія монголовъ по армянскимъ источникамъ, вып. II, извлечения изъ исторіи Киракоса Гандзакеци, СПб., 1874): Վարդանն (մահ. 1271 թ.) իր Պատմությունը սկսում է աշխարհի արարումից և հասնում մինչև 1265 թ. (H. Эминъ, Всеобщая исторія Вардана, М., 1861. քննությունը՝ M. Brosset, Mémoires de l'Ac. des Sciences de S. Peter., թողարկում VII, հատ. VII. № 9): Ըստ ամենայնի Վանականի գրական բույլին է պատկանում նաև Մաղաքիա Արեղան, որ «Պատմութիւն ազգին նետողաց» վերառությամբ երկասիրությունում շարադրել է մոնղոլների պատմությունը (ռուսերեն թարգմանությունը՝ K. Паткановъ, Исторія монголовъ Инока Малахиі, СПб., 1871): Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրությունը ներառում է աշխարհի արարչագործությունից մինչև Հեթում II-ի զահ քարճրանալը՝ 1289 թ. (ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս «Труды Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ.»-ում՝ K. Паткановъ, Хронологическая исторія Айриванскаго, հատ. XIV, և M. Brosset, Histoire chronologique par Mkhithar d'Airivank, նաև նրա՝ «Etudes sur l'historien arm. Mkhithar d'Airivank». տե՛ս «Mélanges Asiat.»-ի 1864 թ. մեջ): Սյունյաց իշխանների պատմության վերաբերյալ հույժ արժեքավոր աշխատություն է թողել Ստեփանոս Էպիսկոպոս Օրբելյանը (մահ. 1305 թ.) (M. Brosset, Histoire de la Siovnie par Stephanos Orbelian, I, 1864, II, 1866, ՄՊր., իր իսկ՝ «Listes chronologiques des princes et des métropolitotes de la Siovnie», «Mél. As.», IV, 1861): Կիլիկյան պատմական գրականության մուշկներն են Սմբատ Գունդստարի (մահ. 1276 թ.) Ռուբինյանների տարեգրությունն ու Կոնստանտին Ե պապի խնդրանքը Հեթում պատմիչի շարադրած «Պատմութիւն քաթարաց»-ը (K. Паткановъ, Исторія монголовъ по армянскимъ источникамъ, вып. I, извлечение изъ трудовъ Вардана, Стефана Орбеляна и Коннетабля Смбата, СПб., 1873): Ըստ ամենայնի Հեթումի երկը գրվել է ֆրանսերեն և հենց այդ ժամանակ էլ թարգմանվել լատիներեն (1307 թ., հրատարակվել է մի քանի անգամ): Կան նաև այլ հրատարակություններ ու թարգմանություններ. իտալերեն (1535), հոլանդերեն (1664), անգլերեն և հայերեն (1842):

Եկեղեցական գրականությունը հարուստ է իր նյութով. սրանով մասամբ պարտական է այն կուսակցական հակամարտությանն ու ընդհարումներին, որ ընթանում էին հայ դպրության երկու կենտրոնների միջև:

Հույն և լատին եկեղեցիների հետ Հայ եկեղեցու միության հարցն ուներ իր կողմնակիցներն ու բռնամիները Հայաստանի և Կիլիկիայի հոգևորականության շրջանում: Ընդհանուր առմամբ Կիլիկիա հոգևորականությունը առաջին հերթին քաղաքական պայմաններից ելնելով միութենականության նկատմամբ ավելի շեշտված հակվածություն էր հանդես բերում: Աստվածաբանական միտքը երբեք այդպես չի ազդվել քաղաքականությունից, ինչպես այդ շրջանում էր: Բյուզանդիան և Հռոմը Ռուբինյանների միջոցով ճնշում էին գործադրում Հայ եկեղեցու վրա: Նրանք մտադիր էին կրոնական հողի վրա ամրացնել հայերի հետ միությունը, որ խաչակրաց արշավանքի հանգամանքով կարևոր էր իրենց համար: Իսլամական երկրներով շրջապատված Ռուբինյան իշխաններն էլ իրենց հերթին հույս ունեին այդ միության միջոցով ամրապնդելու իրենց քաղաքական դիրքերը և ընդառաջ էին գնում եկեղեցիների միությանն ուղղված հոսանքին: Լևոն II իշխանն անգամ պատրաստ էր բռնի միջոցներով միության գնալու, միայն թե արքայական թագ ստանար: Միության գաղափարը եկեղեցու այն ներկայացուցիչների մոտ էր համակրանքի արժանանում, որ կրթվել էին արևմտյան հովիտով տարված՝ կիլիկյան նոր միջավայրում: Նրանց գլխավորում էր Լամբրոնի եպիսկոպոս Ներսեսը (մահ. 1198)՝ փայլուն հռետոր և ճարտասան, բազում երկերի հեղինակ: Իր և իր համախոհ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի (մահ. 1193) դեմ ելան Հաղպատ-Մանսիհի դպրոցից Գրիգոր Տուտեռոզին և Դավիթ Քոբայրեցին: Ուսմունքի հարցում նրանք ծայրահեղ դիրք էին գրավում՝ կիլիկյան հարմարվողականությանը հակադրելով սանսիհիյան դպրոցի նվիրվածությունը հայրենյաց պատգամներին: Հավասարակշիռ հայացքների և տեսակետի կողմնակից էին Ներսես Ընորհալին (մահ. 1173 թ.), Մխիթար Գոշն (մահ. 1212 թ.) ու Վանական Վարդապետը: Երկու հոսանքների միջև տեղի ունեցող վեճերի երկրորդ ալիքի ժամանակ իրրև միության կողմնակից հանդես եկան Գրիգոր Է Անավարզեցին (մահ. 1306 թ.) և իրեն հաջորդած Կոստանդին Գ (մահ. 1323 թ.) կաթողիկոսները: Նրանք հանդիպեցին Տաթևի դպրոցի խիստ դիմադրությանը, որ գլխավորում էր Ստեփանոս Օրբելյանը (մահ. 1305 թ.): 1363 թ. Սսի ժողովը վերջ դրեց այն հաջողություններին, որոնց հասել էր կիլիկյան հոսանքը 1207 և 1307 թվականներին: Ըուտով իր վսիսճանին հասավ նաև Կիլիկյան թագավորությունը. բոլոր վեճերը տեղափոխվեցին Մեծ Հայք և շարունակում էին ալեկոծել երկիրն ի դեմս այսպես կոչված ունիթորական շարժման (ոուսերեն թարգմանությամբ կա «Синодальное слово Нерсеса Ламбронскаго», տե՛ս Մ. Էմինի մոտ, Մ., 1897, հմմտ. А. Худобашевъ, Историческіе памятники въ роученія Армянской Церкви, относя-

щияся къ XII столѣтію, СПб., 1847, Ներսես Ընորհալու դավանանքի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Brosset, Deux historiens arméniens, 63, Վարդանի և այլոց դավանանքը ևս անդ՝ հավելվածում): Կիլիկիայում Հայոց եկեղեցին ընկավ հռոմեական և բյուզանդական եկեղեցիների ազդեցության ներքո: Եկեղեցու ներկայիս կարգն ու պաշտամունքը բավական բարդ են, և ողջ պաշտամունքային մասը ձևավորվել է դիտարկվող ժամանակաշրջանում. պաշտամունքի արարողական և արտաքին ձևական կողմն ազդվել է արևմտյան եկեղեցուց: Պաշտամունքը հնարավորինս ճոխ կազմակերպելու ցանկությունը առաջ բերեց համապատասխան գրականություն: Նախ առկա էրեք տոնացույցների հիման վրա մշակվեց համադրված տարբերակը, հունական Սինաքսարիի մանությունը ստեղծվեցին սրբախոսական համապատասխան ժողովածուները (Յայսմատոք): Առաջին խմբագրությունն ըստ Տեր-Իսրայելի է, որ թվագրվում է XIII դարի կեսերով, երկրորդն՝ ըստ Կիրակոսի՝ 1269 թ., երրորդը՝ Գրիգոր Անավարզեցունն է, և վերջապես Գրիգոր Ծերենցինը (մահ. 1425 թ.) (իրատ. 1706 թ.): Հոգևոր բանաստեղծությունը հարստացավ նոր շարականներով. դրանց առավել ակնառու հեղինակներից են ականավոր գիտնական և Հաղպատ-Մանսիհիյան դպրոցի հիմնադիր Հովհաննես Սարկավազը (մահ. 1129 թ.), Գրիգոր Վկայասերը, Ներսես Ընորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Սկևռացին, Վարդան Պատմագիրը, Հովհաննես Երզնկացին (մահ. 1326 թ.): Եկեղեցու կողմից ընդունված հոգևոր երգի ժողովածուի (Շարակնոցի) վերջին խմբագրությունը ևս կապվում է այս ժամանակաշրջանի հետ (ոուսերեն թարգմանությունը՝ Н. Эминъ, Шаракань, Богослужебные каноны и пѣсни, М., 1879): Այս հեղինակները հայտնի են նաև մեկնողական գրականության մեջ՝ իրրև Սուրբ Գրոց այլևայլ հատվածների ինքնուրույն և թարգմանական բացատրությունների հեղինակներ: Հ. գրականության այս առավել հարուստ բաժինն ամենաքիչն է հետազոտվել. թագմաթիվ նյութեր դեռ ձեռագիր վիճակում են: Այս շրջանի հեղինակների մեջ առանձնակի աչքի է ընկնում Ներսես Ընորհալին, որ ամենատարբեր բնույթի և բովանդակության երկեր է թողել (F. Nève, Le Patriarche Nerses IV dit Schnorhali, envisagé comme écrivain, L'Ann. Chrétienne, 1886): Հատուկ ուշադրության են արժանի Ներսեսի երկու ժամանակակիցները. դոկերոցքի մասին բժշկական երկասիրության հեղինակ Մխիթար Հերացին (հայերեն բնագիրը հրատարակվել է՝ Վենետիկ, 1832) և Մխիթար Գոշը, որ առավել հայտնի է իրրև «Դատաստանագրքի» հեղինակ: Երկու գործերը գրվել են 1184 թվականին: Պաշտամունքի է նաև Գոշի երկասիրության կիլիկյան մշակումը, որ 1265-ին իրականացրել է Սմբատ Գունդստարը (բնագիրը գեր-

մաներն քարգմանության տե՛ս J. Karst, Sempad'scher Codex, նույն գործի խմբագրությունը լեհահայոց համար լատ. քարգմ.՝ 1518 թ., F. Wischoff, Das alte Rechtes, տե՛ս «Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft», XIX, II-III, 1906): Նույն Սմբատին է պատկանում Անտիոքի դատաստանագրքի քարգմանությունը («Assises d'Antioche de Sempad Le Connétable», Վեմետիկ, 1876): Իրավաբանական գրականությանն է վերաբերվում նաև 1197 թ. Ներսես Լամբրոնացու քարգմանած ասորահռոմեական օրենքների ժողովածուն («Syrisch-Römisches Rechtsbuch» հրատ. K. Bruns և E. Sachau, Լայպցիգ, 1880): Դիտարկվող պատմաշրջանի վերջին հարյուրամյակում առաջ եկան հեղինակներ, որոնց երկերն ուղղված էին կաթոլիկ միսիոներների գործունեության դեմ: Fratres unitores, ինչպես կոչվում էին սրանք, լուրջ քարոզչություն էին ծավալում միության և հայկական եկեղեցին հռոմեականին ենթարկելու ուղղությամբ: Նրանց հաջողվեց մի ամբողջ դպրոց ստեղծել, որ կոչվեց ունիթորական: Իբրև Հայ եկեղեցու պատգամների ջատագովներ համդես եկան Գլաճորի վանահայր Ներսես Մշեցու (մահ. 1284 թ.) աշակերտները, հեղինակներ, որոնցից առավել ակնառու են Եսայի Նչեցին (մահ. 1339 թ.) և Մխիթար Սասնեցին (մահ. 1337 թ.): Ունիթորականության դեմ պայքարում առանձնակի առաջացյալ էին Հովհան Որոտնեցին (մահ. 1384 թ.) և նրա սանը՝ Գրիգոր Տաթևացին (մահ. 1411 թ.): Տաթևացու լույ որոշ գործեր են հրատարակված: Կրթությանը հիշյալների թվին է պատկանում Թովմա Մեծոփեցին (մահ. 1446 թ.), որի հոգևոր և գրական գործունեությամբ սկսվում է հայ դպրության հաջորդ շրջափուլը: Նրա երկերն են «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իրոց» (հայերեն քննադիրը հրատարակվել է 1860 թ. Փարիզում, «Exposé des guerres de Tamerlan», par F. Néve, Բոյուսել, 1860) և «Յիշատակարանը» (հրատ. 1892, Թիֆլիս): Թամուրի արշավանքը, որ համընկավ Ռուբինյանների թագավորության անկմանը Կիլիկիայում, կանգնեցրեց երկրի ստեղծագործ կյանքը: Թաթարական քանակների ավարն ու ավերը, Սև և Սպիտակ ոչխարի (Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու) հորդաները, որ իրենց տեր ու տիրակալ էին զգում XV հարյուրամյակի Հայաստանում, ոչնչացրեցին երկրի տոհմիկ և իշխանական տները: Այդուհետ Հայաստանը պարսից Սեֆյանների և Օսմանյան սուլթանների միջև երկարատև պայքարի թատերաբեմի վերածվեց: Հարստահարիչ պատերազմներն իրենց բոլոր ծանր հետևանքներով երկրում այնպիսի վիճակ հաստատեցին, որի ժամանակ անհնար էր դառնում մշակութային որևէ գործունեություն: Գրչությունն ու դպրությունը ծվարել էին մի քանի վանքերում. դրանցում աստիճանաբար առաջնային դիրք գրավեց Ս. Էջմիածինը: Հույն և

կաթոլիկ եկեղեցիների դեմ մղված դարավոր պայքարը հայոց մեջ այն համոզումն էր անբացրել, որ հայ ազգային հիմնասյունը խարսխված է Հայ եկեղեցու ինքնագլխության սկզբունքի վրա (αὐτοκεφαλία): Երկրի իշխանական տների ոչնչացումից հետո միակ հաստատությունը եկեղեցին էր, որ հանդես էր գալիս իբրև ազգային ինքնագիտակցության խորհրդանիշ: 1441 թ., երկարատև ջանքերից հետո, վերջապես հաջողվեց կաթոլիկոսական աթոռը տեղափոխել Ս. Էջմիածին: Այդ պահից սկսյալ եկեղեցին Հայոց պատմության մեջ կարևորագույն գործոնի նշանակություն է ձեռք բերում:

Հայոց պատմության և գրականության նոր շրջափուլը կարելի է անվանել Էջմիածնական: Դպրությունը ծանր վիճակում էր, ծանր էր նաև կյանքը, որովհետև մուսուլման թշնամական իշխանությունների ճիրաններում անկարելի էր բարգավաճել: Գրական գործունեությունը սահմանափակվում էր հին մատենագրական հուշարձանների կրկնօրինակությամբ: Ինքնուրույն ստեղծագործությունների մեջ առավել արժեքավոր են պատմագրական հուշարձանները: Հովհաննեսիկ Ծարեցու (նկարագրել է 1573-ից 1600 թթ. դեպքերը), Առաքել Դավրիժեցու (նրա երկը նվիրված է 1586-1662 թվականների իրադարձություններին), Ջաքարիա Սարկավազի (նկարագրել է 1634-1700 թվականները), Աբրահամ Կրետացու (մահ. 1736 թ.) «Պատմագրութիւն անցիցն իրոց և Նատր-Շահին պարսից» և վերջապես՝ «Դաիթ Բեկի պատմութիւնը» (1722-1728), որ գրառված է դեպքերի ականատես Վրթանես Շահունյանի (մահ. 1751 թ.) խոսքերից (այս հուշարձանների ֆրանսերեն քարգմանությունը տե՛ս M. Brosset, Collection d'historiens arméniens, հատ. I և II, ՍՊր., 1874-1876): Պատմաշրջանի եկեղեցական գրականության անկումը նշանավորվում է նրանով, որ ժամանակի ոգով առաջին անգամ ի հայտ են գալիս աշխարհիկ բանաստեղծության հուշարձաններ: Դրանցում խոսակցական ամպաճույճ լեզվով գովերգվում է այն ամենը, որ սովորաբար քնարերգության բովանդակությունն է կազմել. հիմնականում շոշափվում են սիրո գաղափարները: Այս գրականությունը քիչ է ուսումնասիրված. հակասե-հանվանե հայտնի է ավելի քան 20 տաղերգու, որոնցից ամենահինը XVI դարի կեսերին ապրած Սկրտիչ Նաղաշն է (մոտ 1525 թ.), Գրիգորիս Աղթամարցին (մահ. 1569 թ.), Նահապետ Քուչակը (մոտ 1583 թ., հրատարակել է Արշակ Չոպանյանը, Փարիզ, 1902): Դեռ չհրատարակված տաղերգուներից նշանակալի են Նաղաշ Հովմաթանը (մահ. 1722 թ.) ու իր որդի Հակոբը: Աշխարհիկ բանաստեղծության վերջին ներկայացուցիչներից հայտնի են Սայաթ-Նովան (հրատ. Գեորգ Ախվերդյան, Ս., 1852) և Աբազ-Աղանը (մահ. 1846 թ.) (տե՛ս «Poems armeniens et

modernes», քարգմ. Ա. Չոպանյան, իր իսկ՝ «Les trouvères arméniens», «Chants populaires arméniens», II, 1902):

Այս շրջանում լուսավորության ու կրթության գործում մեծ դեր խաղացին հայկական գաղթավայրերը: Բագրատունիների անկումից հետո հայերն սկսել էին գաղթել հարևան երկրներ: Արտագաղթը հատկապես ուժեղացավ մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ընթացքում: Այն շրջանից նաև պարսկական և օսմանյան տիրապետության ժամանակ. [Ժողովրդի հոսքը] Փոքր Ասիայով ընթանում էր դեպի Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից՝ եվրոպական երկրներ: Հայերի մի մասն անցավ Ղրիմի թերակղզի, այնտեղից շարժվեց առաջ՝ Լեհաստան և Հարավային Ռուսաստան: XVI հարյուրամյակի սկզբներին հայերին բռնի կերպով Արաքսի դաշտավայրերից տեղահանեցին դեպի Պարսկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հնդկաստան: Հայկական մշակույթին մեծ ծառայություններ մատուցեցին եվրոպական կենտրոններում հաստատված հայերը՝ հատկապես Վենետիկի, Մարսելի և Ամստերդամի: Մրանք այն կենտրոններն էին, ուր ժամանում էին Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և Փոքր Ասիայից առևտրական գործերով շրջագայող վաճառականները: Այնտեղ հիմնվեցին հայկական առաջին տպագրատներն ու հրատարակվեցին ազգային մատենագրական հուշարձանները: Հայերեն առաջին տպագիր գիրքը լույս տեսավ Վենետիկում 1512 թվականին: Համեմատաբար կանոնավոր տպագրատներն սկսեցին հիմնադրվել 1565-ից, երբ Հայոց կաթողիկոսն Աբգար Թոխաթեցուն արտասահման ուղարկեց տպագրական գործն ուսումնասիրելու: Աբգարը հայկական տառատեսակներ պատվիրեց Վենետիկում և լույս ընծայեց Սաղմոսագիրքն ու մի շարք պաշտամունքային գրքեր: Տպագրական հաստոցներ հայտնվեցին նաև մյուս գաղթավայրերում. 1616 թ. լեհահայոց կենտրոն Լվովում, 1623-ին Հոռմում, Փարիզում, ինչպես և Պարսկաստանում՝ հայկական Ջուղա քաղաքում (1641 թ.): Հատկապես արդյունավետ էր Ամստերդամում 1662-ին Ռսկան Երևանցու տպարանը: 1771-ին, երկարատև ջանքերից հետո, հաջողվեց տպարան բացել Էջմիածնում: Այս տպարանի գործունեությունն արտահայտվեց հիմնականում պաշտամունքային գրքերի հրատարակմամբ. այլ բնույթի հրատարակությունները հատուկեմա բացառություն են կազմում: Հին գրական հուշարձանների հրատարակումն աշխույժ չէր անգամ Մխիթարյան միաբանության հիմնադրումից հետո: Այս միաբանության հիմնադիր Մխիթարը (տե՛ս) գրական բազմակողմանի գործունեություն ծավալեց՝ բողմելով գիտության տարրեր ճյուղերի, և հատկապես հայագիտությանը վերաբերող երկեր: Նրա հաջորդները հիմնականում զբաղված էին հոգևոր գրակա-

նությանը և հոգևոր ուղղվածության գրքեր էին հրատարակում: Հայ անցյալի հետազոտումը արժանի հիմքերի վրա դրվեց լոկ հ. Միքայել Չամչյանի «Պատմություն Հայոց»-ի հրատարակ իջնելով (հատ. 1-3, Վենետիկ, 1784-1786): Չամչյանի աշխատությունը չնայած հնացել է, բայց չի կորցրել իր նշանակությունը որպես գիտության մեջ անփոխարինելի ներդրում: Այն իր մեջ է ներառում համայն հայ պատմագրությունը և որպես այդպիսին եզրափակում է հին շրջանը:

XIX դ. Հայ գրականության մասին տե՛ս «Ново-армянская литература»: Հոդվածում հիշվածներից քաջի տե՛ս Г. Зарбаналянъ, История армянской литературы (ч. 1, IV-XIII стол., 1865; մաս II, XIV-XIX դդ., 1878, Վենետիկ); S. P. Somal, Catalogo delle opera classiche dei SS. Padri et di altri scrittori tradotte anticamente in armeno, 1825; «Quadro della storia letteraria d'Armenia», 1829; Felix Néve, L'Arménie chrétienne et sa littérature, 1886; C. F. Neumann, Versuch zu einer Geschichte der armenischen Litteratur nach den Werken der Mechitharisten, 1836; K. Patkanian, Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVIII, 1860; G. de Villefroy, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Roy, dressé en 1735 («Bibliotheca manuscriptorum», հրատ. Montfaucon. II, 1739, հատ. II); J. P. Migne, Nouvelle Encyclopaedie théologique. Dictionnaire des manuscrits, հատ. I; Revue de la littérature historique de l'Arménie, 1876; Karamiantz, Die Handschriftenverzeichnisse der K. K. Bibliothek zu Berlin, 1813; «Verzeichniss d. armenischen Handschriften», 1886; G. Kalemkiar, Catalog d. armen. Handschr. in der K. Hof- und Staatsbibliothek zu München, 1892; A. Daschian, Catalog d. armen. Handschr. in der k. k. Hofbiblioth. zu Wien, 1891; «Catalog d. armen. Handschr. in der Mechitharisten-Bibl. zu Wien», 1895.

III. ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ.- Արմենիա եզրաքառը պատմության մեջ հանդիպում է Ջ. ծ. ա VI դարի սկզբներից. առաջին հիշատակությունը պարսից Դարեհ արքայի սեպագիր արձանագրության մեջ է՝ Ջ. ծ. ա. 521 թվականին: Մինչ այդ երկիրը կոչվել է Ուրարտու և իշխող ժողովուրդը ուրարտացիներն էին: Նրանց հիմնած պետությունը, որ գոյատևեց երեք հարյուրամյակ (Ջ. ծ. ա. IX-VII դդ.), կործանվեց կիմմերների՝ Առաջավոր Ասիա ներխուժման խառը ժամանակներում: Ուրարտական թագավորության սահմաններում հայ ժողովրդի երևան գալը կապվում է կիմմերական արշավանքների շրջանին, արշավանքներ, որ ուղեկցվում էին ժողովրդական և քաղաքական ուժերի մեծ տեղաշարժով: Հերոդոտոսի վկայությամբ նրանք Փոյուզիայից էին սերում և անջատվելով իրենց ազգակիցներից՝ շարժվեցին դեպի արևելք և մախ գրավեցին մերձեփրատյան հողերը, իսկ հետո՝ Արաքսի հովիտը: Նրանք մտան մի երկիր, որը բնակեցված էր տարբեր ցեղերով: Դասական հեղինակները հիշատակում են 20-ից ավելի ցեղեր, այդ թվում՝ ալարոդներ, որ ուրարտացիների ժառանգորդներն էին, սասպեյրներ, խալդեր, մատիաններ, տառխներ, փասյաններ և այլն: Երկրի կազմում, որ սկսեցին Արմենիա կոչել, ընդգրկվեց մակ հարևան ժողովուրդների՝ մարերի, իբերների, կատանների, խալիբների և մոսինյուկոսների տարածքների մի մասը: Այսպիսով, տեղաբնիկները կազմում էին մի խայտարդետ խճանկար, երբ նրանց մեջ հայտնվեցին մակ եկվոր փոյուզիացիներն ու արմենները, որոնք իրենց ենթարկեցին այս ցեղերին: Այլազան էթնիկ տարրերի աստիճանական միաձուլման գործընթացը շարունակվեց մինչև Ջ. ծ. ա. II դարավերջի հայտնի ավարտը: Ստրաբոնի երկում պահպանված տեղեկությունների համաձայն հայոց Ջարեհ և Արտաշես (մոտ 190 թ. Ջ. ծ. ա.) արքաների օրոք և ջանքերով Հայքի խայտարդետ բնակչությունն սկսեց խոսել մեկ՝ բոլորին հասկանալի հայերեն լեզվով: Այդ շրջանը հարկ է համարել Հ. լեզվի պատմության կարևորագույն պահերից մեկը: Հենց այդ ժամանակ որոշակիացավ կառուցվածքն այն լեզվի, որ մեզ հայտնի է համենատարբար ավելի ուշ թվագրվող հուշարձաններից՝ Ջ. ծ. V դարից ոչ շուտ: Ջարգանալով էթնիկ առումով խայտարդետ միջավայրում, լեզուն չէր կարող պահպանել իր տեսակի մաքրությունը. և իրոք Հ. լեզուն այնքան բարդ կառույց է իրենից ներկայացնում, որ մինչ օրս հեշտությամբ չի ենթարկվում լեզվաբանական հետազոտության: Հ. լեզվի գիտական քննության առաջին փորձը կատարել է Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր Հ. Պետերմանը: Ֆ. Բոպպի հանրահայտ աշխատության հայտնվելուց հետո (1833 թ.), որ հեղաշրջում էր լեզվագիտության ասպարեզում, հիշյալ հայագետը հրատարակեց Հ. լեզվի քերականությունը և հիմնվելով հնյու-

նաբանական և շարահյուսական դիտարկումների վրա, կարծիք հայտնեց Հ. և հնդեվրոպական լեզուների հարազատության մասին (H. Petermann, Grammatica linguae Armeniacae, 1837): Պետերմանից անկախ այդ հետևությանը հանգեցին մակ Ֆ. Վինդիշմանը (F. Windischmann, Die Grundlagen des Armenischen im arischen Spracchstamme. տե՛ս «Abb. d. Bayerischen Akad.» IV, 2, 1848) և Պոլ դը Լազարը Բյուտտիխերը (P. Boetticher, Verleichen der Armenischen Consonanten mit denen des Sanscrit, ZDMG, 4, 1850, իր իսկ՝ «Zur Urgeschichte des Armenier, 1854»): Վիեննայում բնակվող լեզվաբան Ֆ. Մյուլլերը, փորձելով ի մոտո որոշել Հ. լեզվի գրաված դիրքը արիաեվրոպական լեզուների ընտանիքում, ուշադրություն դարձրեց պարսկերենի հետ համընկնող բառերի մեծածավալ խմբին և եզրակացրեց, որ Հ. պատկանում է իրանական լեզվաընտանիքին (Fr. Müller, Abhandlungen zur armenischen Grammatik. տե՛ս «Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wiss.»-ում, 1861-1865, իր իսկ՝ «Armenica», I, 1865, II, 1870, III, 1871, IV, 1874, V, 1878): Ըստ տեղյան մույն կարծիքին էր մակ Գյոթթինգենի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Լազարը [Բյուտտիխեր]: Ճիշտ է, մա խոսում էր Հ. լեզվում առկա տարբեր շերտերի՝ Հայկյան, Արշակունի և Սասանյան տարրերի առկայության մասին, սակայն վերջ ի վերջո մույնիսկ Հայկյան տարրը վերագրում էր լեզուների այն ճյուղին, որի հնագույն ներկայացուցիչը գեներեմն է (P. de Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, 1866, իր իսկ՝ «Beiträge zur bactrischen Lexicographie, 1868»): Հ. լեզվի իրանյան բնույթն ընդունում էր մակ Ջ. Պատկանյանը («ИЗСЛѢДОВАНИЕ О СОСТАВѢ А. ЯЗЫКА», СПб., 1864): Ընդհանրապես այս տեսակետը գերիշխող էր մասնագետների շրջանում մինչև պրոֆ. Հ. Հյուբշմանի աշխատության երևան գալը. «Üeber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen» (1875): Նրա երկասիրությունն էապես առաջ մղեց Հ. լեզվի գիտական մշակումը: Հյուբշմանն ապացուցեց, որ Հ. իրանականին հարազատ դարձնող բոլոր լեզվական տարրերը փոխառության արդյունք են: Հնուց ի վեր հայերն ապրել են Իրանի ազդեցության ոլորտում և ունեցել ձև ընդհանուր արքայատոհմային և մշակութային ավանդույթներ. բնական է, որ նրանց լեզու են թափանցել այդքան մեծ թվով իրանյան բառեր: Հ. լեզվի՝ ազգակից լեզուների հետ հարաբերությունը որոշելիս իրանական փոխառությունները պետք է բացառվեն քննության շրջանակից, մինչդեռ գիտնականները հենց դրանց վրա էին հիմնում իրենց դիտարկումները, և, բնականաբար, սխալ հետևությունների հանգում: Կենտրոնանալով բուն հայկական բառանյութի վրա, Հ. Հյուբշմանը եզրակացնում էր, որ Հ. լեզուն պատկանում է արիաեվրոպական ընտանիքին, սակայն հնյունական

համակարգով և քերականական կառուցվածքով ոչ թե իրանյան խմբին, այլ գրավում է ինքնուրույն դիրք իրանյան ճյուղի և սլավոն-լիտվականի միջև: Հյուրընկերի դիրքորոշումը հանդիպեց իրանական տեսության կողմնակիցների դիմադրությանը: Ֆ. Մյուլլերը («Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indo-germanischen Sprachen», տե՛ս «Sitzungsb. d. Wiener Ak. Wiss», 1877) և Պոլ դը Լազարդը փորձում էին պաշտպանել իրենց տեսակետը: Սակայն Հյուրընկերի փաստարկները և իր նոր աշխատությունը («Armenische Studien», Լայպցիգ, 1883) ապացուցեցին նրա հայացքների ճշմարտացիությունը՝ վերածվելով գիտական նվաճման և գլխավոր հիմք հանդիսանալով դրանից հետո հայտնված Հ. լեզվին առնչվող հետազոտությունների համար (Bartholomae, Beiträge zur armenischen Lautlehre. տե՛ս «Beiträge zur der indo-germanischen Sprachen»-ում, 10, 1886. Sophus Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache, Meillet de la Société de Linguistique de Papris, VII և հջ., 1894-1910. Fr. Müller, Armeniaca, VII, «Sitzb. d. Wiener Ak. d. Wiss», 1890. M. Osthoff, Zur armenischen Laut- und Wortforschung, տե՛ս «Sprachwissenschaftliche Abhandlungen», հատ. II, Բուդապեշտ): Հ. լեզվի արիանական ծագման քննությանն ուղղված հետազոտությունների արդյունքները ներկայացված են Հ. Հյուրընկերի «Armenische Grammatik»-ում (1897): Առաջին հատորում ժողովված են իրանյան փոխառությունները, երկրորդում զետեղված են բնիկ հայկական բառերը, քանի որ հաջողվել էր գտնել դրանց արիանական ծագումնաբանությունը: Այդ հատորի համար նախաբան էին հանդիսացել ասորական և հունական ծագման փոխառությունները (հմտ. նույն հեղինակի «Die Semitischen Lehnwörter in Aitarmenischen», ADMG, 46; Brockelmann, Die griechischen Fremdwörter im Altarmenischen, ZDMG, 47, 1890; A. Thumb, Die griechischen Wörter in Armenischen, տե՛ս «Byzantinische Zeitschrift», IX): Իսկական քերականությունը, որի համար հիմք պիտի հանդիսանան այս նախնական հետազոտությունները, տակավին չկա: Դրան կարող է փոխարինել Ա. Մեյնի աշխատությունը, որ կազմված է Հյուրընկերի և նրա դպրոցի այլ ներկայացուցիչների նյութի հիման վրա (A. Meillet, Esquisse d'une Grammaire comparée de l'Arménien classique, Վիեննա, 1903): Արիանական փոխառյալ և բուն հայկական բառերի տարանջատումը, ճիշտ է դեռ ավարտին չի հասցվել, սակայն հետազոտությունների ընթացքից նկատելի է, որ կիրառվող չափանիշները չեն կարող սպառնիչ կերպով տրոհել հայկական բառամթերքի ողջ կազմը: Սա ցույց է տալիս, որ արիանական տեսակետն ի գործ չէ միայնակ հանգուցալուծել լեզվաբանական այնպիսի

մի խնդիր, ինչպիսին է Հ. լեզվի հանգամանքը: Առաջ է քաշվում մի տեսություն, որ Հ. լեզուն տեղորոշվում է այլ կարգի լեզվաընտանիքում: Հարեթական կոչվող այս տեսության հեղինակը Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆ. Ն. Յա. Մառն է: Իր տեսության համաձայն Հ. լեզվում հարկ է տարբերակել երկու հատված. բավական որոշ և նկատելի՝ վերին, արիանական շերտի ներքո պահվել է ոչ-արիանական բառակազմության մի նստվածք: Հիշյալ նստվածքի բնույթն ու էությունն ընկալելը դժվար է նրանով, որ վերին շերտի ազդեցությանը այն ընդունել է հնչյունական և բառակազմական առումներով առաջինին նմանվող ձև: Արիանական շերտերում թաքնված տարրերի բնույթն ու ծագումը հաջողվում է ընկալել լոկ վրացերենի օժանդակությամբ, որ նույնպես դիտարկվում է նոր տեսանկյունից. այն դիտարկվում է իբրև սեմական լեզուներին գեներալիզորեն հարազատ և միաժամանակ ընդունվում է դրա տարբերությունն այդ ընտանիքի վերաբերմամբ մեզ հայտնի պատկերացումներից: Վրացերենի և սեմական լեզուների հարազատությունը հիշատակվում է լոկ այն իմաստով, որ դրանք միասնաբար բխում են ընդհանուր սկզբից: Ընդհանուր ծառի մի ճյուղը կազմում է սեմական խումբը՝ արաբերենով, եբրայերենով և ասորերենով, մյուս ճյուղը, կենդանի լեզուներից, ներկայացնում են վրացերենը, մենգրեկերենը և դրանց մոտ լեզուները: Հենց այս ճյուղն է անվանվում հարեթական. անվանումն արդեն իսկ ցույց է տալիս, թե ինչ հարաբերություն և ինչ աստիճանի հարազատություն ունի վերջինս այն լեզվաընտանիքի հետ, որ կրում է Մեմի՝ Հարեթի հարազատ եղբոր անունը: Հարեթական լեզուների թվին է դասվում նաև մինչև հայ ազգի կազմավորումը Հայաստանում բնակվածների լեզուն: Երբ Հայաստանում հաստատվեցին արիանականացիները, տեղաբնակների լեզուն ոչ թե անհետ կորավ, այլ ներթափանցեց եկվոր ռասայի լեզվի մեջ՝ նրան հաղորդելով այն երկակի բնույթը, որով այժմ առանձնանում է ներկայիս Հ. լեզուն. քերականական կառուցվածքը և բառազանձի մի մասն արիանական ծագում ունի, բառապաշարի մնացյալ մասը՝ հարեթական (Н. Я. Марр, Основныя таблицы къ граммарику древне-грузинскаго языка съ предварительнымъ сообщениемъ о родствѣ грузинскаго языка съ семитическими, СПб., 1908, իր իսկ՝ «Грамматика древнеармянскаго языка. Этимология», СПб., 1903): Ըստ ընդհանուր տեսությունը խիստ արժեքավոր է առաջին հերթին իբրև տեսակետ, որ համապատասխանում է պատմական պայմաններին և այն իրական միջավայրին, որում զարգացել է Հ. լեզուն: Սակայն հարկ է նկատել, որ այս տեսությունը դեռևս չի վերածվել որոշակի դրույթների և անհրաժեշտ

չափով չի ամրապնդվել փաստերով, առաջին հերթին այն պատճառով, որ հարեթական բանասիրությունը նոր-նոր է ի հայտ գալիս: Մասնավոր մասնություններից անցում կատարել դեպի օրինաչափությունների ընդհանրացում և ճշգրտությամբ որոշել Հ. լեզվի գրաված դիրքը հարեթականների ընտանիքում դեռ անհնար է:

Մինչև V դարի գրերի գյուտն ընկած շրջանի լեզվի «կյանքի» մասին տվյալներ չեն պահպանվել: Երկրով մեկ ցրված սեպագիր արձանագրությունները տակավին հնչյունական բավարար վերծանության չեն ենթարկվում: Դասական հեղինակների երկերում հանդիպում են հայ քաղաքների և անձանց անուններ, սակայն դրանք հիմնականում իրանական ծագում ունեն: Լեզվի փաստացի պատմությունն սկսվում է V դարում գրերի գյուտով, երբ շատ այլ լեզուների նման Հ. ևս իր զարգացման ընթացքում մեծագույն բեկումնային շրջան ապրեց: Հնչյունական և քերականական առումներով այնքան մեծ շրջադարձ էր սա, որ կարելի է համեմատել գրաբարից աշխարհաբարին անցնելու երևույթի հետ: Թե հատկապես, երբ սկսվեց բեկումնը՝ դժվար է որոշել. նոր հայկազյան լեզվին բնորոշ մի շարք նախանշաններ նկատելի են արդեն հայ հին մատենագրության վաղ հուշարձաններում: Բոլոր դեպքերում հին լեզուն մեզ ամբողջությամբ հայտնի չ' է իր բարբառային բազմազանությամբ. մենք ծանոթ ենք միայն գրական լեզվին: Նոր Հայկազյան լեզուն իր ողջ բազմազանությամբ չի ծագել գրոց լեզվի փլատակներից. այն հասնում է այն նախաձևերից, որ քիչ էին տարբերվում գրական լեզվից: Տարբերությունն ամենից առաջ արտահայտվում էր շարահյուսության մեջ. հին հայերենի արիական ձևերին հակադրվում է նոր հայերենի խոսքային կառուցվածքը, որ նույնանում է վրացերենի հետ, այսինքն՝ հարեթականության բնույթ է հաղորդում նրան: Մեզ հասած հին լեզուն լոկ մեկն էր ժամանակին առկա բարբառներից, մեկը, որ բարձրացել էր գրական լեզվի մակարդակի: Դրանով հաղորդակցվում էր հիմնականում վերնախավը՝ արքունիքը, ավատատերերն ու քրմականությունը: Հին քերականություններում պահպանված ավանդության համաձայն գրական լեզուն այլ կերպ կոչում էին ուտանիկ, որ նշանակում էր արքունական, մայրաքաղաքային: Իրանյան փոխառությունների մեծ թիվը ցույց է տալիս, որ լեզուն թրծվել է հայ ավատատիրական միջավայրում, որ իրանականի հետ կապված էր ընդհանուր ավանդույթներով, մինչդեռ նոր լեզուն կամ դրա նախատիպն ըստ ամենայնի հասարակ ժողովրդի հաղորդակցության միջոցն էր: Գրական լեզվի հիմքում ընկած է այն բարբառը, որի վերապրուկները պահպանվել են Մուշի ներկայիս խոսվածքում: Նրա մշակմանը մասնակից

է Արշակունի հարստությունը, բայց հին հայերենի փաստացի պատմությունը մեզ է ներկայանում գրերի գյուտից հետո՝ Արշակունիների անկման շրջանից: Հ. լեզվի գամձարանը Սուրբ Գրոց թարգմանությունն է՝ և՛ իր հնությանը, և՛ լեզվի հարստությամբ մի կարևոր հուշարձան: Հետագայում Աստվածաշունչը կրթության հիմք էր ծառայում. նրա լեզուն ճիշտ և իր պարզ շարադրման եղանակով պերճաշուք օրինակ է համարվում: Բառամթերքի տեսանկյունից Աստվածաշունչի և այլ հուշարձանների լեզուն հիմնականում կազմված է արիաեվրոպական և հարեթական տարրերից, այնուհետև ներմուծված տարրերն են՝ ի դեմս փոխառությունների, որոնցից լեզվի օրգանական մասն են կազմում այն բառերը, որ ներթափանցել են մինչև գրավոր խոսքի ի հայտ գալը: Լեզվում տիրապետող ձևաբանական չափանիշները արիաեվրոպականի հետ նույնանում էին, սակայն գրավոր լեզվի երևան գալուն պես այդ չափանիշները տրոհվեցին: Լեզվի շարահյուսությունը բարդացված է ոճական ձևերով: Այս առումով երկու ուղղություն է նկատվում: Հին, որ կազմավորվել է առավելապես ասորա-պարսկական մշակութային ոլորտում և տարբերվում է լեզվի պարզությամբ ու շարադրման այն առանձնահատկություններով, որ բնորոշում են կենդանի խոսակցական լեզուն: Լեզվի կառուցվածքն ընդհանուր առմամբ պարզ ու ճշգրիտ է: Մյուս ուղղությունը ձևավորվել է հունարենի ազդեցությամբ: Այս ազդեցությունը VII դարում՝ այսպես կոչված հայկական դպրության հեղինական շրջանում, զորանալով հասնում է մինչև ստրկորեն մնանակելու աստիճանի: Անբնական և բառերի դասավորությամբ ավելորդ պաճուճավորված ոճը սկսում է հիշացնել հունարենը: Այնուամենայնիվ, այս ուղղությունը լեզուն հարստացրեց քերականական նոր ձևերով և գիտական բնագավառի կապակցություններով: Բազում նորանուծություններ, չնայած հաճախակի արհեստականությանը, լեզվի անքակտելի մասը կազմեցին: Հեղինական դպրոցի ծաղկման շրջանը, հատկապես VII դարը, համընկնում է այն փուլին, երբ լեզուն դեռ ընթանում էր զարգացման ճանապարհով: Հաջորդ՝ VIII դարն այն սահմանային հանգրվանն է, երբ ավարտվում են Հ. լեզվի աճն ու կյանքի դասական շրջանը: Բազրատունիների շրջանում (IX-XI դդ.) գրական լեզուն արդեն մուտք է գործում իր գոյության սքուլաստիկ փուլ. նրա իմացությունը տրվում էր հին հուշարձանների սերտմամբ: Հեղինակներից հայտնի ջանքերը էին պահանջվում, որ հարազատ մնային լեզվի սահմանված չափանիշներին և չտրվեին խոսակցական լեզվի ազդեցությանը: [Այդ շրջանում] լեզուն ընդհանուր առմամբ պահպանեց իր անաղարտությունն ու հմայքը: Հայաստանում Ջաքարյանների և Կիլիկիայում Ռուբինյանների կառավարման

շրջանում (XI-XIV դդ.) զգալի է կենդանի խոսքի ճնշումը. գրական լեզուն քերվում է առօրեական խոսքի կողմը: Անգամ ի հայտ են գալիս լայն շրջանների համար նախատեսված՝ ժողովրդախոսակցականով հորինված ստեղծագործություններ, օրինակ՝ բժշկական, առակք (հանելուկ), երգեր և այլն: Մոնղոլական և քաթարական երոսակների դեմ պայքարում կործանվեցին ավատատիրության հենասյունները, որոնց վրա հիմնված էր հայոց մշակութային-քաղաքական կյանքը. նրանց հետ անկում ապրեց նաև ավատատիրական մշակույթի արդյունք հանդիսացող հին գրական լեզուն: Դրանից հետո սկիզբ առած հասարակության ժողովրդականացմանը և քաղաքային կյանքի զարգացմանը զուգընթաց աստիճանաբար հաղորդակցության միջոց է դառնում հանրային կենդանի լեզուն: Թամուրի և թուրքմեն հորդանների տիրապետության ծանր ժամանակները կարող էին նպաստել միայն գրական լեզվի և ամենայն հոգևոր կյանքի մահացմանը և ոչ թե նորի ստեղծմանը: Կիլիկիայում, ուր հայերն ապրում էին համեմատաբար լավ պայմաններում, ժողովրդախոսակցականը քիչ էր մնում հասներ գրական լեզվի մակարդակին, սակայն դրան խոչընդոտեցին Կիլիկյան քաղաքության անկումը և մշակութային այդ կենտրոնի կործանումը: Հասարակական կյանքում առաջնահերթ դերն անցավ եկեղեցուն, և այդպես շարունակվեց ողջ Էջմիածնական շրջանում (XV-XVIII դդ.): Դպրությունն ու գրական լեզվի ինսցույթությունը մի շատ նեղ շրջանի մենաշնորհը դարձան: Բացարձակապես անկենդան գրական լեզուն մնաց անցյալում և սոսկ հին սովորությամբ շարունակում էր կիրառվել գիտականների կողմից, ինչպես լատիներենը միջին դարերում: Այն ցայսօր կիրառվում է եկեղեցում, որպես դարերով ավանդված սրբազան լեզու, որով կատարվում է եկեղեցական պաշտամունքն ու հոգևոր վերնախավի մամակագրությունը: Այդ շրջանում գրաբարին զուգընթաց գրավոր լեզու է մուտք գործում գրաբարով շաղախված ժողովրդական լեզուն, ինչպես այդ ընդունված էր կիլիկյան գրականության մեջ: Կան ամբողջական ժողովածուներ, այսպես կոչված երգարաններ, որոնք ստեղծված են հենց այդ խառը լեզվով: Լեզվի կենդանի տարրերը նկատվում են առաջին հերթին բանաստեղծության մեջ, ուր հեղինակներն իրենց առջև չունեին գրաբարյան մնուշներ և կաղապարներով կաշկանդված չէին: Սակայն այս լեզուն ի վիճակի չէր խլելու գրաբարի դիրքերը: Հայկական գաղթավայրերը, հատկապես նրանք, որ հաստատվել էին Եվրոպայի լուսավորյալ կենտրոններում, չէին համարձակվում դեմ գնալ եկեղեցու կողմից սրբացված հին լեզվի իրավունքներին: Անգամ XVIII դարի սկզբին Վենետիկում հիմնադրված Մխիթարյանների միաբանությունը տատանվում էր նոր լեզվի

պաշտպանությամբ հանդես գալու հարցում: Միաբանության հիմնադիր Մխիթարին է պատկանում խոսակցական լեզվի քերականության առաջին փորձը, սակայն նոր գրական լեզվի հարցն, այնուամենայնիվ, անպատասխան էր մնում մինչև XIX հարյուրամյակի սկիզբը: Հիշյալ միաբանության ամենաերևելի դեմքերից մեկը՝ պատմաբանասիրական և պատմաաշխարհագրական արժեքավոր երկերի հեղինակ հ[այր] Դուկաս Ինճիճյանը, Վենետիկում առաջինն սկսեց հրատարակել աշխարհիկ-ռամկական հայերենով պարբերականներ (1799-1802) և (1803-1820): Հետագայում նմանատիպ ձեռնարկումներ եղան և այլ կենտրոններում՝ Կոստանդնուպոլսում, Կալկաթայում, Չմյուռնիայում և այլուր: Նոր լեզվի ամուր հիմքերը դրվեցին լոկ 1840-ականներին, երբ Չմյուռնիայում սկսեց հրատարակվել «Արշալոյս Արարատեան»-ը (1840-1886) և Մխիթարյանների պաշտոնական ամսագիրը՝ «Բազմավեպ»-ը (1843): Այս գործում մեծ էր Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի ապագա թեմակալ առաջնորդ, հանրահայտ ծովանկարչի եղբայր հ[այր] Գաբրիել Այվազովսկու ներդրումը: Գրեթե միաժամանակ գրական նոր լեզվի մշակումն սկսվեց նաև ռուսահայության շրջանում: Այստեղ առաջնեկը Դորպատի համալսարանի սան Խ. Աբովյանն էր, որը հեղինակել է հայրենավիրությամբ և մայրենիի հանդեպ սիրով տոգորված և մեծ ժողովրդականություն վայելող «Վերք Հայաստանի» վեպը, որ գրված էր ժողովրդախոսակցական լեզվով (Երևանի գավառաբարբառով): Այնուհետև նույն համալսարանի սան և Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Մտ. Նազարյանը, որը տաղանդավոր բանաստեղծ, քննադատ և հրապարակախոս (Գեոգեմի և Օզարյովի ընկեր) Մ. Նալբանդյանի աշխատակցությամբ նոր լեզվով սկսեց հրատարակել «Հյուսիսափայլ»-ը (1858-1864): Այսպիսով, ծագեց երկու գրական լեզու. Արևելյան՝ Ռուսաստանում և Պարսկաստանում, և Արևմտյան՝ Թուրքիայում և այնուհետև գաղթած հայության շրջանում: Արևելյանի հիմքում ընկած է Արարատյան դաշտավայրի բարբառը (Երևանի նահանգ), իսկ Արևմտյանը ծագում է Կիլիկյան հայերենից: Կային մարդիկ, որ երազում էին գրաբարի վերածնության մասին. այլը կիսում էին նոր գրական լեզվի մասին խրթին և թյուր կարծիքները: Այս կարգի բոլոր շփոթություններն ու դրանց հետ կապված բանավեճերը դադարեցին, երբ լույս տեսավ Վիեննայի Մխիթարյան հ[այր] Արսեն Այաղնյանի հիմնարար աշխատությունը, որ մվիրված էր նոր լեզվի զարգացման պատմությանը՝ սկսյալ հին ժամանակներից մինչև ուսումնասիրության հրատարակման պահը («Ջննական քերականությունն աշխարհաբար կան արդի հայերեն լեզուի», Վիեննա, 1866): Այդ

Ժամանակ լիովին որոշակիացել է նաև լեզվի հետագա զարգացման ընթացքը:

Կենդանի քարքանդերում, ներառյալ նաև նրանք, որ ընկած են գրական լեզվի հիմքում, նկատելի են պարսկական, արաբական և բյուրքական ծագման բառեր. որոշ խոսվածքներում բառապաշարի գրեթե կեսն օտար բառեր են: Նոր լեզվի հանդեպ խանդավառ վերաբերմունք դրսևորողների կարծիքով բոլոր օտարամուտ բառերը պետք է փոխարինվեն հարուստ հին հայերենի համարժեքներով: Նման դրվածքի շնորհիվ նոր լեզուն էապես մոտենում է գրաբարին ոչ միայն բառամթերքի, այլ նաև հնչյունական առումներով, որովհետև օտար բառերին փոխարինող համարժեքները պահպանում են իրենց հին ձևերը և չեն հարմարեցվում հնչյունական նոր օրենքներին: Բառերի հետ նոր լեզվին են անցնում նաև [դրանց] ամբողջական կապակցությունները, նախդիրներն ու ածանցները և այլն: Լեզվի հարստացումից բացի, գրաբարյան բառերն այն կարևոր նշանակությունն ունեն, որ ավելի են սերտացնում Արևելյան և Արևմտյան գրական լեզուների կապը: Գրական նոր լեզուն դեռևս ամբողջությամբ չի կազմավորվել, սակայն կարճ միջոցում այնպես է ձևավորվել, որ լիովին բավարարում է ներկայիս կրթության և լուսավորության պահանջները:

Գրականություն գրաբարի առնչությամբ: Դիոնիսիոս Թրակացու երկի VII դարի քարգմանությունից մինչև XVII դարը ստեղծված քերականական երկերը քիչ են ուսումնասիրված և գրականության պատմությանն են վերաբերում: Դրանց մասին կարելի է պատկերացում կազմել Միմեոն Ջուդայեցու (մահ. 1657) 1725 թ. Կոստանդնուպոլսում տպված երկից: Ժամանակային առումով հայոց լեզվի առաջին քերականությունն ու բառարանը պատկանում է Ֆ. Ռիվոլայի գրչին՝ «Grammaticae Armeniae libri quattuor» (Միլան, 1624), իր իսկ հայ-լատին բառարանը՝ 1613 թվական: Երկու երկերն էլ ունեցել են Բ հրատարակություն՝ 1638 թ. Փարիզ: Մինչև Միսիբարյանների «Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (1836-1837) և Ա. Կ. Բագրատունու «Հայոց լեզուի քերականութեան» (1852) ի հայտ գալը բոլոր հրատարակությունները սոսկ մատենագիտական հետաքրքրություն են ներկայացնում: Հաջորդող գրականությունն ամբողջությամբ հիմնվում է այս երկու կորոնային աշխատությունների վրա: Քերականությունները ստեղծված են կամ Բագրատունու երկի մեմորիայով, կամ նրա հավաքած նյութի հիմամբ: Ռուսերեն առկա է Ն. Մանի «Грамматика древне-армянскаго языка. Этимология» (Մոսկ., 1903) աշխատությունը: Այլ լեզուներով՝ Н. Петерманн, «Grammatica linguae Armeniacae» (Բեռլին, 1837), իր իսկ՝ «Brevis linguae Armeniacae grammatica. litteratura, chrestomathia, cum glossario». տե՛ս

«Porta linguarum Orientalium»-ում; А. Carrière, Grammaire arménienne par M. Lauer, traduite, revue et augmentée d'une Chrestomathie et d'un Glossaire (II, 1884); S. Aucher, A. Grammar Armenian and english (U հրատ. 1833, վերջինը՝ 1873); P. Tiroyan, Grammatica armena della lingua classica della moderna (Վենետիկ, 1902); А. Худобашевъ, Армяно-русскій словарь; У. Զախջախեան, Dizionario arm.-italiano (Վենետիկ, 1873); Մ. Ալգերեան, Dictionary Armenian-english (Վենետիկ, 1825):

Գրականություն աշխարհաբարի առնչությամբ.- Հ[այր] Ար. Այտղնեան, Ջննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի (Վիեննա, 1866); Հ[այր] Ղ. Հովնանեան, Հետազոտութիւնք նախնեաց, ասկորէնի վրայ (մաս 1, տեսք 1 և 2, Վիեննա, 1897); Dr. Josef Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-armenischen (Ստրասբուրգ, 1901); Riggs, A grammar of the modern Armenian language as spoken in Constantinople and Asia Minor (Կոստանդնուպոլիս, 1847); Chahan Cirhied, Grammaire de la lanque arménienne (Փարիզ, 1823); Н. Бероевъ, Краткое начертание правилъ гайканскаго простонароднаго языка («Mél. Asiat.», հատ. I, Մոսկ., 1849 թ.):

Բարբառագիտության առնչությամբ.- Գ. Ախվերդով, Թիֆլիսու քարքանի մի քանի հատկություններու վրա («Մայր Նովա» ժողովածուի կից, Մ., 1852); Н. Petermann, Ueber den Dialekt der Armenier von Tiflis, 1867, 2 (ըստ Գ. Ախվերդովի); А. Томсонъ, Историческая грамматика современнаго армянскаго языка города Тифлиса (Մոսկ., 1890), իր իսկ՝ «Лингвистическія изслѣдованія, Краткій очеркъ фонетики и морфологии ахалцыхскаго говора» (Մոսկ., 1887); Մ. Սարգսեանց, Ազուլեցոց քարքանը (Թիֆլիս, 1883); J. Schroeder, Thesaurus linguae Armeniacae. Synopsis linguae civilis Armenorum (Աստերդամ, 1711); К. Паткановъ, Матеріалы для изученія армянскихъ нарѣчій, рѣчь I, Говоръ нахичеванскій (Մոսկ., 1875); рѣчь II, Мушскій діалектъ (Մոսկ., 1875); М. Мсерянцъ, Этюды по армянской диалектологіи. Часть I. Сравнительная фонетика мушскаго діалекта въ связи съ фонетикой грабара (Մ., 1897); J. Hanusz, Beiträge zur armenischen Dialectologie. I. Lautlehre d. Polnisch-armenischen Mundart von Kutu in Galizien (Վիեննա, 1889); Հ. Գազանեան, Երկնիոյ հայոց զավառաքարքանը (Վիեննա, 1899):

ԽՈՍՔ ԱՊՐԻԼԻ 11 (24)-Ի ՍԳԱՀԱՆՂԵՍԻՆ

Տասնչորս տարիներու շարքը անգոր էր մոռցնելու անցած օրերու հիշատակը: Համաշխարհային պատերազմի ատեն մեծ ու փոքր պետությունները երկու ճակատի բաժնված էին: Մեր արյունալի դատն ալ նժարին մեջ դրված էր:

Մենք ըրինք ամեն ինչ, այդ դատը շահելու համար:

Մեծ դաշնակիցներն ամեն տարի կտոնեն իրենց հաղթանակը, ամոռնք միշտ ծաղիկներով կզարդարեն իրենց նահատակներու գերեզմանը, իսկ մե՞նք: Մենք ամեն տարի կհավաքվինք ոչ թե մեր հաղթանակը տոնելու, այլ մեր պարտությունը սգալու:

Ես կոզեկոչեմ մեր անբաղ մեռելներու ուրվականները, որպեսզի տեսնեն, թե ինչպես հարգալիք կտոնենք իրենց հիշատակը:

Մեր գոհերը ջարդվեցան անոր համար, որ գերադասեցին ապրել իբրև Հայ և ոչ թե իբրև ստրուկ: Հերոսը այն է, որ կարհամարհի մահը հանուն որևիցե բարձր գաղափարի: Մեր ապրիլյան նահատակները կերթան միանալ Հայոց պատմության մյուս անհամար գոհերուն, որոնք իրենց արյունը տվին՝ պահպանելու համար հայությունը և անոր քաղաքակրթությունը: Գաղութներու մեջ մեր պարտականությունն է պահպանել մեր գոյությունը: Չկա հաղթանակ առանց պարտության: Երբ ծառի մը ճյուղերը կտրեն, անիկա թարմ ծիլերը կարձակե: Չեզմե յուրաքանչյուրը պետք է կատարե իր պարտականությունը՝ հանուն ազատագրության:

ԿԱՐԱՊԵՏ [ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ] ԵԶՈՎ (ԵԶՅԱՆՑ)

Կ. Հ. Եզովը (1) ծնվել է 1834 թ. սեպտեմբերի 5-ին Մոսկվայում: 1852 թ. ոսկե մեդալով ավարտել է Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը (Մոսկվա) և երկու տարի անց՝ Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետը և արժանացել հայերենագիտության ամբիոնի մագիստրոսի գիտական կոչման (2): Նրա հայրը Մոսկվայում մանր առևտրական էր, որն ամուսնացած էր Նոր Նախիջևանցի մի հայուհու՝ Կիստովայի հետ:

Կարապետ Եզովն ուներ երկու քույր՝ Մարիա և Աննա, և եղբայր՝ Իվան (Հովհաննես): Մարիան ամուսնացած էր իրենց հեռավոր ազգական Բ. Վ. Բողդանովի հետ: Նրանց երեխաներին Եզովը վերաբերվում էր իբրև իր սեփական երեխաների և մեծապես աջակցում նրանց ուսումնառությանը (3): Նրա ջանքերի շնորհիվ այս ընտանիքի անդամները, չնայած ապրում էին Ս. Պետերբուրգում և կրթություն էին ստացել ռուսական ուսումնական հաստատություններում, սահուն խոսում էին հայերեն: Աննան մշտապես ապրում էր Կարապետ Եզովի հետ և վարում էր նրա տնտեսությունը: Նրանց եղբայրը՝ Հովհաննեսը՝, նույնպես ավարտել էր Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը, որից հետո ընդունվել Ս. Պետերբուրգի Ռազմաբժշկական ակադեմիան: Հովհաննեսի՝ ակադեմիան ավարտելուց հետո, չնայած նյութական միջոցների սղության, Կ. Եզովը նրան ուղարկել է արտասահման մասնագիտության մեջ կատարելագործվելու: Արտասահմանից վերադառնալով Ս. Պետերբուրգ՝ Հովհաննես Եզովն իր ոլորտում մեծ համբավ և հեղինակություն է ձեռք բերել, այնպես որ Պետերբուրգյան իայտանի բժիշկների կողմից հաճախ հրավիրվում էր խորհրդատվության: Որպես հատկանշական երևույթ կարելի է նշել այն, որ նա հայերին բուժում էր անվճար:

1854 թ. նոյեմբերին Կ. Եզովը պետական ծառայության է ընդունվում Ս. Պետերբուրգի նահանգային վարչությունում, որտեղից շուտով տեղափոխվում է Ներքին գործոց նախարարության հոգևոր գործերի և օտար դավանությունների դեպարտամենտ: Այստեղ նա հասել է բաժնի պետի աստիճանի: 1888 թ. նշանակվել է Ժողովրդական կրթության նախարարության

ղեկարարամենտի փոխտնօրեն, իսկ 1891 թ. Շողովրդական կրթության
Գլխավոր կոմիտեի և Գիտական խորհրդի անդամ: Ջրադեցրած պաշ-
տոնների բերումով նա մշտապես հրավիրվել է Գիտությունների ակադե-
միայի նիստերին, ուստի և անդամակցում էր բազմաթիվ գիտական
ընկերությունների (4), այդ թվում՝ «Հին հուշարձանների ուսումնասի-
րության» հանձնաժողովին, որի նախագահն էր կոմս Ս. Դ. Երեմեևսկը:
Պետական անբասիր ծառայության համար պարգևատրվել է բազմաթիվ
չքանջաններով, այդ թվում բարձրագույններից՝ «Սպիտակ արծվի Աստղ»-
ով և հասել Պետական իսկական գաղտնի խորհրդականի ամենաբարձր
կոչմանը: 1904 թ. Շողովրդական կրթության նախարարության անդամները
նշեցին նրա պետական ծառայության հիսուսամյա հոբելյանը: Առաջին օրը
Եզովը պաշտոնական շնորհավորանքներ էր ընդունում մի շարք բարձր
աստիճանավորներից և զանազան կառավարական հաստատությունների
պաշտոնյաներից: Հանդիսավոր շքահամագգեստով նրան շնորհավորելու
եկան կոմս Վ. Ն. Կոկովցևը (այդ ժամանակ ֆինանսների նախարար,
հետագայում՝ վարչապետ), Շողովրդական կրթության նախարար գեներալ-
համհարզ Գլազովը, Արդարադատության փոխնախարար Ընենանը, ծե-
րակուտականներ Անիկովը, Մամոնտովը և այլք, ինչպես և Շողովրդական
կրթության նախարարության ավագ պաշտոնյաներն ամբողջ կազմով:
Հորեյանի երկրորդ օրը հասկացված էր Ս. Պետերբուրգի հայ համայնքի,
բարեկամների և համակիրների շնորհավորանքներին: Դրանք սկսվեցին
նրանից, որ Ստեփան Մամիկոնյանը (5) հանդիսավորությամբ ընթերցեց
Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Խրիմյան Հայրիկի կոնդակը, որում
Եզովը մամեցվում էր արծվի (6): Այնուհետև ընթերցվեցին մի շարք
ուղերձներ տարբեր հայաբնակ քաղաքների, ինչպես նաև շատ ջերմ և
սրտառույ Մոսկվայի՝ հայկական համայնքներից:

Ավարտելով Կ. Եզովի պաշտոնական գործունեության վերաբերյալ
սույն համառոտ ակնարկը, փորձենք ներկայացնել նաև նրա հասարակա-
կան և անձնական կյանքը: Հոր մահվանից հետո Կ. Եզովի ընտանիքը
գրկվեց կենսամիջոցներից, և նա ստիպված եղավ հոգալ համայն ընտանիքի
կարիքները: Ընդունվելով պետական ծառայության՝ նա հարկադրված էր
իր ընտանիքը Մոսկվայից տեղափոխել Ս. Պետերբուրգ: Բնակվելով Ս. Պե-
տերբուրգում, նա մի պանսիոն բացեց, որը բացառապես հայորդիներին
նախապատրաստում էր ինչպես միջնակարգ դպրոց (գիմնազիա), այնպես
էլ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ընդունվելու համար:
Նրա պանսիոնում կրթություն ստացած անձանցից հարկ է նշել Գրիգոր
Արծրունուն, Աբգար Հովհաննիսյանին, Լևոն Տիգրանյանին (Սկրտիչ Մա-

նասարյանի ազգականին), Մադաթյանին և այլոց: Նրա աշակերտների
մեջ կային այնպիսիները, որոնք հետագայում բարձրագույն պաշտոններ
ստանձնեցին կառավարական տարբեր հիմնարկություններում: Օրինակ,
հաղորդակցության ուղիների նախկին փոխնախարար Գրիգորի Բու-
դազովը (7): Ըարաթ օրերին Եզովը հավաքում էր իր սաներին, որոնց հետ
կապված էր բարեկամական ու ջերմ հարաբերություններով, և նրանց
հասակակիցներին՝ ազգային կյանքի զանազան հարցերի քննարկման
համար: Զննարկումները և բանավեճերն ընթանում էին բացառապես
հայերենով: Դրանով էր բացատրվում իր պանսիոնն ավարտած երի-
տասարդների հայոց լեզվի հոյակապ իմացությունը՝ թեև նրանք բնակվում
էին Ռուսաստանում: Այդ ժամանակվանից Եզովի անունը մեծ համբավ
ձեռք բերեց հայերի շրջանում: Նրա շուրջը կազմավորվեց հայազգի
գործիչների մի հիանալի խումբ՝ կոմս Սիբայել Լորիս-Մելիքովը, պրոֆեսոր
Քերովսե Պատկանովը, մեծահարուստներ Սկրտիչ Մամասարյանը (8),
Հովսեփ Իզմիրյանցը (9) և այլք: Հետզհետե Եզովի բնակարանը վերածվեց
մի կենտրոնի, ուր ձգտում էր Ս. Պետերբուրգ ժամանած ցանկացած հայ և
ամեն ոք, որ ուներ որևէ կարիք, կամ խորհրդի անհրաժեշտություն
մշտապես դիմում էր նրան: Յուրաքանչյուր հայի Եզովը ընդունում էր
ամենայն բարյացակամությամբ՝ անտեսելով նույնիսկ ճաշի կամ հանգստի
ժամերը: Առանձնապես հատուկ ջերմությամբ էր ընդունում Հայաստանից
և Կովկասից ժամանած հայ երիտասարդներին: Ընտրելով իր բացառիկ
հեղինակության, որ նա վայելում էր Շողովրդական կրթության նա-
խարարության ոլորտում, նա կարողանում էր բազմաթիվ երիտասարդ
հայերի տեղավորել բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում,
որտեղ, ի դեպ, շատ դժվար էր ընդունվել մեծ մրցակցության պատճառով:
Սակայն մի պայման էր դրվում. որպեսզի Եզովը միջամտեր կամ
մասնակցություն ունենար այս կամ այն հայ երիտասարդի ճակատագրին՝
այդ երիտասարդը պետք է պարտադիր տիրապետեր հայերենին:
Հակառակ դեպքում նա մերժում էր աջակցության բոլոր խնդրանքները,
խիստ նախատելով դիմողին մայրենի լեզվի չիմացության համար: Ինքը՝
Կ. Եզովը, Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանն ավարտելուց հետո,
թեև հիանալի տիրապետում էր հայերենին, բայց իր գիտելիքները
բավարար չէր համարում և արդեն հասուն տարիքում սկսեց ջանադրաբար
ուսումնասիրել այն և հասավ կատարյալ իմացության: Եզովը միշտ ասում
էր, թե բավական չէ լինել լավ մարդ, այլև պետք է լինել լավ հայ՝ սիրել իր
ազգը և հայերի մեջ ամրապնդել ազգային ոգին: Ընդհանրապես հարկ է
նշել, որ Եզովի բնակարանը միշտ բաց էր հայերի համար և յուրաքանչյուրը

օգտվում էր ոչ միայն նրա հյուրընկալությունից, այլև, եթե կարիքը կար, որևէ պետական հաստատություն ծառայության ընդունվելու համար՝ նրա աջակցությունից: Հատկապես նրա բնակարանը մարդաշատ էր պահքի ավարտին, Սուրբ Ծննդի և Չատիկի մախօրեին, երբ նրան այցելում էին ոչ միայն անձամբ իր հետ ծանոթ ուսանողներ, այլև նրանց ընկերներն ու մտերիմները, որոնցից շատերին Եզովը առաջին անգամ էր տեսնում (10):

Այժմ անցնենք նրա և նրա մերձավոր բարեկամների միջև հաստատված հարաբերություններին: Երբ 1878 թ., ռուս-թուրքական պատերազմից քիչ առաջ կոնս Մ. Լորիս-Մելիքովը եկավ Ս. Պետերբուրգ, նրա կականջին հասան ամենահիացական կարծիքներ Եզովի անձի մասին: Ուստի նա ցանկություն հայտնեց ծանոթանալու նրա հետ, իսկ հետագայում այնքան մտերմացավ, որ պատերազմի մախօրեին որոշեց ընտանիքը Վիսրադեմից տեղափոխել Ս. Պետերբուրգ և ռազմական գործողությունների սկսվելուց հետո այն վատահեց Եզովի հոգածությանը: Այդ ժամանակվանից Եզովը դառնում է ինչպես իր իսկ՝ կոնս Լորիս-Մելիքովի, այնպես էլ նրա ամբողջ ընտանիքի ամենամերձավոր բարեկամը: Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո Եզովը մշտապես և անկաշկանդ այցելում էր կոնս Լորիս-Մելիքովին, որը, լինելով Ալեքսանդր II կայսեր օրոք Գեորգույն կարգադրիչ համձնաժողովի նախագահ՝ դիկտատորական իրավասություններով (պաշտոն, որը չի զբաղեցրել և ոչ մի պետական գործիչ ոչ նրանից առաջ, և ոչ էլ հետո), Եզովին իրազեկ էր դարձնում պետական բոլոր գաղտնիքներին և գործերին: Այսպես, օրինակ, մի սովորական այցելության ժամանակ կոնսը թվարկել էր այն նախարարների անունները, որոնք պետք է պաշտոնանկ արվեին: Իսկ երբ 1881 թ. Ալեքսանդր II-ը սպանվեց, Եզովը ամբողջ օր ու գիշեր անցկացրեց Լորիս-Մելիքովի հետ, որը, հույժ ցնցված լինելով այդ իրողությանը, կարիք ուներ այնպիսի մտերիմ մարդու ներկայության, ինչպիսին էր Կ. Եզովը:

Կ. Եզովը մտերիմ էր հատկապես Մկրտիչ Սանասարյանի հետ: Մ. Սանասարյանը, ռուսական բանակի նախկին սպան, թեև բարձրագույն կրթություն չէր ստացել, բայց ի ծնն խելացի էր, ինչը նրան հնարավորություն տվեց տարրեր մասնավոր ընկերություններում զբաղեցնելու տնօրենի պաշտոն (11): Ընդհանրապես նրան հաջողվեց իր համեմատաբար համեստ դրամագլուխը հասցնել պատկանելի կապիտալի: Մ. Սանասարյանը ոչ միայն հարգում էր Եզովին, այլև շատ նվիրված էր նրան, և մույնիսկ աստվածացնում էր: Ցանկացած մտահղացում, որ Եզովն առաջարկում էր նրան, Սանասարյանն ընդունում էր դրանք՝ բարեհաջող արդյունքի ակնկալությամբ: Հետաքրքիր է, որ նա որևէ քայլ չէր ձեռնարկում,

մինչև չստանալ Եզովի հավանությունը: Եվ Կ. Եզովը օգտվելով իր մեծագույն ազդեցությունից՝ նրան ներշնչել էր այն միտքը, որ պետք է դրամագլուխ կտակել դեռ կենդանության օրոք, և ոչ թե մահվանից հետո, քանի որ միայն այդ դեպքում նվիրատուն կարողանար ուրախությամբ հետևել հաջող ընթացքին այն գործի, որի համար նա նվիրաբերել էր իր դրամական միջոցները: Դրանով է գլխավորապես բացատրվում այն, որ ի կենդանության Սանասարյանը նվիրաբերել է իր դրամագլուխը Էրզրումում (Կարին) հայկական վարժարան հիմնելու համար, որն իր պատվին կոչվեց «Սանասարյան» (12): Այդ վարժարանի հիմնադրումը բացառապես Կ. Եզովի նախաձեռնությունն էր. նրան էր պատկանում նաև ուսումնական հաստատությունը հենց Տաճկահայաստանում հիմնադրելու գաղափարը: Եզովը միանգամայն համոզված էր, որ որքան էլ հայերը հալածված լինեին թուրքերի կողմից, պետք է ամեն գնով նրանց մեջ վառ պահել հայկական ոգին: Իսկ ամենից լավ դա կարող էր անել միայն դպրոցը: Մ. Սանասարյանի համաձայնությամբ Եզովը հրավիրեց վաստակավոր անձանց, որոնք համալրեցին այդ վարժարանի ուսուցչական կազմը. մինչ օրս կենդանի Գևորգ Արուսյանին, Հովսեփ Մաղաթյանին, Սարգիս Սողկյանին (այժմ մահացած) և էլի ուրիշների: Իր նախաձեռնությամբ այս անձինք ուղարկվեցին Գերմանիա ուսումնական գործի կազմակերպումը ուսումնասիրելու և կրթությունը շարունակելու համար: Եզովին էր պատկանում նաև այն միտքը, որ Սանասարյան վարժարանում պետք է դասավանդվեին զանազան արհեստներ ու արվեստներ, քանի որ Հայաստանը մեծ կարիք ուներ տարրեր արհեստների ու արվեստների գիտակ մասնագետների: Այսպիսով, այս գործի կազմակերպչական կողմը հոգում էր Եզովը, և Սանասարյանը չէր միջամտում, քանի որ լիովին վստահում էր նրան: Դժվար է պատկերացնել ավելի սրտառույչ և հայրական վերաբերմունք, քան այն, որ Եզովը դրսևորում էր Սանասարյան վարժարանի նկատմամբ, և որը կարելի է համեմատել ամենասիրված երեխայի նկատմամբ ծնողական զգացմունքների հետ: Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում Եզովը ամենայն ուշադրությամբ հետևում էր այդ վարժարանի աշխատանքներին: Կարինից նրան ուղարկում էին հաշվետվություններ, որոնք անձամբ ինքն էր ուսումնասիրում, դրանց վրա հաճախ անցկացնելով ամբողջ գիշերներ: Յուրաքանչյուր հարուստ հայի, որ ժամանում էր Ս. Պետերբուրգ, նա ասում էր. «Ահա՛ մի գործ, որին պետք է աջակցել, և որի համար հարկ է դրամ հատկացնել»: Անձամբ Եզովը համոզեց իր այրի մորաքրոջը՝ Նոր Նախիջևանցի Կազաչկովային [Մարիան Կազաչկյանց], որ իր պատկանելի դրամագլուխը կտակի Սանասարյան վարժարանին, չնայած նրան, որ իրենց ընդհանուր

ազգականները նույնպես դրամի խիստ կարիք ունեին: Համաձայն Մանասարյանի բողոժ կտակի, կտակարար էր նշանակվել Կ. Եզովը, իսկ նրա մահվանից հետո Մանասարյան վարժարանի տնօրինությունը պետք է անցներ հատուկ հոգաբարձու խորհուրդին՝ Կ. Պուլսի պատրիարքի (այդ ժամանակ՝ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի) նախագահությամբ: Հոգաբարձու խորհուրդը կազմված էր վեց անդամներից և երեք քեկնածուներից, ընդ որում նախագահի փոխանորդն այստեղ Օսմանյան կայսրության պետական բարձր աստիճանավոր Գաբրիել Նորատունկյանն էր: Եզովի անձնական կտակի համաձայն, ի շահ Մանասարյան վարժարանի, նվիրաբերվել է 40.000 ռուբլի դրամագումար (13):

Կ. Եզովի մերձավոր բարեկամների թվին էր պատկանում մեծ հայրենասեր և բարեգործ Հովսեփ Աբրահամի Իզմիրյանցը: Եզովի նախաձեռնությամբ ամեն կիրակի պատարագից հետո Իզմիրյանցի մոտ էին հավաքվում հայկական համայնքի մեծավորները՝ ազգային և քաղաքական կյանքի զանազան հարցեր քննարկելու համար: Կ. Եզովի խորհրդով Հ. Իզմիրյանցը 12.000 ռուբլի ուրբու դրամագումար կտակեց այն պայմանով, որ այդ գումարից ստացած տոկոսն իբրև մրցանակ տրվի լեզվաբանության և գրականության հարցերին նվիրված, հայերենով շարադրված լավագույն երկասիրության համար (14): Այդ դրամագումարի տնօրինությունը և պարզևատրությունների շնորհունը վստահված էր Կ. Պուլսի Հայոց պատրիարքի նախագահությամբ գործող հատուկ Հոգաբարձու խորհրդին: Նշվածներն ակնհայտորեն վկայում են այն մասին, որ Եզովը տաճկահայերի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք ուներ, և, ինչպես կարելի էր հասկանալ իր իսկ խոսքերից, այս ամենն արվում էր նրա համար, որպեսզի նրանց մոտ վառ պահվեր հայոց լեզուն և հայրենասիրական ոգին: Նա շատ էր հուզվում և սրտին մոտ ընդունում Տաճկահայաստանում կատարվող յուրաքանչյուր դժբախտություն:

Երբ 1890-ական թվականներին Տաճկահայաստանում տեղի ունեցավ Մասունի առաջին կոտորածը, Եզովը ամմիջապես արձագանքեց այդ աղետին: Այն ժամանակվա ռուս լավագույն կատարողների մասնակցությամբ նա մայրաքաղաքում ճոխ համերգ կազմակերպեց: Համերգից հավաքված հասույթը կազմեց մի պատկանելի գումար, որն ամմիջապես ուղարկվեց կոտորածից տուժածներին: Այդ պահից ի վեր նա սկսեց հետևել Տաճկահայաստանում կատարվող իրադարձություններին և բոլոր աղետները, որ տեղի էին ունենում այնտեղ, ընդունում էր խոր վշտով և ձեռնարկում էր այս կամ այն միջոցառում արևմտահայերին օգնելու համար: Մակայն սրանով բնավ չի սահմանափակվում Եզովի հասարա-

կական գործունեությունը: Նա վիթխարի ազդեցություն ուներ ինչպես հայոց ազգային, այնպես էլ քաղաքական և ամբողջ հոգևոր կյանքի վրա: Եզովը ծավալում նամակագրություն է վարել իր օրերի բոլոր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների հետ, սկսած Գևորգ Դ-ից մինչև Խրիմյան Հայրիկը: Բացի այդ, Եզովը նամակագրություն ուներ Կ. Պուլսի պատրիարք Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի և այլ երևելի արքեպիսկոպոսների, այդ թվում Գաբրիել Այվազովսկու և այլոց հետ: Էջմիածնի [Գևորգյան] ճեմարանի հիմնարկների կապակցությամբ հատուկ նամակագրություն է ունեցել Գևորգ Դ-ի հետ, որի կազմակերպմանը նա գործուն մասնակցություն է ունեցել: Այս նամակագրությունն ամբողջությամբ պահպանվել և այժմ գտնվում է Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայում՝ պրոֆեսոր Նիկողայոս Մառի հսկողության ներքո:

Երբ ռուսական կառավարության կարգադրությամբ Թիֆլիսում փակվեցին հայկական ուսումնական հաստատությունները՝ այն է Ներսիսյան դպրոցը և Անանյան վարժարանը, Եզովի համառ ու հետևողական միջնորդության շնորհիվ որոշ ժամանակ անց դրանք դարձյալ վերաբացվեցին (15): 1900-ական թվականների սկզբին՝ 1903 թ., երբ Կովկասի փոխարքա Գր. Գուլիցինի օրոք ռուսական կառավարությունը բռնազրավեց Կովկասի հայկական եկեղեցիներին և վանքերին պատկանող գույքը, գլխավորապես Եզովի երկարատև և համառ գործունեության շնորհիվ, որ ծավալվում էր Ս. Պետերբուրգում կառավարության ազդեցիկ անդամների միջնորդությամբ, հաջողվեց հասնել նրան, որ խլված գույքը ետ վերադարձվեց: Այս իրողությունը շատ քչերին է հայտնի:

Վերջապես, հարկ է նշել նաև այն կարևոր փաստը, որ վիթխարի նշանակություն ուներ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայերի համար: Բանն այն է, որ Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցիները կառուցվել են Լազարյանների կողմից՝ այն Լազարյանների, որոնք Մոսկվայում հիմնեցին Արևելյան լեզուների Լազարյան ճեմարանը: Եվ քանի որ իշխան Սիմեոն Աբամելիք-Լազարյանը ամուսնացած էր Լազարյանների տոհմի մի աղջկա հետ, ապա Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցական գույքը բացառապես տնօրինում էր Աբամելիք-Լազարյանների ընտանիքը, իսկ ծխականներին, հակառակ նրան, ինչ ընդունված էր այլ քաղաքներում, արգելվում էր մասնակցել դրանց կառավարմանը: Մակայն երկարատև ջանքեր թափելուց հետո Եզովին հաջողվեց հասնել նրան, որ այս եկեղեցիների կառավարումը ստանձնեցին ծխականները: Այդ ժամանակ մշակված և օրենքով ամրագրված կարգով ընդունվեց մի հատուկ դրույթ Մոսկվայի և Ս. Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիների մասին, որի հա-

մաճայն՝ վերոհիշյալ եկեղեցիների գույքն ու եկամուտները պետք է տնօրիններ հատուկ եկեղեցական խորհուրդը, որի նախագահ դարձավ իշխան Ս. Աբամելիք-Լազարյանը, որն իր տեղակալին նշանակում էր ծխականներից: Երկար ժամանակ այդպիսի տեղակալ, և, ըստ էության, գործնականում նախագահն էր Եզովը: Նրա նախաձեռնությամբ է, որ բացի Լազարյան բռնակից, Լազարյան ճեմարանում հիմնվեցին նաև մի շարք նոր բռնակներ, որոնք շնորհվում էին Ս. Պետերբուրգի Հայկական եկեղեցական խորհրդի կողմից (16):

Ավարտելով, մնում է ասել, որ չնայած նրան, որ Եզովը ստիպված էր զգալի ժամանակ հատկացնել ծառայողական ու համայնքային պարտականություններին, նա ժամանակ էր գտնում զբաղվելու նաև ազգային պատմությանը վերաբերող զանազան ուսումնասիրություններով: Այդ բնագավառում նա ունի աշխատությունների մի ամբողջ շարք, որոնցից մի քանիսը հրատարակվել են, իսկ մյուսները մնացել են անտիպ (17): Վերջիններս պահպանվում են նույն այն նամակագրության հետ, որը, ինչպես վերը նշվեց, գտնվում է Լենինգրադում, Գիտությունների ակադեմիայում: Վերջին՝ հույժ սովորածավալ աշխատությունը, որը պարունակում է բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրեր, հրատարակվել է «Պետրոս Մեծի հարաբերությունները հայ ժողովրդի հետ» վերտառությամբ. [Փաստաթղթեր քաղված Ռուսաստանի Արտաքին գործոց նախարարության Մոսկվայի Գլխավոր և Ս. Պետերբուրգի արխիվներից, Ավստրիական արքունական և պետական արխիվներից, Բավարական թագավորական գաղտնի պետական արխիվից և այլ հիմնարկությունների արխիվներից (Ս. Պետերբուրգ, 1898)]: Այս գիրքը Եզովն անձամբ է ընծայել նախկին կայսր Նիկոլայ II-ին, որպեսզի, ինչպես ինքն էր ասում. «Նիկոլայ II-ը իմանար, թե իր նախորդները ինչպիսի բարյացակամությամբ էին վերաբերվում հայ ժողովրդին» (18):

Կարապետ Եզովը վախճանվեց 1905 թ. [մայիսի 31-ին] 70 տարեկան հասակում, կրծքահեղձուկից [ստենոկարդիա]:

№ 6

«ՀԱՆԴԷՍ ԱՍՏՕՐԵԱ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

«Հանդես Ամսօրյա»-ն տոնում է իր գոյության հիսնամյա տարեդարձը (1): Ընորհավորում են բոլոր սրտով իր տոնը, զնահատում մեծապես իր արդյունավետ և ուղեշ հասակը: Թող տոնակատարությունը պատեհ առիթ լինի և մի լիաբուռն նվեր գա ամրապնդելու դրա նյութական հիմքը, որպեսզի շարունակե մնալ յուղառատ ճրագ հայ բանասիրության:

Հիմնադիրները ծերացան, զնացին (2): Եկան նրանց աշակերտներ (3) և թերթը պահեցին երիտասարդական աշխույժի մեջ: Հարգանք հ[այր] Տաշյանի (4) հիշատակին և հանձին նրա բոլոր անցյալ և հանգած խմբագրապետներին և աշխատակիցներին: Ողջույն և խրախույս ներկա բարեջան խմբագրին՝ հ[այր] Ալիկյանին (5), իր գրչագիրներին. ողջույն ամբողջ Միաբանության:

Բրյուսել, 30 սեպտ[եմբեր], 1937

Ն. ԱԴՈՆՑ

Տ. ԹՈՐԳՈՍ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԹԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մի նոր և անդարմանալի կորուստ, մի նոր և անողոր հարված Հայ Եկեղեցուն: Մայր Աթոռն այրի (1), և Երուսաղեմի պատրիարքությունը, որ կոչված է օժանդակ լինել բոլոր այն դեպքում, ուր կաշկանդված [Ամենայն Հայոց] կաթողիկոսությունը չէր կարող լսելի անել իր ձայնը՝ գրկվեց իր կոչման բարձրության վրա կանգնած և հեղինակությամբ այնքան զորավոր, այնքան ձեռնհաս ղեկավարից (2):

Պետք չէր երկարամյա ծանոթություն և ոչ քննող աչքի զննություն: Առաջին տեսությունն ևնք բավ էր համոզվելու, որ հանգուցյալը սովորական եկեղեցական չէր, մի ցայտուն դեմք էր, մարմնացած պատկառանք հոգևոր հոր բոլոր և անթերի բարեմասնություններով: Եկեղեցականներ շատ ենք տեսել և ճանաչել մոտեն, թե հեռվեն, բայց լուսահոգի պատրիարքի մեծան քչերին ենք հանդիպել. մի բացառիկ երևույթ էր, վսեմ պատկեր ճշմարիտ վեղարավորի: Գրավիչ տեսքը, մեղմ բնավորությունը, խոսելու և ճառելու ինքնահատուկ կերպը, շարժվածքն ու կեցվածքը շնչում էին ամուշություն և ջերմ վեհություն:

Կան հոգևորականներ և սակավ չեն, որոնց ինքնության գրեթե միակ վկայականը սև զգեստն է. այլապես աշխարհիկ են հոգով և մտքով, անգամ միստ ու կացով: Որքան հեռու էր այդպիսիներից ողբացյալը. իսկական հոգևոր տեր էր, գիտակից իր կոչման վսեմության, գերազանցորեն գիտակից: Համոզմունքով էր հագել սքեմը և սրբությամբ ծառայեց նրան: Ընտրած կոչումն իր զարդարանքն էր և ինքն եղավ զարդարանք իր կոչման:

Զգայուն հոգին, նրբազգաց միտքը շատ օրորվեցին վերջին ժամանակ սև-սև հուզումներով: Էջմիածնի տխուր կացությունը, Հայրապետի խորհրդավոր անեացումը, Ամերիկայի խռովությունները, որ դարձրին եկեղեցին, խաղաղության և հաշտության այդ սրբազան տաճարը, բորբոքված և անխռոհեմ կրքերի մրցարան, անտեսելով այլևոր եկեղեցու պատիվը, չխնայելով տեսնել մթություններ, հայրապետական մվիրակի, այդ լուսավոր ջախի մեջ (3), խորապես ցնցեցին հանգուցյալին և թերևս ամմասն չմնացին նրա աղետալի վախճանին:

Շիջած պատրիարքը գիտեր լինել բարեկամ, ջերմ և հավատարիմ բարեկամ: Շատերի թվին, ինձ ևս պատվեց իր թանկագին զգացումներով: Մշտական գրությամբ տեղյակ կպահեր իր ծրագիրներին գրական, թե հասարակական (4): Հուսանք, որ իր հաջորդը կշարունակե անվերայ ընթանալ նույն շավղով, ինչպես հանգուցյալը հետևեց իր մախորդին (5), իր հոգևոր ծնողին և կիրազորժե անկատար մնացած գործերը: Դուրյան և Թորգոմ պատրիարքները լուսատու ճրագներ եղան հիմնավորց վանքի համար, պանծացրին նրա ամուրը նոր և մեծ փայլով, հիացում և ակնածանք ազդելով ոչ միայն ազգային, այլև՝ օտար և խիստ պահանջկոտ շրջաններում: «Տեսա հայոց վանքը, և Թորգոմ պատրիարքն ինձ ընդունեց պարզ և մեծ արժանապատվությամբ. լավագույն տպավորություններս այնտեղ ստացավ ամբողջ ճանապարհորդությանս ընթացքին»,- ասաց ինձ անցյալ տարի Սիրիայից դարձած մի օտար եկեղեցական և մեծ գիտնական:

Մաղթենք, որ Երուսաղեմի միաբանությունը արժանավոր հաջորդ ընտրելով (6) կարենա պահել իր ամուրը այն բարձրության վրա, որին հասցրին երջանկահիշատակ վերջին երկու պատրիարքները: Այս կլինի լավագույն պսակը ողբացյալ պատրիարքի թարմ շիրմին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՄԻ ԷՋ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐՉԱՎՈՐ ԱՆՅՅԱԼԻՑ

(էջ 34)

Գրված է 1930-ական թվականների վերջերին Բրյուսելում: Նախատեսված է եղել հրատարակել Ս. Վրացյանի խմբագրությամբ Փարիզում լույս տեսնող «Վեմ» հանդեսում: Սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներ խանգարել են հոդվածի հրատարակմանը և այն ձեռագիր վիճակում մնացել է Ադոնցի անձնական թղթում (տե՛ս Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոց, Պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 1, թթ. 1-17):

Հոդվածը նույնությամբ, միայն որոշ անհրաժեշտ կետադրական միջամտություններով, մեր աշխատասիրությամբ լույս է տեսել «Հայկազյան Հայագիտական հանդես»-ում (Բեյրութ, 1997, հատ. ԺԷ, էջ 263-286): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսին նվիրված «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», ԺԴ-րդ գրքում (Երևան, 2006, էջ 11-25):

Տպագրվում է ըստ արխիվային քնագրի:

1. **Մեքիսեղեկ արքեպ. Մուրադյան** (Գարեգին Գրիգորի Մուրադյանց, 1836-1903) – նշանավոր մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ, Զմյուռնիայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1879-1888, 1898-1903): Մ. Մուրադյանի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Խուրավերդյանի՝ «Մեքիսեղեկ արքեպիսկոպոս Մուրադյանցը խմբագիր և հրատարակախոս» մենագրությունը (Ստեփանակերտ, 2009):- Էջ 34:

2. **Մակար Ա Տեր-Պետրոսյան Թեղուտցի** (1813-1891) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1885-1891): Նախապես Վրաստանի (1864-1876), Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի (1876-1889) հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ, կաթողիկոսական տեղապահ (1883-1885): Մակար Ա-ին նվիրված վերջին ուսումնասիրություններից տե՛ս Վ. Գ. Թունյանի՝ «Деятельность католикаса Макара. 1885-1891» մենագրությունը (Երևան, 2011): - Էջ 34:

3. Ավելի ճիշտ՝ «Պոլոժենիե» («Положение»): Հայոց եկեղեցու կանոնադրություն, որով այն առաջնորդվում էր Ռուսական կայսրության տարածքում: - էջ 34:

4. Գրության հեղինակը Մելքիսեդեկ եպ. Մուրադյանն է (Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Պերպերյան, 1888, Ե + 91 էջ): - էջ 35:

5. Երեմիա եպ. Գալուստյան (1840-1897) - Սիմոնի անդամ, Ս. Կաթողիկոսի փակակալ, կաթողիկոսական տեղապահ: - էջ 35:

6. Ակնարկում է հանգուցյալ կաթողիկոս Մակար Ա-ին, որը վախճանվել էր 1891 թ. ապրիլի 16-ին: - էջ 35:

7. Արիստակես եպ. Մեղրակյան (1840-1906) - Վրաստանի, ապա Աստրախանի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ: Մակար Ա-ի մահից հետո փորձեց զավթել կաթողիկոսական գահը: - էջ 35:

8. Հարություն եպ. Վեհապետյան (1823-1910) - Կ. Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ, Խարբերդի և Կարնո հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ: Պատրիարք Կ. Պոլսի (1885-1888) և Երուսաղեմի (1889-1910): - էջ 35:

9. Խորեն եպ. Աշրգյան (1842-1899) - Արմաշի վանքի վանահայր, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1888-1894): - էջ 35:

10. Մկրտիչ Ա Խրիմյան Վանեցի (1820-1907) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1892-1907): Նախապես Վարազա վանքի վանահայր, Տարոնի և Վանի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք (1869-1873): - էջ 35:

11. Նկատի ունի հայ մշահավոր գրող, հրապարակախոս Միքայել Նալբանդյանին (1829-1866): - էջ 35:

12. Մելքիսեդեկ արքեպ. Մուրադյանի կենսագրության այս և մյուս մանրամասները տե՛ս Ա. Ա. Խոտավերդյանի մշվ. աշխատությունում, էջ 6-17: - էջ 36:

13. Նկատի ունի 1903 թ. հունիսի 12-ի հայ եկեղեցապատկան գույքը և կալվածքները բռնագրավելու մասին ցարական օրենքը: - էջ 36:

14. Տե՛ս Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, աշխատությանը Մ. Արեղյան և Ս. Հարությունյան, Տիփլիս, 1913, էջ 30: - էջ 36:

15. Հակոբ Մարգարի Ըսեհան-Ջրպետյան (1772-1837) - հայագետ, մանկավարժ: 1798 թ. Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների բարձրագույն դպրոցում հիմնադրել է

հայոց լեզվի ամբիոն, եղել դրա առաջին վարիչը (1798-1826), դասավանդել է Թիփլիսի Ներսիսյան դպրոցում: - էջ 37:

16. Մերովրե եպ. Արարատյան, Կարմեցի (? - 1847) - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, Լազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչ (1815-1822), Աստրախանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ: - էջ 37:

17. Կանոնադրության մախագծի ստեղծմանը մասնակցել են նաև Հայկական մարզի կառավարիչ իշխան Բարսեղ Բեհրուբովը և Մոսկվայի համալսարանի եկեղեցական իրավունքի ամբիոնի պրոֆեսոր Նիկոլայ Օչկինը: - էջ 37:

18. Հայոց եկեղեցու կանոնադրության վերաբերյալ վերջին լավագույն ուսումնասիրությունները պատկանում են Վ. Գ. Թումյանին (տե՛ս «Эчмиадзинский перестол XIX – нач. XX вв.», Ереван, 2001; «Положение Армянской церкви 1836-1875 гг.», Ереван, 2001; «Церковная политика самодержавия в Закавказье I половине XIX века», Ереван, 2005 և այլն): - էջ 37:

19. Ժամանակի Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն էր Մտեփանոս Աղավնի Ջաքարյանը (1831-1839): - էջ 37:

20. Միմոռ (հունարեն «Հավարոյք» բառից) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին կից հոգևոր ժողով (1837-1917): - էջ 37:

21. Միմաս Լազարյան (1737-1809) - պետական գաղտնի խորհրդական, իշխան: - էջ 37:

22. «Դավիթ-Դանիելյան աղմուկները» - նկատի ունի XIX դարի սկզբներին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական գահի համար Հայ եկեղեցու ներսում ծավալված երկպառակտչական պայքարը, որի գլխավոր դերակատարներն էին Դավիթ եպ. Դորդանյանը (ապագա կաթողիկոս Դավիթ Ե՛ 1801-1807) և Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Դանիել եպ. Սուրմանեցին (ապագա կաթողիկոս Դանիել Ա՛ 1801-1802, 1807-1808): - էջ 37:

23. Եփրեմ Ա Չորագեղցի Տեղ-Հովհաննիսյան (1748-1835) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1809-1820): Նախապես Ռուսաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1801-1809): - էջ 37:

24. Ներսես Ե Ըսեհազիզյան Աշտարակեցի (1770-1857) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1843-1857): Նախապես Վրաստանի (1814-1828), Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի (1828-1842) հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ: - էջ 38:

25. Մատթեոս Ա Չոլսաճյան Կոստանդնուպոլսեցի (1802-1865) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1858-1865): Նախապես Բուրսայի և Ջմյուռնիայի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1844-1848):- Էջ 38:

26. Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն էր Հակոբոս եպ. Սերոբյանը (1848-1856):- Էջ 38:

27. Մատթեոս եպ. Իզմիրլյան (1845-1910) – հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյան Կոստանդնուպոլսեցի (1909-1910):- Էջ 38:

28. Գևորգ եպ. Ջերեստեճյան (1813-1882) – հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի (1866-1882):- Էջ 38:

29. Ներսես եպ. Վարժապետյան (1837-1884) – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1874-1884): 1884 թ. ապրիլի 2-ին Թուրքահայոց Ընդհանուր և մայիսի 9-ին Էջմիածնի Համազգային ընտրական ժողովներում ընտրվել է կաթողիկոսության առաջին թեկնածու, սակայն առողջության վատթարացման պատճառով հրաժարվել է կաթողիկոսական գահից:- Էջ 38:

30. Ս. Էջմիածնի Համազգային ընտրական ժողովում (1885 թ. ապրիլի 21) քվեները բաշխվել են հետևյալ կերպ՝ Մելքիսեդեկ եպ.- 30, Մակար եպ.- 16, Մկրտիչ եպ. Խրիմյան – 13 և Խորեն եպ. Աշըգյան – 3:- Էջ 38:

31. Ս. Ս. Վորոնցով (1782-1856) – Պետական խորհրդի անդամ, Կովկասի փոխարքա (1844-1854):- Էջ 39:

32. Ա. Ի. Բաբյանիսկի (1815-1879) – Պետական խորհրդի անդամ, Կովկասի փոխարքա (1856-1862):- Էջ 39:

33. Նկատի ունի Պետական խորհրդի նախագահ իշխան Ա. Ֆ. Օրովին, որը միաժամանակ նաև նախարարների դահլիճի նախագահն էր (1856-1861):- Էջ 39:

34. Ակնարկում է Մատթեոս Ա կաթողիկոսի՝ «Խորհրդածութիւն շնորհաց և նշանաց և խորհրդոց քրիստոնեական Մուրք Եկեղեցվոյ» (Ջմյուռնիա, 1842), «Հանդիսարան Ուղղափառության Եկեղեցվոյն Հայաստանեայց» (Կ. Պոլիս, 1854), «Բարի Մարդ և Բարի քրիստոնյա» (Կ. Պոլիս, 1856, նաև՝ Թիֆլիս, 1860), «Հերբումն զխնդիր վայրաբանությանց ոմանց մերազնյա տկարամիտ անձանց» (Մոսկվա, 1861), «Հաստատություն ստուգության Դաշանց թղթոյն» (Փարիզ, 1862) և այլ ուսումնասիրություններ:- Էջ 40:

35. Գարրիել արքեպ. Այվազովսկի (1812-1880) - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, խմբագիր, պատմաբան: Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ:- Էջ 40:

36. Վրիպակ է՝ պետք է լինի Թեոդոսիա, որտեղ 1858-1871 թթ. գործել է Գարրիել Այվազովսկու հիմնադրած Խալիբյան վարժարանը:- Էջ 40:

37. Հայ մտավոր, հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական կյանքում Գևորգյան ճեմարանի ունեցած անուրանալի ավանդի մասին մոտավոր գաղափար կարելի է կազմել «Նշանավոր ճեմարանականներ» ժողովածուի զույգ հատորներից (պրակ 1-2, Ս. Էջմիածին, 2005, 2009):- Էջ 40:

38. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը:- Էջ 41:

39. Ս. Ա. Մանդիմյան (1844-1915) - նշանավոր մանկավարժ, հոգեբան, հասարակական գործիչ: Հեղինակ է բազմաթիվ ուսումնասիրությունների, դասագրքերի ու ձեռնարկների: 1880-1900 թվականներին (որոշ ընդհատումներով) մանկավարժություն և հոգեբանություն է դասավանդել Գևորգյան ճեմարանում:- Էջ 42:

40. Կ. Հ. Կոստանյան (1853-1920) – նշանավոր հայագետ, Գևորգյան ճեմարանի դասախոս (1878-1891), ապա՝ տեսուչ (1894-1899, 1902-1905):- Էջ 42:

41. Ա. Գ. Նահապետյան (Նահապետ եպ. Նահապետյան, 1848-1906) – մանկավարժ, եկեղեցական գործիչ, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ (1881-1884, 1886-1891):- Էջ 42:

42. Ստ. Հ. Պալասանյան (1837-1889) – նշանավոր պատմաբան, մանկավարժ: Դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան և Ռեալական դպրոցներում, Գևորգյան ճեմարանում:- Էջ 42:

43. Պ. Ս. Միմոնյանց (1830-1911) - գրական-հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթի խմբագիր:- Էջ 45:

44. Գրիգոր եպ. Աղափիբյանց (1827-1898) - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ: Նախապես Ալեքսանդրապոլի, Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմական առաջնորդի փոխանորդ: Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1884-1885):- Էջ 45:

45. Մեսրոպ եպ. Սմբատյան (1833-1911) - եկեղեցական գործիչ, հայագետ, Տաթևի և Երնջակի վանքերի վանահայր, Արարատյան թեմի առաջնորդական փոխանորդ, Միմոնի անդամ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1886-1887):- Էջ 45:

46. Մարգիս եպ. Գասպարյան Ապարտեցի (? - 1898) - եկեղեցական գործիչ, մանկավարժ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1891-1892, 1893-1894), Միմոզի անդամ:- Էջ 45:

47. Նիկողայոս Խոսրովյան - մանկավարժ, լրագրող: Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց դպրոցի և Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1885-1886):- Էջ 45:

48. Արշակ Նահապետյանը Գևորգյան ճեմարանի տեսչությունը վարել է 1881-1884 և 1886-1891 թվականներին:- Էջ 45:

49. Կ. Հ. Եզյան (1835-1905) - ակամավոր հայագետ, ազգային-եկեղեցական գործիչ, պետական իսկական գաղանի խորհրդական:- Էջ 45:

50. Փ. Հ. Վարդանյան (1842-1916) - գրական գործիչ, մանկավարժ, թարգմանիչ, Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ:- Էջ 45:

51. Սանասարյան վարժարանը հիմնադրվել է 1881 թ. ազգային բարերար Մկրտիչ Սանասարյանի նվիրատվությամբ և Կարապետ Եզյանի ջանքերով:- Էջ 46:

52. Բարոն Ա. Պ. դը Նիկոլային և Կ. Պ. Յանովսկին եղել են Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդականներ, Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուներ: Կ. Յանովսկին անմիջականորեն է գլխավորել հայկական դպրոցները փակելու գործողությունները:- Էջ 46:

53. Հ. Մ. Հովհաննիսյան (1864-1929) - ակամավոր քանաստեղծ, թարգմանիչ, մանկավարժ: Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է ռուս գրականություն և ռուսերեն, հունարեն, ընդհանուր գրականություն և այլն:- Էջ 46:

54. Ե. Մ. Մաղաթյան (1865-1917) - գրականագետ, մանկավարժ, լրագրող, թարգմանիչ: Պաշտոնավորել է Գևորգյան ճեմարանում (1888-1894), Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ:- Էջ 46:

55. Ստ. Գ. Լիսիցյան (1865-1947) - ակամավոր ազգագրագետ, բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ: Դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում (1889-1894):- Էջ 46:

56. Հովհ. Մաղաթյան - պատմաբան, մանկավարժ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչի օգնական (1891-1893), երկրորդ և երրորդ Պետական դումաների պատգամավոր:- Էջ 46:

57. Լ. Խոջայան - մանկավարժ, դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում (1889-1891), Երևանի թեմական և այլ դպրոցներում:- Էջ 46:

58. Բ. Գասպարյան - մանկավարժ, Գևորգյան ճեմարանի երկարամյա (1889-1907) ուսուցիչ:- Էջ 46:

59. Ն. Ջարամյան - պատմաբան, բանասեր, մանկավարժ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1894-1896): Երկար տարիներ Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է ընդհանուր պատմություն:- Էջ 46:

60. Մ. Պալյան (1834-1907) - հայագետ, մանկավարժ, գրող: Դասավանդել է Խալիբյան, Ներսիսյան և Երևանի թեմական դպրոցներում, Գևորգյան ճեմարանում:- Էջ 46:

61. Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյան (1841-1918) - մանկավարժ, պատմաբան, աստվածաբան, ազգային-եկեղեցական գործիչ: Արմաշի վանքի վանահայր, Բարձր Հայքի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1896-1908), Գևորգյան ճեմարանի քարոզիչ և աստվածաբանական առարկաների դասախոս:- Էջ 46:

62. Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյան (1866-1915) - եկեղեցական գործիչ, պատմաբան, մանկավարժ: Ատրպատականի և Շամախու հայոց թեմերի հոգևոր առաջնորդ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1902-1906):- Էջ 46:

63. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան (1867-1952) - ակամավոր հայագետ, մանկավարժ, մշակութային, եկեղեցական գործիչ: Դրիմի և Նախիջևանի, Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց հոգևոր թեմերի առաջնորդ: Եղել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ (1905-1906, 1915-1917), «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1907-1908, 1918-1919):- Էջ 46:

64. Տիգրան Տեր-Հովհաննիսյան (Տիրայր արքեպ. Մելիք-Մուշկամբարյան, 1867-1956) - եկեղեցական ճանավոր գործիչ, մանկավարժ, հայագետ: Մայր Աթոռի դիվանապետ, Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդական փոխանորդ, Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ:- Էջ 46:

65. Գևորգ արքեպ. Չոբեքյան (1868-1954) - եկեղեցական ճանավոր գործիչ: Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ, Վրացահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ, կաթողիկոսական տեղապահ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ Գևորգ Զ Չոբեքյան (1945-1954):- Էջ 46:

66. Մորմոն Գևորգյան (Կոմիտաս վարդապետ, 1869-1935) – համճարեղ երգահան, երաժշտագետ, մանկավարժ: Երկար տարիներ Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է երաժշտական առարկաներ: - էջ 46:

67. Լուսեղեն Ջոհրաբյան (Հուսիկ արքեպ. Ջոհրաբյան, 1871-1942) - եկեղեցական գործիչ, Սինոդի անդամ, Մայր Աթոռի դիվանապետ, Ռումինիայի հայոց եռգևոր թեմի առաջնորդ: - էջ 46:

68. Ղևոնդ Գյամջեցյան (Եզնիկ վարդապետ, 1869 - ?) - եկեղեցական գործիչ, հայագետ, խմբագիր: - էջ 46:

69. Մուշեղ սարկավազ Տեր-Գաբրիելյան (1869-1901) - քանասեր, «Արարատ» ամսագրի թղթակից: - էջ 46:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՀԱԶԱՐՎԵՑՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

(էջ 47)

Գրված է 1902 թ. վերջերին Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել իր իսկ խմբագրած «Բանբեր գրականության և արվեստի» վեցամսյա հանդեսում (գիրք Ա, Ս. Պետերբուրգ, 1903, էջ 214-223):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Պեքիկյես (Ջ. ա. 490-429) – Հին Հունաստանի պետական, քաղաքական և ռազմական նշանավոր գործիչ: - էջ 48:

2. Ափրոդիտե - հունական դիցաբանությունում սիրո և գեղեցկության աստվածուհի: - էջ 48:

3. Աստարտե - Փյունիկիայում, Բաբելոնում և Ասորեստանում պտղաբերության, սիրո և ամուսնության աստվածուհի: - էջ 48:

4. Մետեղինկ Մորիս (1862-1949) - քեզիացի ակամավոր գրող, դրամատուրգ, Նորեյան մրցանակի դափնեկիր: - էջ 48:

5. Շուպենհաուեր Արթուր (1788-1860) - գերմանացի հանրահռչակ փիլիսոփա: - էջ 50:

6. *Bellum ad internecionem* (լատ.) – պատերազմ միջև ոչնչացում: - էջ 50:

7. Վլադիմիր Մերգելիչ Մալոյով (1853-1900) – ռուս նշանավոր փիլիսոփա, հրապարակախոս և քանաստեղծ: - էջ 51:

8. «Հավատա, որ ապրես» - Ավետարաններում «Հավատա, որ փրկվես» (տե՛ս Մարկ., Ե, 34; Ժ, 52; ԺՁ, 16: Հմմտ. Ղուկ., Ը, 48; ԺԵ, 19; ԺԸ, 42): - էջ 53:

9. «Միրեսցես զԱստուած քո» - տե՛ս Մատթ., ԻԲ, 37: - էջ 53:

10. *Sub specie* (լատ.) – ինչ-որ տեսակետից: - էջ 54:

11. *Sensu simbolico* (լատ.) – որպես խորհրդանիշ: - էջ 55:

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ ԿԱՐԴԱՅՎԱԾ
ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

(նոյեմբեր, 1905 թ.)

(էջ 57)

Գրված է 1905 թ. նոյեմբերին Ս. Պետերբուրգում: Ձեկուցման ռուսերեն քննադիրը պահվում է հասարակական, մշակութային գործիչ Գևորգ Բալաբեկի Մելիք-Կարազոյազյանի (1873-1940) անձնական թղթոցում (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 502, ց. 1, գ. 103, թթ. 1-6): Ձեկուցման քննադիրը հրատարակել են Ս. Միրզոյանն ու Ա. Ղազիյանը (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2004, № 1, էջ 34-37):

Ստորև տրվում է Ն. Արոնցի զեկուցման հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Գ. Ա. Մադոյանը:

1. Մոնոլոները իսլամ են ընդունել 1299 թվականին: - էջ 57:

2. Խոսքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցի Օսե-Ազիզյանի (1843-1857) մասին է: - էջ 58:

3. Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր II-ը սպանվել է 1881 թ. մարտի 1-ին: - էջ 59:

4. Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկի (1824-1896) - ռուսական պետական գործիչ, դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար (1895-1896), աչքի է ընկել իր շեշտված թուրքամետ քաղաքականությամբ: - էջ 60:

5. *Causa belli* (լատ.) – կռվապատճառ, պատերազմի առիթ: - էջ 60:

6. Գ. Ս. Գոլիցին (1838-1907) - ռուսական պետական գործիչ, Կովկասի կառավարչապետ (1896-1904): Հայտնի է իր հայահալած քաղաքականությամբ: - էջ 60:

7. Նկատի ունի Գր. Գոլիցինի առաջարկով ցարական կառավարության 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, որի համաձայն Հայոց եկեղեցու և հոգևոր հաստատությունների ամբողջ անշարժ գույքը, կապիտալներն ու կալվածքները անցնում էին պետության տնօրինությանը: Օրենքը չեղյալ է հայտարարվել 1905 թ. օգոստոսի 1-ի ցարական հրաքանազանով: - էջ 60:

8. Հայ-թաթարական (աղբրեջանական) ընդհարումները սկսվել են 1905 թ. փետրվարի 6-9-ին Բաքվում և այնուհետև տարածվել ամբողջ Անդրկովկասում ու ավարավել 1906 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Ջանգեզուրում: - էջ 61:

9. Պետք է լինի ապրիլին: - էջ 61:

10. Խոսքը 1905 թ. ապրիլի 3-15-ը Թիֆլիսում կայացած Անդրկովկասի հայքանակ 24 կենտրոնների ներկայացուցիչների համագումարի մասին է: Այստեղ քարձրացվել են հատկապես Հայոց եկեղեցու ինքնավարության, եկեղեցական-ծխական դպրոցների, մշակութային-կրթական հիմնարկությունների վերաբացման և ազգային հետաքրքրություններ ներկայացնող այլ պահանջներ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VI, ՀԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 372-373, հմմտ. Հր. Ռ. Միմոնյան, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Երևան 2003, էջ 178-180): - էջ 61:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍՈՒԼԸ

(էջ 62)

Գրված է 1911 թ. մոյսերին Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել Գրական և քաղաքական «Մշակ» լրագրում (տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, 24 մոյսերին, № 259, էջ 3-4; 25 մոյսերին № 260, էջ 1-3): Տե՛ս նաև սույն հոդվածի ընդդիմախոսությունը՝ Մ., Ինքնահավան տգիտությունը (Մեր մտավորականության քարքերից), «Հորիզոն», 1912, 19 հունվարի, № 11, էջ 2-3; 20 հունվարի, № 12, էջ 2; 21 հունվարի, № 13, էջ 2-3:

Արտատպվում է «Մշակ»-ի հրատարակությունից:

1. Խոսքն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրյանի անսպասելի մահվանից հետո (11 դեկտեմբերի 1910) նոր գահակալի թեկնածության շուրջ

հասարակական շրջաններում և մամուլում ծայր առած բուռն վիճարանությունների մասին է: - էջ 62:

2. Խնդրի վերաբերյալ այլ մանրամասնություններ տե՛ս Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան և կաթողիկոսական ընտրություն, Թիֆլիս, 1911: Կաթողիկոսական ընտրություններին Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի հմարավոր մասնակցության և այդ կապակցությամբ հասարակական շրջաններում և մամուլում տեղ գտած արձագանքների մասին տե՛ս այդ ժամանակաշրջանի Օրմանյանի մամակագրությունում [«Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», Գիրք ԺԵ. Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896-1908), կազմող՝ Ս. Բեհրուդյան, Երևան, 2007, էջ 538-626 և հետո]: - էջ 63:

3. Խոսքը Եղիշե արքեպ. Դուրյանի մասին է: - էջ 64:

4. Խոսքը Մեսրոպ արքեպ. Տեր-Մովսիսյանի մասին է: - էջ 64:

5. Խոսքը Գևորգ արքեպ. Մուրեմյանցի մասին է: - էջ 64:

6. Խոսքը Խորեն արքեպ. Մուրադբեկյանի մասին է: - էջ 64:

7. Ակնարկում է Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանին: - էջ 64:

8. Ակնարկում է Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյանին: - էջ 64:

9. Նշվածներից Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանը և Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյանը Գևորգյան ճեմարանում ուսանելու տարիներին եղել են Ն. Ադոնցի դասընկերները: - էջ 64:

10. Այստեղ և հետագայում «քաղաքացիություն» բառի ներքո Ն. Ադոնցը նկատի ունի քաղքենիությունը («Քաղքենիներ – մանր առևտրականների, արհեստավորների, ցածր պաշտոնյաների քաղաքային դասին պատկանող անձ», տե՛ս Ա. Մ. Մուքիսայան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, 2003, էջ 1189): - էջ 65:

11. Խոսքը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վանական կառավարության անդամ, Ատրպատականի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1902-1904), «Արարատ» ամսագրի խմբագիր Եղիշե Ժ. վարդապետ Մուրադյանի մասին է: - էջ 67:

12. Նկատի ունի Երվանդ վարդապետ Տեր-Միմասյանին (1879-1974) - Գևորգյան ճեմարանի դասախոս, Մայր Աթոռի տպարանի տեսուչ, մանկավարժ, հայագետ: 1910 թվականին հրատարակել է հոգևոր կոչումից: - էջ 67:

13. Խոսքը հավանաբար Ղզարի, ապա Հին Նախիջևանի փոխանորդ Թովմա վարդապետի մասին է: - էջ 67:

14. Խոսքը Մայր Աթոռի տպարանի տեսուչ, ուսումնական հանձնաժողովի անդամ Մամբրե վարդապետ Մելիք-Աղամյանի մասին է: Կարգաթող է արվել Մատթեոս Բ Իզմիրլյանի 1909 թ. սեպտեմբերի 24-ի կոմունակով: - էջ 67:

15. Խոսքը Եզնիկ վարդապետ Գյանջեցյանի (Ղևոնդ Գյանջեցյան) մասին է, տե՛ս նաև էջ 385, ծան. 68: - էջ 67:

16. Խոսքը Մեսրոպ եպ. Տեր-Մովսիսյանի (1865-1939) մասին է: - էջ 67:

17. Խոսքը Կարապետ եպ. Տեր-Սկրտչյանի (1866-1915) մասին է: - էջ 67:

18. Հ. Ա. Առաքելյան (1855-1918) – մանկավարժ, խմբագիր, հրատարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, «Մշակ»-ի խմբագիր: - էջ 67:

19. Մատթեոս եպ. Մատթեոսյանց (1863-1936) - Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ, Սինոդի և Ուսումնական խորհրդի անդամ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր, Հայոց ազգային-եկեղեցական կանոնադրության հեղինակ: - էջ 67:

20. Պասպունի – Ով լինելը չկարողացանք պարզել: - էջ 67:

21. Ա. Ջամալյան (Իսահակյան, 1882-1940) – խմբագիր, գրող, հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ: - էջ 67:

22. Խոսքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Խրիմյանի կարգադրությամբ 1906 թ. օգոստոսի 17-ին Ս. Էջմիածնում հրավիրված Ռուսահայոց առաջին կրոնական ժողովի մասին է: - էջ 67:

23. Նկատի ունի Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերում Հայկական հարցի արծարծման իրողությունները: - էջ 69:

24. *Mutatis mutandis* (լատ.) – Փոխվելիքը փոխելով: - էջ 69:

25. Տե՛ս Ղևոնդ, Պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 122: - էջ 69:

26. Նույնը, էջ 142: - էջ 69:

27. Հին հայոց կյանքում այս երկու հակոտնյա ուղղությունների մանրամասն քննությամբ Ն. Աղոնցն անդրադարձել է նաև իր «Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում» ուշագրավ հոդվածում (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006, էջ 218-245): - էջ 70:

28. Ակնարկում է Հայկական բարեփոխումների 1896 թ. մայիսյան մալազիձը: - էջ 70:

29. Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք է ընտրվել 1896 թ. նոյեմբերի 6-ին: - էջ 70:

30. Ակնարկում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսես եպ. Վարժապետյանին: - էջ 71:

31. Ակնարկը վերաբերում է Լեռնի գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ կազմակերպված հորեյանական միջոցառումներին, որոնք անց են կացվել 1908 թվականին: - էջ 74:

32. Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանին ներկայացված մեղադրանքների և դրանց հերքման մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Զեքքեյան, Օրմանյանը գրապարտության ցանցերում, Թիֆլիս, 1911, տե՛ս նաև Մրեմց, Օրմանյան հանրային խղճին և դատաստանին առջև, Կ. Պոլիս, 1913: - էջ 75:

ԿԵՂՄԸ ԲԱՐՁՆԵՐԻ ԵՎ ՄՏՔԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

(էջ 78)

Գրված է 1912 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Ս. Պետերբուրգում: Լույս է տեսել «Մշակ» լրագրում (1912, 6 ապրիլի, № 71, էջ 2-3; 7 ապրիլի, № 72, էջ 2-3): Տե՛ս նաև սույն հոդվածի ընդդիմախոսությունը՝ Լեռ, Պատասխան պարոն Ն. Աղոնցին, «Հորիզոն», 1912, 18 ապրիլի, № 79, էջ 2-3; 19 ապրիլի, № 80, էջ 2; 20 ապրիլի, № 81, էջ 2: Տե՛ս նաև Լեռ, Դարձյալ պարոն Աղոնց, «Հորիզոն», 1912, 29 հունիսի, № 138, էջ 2-3; 30 հունիսի, № 139, էջ 2-3; 4 հուլիսի, № 141, էջ 2-3; 6 հուլիսի, № 143, էջ 2-3:

Արտատպվում է «Մշակ»-ի հրատարակությունից:

1. «Հորիզոն» - հասարակական, գրական, տնտեսական և քաղաքական օրաթերթ (Թիֆլիս, 1909-1918): - էջ 78:

2. Նկատի ունի Լեոնի, որն ընդդեմ Ադոնցի «Հորիզոն»-ում հանդես է եկել հատուկ հոդվածով («Հորիզոն», 1912, 18-20 ապրիլի, № 79, 80, 81):- Էջ 78 :

3. Դժվար է հստակեցնել, թե ով է թարգմանված «Մ» ծածկանվան մերքո: Հնարավոր եղավ պարզել, որ 1910-ական թվականներին այդ ծածկանվան մերքո են «Հորիզոն»-ին աշխատակցել հրապարակախոս, պատմաբան, խմբագիր Միքայել Վարանդյանը (1870-1934), գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Արշակ Մեհրաբյանը (1875-1957) և ուրիշներ: Հավանական ենք համարում Մ. Վարանդյանի հեղինակությունը:- Էջ 79:

4. Պրոմեթևս – Ըստ հունական դիցաբանության, Պրոմեթևսը Հեփեստոսի հնոցից հափշտակեց կրակը և հանձնեց մարդկանց:- Էջ 80:

5. Ορεολ (ռուս.) – լուսապսակ:- Էջ 80:

6. Խոսքը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական տեղապահ Բարթողիմեոս եպ. Չամիչյանի մասին է:- Էջ 80:

7. Խոսքը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1888-1894) Խորեն եպ. Աշրգյանի մասին է:- Էջ 80:

8. Խիկար Իմաստուն (Ջ. ա. V դար) - Ասորեստանի Սեմեթերիմ թագավորի ատենադպիրը:- Էջ 84:

9. Cuique suum (լատ.) - Ամեն մեկինը՝ իրենը:- Էջ 85:

10. Ոռտշիդներ - դրամատերերի նշանավոր ընտանիք Գերմանիայում և Ֆրանսիայում:- Էջ 86:

11. Մպեմսեր Հեքեքտ (1820-1903) - անգլիացի փիլիսոփա, սոցիոլոգ: - Էջ 86:

12. Contradiction in adiecto (լատ.) – հակասություն սահմանման մեջ:- Էջ 87:

13. «Հյուսիսափայլ» - ազգային լուսավորության և դաստիարակության ամսագիր (Մոսկվա, 1858-1864):- Էջ 88:

14. Խոսքը «Կռունկ Հայոց աշխարհին» հանդեսի մասին է (Թիֆլիս, 1860-1863):- Էջ 88:

15. Խոսքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Միմեոն Ա Երևանցու (1763-1780) մասին է:- Էջ 89:

16. Խոսքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրված, սակայն չօծված Հովսեփ արքեպ. Արղության-Երկայնաբազուկի (1743-1801) մասին է:- Էջ 89:

17. Խոսքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Ե Աշտարակեցու (1843-1857) մասին է:- Էջ 89:

18. Խոսքը նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր, գրող Ա. Հ. Ջալալբարի (1855-1913) մասին է:- Էջ 90:

19. Խոսքը նշանավոր հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, խմբագիր Սպանդար Սպանդարյանի (1849-1922) մասին է:- Էջ 90:

20. Հավանաբար խոսքը ազգային, հասարակական գործիչ Արշակ Թաղևոսյանի մասին է:- Էջ 90:

21. Խոսքը Բագրատ վարդապետ (ապա՝ եպիսկոպոս) Վարդապարյանի (1869-1938) մասին է:- Էջ 90:

22. Խոսքը Մեսրոպ ավագ քահանա Մելյանի (1859-1941) մասին է:- Էջ 90:

23. Նկատի ունի Արևմտահայոց ազգային սահմանադրության համաձայն ստեղծված օրենսդիր Ազգային ընդհանուր ժողովը:- Էջ 91:

24. Անհրաժեշտ համարեցինք ծանոթագրությունների սույն բաժնում ընթերցողի ուշադրությանը մերկայացնել նաև Լեոյի՝ «Պատասխան պարոն Ն. Ադոնցին» և «Դարձյալ պարոն Ադոնց» գրվածքները՝ տպագրված «Հորիզոն»-ի 1912 թ. №№ 79, 80, 81, 138, 139, 141 և 143-րդ համարներում:- Էջ 91:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ Պ<ԱՐՈՆ> ԱԴՈՆՑԻՆ

I

Վերջնականապես ջախջախված այն խավար հոսանքը, որ իրան մկրտել է նորին երանություն Մաղաքիա արք. Օրմանյանի անունով, դեռ չէ դադարեցրել իր ջղաձգությունները: Իր գարշելի կրքերով ամբողջ մեր իրականությունը մինչև պռունկները լցրած այդ պրոպագանդը ինքն իրան հավատարիմ է մնում, իհարկե, և անդրգրեթեմանական գալարումների մեջ:

Ապացույցն այսօր մեր առաջն է, մի ավելորդ ապացույց ևս: Դա օր-
ման[յան]ակաճանության գաղափարախոսներից մեկն է, պ. Ն. Աղոնցը: Երկու
խոսքով պատմեն, թե ինչ է պատահել այդ պարոնին:

Դեռ կաթողիկոսական ընտրությունից առաջ պ. Աղոնցը մի ջերմ մեր-
բողեան էր տպել, որի մեջ, ինչ կասկած, ամեն տեսակի հոգեշահ
խորհրդածություններ է առաջադրել՝ նորին երանության կաթողիկոսացունը
համաարանազյան անհրաժեշտություն դարձնելու համար գոյություն ունե-
ցող բոլոր տեսակեաներից, թե՛ քաղաքական, թե՛ բարոյագիտական-կրո-
նական, թե՛ գրական-եկեղեցական, թե՛ մանավանդ սոցիալական:

Այս վերջին տեսակետի դեմ, այսինքն՝ պ. Աղոնցի սոցիալոգիական
ըմբռնումների դեմ «Հորիզոն»-ի մեջ դուրս եկավ պ. Մ.-ն, որ և պ. Աղոնցին
«տգետ» գտավ այդ շրջանի մեջ: Պ«արոն» Մ.-ի հողվածը տպվել է
հունվարին, իսկ պ. Աղոնցը մախանջյալ շարքին իր գիտնականությունը
հաստատելու համար «Մշակ»-ի մեջ (№№ 71 և 72) տպեց «Կեղծիքը
բարքերի և մտքերի աշխարհում» շոնդալից վերնագրով մի հողված, որ
ստիպում է ինձ իմ խոսքն ասել:

Ուշ եմ պատասխանում, որովհետև չլինելով «Մշակ»-ի ընթերցող, ուշ
իմացա իմ մի բարեկամից պ. Աղոնցի հանդես գալը: Այս հանգամանքը օգ-
տակար էլ է պ. Աղոնցի համար: Մեր ջոջերից մեկը, պ. Մեղրակ Մամոնի-
յանը, շտապեց նույն «Մշակ»-ի մեջ շատ հավանություններ անել պ. Աղոն-
ցին, գտավ նրա ոճը «գեղեցիկ ակադեմիական» և ջերմ փափագ հայանեց,
որ նա, այսինքն՝ պ. Աղոնցը, հաճախ երևա՝ հայի միաքը իր պատմական
տեսություններով լուսավորելու համար:

Այսպես է իրերի դրությունը:

Բայց ես զգում եմ իմ ընթերցողի դրությունը: Նա, անշուշտ, զարմացած
է: Պ«արոն» Աղոնցը գրել է, որ Մ.-ն պատախանել է: Տգե՞տ է արդյոք
պ. Աղոնցը, թե գիտուն, այդ իր և պ. Մ.-ի գործն է: Իսկ ես ինչ ունիմ մեջտեղ:
Ես ինչո՞ւ պիտի պատասխանեմ:

Հետաքրքրականը հենց այս հարցն է:

Եվ ես մի քիչ կանգ կառնեմ՝ այդ հարցը պարզաբանելու համար. դա
գրական և բարոյական բարքերի հարցն է, որ այս դեպքում մարմնավորում
է օրման[յան]ական գաղափարախոսի մեջ:

Երկու ամիս մտածել է պ. Աղոնցը՝ ինչ ասե, որ լավ լինի իր համար... Եվ
գտել է փրկության խարիսխը այն հանգամանքի մեջ, որ իր գիտնակա-
նությունը կասկածելի դարձնող հողվածի տակ միայն մի տառ է դրած՝ Մ.
տառը: Կարելի է, ուրեմն, նախ կուրծք ծեծել, թե ինչո՞ւ գրողն իր ամբողջ
ստորագրությունը չի դրել և ապա այդ անհայտության վրա կառուցանել մի

ամենափայլուն պաշտպանություն: Եվ ահա պ. Աղոնցը, ի մեծ մխիթա-
րություն յուր, շարունակ հողվելով այն՝ որ իր դեմ դուրս եկածը մի Մ. տառ
է, շտապում է հաղթականորեն շահագործել իր պաշտպանության հան-
ճարեղ գյուտը:

Այդ այն է, որ նա զանազան ակնարկներով՝ գուշակել է տալիս իր
ընթերցողներին, թե ես՝ ներքո ստորագրողս եմ, որ թաքնվել եմ Մ. տառի
տակ և իրան, պ. Աղոնցին, տգետ անվանել: Եվ երբ միանգամից արված է
այդ զարմանահրաշ գյուտը, այնուհետև պ. Աղոնցի գործը արդեն չափա-
զանց հեշտացած է: Նա կարող է արդեն շատ լավ ապացուցել, որ տգետը
ես եմ, ներքո ստորագրողս և ոչ թե ինքը՝ պ. Աղոնցը:

Միթե մնում է կակածի տեղիք: Պ«արոն» Աղոնցը ճանաչում է ինձ, գի-
տե նույնիսկ, թե ես որտեղ եմ ուսում ստացել, գիտե նույնիսկ իմ վարժա-
պետի՝ Ամիր խալիֆի անունը: Եվ պրծավ գնա՞ց: Ես մի մոնթ, Մադոնսի և
Խիկար Իմաստունի վրա դաստիարակված, իսկ ինքը՝ պ. Աղոնցը, Ս. Պե-
տերբուրգի համալսարանի Արևելյան բաժնից պատշաճավոր ստորագրու-
թյուններ, կնիք ու թվահամար կրող դիպլոմ ստացած: Ես կյանքումս հա-
մալսարանի երես չեմ տեսել, մինչդեռ պ. Աղոնցը ամեն օր համալսարանում
է լինում, ուր, եթե չեմ սխալվում, Հայաստանի աշխարհագրության դասեր է
տալիս:

Երևակայում եք պ. Աղոնցի երջանկությունը ամբողջ ծավալով, այնպես,
ինչպես ինքն է վայելում: Երևակայել չեք կարող:

Ահա ինչու եմ ես, բոլորովին կողմնակի մի մարդ, առաջ քաշվել, ընկել
պ. Աղոնցի ծաղրի ու հեզմանքների տակ: Աշխարհի մեջ ապացույցների
ի՞նչ հաղթ եղանակ, քան հակադրությունները: Մի մոնթ Լեո, մի պրիվատ-
դոցենտ Աղոնց: Գիտնականներ կան, որոնց ամբողջ փառքը այսպիսի
հակադրություններով արբենալն է: Եվ պ. Աղոնցը ինչո՞ւ պիտի զրկեր իրեն
այսպիսի մի մեծ հաճույքից:

Մեղքը, իհարկե, պ. Մ.-ինն է: Եթե նա հարկավոր համարեր իր խրատ-
ների հետ պ. Աղոնցին դրկել և իր այցետուճը, իր դիպլոմի վրա սիրա-
հարված պ. Աղոնցը կտեսներ, որ պ. Մ.-ն էլ ունի պատշաճավոր ստո-
րագրություններով վավերացրած դիպլոմ, այն էլ՝ վեճի առարկա դարձած
սոցիոլոգիայի վերաբերմամբ անհամեմատ ավելի հեղինակավոր, քան այն,
որ ստացել է պ. Աղոնցը Արևելյան ֆակուլտետից: Այն ժամանակ ամեն ինչ
դիպլոմով չափող պ. Աղոնցը գուցե հիշեր, որ Արևելյան ֆակուլտետում

* Այդ ակնարկներն այնքան բազմաթիվ են, որ եթե ես ուզեմայի ապացույցներ բերել,
ստիպված պիտի լինեի արտագրել պ. Աղոնցի հողվածի կնքը:

սացիոլոգիա չեն անցնում և, որ ինքն էլ այդ առարկայի վերաբերմամբ, լավագույն դեպքում, ամեն մի մոնթի դրության մեջ է:

Բայց ես դժգոհ չեմ պ. Մ.-ից, ընդհակառակն, շատ շնորհակալ եմ: Նրա շնորհիվ է, որ պ. Ադոնցը ցույց տվեց, թե ինչ է ինքը: Յույց տվեց, թե ի՞նչ վիճակի կարող է հասցնել կիրքը նույնիսկ գիտնական ախտոստով պարծեցող հային: Յույց տվեց, թե իրապես ի՞նչ գիտական պաշարի տեր է ինքը: Յույց տվեց, թե որպիսի փութկոտությամբ է նա կորցնում իր հավասարակշռությունը և, չամաչելով իր ուսերին բարձր գիտնականությունից, վատ տեսակի ծամաձռություններ կարող է անել նույնիսկ մի խեղճ վարժապետի (ինձ այբուբեն սովորեցրած վարժապետի) շուրջը:

Մաղմուս, Նարեկ, Խիկար... fi donci [ֆր.՝ ամոթ] պ. Ադոնցը քիթը բռնած է անցնում այս անունների մոտից: Ահա նմուշներ. «Մաղմուսը կռահ տակին մեծացած գիտուն», «Ով որ «Երանեալ է այր» կարդալով...», «ասպարեզը խալիֆայական աշակերտութեանն է մնում», «խալիֆայական տետր», «խալիֆայական գետնատարած ուսմունք», «այնպիսի սկաւառակների, որոնք կերտված են սաղմոսների, առակների և կամ Խիկար Իմաստունի սերտողութեամբ»: Եվ այլն, և այլն: Այս բառերի մեջ ինձ և պ. Մ.-ին (որ էլի ես եմ) է տեսնում պ. Ադոնցը: Իսկ ինքը, օ՛, ուրիշ բան է: Ծնված Դեմավենդի գագաթին, սնված Սիմուրգի խնամքով, նա ուղղակի այդտեղից թռել, անցել է բոլոր երկրների վրայով ու մտել է Արևելյան ֆակուլտետը, ուր և կատարելապես յուրացրել է երկնքի տակ գոյություն ունեցող բոլոր գիտությունները: Երբեք ձեռք չէ առել Մաղմուս էլ, Ժամագիրք էլ, Եարական ու Խիկար էլ, երբեք չէ հագել Էջմիածնական ֆարաջա ու «թասակ», երբեք, երբեք:

Կիրքը կուրացրել է պ. Ադոնցին այն աստիճան, որ նա մոռացել է, որ եթե հայկական կյանքի մեջ չլինեին Մաղմուս, Առակները, Խիկար և նրանց հարակից Եղիշե ու Խորենացի (ին ստացած կրթությունը), ինքը՝ պ. Ադոնցը, Ս. Պետերբուրգի համալսարանում այսօր տեղ չէր ունենա և չէր պարծենա իր գիտնականությամբ: Կիրքն այն աստիճան է կուրացրել պ. Ադոնցին, որ նա մինչև անգամ մոռացել է իր կուտքին, Օրմանյանին, որին հայտարարում է եվրոպական գիտություն: Գոնե այդ «գիտությունից» ամաչել, չէ՞ որ նորին երանության եվրոպականությունը ժամագրքերի, սաղմոսների, առնացույցների և այլ այսպիսի հնությունների շրջանի մեջ է միայն և միմիայն փայլում: Եվ չէ՞ որ ինքը, երկրպագելով այդ գիտության, երկրպագում է հենց նույն Մաղմուսին ու Խիկարին:

Բայց պ. Ադոնցն էլ զգացել է, որ բեմգայան կրակներով, feu de joie-ով [ֆր.՝ հրավառություն] քան չի դառնա և էժանագին ճայքմունքների մեջ մնուշներ է տալիս, թե ինչպես պիտի մտածե ամեն մեկը, որ ուզում է

պ. Ադոնցի բարձրագույն գիտնականության հավանությունը վաստակել: Պ<արոն> Ադոնցը հրաշալի մի օրինակ է տալիս Մաղմուսների և Խիկարների ազդեցությունից միանգամայն ազատ, առաջադեմ, նույնիսկ արմատական աշխարհայացքի: Ահա ինչ է գրում գիտնական պարոնը.

«Նրան (Մ.-ին իմա՛ ինձ) դուրեկան չէ և մինչև իսկ անընթացնելի (կլասիկ հայերեն) մեր այն տարրական պահանջը, թե անկիրք և սանձարձակ լեզուն սահման պետք է ճանաչի եկեղեցու ալտար պետերի նկատմամբ, լինեն նրանք նույնիսկ այնպիսի ոչնչություններ, որպիսիք են Օրմանյան, Չամիչյան, Աշղոյան՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ, որոնց դժբախտությունն այն է եղել, որ գահ են բարձրացել ազգի քվեով՝»:

Ահա իմաստություն: Որտեղի՞ց է նրան վերցրել XX դարի հայ պրոֆեսորացուն: Հենց նույն Խիկարից, որին առերևույթս արհամարհող ու ծաղրող է ձևանում պ. Ադոնցը: Ուրիշ տեղ չկա այդ իմաստությունը: Ոչնչությունը, անչափերտ ոչնչությունը, իբրև ոչնչություն էլ ներկայացվում է պատմության մեջ, առանց նկատի առնելու ալտար պետ է նա, թե սևամազ: Ամբողջ հայ ժողովուրդը, աշխարհի բոլոր կողմերում, իր համար նախատիք էր համարում ընդունելու, թե Չամիչյանը նույնիսկ հայ եպիսկոպոս է և անվանում էր նրան «Բարթողիմեոս Էֆեզդի»: Ամբողջ հայ ազգը չունեք, իհարկե, պ. Ադոնցի կիրք ու սանձված լեզուն, ավելացնենք՝ նաև գիտնականությունը: Ոչ, հազար անգամ լավ է մոռնալ լինել, քան պ. Ադոնցի չափ իմաստուն:

Առանձնապես զվարճալին այն է, որ պ. Ադոնցն է խոսում «անկիրք և սանձարձակ» լեզվի դեմ: Կրթվածությունը ամենից քիչ պ. Ադոնցին է սազ գալիս: Կրթված մարդկանց մեջ չէ ընդունված ծամաձռություններով խոսել: Իսկ պ. Ադոնցը ոչ միայն ինձ է լեզու ցույց տալիս, այլև իմ գրքերին: Կրթված մարդիկ այդպես չեն անում: Նրանք վերցնում են գիրքը և քննադատելով են նրան ոչնչացնում: Պ<արոն> Ադոնցը այդպիսի առաքինություն չունի: Կարծում եմ, պ. Սեդրակ Մանդինյանը մասնավորապես հիացած պիտի լինի պ. Ադոնցի ակադեմիական վարմունքի և ոճի այսպիսի մի գոհարի վրա.

«Ճշմարիտն են ասում, ավելի դյուրին է Մ.-ին Լեռնի գրքերը կարդալով պատմագիտության ասեղի ծակից անցնել, քան մի մանրավաճառի հիշյալ միջոցով բուրժուական դառնալ»:

* Ես մոռնալ և Ամբ խալիֆի աշակերտս, պատիվ ունիմ հայտնելու պրիվատ-դոցենտ պ. Ադոնցին, որ նա երեկվա պատմությունն էլ չգիտե: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքների ցուցակում չկա ազգի քվեով պատրիարքական գահի վրա նստելու դժբախտություն ունեցած Բ. Չամիչյան:

Աշմարիտն են ասում, ես էլ հիացած եմ նոր լույս ընկած, բայց Աստու
ողորմությամբ միմիայն հայկական միջավայրին վերապահված Քրիստոսի
վրա: Ընչտ որ ակադեմիական շե-դեովր է: Եվ ո՞նց կարողացավ պատ-
վական դոցենտը այդպիսի ահագին սրախոսություն հերյուրել մենակ, ինքն
իր ուժերով՝ ըմբռնողությունից վեր է և զարմանալի, ա՛հ, որքան զարմանալի:
Չէ՞ գտնվի արդյոք պ. Ադոնցին դիպլոմի կողմից հավասար մեկը, որ
խորհուրդ տար նրան ֆելիետոններ կազմել նաև Սաղմոսից, Խիկարից,
Հայսմավուրքից: Այս, համենայն դեպս, ավելի անմեղ զբաղմունք կլիներ,
քան Բարթողիմեոս Չամիչյանին և համապատիվ ընկերակիցներին
երկրպագելը հանուն պետության՝:

Գուցե իմ մոտրությունն է պատճառը, որ ես անպատվություն եմ հա-
մարում ինձ դնել պ. Ադոնցի հետ մի տախտակի վրա և, իբրև հատուցում,
լեզու ցույց տալ նրա գրքերին: Քանի որ պ. Ադոնցը իմ գրքերին է կոչ անում,
ես, իբրև նրանց հեղինակ, պարտավոր եմ հայտարարել, որ պ. Մ.-ն (ըն-
դունելով, իհարկե, որ Մ.-ն ես չեմ), տարաբախտաբար, ինձանից չէ սովորել
պատմագիտությունը և հայագրների ու ըմբռնումների վերաբերմամբ մենք
հակոտնյաններ ենք: Բայց որ ինքը՝ պ. Ադոնցը, կարող է ինձանից
ներշնչվածի դրության մեջ ընկնել, այս արդեն փաստ է: Ահա պ. Ադոնցը
ապացուցանում է, որ հայ բուրժուազիան օտարանում է, իսկ այդ երևույթը
ես շեշտել եմ տարիներից ի վեր իմ բազմաթիվ հոդվածներում: Ահա
պ. Ադոնցը բնորոշում է մեր 1860-1870-ական թվականների շարժումները,
ես էլ ճիշտ այդպես եմ բնորոշել միևնույն երևույթը պ. Ադոնցից շատ վաղ,
իմ գրքերի մեջ:

Թո՛ղ ուրեմն, պ. Ադոնցը շտապե հրապարակավ, նույն Քրիստոսական
«ամեն, ամեն ասեմ»-ով երդվե, թե չէ կարդացել եմ հոդվածներն ու գրքերը:
Թե չէ՝ ժամանակը չար է, ինչպես ասում է Խիկար Իմաստունը, և ո՛վ գիտե,
չի՞ գտնվի չարածնի մեկը, որ հանդգնություն կունենա կարծելու և ասելու,
թե պ. Ադոնցը բուրբուկին դիպվածաբար չի կրկնում իմ ասածները: Այն
ժամանակ... պետք կը լինի երևակայել, թե ի՞նչ կլինի պատվական դոցենտի
դրությունը:

* Այսպիսի ֆելիետոնական մարզանքների մեջ բավական հաջող է գնում և բանասեր
պ. Մտ. Մախասյանցի գործը: Անցյալներում էլ նա էր Ժամագրքի «Հրաժարիմք»-ից սրամտու-
թյան գոհար ներկայացնող մի կտոր մատուցել ինձ, իր տոմարագիտական տգիտությունը
պարտկելու համար: Այս էլ Աստուց առաքված շնորհք է, ոչինչ չունեն ասելու: Գոմե դա
մարդկանց կարողություն է տալիս ոտի վրա կանգնած մնալու և խայտառակ խորտակումից
հեռու:

II

Տեսա՞ք ընթերցող, որքան ցածրաթեք են գրական այն ձևերը, որ
կործին է սեղմել ... ավա՛ղ, ակադեմիական տիտղոսով պերճացած հայը:
Ուրիշ ի՞նչ կարող է ապացուցել այս ազեա օրինակը, եթե ոչ այն, որ
ակադեմիականություն չէ տված հային:

Այսպիսի օրինակի առջև կանգնած էր Միքայել Նալբանդյանը 1860
թվականին: Ու գրում էր. «Երանի էր մեզ, եթե ունենայինք խելացի հա-
կառակորդք. բայց որպես հայ, զրկված ենք, ներկայումս, այդ պար-
ծանքից»:

Մի՞թե ճիշտ չէ բյուր անգամ: «Մշակ»-ի վարձկան և անվարձ արբան-
յակները բան ու գործ են դարձրել համարյա ամեն օր փողոցային հա-
րայիքոցներով, ծամածռություններով, ազեա բարբաբաբանքներով դուրս գալ
ինձ դեմ: Երանի կլիներ ոչ միայն ինձ անհատապես, այլ և հայ մտքի
պատվին, հայ կուլտուրականության, եթե հայ ակադեմիականը, վեճի դուրս
գալով, գոնե փոքր-ինչ տարբերվեր լրագրական մանր-մունր, սովորական
խզրզողներից, փոքր-ինչ բարձր լիներ նրանցից: Բայց, ճիշտ որ, զրկված
ենք այդպիսի մի պարծանքից:

Մի՞թե այսպես պիտի լիներ վեճը մի ակադեմիականի հետ: Կարո՞ղ է
այդ ակադեմիականը պարզ երեսով պատմել իր օտար ընկերակիցներին,
թե ինչ է արել ինքը հրապարակավ, լրագրի մեջ: Կհամարձակվե՞ր նա այդ
տեսակ մի գրություն ուղարկել մի ռուս լրագրի:

Հայ իրականության մեջ է, որ ակադեմիականը պարտք է համարում
լրագրական առօրյա բանսարկուի հարազատը մնալ, նրանից ընդօրինակել
ծամածռություններ, անձնական անգուսպ կրքերի արտահայտության ձևեր:
Որովհետև հայ իրականության մեջ է, որ ջոջը որոտընդոստ ծափահարում է
հայ ակադեմիականի ցածրաթեք ձևերը: Երկուսն էլ, ուրեմն, իրար ար-
ծանի են:

Բայց վատ բարքերի ուրիշ օրինակներ էլ ունի հարզո պ. Ադոնցը: Իր
առաջին հոդվածը նա ուղարկած է եղել «Հորիզոն»-ին, որ և, բնականաբար,
չէ ընդունել օրման[յան]ական պարունի ֆրագյորությունը: Իսկ պ. Ադոնցը
այսպես է բացատրում այդ բանը. այնտեղ (իր առաջին հոդվածի մեջ),
կային անախորժ կետեր, որ վերաբերում էին հարզո օրագրի վաստակավոր
գործակցի (այսինքն՝ իմ) գրական վատանունության, անախորժ, որովհետև
ինչ որ հարում է կեղծարարության (?), ծանր է, թե՛ անողի, թե՛ մերկացնողի և
թե՛ լսողի համար:

Մրան ասում են երեխայական հոխորտանք: Պ<արոն> Ադոնցը երբեք չի ունեցել այն քաջությունը, որով պարծենում է այժմ, հետին քվով: Կեղծարարություն՝ սա անճարի թոթովանքն է փաստերի և ապացույցների առջև: Մի ուրիշ տեղ նա ասում է, որ Մ.-ն իր վարմունքով նմանվում է «Լեռնին, որ նույնօրինակ անգրագետ բանաբաղությունը առաքինության բռնած էր շինել իր համար և դռնչում, փռչի էր բարձրացնում պատրիարքի (միշտ պ. Ադոնցի հափշտակության և զնայմունքի առարկան - Օրմանյան) շուրջը, հաճոյակատար թեթևատության թռիչքով»:

Պ<արոն> Ադոնցը չի հաստատել և չի կարող հաստատել, թե ճիշտ է ասում իմ վերաբերմամբ: Բայց որ վերահիշյալ խոսքերի մեջ նա իր սեփական պատկերն է նկարել ամենայն հարագատությամբ, այս ես կապացուցեմ իսկույն:

Ահա, պ. Ադոնցը հանձն է առել ցույց տալու, որ Միքայել Նալբանդյանը ճիշտ նույնն է եղել, ինչ է նորին երանություն Օրմանյանը: Մա միակ կետն է, որ պարոնը, վերջապես, փորձում է խոսել կոնկրետ փաստերով, ցիտատներով: Այսպես էլ հարկավոր էր, եթե ոչ գիտնականություն, գոնե պարզ լավատեղյակություն ցուցաբերելու համար: Դժբախտությունն այն է, որ այս միակ դեպքում էլ, երբ խոսողը փաստը պիտի լինի, պ. Ադոնցը խրվել է ջուխտ ոտներով:

Բերելով 1860 թվականի «Հյուսիսափայլից»՝ Մ. Նալբանդյանի այն խոսքերը թե «Մեր դավանությունը հայոց ազգի ամբողջական ապահովության վերաբերմամբ այսպես է, թե ազգը պիտի իր գոյությունը պահպանե յուր եկեղեցու միջնորդությամբ», պ. Ադոնցը հաղթականորեն բացականչում է. «Այս՝ Օրմանյանի խոսքերը չեն, ընթերցող, այլ Նալբանդյանի»:

Եվ, ուրեմն, Նալբանդյան-Օրմանյան: Երկուսն էլ հարագատներ են: Ընթերցողը պիտի մտածի, որ պ. Ադոնցը, եթե ոչ իբրև գիտնական, գոնե իբրև իմտելիզենա հայ, լավ ծանոթ է Նալբանդյանի գրվածքներին և բացի այս կտորից ուրիշ ոչ մի բան չի գտել, որ ընդարձակեր և բացատրեր այդ միտքը:

Այսպես չէ, ընթերցող: Պ<արոն> Ադոնցը պարզապես մի «անգրագետ բանաբաղություն» է արել: Նա կամ կարդացել է Նալբանդյանի մի էջը միայն, կամ կարդացել է բոլոր էջերը, բայց դուրս է գրել միայն այն, ինչ ձեռնառու է համարել Նալբանդյան-Օրմանյան ֆորմուլի համար: Երկու դեպքերում էլ հանցավոր է հայ ակադեմիականը:

1861 թվին Փարիզում տպվել է «Միքայել Նալբանդյանց, Երկու տող» անունով բրոշյուրը: Վերցրեք այդ գործը, կարդացեք մի քանի երես, և իսկույն կտեսնեք, որ Նալբանդյանը Ադոնց չէ, որ նա շատ լավ է իմացել, թե

ինչ է ասում: Մինչդեռ պ. Ադոնցը եկեղեցի ասելով հասկանում է Օրմանյաններ, Չամիչյաններ և առհասարակ հոգևորականներ, Նալբանդյանը բոլորովին իրավացի կերպով զանազանում է եկեղեցին և հոգևորականները:

Եվ ասում է. «Եթե Հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով մնաց աշխարհի երեսին, այդ մասին շնորհակալություն մահնդականության. սա բացառաբար պահպանեց հայերի կրոնը: Ազգը որչափ ևս բաղված լիներ խավար տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, եթե մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը ֆանատիկոսությամբ, հեռի մնալով մահնդականությունից, պահեց իր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը: Թո՛ղ հայոց ազգը, յուր թագավորության կործանման օրից, ստրկանար որևէ քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսնեինք... բայց ինչպե՞ս պիտի տեսանեինք, վասն զի մենք ևս ծնելու չէինք որպես «հայ» (երես 27):

Ո՛չ. Նալբանդյանը Օրմանյան չէ: Ամենից առաջ հենց այն պատճառով, որ Նալբանդյանի դավանանքն է. «Մեր եկեղեցական ժողովրդի ընտրությամբ և հասունությամբ լինում են եկեղեցական, քանի որ մեր եկեղեցու կառավարությունը սահմանադրական է, քանի որ մեր եկեղեցականներին դեռևս շատ բան պակաս է եզրապահական բուրն կամ եզրիտ լինելու համար: Այս դրությունը մերժելով վերստին կրկնում ենք, թե եկեղեցին ազգն է, իսկ հոգևորականությունը՝ սպասավոր այդ եկեղեցուն: Ազգը ամենայն օր իրավունք ունի այդ հոգևորներից մինը յուր լավության համար պատվելու և սիրելու, իսկ մյուսը, իր վատթարության համար, դատապարտելու և պատժելու» (երես 17):

Դուք տեսնում եք, որ Նալբանդյանը Ադոնց չէ, որը Չամիչյանների համար անզամ պաշտամունք է պահանջում: Ահա ուրիշ փաստեր ևս.

«Ո՛րտեղ մի գալթակություն, որի հերոսը չէր եկեղեցական, ո՛րտեղ խոսվություն, որի խմորը չէր եկեղեցական:

«Այո՛, ժամանակը լցված է, ուստի և հրապարակի առջև ասում ենք. տերութենական լրտես-եկեղեցական, ազգը մատնող և դավաճանող- եկեղեցական, փառքի և պատվանշանի համար, թողունք նյութական կողոպտող... կաթողիկոս թունավորող - եկեղեցական, եկեղեցի կողոպտող - եկեղեցական, չարաչար արքեպիսկոպոսի համար պատուհասվելուց փախչելով, յուր եկեղեցուն դրժող և դեպի պապականություն դիմող - եկեղեցական, կաթողիկոս չընտրվելու համար հավատն ուրացող - եկեղեցական, հրապարակյալ ճակաճանության մասին դատաստանից խիթալով վեղարը գետնին զարկող, կրոնավորական կարգը ուրացող և մինչև իր անասնական կյանքի վերջը բոզի հետ կենակից - եկեղեցական, դպրոցների գումարը

անհետացնող-եկեղեցական, ի վերջո ամեն բան - եկեղեցական. վասն զի ձանձրալի է մի ըստ միջոց թվելով» (երես 22-23):

Դարձյալ կարդացեք.

«Մարդկության զլխից անցածը ուսուցել է մեզ, որ ամենայն՝ յուր մեջ միայն փակված և կենտրոնացած կացություն, սկսած Եգիպտոսի քուրմերից մինչև Պիոս Է-րդի ձեռքով վերականգնյալ պ. Չամուռճյանի հոգեհարազատքը, վնաս տվեց մարդկության: Այդ կացությունը կտրված բաժանված հասարակաց մարմնից, ոգևորված դժոխսային նսականությամբ, բռնաբարեցին ուրիշները և հափշտակելով նոցա ազատությունը, գորտցուցին իրենց չարաչար գործադրությունը ազատության: Այնուհետև մարդիկ ընկան բարոյական գերության մեջ, այն է մտքի ու բանականության գերության մեջ, ուր մարդը համարձակություն չունի ինքնուրույնաբար մտածելու, այլ դատապարտված է հետևել յուր դահիճների թելադրության. նա ստիպված է գնալ այն ճանապարհով, որ օգտակար է միմիայն այդ կացություններին» (երես 16):

«Անցան և անդառնալի անցան այն խավար օրերը, երբ մարդիկ երջանիկ էին համբուրելով մի սևազլխի քղանց կամ շատ անգամ զոշաքաղությանը և պոռնկությանը ապականված մի ձեռք: Օ՛հ, ինչ սարսափելի վիճակ այն անցած օրերի և այժմուս մեջ: Այս բուսեիս այդ մարդիկը քաջ գիտելով, որ արժանավորությամբ չեն կարող շահել ազգի համակրությունը, փորձ են փորձում բռնաճալու նոցա վրա կոպիտ ուժի օգնությամբ, կամ յուրյանց խավար ատմաֆերի մեջ նզովքի փայլակներ փայլատակեցնելով: Երանի՛ այն մարդուն, որ յուր անձը և գրիչը կնվիրե դոցա անբնական իշխանությունը ազգի վերա պահելու համար, երանի՛, որ կաշխատի ճնշյալ ժողովրդի իրավունքը իսպառ ոտքի տակ առնելու համար: Վա՛յ մեզ, որ ոչ երբեք պիտի արժանանանք այս երանության» (երես 19-20):

Ահա մի սքանչելի կտոր.

«Մենք ազատական նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթի թումերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ: Բայց այն խեղճ Հայը, այն հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մեղք և քաղցած Հայը, ոչ միայն ճնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլ և յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և, կիսագրագետ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն Հայը ամենայն արդարացի իրավունքով գրավում է մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, և առանց վայրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը» (երես 21-22):

Բավականանանք այսքանով՝: Ահա այսպես մտածողին և գործողին է պ. Աղոնցը բերել բազմեցրել Օրմանյանի կողքին իրև գաղափարակից:

Բացատրությունների ո՛չ մի կարիք չկա: Անգրագետ բանաբարության կատարած անարգ գործը ամենքի առաջ է: Անցավոր, բուսեական նպատակի համար, կրքոտ տենդենցիաների համար աղճատել ու աղավաղել երեկ դեռ միայն մեր մեջ ապրած առաջնակարգ փայլուն դեմքը - ապա ինչի է ընդունակ հայ ինտելիգենտը, այլև չասենք հայ գիտունը...

III

Պ<արոն> Աղոնցը այս արել է, որպեսզի մի անգամ էլ հաղթականորեն հայտարարե, թե Հայ եկեղեցու մեջ չէ եղել և չկա կղերականություն: «Ժամանակն է վերջապես դեմ ձգել մտքի այս եղելի լաթերը», - ասում է նա այն մարդկանց, որոնք կղերական ոգի են գտնում հայ եկեղեցականության մեջ: Նա բացատրում է, «կղերականությունը պատմական ու քաղաքական որոշ հասկացողություն է՝ կերտված միջին դարերում, երբ եկեղեցին մրցում էր պետությունների հետ իբր համագոր կազմակերպություն»:

Կարո՞ղ է պ. Աղոնցը հավատացնել, թե Հայ եկեղեցին իր անցյալում բոլորովին խոթք է եղել այդպիսի մրցության, թե հայ հոգևորականությունը երբեք չի ձգտել բացարձակ տիրապետության:

Իսկ ի՞նչ են նշանակում կրոնական երկու հզոր դինաստիաները չորրորդ դարում, իրենց ահագին հողային հարստություններով, իրենց դինաստիական շահերով, իրենց սպանիչ մրցություններով՝ աշխարհական իշխանությունների դեմ, մրցություններ, որոնք արյունով են շաղախված:

Կարդացե՛լ է պ. Աղոնցը հենց իր գրած աշխատությունը՝ «Армения в эпоху Юстиниана», որի մեջ ցույց է տվել, թե Հայաստանի հունական մասում Հայ եկեղեցին ստացավ բյուզանդական պետական կազմակերպություն, իսկ պարսկական մասում՝ ֆեոդալական-նախարարական: Կազմակերպված կղերական դասը չէ՞ր, որ հինգերորդ դարում երկիրը ենթարկեց ապստամբության սարսափներին, թշվառության ծայրին հասցրեց նրան և

* Պարտավոր ենք ասել, որ մի տարուց հետո՝ 1862-ին, Նալբանդյանը արդեն բոլորովին ձեռք էր վերցրել մտքից, թե եկեղեցին ազգություն պահպանող է: Ահա ինչ էր գրում նա. «Եթե ազգության ներքին և ևական խորհուրդը չէ տնտեսական խնդիրը, անհիմն է այդ ազգությունը, սո՛ւտ է այդ ազգությունը, և նա կկործանվի... Իսկ երբ դու ասես ինձ, պահի՛ր քո ազգությունը, հաստատ կացիր քո սիրու մեջ դեպի քո աշխարհը, սիրի՛ր քո եղբայրը, պահի՛ր քո լեզուն, որ է քո ազգության դրոշը և այդ բոլորը քեզ իրավունք կտան մի կտոր հող ձեռք բերելու, որով կազատվիս ստրկությունից և ազքատությունից, այն ժամանակ ես կհասկանամ քո խոսքը (տե՛ս «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», Փարիզ, 1862, երես 101-102)»:

այդ գործն իր գրքերի մեջ արձանագրեց իբրև մի գաղափարական շարժում, իսկ իրերի դրությունը լավ ըմբռնած, հասկացող քաղաքական գործիչ Վասակին դավաճան, մատնիչ և ուրացող հայտարարեց, մինչև որ ուրիշների հետ դուրս եկավ և մի պ. Ադոնց, որ ասաց թե Վասակը, կղերական կազմակերպված դասի հակառակորդը, փրկել է երկիրը: Թող պ. Ադոնցը մեկ էլ կարդա իր «Марзбанъ Васакъ переаъ судомъ историковъ» բրոշյուրը և ասե՛ ուրիշ ի՞նչ անուն կարելի է տալ այդ կացությանը, եթե ոչ կղերական տիրապետություն:

Փաստ չէ՞ արդյոք, որ մինչդեռ Անիի թագավորը միայն այդ փոքրիկ քաղաքն ուներ իր տիրապետության տակ, նրա կողքին նստած Պետրոս կաթողիկոսն ուներ հինգ հարյուր գյուղ: Փաստ չէ՞, որ արձանագրությունների մեջ առաջ կաթողիկոսի անունն էր հիշատակվում, ապա միայն Բագրատունի թագավորի: Տիրապետությունը էլ ուրիշ ի՞նչ բանի մեջ կարող է արտահայտվել: Եվ քաղաքական սոսկումը ուրիշ ի՞նչ ներքին պատճառից կարող էր խրախուսվել, եթե ոչ կղերականության այս աստիճան գարգացումից: Արդյոք Եգիպտոսի սուլթաններից ավելի օրհասական չէ՞ին Ռուսիայան թագավորների համար կղերի անհաշտ մրցությունները նրանց դեմ:

Քանի կար թագավորություն, կղերը նրա դեմ էր մրցում իր տիրապետությունը ապահովելու համար: Այնուհետև էլ նա չնռագավ իր տիրապետական շահերը: Թող պ. Ադոնցը ճանճուրթ հանձն առնե կարդալու XVII-XVIII դարերի պատմությունը, թո՛ղ տեսնե արյունը, բանտերը, արքորները և Պոլսում, դժբախտություններ, որոնք տեղի էին ունենում հայ պատրիարքների տիրապետության և թշվառ ժողովուրդը անհունապես կեղեքելու համար:

Թող նկատի առնե պարոնը Էջմիածինը՝ կավածատեր - ճորատեր: Երկուսից մեկը կամ բուն ժողովրդական շահերի տեսակետից ֆեոդալիզմը - կղերական կամ աշխարհական՝ լավ և ցանկալի սխտեմ է, կամ դասակարգային տիրապետության նողկալի տեսակն է: Պ<արոն> Ադոնցը թո՛ղ ընտրե ռըն ուզում է՝ համուն իր դավանած իդեալների:

Վերջապես, ապուշների խա՞ղ էր 1860-ական թվականների սահմանադրական շարժումը թուրքահայերի մեջ: Կռիվ, մատնություններ, արքոր և վերջը հաղթանակ, որ երզում է իբրև հայության նոր բախտ: Ի՞նչ էր այս նոր բախտը: Սահմանադրությունը քաղաքական անկախություն՝ էր տվել թյուրքաց Հայաստանին: - Ո՛չ, պ. դոցենտ: Սահմանադրությունը ջախջախել էր կղերական միապետությունը, խլել էր կղերից իշխանությունը և ավել էր քվեով անօրինող ժողովրդին: Այս էր այդ նոր բախտը, որ ամեն տարի

տանվում էր Հյունքյար-Իսկելեսիի դաշտում: Տոնվում էին Հայ եկեղեցու դարավոր ժողովրդական սկզբունքները, որոնք շարունակ կղերական ոտնձգությունների առարկա են եղել, խեղդվել են, քայց չեն կորել, մինչև որ ժողովուրդը հասել է գիտակցության և ճանաչել է իր իրավունքները, հասկացել է, որ կղերը պիտի իրեն հպատակվի և ոչ թե ինքը՝ կղերին:

Եվ միշտ մեր լավագույն գործիչներն իմացել են զանազանել ժողովրդական ոգով գործող կրոնավորներին փաշա ու խան կրոնավորներից: Վերջիններին էր, որ Նազարյանցն ու Նալբանդյանը անվանում էին «արեղայական» երբեմն և «կղերականք»: Ահա Նազարյանցը մատնված Էջմիածնի կղերական ֆանատիկոսության մի հատ Չերքեզյանի (ոչ օրմանյան) լականի) դավերով ու մատնություններով: Պ<արոն> Ադոնցին այս օրինակն է՛լ ոչինչ չի ասում: Ոչինչ չէ՞ ասում այն փաստը, որ ազատամիտ ժողովրդական լրագիրները խափանվում էին կղերի միջնորդություններով:

Ժամանակն է թողնել սովետությունները, ժամանակն է ավելի պատվավոր դիրք բռնել ահագին պատմական երևույթների հանդեպ, քան գլուխ քաքցնելը, խոսքը կտուր գցելը այն պատրվակով, թե կղերականությունը միայն կաթոլիկ եկեղեցուն է եղել, թե Եվրոպան այսպես է տեսել կղերականությունը: Համաման երևույթները զանազան մասնավոր գունավորումներ են ունենում զանազան միջավայրերի ու պայմանների մեջ: Կղերականության ոգին հայը կարող էր նկատել այնպես, ինչպես իր պատմությունն է ցույց տվել: Դա կղերական դասակարգի տիրապետություն է ի վնաս ժողովրդական շահերի: Եվ այս անհերքելի իրականություն է մեզանում:

Մի նկատողություն ևս: Կաթողիկոսական ընտրությունների ելքը, հարկավ, շատ մաղձոտ դրություն պիտի ստեղծեր օրմանյանական գաղափարախոսի համար: Պ<արոն> Ադոնցը մխիթարում է իրեն իր սիրած ժեստերով: Մի անգամ արդեն հիմնավորապես մխիթարել է իրեն նրանով, որ ինքը դիպյում ունի, իսկ ես մոնք եմ: Այժմ նույնը նա մատուցանում է նորին նրանության, ասելով. «Ի՞նչ է արդյունքը. Ընդոծին արեղայությունը հաղթանակեց եվրոպական գիտության»:

Միրուն ծեստ է. Եվրոպական գիտություն...: Սակայն երեխաներն էլ գիտեն, որ այս մեծահնչյուն բաները դեռ բավական չեն: Եվրոպայում գիտություն են ստացել և՛ Մուրք Իգնատիոս Լոյոլան, և՛ Կարլ Մարքսը: Տարբերություն, կարծեմ կա: Եթե այդ տարբերությունը զգալ չէ կարողանում պ. Ադոնցը, ավելի վատ իր համար:

Այս «Եվրոպական գիտություն» խոսքերից խաղ կազմելուց հետո պ. Ադոնցը խորհուրդ է տալիս չհիշել Նազարյանցին և Նալբանդյանցին,

որովհետև,- ասում է,- նրանք, սիրող էին լուսավորության և թշնամի՝ խալիֆայության:

Այստեղ էլ անգրագետ բանաբարության կամ անգիտության մի երևույթ: Նազարյանն էլ, Նալբանդյանն էլ սքանչելի օրինակներ են տվել, թե ինչպես պետք է վերաբերվել այն գիտությանը, որի ներկայացուցիչն է նորին երանությունը: Ի՞նչ է կարծում պ. Ադոնցը, արդյո՞ք Այվազովսկին Օրմանյանից պակաս է իբրև «Եվրոպական գիտության» ներկայացուցիչ: Թո՛ղ պ. Ադոնցը շնորհ անե ձեռքն առնե Նալբանդյանցի «Երկու տողը» և տեսնե նրա վերաբերմունքը դեպի Այվազովսկին: Նա նույնիսկ մեղք էլ է համարում «վարդապետ» անունը գործածել, այլ ամեն տեղ գրում է... «պարոն Այվազովսկի», ա՛հ, ի՞նչ սարսափ Բարթոլոմեոս Չամիչյանին պատվի պատվանդանի վրա կանգնեցնող պ. Ադոնցի համար: Իսկ նշանավոր հրապարակախոս Մտեփան Ոսկա՞նը: Նա հո երգիծական ոտանավոր էլ է գրել նույն Այվազովսկու վրա, այնքան սիրուն, որ արտատպվել է նույնիսկ երգարանների մեջ.

Սօրուք Գաբրիկ ո՞ւսկէ գաս.
- Արլըքէնի սենեակէ,
Մէկ ժամ օրհնել և վակաս
Կրել, քրտնել հերիք է:
Արդ ժամ եհաս աշխարհական
Փեղոյր և վարդիք հագնիլ է արժան.
Յոյս բնաւ չիք ա՛լ օրհնենքէ
Ուստելու նայինք, հոն է շահ հիմա:
Գաբրիկ ահա գայ
Ահա կը դառնայ
Եւ որ կողմ դառնայ նոր դէմք
ցոյց կուտայ՝

Իսկ Հարություն Սվանյա՞նը իր «Մեղու»-ի մեջ: Օրինակները բավ են: Թո՛ղ պ. Ադոնցը մխիթարվի նրանով, որ Օրմանյանը անմախղընթաց չէ: Հայ ազատամիտ բանակը միշտ կասկածանքով և արհամարհանքով է վերաբերվել պապականության գրկից հավատափոխության միջոցով մեզ մտա տեղափոխված «Եվրոպական գիտության» [ներկայացուցիչներին]: Կարող եք սուգ անել, բայց փաստը փաստ է:

* «Արևմուտք», լրագիր, 1859, թ. 3:
406

Չանագանություններ ընթանելու անընդունակություն պ. Ադոնցը ցույց է տալիս և այնտեղ, ուր հարկավոր է համարել «Մշակ»-ի այսօրվա վարիչների գլուխը շոյել: Ասենք, այս բնական է, «մման զմմանս սիրէ» և օրմանյանականը չէ կարող քնքուշ չլինել իր դեմակցի վերաբերմամբ: Բայց չէ՞ր կարելի փոքր-ինչ խելոք կերպով կատարել այդ բանը: Պ<արոն> Ադոնցը «վերին աստիճանի խրատական» է գտնում այն հանգամանքը, որ «մշակականության երեկվա հաղթ սյունը այսօր նույն մշակականությունը հակակուլտուրական հոսանք է հռչակում. ինչո՞ւ, ապահովապես ոչ գաղափարական փոփոխության համար: Եթե մշակականությունը այդպես փոփոխական, այդքան շուտ նետելու չափ թեթև գաղափար էր, ապա ավելորդ էր տարիների ընթացքում նրան ծառայել, նրանով գեղազարդվել»:

Եթե ակնարկված «հաղթ սյունը» ես եմ, ապա ուրեմն թող պ. Ադոնցը ինձանից էլ ընդունե իր համար անհասկանալի դարձած երևույթի պարզ բացատրությունը:

Օրինակ դնեմ պ. Ադոնցի առջև: Եվ օրինակը թող լինի դարձյալ նորին երանությունը:

Մշակականություն - դա ինքը Գրիգոր Արծրունին է, չէ՞: Ուրիշ պատասխան չկա: Արդ՝ Գրիգոր Արծրունին Օրմանյանին «Մշակ»-ի մեջ անվանեց եզվիտ, ներկայացրեց նրան իբրև ամենամահաճակների մարդ և 1892-ին Էջմիածնում եռանդուն պայքար մղեց Օրմանյանի դեմ, թույլ չտվեց, որ նա առաջ քաշի իր թեկնածու Աշոգյանին: Սա մի ահագին հաղթանակ էր մշակականության համար: Իսկ Գրիգոր Արծրունու պատահական ժառանգները 1912-ի դեկտեմբերին նույն Էջմիածնում փշե պսակներ դրին իրենց ճակատին՝ նույն «եզուիտին», նույն անհամակրելի մարդուն հայոց ազգի կաթողիկոս դարձնելու համար:

Գաղափարական որևէ տարբերություն չկա՞ Արծրունու և նրա պատահական ժառանգների մեջ:

Կամ այս օրինակը: Եթե հայ ժողովուրդն արհամարհում է և ատում Աշոգյանին, Չամիչյանին, Օրմանյանին, եթե սովորել է նրանց համարել թշնամիներ, դրան մեծագույն չափով նպաստողներից մեկը եղել է «Մշակ»-ը, որ ներկայացրել է այդ երրորդությունը միշտ ամենավատ, ամենազզվելի դերի մեջ: Այսօր նույն այդ թերթում տպվում է Ն. Ադոնցի հոդվածը, որ խուճկ ու պատարագ է պահանջում նույն այդ ազգովին առված ու արհամարհված հերոսների համար:

Տարբերություն կա՞, թե ոչ:
Ինքը Տերը ողորմե՛ն հայ մեծամիտ ակադեմիականության՝ այսքան ահագին, գլխապատառ դիլեմաներ լուծելու համար:

I

Իմ անունը քաշքշողների թիվն այնքան է, որ ստիպված եմ հերթով պատասխանել: Եվ պատասխանել, իհարկե, նրանց միայն, որոնց արժան կհամարեմ պատասխանի:

Պետք է կրկնեմ, չեմ կարող մի անգամ ևս չկրկնել այն, ինչ ասել եմ տասնյակ անգամից ավել: Պատասխաններ գրելով, ես միայն մի ակամա, վերին աստիճանի անհաճո պարտականություն եմ կատարում: Ես միմիայն ինքնապաշտպանության իրավունքս եմ գործադրում, ուրիշ ոչինչ:

Ամեն անգամ, գրիչ վերցնելով այսպիսի մի ակամա պաշտոն կատարելու համար, ես զգում եմ, ես սպասում եմ, որ համբերատար հայ ընթերցողը, վերջապես, իր իրավունքի մեջ կմտնի և կասի՝ երբ պիտի լինի բոլորի վերջը:

Այո, ճիշտ է, ընթերցող, ե՞րբ պիտի լինի վերջը: Չզվել եմ ես ավելի, քան ամեն մի ընթերցող, բայց չգիտեմ, թե երբ կլինի վերջը: Իմ ձեռքիս չէ դրա պատասխանը: Ես միայն մի բան գիտեմ, շարունակական, ամբողջատար շարվածք իմ անձնավորության դեմ, արշավանք, որ հաճախ ընդունում է մասսայական բնավորություն, խմբական ոռոգանքների կերպարանք և ինձ կտրում է իմ աշխատանքներից՝ աշխատանքներ, որոնցով իմ ուժերիս չափ կարող էի օգտակար լինել հայ ընթերցողին՝ ստությունները, զրպարտությունները, բանբասանքները հերքելու համար:

Մա մի զզվելի անհրաժեշտություն է դարձել ինձ համար: Բայց ինչ ասեմ: Մեղավո՞ր եմ, որ հայ մամուլը բացի իմ անձնավորությունից ուրիշ նյութ չունի: Մեղավո՞ր եմ, որ դարձել եմ անխուսափելի նյութ լրագրական պարագիտներին կերակրելու համար: Ամեն ոչնչություն իր համար «գրական փառք» ստեղծել է ուզում ինձ վրա հարձակվելով: Մի անգամ չէ, տասն անգամ, քսան անգամ, տարիներ շարունակ, ասացին ու կրկնեցին, որ ես յոթանասուն և յոթանասուն անգամ յոթանասուն մեղքերի տեր եմ: Բայց և այնպես, չեմ կարողանում առանց ինձ ապրել: Ողնածուծի բորբոքումից չորացած հայկական միտքը միայն մի ստեղծագործական կարողություն է ցույց տալիս՝ հայհոյել, անվանարկել ինձ:

Մեղավո՞ր եմ ես, որ այսպես է: Ի՞նչ կարող եմ ասել, որ իմ ամամոք թշնամիները չեն զգում, որ հասարակությունից միջոցներ են ստանում ոչ թե

իմ անձով զբաղվելու, այլ իմ գոյությանը պարագիտների պես կպչելու համար:

Այսպիսի հանգամանքների մեջ ապրող մի գրողին հայ ընթերցողը, անկասկած, չի զլանա ինքնապաշտպանության իրավունքի տեր համարել: Ես միայն ինքս ինձ պաշտպանողի դիրքում եմ եղել միշտ: Երբեք նախահարձակ չեմ եղել, լռել եմ, երբ լռել եմ իմ թշնամիները: Պատասխանել եմ հարյուրից մի անգամ, տասը հարձակվողներից մեկին: Պատասխանել ամենքին, պատասխանել ուսակներին ֆիզիկապես անհնարին է մի անհատի համար:

Եվ վերջապես, ամեն մի կռանչոցի վրա ուշադրություն էլ չի կարելի դնել: Թե ինչպես է ստեղծվում կատաղի, փրփրած թշնամություն ինձ դեմ, դրա շատ պերճախոս օրինակը տալիս է ոչ թե լրագրական մի թաջիր կամ նույնիսկ թաջիրբաշի, այլ, ավա՞ղ, գիտության նվիրված մարդը, Պետերբուրգի դոցենտ պ. Արոնցը: Մեր ողորմելի իրականության այս փաստն էր պակասում, և ահա նա գալիս է բազմելու հայ մտքի նիհար կրծքի վրա իբրև մղձավանջ:

Անցյալներում ես «Հորիզոնի» մեջ (№№ 79, 80 և 81) պատասխանեցի պ. Արոնցի մի հողվածին, որ տպված էր «Մշակի» մեջ ինձ դեմ և ցույց տվի, թե ինչ ձևերով է նա դուրս եկել ինձ դեմ: Այդ ձևերն ամոթաբեր էին ամեն մի, փոքր ի շատե բարեկիրթ ինտելիգենտ մարդու համար, ո՞ր մնաց մի երկտասարդի համար, որ նոր է մտնում գիտության աշխարհը և որի համար առաջին գործը, պաշտամունքը պիտի լինի գիտական, ազնիվ, մաքուր գործունեությանը անուն ու համբավ վաստակելը: Բայց պ. Արոնցը հրապարակական խոսքի դափնիներ հավաքելու համար գտել էր էժանագին միջոցներ՝ ծաղրել իմ վարժապետին, իմ ստացած դաստիարակությունը, նույնիսկ իմ գրքերը, ծաղրել ամենացած տեսակի սրախսություններով, որոնք ընդունված կարող են լինել միայն զավեշտի և բալագանի աշխարհում:

Գրելով իմ այդ պատասխանը, ես քաշվեցի ընթերցողի առաջ բաց անել, թե ինչ դրդապատճառներ են ստիպել պ. Արոնցին այդ անհնարին դրության մեջ խորտակվել, թե ինչ տեսակ մանր-մուր կրքեր են նրան փոթորկելու հրապարակ նետել: Ես նույնիսկ պ. Արոնցի պատվի համար չուզեցի պատմել դրդապատճառները: Որքան և պարզ լինել ինձ համար գիտական պարոնի ներքին աշխարհը, բայցևայնպես, անկարելի համարեցի հրապարակել, թե ինչիցն է, որ ես այդքան կատաղեցրել եմ պ. դոցենտին:

Պ<արոն> Արոնցը պատասխանեց իմ այդ պատասխանին «Մշակի» մեջ շարաքներ առաջ (№№ 115, 116, 117): Ես նոր միայն, երկու օր առաջ

կարդացի այդ պատասխանը: Եվ առաջին քանը, որ զարմանք պատճառեց ինձ, այն է, որ նա վերցրել ու պատմել է այն, ինչ ես, նրան խնայած լինելու համար զանց էի արել:

Եղածը եղած պրծած է: Եվ ինձ մնում է, հենց պ. Ադոնցի խոսքերով, պատմել, թե ինչ մանր-մունր կրքեր, ասեկոսներ, ինչ ծակ մարգարեություններ և, վերջապես, ինչ խղճով հասկացողություններ են նրան հասցրել «շիկացման» աստիճանին, ΔΟ ΘΛΑΓΟ ΚΑΛΕΒΙΑ, ինչպես ասում է ռուսը:

Այս պատմությունը կարևոր է մեր բարքերն ուրվագծելու համար, կարևոր է՝ ցույց տալու համար, թե ինչ է դառնում մեր իրականության մեջ, ինչ է դառնում նույնիսկ գիտության տաճարին ծառայող մարդը:

Անցյալ տարի կաթողիկոսական պայքարի միջոցին, պ. Ադոնցն իր մի բարեկամի միջոցով ուղարկել էր «Հորիզոն»-ի խմբագրության մի ընդարձակ հոդված: Ես կարողացա կարդալ նրա մի մասը միայն: Ամբողջը կարդաց խմբագրության անդամներից մեկը, որ և մանրամասն պատմեց բովանդակությունը: Եվ խորհրդակցությամբ վճռվեց չտպել այդ հոդվածը:

Պ<արոն> Ադոնցն ասում է, թե մինչև այդ ես և ինքը բարեկամներ էինք: Այո՛, գուցե և այդպես: Ավելի ճիշտ նրա երկրորդ վկայությունը, որ մեզ երկուսին կապում էր սերը դեպի մեր ազգի անցյալը: Այդ սերը ինձ վրա պարտավորություն է դրել հրապարակավ իմ հիացմունքն արտահայտել պ. Ադոնցի բանասիրական գործունեության առիթով և համարել նրան հետզհետե աչքի ընկնող մի ուժ հայագիտության ասպարեզում: Հայոց ամբողջ մամուլի մեջ միայն ես եմ եղել, որ քանի անգամ շեշտել եմ այս հանգամանքը: Այդ համոզմունքի մեջ, իհարկե, մնում եմ և այս բուսյնիս, պ. Ադոնցի կողմից կոպիտ և գռեհիկ ծաղրի ենթարկվելուց հետո: Ես պատրաստ եմ դարձյալ նույն ջերմ համակրությամբ վերաբերվել և այսուհետև պ. Ադոնցին, ամեն անգամ, երբ նրան կհաջողվի մի ուրիշ «Арменія въ эпоху Юстиниана»: Թող պ. Ադոնցը փորձե ինձ այս քանի մեջ:

Եվ այսպես, սեր դեպի անցյալը, որ կապում է մի մասնագետ պրիվատ-դոցենտի մի ինքնուս մարդու հետ: Անհնարին կլիներ այդ կապը, եթե մասնագետ պ. Ադոնցը չընդուներ իմ մեջ փոքր ի շատե հարգելի լավատեղյակություն մեր անցյալի վերաբերմամբ: Եվ քանի որ խնդիրը կաթողիկոսական ընտրության էր վերաբերվում, պ. Ադոնցը պետք է թույլ տար, թե ես իրենից մի քիչ ավել գիտեմ, քանի որ նրանից մի երկու շապիկ ավել եմ մաշել, քանի որ մեր կյանքի վերջին 30-40 տարիներն ինձ համար պատմություն չեն, որը ճանաչելու համար հարկավոր են հնագիտական խուզարկություններ, այլ մի կյանք, որ ապրել եմ ես, որին մասնակցել եմ,

որի մեջ նույնիսկ որոշ դեր եմ կատարել, ուրեմն և իմ սեփական կարծիքներն ունեմ կազմած:

Չեմ կարծում, որ պ. Ադոնցն այնքան հեռու գնացած լինի, որ քաջություն ունենա պահանջելու, որ մեր երեկն ու այսօրը ճանաչելու համար հունական և լատինական բնագիրներ փորփրվեն ու մաշվեն:

Եվ ահա, իբրև այդպիսի մարդ, որ լավ ճանաչում է մեր նորագույն իրականությունը իբրև դեպքերի և դեմքերի ժամանակակից վկա, ես տեսա, որ պ. Ադոնցի հոդվածը կաթողիկոսական հարցի մասին չէ գրված մի գիտնականին արժանի պաղարյունությամբ և անկողմնապահությամբ: Հազար անգամ ուրախ կլինեիք, եթե գտնեիք գրվածքի մեջ խորհրդածության արժանի փաստեր, վավերագրեր, հարցի լայն պարզաբանություն: Այսպիսի առաքինություններից և ոչ մի՞նը չկար պ. Ադոնցի գործի մեջ: Եժանագին հոգեշահ խորհրդածություններ, փոքր ի շատե զարգացած մարդուն անվայել հափշտակություն ընտրելիներից մեկի անձով, մի խոսքով՝ ժամանակակից մի հրապարակախոս՝ օրմանլյանյական պաշտամունքով: Իբրև այդպիսին՝ պ. Ադոնցն ըստ ամենայնի և համենայնի շոյում էր իր համախոհների գլուխը և հարվածում էր «Հորիզոնի» կողմնակիցներին: Անկողմնապահության և ոչ մի նշույլ: Ոչինչ իրավունք, ոչինչ հարգանք անգամ հակառակ աշխարհայացքի վերաբերմամբ:

Ուրեմն պ. Ադոնցը այլևս Հուստինիանոսի նովելաները պրպտող մի բանասեր չէր, որպեսզի համարեիք նրան որոշ չափով հեղինակավոր մի աղբյուր: Նա մի սովորական, առօրյա գրող էր, որին Հուստինիանոսի նովելաները հազիվ թե առանձին իմաստություն սովորեցնեին: Երկնքից աստղեր նա չէր իջեցնում օրմանյանական դատին ի պաշտպանություն, այլ պարզապես կրկնում էր այն, ինչ հարյուրավոր վարիացիաներով ասել էին և ասում էին «Հովիտը», «Մշակը» և ուրիշները:

Amicus Plato, sod magis amica veritas!

Պ<արոն> Ադոնցի հոդվածը չտպվեց «Հորիզոն»-ի մեջ: Նա իսկույն կարգադրեց հանձնել հոդվածը «Մշակ»-ին, ուր և ամսիցապես տպվեց, ինչ ասել կուզի ամենամեծ հաճությամբ: Տպվելու մոմենտից ստեղծվում էր «Հորիզոնի» համար իրավունք պատասխանելու իր դեմ ուղղած գրութեան: Մա այնքան պարզ է ու տարրական:

Եվ տպվեց պ. Մ.-ի հոդվածը: Պ<արոն> Ադոնցը պատասխանեց, քայց ոչ թե Մ.-ին այլ ինձ, պատասխանեց կրքով կուրացած, անվայել գռեհիկ ձևով:

Ե՛ս ինչ գործ ունեմ մեջտեղ, հարցնում էի ես իմ անցյալ պատասխանի մեջ: Պ<արոմ> Ադոնցը հիմա պատասխանում է իմ այդ հարցին: Եվ ահա այստեղ է բացվում երևույթի ամբողջ այլանդակությունը:

Նստած Պետերբուրգում, պ. Ադոնցը գուշակել է, թե ինչ կա «Հորիզոն»-ի խմբագրատանը: Ես եմ «Հորիզոն»-ի խմբագիրը, գլխի է ընկել մա: Ես եմ, ուրեմն մերժել իր՝ պ. Ադոնցի, գրվածքը և տպել Մ.-ի պատասխանը նրա դեմ: Այս հողի վրա էլ բռնկվել է մա ու պայթել, առանց աջ ու ձախ նայելու, առանց նույնիսկ տրամաբանական զսպանակներ որոնելու: Ամենասքանչելին կրքերի այդ վայրագ պարի մեջ այն էր, որ գիտությամբ ուռճացած, դիպլոմով հոխորտացող պարոնը ծաղրում է իմ գրքերը, առանց նույնիսկ կարդացած լինելու նրանց: Իմ վերաբերմամբ անգրագետ պ. Ադոնցը միայն կարող էր պնդել այնքան ծիծաղելի կերպով, թե պ. Մ.-ն ինձանից է սովորել պատմությունը, թե իմ և նրա աշխարհայացքների մեջ հոգեկան կապ կա, մասնողություն, հարազատություն և էլ ինչ իմանամ թե ինչ: Գիտնական տգիտություն, որ այսօր իր երկրորդ պատասխանի մեջ պ. Ադոնցը քրտինք է քափում մի կերպ պարակել:

Ահա պատճառը, թե ինչու պ. Ադոնցը հանկարծ, գահավիժորեն, իմ «բարեկամից» դարձավ իմ անզուսպ թշմամին:

Նախ և առաջ պիտի ասեմ, որ ես «խմբագիր» բառիս իսկական իմաստով և միանձնյա ղեկավարի հասկացողությամբ ես չեմ եղել և չեմ: Եթե լինեի, իմ ամուսնը կլիներ դրված թերթի տակ, ինչպես 1910 թվին: Այսպիսի պաշտոն տանելու ֆիզիկական հնարավորություն ես չունեմ, հենց այն պատճառով, որ անկարող եմ կարդալ բոլոր այն նյութերը, որոնք տպվում են լրագրի մեջ: Խմբագրական կազմով աշխատելու սկզբունքն է տիրում «Հորիզոն»-ի խմբագրատանը և շատ եմ այն դեպքերը, երբ հողվածները տպվել են ոչ միայն առանց իմ հավանության, այլև առանց իմ գիտության:

Բայց հենց դատենք, թե ես իսկական խմբագիր էի կամ եմ: Մի՞թե սա պատճառ է, որ պ. Ադոնցը փոխանակ գործ ունենալու իր գրվածքը քննադատող Մ.-ի հետ, վերցնե ու ծաղրե իմ հեղինակությունները, իմ խեղճ վարժապետին: Ամո՞ք ու ցավ է այսպիսի մի հարց ուղղել մի մարդու, որ համալսարանական ամբիոն ունի, բայց որ մամուլի մասին իր ունեցած հասկացողություններով չի տարբերվում լրագրական քաջիքներից ու քաջիքաշիներից: Սա միայն մեր բարքերն է բնորոշում, սա միայն ցույց է տալիս, որ մեր բարոյական անկման մեջ գիտությունը, ամբիոնն անզամ կանգնեցնողի, զգաստացնողի դեր չէ կատարում, այլ փութացնողի, խրախուսողի դեր: Ո՛ր գմանք մեր այս անողորմ բախտի հետ:

Ինչևհից: Ճակատագիրը, եթե միայն այսպիսի փաստերով է մեզ հարվածում, ի՞նչ կարող ենք ասել: Գոհ լինենք զոմն նրանով, որ հայ գիտունը իր քերանով է պատմել այս բոլոր ամոթը, պատմել է հայ հրապարակին և երբեք չի հանդգնի ցույց տալ իր այդ պարտքը իր օտարազգի պաշտոնակիցներին, որոնք միևնույն համապատասխան հարկի տակ են խմբվում:

Մխիթարվենք զոմն այսքանով և առաջ գմանք:

Իմ առաջին պատասխանը բոլորովին ապարդյուն չի անցել պ. Ադոնցի համար:

Իր երկրորդ պատասխանի մեջ մա արդեն բավական զսպել է իրեն: Գոմն թողել է գրաշանոց ֆելիետոնական ձևերը, գրքերի վերաբերմամբ ծամածոություններ անող և լեզու ցույց տվող չէ: Բայց վատ ոճից, ինարկե, ձեռք վերցնել չէ կարողացել: Սկսում է մա նախ և առաջ իր սիրտը հովացնելով, ուստի ինձ դեմ ուղղել է ամենաթունդ գոհարներն իր կրքերի բառարանից, «իր մտքի սովորական ջուրը ողողել է լականքով», ավելի խղճություն, արգահատանք, քան զայրույթ եմ հարուցանում նրա տղայական ուսուստումները, վատույժ միտքը ամբարհավաճության և անգիտության ճիրաններում, «անմաքուր քերանի ապօրինի բերքը» և այլն և այլն:

Ինչո՞ւ համար է պ. Ադոնցը «ստեղծագործել» այս հայտնական գեղգեղանքները: Որ ինձ ցույց տա, թե կիրքը իրան ի՞նչ աստիճանի կարող է հասցնել: Ավելորդ քափ ու քրտինք, քանի որ ես առանց այդ էլ գիտեմ, որ կիրքը ընդունակ է նրան մոռացնել տալ նույնիսկ դոցենտի պատիվն անգամ: Թե ուզեցել է ինձ վիրավորել: Դարձյալ իզուր: Դատարկ խոսքերը, սմամեջ, անբովանդակ խոսքերը ինչպես ասում է մեր ժողովուրդը, թռչուններ են, որոնք վերադառնում են իրենց բույնը: Այդ բոլոր դատարկաբանությունները ես ամբողջությամբ վերադարձնում եմ պ. Ադոնցին, որ գատն իր գիտնական մաղախի մեջ: Նրանք ինձ ոչինչ ասել չեն կարող: Նրանք միայն կարող են ամոթ և նախատինք դառնալ նրա համար գիտության այն տաճարում, որին մա ծառայում է:

Կա ավելի վատը, որ եթե գրչի սխալ չէ, եթե կրքոտության բռնկումից չէ առաջացել, կարող է մի ուղղակի սպանիչ վկայություն դառնալ նույն գիտության տաճարի սպասավորի համար: Ես կարդում եմ պ. Ադոնցի տողերի շարքում հետևյալը. «Հանկարծ ներս է սոթում պ. Լեոն»: Սա նշանակում է, թե ես ինքս եմ, առանց հրավերի ու պատճառի, խառնվել նրա պոլեմիկայի մեջ: Ապշեցուցիչ բան: Այդ բանը սովորական լեզվով կոչվում է ամբարնելիղճություն: Ի՞նչ կմնա մի գիտնականից, եթե մա զրկվի և բարնելիղճու-

բյունից: Փոշի միայն: Թող բանասիրության Աստվածը պահպանե այ. դո-
ցենտին այս վիճակից:

Ժամանակն է, սակայն, որ թողնենք այ. Ադոնցին իր մանր-մունր կրթերի
և նրանց թելադրած տգեղ արարքների հետ: Ժամանակն է տեսնել նրան
արդեն փոքր ի շատե լրջամիտ հակաճառողի դերում:

Այսպիսի դեր էլ է ստանձնել այ. Ադոնցն իր երկար, մեծ պասի չափ
երկար հողվածում: Սրտամաշ, ախուր գործ է պատասխանել մի գիտ-
նականի դատարկ խժրժանքներին, անձնական փոքրիկ հաշիվներին: Ես
տեսնույթյամբ կատարեցի այդ բանը: Բայց այժմ հաճույթյամբ անցնում եմ
նրա հողվածի այն մասին, ուր գտնում եմ փաստեր, դատողություններ,
արձանագրված փոքր ի շատե տանելի, մարդավայել լեզվով:

II

Իր երկրորդ պատասխանի մեջ այ. Ադոնցը ընդգրկել է մի ուրիշ վաս
պոլեմիկական դարձվածք - արհամարհել, ծաղրել ուրիշների գլուխը: Նա
ասում է, թե ես ցույց տվի «որ կան անփույթ գլուխներ, որոնք մարմնի թան-
կազին մասերից չեն»:

Իր այս խոսքերով այ. Ադոնցը ցույց է տալիս, թե նա չափազանց սի-
րահարված է իր սեփական գլխի վրա և անշուշտ համարում է նրան իր
մարմնի ամենաթանկագին մասը:

Տեսնենք, թե ինչ է տալիս այդ գլուխը:

Պ<արոն> Ադոնցը զանգատվում է, թե առօրյա, ժամանակակից հարցե-
րի մեջ բերում - խառնում են պատմությունը: Այդ վատ է, նրա կարծիքով,
երբ անողը ես եմ: Այդ լավ է և նույնիսկ զովելի, երբ անողը այ. Ադոնցն է:

Նա էր և ուրիշ ոչ ոք, որ հաղթանակորեն հայտարարում էր, թե չպետք է
հանդգնել վատաբանել այն հոգևորականներին, որոնց ամբողջ դժբախտու-
թյունն այն է, որ ընտրված են եղել ազգի կողմից: Եվ իբրև օրինակներից
մեկը, նա տալիս է Չամիչյանի անունը:

Սա պատմություն է և ոչ թե «Հագար և մեկ գիշերներ»-ի անուններից
մեկը: Ես, հիմնվելով նույն պատմության վրա, ասացի, թե Բարթողիմեոս
Չամիչյանը, համենայն դեպս, ընտրված պատրիարք լինելու «դժբախտու-
թյունը» չէ ունեցել: Պ<արոն> Ադոնցը, գլուխ կորցրած այս ճշմարտությու-
նից, պատեպատ է ընկնում և ինձ հարցնում է. «Ո՞վ էր Չամիչյանը, արդյոք
սուլթանի կողմից նշանակված կավաս էր պատրիարքարանում»:

Այո՛, ճիշտ և ճիշտ այդպես, պատկանելի այ. դոցենտ: Գրիտեի՞ք այդ-
քանն էլ: Ժամանակը շատ է մոտ և դեռ չէ կարողացել արձանագրվել

հունական կամ լատինական հատակոտորների մեջ: Բայց նա շատ պարզ
արձանագրված է հայերեն աշխարհարար լեզվով մամուլի մեջ: Չամիչյանը
եղել է պատրիարքական տեղապահի, ավելի ճիշտ՝ պատրիկ Գայմագամը:
Այսպես էին նրան անվանում: Ինչո՞ւ:

Բարեհաճեցեք կարդալ «Մշակ» լրագրի 1896 թվականի 89-րդ և 92-րդ
համարները և այստեղ դուք կտեսնեք ամենայն մանրամասնություններով և
պաշտոնական փաստաթղթերով պատմված հետևյալը. Իզմիրլյանին հայ
փաշաների, էֆենդիների, տերտերների միջոցով ստիպել տալով հրա-
ժարվել, սուլթան Համիդը պետական մի հարվածով ջնջեց պատրիար-
քարանի Խառը ժողովը, որ ընտրված էր օրինավոր կարգով, ըստ սահմա-
նադրության, Ազգային Ժողովի կողմից: Այդ Խառը ժողովը դեռ վեց ամիս
ունեն պաշտոնավարելու. Համիդի իրադեմ լուծարեց նրան և նշանակեց մի
շարք աշխարհականներ և հոգևորականներ, որոնք և Սադրագամի կողմից
հրավիրվեցին պատրիարքարան՝ տեղապահ «ընտրելու» համար: Տխրա-
հուշակ Նուրբան էֆենդին, որ Իզմիրլյանի ժամանակ հեռացված էր ազ-
գային գործերից, նորից իր սուլթանապաշտ դերի մեջ մտավ և սուլթանի
կողմից նշանակված ժողովին «կայսերական իրադե կա» խոսքերի ահա-
րելիչ ուժով «ընտրել» տվեց իր նմանին, իր սիրելիին, Չամիչյանին:
Չամիչյանն այնքան էր ձուլված Նուրբանի հետ, որ «Биржевые вѣдом.»
լրագրի թղթակիցը Չամիչյանին Նուրբան էր անվանում:

Այո՛, Չամիչյանը Համիդի ձեռքով նշանակված մի կավաս էր պատ-
րիարքարանում: Ազգը ոչ միայն չէր ընտրել նրան, այլև իրապես ատում էր
և անվանում էր նրան Բարթողիմեոս էֆենդի, պատրիարք Գայմագամի,
ամենևին չմտածելով, թե որքան դրանով պիտի վրդովմունք պատճառե
եկեղեցականասեր այ. Ադոնցին: Ինչո՞ւ Չամիչյանն էլ գիտեր, թե ընդհանուր
արհամարհանքի առարկա է և այդ խոստովանել է «Бирж. вѣдом.»-ի
թղթակիցներին (տե՛ս № 230, 1896 թ.):

Արհամարհանքի պատճառները մենք կարող ենք իմանալ նույն ռուս
թերթի երկու թղթակիցներից՝ Օսիպով և Յուրի Կազիրեկը, որոնք ամենայն
անկողմնապահությամբ նկարագրել են իրենց տեսակցությունը Նուրբան
(իմա՛ Չամիչյան) պատրիարքի հետ: Ես կրավականամամ միայն մի կտոր
առաջ բերելով այդ նկարագրությունից: Չպետք է մոռանալ, որ տեսակցու-
թյունը տեղի է ունեցել 1896-ի օգոստոսին, երբ ամբողջ Հայաստանը լողում
էր արյունի մեջ, Կ. Պոլսի կոտորածների մախթոյակին:

- Գեգ.- ասում է Չամիչյանը թղթակիցներին,- հետաքրքրում են հայ-
կական անկարգությունները. չե՞ք հաճի արդյոք լսել իմ բերանից, թե
այդպիսի անկարգություններ չկան:

- Ինչպես: Իսկ լրագրական տեղեկատվությունները, ակամատեսների պատմությունները:

- Այդ լրագիրները արժանի չեն նույնիսկ ամենափոքր վստահության, որովհետև այդ բոլորը չափազանցած է և բացի ստից ու հմարածից՝ նրանց մեջ ոչինչ չկա:

- Բայց, Չերոյ երանություն, ինչքան էլ հմարեին լրագիրները, ես չեմ կարող ստեղծել հազարավոր դիակներ, որոնք թափված են գյուղերի մեջ:

- Իսկ ո՞վ է տեսել այդ դիակները,- հարցոց պատրիարքը:

- Ես, Չերոյ երանություն,- ասաց Կազիրեկը,- այն էլ ոչ հեռու, քան մի քանի օր առաջ, Ախմարի գյուղում: Այն, ինչ վիճակվեց ինձ տեսնել, հավատացեք, գերազանցում է լրագիրների բոլոր նկարագրությունները:

Տիրեց մի անախորժ լուրջություն: Պատրիարքը շուտ եկավ իր բազկաթռռի մեջ և սկսեց մայել պատուհանին:

- Ես չեմ ծխում,- սկսեց նա,- թե հայկական անկարգություններ բուրդով չկան, բայց նրանց այդպիսի նշանակություն չեմ տալիս: Մի ամբողջ շաբաթ առանձին, փոքրիկ ընդհարումների, որոնք հեռվից խառնվում են մի մոռյալ ամբողջության մեջ: Մի տեղ անկարգությունը անձնական անբավականության հետևանք է, մյուս տեղ ունի տնտեսական պատճառ, երրորդ տեղը՝ դիմադրություն իշխանությունների պահանջներին և այլն: Բայց ինչո՞ւ այս բոլորը նկարել մի գույնով, ինչո՞ւ այս բոլորին տալ ընդհանուր բնավորություն: Ահա, ըստ իս, մամուլի սխալը այս է: Վերջապես, եթե մատնացույց են անում զոհերի ահագին քանակությունը, դարձյալ չէ կարելի թուրքերին շատ մեղադրել: Ռուք չախտի մոռանաք կուլտուրայի այն աստիճանը, որի վրա նրանք կանգնած են, ուստի պիտի լինիք ներողամիտ դեպի նրանց՝:

Ահա ինչ տեսակ մարդու համար է պ. Ադոնցը հարգանք և պատիվ պահանջում լուր այն պատճառով, որ նա եկեղեցական է:

Թող այս անկարելի և անհնարին քաջությունը լինի Պետերբուրգի դոցենտի միակ պարծանքը: Ոչ ոք մեղավոր չէ: Նա ինքն է իր համար այդ վիճակն ստեղծել:

Ես գիտեմ պ. Ադոնցը հրապարակ կենսովի, զանազան սովետություններով ու իմաստակություններով ապացուցելու համար, թե Չամիչյանի արարքները բարձրագույն քաղաքականության առաքինություններ են: Արդեն օրմանյանականների վիճակն այդ է՝ արդարացնել ամեն մի հրեշավոր երևույթ, պանծալի դարձնել ամեն մի արատ: Բայց հայ ժողովուրդը

ատում և արհամարհում էր Չամիչյանին՝ ի՞նչ անենք, որ հայ ժողովուրդը չուներ պ. Ադոնցի գլուխը: Դա նրա համար մեղք չէ, այլ նույնիսկ պարծանք էլ է:

Պ<արոն> Ադոնցը, անկարող լինելով իր սեփական ուժերով պաշտպանել ընտրված հոգևորականներին ամեն դեպքում պատվելու իր միջնադարյան խավար պատվիրանը, վկա է կանչում Ներսես պատրիարքին: Չուր սակայն: Ներսեսը ուրիշ շատ բաներ ունի ասած, որ չախտի ասած լինելու հենց իր պատվի համար: Երկրորդ, հարց է՝ եթե Ներսեսը 1896-ին դուրս գար գերեզմանից, տեսներ Հայաստանի դաշտերում փռված բյուրավոր դիակները, տեսներ և այդ դիակներն ուրացող Չամիչյանին, որ օտարների ներողամտությունն էր հայցում դեպի դահիճները, կհավանե՞ր արդյոք այդպիսի մարդուն, կպատվե՞ր նրան: Պ<արոն> Ադոնցին մնում է դրական պատասխան տալ այս հարցին, և այն ժամանակ «ամենայն ինչ կատարյալ» կլինեն:

Որքա՞ն լավ բան արած կլինեն պ. Ադոնցը, եթե չխոսեր իր չինացածի մասին:

Ես չեմ ասում, թե նրա չինացածը միայն մեր նորագույն, ժամանակակից պատմությունն է: Նա տարօրինակ, եթե ավելին չասենք, հասկացողություն ունի և հին պատմության մասին, այն առարկայի մասին, որ նրանից կարգին – շնորհքին ծառայություն է սպասում դասատվի ամբիոնի վրա:

Բայց մախ տեսնե՞ք պ. Ադոնցին Նալբանդյանի հարցի մեջ:

Պարոնը իր առաջին պատասխանում, ինձ և ինձ պես մտածողներին խորտակելու համար, բերել էր մի հատված, որի մեջ Նալբանդյանն ասել է, թե հայ ազգության պահպանողը եկեղեցին է: Ես բերի նույն Նալբանդյանի գրվածքներից մի շաբաթ ցիտատներ՝ ապացուցելու համար, թե Նալբանդյանը միայն պ. Ադոնցի արտագրածը չէ ասել, այլ և շատ ուրիշ բաներ, որոնք մախ ցույց են տալիս, թե ինչպես էր նա հասկանում եկեղեցի բառը և երկրորդ՝ թե ինչպես նա հետո միանգամայն դեն ձգեց եկեղեցին ազգության պահպանողների շարքից:

Իմ նպատակն էր և կարող էր լինել միայն ցույց տալ, որ պ. Ադոնցը «անգրագետ բանաբարություններ» է անում, շահագործում է իրեն ձեռնառու կտորները և լուրջան է մատնում անձեռնառուները: Չբաղվել Նալբանդյանի այն գործերի զնահատումով, որոնցից ես կտորներ էի բերել, իհարկե, չէի կարող: Ինձ հետաքրքրողը լուր փաստական կողմն էր: Փաստերով ցույց տալ, որ անբարեխղճությամբ են շահագործում մի հեղինակի, սրանից ավելի գործ չունեի ես կատարելու:

* «Бирж. вѣдом.», 1896, № 230.

Բայց իմ այդ գործը շատ նեղն է լծել իմ դյուրաբորբոք հակառակորդին: Ինչ ասի, որ լավ լինի իր համար: Ամեն ինչ արել է և ամեն ինչ անելու տազնապը, Աստված իմ, որքան արգահատելի դրություն է ստեղծել գիտությամբ ուժնացած «քարեկամիս» համար:

Առաջ ու առաջ նա աշխատում է, ինչպես ասում են, խոսքը կտուրը գցել, կուլ է տալիս ամբողջ մեծ-մեծ կտորներ, մի երկու բառերի պոչիցն է բռնում, չեղած համարելով Նալբանդյանի պարզ ու բացարձակ հայտարարությունները: Տեսնում է, որ բան չի դուրս գալիս, կատաղած ինձ վրա է հարձակվում և ասում է, որ Նալբանդյանի գրած տողերի մեջ Նալբանդյանի մտքերը չեն դրված, այլ... իմ, որ Նալբանդյանը չէ մեղավոր, ասելով, թե եկեղեցին ժողովուրդն է, իսկ հոգևորականները նրա սպասավորներն են, այլ ես եմ մեղավոր: Ամենթեթությունն ակներև է, և պ. Աղոնցը զարնվում է մյուս պարզին՝ սկսում է քննադատել Նալբանդյանին, ասում է, որ նա կրքոտ մարդ էր (հեռու՝ լինի կրքոտությունը պ. Աղոնցից), որ նա իսկի շատ բան էլ չգիտեր: Ապա գալիս է երրորդ պատը և նրան էլ զարնվում է պ. Աղոնցը, հավատացնելով, թե իր բերած ցիտատն է հարազատորեն ներկայացնում Նալբանդյանին, իսկ իմ բերածները չգիտեն ինչ են:

Մի փոքրիկ հարցի շուրջը այսքան ուտոստյուններ: Պարոնը աշխատանք է բափում, որ իր ետևից վազող չլինի, բռնող չլինի: Բայց ի՞նչ կարիք կա վազելու, երբ նա ինքն է իրեն բռնում, ինքն է իրեն ջարդում ոչնչացնում:

Արժե՞ ամեն մի անհեթեթության պատասխանել: Չարժե:

Բավական է, որ ես ցույց տամ, թե ինչ տեսակ ընթռնողության տեր է մեծ-մեծ ջարդող պարոնը:

Նալբանդյանը,- ասում է նա,- Հայոց եկեղեցու դպիր էր և, ուրեմն, չէր կարող ուրիշ դավանանք ունենալ, բայց միայն «արտաքոյ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցույ չիք հայութիւն»: Իսկ եթե նույն այդ եկեղեցական դպիրը Բակունիսի և Գերցենի ընկե՞րն է դառնում: Պ<արոն> Աղոնցը այսպիսի բան չի ընդունում: Մարդը նրա համար մի քար է, որ արգանդից ընկնում է գետին, առանց առաջ կամ հետ շարժվելու կարողության, առանց այսօր խիստ պահպանողական, վաղը ազատական Գլադստոն լինելու, առանց այսօր ուխտյալ միապետական, վաղը ոգևորված հանրապետական Վիկտոր Հյուգո և այլն և այլն ... լինելու:

Նալբանդյանն այսօր Մոսկվայում ասաց, թե հայ է միայն լուսավորչակրոնը: Վաղը նա գնում է Կ. Պոլիս և տեսնում է որ չէ՛, այդպես չէ եղել բանը: Տեսնում է սքանչելի հայեր, բայց ոչ լուսավորչակրոն՝ մի Պեշիկ-թաշլյան, օրինակ, որի մնան ոչ մի լուսավորչակրոն չէ երգել գեթունցի կարիճին: Մի Հեքիմյան, օրինակ: Եվ ամբողջ այն պատվական երիտա-

սարդությունը, որ լինելով հանդերձ օտարադավան, սուրբ ոգևորությամբ լցված աշխատում է, հայ հայրենիքի, հայ ժողովրդի համար: Եվ տեսնելով այդ լուսաշողախ երևույթը, այդ գեղաժպիտ հորիզոնները, Նալբանդյանը, ըստ պ. Աղոնցի լոզիկայի, չէր կարող փոխվել, չէր կարող բաժանվել իր տիրացվական դավանանքից:

Մարդկային գաղափարների պրոգրես չկա: Մարդը խելամուտ, զարգանալ, նոր ավազաններում մկրտվել չունի: Այսպես է պ. Աղոնցի ընթռնողությունը, ի՞նչ արած:

Եվ երբ նա տեսնում է, որ «Երկրագործության» մեջ արդեն բուլբուլին չէ հիշատակվում եկեղեցին իբրև ազգության պահապան, սովետությունների և ծակ փիլիսոփայությունների մեջ է ընկղմում այդ զգլխեցուցիչ երևույթը հոգուտ իր երևելի գաղափարը բացատրելու համար: Նալբանդյանը,- ասում է նա,- «Երկրագործության» մեջ միայն տնտեսական խնդիրն է նկատի առնել: Ողորմելի առարկություն: Իսկ լեզո՞ւն: Սա է՞լ տնտեսական խնդիր է: Եվ սակայն նա էլ հիշված է իբրև ազգություն պահպանող ուժ:

Ես իմ առաջին պատասխանում ասել եմ, որ պ. Աղոնցը զարմանալի հաջող կերպով իր սեփական կերպարանքն է նկարագրում ուրիշին վերագրած հատկությունների մեջ: Ես բազմաթիվ փաստերով՝ ցույց տալի, որ «անզրագետ բանաբաղը» հենց ինքն է: Հիմա էլ նա ինձ ասում է, թե ես քաղվածքները բերում եմ ինչպես տիրացուն սաղմոսից: Չարմանալի ճիշտ է այս պ. Աղոնցի վերաբերմամբ: Իր համար փրկության խարիսխ է դարձել մի երկու խոսք և բացատրում է նրանց ինչպես ինքն է ուզում, մի կողմ նետելով ամբողջ աշխատությունը, որ սկզբից մինչև վերջ ցուցադրում է հայրենիքի, հողի նշանակությունը ազգային գոյություն պահպանելու մեջ: Ահա հեղինակն ասում է. «Ազգությունը ապրում է, թե նրա մեջ կա արտաքին, ավերիչ ուժերի հավասարակշիռ գործություն. եթե ինչ է այդ գործությունը մենք հետո կխոսենք» (եր. 88): Եվ հետո ասում է. «Եթե ազգության ներքին և էական խորհուրդը չէ տնտեսական խնդիրը, անհիմն է այդ ազգությունը, սուտ է այդ ազգությունը, և նա կկործանվի: Տնտեսական խնդիրն է այն գործությունը, որ մի փոքր առաջ խոստացանք անվանել» (եր. 101): Պարզ է, կարծում եմ:

Բայց պ. Աղոնցը պարզ բանը պարզ կերպով հասկանալու հոժարություն չունի: Հողն է, որ ազգություն է պահպանում, ըստ Նալբանդյանի: Խոսքը պահպանության մասին է: Իսկ պ. Աղոնցն ուզում է ապացուցել, որ հողը ազգություն չի ստեղծում: Ո՞վ է խոսել ստեղծելու մասին: Եվ կարո՞ղ է ասել պ. Աղոնցը, թե հենց իր եկեղեցին ազգ ստեղծող ուժն է... Եվ դեռ նա է ինձ անվանում թերավարժ:

Պարծենալ այսպիսի ըմբռնողությամբ կամ խոսելով պ. Ադոնցի ժարգոնով, պարծենալ այսպիսի գլխով, բոլորովին չարժե:

Սակայն գոհարները դեռ առջևում են...

III

Չախլիկ ու ճախորդ ըմբռնողությունից է և այն, որ պ. Ադոնցը սարսափահար է դառնում «կղեր», «կղերականություն» անուններից: Մրանք, այս անունները, պատվելի պարոմի հասկացողության մեջ նշանակում են աղետ ու խորտակում, նշանակում են ոչնչացնել հոգևորականների գոյությունը: «Վոնդել հոգևորականներին եկեղեցուց»: Եվ պ. Ադոնցը ճղակտուր է դառնում հայկական ազգը այսպիսի մի կատաստրոֆայից ազատ պահելու համար:

Ես, իբրև մի մարդ, որին պ. Ադոնցի վախեցած երևակայությունը հատկացնում է ոչ-արհամարհելի մի դեր այդ տեսակ մի աղետ պատրաստելու մեջ, կարող եմ հանգստացնել նրան, որ «կղեր», «կղերականություն» դեռ այդ սարսափները չեն պարունակում իրենց մեջ: Նրանք իրերի և դրությունների անուններ են պարզապես:

Ոչ որ չի ասել և չի ասի, որ եթե կա եկեղեցի, նրա մեջ կարող է և չլինել հոգևորականություն: «Պարոն» Ադոնցը թող սրբի իր աչքերից վախի ու սարսափի բռնությունը և կարդա սառնասրտությամբ: Եթե մի քիչ էլ կարողանա օգնության կանչել այն պատմությունը, որի անունից պատգամներ է արձակում, այն ժամանակ կտեսնի, որ ծուլ-ծուլ լինելու ոչ մի առիթ ու անհրաժեշտություն չկա:

Ամեն մի կազմակերպված եկեղեցի, լինի նա թեկուզ հեթանոսական, թեկուզ նախնական, հենված է այն սկզբունքի վրա, թե աստվածությունը գործում է աշխարհի վրա եկեղեցականության, քահանայության միջոցով: Ամեն մի կազմակերպված եկեղեցու մեջ, լինի դա Ջաղդեայում, թե Եգիպտոսում, հեթանոս Հայաստանում, թե Իրանում, կղերը, Աստծո պաշտոնյան, տիրող է, իշխանապետ է հանում տաճարի, որ Աստծո տունն է, հանում Աստծո, որ թեև երկնաբնակ է, բայց կարգադրություններ է անում երկրի վրա:

Սա կոչվում է կղերական սկզբունք, կղերական աշխարհայացք: Ամեն մի եկեղեցի կղերական է գերազանցորեն: Դա մի ամբողջ պետություն է, որ վարչական ու տիրապետական կարգեր վերցնում է աշխարհական միապետությունից: Երկուսը՝ թե՛ աշխարհականը և թե՛ հոգևորը, մի են ոգու, սկզբունքների տեսակետից: Օգրիսիս և Ռային երկրպագող Եգիպտոսն

ունի քահանայական ուժեղ կազմակերպություն՝ վանքեր, միաբանություններ, որոնք եկեղեցու գորքն են, քրմապետներ, որոնք հոգևոր միապետներն են, այնքան ուժեղ, որ կարողանում են նույնիսկ գահից ցած գլորել աստված-փարավոնին:

Ջրիստոնեական եկեղեցին յուրացրեց նույն կազմակերպչական ոգին: Ամբողջ Միջնադարը մի իդեալ ուներ՝ «Աստծո քազավորությունը այս աշխարհի վրա»: Եվ այդ քազավորությունը դարձյալ Աստծո պաշտոնյաների և փոխանորդների տիրապետության միջոցով է «իրագործվում»: Աստծո պաշտոնյան տեր ու հրամանատար է ամեն տեղ՝ դաստիարակության, գիտության, զրականության, քաղաքականության, օրենսդրության, պետական կյանքի, ընտանեկան կյանքի մեջ: Նա դատավոր է, բանա ու խարույկ ունի, նրա ուժից սարսափում է նույնիսկ աշխարհական միապետը: Հովհան Ռսկեբերանը, սուրբի հորջորջումով պատված երախտագետ եկեղեցու կողմից, պերճորեն ապացուցում էր, թե քահանան բարձր է աշխարհական իշխանավորից և խույրը գերազանց է քազից:

Սա կղերականությունն է: Հին աշխարհը և միջնադարը պարծենում էին այդ անունով: Դա փառք էր և ոչ ամոթ կամ վիրավորանք: Եվ այդպես էլ պետք է մնար, եթե չփոխվեին կյանքի պայմանները, եթե աշխարհայացքը անշարժ մնար:

Բարերախտաբար այդպես չեղավ: Իրար պահպանող, իրար վրա հենված ջուխտ միապետությունները՝ կղերական և աշխարհական, խախտվեցին. կրոնական և քաղաքական հեղափոխությունները կանգնեցրին հին կյանքի և պաշտամունքի հաղթական ընթացքը, խրամատներով բաժանեցին հին կյանքը նորից, որից եթե հարկավոր էր պահել «Աստծու քազավորություն» այս աշխարհի վրա, այդ հենց կրոնական և աշխարհական բռնակալությունների տապալումն էր և նրանց տեղ ժողովրդի վեհապետական իրավունքների բարձրացումը:

Մենք պատկանում ենք այդպիսի խրամատներով բաժանված նոր մարդկության ու մեզ համար կղերական աշխարհայեցողությունն երևույթ է, պատմություն է, միանգամայն օրինական իր ժամանակի, իր սահմանների մեջ, բայց ոչ երբեք իդեալ մեր ներկա կյանքի համար: Մենք կուսումնասիրենք հին կյանքն ամենայն ուշադրությամբ և հետաքրքրությամբ, իբր մարդկային մտքի սեփականություն: Մենք կհիմանաք մի Ջեռոսի բուրգով, բայց երբեք չենք կամենա, որ մեկը մեր օրերում այդպիսի մի դամբանական կառուցե: Մենք ուժի, հռանդի վկայականներ կտանք Գրիգոր Է-ին, բայց, այսօրվա մեր կյանքի գաղափարով լցված, ջերմապես կծափահարենք մի

բումն հայ կաթուղիկ ժողովրդին, որ հերոսական ջանքեր է անում՝ տապալելու Թերզյանի պես մի բռնակալ կղերականի:

Մեզ համար քանկազին է այդ հերոսական պայքարը հենց այն պատճառով, որ կաթուղիկ հայ համայնքը չի գործադրում պ. Ադոնցի միջնադարյան խրատը՝ պատվել նույնիսկ ոճրագործ հոգևորականին: Ճիշտ է, պ. Ադոնցը կարող է ասել, թե իր երևելի ազգային թեորհայի տեսակետից Կ. Պոլսի կաթուղիկ հայերը հայ չեն, քանի որ նրանց ազգությունը պաշտպանող Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին չէ, բայց պ. Ադոնցի «տարու»-ն, հավատացած ենք, ոչինչ անհանգստություն չի պատճառի հայ կաթուղիկներին: Հին կոշմարը թե «արտաքոյ Հայաստանեաց եկեղեցոյ չիք հայութիւն» վաղուց ջարդված է, վաղուց դադարել է ազգային աղետ լինելուց, և ջարդողներից մեկը եղել է հենց այն լրագիրը, որ մի ժամանակ, երբ չէր կարող երդվել իր «անկման խայտառակությամբ», հալածում էր պ. Ադոնցի գաղափարական հայրերին ու պապերին, իսկ այժմ, երբ ամեն օր երդվում է «անկման խայտառակությամբ», պարծենում է Ադոնցներով...

Այսպես է իրողությունը: Հինը և նորը այսպիսի հարաբերություններ ունեն իրար մեջ: Հինը դեռ շատ է աշխատում լցնել անջրպետող խրատները և պ.պ. Ադոնցների միջոցով իր հոսանքները մտցնել նորի մեջ: Բայց այդ փորձերը այլևս վտանգ չեն սպառնում մարդկության... Ճանաչողություն կա: Եվ երբ մի պ. Ադոնց XX դարում իդեալ է դարձնում Չամիչյաններին հասարակության դատարանից բարձր համարել, լույս այն պատճառով, որ հանցավորները հոգևորականներ են, մենք նրա մեջ տեսնում ենք տիպիկ և մեղսիրտ մի կղերականի: Եվ երբ նա օձիք է պատռում ապացուցելու համար, թե հոգևորականներին միանձնյա իշխանությունից զրկելը նշանակում է նրանց վռնդել եկեղեցուց, մենք ասում ենք՝ ահա մի մարդ, որի մեջ խոսում են Հովհան Ոսկեբերանի ժամանակները: Էլ ինչո՞ւ վրդովվել, ինչո՞ւ ծուլ-ծուլ լինել: Անկեղծ միապետականը, անկեղծ քրմապաշտը, որոնք չեն թաքցնում իրենց հիացումների և ոգևորության աղբյուրները, տասնապատիկ հարգելի են այն տեսակ պարոններից, որոնք քարոզում են կղերականություն, բայց ասում են, թե դա կղերականություն չէ, որոնք այդպիսի մի քարոզության համար պատրաստ են նահատակել թե՛ լոգիկան, թե՛ իրողությունները...

* Պ<արոն> Ադոնցը, արդար լինենք, մի փոքրիկ զիջում, այնուամենայնիվ, անում է: Նա ընդունում է, որ ազգը իրավունք ունի դատելու, «բայց ոչ պ. Լեոն և մեմո ազգային դատախազները»: Համոզված են, որ պ. Ադոնցը իրեն չի զրկի դատելու իրավունքից, և երբ հարցը իրեն գա, չի էլ թույլ տա, որ կասկածի ենթարկվի նրա կատարյալ և ազատ իրավունքը: Սա սինեղրիտնի, ինկվիզիցիական տրիբունալի հայացք է և ոչ թե XX դարի պետական մարդու դավանանք:

Պ<արոն> Ադոնցը զայրանում է, թե ինչու Նալբանդյանը հարյուրավոր մեղադրանքներ է բարդել հայ հոգևորականության վրա: Ինչ էլ եղած լինի հայ հոգևորականները en masse, բայց երբ նրանց մեջ եղել են հատիկներ, որոնք լեզու են պահել, գրականություն են տվել, այդքանն էլ բավական է: Բավական է, որ մի Մեսրոպ, մի Եզնիկ, մի Առաքել Դավրիժեցի է եղել: Չամիչյանները այնուհետև կարող են հայիոյել մի ամբողջ սրայտողտող ժողովուրդ և նույնիսկ մի հաստ հանդիմանության էլ արժանի չհամարվել:

Եվ այսպիսի բառեր ասել հեշտությամբ կարողանում է մի մարդ, որ ամեն օր թերթում է Փավստոս, Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, Ստեփաննոս Օրբելյան, Մատթեոս Եղեսացի, Սամուել Անեցի և այլն և այլն, թերթում է ու կարդում, թե ինչպես վատ հոգևորականությունը հալածում էր հայ գրականության պարծանքներին, թե ինչպես Հայոց կաթողիկոսը իր ընչաքաղցության զոհ էր դարձնում Անին, թե ինչպես այդ կաթողիկոսը բյուզանդական արքունիքում ուզում էր հափշտակել այն արծաթե աթոռը, որի վրա նստած էր իր վատ արարքին իբրև վարձատրություն, թե ինչպես մի Մելքիսեդեկ ձեռնադրում էր Նիկոլին Լեհաստանում: Ասել կարողանում է մի բանասեր, որին անհայտ չէ Թովմա Մեծփեցին, որ գրում է, թե հրեաները Քրիստոսին մի անգամ խաչեցին, իսկ Էջմիածնում հայ հոգևորականները ամեն օր են խաչում: Եվ ո՞ր մեկը հիշել, ո՞ր մեկը թողնել: Հայոց գրականությունը սկզբից իսկ լիքն է եղել Միքայել Նալբանդյաններով, իսկ Ադոնցներով չափազանց աղքատ է: Եվ այդ է նրա զլխավոր ծառայություններից մեկը: Գրող հոգևորականը բոլորովին իր գրելով չէ ծածկել Չամիչյաններին և մտաններին, այլ ընդհակառակն, մերկացրել է նրանց ամբողջ հասակով: Պ<արոն> Ադոնցը, այո՛, մահացու հանցանք է գործում խղճի, արդարության, պատմական իրականության դեմ, հայ անցյալի նվիրական ստացվածքը ծառայեցնելով իր պաշտած անորակելի գաղափարին՝ ոչինչ վատ խոսք մի հոգևորականի մասին: Եվ թող, եթե կարող է՝ ասե՛, թե մի հատիկ Փարպեցի իրավունք չունի դատելու խավարապաշտ, հալածասեր կղերականներին...

Բայց դենք թե այսպես չէ հայոց հին գրականությունը: Դենք, թե նա մի բոլոր հովանավորում է պ. Ադոնցի և մտանների իդեալը: Այս դեպքում էլ գուր կլինե՞ր նրան մատի փաթաթան շինել ամեն մի դեպքում: Եթե հայ հոգևորականությունը մի ժամանակ գրչի և գրքի միակ արտոնատեր էր եղել, այդ ոչ տարօրինակ երևույթ է, ոչ անհասկանալի մի հրաշք: Այդ համաշխարհային իրականության մի կտորն է, այդ այդպես է, որովհետև ուրիշ կերպ լինել չի կարող...

Իբրև հայ, շնորհապարտ ենք հայ հոգևորականության, որ գրականություն է պահպանել: Իբրև մարդ, պակաս շնորհապարտ չենք քաղղեական և եզիպտական քրմերին, որ գրականությունն էլ են պահել, գիտություն էլ են մշակել: Բայց մեր շնորհապարտությունը մեզ չէ պարտավորեցնում այսօր, մեր կյանքի մեջ, իդեալ դարձնել քրմությունը:

Շնորհապարտ ենք, այո՛, հայ հոգևորականության: Բայց չենք ասում, որ գրականությունն մա տվել է լույս այն հանգամանքի հետևանքով, որ լուսավորչական եկեղեցու հոգևորականությունն էր: Մենք շնորհապարտ ենք և ասորի, հույն եկեղեցականության, որի գաղափարները, որի գրքերը ընդօրինակում էր լուսավորչական հոգևորակունը: Շնորհապարտ ենք մանավանդ կաթոլիկ եկեղեցուն, որի հարազատ զավակներն են մեզ գրական այնքան խոշոր հարստություն մատակարարած Մխիթարյանները:

Գրականությունն էլ, ուրեմն, ոչինչ չէ ասում հոգուտ կղերական պաշտամունքի: Գրականությունն էլ, իբրև մարդկային մտքի մի գամձ, պիտի դատվի ու զնահատվի իր ժամանակի, իր իրականության սահմաններում: Ամեն անգամ, երբ առիթ կունենանք այցելելու Հայաստանը շահ Արքայի գերեվարությունների ժամանակները, ամեն անգամ, երբ կտեսնենք վայրենացած ու անապատ դարձած մեր երկիրը այդ միջոցին, մենք ոգևորյալ և խորին հարգանքով կմայենք Հարանց անապատին, ուր վարդապետների ճգնության առարկան գրքեր կարդալն էր: Եվ մենք առանց վարանելու կասենք, որ դրանք վերածնության հերոսներ էին:

Բայց այսօրվա իրականության մեջ նրանք, ի դժբախտություն պ. Աղոնցի, այլևս հերոսներ չեն: Հերոսությունը նրանց ձեռքից խլեցին այն սերունդները, որոնք ժողովրդականացրին և աշխարհականացրին գիրքն ու գրականությունը և մեզ տվին ազգովին ապրելու հնարավորություն:

IV

Հայ եկեղեցու մեջ կղերական աշխարհայացքը ժխտող պ. Աղոնցին ես ցույց էի տվել մի քանի պատմական փաստեր, ցույց էի տվել հենց իր պ. Աղոնցի երկու աշխատությունը: Նեղսիրտ, հայիտիչ դոցենտն այստեղ էլ ինչպես և ամենուրեք, ուր նեղն է լծված լինում, կորցրել է հավասարակշռությունը և դարձյալ անձնատուր լինելով կրքերի մոլեգնության, իջել է փողոց, որպեսզի այնտեղից վերցրած մի թունդ խոսքով կամ մի քանի թունդ խոսքերով ամրապնդե իր մեծադորդ «գիտնականությունը»: Առանց խարդալի ու պղպեղի օգնության դիմելու պ. դոցենտը չի կարողանում իր

գիտնականության ուժը ցույց տալ: Եվ մա այստեղ էլ իր լեզվին մի ուրիշ պղպեղային անուշություն է տվել, անվանելով ինձ «թշվառական»:

Պատվական դոցենտի լեզուն հիշոցաբանությունից հետ սովորեցնելու ամենալավ միջոցն է նրա սեփական կաշվի վրա դնել այն պղպեղն ու խարդալը, որ մա շռայլում է ուրիշների հասցեին: Թող ներե պ. Աղոնցը, այս «թշվառական»-ն էլ ես պիտի վերադարձնեմ իրեն: Եթե կա մեկը, որ արժանի է վայելելու նրա անմաքուր լեզվի այդ վիժվածքն էլ, դա հենց ինքը, պ. Աղոնցն է: Եվ թող այնքան միամիտ չլինի մա, թե դոցենտությունը բավական է, որ մա իրապես թշվառական չլինի: Ընդհակառակն, թշվառականի մտածմունքով դոցենտ լինելը մի փաստ է, որ մարմնացնում է ինքը պ. Աղոնցը:

Ահա մա գալիս է հերքելու իմ ասածները: Եվ դարձյալ պատեպատ ընկնելով, դարձյալ տակն ու վրա լինելով: Առաջ ու առաջ մա ասում է, թե ես մեղք եմ գործել, վերագրելով նրան այնպիսի միտք, թե «Հայ եկեղեցու մեջ չէ եղել և չկա կղերականություն»: Մեղանչել են, շատ լավ: Հարցը այդտեղ էլ փակված պիտի լիներ, երբ պ. Աղոնցը այդպիսի մեղք չէ ընդունում, էլ ինչի՞ մասին վիճել:

Բայց այդպես չէ պ. Աղոնցի համար: Նա և ընդունում է և չէ ընդունում: Դարձյալ Եվրոպայի շիկքից է կախվում: Կղերականության մի օրինակ է ճանաչում՝ Հոնդը: Եվ մինչև որ Հայաստանում չլինի մի Հոնդ, նրա համար ստրկության խարիսխը կա ու կա: Բայց Հայաստանում ի՞նչ կար: Թեոկրատիա, աստվածապետություն, պատասխանում է պ. Աղոնցը: Իսլամի խալիֆը տիրում էր հայերին և պետք էր «անհրաժեշտորեն մուսուլման խալիֆի կողքին կանգնել իր սեփական խալիֆը»:

Իսկապես որ հանճարեղ գյուտ է, այնքան հանճարեղ, որ մտածողության եղանակը տանում հասցնում է, «թշվառական» հորջորջումով որակվող աստիճանին: Կղերականություն, թե թեոկրատիա՝ չվիճենք այդ մասին. երկուսն էլ միևնույնն են կրոնավորական միաեծան տիրապետության տեսակետից. ես այդ տիրապետությունն են մատնանիշ արել և ինձ համար միևնույն է, թե պ. Աղոնցը ինչ տեսակ դրոշի տակ է գալիս միևնույն իրողությունն ընդունելու համար: Խնդիրն այդ չէ: Այլ այն, որ պատմության անուսից մեծ-մեծ ճառող պ. Աղոնցի ընթերցողը պիտի կարծե, թե հայ եկեղեցական կազմակերպությունը մախիսլամական շրջան չէ ունեցել կամ այս շրջանում ուրիշ, ոչ-թեոկրատիկ կերպարանք է ունեցել: Իսլամի և խալիֆի ամուններով բացատրել այն երևույթը, որ դեռ չորրորդ դարում զարգացած էր հայ թագավորության մեջ, այս է նշանակում լինել իսկական «թշվառական»:

Եվ երբ ես ցույց եմ տալիս, թե հենց այդ նախիստական շրջանում է այն դարավոր երևույթը, որ եկան կղերական դիմաստիաներ ժառանգական իրավունքներով, որոնք ահագին դեր են կատարում Հայաստանի քաղաքական կյանքի մեջ, նեղն ընկած պ. Աղոնցն ասում է, թե իմ ունեցած պաշարով ես չեմ կարող հասկանալ այդ երևույթը: Իր սեփական պաշարը մա ցույց չի տալիս: Եվ ինչ հարկավոր է, քանի որ կարելի է անճարակութունը ծածկել «գիտություն», «պաշար» և այլ այսպիսի հնչյունների մոգական քղամիտով: Էժանության միջոց է, բայց բավականաչափ ազդու միամիտների համար և մխիթարիչ՝ այնպիսի գլուխների համար, որոնք սարսափելի կերպով սիրահարված են իրենց վրա:

Չկարողացա առանց ծիծաղի կարդալ պ. Աղոնցի այն խոսքերը, թե ես պատմական հեռանկար չունեմ, ես առանց պատմական կողմնացույցի եմ դատում: Խոսքեր, որոնց մեջ ինքը՝ պ. Աղոնցն է պատկերացրած, իր կանխակալ կարծիքներն ու մարզությունները պատմության վզին փաթաթող պ. Աղոնցը:

Պատմական հեռանկարի և պատմական կողմնացույցի մասին է խոսում մի մարդ, որ, Աստծու ողորմությամբ, պիտի զարմացնե ամբողջ աշխարհը, ցույց տալով, թե հայ երկրի պես մի փոքրություն սքանչելի մի բացատրություն է կազմում համաշխարհային այն եկեղեցական իրականության մեջ, որ սկսեց կազմակերպվել դեռ Քրիստոսից 4-5 հազար տարի առաջ: Եվ բացառություն կազմողը պիտի լինի մի երկիր, որ իր քաղաքական և մտավոր կյանքում ամբողջովին ազդեցությունների արդյունք է, ինքնուրույնության համեստ չափերով: Պ<արոն> Աղոնցի համար գոյություն չունի համաշխարհային պատմությունը, գոյություն չունի պատմական միջավայրը:

Եթե պատմական հեռանկարի զգացմունք լիներ նրա մեջ, փոխանակ իսլամի և խալիֆի քղանցքները օգնության կանչելու, կորոներ և կիմանար, թե այդ ինչ եկեղեցի էր, որ չորրորդ դարում պաշտոնապես հաստատվեց Հայաստանում: Կտեսներ, որ այդ եկեղեցին կազմակերպվել էր Հայաստանի կողքին, Փոքր Ասիայի մեջ, Իզմատիոս Աստվածազգյացների միապետական ոգով: Կտեսներ, որ Հռոմն անգամ արևելյան այդ եկեղեցական միապետությունից դասեր վերցրեց իր կազմակերպության համար: Կտեսներ, որ հենց այդ փոքրասիական եկեղեցին էր, որ տարածվեց ամեն տեղ, ուրեմն և Հայաստան մտավ ու ծավալեց ամենուրեք Միջմաղարը իր գաղափարներով ու հայացքներով, որոնք մեկ են ամեն տեղ, ուրեմն և Հայաստանում:

Եվ այս բոլորը տեսնելուց հետո միայն պ. Աղոնցը կհամոզվեր, թե որքան անարժեք ու խղճալի են իր ջանքերը, որոնցով ուզում է հավատացնել, թե հայ փոքրիկ իրականությունը մի ահագին բացառություն էր մարդկության մեջ:

Երկու խոսք էլ այն մասին, թե պ. Աղոնցը իր աշխատությունների մեջ այն չէ ասել, ինչ ես եմ եզրակացրել: Կարճ կապենք: «Վասակին մվիրած գրության մեջ, - ասում է պ. Աղոնցը, - այնպիսի բան չկա, իբր թե հռչակավոր մարգպանը կղերական կազմակերպված դասի հակառակորդն էր»:

Սեա պ. Աղոնցի խոսքերը.

«Васака и нахарары выжидали возвращения пасловъ. Между темъ духовенство ревностно разжигало страсти народа. Толпа поддавалась влиянію ихъ (его?) пламенныхъ речей, и открылись враждебныя действия, демонстраціи и схватки» (եր. 124): Հոգևորականությունը ապստամբեցնում է, հոգևորականությունը մի կողմն է: «Мамикониды находились въ тесной связи съ духовенствомъ» (եր. 127): Այս էլ Վարդանը իբրև նույն այդ կողմի մարդ:

Հիմա՝ Վասակը: Նա հոգևորականության հետ չէ: «Такимъ образомъ, благодаря посредничеству Васака, Армения спаслась отъ ужасной резни» (եր. 125): Բայց ազատելով Հայաստանը սուկալի կոտորածից, Վասակը արժանացավ հայ հոգևորականության համակրանքին: Ո՛չ, ասում է պ. Աղոնցը: «Елисей прямо заявляетъ, что онъ написалъ исторію для того, чтобы потомство проклинали память отступника Васака» (եր. 127):

Պարզ է, ուրեմն, որ պ. Աղոնցը չէ հասկանում և իր սեփական գրվածքը:

Ի՞նչ ասեմ երկրորդ գրվածքի մասին: Մարդը ցույց է տվել, թե նախարարությունը ֆեոդալական կազմակերպություն էր և թե Հայ եկեղեցին էլ ճիշտ նույն ֆեոդալական կազմակերպությունը յուրացրեց: Եվ այս բոլորից հետո մա գնում է սար ու ձոր ընկնելու՝ չգիտեմ ինչ բան ապացուցելու համար: Փաստը փաստ է, դատողությունը՝ դատողություն: Պապական եկեղեցին էլ Միջին դարում նույն այդ ֆեոդալական հիմքերի վրա էր կազմակերպված: Մի տեղ՝ շատ, մի տեղ՝ քիչ, մի տեղ՝ մեծ չափով, մի տեղ՝ փոքր: Կարևորը չափը չէ: Կարևորը ոգին է: Դատողություններ կարող էր ամել թեկուզ երեկոյից մինչև լույս, թեկուզ ամենքին հոգնեցնելու չափ: Բայց ինչ օգուտ այդ խորհրդածություններից, երբ փաստը կա:

Ես պարտավոր եմ ազատել պ. Աղոնցին մի մեծ թյուրիմացությունից: Եթե ես իրավ որ նրան ուղարկած լինեի Նալբանդյանի մոտ՝ Այվազովսկուն նրա միջոցով ճանաչելու համար, իսկապես պարզամիտ կլինեի, ինչպես

ասում է պ. Ադոնցը, այն էլ, ավելացնեն, պարզամիտ՝ աններելի չափով: Աստված ինձ ազատե այդքան միամտությունից: Չամիչյանի երկրպագուն չէ որ կարողանա Նալբանդյաններից, Ստեփան Ոսկաններից խոսք լսել, ուր մնաց բան սովորել այնպիսի հոգևորականի վերաբերմամբ, որպիսին է Այվազովսկին:

Կանխակալ մտածումըներով նախապաշարված կղերապաշտության քարոզով տարված պ. Ադոնցը կզրե Այվազովսկու պատմությունը ինչպես իրեն է հաճելի, ինչպես իր ախորժակին ու ճաշակին է հաճելի: Բայց մի ուրիշը, որի համար ճշմարտությունն է ամեն ինչ, կլսե և Նալբանդյանին, ինչո՞ւ չէ: Այվազովսկին միայն «Մասյաց Աղավնի»-ի խմբագիր չէ, միայն Կոիլովի թարգմանիչ չէ, միայն գեղեցիկ տպագրությունների հեղինակ չէ, այլև եկեղեցական մի պաշտոնյա, մի ամենաուժեղ թեմակալ, որ դիմում էր իշխանավորներին պաշտոնական թղթերով, պահանջում էր սանձահարել «Հուսիսափայլ»-ը, հարկադրել Նազարյանցին ազատ չզրել: Կղերական աններողամտության մի տիպիկ ներկայացուցիչ էր Այվազովսկին, որ, սակայն, երբ հարցը գալիս էր իր անձնական փառասիրության, ոտնակոխ էր անում կղերական մկրտապետությունը, հանդիսանալով հերոս այնպիսի սև պատմության մեջ, որպիսին է նրա առաջնորդությունը Թեոդոսիայում:

Այս տեսակ վավերագրեր, ես համաձայն եմ, պ. Ադոնցի պես գլուխների համար չեն մնացել: Բայց նրանք մնացել են և չեն կորչի, չեն մոռացվի, որքան էլ Այվազովսկին հոգևորական լինի, նույնիսկ Չամիչյանից շատ բարձր հոգևորական: Կզանվեն մարդիկ, որոնք իրերին իրենց իսկական անունը կտան, որոնք չեն քաշվի և գործիչների վրա դրոշմված սև բծերը ամենայն պարզությամբ արձանագրելուց: Կզանվեն և այնպիսիները, որոնք կհարստահարեն իրենց ուղեղները այդ սև բծերին զանազան սոփեստություններով ծիածանի գույներ տալու համար: Տարբերությունը այդ կլինի պատմական ճշմարտությունը պաշտողների և պ. Ադոնցի մեջ:

Պարոններ Ադոնցներին վիճակված է ստրուկ լինել իրենց նախապաշարմունքներին, իրենց համար ստեղծած պաշտամունքներին, որոնցից լավագույնը մի... Չամիչյանը կարող է լինել: Նրանց վիճակված է իրենց գրիչը մկրել ամեն մի վատության, ամեն մի ոճիրի... արդարացման: Բարով վայելեն այդ տխուր վիճակը:

Այդ տեսակ մի ցած ծառայության մեջ է, որ պ. Ադոնցը պաթոսով իրեն մխիթարում է, թե «քարկոծված» պատրիարքը (Օրմանյանը) կարող է իմ «ձեռքից բռնած հրավիրել արժանավոր տեղ գրավել Համիդի պալատում»:

Օ՛, օրմանյանական լիրիկ... Երջանիկ պիտի լինի ձեր «քարկոծվածը», եթե ձեզ և ձեր մնաններին հաջողվի անհնարին քափ ու քրտինքի գնով գեթ

մի ռուպե դուրս հանել նրան, այդ «քարկոծվածին», Համիդի պալատից: Իսկ իմ այնտեղ մտնելու մասին հոգս մի անք: Այնտեղ, Համիդի պալատում, այսօր լքված, այսօր սարդի ոստայներով ծածկված, դուք և ձեր մնաններն են շարունակում բազմած մնալ Չամիչյանների «մկրական» գոգում:

Իմ հոգսը թողեք, Համիդի խավարած պալատի քնարերգու փաստաբաններ: Կարողանում եք, ձեր հոգսը տեսեք:

Կարողանում եք, զգացեք, թե ինչ անարգ դերի մեջ եք...*

Նշելի է, որ Լեոյի «Դարձյալ պ. Ադոնց» գրվածքի անպատշաճ արտահայտաձևերի և կողմնակալ դիրքորոշման վերաբերյալ հանդես է եկել «Homo Sum» ծածկանունով հեղինակը (տե՛ս «Թոնցիկ բանաբաղ “պատմաբան”, “բանասեր”, “վիպասան” այլև “հրապարակախոս” Լեոյի հայ-հոյանքներից», «Հովիտ», շաբաթաթերթ, 1912, № 30, էջ 473-474): Նկատելի է, որ առաջին դեպքը չէ, որ երբ նշանավոր պատմաբանը անտեղի ու անգուսպ քննադատության է ենթարկում հայ հոգևորականությանն ու մասնավորապես ժխտում Ս. Էջմիածնի նշանակությունն իր օրերի հայ կյանքում, հանգամանք, որ մտահոգությամբ շեշտել է Կարապետ վրդապետ Տեր-Մկրտչյանը. «Չեր ծայրահեղ կուրության շնորհիվ է, որ ահա տարիներ ի վեր ոչինչ լավ բան այլևս Ս. Էջմիածնում չեք տեսնում... Մեր վերջին խոսքն ու խորհուրդն այս է. եթե պահանջ եք զգում, որ լրջությամբ վերաբերվեն դեպի Չեր քննադատությունները՝ ինքներդ փոքր ինչ ավելի լուրջ, արդարամիտ, լայնասիրտ և բազմակողմանի եղեք ամենից առաջ՝ ավելի պատշաճ լեզու գործ դրեք» (տե՛ս Կարապետ վրդապետ Տեր-Մկրտչյան, Լուրջ դիտողություններ, «Արարատ», 1901, էջ 442-450): Ցավոք, ինչպես ակներև է ընդդեմ Ադոնցի լույս տեսած գրվածքների, Լեոն չի հետևել այդ խորհրդին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ ԹՈՒՐՁԻԱՅՈՒՄ

(Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից նրա երկու գործուղված անդամների՝ Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղևորության մասին)

(էջ 92)

Գրված է 1913 թ. հունվարին Ս. Պետերբուրգում: Հայտնի է սույն հաշվետվության ռուսերեն մեքենագիր բնագրի մի քանի օրինակներ [տե՛ս Մաշ-

* Նախընթաց հոդվածին «Հորիզոն» № 141 ծանոթության մեջ գրաշարը իմ գրած «գիտնական մարդու դավամանք»-ը դարձրել է «պետական մարդու դավամանք»: Միայն պարզ է:

տոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ց. 20, քրթապանակ № 235, գործ 8; նույն տեղում, քրթապանակ № 238, վավ. 95, քք. 1-17; ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 57, ց. 5, գ. 55 (2 օրինակ); ЦГИА Грузинской республики, ф. 2 с., д. 3188, лл. 24-43 և այլն]: Հաշվետվության ամբողջական տպագրությունը լույս է տեսել Մ. Գ. Ներսիսյանի աշխատասիրությանը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, № 1, էջ 197-214, նաև Մ. Գ. Ներսիսյան, Պատմության կեղծարարները, Երևան, 1998, էջ 238-266): Երկրորդ անգամ հայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Վ. Ա. Դիլոյան) հրատարակել ենք մենք՝ Հայկական հարցին մվիրված Ն. Ադոնցի երկերի ժողովածուում (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, «Հայագիտակ», Երևան, 1996, էջ 25-49): Գրիգոր Չոփրապին վերաբերող հատվածը թարգմանաբար հրատարակել է Ա. Ս. Շարուրյանը (տե՛ս Գրիգոր Չոփրապ, Երկերի ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 2004, էջ 316-320, տե՛ս նաև «Գրիգոր Չոփրապը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում», աշխատասիրությամբ Ա. Շարուրյանի, Երևան, 2006, էջ 61):

Փաստաթղթի բոլոր հայտնի օրինակներն ամստորագիր են և ներկայացված են որպես «Հաշվետվություն Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի կողմից նրա երկու գործուղված անդամների՝ Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղևորության մասին»: Չմայած հեղինակային հստակ պատկանելիության բացակայությանը՝ պատմագիտության մեջ կարծիքներ են հայտնվել, թե Ս. Պետերբուրգի «Հայկական խմբակի» Կ. Պոլիս գործուղված երկու անդամներից մեկը եղել է Ն. Ադոնցը, իսկ մյուսը՝ Սիրական Տիգրանյանը (տե՛ս Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967, էջ 84; Ա. Ս. Շարուրյան, Գրիգոր Չոփրապի կյանքի և գործունեության տարեգրություն, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 383, 393 և այլն): Հաշվետվության Ն. Ադոնցի և Ս. Տիգրանյանի հեղինակային պատկանելիությունը առարկայորեն փաստվում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշարունու՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին հղված 1913 թ. հունվարի 18-ի թվակիր մամակից (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թերթ 147), ինչպես նաև մեր քերած հավելյալ փաստաթղթից (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, «Հաշվետվության» ծանոթագրությունների բաժին, էջ 203-204):

Ներկա տպագրությունը վերահրատարակությունն է Վ. Ա. Դիլոյանի թարգմանության (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարց, էջ 25-49):

1. «Մեր խորհրդակցության» - նկատի ունեն 1912 թ. նոյեմբերին Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի հրավիրած խորհրդակցությունը, որին մասնակցել են

հայ և ռուս նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Ելույթ ունեցողները խրախուսել են Հայկական հարցի վերաբացման ուղղությամբ գործադրվող ձեռնարկները: - էջ 92:

2. Խոսքն Ազգային բյուրոյի մասին է: Այն ստեղծվել էր Թիֆլիսում 1912 թ. նոյեմբերի 25-ին՝ Ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների 2-րդ համագումարում: Նպատակն էր նոր իրադրության պայմաններում արծարծել Հայկական հարցը և հասնել նրա լուծմանը: Դադարել է գործելուց 1917 թվականին: - էջ 92:

3. Մամտն Հարությունյան (1869-1941) - հասարակական գործիչ, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ, Հայոց Ազգային բյուրոյի նախագահ, Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ, «Հայ ժողովրդական կուսակցության» հիմնադիր: - էջ 92:

4. Կոստանդին Խատիսյան (1864-1913) - ազգային, հասարակական գործիչ, ՀՀ Դաշնակցության հիմնադիրներից: «Զանգ» շաբաթաթերթի, «Բարվի ձայն» օրաթերթի խմբագիր: Բարվի «Հայոց կուլտուրական միության» հիմնադիր: Հաշվետվության հեղինակները շփոթել են՝ խոսքը վերաբերում է ոչ թե Կոստանդին Խատիսյանին, որն այդ ժամանակ հեռացել էր ազգային ակտիվ գործունեությունից, այլ նրա կրտսեր եղբորը՝ Ալեքսանդր Խատիսյանին (1874-1945), մանավանդ, որ վերջինս Հայոց Ազգային խորհրդի փոխնախագահն էր: - էջ 92:

5. Ակնարկը վերաբերում է Ս. Պետերբուրգի Հայկական խմբակի նախագահ, ռազմա-բժշկական ակադեմիայի պրոֆեսոր Վ. Ի. Վարդանյանին (1853-1919): - էջ 92:

6. «Новое время» - օրաթերթ, որը լույս է տեսել Ս. Պետերբուրգում 1868-1917 թվականներին: Օրաթերթը բազմիցս է անդրադարձել Հայկական հարցին: - էջ 92:

7. Փանոս Թերլեմեզյան (1865-1941) - հայ ազատագրական շարժման գործիչ, Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ: - էջ 93:

8. «Բյուրամիաս» - օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1912-1913 թվականներին «Ազատամարտ»-ի փոխարեն: - էջ 93:

9. Հակոբ Ջավրիկ (1864-1920) - քժկապետ, ՀՀ Դաշնակցության ակաճավոր գործիչ: Ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. նշանակվել է Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր կոմիսարի տեղակալ: - էջ 93:

10. Այսինքն՝ դեկտեմբերի 29-ին: - էջ 94:

11. Վահան Փափազյան (Կոմս, 1876-1973) – հայ ազատագրական շարժման գործիչ, օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, Արևմտահայոց Ազգային բյուրոյի նախագահ:- Էջ 94:
12. Ակնարկում է գրաքննադատ, գրականության պատմաբան, նշանավոր գրող Վրթանես Փափազյանին (1864-1920):- Էջ 94:
13. Ռուբեն Ջարդարյան (Ասլան, 1874-1915) - գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, մանկավարժ: ՀՀ Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, «Ազատամարտ» օրաթերթի խմբագիր:- Էջ 94:
14. Ներսես Փափազյան (Մաշտոց, 1872-1915) - ԱՄՆ-ի Հայոց առաջնորդարանի տեղապահ, Թեհրանի հայոց հոգևոր հովիվ: 1906 թ. հրաժարվել է սքեմից, եղել է «Հայրենիք» օրաթերթի (Բոստոն) խմբագիր, «Ազատամարտ»-ի աշխատակից:- Էջ 94:
15. Աստվածատուր Խաչատրյանց (1882-1940) - Գևորգյան ճեմարանի և Ստրասբուրգի համալսարանի շրջանավարտ, պատմաբան, Սանասարյան վարժարանի տեսուչ:- Էջ 94:
16. Է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումյան, 1863-1915) – հայ ազատագրական շարժման գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան:- Էջ 94:
17. Միմոն Ջավարյան (Անտոն, 1866-1913) – հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, ՀՀ Դաշնակցության հիմնադիրներից:- Էջ 94:
18. Թովիչյանց – ով լինելը հնարավոր չեղավ պարզել:- Էջ 94:
19. Հարություն Շահբիկյան (Նիքրա, Աստո, 1860-1915) – իրավաբան, ՀՀ Դաշնակցության նշանավոր գործիչ, բյուրոյի անդամ:- Էջ 95:
20. «Առաջամարտ» - օրաթերթ, որը լույս էր տեսնում Կ. Պոլսում 1912 թվականին «Ազատամարտ»-ի փոխարեն: - Էջ 95:
21. Հովհաննես եպ. Արշարունի (1854-1929) – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1911-1913):- Էջ 95:
22. Գրիգորիս եպ. Պալաքյան (1873-1934) - ազգային, հոգևոր գործիչ: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի քարտուղար, Եվրոպայում կաթողիկոսական պատվիրակ, Մանչեստրի, Լոնդոնի և Մարսելի հայոց հոգևոր առաջնորդ:- Էջ 95:

23. Գնել վարդապետ Գալեմբեարյան – Մուշի և Մերաստիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ:- Էջ 95:
24. Ստեփան Գարայան (1855-1933) – իրավաբան, ազգային-հասարակական գործիչ, Ազգային վարչության ատենադպիր:- Էջ 95:
25. Ոսկան Մարտիկյան (1848-1913) – բուրքական պետական գործիչ, Մահմուդ Շելքեք փաշայի վարչապետության օրոք (1913 թ. հունվար - հունիս) փոստի և հեռագրատների նախարար:- Էջ 95:
26. Արթուրյան Տեր-Հակոբյան (1856-1938) – կրթական գործիչ, Ազգային երեսփոխան, Ազգային պատվիրակության խորհրդական:- Էջ 95:
27. Լ. Չորմիսյանը [«Համայնապատկեր Արևմտահայոց մեկ դարու պատմության», հատ. Գ (1908-1922), Բեյրութ, 1975, էջ 164] և Վ. Փափազյանը («Իմ հուշերը», հատ. 2, Բեյրութ, 1952, էջ 185) տալիս են Ապահովության համձմաժողովի փորքինչ այլ կազմ՝ Եղիշե եպ. Դուրյան, Գրիգորիս վրդ. Պալաքյան, Ստ. Գարայան, Ռ. Մարտիկյան, Լ. Տեմիրճիպաշյան, Հ. Պոյաճյան, Վ. Փափազյան: Իսկ Ջավեն պատրիարքը («Պատրիարքական հուշերս. վավերագիրներ և վկայություններ», Կահիրե, 1947, էջ 31, հմմտ. «Վեն», ամսագիր, Փարիզ, 1933, № 1, էջ 2-93) ներկայացնում է բոլորովին այլ կազմ: Ենթադրելի է, որ փոփոխված այս վերջին կազմը ստեղծվել է ավելի ուշ՝ 1913 թ. սկզբներին:- Էջ 95:
28. Այսինքն՝ Գևորգ Ե Սուրենյանցը (1847-1930):- Էջ 95:
29. Նկատի ունի Ոսկան Մարտիկյանին (տե՛ս աստ, էջ 433, ծան. 25):- Էջ 96:
30. Գրիգոր Չոքրասպ (1861-1915) - գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, հեղինակ է Հայկական հարցին մվիրված «Հայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ» ֆրանսերեն ուսումնասիրության:- Էջ 96:
31. Մ. Ն. Գլխո – ռուս դիվանագետ, Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան (1913-1914):- Էջ 96:
32. «Երբ պատերազմ է գնում» - ակնարկում են Բաղկանյան առաջին պատերազմը (9 հոկտեմբերի 1912 թ. – 30 մայիսի 1913 թ.): - Էջ 96:
33. Ա. Ն. Մանդելշտամ (1869-1939) – ռուս դիվանագետ, իրավաբան, Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր, Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանության ավագ քարզման:- Էջ 96:

34. «Ինչպես որ Ավստրիան կարգավորել է Հերցոգովինան» - Բեռլինի կոնգրեսը Ավստրո-Հունգարիային իրավունք տվեց գրավելու Հերցոգովինան, որը և տեղի ունեցավ 1908 թ. հոկտեմբերի 8-ին: Գրաված այս տարածքներում Ավստրիան մտցրեց ինքնավարության որոշ տարրեր (հիմնականում մշակութային):- Էջ 97:

35. Խորհրդածողովը հրավիրվել է 1913 թ. մայիսին Լոնդոնում:- Էջ 97:

36. «Նոյակ համաձայնություն» (Անտանտ) - Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք:- Էջ 98:

37. «Նոյակ միություն» - Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի ռազմա-քաղաքական դաշինք:- Էջ 98:

38. Խոսքը Գևորգ Ե կաթողիկոսի կոնդակով կազմված պատվիրակության մասին է, որը գլխավորում էր Պողոս Նուբար փաշան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին մտնում Գևորգ արքեպ. Ուրուջյանը, Հակոբ Արթին փաշան, Մինաս Չերազը և Ա. Մաստիչյանը:- Էջ 98:

39. Գևորգ Ե կաթողիկոսը Ռուսաստանի կառավարությանն է դիմել նախ 1912 թ. հոկտեմբերի 2-ին Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով, իսկ այնուհետև նամակով (տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», Երևան, 1991, էջ 283-284, 299-303):- Էջ 98:

40. Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը Ս. Պետերբուրգում քանակություններ է վարել Կովկասի փոխարքա Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի, նախարարապետ Վ. Ն. Կոկովցևի, արտաքին գործոց նախարար Ս. Դ. Սազոնովի հետ: Ս. Պետերբուրգում Մեսրոպ եպիսկոպոսի ծավալած գործունեության մասին տե՛ս Ս. Գ. Ներսիսյանի հրատարակումը («Պատմա-քանասիրական հանդես», 1993, № 1-2, էջ 169-170):- Էջ 98:

41. Ռայմոն Պուստկյան (1860-1934) - պետական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ (1912-1913, 1922-1924), հանրապետության նախագահ (1913-1920):- Էջ 98:

42. Խոսքը Վանի քաղաքապետ Պետրոս քեյ Գափամաճյանի (1852-1912) մասին է, որը սպանվել է 1912 թվականի դեկտեմբերի 23-ին: - Էջ 99:

43. «Մոտավորապես 1895 թ. մայիսյան ակտի ծավալով» - բարենորոգումների նախագիծ, որ համատեղ մշակել էին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները, և որը ներկայացվեց սուլթանական կառավարությանը մայիսի 11-ին: Նախատեսված էր Էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սվազի, Խարբերդի և Դիարբեքի վիլայեթների շրջանակում բարենորոգումներ կատարել վարչական, դատական և ռազմական բնագավառներում:- Էջ 99:

44. Ն. Վ. Չարիկով (1855 - ?) - Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան (1909-1912):- Էջ 100:

45. Այդ ժամանակ Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանն էր Բոնպարը:- Էջ 100:

46. Ալեկի ճիշտ Ջերարդ Լոուրեր - Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան (1908-1913):- Էջ 101:

47. Ջ. Հ. Ֆիցմորիս - անգլիական դիվանագետ, 1912 թվականից Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար:- Էջ 102:

48. Այդ ժամանակ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանը բարոն Հանս Վանգեն-հայն էր (1859-1915): - Էջ 102:

49. Ալեքսանդր է Գրիգորիս արքեպ. Գովրիկյանին (1841-1931)՝ պատմաբան, մանկավարժ, խմբագիր: 1861 թվականից Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, ընդհանուր արքահայր (1909-1931):- Էջ 103:

50. Խոսքը հայտնի հայագետ, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Գրիգորիս վարդապետ Գալենքեարյանի (1862-1917) մասին է:- Էջ 103:

51. Տե՛ս էջ 433, ծան. 23:- Էջ 103:

52. Լասոն Լուկաչ (Լասլոուս Դուկասյան, 1850-1932) - Հունգարիայի պետական գործիչ, խորհրդարանի պատգամավոր, ֆինանսների նախարար (1895-1905), նախարարների խորհրդի նախագահ (1912-1913): - Էջ 103:

53. Ֆերդինանդ I Կոբուրգցի (1861-1948) - Բուլղարիայի մեծ իշխան (1887-1908), թագավոր (1908-1918): Վարել է շեշտված գերմանամետ քաղաքականություն:- Էջ 103:

54. Նկատի ունեն հետևյալ գրքերը. Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի (1860-1909)՝ Ադանայի իրադարձությունների վերաբերյալ կազմած տեղեկագրի ֆրանսերեն հրատարակությունը (Կ. Պոլիս, 1912), որն ավելի ուշ լույս տեսավ նաև հայերեն թարգմանությամբ [տե՛ս Հ. Պապիկյան, Ադանայի եղեմը, Կ. Պոլիս, 1919 (թարգմ. Հ. Սարգսյան, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի առաջաբանով)]: Մյուսը Գրիգոր Չոհրապի (Marcel Léart, La Question Arménienne. A la lumière des documents, Paris, 1913) գիրքն է (տե՛ս նաև սույնի հայերեն թարգմանությունը, որը լույս է տեսել Բեյրութի «Նաիրի» շաբաթաթերթի 1972 թ. նոյեմբերյան

համարներում, ինչպես նաև առանձին գրքով՝ **Գրիգոր Զոհրասպ, Հայկական հարցը փաստաթղթերում լույսին տակ, Բեյրութ, 1973**):- էջ 104:

55. Տե՛ս «Տեղեկագիր հողային գրավմանց հանձնաժողովոյ», պրակ Ա-Դ, Կ. Պոլիս, 1910: «Տեղեկագրի» առաջին-երկրորդ պրակները նվիրված են եկեղեցական ու վանքապատկան հողերի, երրորդ պրակը՝ գյուղացիական հողերի, իսկ վերջինը՝ 1890-ական թվականներից հետո արձանագրված բռնագրավումներին:- էջ 104:

56. **Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Մշո Գեղամ, 1866-1918)** - գրող, պատմաբան, քանահավաք, ազգային-հասարակական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր: Նշված հոդվածն առաջին անգամ լույս է տեսել «Ազատամարտ» օրաթերթում (տե՛ս «Ազատամարտ», 1911, №№ 489, 490, 492, 494-496), այնուհետև հրատարակվել է առանձին գրքով՝ «Հողային հարցը հայաքրնակ գավառներում մեջ» խորագրի ներքո (Կ. Պոլիս, 1911), տե՛ս նաև վերջին հրատարակությունը՝ **Գ. Տեր-Կարապետյան (Տատրակ), Տարունի աշխարհը, Երևան, 1995, էջ 310-355**:- էջ 104:

57. **Տիրամ Զեյեկյան (1862-1915)** – հրապարակագիր, լրագրող, խմբագիր, քառարանագիր: Օսմանյան կառավարության «Մապահ» պաշտոնաթերթի խմբագիր:- էջ 105:

58. **Գալուստ Գյուլբենկյան (1869-1955)** - ազգային բարերար, «Թուրքական նավթային ընկերության» նախագահ:- էջ 105:

59. **Նազարեթ Տաղավարյան (1862-1915)** - բնագետ, մանկավարժ, խմբագիր, ազգային-հասարակական գործիչ, «Ս. Փրկիչ» ազգային հիվանդանոցի տնօրեն:- էջ 105:

60. **Նկատի ունեն պատրիարքական աթոռից Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի ստիպողական հրաժարականին (16 հուլիս 1908 թ.)** նախտրդող և հետևող իրադարձությունները: Ընդդիմադիրների ամբաստանությունները Օրմանյանի հասցեին և ապա արդարացումը տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Գ, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5379-5402:- էջ 107:

61. Ակնարկում են Մ. Օրմանյանի քրոջ՝ Ազալի Տեր-Ներսեսյանի (1861-1905), գավակներին՝ Պողոս, Արաքսի և Սիրարփի Տեր-Ներսեսյաններին:- էջ 107:

62. Պողոս Նուրբար փաշային ուղղված կաթողիկոսական կոնդակի ամբողջական բնագիրը տե՛ս Եր. Օտյան, Պողոս փաշա Նուրբար (կենսագրական նոթեր), Կ. Պոլիս, 1913, էջ 45-47:- էջ 107:

63. Այսինքն՝ «Ահա թե ինչու իմ առաջին մտածումն է եղել Չեզ խնդրել ընդգրկվելու պատվիրակության կազմում, որին ես անձամբ շատ մեծ նշանակություն եմ տալիս: Վերջում պետք է Չեզ հավաստիացնեմ, որ Չեր թեկնածությունը ինձ առաջարկվել է Էջմիածնից» (Ֆրանսերեն):- էջ 108:

64. Այդ մասին Մ. Օրմանյանն իր հուշագրությունում գրում է. «Պողոս Նուրբար փաշա հայկական գավառաց բարեկարգությունը հետապնդելու համար Փարիզ գտնված առեն զիս իրեն գործակցության հրավիրեց և ճանապարհածախսն ալ հղեց, սակայն զայն ալ մերժեցի և զամբարը դարձուցի» (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Խոհք և խոսք, Երուսաղեմ, 1929, էջ 302): - էջ 108:

65. «Լիբանանի պես մի քան» - 1913 թ. հունվարի առաջին օրերին Լիբանանյան համաժողովն ընդունեց արմատական բարեփոխումների մի ամբողջ փաթեթ (ապակենտրոնացում, արարքերն լեզվի պաշտոնական գործածություն, զինվորական ծառայության արտոնություն և այլն): Բարեփոխումները պետք է երաշխավորված լինեին մեծ տերությունների կողմից: Հասկանալի է, որ հայկական իրականությունում ևս խոսքը ոչ թե լիակատար անկախացման մասին էր, այլ ապակենտրոնացման: Հանգամանք, որ շեշտում է նաև ինքը՝ Պողոս Նուրբարը Լոնդոնի «Թայմս» լրագրին 1912 թ. մայիսի 23-ին հղված իր նամակում. «Հայկական կողմը չի հետապնդում ո՛չ բաժանում, ո՛չ անկախություն և ո՛չ էլ քաղաքական ինքնավարություն, այլ միայն Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով խոստացված բարեփոխումների գործադրություն» (տե՛ս «Հորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1913, 1 հունիսի, № 119):- էջ 109:

66. Այսինքն՝ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյանի, Գ. Գյուլբենկյանի, Տ. Զեյեկյանի և Ն. Տաղավարյանի:- էջ 109:

67. **Գաթրիկ Նորատունկյան (1852-1936)** – Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ: Առևտրի ու հանրային շինությանց (1906-1912) և արտաքին գործոց (1912-1913) նախարար:- էջ 109:

68. Մանասարյան վարժարանը հիմնադրվել է 1881 թ.՝ Կարինում, ազգային բարերար Մկրտիչ Մանասարյանի (1818-1889) տրամադրած գումարներով:- էջ 110:

69. **Կարապետ Եզյանց (Եզով, 1835-1905)** – պատմաբան, քանասեր, ռուսական պետական գործիչ, պետական գաղտնի խորհրդական:- էջ 110:

70. Պետրոս Հալաճյան (1871 - ?) – բուրքական պետական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, երիտթուրքական կառավարությունում հանրօգուտ շինությանց նախարար:- էջ 111:

71. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Ջոնրապի ավագ որդուն՝ Լևոն Ջոնրապին, որն այդ ժամանակ պատասխանատու պաշտոն էր վարում հանրօգուտ շինությանց նախարարությունում: - Էջ 113:

72. Donant-donant (լատ.) - ընծայող, նվիրող: - Էջ 114:

73. 1912 թ. վերջերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի հանձնարարությամբ թեմակալ առաջնորդները անցկացրին հայ ազգաբնակչության մարդահամար, որի տվյալներն Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ ներկայացնում են հետևյալ պատկերը՝ Էրզրումի վիլայեթ - 215.000, Վանի - 185.000, Բիթլիսի - 185.000, Խարբերդի - 196.000, Դիարբեքի - 105.000, Սվազի - 165.000, ընդամենը - 1.018.000 մարդ, որը կազմում է այդ վիլայեթների ամբողջ ազգաբնակչության 38,9%-ը: Հաշվի առնելով Կիլիկիայի և Թուրքիայի այլ տարածքների հայության թվաքանակը, սպա նույն պատրիարքարանի տվյալներով 1915 թ. նախօրյակին կայսրությունում այն կազմել է 2.200.000 մարդ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արևմտահայոց ճշգրտված թվաքանակը տե՛ս «Արարատ», 1914, էջ 129-133 (վեց տարբեր աղբյուրներ): - Էջ 114:

74. Մաղրազամ - մեծ վեզիր, նախարարապետ: - Էջ 115:

75. Այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության սուլթանն էր Մեհմեդ V Ռեշատը: - Էջ 115:

76. Սահմանադրական Թուրքիայում բացի խորհրդարանից ստեղծվեց նաև ծեքակույտ (այան), այսինքն՝ սենատ, որի անդամները նշանակվում էին սուլթանի կողմից: Նշված իրադարձությունների ժամանակ հայերից սենատի անդամներ էին Գ. Նորատունկյանը, Զ. Տիլպերը, Ա. Երամյանը, Ա. Հյուրմուզը, Մ. Ազարյանը: - Էջ 115:

77. Խոսքը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանի մասին է: - Էջ 117:

78. Բյուզանդ Ջեյեյան (1859-1927) - հրապարակախոս, խմբագիր, «Բիւզանդիոն» թերթի հիմնադիր: - Էջ 117:

79. Ա. Ի. Գուչկով (1862-1936) - ռուսական պետական գործիչ, III պետական դումայի նախագահ: - Էջ 117:

80. Նկատի ունեն Ստեփան Գարայանին, տե՛ս աստ, էջ 433, ծան. 24: - Էջ 119:

ԿՈՎԿԱՍԻ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 121)

Հավանաբար գրված է 1917 թ. կեսերին: Փաստաթղթի վրա առկա «Պրոֆ. Ն. Ադոնց» նշումը կարող է օգնել որոշելու գրության մոտավոր ժամկետը: Հայտնի է, որ Ադոնցին պրոֆեսորի կոչում է շնորհվել 1917 թ. մարտի 1-ին, հետևաբար գրությունը պետք է հետևեր կոչմանը վերաբերյալ ցուցումին:

Գրության ռուսերեն բնագիրը գտնվում է Հայաստանի Ազգային արխիվում (տե՛ս ֆոնդ 199, ց. 1, գ. 121, թթ. 480-481): Մտորև տրվում է փաստաթղթի հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Գ. Ա. Մաղոյանը:

1. «Հատուկ խորհրդակցություն» («Особые совещания») - Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի տնտեսական կյանքն ու կառավարումը կարգավորելու նպատակով ստեղծված պետական հիմնարկությունների սիստեմ: - Էջ 121:

2. Բերվող տվյալները վերաբերում են 1917 թվականին (տե՛ս «Кавказский календарь. 1917», Тифлис, 1916): - Էջ 121:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ

(էջ 124)

Գրված է 1918 թ. սկզբներին Պետրոգրադում: Ռուսերեն բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է «Международная политика и мировое хозяйство» ամսագրում (1918, № 3, էջ 3-17): Հոդվածի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրել է Հ. Ա. Ավետիսյանը, որի հետ համատեղ աշխատակցությամբ էլ այն կրկին տպագրվել է ՀԳԱ ակադեմիայի «Լրաբեր»-ում (հասարակ. գիտ.), 1993, № 1, էջ 137-148:

Այս հրատարակությունից էլ կատարվել է Վ. Ա. Դիլոյանի սույն թարգմանությունը:

1. Ն. Ադոնցը նկատի ունի 1918 թ. մարտի 3-ին մի կողմից Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս կողմից Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Օս-

մանյան Թուրքիայի միջև կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, որը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը վավերացրեց 1918 թ. մարտի 15-ին: Բրեստ-Լիտովսկում Հայկական հարցի արծարծման, քննարկման ու արդյունքների մասին ընդարձակորեն տե՛ս Գ. Аветисян, Брест-Литовск: Как были отторгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум, Ереван, 1994.- էջ 124:

2. Խոսքը 1878 թ. փետրվարի 19-ին Ռուսաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի մասին է, ըստ որի Թուրքիան պարտավորվում էր բարենորոգումներ անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում, իսկ Ռուսաստանն էլ հանդես էր գալու որպես երաշխավոր:- էջ 125:

3. Նկատի ունի 1878 թ. հունիսի 1-ից հուլիսի 1-ը հրավիրված Բեռլինի վեհաժողովի կողմից ընդունված 61-րդ հոդվածը:- էջ 125:

4. Նկատի ունի 1891 թ. Արդուլ Համիդ II-ի կողմից ստեղծված քրդերից կազմված շուրջ 30 հեծելազորները: Համիդեական զորքերը կարևորագույն դերակատարում ունեցան 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածներն իրագործելիս, ինչպես նաև 1915-1916 թթ. հայերի ցեղասպանությանը: Գնդերը կազմացրվել են 1920-ական թվականների սկզբներին:- էջ 125:

5. 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները բաժանվեցին երկու հատվածների, որոնց կառավարումը հետագայում հանձնվեց ընդհանուր տեսուչներ Մ. Հոֆֆին և Լ. Վեստենենկին:- էջ 126:

6. Նկատի ունի ռուսական բանակի 1915 թ. հուլիսի 16-ի և «մարտավարական նկատառումներով» տարօրինակ այլ մահանջներ, որոնց ընթացքում ցարական զորքերը լրեցին ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի տարածքների մեծ մասը: Նախորդ կոտորածներից հրաշքով փրկված ու Արևմտյան Հայաստան վերադարձած հայերը ենթարկվեցին նոր՝ կրկնակի ջարդերի: Ցարական բանակների անբացատրելի մահանջների հետևանքով հիմնահատակ կործանվեցին ավերածություններից զերծ մնացած Վանն ու Ալաշկերտը:- էջ 126:

7. Ն. Ադոնցն իրավացի է: Գրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ Ռուսաստանն այստեղ սկսեց վարել շեշտված հակահայկական քաղաքականություն: Ջինվորական իշխանությունները լուրջ խոչընդոտներ էին ստեղծում վերադարձած հայերի համար, անգամ արգելվեց նրանց մուտքը Կարին: Ռուսական հրամանատարությունը զինաթափեց հայ կամավորական ջոկատներին և ընդհակառակը՝ սպառազինեց և հանդերձավորեց քուրդ բեկերի ջարդարարական հեծելազորներին, իբր նրանց թուրքերի դեմ ուղղելու մպատակով: Պատերազմը դեռ շարունակվում էր, իսկ

ցարական կառավարությունն արդեն մշակում էր Արևմտյան Հայաստան ռուս վերաբնակիչներ տեղափոխելու, հայերին այնտեղից հեռացնելու ծրագրեր:- էջ 126:

8. Խոսքը վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովուրդների 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունված «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակին:- էջ 126:

9. Ն. Ադոնցը նկատի ունի Յիմերվալդյան I-ին (1915 թ. սեպտեմբերի 5-8-ը) և Կինտալի II (1916 թ. փետրվար) միջազգային սոցիալիստական կոնֆերանսները, որոնք դատապարտեցին հայերի ցեղասպանությունը և իրենց համակրանքն արտահայտեցին հայ ժողովրդի հանդեպ (տե՛ս «Циммервальдская и Кинтальская конференции. Официальные документы», М.-Л., 1924, էջ 25, 53-54):- էջ 127:

10. Ն. Ադոնցի բերած քաղվածքը պատկանում է Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների երրորդ փուլում գերմանական պատվիրակության ղեկավար, կայսերական դեսպանորդ և լիազոր-մախարար ֆոն Ռոզենբերգին, որ նա ասել է 1918 թ. մարտի 1-ին՝ հաշտության բանակցությունների եզրափակիչ փուլի ժամանակ արտասանած իր ելույթում (տե՛ս «Мирные переговоры в Брест-Литовске». Стенограмма, М., 1920, էջ 215): Հանդես գալով այդ ոգով, Ռոզենբերգը, ըստ էության, կատարում էր Վիլհելմ II-ի պահանջը: 1918 թ. փետրվարի 13-ին Համբուրգում կայացած կայսերական կառավարության և գերմանական գերագույն հրամանատարության համատեղ խորհրդակցության ժամանակ կայսրն ասել էր. «Մենք պետք է օգնություն ցույց տանք էստոնացիներին: Մեր ժաբթների աղերսանքն օգնության մասին, անշուշտ, օգնության աղերսանք է ընդդեմ ավազակների: Այդ ժամանակ մենք պետք է օգնենք նրանց, ինչպես օրինակ, համանմանորեն թուրքերին՝ Հայաստանում [տե՛ս «Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до Раппальского договора». Сборник документов Министерства иностранных дел СССР и Министерство иностранных дел ГДР, т. I (1917-1918), М., 1968, էջ 326-327]: - էջ 128:

11. Նկատի ունի հաշտության պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր՝ «Ռուսաստանը կանի այն ամենը, ինչ որ իրենից կախված է, որպեսզի ապահովի իր զորքերի դուրս բերումը Արևելյան Անատոլիայի մահանջներից և վերջիններիս կանոնավոր վերադարձը Թուրքիային:

Ռուսական զորքերը պետք է անհապաղ դուրս բերվեն նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից: Ռուսաստանը չի միջամտի այդ մարզերի պետական-իրավական և միջազգային-իրավական նոր կազմակերպման գործին, այլ այդ մարզերի բնակչությանը հմարավորություն կտա դրացի պետությունների, մանավանդ Թուրքիայի համաձայնությամբ հաստատել նոր կարգ [տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթե-

րում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 426]: Առավել ստորացուցիչ էր հենց նույն օրը ստորագրված հաշտության պայմանագրին հարակից ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագիրը (տե՛ս անդ, էջ 430-433):- էջ 128:

12. Բերված փաստերը վերաբերում են Կարսի օկրուգին և ոչ թե մարզին, որն այդ ժամանակ ուներ 290.654 բնակիչ: Այստեղ առկա է նաև տպագրական վրիպակ՝ Կարսի օկրուգում եղել է ոչ թե 134.142, այլ՝ 135.142 բնակիչ: Դժվար է համերաշխվել հեղինակի այն պնդման հետ, թե իբր 1897 թ. մարդահամարը Կարսի օկրուգի միակ վստահելի վիճակագրությունն է: Արժեքավոր ու հավաստի են նաև վիճակագրական այլ տվյալներ, ինչպես օրինակ՝ «Обзор Карской области, за 1912 г.», «Кавказский календарь, за 1917 г.», «Վիճակագրական տեղեկագիր Անդրկովկասի բնակչության մասին», Բարու, 1919 և այլն:- էջ 128:

13. Կոմս Գ. Հերթինգ - Գերմանիայի ռայխսկանցլեր (1917 թ. հոկտեմբերի 25 - 1918 թ. - հոկտեմբերի 3): Երկրի կյանքում որևէ լուրջ քաղաքական դեր չի խաղացել, ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված է եղել զինվարականների ձեռքում, որոնց մեջ հատկապես առանձնանում էին Պ. Հինդենբրուգը, Է. Լյուդենդորֆը, իսկ Բրեստ-Լիտվսկի բանակցությունների ժամանակ՝ Է. Հոֆմանը:- էջ 129:

14. Ա. Բ. Լորանով-Ռոստովսկին այդ ժամանակ Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարն էր (1895-1896):- էջ 130:

15. *Modus vivendi* (լատ.) - ապրելակերպ:- էջ 131:

16. Նկատի ունի Ստամբուլ-Բաղդադ երկաթուղին, որը Բոսֆորը կապում էր Պարսից ծոցի հետ (2600 կմ): Երկաթուղու կառուցումն իրականացվել է Գերմանիայի հսկողության ներքո:- էջ 133:

17. Ավստրո-գերմանական բանակներն Օդեսան գրավել են 1918 թ. մարտի 13-ին:- էջ 134:

18. Տե՛ս «Georgia and War». By Zurich Orient publishing company, 1916. Մայն գիրքը քաղկացած է 62 էջից, ունի հինգ գլուխ, չորս հավելված և մեկ քարտեզ՝ ապագա Վրաստանի սահմաններով: Թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն:- էջ 134:

19. Նկատի ունի 1873 թ. հուլիսի 24-ին Ռուսաստանի և Վրաստանի միջև Գեորգիակում (Հյուսիսային Կովկաս) կնքված պայմանագիրը, որով Վրաստանի քաղաքական շեղումը II-ը ճանաչել է Ռուսաստանի հովանավորությունը և հրաժարվել ինքնուրույն քաղաքականությունից:- էջ 135:

20. *Weltpolitik* (գերմ.) - համաշխարհային քաղաքականություն:- էջ 137:

21. Յանուս (*Janus*) - ինն հռոմեական դիցաբանության մեջ մուտքի և ելքի, դռների աստված: Յանուսը պատկերվել է երկու դեմքով՝ մեկով դեպի անցյալը, մյուսով՝ ապագան: Այստեղից էլ «Երկդիմի Յանուս» դարձվածքը, որը նշանակում է կեղծավոր, քծնող, երկերեսանի:- էջ 138:

22. Մույն տողերը պատկանում են XIII դարի նշանավոր տաղերգու Ֆրիկին: Ն. Ադոնցը ռուսերեն ազատ շարադրմամբ է ներկայացրել Ֆրիկի «Գանգատ բան ի Ֆրիկ գրքոյն» բանաստեղծությունը. իրականում այն ունի հետևյալ հյուսվածքը՝

*И храмы божии круша,
Возносят знаменье Луны.
Ты վերջապես՝
Ты нас покинул на костре,
Как траву или куст сухой!*

(տե՛ս «Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней в переводе русских поэтов». Редакция, вступительный очерк и примечания Валерия Брюсова, М., 1916): Տրվում է սույն ժողովածուի երրորդ հրատարակության համաձայն, Երևան, 1973, էջ 178-179: Իսկ հայերեն բնագիրը հետևյալն է՝

*Որքան քակեն եկեղեցի,
Քանի՞ շինեն պեղծ մրզկիթճի:
... Եղեզն չենք, կամ խոտ վայրի,
Որ խանձ արկեսալ ես կրոակի.
Քան զանդաստան փրջարերի,
Կամ մացառեսալ ինչ պրրակի:*

(տե՛ս Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, կազմեցին Մ. Սկրյան և Ե. Թորոսյան, Երևան, 1941, էջ 233-234):- էջ 139:

ՀԵՌԱԳԻՐ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 140)

Հեռագիրը Մոսկվայից Բեռլին է ուղարկվել 1918 թ. ապրիլի 14-ին: Հեռագրի գերմաներեն թարգմանությունը տպագրվել է Յոհաննես Լեփսիուսի «Deutschland und Armenien. 1914-1918. Soemmlung diplomatischer aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius», Potsdam, 1919

(էջ 378-379) ժողովածուում: Մինչ վերջերս բնագիրն անհայտ էր: Պատմարան Ռեմ Ղազանջյանը այն հայտնաբերել է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում (АВП РА Референтура по Закавказью) և սիրով արամաղրել մեզ:

Յո. Լեփսիուսի գերմաներեն քարգմանության (որից էլ կատարվել է հայերեն քարգմանությունը) և բնագրի միջև առկա որոշ տարբերություններն ընդգծելու համար որոշեցինք նույնությամբ ներկայացնել նաև ռուսերեն բնագիրը:

РАДИОГРАММА ПО ПОРУЧЕНИЮ АРМЯНСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА ПРОФЕССОРА
ПЕТРОГРАДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА НИКОЛАЯ АДОНЦА
И ПРИСЯЖНОГО ПОВЕРЕННОГО АВАНЕСА ЗАВРИЕВА
МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ГЕРМАНИИ.
коп. ПРЕДСЕДАТЕЛЮ РЕЙХСТАГА [14.IV.1918]

Армянский Национальный Совет, как высший орган волеизъявления армянского народа, обращается к Вам по поводу создавшегося тягостного положения армян. Армения, залитая кровью, едва вырванная из состояния гнета, вновь обречена на страдания. Пользуясь уходом русских войск, турецкие войска уже хлынули в беззащитную страну, подвергая поголовному истреблению не только турецких, но уже и русских армян. Вопреки условиям мира, признающего право на самоопределение трех кавказских округов, турецкая армия продвигается к Карсу и Ардагану, разоряя страну и уничтожая христианское население. Ответственность за дальнейшую судьбу армян ложится всецело на Германию, ибо по ее настояниям и были выведены русские войска из армянских областей, и ныне от нее зависит удержать турецкие войска от обычных эксцессов на почве мести и озлобления. Трудно мириться с мыслью, чтобы культурное государство, как Германия, имеющее возможность воздействовать на свою союзницу - Турцию, позволила, чтобы Брестский мирный договор послужил для армянского народа, втянутого помимо своей воли в эту мировую войну, источником неисчислимых бедствий. Поэтому Национальный Совет уверен, что Вами будут приняты необходимые и только от Вас зависящие меры к воздействию на ту-

рецкие власти для ограждения армянского народа от новых ужасов (տե՛ս Архив внешней политики РФ, ф. 148, оп. 3, п. 2, д. 6, л. 48).

Հեռագրի հայերեն քարգմանությունն առաջին անգամ լույս է տեսել Ն. Ադոնցի՝ Հայկական հարցին մվիրված ժողովածուում (1996, էջ 63):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Չափազանց արժեքավոր ցուցում է այն մասին, որ նշված ժամանակաշրջանում (1918 թ. մարտ) Ն. Ադոնցը բնակվում էր հենց նոր մայրաքաղաք հռչակված Մոսկվայում, որ նա տեղափոխվել էր քաղաքական իրադարձություններից ի մտառ լինելու, հետևաբար Հայկական հարցին ու հայ ժողովրդին հուզող խնդիրներից առավել օգտակար լինելու վճռականությամբ: - էջ 140:

2. Հայոց ազգային խորհուրդը ստեղծվել է 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ին Թիֆլիսում գումարված Արևելահայերի ազգային խորհրդաժողովում (նախագահ՝ Ավ. Ահարոնյան): Ն. Ադոնցը նշանակվել էր Մոսկվայում Ազգային խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ: - էջ 140:

3. Թուրքական բանակը Արդահանը գրավել էր դեռևս 1918 թ. մարտի 3-4 (16-17)-ի մարտերի ժամանակ, իսկ Կարսը՝ ապրիլի 25-ին: Թուրքական այս հարձակման ճշգրիտ մանրամասները տե՛ս Փ. Ի. Назарбеков, Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г. - июнь 1918 г.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1992, № 3: - էջ 140:

4. Հովհաննես Չավրիսի (Չավրյան) - ազգային հասարակական գործիչ, պատմարան: Ավարտել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ն. Ադոնցի անձնական բարեկամներից :- էջ 140:

5. Հեռագրի վերջում արտաքին գործերի նախարար Բուշեն Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանին տվել է հետևյալ ցուցումը՝ «Խնդրում ենք տեղի (իմա՝ բուրքական - Պ. Հ.) կառավարությանը տեղեկացնել սույնի մասին և կանխել բուրքական կասկածելի ներխուժումը և այդ մատնանշեր»:- էջ 140:

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ ԵՎ ԹՈՒՐԶԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(էջ 141)

Գրված է 1918 թ. մայիսի 17-ից անմիջապես հետո: Տպագրվել է Պետրոգրադի «Новая жизнь» օրաթերթի 1918 թ. մայիսի 24-ի համարում, ապա վերահրատարակել ենք մենք [տե՛ս Ս. Օ. Оганесян, Малоизвестная

статья «Турецкая нота и турецкая Армения» Николая Адонца, «Лրարեր», ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1990, № 4, էջ 72-77]:

Ներկա բարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է ըստ վերջին հրատարակության:

1. Ի. Վ. Ստալինի սույն հայտարարությունը, որ կրում է «Հերթական սուտ» (տե՛ս «Известия ЦИК», օրաթերթ, 1918, 17 մայիսի, № 97), ամերածեշտ համարեցինք բարգմանարար տալ անբողոքյամբ. «Наша время»-ի 1917 թ. № 97-ում (տրեկայան թողարկում) սեփական թղթակցի քերամից հաղորդվում է Կոստանդնուպոլսից տրված գերմանական այն ռադիոգրի տեքստը, որը խոսում է այն մասին, թե «բոլշևիկները, ուժեղ օգնություն ստանալով Թուրքեստանից և Աստրախանից, հարձակման են անցել, ընդ որում, չմայած մուսուլմանների հերոսական դիմադրությանը, բոլշևիկները վերցրել են Բաքուն»:

Հայտարարում են ի լուր ամենքի, որ ռադիոհաղորդագիրը ընդհանուր ոչինչ չունի իրականության հետ:

Բաքուն հենց սկզբից ճանաչել և մինչև այժմ էլ ճանաչում է Սովետների իշխանությունը և ոչ մի հարձակում Բաքվի վրա բոլշևիկների կողմից չի եղել:

... Բոլշևիկների ոչ մի պայքար մուսուլմանների դեմ չի եղել և չէր էլ կարող լինել» [հմմտ. նաև «Правда», 1918, 19 մայիսի, № 97, տե՛ս նաև՝ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 4 (նոյեմբեր 1917-1920), Երևան, 1948, էջ 105-106]:- էջ 141:

- 2. Ջեղածի - եռածի կառքի մեջտեղի ձին:- էջ 142:
- 3. Կողածի - քառածի կառքի կողքից լծված ձի, որն ուղղություն է տալիս կառքին:- էջ 142:
- 4. Այդ ժամանակ Ռուսաստանում Թուրքիայի դեսպանն էր Խալիլ Ջեմալ քեյը:- էջ 142:
- 5. Հավանաբար մայիսի 22-ին:- էջ 142:
- 6. Գ. Վ. Չիչերին (1872-1936) - Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար: Ռուսաստանի կողմից նա է ստորագրել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:- էջ 142:

7. Այստեղ մատնանշվող Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի 11-րդ հոդվածում ասված է. «Մահմեդական դավանանքի ռուսական քաղաքացիներն իրավունք են ստանում գաղթել Թուրքիա՝ լուծարելով իրենց գույքը և հետները վերցնելով իրենց սեփականությունը [տե՛ս «Документы

внешней политики СССР», т. I (7 ноября 1917 г.- 31 декабря 1918 г.), М., 1957, էջ 203]:- էջ 142:

- 8. Այսինքն՝ Գերմանիայի:- էջ 143:
- 9. Նկատի ունի Բալկանյան պատերազմների ընթացքում և պատերազմից հետո թուրք գաղթականներին Արևմտյան Հայաստանում տեղավորելու օսմանյան կառավարության քաղաքականության դեմ Ռուսաստանի բռնած չափազանց անհաշտ դիրքը, որը թուրքական կողմին ստիպեց հրաժարվել այդ քաղաքականությունից:- էջ 143:
- 10. Հենրի Աուստեն Լայպոլ - Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը 1877-1880 թվականներին: Կարևոր դեր է խաղացել Հայկական հարցը փակուղի մտցնելու ուղղությամբ: Նշանավոր գրող Մերենցը նրա մասին է գրել, թե «սրտով ու հոգով ավելի թուրք էր, քան իրենք՝ թուրքերը» (տե՛ս «Փորձ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1879, № 1, էջ 207):- էջ 144:
- 11. Մայրո Թրոստերը 1880 թվականին Էրզրումի անգլիական հյուպատոսն էր:- էջ 145:
- 12. Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Ս. Գ. Սազոնովի դիրքորոշումը տվյալ հարցի վերաբերյալ հստակ երևում է Կ. Պոլսում ռուսական դեսպանին ուղղված 1912 թ. նոյեմբերի 30-ի նրա նամակից, որից էլ Ն. Ադոնցը կատարել է սույն մեջբերումը (տե՛ս «Ժողովածու դիպլոմատիկական դոկումենտների: Բարենորոգումները Հայաստանում: 1912 թ. նոյեմբերի 12-ից մինչև 10-ը մայիսի 1914 թ.»): Թարգմանեց ռուսերենից և ֆրանսերենից իրավաբան Մեդրակ Ավագյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 7-8):- էջ 146:
- 13. Պիլատոս Պոնտացի - հռոմեական Հուդա մահանգի կառավարիչ (26-36): Նա է Հիսուս Քրիստոսին դատապարտել խաչելության:- էջ 147:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԻ ԼՈՒՄՄԱՆ ԸՈՒՐՁ

(էջ 149)

Գրված է 1918 թ. Պետրոգրադում, ինչպես ինքը՝ Ն. Ադոնցն է հավաստում, «ղաշնակիցների գեներալ հաղթանակից մի քանի ամիս առաջ (թերևս հունիսին - Պ. Հ.)»: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հոդվածի ռուսերեն բնագիրը, հեղինակի կամքից անկախ, այդպես էլ 1918 թ. լույս չի տեսել: 1920 թվականին, սրբ Ադոնցը ամժամանակ բնակվում էր Լոնդոնում, ան-

հրաժեշտ է համարում այն ներկայացնել անգլիացի ընթերցողներին, հաստատ համոզմամբ, թե դրա «տեսական հետաքրքրությունը մնում է ուժի մեջ»:

Այսպես, հողվածը թարգմանվում է անգլերեն և երկու այլ հողվածների հետ մեկտեղ հրատարակվում առանձին գրքով՝ N. Adoncz, Towards the solution of the Armenian question, London, 1920, 95 էջ (տե՛ս նաև սույնի վերատպագրությունը, Yerevan, 2007): Տարիներ անց անգլերեն հրատարակությունը ռուսերեն թարգմանությամբ և Ջ. Ս. Կիրակոսյանի առաջաբանով լույս է տեսել Երևանում (Н. Адоңц, К разрешению Армянского вопроса, Ереван, 1984, 75 с.): Ակամավոր պատմաբանի գիտական ժառանգության այս էջերը, որ գրեթե անծանոթ էին մնացել հայ ընթերցողներին լույս տեսան նաև Վ. Ա. Դիլոյանի հայերեն թարգմանությամբ (տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989, 116 էջ): Թարգմանիչներին, անշուշտ, անծանոթ է մնացել խնդրո առարկա և մյուս հողվածների ռուսերեն բնագրերի գոյության իրողությունը: Բարեբախտաբար, հողվածների ռուսերեն բնագրերը պահպանվել են և այժմ գտնվում են Ն. Ադոնցի բեյրության թողոմում, որը հայտնաբերել ենք մենք 1993 թվականին: Թռուցիկ ծանոթությունը նորահայտ ռուսերեն բնագրերի և թարգմանությունների (անգլերեն, ռուսերեն, հայերեն) միջև ի հայտ բերեցին կարևոր և չափազանց էական տարբերություններ, որոնք հետևանք էին ինչպես թարգմանչական շեղումների և պարտադրված կորուստների, այնպես էլ հեղինակային միջամտությունների: Հեղինակային կարևորագույն միջամտություններից է նաև մեզ հետաքրքրող հողվածի խորագրի փոփոխությունը: Թարգմանությունները կրում են «Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը» խորագիրը (տե՛ս Վ. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34), իսկ ռուսերեն ինքնագիր բնագրում այն այլ կերպ է «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ»: Կարծում ենք, թե հեղինակային սույն միջամտությունը եղել է ի շահ հողվածի բովանդակության: Նման պայմաններում, բնականաբար, մենք պետք է հրաժարվեինք արդեն շրջանառության մեջ գտնվող հայերեն թարգմանությունից և ընթերցողների ուշադրությանը ներկայացնել ռուսերեն ինքնագիր բնագրից կատարված պրոֆ. Վ. Ա. Դիլոյանի հայերեն նոր թարգմանությունը, որը լույս տեսավ Ն. Ադոնցի «Հայկական հարց» ժողովածուում («Հայագիտակ», Երևան, 1996, էջ 112-136):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Անգլերեն տպագիրը, ինչպես նաև դրանից բխող թարգմանությունները, ռուսերեն բնագրից ունի կառուցվածքային չափազանց կարևոր շեղում: Այստեղ հենց սկզբից տրվում է հողվածի բովանդակությունը՝ իր էական հիմնականներով: Հասկանալի է, որ այս շեղումը հեղինակային է, ուստի այն բերում ենք ամբողջությամբ.

«Ճարհիզը Փոքր Ասիայում: Հայկական հարցի ծագումը» հողվածի կապակցությամբ, տպագրված «Revue politique internationale»-ում, 1917 թ. մարտ-ապրիլ:

Ընթացիկ կարծիքը Թուրքիայում Հայկական հարցի ծագման վերաբերյալ, ինչպես արտահայտվել է մի շնական մեկնաբան գայի և գառառ առակի օրինակով: Թուրքական պետական համակարգը որպես «Նիզամ այբընդա հայրուզ»: Բարեփոխումների փորձերը և նրանց ձախողման պատճառները: Տեղարմակ ազգությունները որպես Թուրքական կայսրության մշակութային և աշխատանքային հիմք: Երսկուրս կայսրության քրիստոնեական և մահմեդական երկրները՝ պետական զանձարանի հանդեպ նրանց վերաբերությամբ: Թուրքիայում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, քաղաքակրթիչ դերը և կայսրությունը եվրոպականացնելու ու փրկելու համար նրանց օգտագործելու կորված հմարավորությունը» (տե՛ս Վ. Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 34, հմմտ. ռուսերեն թարգմանությունը, էջ 25):- էջ 149:

2. Առկա տպագիրներն ու թարգմանություններն այստեղ ունեն տողատակի հեղինակային ընդարձակ ծանոթագրություն «Հայկական հարցի պատմական հիմքը և Թուրքիայի անկումը» ու «Թուրքիայի անդամահատումը» հողվածների տպագրության ուշացման և դրանց նշանակության վերաբերյալ (անդ, էջ 34-35): Ռուսերեն բնագրում այս ծանոթագրությունը գետեղված է «Հայկական հարցը Սևրում» հողվածից անմիջապես հետո որպես տեքստ (տե՛ս աստ, էջ 220):- էջ 149:

3. Ակնարկում է Ողիսևսի կնոջը՝ Պենելոպեին, որը տարիներ շարունակ մերժելով տարփածոներին, հավատարմորեն սպասում էր ամուսնուն:- էջ 149:

4. «Omnibus ligantibus» (լատ.) - բառացիորեն՝ «բոլոր վիճող կողմերի» - էջ 149:

5. «Kriegsüberrauchung» (գերմ.) - բառացիորեն՝ «անակնկալ պատերազմ»:- էջ 150:

6. Նեմեսիս - ըստ հունական դիցաբանության՝ վրեժխնդրության, հատուցման և արդարության աստվածուհի:- էջ 150:

7. Տե՛ս նաև սույնի առանձին հրատարակությունը՝ B. M. Graeville, La Tsarisme en Asie Mineure, Les origines du problème arménien, Lausanne, 1917, 59 p.- էջ 151:

8. «Metteur en scène» (ֆր.) - բառացիորեն՝ «անդրկուլիսյան գործիչ» - էջ 152:

9. «In extenso» (լատ.) - բառացիորեն՝ «ամբողջությամբ՝ լրիվ, բառացի» - էջ 153:
10. Nizam altinda hayduk (թուրք.) - բառացիորեն՝ «օրենքի ներքո եղած ավագակ»:- էջ 156:
11. Թանգիմաթ - Օսմանյան Թուրքիայում 1838-1878 թթ. ընթացքում ընդունված բարենորոգումների անվանում: Հայտնի են հատկապես 1838 և 1856 թվականների թանգիմաթները:- էջ 157:
12. Սուլթան Աբդուլ Մեջիդ I (1839-1861): - էջ 157:
13. Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա (1799-1858) - Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ, արտաքին գործոց նախարար, մեծ վեզիր: Նա է նախապատրաստել 1839 թ. նոյեմբերի 3-ի թանգիմաթը:- էջ 157:
14. Ահմեդ Միդիատ փաշա (1822-1883) - Օսմանյան կայսրության պետական գործիչ, պետական խորհրդի նախագահ, մեծ վեզիր: Թուրքական առաջին սահմանադրության (1876 թ.) հեղինակ:- էջ 157:
15. Ն. Աղոնցի սույն դիտարկումները հիմնավորվում են տվյալ խնդրին նվիրված վերջին լավագույն ուսումնասիրություններով (մասնավորապես տե՛ս Դ. Ե. Երեմեն, Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975):- էջ 158:
16. Սուլթան Սելիմ I Ցավուզ (Ահեդ, 1512-1520):- էջ 160:
17. Սուլթան Սուլեյման I Կամուրեի (Փառահեդ, 1520-1566):- էջ 160:
18. «Դեշիմեն» - բառացիորեն մանկահավաք: Քրիստոնյա երեխաները վաղ հասակից ստանալով ֆանատիկ մուսուլմանական դաստիարակություն՝ չափահաս տարիքում համալրում էին օսմանյան բանակի զորական կազմը: Դեշիմեն հողատերերն ու զինվորականները հանդիսանում էին սուլթանիզմի հիմնական հենարանը և աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղ դաժանությամբ: Այս քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ջուլայան, «Դեշիմեն»-ն» («Մանկահավաքը») Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2-3):- էջ 161:
19. Ալեհայտ վրիպակ է, պետք է լինի Կոչիբեյ (Կուչիբեյ): Խոսքը վերաբերում է XVII դարի առաջին կեսի նշանավոր թուրք պատմագիր Կոչիբեյ Գյումուրչիեյիին, որը հեղինակ է «Ռիսալե» («Ձեկուցագիր») երկասիրության:- էջ 162:

20. Օսման I-ի (1299-1326) և նրա որդի Օրխանի (1326-1360) օրոք վերջնականապես ձևավորվեց ու պատմության քառերաքնն իջավ Օսմանյան կայսրությունը:- էջ 162:

21. St'u Vital Cuimet, La Turquie d' Asie. Géographie ad administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de L'Asie Mineure, vol. I-IV, Paris, 1892-1895, տե՛ս նաև սույն գրքի ռուսերեն համառոտագրված տարբերակը՝ Витал Гиме, Сирия, Ливан и Палестина, вып. 1-5, СПб., 1899-1903.- էջ 162:

22. Թուրքիայի Հայոց պատրիարքությունը հիմնադրվել է 1461 թվականին՝ սուլթան Մեհմեդ II Ֆարիհի հատուկ հրամանագրով: Առաջին պատրիարքն է եղել Հովակիմ եպիսկոպոսը (1461-1478):- էջ 163:

23. Աղբամեղա - քաղաք Պաղեստինում:- էջ 163:

24. Ահմեդ Ռասիմ էֆենդի (Ահմեդ Ռասիմի) - XVII դարի թուրք պատմագիր, «Օսմանների պատմությունը» գրքի հեղինակ:- էջ 164:

25. Քըլըչ, ավելի ճիշտ՝ Քըլըչ հակըլը - բառացիորեն նշանակում է սուր, սրի իրավունք: Այսպես էին կոչվում զիամեթի կամ քիմարի հողատիրոջ եկամուտները: Պետական հողային ֆոնդի այն հողերը, որոնց տարեկան եկամուտը 20.000 մինչև 100.000 ակչե էր, կոչվում էին զիամեթներ, իսկ հողատերերը՝ զիամեթներ: Տարեկան 300-ից մինչև 20.000 ակչե եկամուտ բերող հողերը կոչվում էին քիմարներ, իսկ հողատերերը՝ քիմարլիներ (տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», Երևան, 1964):- էջ 165:

26. 1328 թվականից մինչև 1687 թվականը Թուրքիայում շրջանառության մեջ է եղել արծաթե դրամի միավոր ակչեն (այսինքն՝ «սպիտակավուն»): 1687 թվականից շրջանառության մեջ է մտնում դուրուշը:- էջ 165:

27. Տվյալ ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու վարչական բաժանման մասին տե՛ս Վ. Ա. Բայրուրդյանի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» մենագրության (Երևան, 2011), յոթերորդ գլուխը (էջ 303-326):- էջ 165:

28. Ն. Աղոնցի ենթադրությունը Դանիշմանյանների հարստության հայկական ծագման վերաբերյալ ապացուցվեց հետագա ուսումնասիրողների կողմից [տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, «Տեղեկագիր», ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1947, № 8]: - էջ 166:

29. Նկատի ունի «Թուրքիայի անդամահատումը» հողավածի քրդերին վերաբերող հատվածը (տե՛ս աստ, էջ 189-201): - էջ 169:

30. Խոսքը քուրդ նշանավոր քաղաքական գործիչ, գորավար և գրող Իդրիս Հաքին Բիթլիսիի մասին է: Նախապես եղել է Ակ-կոյունլու Ցաղուր բեկի (1479-1490) քարտուղարը, այնուհետև անցել է օսմանցիների կողմը և ծառայել Բայազիդ II (1481-1512) և Սելիմ I Ահեղ սուլթաններին, եղել նրանց խորհրդակամը: Կարևոր դերակատարություն է ունեցել քրդական ցեղերին Հյուսիսային Միջագետքից ու Պարսկաստանից Հայաստան տեղափոխելու գործում: Եղել է Արևմտյան Հայաստանը քրդերով բնակեցնելու գաղափարի հեղինակն ու առաջին կիրառողը: - էջ 169:

31. Աիշտ անվանաձևն է Իբրահիմ էֆենդի Մյուքեֆերիբե (Պասմաճի): Իրականում նա թուրքերեն և արաբերեն գրքեր տպագրելու արտոնություն ստացել էր 1720 թվականին, սակայն թուրքերեն առաջին գիրքը տպագրել է 1729 թվականին: Թուրքիայում հայկական տպագրության և ընդհանրապես թուրքական տպագրական գործի մասին տե՛ս Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912; Հ. Ա. Մտեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2012, էջ 469-504; А. Д. Желтяков, Печать в общественно-политической жизни Турции (1729-1908 гг.), М., 1972.- էջ 171:

32. Պոլսահայ առաջին տպագիր գիրքը Արզար դպիր Թոխաթեցու հրատարակած «Փոքր քերականություն» դասագիրքն է (1567 թ.): - էջ 172:

33. Շվոթմուրք է. հայտնի է, որ Հոռմում հայկական տպագրություն հիմնադրվել է դեռևս 1579 թվականին, երբ լույս տեսավ «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Հետագա տարիներին (1584, 1586, 1590, 1603 թվականներին) այստեղ գործել են հայկական այլ տպարաններ ևս: - էջ 172:

34. Վերջին տարիներին հայ գրքի պատմության ուսումնասիրողների ջանքերով ավելի է ճշգրտվել հայկական տպագրության ժամանակագրությունը, որը Ն. Արոնցի բերած տվյալներից ունի հետևյալ շեղումները՝ Միլան - 1621, Մարսել - 1672, Լիվոռնո - 1644, Նոր Ջուղա - 1638, Տրիեստ - 1776, Ս. Պետերբուրգ - 1781, Նոր Նախիջևան - 1790 (տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Զ. Կորկուտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988): - էջ 172:

35. Վրիպակ է. հայկական առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը», լույս է տեսել 1794 թվականին: - էջ 172:

36. Իրականում թուրքական առաջին բերքը «Մոնիայոր Օստոման»-ն է, որը լույս է տեսել 1831 թվականին: «Թագվիմը վազայի» շաբաթաթերթը սկսել է լույս տեսնել 1832 թվականից, որը № 12-րդից սկսած ուներ հայերեն զուգահեռ հրատարակություն՝ «Լրո գիր Մեծի տերությանն Օսմանյան» անվանումով: - էջ 172:

37. Կ. Պոլսի և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքի առաջին պրոֆեսիոնալ թատրոնը «Արամյան թատրոնն» է, որը հիմնադրվել է 1846 թ.՝ Հովհ. Գասապյանի կողմից: Թուրք թատրոնին հայերի բերած նպաստի վերջին լավագույն հրատարակություններից տե՛ս Գ. Խ. Ստեփանյանի՝ «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում ըստ թուրքական աղբյուրների» (Բեյրութ, 1987) գիրքը: - էջ 173:

38. Օստոմանյան բանկը հիմնադրվել է 1856 թ.՝ անգլիական և ֆրանսիական ներդրումներով: - էջ 173:

39. Նկատի ունի Տյուլյան և Տատյան ամիրայական ընտանիքներին: Տուլյանները ժառանգաբար վարել են արքունի դրամահայտությունը, իսկ Տատյանները՝ վառողապետությունը: - էջ 173:

40. Խոսքը սուլթան Սելիմ III-ի (1789-1807) մասին է: - էջ 174:

41. Թյուրիմացություն է. «սև երախտամոռության» զոհ է դարձել Տյուլյան ընտանիքը, որի ներկայացուցիչներից շատերը 1819 թ. ձերբակալվել ու արքովել են, իսկ որոշ ժամանակ անց ընտանիքի արական ներկայացուցիչների մեծ մասը մահապատժի է ենթարկվել: - էջ 174:

42. Դոլմարախչիի թագավորական պալատը կառուցել է Կարապետ Պալյանը (1856), Չրաղանի պալատը Սարգիս Պալյանը (1863-1866), իսկ Բեյլեբրեյի նոր պալատը՝ Հակոբ և Սարգիս Պալյանները (1864): - էջ 174:

43. Նկատի ունի Գրիգոր ամիրա Պալյանին, որ Թովհանեի (Նուսրեթին) մզկիթը կառուցել է 1823-1826 թվականներին: Պալյանների ճարտարապետական ընտանիքի մասին տե՛ս Ե. Պողոսյան, Պալյան գերդաստանը, «Հանդես ամսօրյա», 1970-1973: Հմմտ. Հ. Ա. Մտեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, էջ 439-455 և այլն: - էջ 174:

44. Միջազգային առևտրում հայերի խաղացած նշանակալից դերի՝ Ն. Արոնցի գնահատականներն իրենց հետագա հաստատում են ստացել խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրություններում (տե՛ս հատկապես В. Байбуртян, Армянская колония Новой Джугфы в XVII веке, Ереван, 1969; С. Л. Խաչիկյան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաս-

տանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988; Վ. Հ. Փափազյան, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI-XVII դդ., Երևան, 1990 և այլն):- Էջ 175:

45. Անգլերեն տպագիրն այստեղ ունի ընդարձակ ծանոթագրություն, որը բացակայում է ռուսերեն բնագրում. «Արքայա Մեծի ժամանակներում հայ վաճառականը համարվում էր ամենատնայն գործակալը Ասիայի և Եվրոպայի միջև կատարվող հազվագյուտ ապրանքների և ոսկով նրանց արժեքի փոխադարձ փոխադրություններում: Կարճ ասած, նա իրավացիորեն կարող էր հավակնել այն տիտղոսին, որը քաղաքակիրթ երկրներում համարվում է որպես ամենապատվալուր բնութագրությունը հասարակության մեջ: Նա այն է, ինչ էին Վենետիկի և Ջեմս-վայի վաճառականները, ինչ են Անգլիայի վաճառականները, բոլոր առումներով ջենթլմեն» (Ker Porter, I, p. 424):- Էջ 176:

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆԴԱՍԱՀԱՏՈՒՄԸ

(էջ 178)

Գրված է 1918 թ. կեսերին Պետրոգրադում: Առաջին անգամ լույս է տեսել անգլերեն թարգմանությամբ 1920 թ. Լոնդոնում տպագրված՝ Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի ժողովածուում (N. Adonz, Towards the solution of the Armenian question): Հետագայում լույս է տեսել անգլերենից կատարված ռուսերեն (1984) և հայերեն (1989, 1996) թարգմանություններով: Ներկա հայերեն թարգմանությունը (Վ. Ա. Դիլոյան) կատարվել է ռուսերեն նորահայտ ինքնագրից (թարգմանության հանգամանքների մասին տես «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի ծանոթագրությունների առաջաբանը, աստ, էջ 443-444):

1. Անգլերեն տպագիրը, ինչպես նաև նրանից բխող թարգմանությունները, այս դեպքում ևս ունի ռուսերեն բնագրից շեղվող կառուցվածքային տարբերություն (հոդվածի համառոտ հիմնակետերը), որն ամերիսթեշտ ենք համարում տալ ամբողջությամբ.

«Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ: Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ Օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Զրդստանի և Արաբստանի: Հայկական տարածքները և քրդական հավակնությունները: Արդի ժամանակների քրդասիրական քաղաքականությունը: Էրսկուրս Հայաստանը քրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝ սկսած հին ժամանակներից: Մուսուլման սեփականատերերը և հայ

աղանդավորները հայ ապստամբների տիրույթներում: Հայաստանը որպես աշխատանքի և մշակույթի երկիր դեռևս հայկական է» (տես Վ. Ա. Դիլոյանի թարգմանությունը, էջ 77):- Էջ 178:

2. Դ. Լյոդ Ջորջ (1863-1946) - անգլիական պետական գործիչ, վարչապետ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու օգտին: Այդ կապակցությամբ նրա զարգացրած տեսակետները տես Դ. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 1-2, М., 1957 հուշագրության երկրորդ հատորի «Ճնշված ժողովուրդների ազատագրումը» (էջ 5-12), «Փոքր Ասիան, Հայաստանը և Եվրոպական Թուրքիան» (էջ 386-453), «Ազգային փոքրամասնությունները» (էջ 469-497) բաժինները:- Էջ 178:

3. Ք. Վ Վիլսոն (1856-1924) - ԱՄՆ-ի պետական գործիչ, նախագահ: Հանդես է եկել Հայկական հարցը արդարացիորեն լուծելու օգտին: Վիլսոնյան 14 կետերի մասին մանրամասն տես Ս. Бекер, Вудро Вильсон. Мировая война. Версальский мир, М.-П., 1923, с. 121-193.- Էջ 178:

4. Cuique suum (լատ.) - «Ամեն մեկին՝ իրենը, յուրաքանչյուրին՝ իրենը»:- Էջ 179:

5. Խոսքը սուլթան Մահմուդ II-ի (1808-1839) մասին է: Նրա օրոք սկսվեցին առաջադիմական բարեփոխումները, նախապատրաստվեց բարենորոգումների առաջին հրովարտակը:- Էջ 179:

6. Մուլթան Արքով Մեջդի (1839-1851) - հրատարակել է առաջին բանգիմաթը՝ «Հաթթը Շերիֆը» (1839): Պետական կառավարման մեջ լայն տեղ է հատկացրել քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին:- Էջ 179:

7. Նկատի ունի 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածը, որը հռչակում էր. «Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայրենակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերբեզներից և քղերից...» (տես «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 12):- Էջ 181:

8. «Արմենիականների բանակաթեմ» - բյուզանդական գործադիրություն: Ստեղծվել է VII դարի սկզբներին Բյուզանդական կայսրության հայկական տարածքների վրա: Ծավալով և կարևորությամբ կայսրության երկրորդ բանակաթեմն էր:- Էջ 182:

9. Ad hoc (լատ.) - բառացիորեն՝ «Առ այս», այսինքն՝ որոշակի դեպքի համար:- Էջ 184:

10. Այստեղից սկսվող հետագա ամբողջ շարադրանքը՝ մինչև 201-րդ էջը, հիմք է հանդիսացել «Քրդերի ներքափանցումը Հայաստան» հոդվածի համար (տե՛ս աստ, էջ 221-226): Այդ նկատառումներով էլ ծանոթագրությունները կարվեն այդտեղ: - էջ 189:

11. Խոսքը Դիարբեքիի անգլիական հյուպատոս Դ. Թեյլորի մասին է: Հե-տաքրորությունից զուրկ չեն նրա դիտարկումները քրդերի և հայ-քրդական հարա-բերությունների մասին (Д. Тейлор, Путешествие по Курдистану, տե՛ս «Отчер-ки Верхней Армении», сборник, Тифлис, 1873): - էջ 189:

12. Ավնարկում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1869-1873) Սկրտիչ արքեպ. Խրիմյանին, որն այդ տարիներին բազմիցս է բողոքել Անգլիայի շեշտված հակահայ քաղաքականության դեմ: - էջ 189:

13. Առկա բազմաթիվ գրքերից կարելի է առանձնացնել հետևյալները՝ П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течении XIX столетия, Тифлис, 1900. К. Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан, Тифлис, 1904. Р. И. Термен, Отчет о поездке в санджак Хекиарии Ванского велаёта в 1906 г., Тифлис, 1910. А. Карцев, Заметки о курдах, Тиф-лис, 1896. Քրդամետ և միևնույն ժամանակ հակահայ շեշտված դիրքորոշմամբ հատկապես աչքի է ընկնում այս վերջին հեղինակը, իսկ մեր ժամանակներում՝ Մ. Ս. Լազարևը («Курдский вопрос». 1891-1917 гг. », М., 1972): Հատկանշական է, որ անալյայի խեղաթյուրելով պատմական եղելությունները՝ Ա. Կարցևը քրդերի ընդ-հանուր թիվը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հաշվում է 3 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 7), իսկ Մ. Լազարևը՝ ամենաթիվը 4 միլիոն (նշվ. աշխ., էջ 26): Թեև նշանավոր աշխարհագրագետ Է. Ռեկլյուն բերում է 1,8 միլիոն («Земля и люди», т. IX, СПб., 1887, էջ 294), իսկ իր քրդամետ հայացքներով հայտնի Պ. Ավերյանովը՝ շուրջ 2 միլիոն (տե՛ս П. И. Аверьянов, Этнографический и военно-политический обзор Азиатских владений Оттоманской империи, СПб., 1912, էջ 12): - էջ 190:

14. Իր հակառուսական գործունեությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Վանում Ֆրանսիայի հյուպատոս Ս. Չարգեզկին: Կաթոլիկ միսիոներների միջոցով նա գործում հակառուսական քարոզչություն էր տանում քրդերի շրջանում: Հայտնի է, որ նրան հաջողվել էր կազմակերպել իրանական և բուրքական քրդերի մի քանի հակառուսական ելույթներ (տե՛ս Մ. Ս. Լազարև, նշվ. աշխ., էջ 248): Իր «Քուրդ-Հայկական հարց» ուսումնասիրությունում հյուպատոսը բացահայտորեն նվազեց-նելով հայերի թվաքանակը՝ քրդերինը հասցնում է մինչև 4 միլիոնի: Անհիմն է նաև

նրա այն պնդումը, թե իբր Օսմանյան կայսրությունում «հայերը միշտ էլ թուրքերի տիրապետությունը գերադասել են հարևան ազգի (ին՝ա՛ ռուսների - Պ. Հ.) տիրապե-տությունից» (S. Zarzecki, La question kurdo-arménienne, «Revue de Paris», 1914, № 8, p. 884): - էջ 190:

15. Բացի նշված աշխատությունից, ֆրանսիացի լրագրող Լյուդովիկոս դը Կոն-տանտոնը Հայկական հարցի վերաբերյալ հրատարակել է նաև մի քանի այլ ուսում-նասիրություններ («La Turquie d'Asie, ses divisions, ses nationalités», Paris, 1896. «Les Arméniens du Caucase. Les origines de la situation actuelle», Paris, 1905. «La question arménienne», Paris, 1913. «Les réformes en Turquie d'Asie. La question arménienne. La question Syrienne», Paris, 1913, տե՛ս նաև վերջին աշխատության ուսերեն թարգ-մանությունը՝ Л. де Контансон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос, М., 1914): - էջ 191:

16. Խոսքը Սեֆյան հարստության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ի (1502-1524) մասին է: - էջ 191:

17. Մոլլա Իդրիս, տե՛ս աստ, էջ 452, ծան. № 30: - էջ 191:

18. Նկատի ունի վերջին Ակ-կոյունլու շահ Յաղուբին: - էջ 191:

19. Սեֆյանները թագավորական հարստություն են դարձել 1502 թվականին, երբ Իսմայիլ Սեֆյանը ջախջախելով Ակ-կոյունլուներին գրավեց Ատրպատականն ու Իրանը: - էջ 194:

20. Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմը: - էջ 196:

21. Բարսեղ I-ը պավլիկյանների մայրաքաղաք Տեվրիկը գրավել է 872 թվա-կանին: - էջ 198:

ՆԱՍՏԱԿ ԼՈՆԴՈՆԻ «ԹԱՑՄՍ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

(էջ 203)

Գրված է 1920 թ. նոյեմբերին Լոնդոնում: Ռուսերեն ինքնագիրը պահ-վում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի Նիկողայոս Արոնցի ֆոն-դում (տե՛ս պահարան I, գրոց Գ/Ա-7): Նույն ֆոնդում պահվում է նաև սույն մասնակի անգլերեն թարգմանության մեքենագիր օրինակը (տե՛ս պահարան I, գրոց Ժ/Ա-8): Նամակի ուսերեն ինքնագրի և անգլերեն թարգմանու-թյան միաժամանակյա առկայությունը փաստում են այն իրողությունը, որ Ն. Արոնցի անգլերեն գրությունները նախապես գրվել են հայերեն կամ

նուսերեն և հետո միայն թարգմանվել անգլերեն: Հայերեն թարգմանությամբ (Վ. Ա. Դիլոյան) լույս է տեսել Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի 1996 թ. ժողովածուում (էջ 116-118):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. «Թայմս» («The Times») - անկախ օրաթերթ, որը լույս է տեսնում Լոնդոնում 1785 թվականից առ այսօր: - էջ 203:

2. Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե Ադոնցի սույն նամակը «Թայմս»-ում երբևիցե տպագրվել է, թե ոչ: - էջ 203:

3. Նկատի ունի 1920 թ. նոյեմբերյան տոնակատարությունները Լոնդոնում՝ ի նշանավորումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտի երկրորդ տարեկիցին: - էջ 203:

4. Այսինքն՝ Գերմանիան: - էջ 203:

5. Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ խորհրդային բանակը շրջանցելով Վրաստանը, նախ արշավեց դեպի Ադրբեջան (1920 թ. ապրիլ), իսկ այնուհետև, որոշ դադարից հետո՝ Հայաստան: Ն. Ադոնցը չի կռահել, որ բուլղարների եզրափակիչ հարվածն ի վերջո ուղղվելու էր Վրաստանի դեմ (փետրվար, 1921 թ.): - էջ 203:

6. Ալեմարկում է հայ ժողովրդի դաեի՞ն Էնվեր փաշային, որի հայտարարությունը՝ ներկայացված Արևելքի ժողովուրդների Առաջին համագումարին (Բաքու, 1920 թ. սեպտեմբերի 1-7-ը), ուներ ոչ միայն հակահայկական միտում, այլև պատերազմի անսքող կոչ էր ընդդեմ Հայաստանի Հանրապետության: - էջ 204:

7. Հետաքրքիր է, որ կլիկյան ողբերգական այս իրադարձությունների հիմնական հերոսներից մեկը՝ ֆրանսիական զեներալ Գուրոն 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին հայտարարում է, որ «պետք է փոխել Սերի դաշնագիրը բուրքերին ընդունելի ձևով, որովհետև թուրքերը երկար ժամանակն ի վեր մեր բարեկամներն էին, իսկ այնուհետև՝ մեր քաջարի և լույս բարեկամները» (տե՛ս Ռ. Գ. Մահալյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 226): - էջ 205:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԵՎՐՈՒՄ

(էջ 206)

Գրված է 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին Լոնդոնում: Հոդվածի նուսերեն մեքենագիր՝ օրինակը գտնվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում

(տե՛ս պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար Թ/Ա-8, թթ. 1-21): Առաջին անգամ անգլերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի ժողովածուում (Լոնդոն, 1920, էջ 5-24, երկրորդ տպագրությունը՝ Երևան, 2007, էջ 5-24): Հետագայում թարգմանվել (թարգմանիչներ՝ Ռ. Կոջոյան, Վ. Կարմիրշայան) ու հրատարակվել է նուսերեն (Երևան, 1984, էջ 11-24) և հայերեն (թարգմանիչ՝ Վ. Ա. Դիլոյան, Երևան, 1989, էջ 12-23):

Ներկա հրատարակությունը կատարվել է նուսերեն մեքենագիր բնագրի հայերեն թարգմանությունից (թարգմանիչ՝ Վ. Ա. Դիլոյան, Երևան, 1996, էջ 119-131):

Թարգմանության հանգամանքների մասին տե՛ս աստ, էջ 443-444:

1. Խոսքը Մուղրոսի զինադարի մասին է, որը կնքվել է մի կողմից Օսմանյան կայսրության, իսկ մյուս կողմից Անտանտի երկրների միջև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմնոս կղզու Մուղրոս նավահանգստում: - էջ 207:

2. Այսինքն՝ 1918-1920 թվականները: - էջ 208:

3. Սերի պայմանագրի 88-րդ հոդվածը հռչակում էր. «Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը, ինչպես այդ բանն արդեն արել են Դաշնակից տերությունները, որպես ազատ և անկախ պետություն» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում. 1828-1923 թթ.», էջ 676): - էջ 208:

4. Սերի 89-րդ հոդվածում գշվում է. «Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանատունը բողոնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տերիտորիաների ապառազմականացման վերաբերյալ» (անդ): Ի դեպ թարգմանություններում վրիպմամբ «89-րդ հոդված» նշումի փոխարեն տպագրվել է «90-րդ հոդված» գրառումը: - էջ 209:

5. Իրականում յոթ վիլայեթներից չորսը ճանաչվեցին Հայաստանինը, իսկ երեքը խլվեցին նրա տարածքից: - էջ 210:

6. Նկատի ունի 1916 թ. ապրիլի 16-ին Պետրոգրադում կնքված անգլո-ֆրանսուսական համաձայնագիրը, ըստ որի, պատերազմի ավարտից հետո Ռուսաստանին էին միանալու Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները (տե՛ս

«Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924, док. № ХСII, հմմտ. նաև № ХСVII):- էջ 211:

7. Խոսքը վերաբերում է «Թուրքիայի անդամահատումը» հոդվածին (տե՛ս աստ, էջ 178-202):- էջ 211:

8. Ն. Ադոնցի հմուտ ենթադրությունը Դերսիմի ղզրաշների ոչ քրդական ծագման վերաբերյալ այժմ փաստվում է բազմաթիվ այլ աղբյուրներով: Կարծում ենք հետաքրքրությունից զուրկ չէ նշանավոր արևելագետ Վ. Ա. Գորդլևսկու նկատողությունը, թե «ղզրաշները վաղուց ապրում էին այն գաղտնի հույսով, թե շուտով կհայտնվի ինչ-որ տեղ քաքնված (փակված) քազավորը և երկրում կհաստատի խաղաղություն և արդարություն» (տե՛ս В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, т. III. Сялуэты Турции, М., 1962, էջ 83-84): Անշուշտ, այս պատմության մանուկությունն ակներև է Փոքր Սիերի վերադարձին սպասող հայերի ակնկալություններին: Մեկ այլ վկայության համաձայն, մինչև XX դարասկիզբը Դերսիմի ղզրաշներն այնքան ինքնավար էին, որ թվում է, թե նրանք պետություն էին պետության մեջ: Թուրքերը Դերսիմում ոտք դնել չէին կարող, իսկ քրիստոնյաները անարգել ու անվտանգ կարող էին տեղաշարժվել ու անգամ բնակվել այնտեղ: Տեղի քրդերը քրիստոնյաներին վերաբերում էին հարգանքով ու սիրով (տե՛ս М. Т., Курды, «Кавказ», 1900, 21 ноябрь):- էջ 212:

9. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական քազավորությունը (1080-1375 թթ.): - էջ 214:

10. Ավնարկում է Ֆրանսիային:- էջ 215:

11. Օսրոյենեի (Եդեսիա) բոլոր քազավորները՝ Զ. ա. II - Զ. հ. II դարերում, կրել են Արգարիոս պատվատիտղոսը:- էջ 216:

12. Տե՛ս Людвик де Контасон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос.- էջ 216:

13. Այս հատվածում քարգմանություններում առկա է մի ամբողջ պարբերություն, որը բացակայում է ուսերեն բնագրում. «Վերջին խոսքը պատկանում է մի հզոր ղեկավարության թախազահին. մե՛սան իրավագրությունը խորհրդանշական է: Հայկական հարցը վաղուց դադարել է Հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է: Հայերն արել են մարդկայնորեն հնարավոր ամեն բան հիմնավորվելու սեփական տանը: Պատմությունը չգիտե ոչ մի ուրիշ ժողովրդի խնդիր, որն այնքան զոհաբերություններ արած լինեք հանուն ազատության:

Ստրկության և նվաստացման անդունդից նա քարճրացել է վեհապանձ հերոսության և ինքնագոհության քարճունքները: Հայ ժողովուրդը դեռևս խեղդվում է արյունից և ամհամբեր սպասում է անկողմնակալ իրավարարի վերջնական վճռին մի ակտի մասին, որը ստորագրել են դաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն մահատակված հայերի դիակների վրա» (Վ. Դիլոյանի քարգմանությունը, էջ 33, ուսերեն քարգմանությունը, էջ 24):- էջ 220:

14. Ինչպես արդեն նշել ենք (տե՛ս «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» հոդվածի 2-րդ ծանոթագրությունը, աստ, էջ 449), ստորև տրվող ամբողջ հատվածը քարգմանություններում տրված է որպես տողատակի ծանոթագրություն:- էջ 220:

15. Ն. Ադոնցի այս ցուցումից ակներև է, որ «Հայկական հարցի լուծման շուրջ» անգլերեն ժողովածուի բոլոր երեք հոդվածները նա նախապես պատրաստել է մանուկում տպագրելու համար: Ցավոք, չկարողացանք պարզել, թե այդ հոդվածները մանուկում լույս տեսե՞լ են, թե ոչ:- էջ 220:

ՔՐԴԵՐԻ ՆԵՐԹԱՓՈՒՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(էջ 221)

Գրված է 1921 թվականին՝ Հայկական հարցին մվիրված Ն. Ադոնցի անգլերեն ժողովածուի լույս տեսնելուց անմիջապես հետո: Սույն հոդվածը համառոտությունն է «Թուրքիայի անդամահատումը» ուսումնասիրության համապատասխան հատվածի (տե՛ս աստ, էջ 189-201): Թուրքիկ ծանոթությունն իսկ ցույց է տալիս, որ խոսքը սուկ մեխանիկական կրճատման մասին չէ և որ Ն. Ադոնցը որոշ հարցեր ներկայացրել է նորովի՝ նկատի ունենալով ընթերցողների նոր լսարանի քաղաքական գիտելիքներն ու ճաշակը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Նյու Յորքում լույս տեսնող «The New Armenia» հանդեսում (1922, vol. 14, № 1, էջ 4-6): 1990 թ. Գ. Ս. Ասատրյանը քարգմանել է հայերեն և տպագրել «Երեկոյան Երևան» օրաթերթում (20 մարտի, էջ 4): 1995 թ. այն վերահրատարակվել է «Իրան-Նամե» արևելագիտական հանդեսում (հուլիս, № 3, էջ 6-7), 1996 թ.՝ Ադոնցի «Հայկական հարց» ժողովածուում, էջ 132-136): Առկա է նաև հոդվածի թուրքերեն ընդարձակ վերլուծականը, որը պատկանում է Գ. Ս. Ասատրյանի գրչին (տե՛ս G. S. Asatrian, Hay Siyaset Düsünce Sayfalarından, «Piya», 1990, № 13, էջ 28-35):

Ստորև ներկայացվածը արտատպություն է Գ. Մատթյանի բարգմանության:

1. Այսպես կոչված «Քրդական» հարցի պատմությանը զբաղվող բազմաթիվ ուսումնասիրողների ամժանոթ է մնացել Ն. Արմնցի այս ծրագրային հոդվածի գոյությունն իսկ, քերևս բացառությամբ Վ. Ա. Բայրուրյանի «Հայ-քրդական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում» (Երևան, 1989) և «Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո» (Երևան, 2008) մենագրությունների: «Քրդական» հարցին նվիրված կարևորագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Կարա Մատթի, Քյուրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները (ԺԵ դարեն մինչև մեր օրերը), Բեյրութ, 1969. **Н. А. Халфин, Борьба за Курдистан. Курдский вопрос в международных отношениях XIX в., М., 1963. В. Никитин, Курды, М., 1964. М. С. Лазарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964, նույնի՝ «Курдский вопрос. 1891-1917 гг.», М., 1972. М. А. Гисарев, Курдский вопрос в Турции, տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հատ. VII. Քրդագիտություն, Երևան, 1975, էջ 43-70 և այլն: - էջ 221:**

2. Տե՛ս «Путешествие по Курдистану Д. Тейлора, бывшего консула в Диярбекире». Пер. Н. Астафьева. (Материалы для географии Азиатской Турции, «Известия Кавказского отдела императорского Российского географического общества», т. II, Тифлис, 1873 (прел. 1): Անկասկած, Գիտությունների հյուպատոսը չափազանցում է, քրդերը երբեք էլ այքի չեն ընկել առանձին տասասիրությանը: - էջ 221:

3. Պետք է նկատել, որ միակ երկիրը, որը պաշտպանեց ու ընդունեց Արևմտյան Հայաստանը Քրդստան վերանվանելու Օսմանյան կառավարության որոշումը Մեծ Բրիտանիան էր: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրական է Մ. Ս. Լազարևի դիտարկումը (տե՛ս **М. С. Лазарев, նշվ. աշխ., էջ 385, ծան. 30): - էջ 221:**

4. Տե՛ս **Ю. С. Карцев, Заметки о курдах, Тифлис, 1896. К. Н. Смирнов, Поездка в Северный Курдистан, «Известия Кавказского отдела императорского Российского географического общества», т. XVII, № 4, Тифлис, 1904. «Заметки о политическом положении в Южном Курдистане», «Известия штаба Кавказского военного округа», 1904, № 1-2, сс. 5-58: - էջ 222:**

5. Քրդերի ծագման, նրանց Հայաստան բախանցելու և հաստատվելու վերաբերյալ գոյություն ունեցող հսկայական գրականությունից կարելի է առանձնացնել հետևյալ արձանագրությունները՝ **О. Л. Вельчевский, Курды. Введение в**

этническую историю курдского народа, М.-Л., 1961. Г. Б. Акопов, Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969. A. Safastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948. G. S. Asatrian, Notes on the Ethnic history of the Kurds and the Early Armenian-Kurdish contacts, «Acta Kurdica», vol. 2, 1995 և այլն: - էջ 222:

6. Տե՛ս **առտ, էջ 452, ծան. 30: - էջ 222:**

7. Մելիմ Ահեղի հանձնարարությամբ 1514 թ. մուլա Իդրիս Հաքիմը հանդիպեց քուրդ նշանավոր քուրդ էմիրներին և նրա միջնորդությամբ օսմանյան կառավարության և քրդական ցեղապետների միջև կնքվեց պայմանագիր, որի համաձայն քուրդ էմիրները պահպանում էին իրենց ազատությունն ու անկախությունը, սուլթանը ճանաչելու էր նրանց ժառանգական իշխանությունը, իսկ քրդերն էլ իրենց հերթին պետք է ռազմական օժանդակություն ցույց տային օսմանյան սուլթաններին՝ նրանց մղած պատերազմներում (տե՛ս **Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлис, Шараф-наме, т. 1, М., 1967, էջ 50): - էջ 222:**

8. Իդրիս Հաքիմը հեղինակ է օսմանյան սուլթաններին նվիրված պարսկերենով շարադրված «Խաշտ Բիխիշտ» վերտառությամբ երկասիրության, իսկ որդին՝ Մավլան Արդուլ-Ֆազլ էֆենդին, որ Սուլեյման Փառահեղի օրոք եղել է Ռումելիայի դավաբարդար (վիլայեթի գրանցման գործերի գրասենյակի վարիչ), նաև հայտնի բանաստեղծ էր: - էջ 222:

9. **Շարաֆեղդին (Շարաֆ-խան) Շամսեղդին Բիքլիսի (1543-1604)** – քուրդ պատմագիր, ռազմական և պետական գործիչ: Նախապես ծառայել է Սեֆյաններին, եղել Շիրվանի և Նախիջևանի կառավարիչ, հանդիսացել է Իրանի քրդերի գերագույն առաջնորդ: 1578 թ. դավաճանելով Խուդարանդա շահին (1577-1587), անցել է քուրդերի կողմը: Մուրադ III սուլթանի կողմից ստացել է խամական տիտղոս, վարել վարչական կարևոր պաշտոններ, նշանակվել Բիքլիսի քրդական իշխանության կառավարիչ: - էջ 223:

10. Նկատի ունի «Շարաֆ-Նամե» երկասիրությունը, որը Բիքլիսին շարադրել է 1595-1596 թթ.՝ պարսկերենով: Սույն գիրքը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն քրդերի, այլև Անդրկովկասի ժողովուրդների, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջնադարյան պատմության վերաբերյալ: - էջ 223:

11. Տե՛ս «Scheref-nameh ou Histoire des Kurdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée pour la première fois par. V. Véliaminof-Zernof». Texte Persien, t. I-II, St.-Pbg., 1860-1862. Տե՛ս նաև **Ֆ. Բ. Շարմուայի ֆրանսերեն բարգմանությունը, որի մասին ակ-**

նարկում է Ն. Ադոնցը՝ «Chèref-nameh ou fastes de la nation kourde par Chèref - ou'ddine, prince de Bidlis, t. I-II, St.-Pbg., 1868-1875»: Գ. Ասատրյանի քարզմանություններում Եարաֆ-Նամեի հրատարակության քվականները վրիպմամբ նշված են 1886 և 1887 (տե՛ս «Իրան-Նամե», 1995, № 3, էջ 6 և այլն):- Էջ 223:

12. «Առաջին խալիֆներ» են հորջորջվում Մուհամմեդի հաջորդներ Աբու Բաքրը, Օմարը, Օսմանը և Ալիին:- Էջ 223:

13. Դերսիմի քրդերի և նրանց հայկական ծագման հարցերն առավել համակողմանիորեն արծարծված են հետևյալ ուսումնասիրություններում՝ Անդրանիկ, Տերսիմ. Ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս, 1901: Լ. Լյուկենյան, Հայ և քուրտ հարաբերությունները. Տերսիմի քուրտերը, «Պայքար», օրաթերթ, 1913, 14 մարտի: Լևոն-Մեսրոպ, Զուրդիստան և քուրդեր, Փարիզ, 1957: Գ. Հալաճյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, «Հայ ազգագրություն և քանահյուսություն», պրակ 5, Երևան, 1973 և այլն:- Էջ 223:

14. XI դարի 80-ական քվականներին Եդեսիան գտնվում էր Փիլարտոս Վարժունու տիրապետության ներքո, որը քաղաքի և գավառի կառավարիչ նշանակեց Հեթումի որդի Թորոս իշխանին: Եդեսիայի հայկական իշխանությունը կործանեցին Բաղդադի խաչակիրները: Տվյալ դեպքում Ն. Ադոնցը նկատի ունի Թորոս իշխանին:- Էջ 224:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՁԻՉՈՒՄՆԵՐ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻՆ

(էջ 227)

Գրված է 1921 թ. փետրվարին՝ Լոնդոնի կոնֆերանսի նախօրյակին: Հայերեն սևագիր ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 6): Առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցի հոդվածը Հայկական հարցի մասին, «Նպատակ», ՀՀ ԳԱ ակադեմիայի գիտահասարակական պարբերաթերթ, 1993, № 8, հունիս): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Հայկական հարցին նվիրված Ն. Ադոնցի ժողովածուում (Երևան, 1996, էջ 144-145):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Խոսքը վերաբերում է 1921 թ. փետրվարի 21-ից մարտի 14-ը Լոնդոնում հրավիրված կոնֆերանսին, որտեղ վերանայվելու էր Սևրի պայմանագիրը:- Էջ 227:

2. Նկատի ունի ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարարական որոշումը՝ Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանների անցկացման և Հայաստանին դեպի ծով հարմար ելք տալու վերաբերյալ: Տե՛ս նաև աստ, էջ 209:- Էջ 227:

3. Պատերազմի նախօրյակին հայերի քիվը Վանի վիլայեթում 185.000 էր, իսկ Բիթլիսի վիլայեթում՝ 180.000, բուրքերի քիվը համապատասխանաբար 47.000 և 40.000 (տե՛ս Ե. Կ. Տարգյան, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, էջ 378):- Էջ 227:

4. Պատերազմի նախօրյակին հայերի քիվը Էրզրումի վիլայեթում կազմում էր 215.000 մարդ, իսկ բուրքերինը՝ 240.000 (տե՛ս նույնը, էջ 378):- Էջ 228:

5. Այժմ Զուրշուղ-չայ, պատմական Ծամախանոթ գետն է:- Էջ 228:

6. Խոսքը Բադր-դադ (պատմական Պախր) լեռների մասին է:- Էջ 228:

7. Խոսքը վերաբերում է Հայկական Տավրոսի արևելյան լեռնաճյուղին:- Էջ 228:

ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՏՐՎԵԼԻՔ ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾ

(էջ 229)

Գրված է Փարիզում 1922 թ. աշնանը՝ Լոզանի կոնֆերանսի նախօրյակին: Հայերեն մեքենագիր բնագիրը գտնվում է ՀՀ ազգային արխիվում (ֆոնդ 430, ց. 1, գ. 145, քք. 15-20):

Առաջին անգամ հրատարակել ենք մենք (տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնցը և Հայկական հարցը, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1999, № 1, էջ 130-138): Երկրորդ անգամ լույս է ընծայել Գր. Կարախանյանը [տե՛ս «Գիտելիք», ուսումնական և գիտամեթոդական հանդես, № 18, 2004, էջ 9-13, տե՛ս նաև նույնի անգլերեն քարգմանությունը՝ «Gitelik» («Knowledge»), № 18, 2004, p. 9-13]:

Արտատպվում է առաջին հրատարակությունից:

1. Ակնարկում է 1920 թ. սեպտեմբերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմը և Հայաստանի Հանրապետության տարածքների զավթումը քննադատականորեն կողմից:- Էջ 229:

2. Այսինքն՝ Սևրի պայմանագրի վերաքննության:- Էջ 229:

3. Նկատի ունի Գ. Նորատունկյանի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը: - էջ 230:

4. Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանի սահմանների խնդիրը (աստ, էջ 234-241): Հմմտ. նաև Ն. Աղոնց, Հոդային զիջումներ Թուրքիային (աստ., էջ 227-228): - էջ 230:

5. Սևրի պայմանագրի 92-րդ հոդվածում նշված է. «Աղրեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմաններն ըստ պատկանելույն կորոշվեն շահագրգռված պետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ...» (տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 677): - էջ 230:

6. Նկատի ունի Հյուսիսային Բուլղարիայի և Արևելյան Ռումելիայի միավորման հետևանքով (1885 թ. սեպտեմբերի 6) մեկ միասնական Բուլղարական պետության ստեղծումը: - էջ 231:

7. Տե՛ս Vital Cuinet, La Turquie d'Asie. Géographie, administrative, statistique descriptive et raisonnée de l'Asie Mineure, vol. I-IV, Paris, 1892-1895. - էջ 231:

8. Այլ կապակցությամբ Ն. Աղոնցը Վիտալ Քինեի զիրքը համարում է. «Ժավառում, բայց, ցավոք սրտի, շատ պակասավոր» (տե՛ս Ն. Աղոնց, աստ, էջ 162): Վ. Քինեի երկասիրությունը, որն, անշուշտ, պարունակում է հարուստ վիճակագրական և տեղեկատվական տվյալներ, պետք է օգտագործել զգուշությամբ: Նա Թուրքիա էր հրավիրվել կառավարության կողմից և հանձնարարություն ուներ զրելու Թուրքիայի աշխարհագրությունը: Ինչպես ճիշտ է նկատվել, Քինեի զիրքը գրված է սուլթանի հրահանգների և նրա քաղաքական ձգտումների համաձայն. «Լավագույն զոհացում տալու համար սուլթանի բաղձանքին, Քինեն մասնավորապես ջանք է քափած՝ թե՛ բուրքերի թիվն ավելի ցույց տալու և թե՛ հայերինը նվազեցնելու: Նա նենգափոխել է իրականությունը, ուստի կարելի չէ հավատ ընծայել իր թվերին» (տե՛ս Ե. Խաթանասյան, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965, էջ 13: Հմմտ. Հ. Առաքելյան, Թուրքահայ ժողովրդի վիճակագրությունը, «Արոր», 1913, դեկտեմբեր, էջ 53: Նաև՝ Պ. Աբամասյան, Հայկական վիլայեթների ներկա տնտեսական վիճակը, «Չիթենի», Թիֆլիս, 1915, էջ 294-331): - էջ 231:

9. Անգամ ինքը՝ Վ. Քինեն, ստիպված է խոստովանել, որ «Մարդահամարի այնքան օգտակար և հետաքրքրական գիտությունը, ոչ միայն մուտք չի գործել Թուրքիայի սովորությունների ու բարքերի մեջ, այլև իշխանությունները գիտակցաբար մերժում են այն: Բուն պաշտոնական մարդահամարը բացարձակապես թերի է Թուրքիայում» (տե՛ս V. Cuinet, La Turquie d'Asie, v. I, Paris, 1892, p. 5): Այսպես, եթե Քինեի անգամ նվազեցված տվյալներով 1882 թ. Ասիական Թուրքիայում բնակվում

էր 1.181.066 հայ, ապա թուրքական պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ 726.750 հայ (տե՛ս «Ավետիք», ամսագիր, Բեյրութ, 1940, № 3-4, էջ 27): Հետաքրքիր է, որ Լոզանի կոնֆերանսի ռազմատարածքային հանձնաժողովի 15-րդ նիստի ժամանակ (1922 թ. դեկտեմբերի 14), թուրք պատվիրակ Խանթ փաշան Քինեի արդեն նվազեցրած տվյալը էլ ավելի է նվազեցնում և խոսում «նոտավորապես մեկ միլիոն հայերի մասին» (տե՛ս «Армянский вопрос на Лозаннской конференции». Извлечение из протоколов, Тифлис, 1926, с. 21): - էջ 232:

10. Մեծ Եղեռնի նախօրյակին Թուրքիայում հայերի թվաքանակի վերաբերյալ գոյություն ունեցող գրականությունից կարելի է առանձնացնել Ե. Խաթանասյանի արդեն նշված զիրքը և Ե. Սարգսյանի՝ «Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении» ուսումնասիրությունը (տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», զիրք 5, Թուրքիա, Երևան, 1970, էջ 357-397): - էջ 232:

11. Ենթադրում ենք, թե խոսքը «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году» (M., 1896) գրքի մասին է: - էջ 233:

12. Խոսքը 1895 թ. անգլիական կառավարության կողմից հրատարակված «Blue Book» փաստաթղթերի ժողովածուի մասին է: Այստեղ գետնդրված են Հայոց հարցի վերաբերյալ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործոց նախարարի գրագրությունները Թուրքիայում պաշտոնավարող անգլիական դիվանագետների հետ (տե՛ս «Turkey», № 1-8, 1895-1896): - էջ 233:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

(էջ 234)

Գրված է 1923 թ. հուլիսի սկզբներին Փարիզում՝ Լոզանի պայմանագրի կնքումից առաջ: Բնագիրը գտնվում է ՀՀ Ազգային արխիվում: Առաջին անգամ լույս է տեսել Պ. Մ. Մուրադյանի աշխատասիրությամբ 1994 թ. «Ազատամարտ» շաբաթաթերթում (№ 16, ապրիլ, էջ 6-7): Երկրորդ անգամ տպագրվել է Հայկական հարցին նվիրված Ն. Աղոնցի ժողովածուում (1996, էջ 137-143): Երրորդ անգամ լույս է ընծայել Գր. Կարախանյանը (տե՛ս «Գիտելիք», ուսումնական և գիտամեթոդական հանդես, № 18, 2004, էջ 1-9, տե՛ս նաև նույնի անգլերեն թարգմանությունը՝ «Gitelik» («Knowledge»), № 18, 2004, p. 1-9):

Արտատպվում է 1996 թ. հրատարակությունից:

1. Սևրի պայմանագրի վերանայման հարցը բարձրացրել են Ֆրանսիան և Իտալիան դեռևս 1921 թ. Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ (21 փետրվարի – 14 մարտի): Կոնֆերանսի օրակարգի հիմնական երկու հարցերից մեկը Մերձավորարևելյան հարցն էր: Ռազմաճակատներում հունական բանակների ծանր պարտությունների և խորհրդա-քուրբական մերձեցման ազդեցության ներքո՝ դաշնակիցները զգալի զիջումներ կատարեցին քեմալականներին և անգամ որոշեցին վերամայել սահմանների հարցը: Ի վերջո, Սևրի պայմանագիրը վերջնականապես չեղյալ հայտարարվեց: Ահա այսպիսի սպասողական, ծանր ու անորոշ քաղաքական իրավիճակում է գրվել «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» հոդվածը: - էջ 234:

2. Ակնարկում է ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին, որ որպես arbitrage (իրավարար) պետք է որոշեր սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: - էջ 234:

3. Նկատի ունի քեմալականներին, որոնք խիստ քշմամական, անհանդուրժողական դիրք էին գրավել Անտանտի երկրների և նրանց կողմից Թուրքիային պարտադրված Սևրի պայմանագրի նկատմամբ: - էջ 234:

4. «Թուրքերի նոր home-ը» (անգլ.) - քառացիորեն տուն. ներկա դեպքում մայրաքաղաքը, նկատի ունի Անկարան, որը մայրաքաղաք է հռչակվել 1923 թ. հոկտեմբերի 13-ին: - էջ 235:

5. Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ որոշ տարբերություններ կան մահ Արդոնցի բերած թվական տվյալների միջև: Այսպես օրինակ, համեմատելի են «Հայկական հարցը Սևրում» հոդվածում բերված մամուլատիպ տվյալները (տե՛ս աստ, էջ 218-219) և վերոբերված տվյալները: Ակներև է, որ Ն. Արդոնցը նախորդ հոդվածը գրելուց հետո ճշգրտումներ է կատարել իր նյութերում: - էջ 236:

6. Հմնտ. աստ, էջ 232: - էջ 236:

7. Նկատի ունի այն, որ 1909 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո մինչև 1923 թ. հոկտեմբերը՝ մինչև Հունաստանի հետ զինադադարի կնքումը, այսինքն՝ 14 տարի շարունակ, Թուրքիան անընդհատ գտնվել է պատերազմական ընդհարումների մեջ: - էջ 238:

8. Ակնարկում է Հուստինիանոս I-ի վարչական ռեֆորմը, որի համաձայն Տրապիզոնի ծովափը մտցվեց Առաջին Հայքի կազմի մեջ: - էջ 240:

9. Այս վերջին հատվածները սերտ աղերս ունեն «Հողային զիջումներ» հոդվածի հետ: Նույնն են նաև հեղինակի տազնապնեքն ու մտահոգությունները հայրենիքի քաղաքական ճակատագրի հեռանկարի խորհրդածություններում: - էջ 240:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՈՂՄԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

(էջ 242)

Գրված է 1920-ական թվականների կեսերին՝ Փարիզում, Լոզանի կոնֆերանսից քիչ անց: Ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Արդոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զգրոց Բ, թղթածրար 6, թթ. 1-6): Առաջին անգամ տպագրել ենք մենք (տե՛ս Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Արդոնցի նորահայտ հոդվածը Հայկական հարցի մասին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1993, № 1, էջ 126-132): Երկրորդ անգամ լույս է տեսել Ն. Արդոնցի՝ Հայկական հարցին նվիրված ժողովածուում (1996, էջ 157-161):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Հայ վաճառականության գիտական պատմությունն այսօր էլ կարող է ամբողջական ու լուրջ հետազոտության, թերևս կարելի է մատնանշել Լեոյի, Ա. Գ. Հովհաննիսյանի, Լ. Ս. Խաչիկյանի, Վ. Ա. Դիլոյանի, Հ. Դ. Փափագյանի, Վ. Ա. Բայբուրդյանի, Հր. Ղ. Միրզոյանի, Ը. Լ. Խաչիկյանի, Վ. Հ. Փափագյանի, Հ. Ա. Ստեփանյանի, Խ. Ջ. Դադայանի և այլոց առանձին հետազոտությունները: - էջ 243:

2. Սույն արտահայտությունը վկայում է, որ հոդվածը գրվել է 1920-ական թվականների կեսերին: - էջ 245:

3. Պաղեստինի տարածքում հրեական պետության ստեղծման գործում վճռական դերակատարություն են ունեցել ոչ միայն հրեական կապիտալն ու սիոնիզմի գաղափարախոսությունը, այլև մեծ տերությունները՝ մասնավորապես Անգլիան, իսկ հետագայում նաև ԱՄՆ-ը: - էջ 245:

4. Ակնարկում է Ազգերի լիգայի ղեկավար մարմին Գերագույն խորհրդին: - էջ 246:

5. Մինչև 1920 թ. Իրաքի տարածքը պաշտոնապես անվանվում էր Միջագետք, հետևաբար, այստեղ հեղինակը նկատի ունի ժամանակակից Իրաքը: - էջ 246:

6. Ն. Արդոնցի այս և այլ հաշվարկների համաձայն, տարագիր հայության վերադարձից հետո Արևմտյան Հայաստանում մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա կարելի էր ապահովել բնակչության միջին խտություն, այսինքն՝ 17 մարդ (տե՛ս աստ, էջ 218): - էջ 247:

7. Ըստ բուրքական վիճակագրական տվյալների, 1920-ական թվականներին Անատոլիայի ներքին վիայեքներում բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա կազմում էր 10-15 մարդ:- Էջ 247:

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՏԱՐԵԼԻՑԻՆ

(էջ 248)

Գրված է 1928 թ. ապրիլին Փարիզում: Բնագիրը պահվում է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրում (1928, № 8, էջ 68-76): Այնուհետև վերահրատարակվել է 1965 թ. Բեյրութի «Միյուտք» շաբաթաթերթում (14 հուլիսի, է, 27, էջ 1-5; 21 հուլիսի, է, 28, էջ 4, 8): Հատվածաբար տպագրել ենք մենք «Երևանի համալսարան» շաբաթաթերթում (1990, 28 ապրիլի, № 17, էջ 3): Երրորդ անգամ լույս է տեսել Ն. Աղոնցի՝ Հայկական հարցին նվիրված ժողովածուում (1996, էջ 146-156), իսկ չորրորդ անգամ հրատարակել է Երվանդ Ջասունին Բեյրութի «Ջանասեր» ամսագրում (1999, հատ. 62, № 5-8, էջ 59-65): Վերջին անգամ լույս է տեսել «Մյունխենի երկիր» տասնօրյա թերթում [2011, 18 հոկտեմբերի, № 17 (236), էջ 18, 19, 22]:

Արտատպվում է Ն. Աղոնցի «Հայկական հարց» ժողովածուից:

1. Նկատի ունի Խորհրդային Հայաստանի իրողությունը:- Էջ 248:

2. Հայոց ցեղասպանության պատմության մակերեսորեն լուսարանված էջերից է «լքյալ գույքերի» հարցը: Այնուհանդերձ ուշադրության են արժանի Հայկական Դազարյանի «Հայոց լքյալ գույքերու և կալվածներու բալանը բուրքերու կողմե» (տե՛ս «Հայրենիք», օրաթերթ, Բոստոն, 1964, 6-7 հոկտեմբերի), Ե. Գ. Առնազյանի «Հայոց լքյալ գույքերը» (տե՛ս «Ջանասեր», ամսագիր, Բեյրութ, 1968, № 11-12) հոդվածները, Լևոն Վարդանի «Հայկական տասնհինգը և հայերու լքյալ գույքերը» մեմագրությունը (Բեյրութ, 1970) և այլն:- Էջ 248:

3. Նկատի ունի ազգային-ռամանտիկական այն պատիր հայեցակետը, որի համաձայն դրախտը տեղադրված է եղել Հայաստանում: Այս տեսակետից հետաքրքրությունից գուրկ չէ Ղ. Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» քառաստեղծության հետևյալ տողերը՝

*Մեր Տերն ի երկնուց ծայրեն երբ իջավ
Երկրիս հիման քարն յԱյրարատ դրավ...
Հոն չափեց սահման յուր նախաստեղծին
ՉԵփրատն զԵրասխա քաժակ դրավ դրախտին.*

... Ի Հայոց հողեն կազմեցավ Աղամ

Ջողն Հայոց Եվայն շընչեց քաղցրահամ:

(տե՛ս Ղ. Ալիշան, Երկեր, Երևան, 1981, էջ 17):- Էջ 248:

4. Սույն տողերը վերցված են Մ. Պեշկեբաշյանի «Ծերն Վանայ» քառաստեղծությունից (տե՛ս Մ. Պեշկեբաշյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1987, էջ 84-85):- Էջ 248:

5. Նկատի ունի XIX դարի ռուս-պարսկական և ռուս-բուրքական պատերազմները:- Էջ 249:

6. Սույն տեղիքը վերցված է Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկասիրությունից (Երևան, 1957, էջ 180):- Էջ 249:

7. Կարլովիցի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1699 թ. հունվարի 26-ին մի կողմից Օսմանյան Թուրքիայի, մյուս կողմից Ավստրիայի, Վենետիկի Հանրապետության և Լեհաստանի միջև: Պայմանագիրը նշանավորեց ոչ միայն Թուրքիայի պարտությունը, այլև նահանջի սկիզբը Եվրոպայից:- Էջ 250:

8. Տվյալ դեպքում նկատի ունի քեմալականներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, նախապես հանդես էին գալիս պոստկոմունիստական, բոլշևիկյան կեղծ լուգունգներով: Հանգամանք, որ համայնավար Ռուսաստանին ստիպեց ինքնախաբուխ մերձանալ քեմալական Թուրքիային և նրան վաճառել հայ ժողովրդի ազգային շահերը:- Էջ 251:

9. Զրկանականությունը գրադաշտական կրոնի տարբերակներից է: Ըստ առասպելաբանության, Զրկանից են ծնվել Ահուրամազդան և Ահրիմանը:- Էջ 251:

10. Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Մ. Պետերբուրգ, 1883, էջ 206:- Էջ 252:

11. Զրադաշտ (Զարատուշթրա, Զ. ա. մոտ 630-553) - գրադաշտական կրոնի հիմնադիր, նախապես գործել և քարոզել է Պարսկաստանի արևելյան նահանգներում: Ըստ կրոնական առասպելաբանության՝ Մեծ Մարգարե:- Էջ 252:

12. Տիգրոնի եկեղեցին չափազանց կարևոր դեր է խաղացել երկրի ներքաղաքական կյանքում: Հանգամանք, որը հարուցում էր Սասանյանների խոր մտահոգությունն ու անհանդուրժողականությունը: Սրանով պետք է բացատրել Հազկերտ II-ից սկսված բռնն հալածանքները Պարսկաստանի և ընդհանրապես բովանդակ տերության քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ:

Հետաքրքիր է նշել, որ Ն. Ադոնցի քեյրության բողոքում են գտնվում «Քրիստոնյաների հալածանքները Սասանյան Պարսկաստանում V-VI դարերում» (ռուսերեն, 16 էջ) և «Ասորա-իրանական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (ռուսերեն, 20 էջ) անավարտ ուսումնասիրություններ (տե՛ս պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, է/Ա-8 և Ժ/Ա-8):- էջ 252:

13. «Խոսքովների արքունիքը» - այսինքն՝ Սասանյանների արքունիքը, որտեղ հայտնի են հետևյալ չորս խոսքովները՝ Խոսքով I Անուշիրվանը (531-579), Խոսքով II Փարվեզը (591-628), Խոսքով III-ը (629-632) և Ֆառուխադ Խոսքով IV-ը (631-632, երկրի ծայրամասերում):- էջ 252:

14. Նկատի ունի Բյուզանդական կայսրության անկումը (1453 թ.): Թեև հայ ավանդական պատմագիտական միտքը «Արևմտյան կայսրություն» եզրի փոխարեն օգտագործում էր «Կողմանք Յունաց» արտահայտությունը:- էջ 252:

15. Այս խոսքերը պատկանում են XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռեա-յեցուն:- էջ 253:

16. Տե՛ս Հովհաննես Դրասխամակերտցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 360: Թվում է, թե Ն. Ադոնցը հենց իր Դրասխամակերտցու բնորոշմամբ է, որ պատմագրին անվանում էր պարսկերեն «Յառաջարան»-ում պատմագիրը խոստովանում է, որ ինքը «ցաւագին ծերութեան» առջև է կանգնած (տե՛ս անդ, էջ 8):- էջ 253:

17. Նկատի ունի Հակոբ Մծրնա Հայրապետին (մոտ 270-347): Հայոց եկեղեցին սրբացրել է նրան և դեկտեմբերի 12-18-ը զուգադիպող շաբաթ օրը տոնում է նրա հիշատակը:- էջ 253:

18. «Դրսեցի հայեր» ասելով Ն. Ադոնցը նկատի ունի ընդհանրապես ուսա-հայերին և մասնավորապես գաղութահայերին՝ ի հակադրություն արևմտահայերի:- էջ 255:

19. Ն. Ադոնցի այս պնդումը տարակուսելի է, քանզի ազատագրական կոչը ոչ միայն «ղրսեցի» էր, այլ «նեբսեցի»: Բազում առիթներով ինքը՝ պատմաբանը, նկատել է, որ կոչի հեղինակներն էին նաև նեբսեցիները Մ. Խրիմյանը, Գ. Սրվանձատյան-ցը և շատուշատ ուրիշներ:- էջ 255:

20. Ակնարկում է Մ. Դ. Հնչակյան և ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցությունների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում: «Դրոշակ»-ը ՀՀ Դաշնակցության կենտրոնական օրգանն էր, իսկ «Հնչակ»-ը՝ Մ. Դ. Հնչակյան կուսակցության:- էջ 255:

21. Նկատի ունի Ըսահմիր Ըսահմիրյանի գլխավորած հայ ազատագրական խմբակի գործունեությունը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում:- էջ 256:

22. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Միմոն Ա Երևանցու (1763-1780) սույն մամակն առ Շ. Ըսահմիրյանը տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», գիրք Ը, մասն երկրորդ («Միմոն կաթողիկոսի հիշատակարանը»), հրատարակեց Գյումրի Աղանյանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 576:- էջ 256:

23. Նկատի ունի Մկրտիչ Խրիմյանի և Գարեգին Սրվանձատյանցի ծավալած բուն հայրենասիրական-ազատագրական գործունեությունը:- էջ 257:

24. Առաջին անգամ տպագրվել է 1862 թ. Փարիզում Միմոն Մանիկյան կեղծ-անունով, տե՛ս նաև վերջին հրատարակությունը (Մ. Նալբանդյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Երևան, 1983, էջ 34-99):- էջ 257:

25. Տե՛ս Միսաք Թիմուրյան, Առաջարկություն առ նահապետական նորակազմ ընկերության Ակնաց, Կ. Պոլիս, 1866:- էջ 257:

26. Նկատի ունի Եփրատից արևելք՝ Մեծ Հայքը:- էջ 257:

27. Գ. Սրվանձատյանց ընդարձակ քաղվածներ է կատարել Մ. Թիմուրյանի վերոնշյալ գրքից, որից և մեջբերումներ է կատարել Ն. Ադոնցը (տե՛ս Գ. Սրվանձատյանց, Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամփորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 262-263):- էջ 257:

28. Տե՛ս Գ. Սրվանձատյանց, Թորոս աղբար, էջ 266-267:- էջ 258:

29. Իրականում գյուղը գնել է ոչ թե Մ. Թիմուրյանը, այլ Գ. Սրվանձատյանցը: 1865 թ. նա Ակնի «Նահապետական ընկերության» տրամադրած 100 ոսկի գումարով գնել է Մուշի դաշտի անմարդարնակ Եկավղիան գյուղը և հիմնադրել Նոր Հայ գյուղը (անդ, էջ 268-269):- էջ 258:

30. Գ. Սրվանձատյանց, Թորոս աղբար, էջ 270:- էջ 258:

31. Գ. Սրվանձատյանց, Թորոս աղբար, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 54:- էջ 259:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՍԵՐԻԿՅԱՆ ՍԵՆԱՏՈՒՄ

(էջ 261)

Գրված է 1928 թ. օգոստոսի 30-ին Փարիզում: Ռուսերեն մեքենագիր օրինակը գտնվում է Համագրայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար Դ/Ա-8, թթ. 1-3): Առաջին անգամ լույս է տեսել Ն. Ադոնցի՝ Հայկական հարցին նվիրված ժողովածուում (Երևան, 1996, էջ 162-164):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Այսինքն՝ 1927 թվականին: - էջ 261:

2. Ամերիկայն սենատը Լոզանի պայմանագիրը մերժել է 1928 թ. հունվարի 18-ին: - էջ 261:

3. Ն. Ադոնցի այս մատնանշումը հաստատվում է հետևյալ փաստով. դեռևս 1927 թ. հունվարին մամուլի ներկայացուցչներին տված իր հայտարարության մեջ սենատը Հ. Չ. Քինգը մատնանշել էր, թե «Որոշապես անարդար և անտրամաբանական պիտի ըլլար Մ. Նահանգներում համար ընդունիլ ու հարգել Քեմալի պահանջներն ու խոստումները, այնքան ատեն որ ան կշարունակեր իր հակակշռին և գերիշխանության տակ պահել Ռիլսոնյան Հայաստանը (այժմ՝ «ոչ որի հողը»), երբ անդին միլիոնավոր հայ գաղթականներ և արտոյալներ վերածված են անհայրենիք ժողովրդի մը (տե՛ս «Հայաստանը և Ամերիկյան Քոնկրետը», Բեյրութ, 1978, էջ 114): - էջ 261:

4. 1919 թ. փետրվարի 26-ին Հայաստանի մանդատի հարցի առիթով հրավիրվեց ամերիկյան կառավարության հատուկ նիստ, որի ժամանակ նախագահ Վիլսոնը պաշտոնապես հայտարարեց. «Եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները որևէ մանդատ ընդունի Ազգերի լիգայից, ապա առաջին հերթին նա պետք է ընդունի Հայաստանի մանդատը» (տե՛ս **В. И. Шпалкова, Империалистическая политика США в отношении Турции (1914-1920 гг.), М., 1960, с. 66:** - էջ 262:

5. Փարիզի կոնֆերանսում Տարածքային գծով հանձնաժողովը Չորսի խորհրդին ներկայացրեց իր որոշումը, որտեղ ասված էր. «ԱՄՆ-ի նախագահը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անունից՝ սենատի համաձայնության պայմանով ընդունում է Հայաստանի մանդատը: Նրա սահմանները կորոշվեն ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի պատվիրակությունների համաձայնությամբ» (տե՛ս **В. И. Шпалкова, с. 76:** - էջ 262:

6. Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարն էր Լանսինգը: - էջ 262:

7. Ուորեն Կ. Հարդինգ - սենատոր Օհայո նահանգից, հետագայում ԱՄՆ-ի նախագահ (1921-1923): - էջ 262:

8. Ավելի ճիշտ՝ մայիսի 13-ին (տե՛ս «Հայաստանը և Ամերիկյան Քոնկրետը», էջ 109): - էջ 262:

9. Ի վերջո, Ամերիկյան սենատը 1920 թ. հունիսի 1-ին մերժեց նախագահ Վիլսոնի առաջարկը և հրաժարվեց Հայաստանի մանդատից (Հայաստանի մանդատի վերաբերյալ լավագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս **I. B. Gidney, Mandate for Armenia, Kent Ohio, 1967:** - էջ 262:

10. Այդ ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղարն էր Կելոգը: - էջ 264:

11. Խոսքը ԱՄՆ-ի նախագահ Կ. Կուլիջի (1923-1929) մասին է: - էջ 264:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆՆԵՐԸ

(էջ 265)

Գրված է 1930 թ. հուլիսին Փարիզում: Ինքնագիրը գտնվում է Համագրայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, գրոց Ա, թղթածրար Ա-8, թթ. 1-19): Նույն ֆոնդում են գտնվում նաև սույն հոդվածի միմյանցից քիչ տարբերվող անգլերեն զույգ մեքենագիր օրինակներ (տե՛ս պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 2, թթ. 1-14, նաև՝ պահարան I, գրոց Բ, թղթածրար 6, թթ. 1-12): Հավանաբար անգլերեն մեքենագիր օրինակները պատրաստվել են տպագրության համար, ցավոք, կարողացանք պարզել այն հրատարակվել է, թե ոչ:

Առաջին անգամ ինքնագիրը լույս է տեսել մեր աշխատասիրությամբ (տե՛ս «Գարուն», ամսագիր, 1994, № 1, էջ 68-75):

Արտատպվում է արխիվային քնագրից:

1. Նկատի ունի բուրբակաճ բուրժուակայի ազգայնական շարժումը Մուտաֆա Քեմալի գլխավորությամբ (1919-1921 թթ.): - էջ 266:

2. Խորհրդային Հայաստանի տարածքն իրականում ոչ թե 28.000, այլ 28,9 քառակուսի կմ է: - էջ 266:

3. Ակնարկում է ռազմական կոմունիզմի քաղաքականությունը, որը Հայաստանում իրականացվել է 1920 թ. վերջերին – 1921 թ. սկզբներին:- Էջ 268:

4. Խոսքը գիտնու-կոնյակի «Արարատ» տրեստի մասին է, որը հիմնվել է 1922 թվականին:- Էջ 268:

5. Նկատի ունի 1920-ական թվականների վերջերից սկսվող արդյունաբերության ինդուստրացման և գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման բուլշևիկյան քաղաքականությունը:- Էջ 269:

6. Իրականում Մեծ Արարատի բարձրությունը 5165 մետր է:- Էջ 269:

7. 1926-1930 թթ. ընթացքում Երևանի պետական համալսարանն ունեցել է հինգ ֆակուլտետ՝ իրավաբանագիտական, գյուղատնտեսական, տեխնիկական, բժշկական և մանկավարժական՝ իր երեք բաժիններով (կենսաբանական, ֆիզիկա-մաթեմատիկական և պատմագրական):- Էջ 271:

8. Խոսքը Օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի մասին է:- Էջ 271:

9. Խորհրդա-բուրջական պայմանագիրը կնքվել է 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում, իսկ 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում պայմանագիր է կնքվել մի կողմից՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի Խորհրդային հանրապետությունների, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև:- Էջ 273:

10. Վրիպակ է, իրականում ՀԲԸ միությունն ստեղծվել է 1906 թվականին:- Էջ 276:

11. Խոսքը Գրիգոր և Կարապետ Մելքոնյան եղբայրների ճշանակաբար կտակի մասին է, որով Մայր Հայրենիքում և Սփյուռքում հիմնադրվել են դպրոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, հրատարակչություն և այլն:- Էջ 276:

12. Խոսքը Փարիզի Նուբարյան Մատենադարանի մասին է, որը գործում է առ այսօր:- Էջ 277:

13. Խոսքը Փարիզի Մարի Նուբար ուսանողական տան մասին է:- Էջ 277:

14. Ակնարկում է Սամուել Մուրադիև և Էդուարդ Ռափայելի Ղափաճյանի, որոնց տրամադրած գումարներով են հիմնադրվել ճշված դպրոցներ:- Էջ 278:

15. Jawbora (անգլ.) - բոյ սկաուտների տարեկան մարզախաղեր:- Էջ 278:

16. Ուսումնասիրողների մեծամասնությունը կարծում է, թե խոսքը Փավստոս Բուզանդի մասին է:- Էջ 279:

17. Պրոկոպիոս Կեսարացին (մոտ 500-563) բյուզանդական անենանշանավոր պատմագիրներից է: Նրա երկասիրությունները արժեքավոր տվյալներ են պարունակում նաև Հայոց պատմության վերաբերյալ: Այդ տվյալներն ի մի է բերել, բարգձմանել և ծանոթագրություններով հրատարակել է Հր. Մ. Բարթիկյանը (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին»): 5. Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի, Երևան, 1967):- Էջ 279:

18. Այստեղ Պրոկոպիոս Կեսարացուց քերված հատվածը տրվում է ըստ Հր. Բարթիկյանի թարգմանության (տե՛ս անդ, էջ 10-12):- Էջ 279:

19. Իրականում այդ ժամանակ պարսից թագավորն էր Երվանդ II Երկա-րակյացը (310-379):- Էջ 279:

20. Խոսքը Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:- Էջ 280:

21. Հմմտ. Փավստոս Բուզանդ, IV, գլ. ԾԳ:- Էջ 281:

ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԽՈՐԵՆ Ա-Ի ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 282)

Գրված է 1938 թ. մայիսին Բրյուսելում: Հիշատակի խոսք է, որ արտասանվել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեգյանի մահվան առիթով բրյուսելահայ համայնքում հրավիրված սգահանդեսին:

Բնագիրը, որ պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Արոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զգրոց Ը/Ա-8, թթ. 1-3), սևագիր է, դժվար վերծանելի, երբեմն էլ անհասկանալի: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում պրոֆ. Պետրոս Բեդիրյանին, որը մեծապես օգտակար եղավ աղոմցյան այս թանկարժեք մատուցները վերծանելիս: Առաջին անգամ լույս է տեսել «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթում (1996, 7 մարտի, էջ 2):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Վրիպակ է, պետք է լինի ապրիլի 6-ին:- Էջ 282:

2. Նկատի ունի Բրյուսելի «Հայ համայնքային միությանը»:- Էջ 282:

3. Ակնարկում է Հայ եկեղեցու եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչին: - Էջ 283:

4. Նկատի ունի Հովհ. Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» պոեմի հետևյալ տողերը՝

Չարն էլ է միշտ ապրում ամենե,
Անն՝ ծր նրա շար գործին... - Էջ 284:

5. Նկատի ունի 1933 թ. դեկտեմբերի 24-ին Նյու Յորքի Ս. Խաչ եկեղեցում դաշնակցական ահաբեկիչների կողմից Ամերիկայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ (1931-1933) Ղևոնդ արքեպ. Դուրյանի սպանությունը: - Էջ 284:

6. *Craviera sunt remedia periculis* (լատ.) - «Ծանր են կործանման բուժամիջոցները»: - Էջ 284:

7. Նկատի ունի Ս. Էջմիածնից բաժանվելու, արտասահմանի հայության համար առանձին կաթողիկոսություն ստեղծելու Դաշնակցության գործելակերպը: - Էջ 284:

8. Այսինքն՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը: - էջ 284:

9. Խոսքը վերաբերում է հայրապետական պատվիրակ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցին: - Էջ 284 :

10. Տե՛ս աստ, էջ 478, ծան. 7: - Էջ 285:

11. Չեռագիրն այստեղ ընդհատվում է: - Էջ 285:

ՀԱՅ ՀԱՅՏՆԻ ԱՆՈՅԱՆՆԵՐ ԱՆՑՅԱԼՈՒՄ

(էջ 289)

Գրված է 1930-ական թվականների կեսերին Բրյուսելում: Բնագիրը, որ պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆ. Ն. Աղոնցի ֆոնդում (տե՛ս պահարան I, զգրոց Գ/Ա-8, քք. 1-8), սևագիր է, անմշակ, դժվար ընթեռնելի: Հանրամատչելի ոճը, անփույթ ձեռագիրը, զիտական ապարատի բացակայությունը, մեծ թվով հապավումներն ու պայմանական նշանները վկայություն են այն բանի, որ սա հավանաբար եղել է զեկուցման թեմայի ուրվագիծ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Էջմիածին» ամսագրում (2003, № Ե, էջ 97-105): Տողատակերը (զիտական ապարատ), որ կազմվել է մեր կողմից, այստեղ տրվում են որպես ծանոթագրություններ:

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Արտավան Արշակունի - բյուզանդական բանակի հայազգի զորավար, Հովհաննես Արշակունու որդին: Նախապես մարտնչել է Բյուզանդիայի դեմ, 539 թ. սպանել է Արևմտյան Հայաստան արշաված բյուզանդական զորավարներ Ակակիոսին և Սիտտասին: Այնուհետև ծառայել է Հուստինիանոս I կայսեր: Հյուսիսային Աֆրիկայում մարտնչել է վանդալների դեմ: 545 թ. սպանել է Նումիդիայի զորահրամանատար Գոնթարիսին և հպատակեցրել Նուբիան (546 թ.): Նշանակվել է Նուբիայի կառավարիչ: 548 թ. Հուստինիանոս I-ի դեմ կազմակերպել է դավադրություն, որի անհաջող ելքից հետո բանտարկվել է: Ներում շնորհվելուց հետո նշանակվել է նախ Թրակիայում (549 թ.), ապա Սիցիլիայում (551 թ.) տեղակայված բյուզանդական զորքերի հրամանատար:

Ն. Աղոնցը Արտավան Արշակունու հատուկ ուսումնասիրություն է ցվիրել (տե՛ս «Արտավան Արշակունի», «Հայրենիք» ամսագիր, 1929, № 11, էջ 96-109: Նաև՝ Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 297-319): - Էջ 290:

2. Արտավազդ (?-542) - բյուզանդական բանակի հայ զորավար: Աչքի է ընկել զոքերի դեմ մղված իտալական արշավանքների (541-542) և հատկապես Վերոնա քաղաքի պաշարման ժամանակ: Ընդունել է զոքերի Վալարիս զորականի՝ իր հետ մեծամարտելու առաջարկը և սպանել նրան: - Էջ 290:

3. Անգալաս (Ընջյուղ) - բյուզանդական բանակի հայ զորական: 553 թ. Տոսկանա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ ընդունել է զոքերի բանակից Կոկկաս անունով մի քաջ մեծամարտիկի հրավերը և զոտեմարտի ժամանակ սպանել նրան: - Էջ 290:

4. Հովհաննես Գուգես - բյուզանդական բանակի հայազգի զորավար, Հայաստանի կոմես Թովմայի որդին: Աչքի է ընկել 551 թ. Լազիկայի և Կողքիսի համար մղված պատերազմներում: Մեծամարտի ժամանակ սպանել է հսկա մարմնով մի քաջ ալանի և ապահովել բյուզանդական բանակի հաղթանակը: - Էջ 290:

5. Ակնարկում է բյուզանդական նշանավոր պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացուն: Հայաստանի և հայերի մասին Պրոկոպիոսի վկայությունները տե՛ս «Պրոկոպիոս Կեսարացի», թարգմանություն բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967: - Էջ 290:

6. Հատվածը շարադրված չէ: Արտավանի մասին տե՛ս աստ, էջ 479, ծան. № 1: - Էջ 290:

7. «Պատմություն Սեբեոսի», աշխատասիրությամբ՝ Գ. Վ. Արզարյանի, Երևան, 1979, էջ 92: - Էջ 290:

8. Բացօթյա կրկեսի բեմ, որի վրա տեղի են ունենում կառամարզումներ, ցլամարտեր և այլ մրցումներ:- Էջ 291:

9. Սեբեոս, էջ 92:- Էջ 291:

10. Անդ, էջ 93:- Էջ 291:

11. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիղիս, 1913, էջ 218:- Էջ 291:

12. Սեբեոս, էջ 93:- Էջ 291:

13. Սեբեոսի հրատարակչներից Թ. Միքրդատյանը («Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Կ. Պոլիս, 1851, էջ 104), Զ. Պատկանյանը («Պատմութիւն Սեբեոսի...», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 65), Գ. Արզարյանը («Պատմութիւն Սեբեոսի», Երևան, 1979, էջ 101) նախընտրել են «Շում» տարընթերցվածը:- Էջ 292:

14. Սեբեոս, էջ 102:- Էջ 292:

15. Մեկ այլ կապակցությամբ Ն. Աղոնցը բառս սրբագրել է «սկայագարք» (տե՛ս «Պատմական ուսումնասիրություններ», էջ 118): Այսպես է վարվել նաև Գ. Արզարյանը (էջ 103):- Էջ 292:

16. Ստ. Մալխասյանցը բառը հենց այդպես էլ սրբագրել է («Վերտ և ամուր», տե՛ս «Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», ի ձեռն Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1939, էջ 68, սակայն Գ. Արզարյանն առաջարկում է «վերտամուտ» տարբերակը (տե՛ս Գ. Արզարյան, էջ 103, հմմտ. էջ 270-271, ծան. 312):- Էջ 292:

17. Հմմտ. Բապագ բազավորի դեմ մարտնչող Տրդատ III Մեծի գրանը՝ «Վերտ պահպանակօջ» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 230):- Էջ 292:

18. Սեբեոս, էջ 103:- Էջ 292:

19. Ն. Աղոնցը թեև խորագրել, սակայն այս հատվածը ևս չի շարադրել: Այլ առիթներով նա բազմիցս անդրադարձել է Վասիլ I կայսեր պատմական նկարագրին (տե՛ս «Վասիլ Հայկազն», «Հայրենիք», ամսագիր, 1931, №№ 8, 9, 10, 11, հմմտ. նույնի՝ ֆրանսերեն տարբերակը «Byzantion» հանդեսի 1933 թ. համարներում, տե՛ս նաև N. Adontz, Etudes Armeno-Byzantines, Lisbonne, 1965):- Էջ 292:

20. Չարմանալի է, սակայն Ն. Աղոնցը չի ուղղել Մատթեոս Ուռհայեցու մտնկատվող այս ակնհայտ անախրոնիզը: Հայտնի է, որ Գագիկ I Շահնշահը մահացել է 1020 և ոչ թե 971/972 թվականին: Հետևաբար, նշված դեպքերն էլ տեղի են ունեցել 1020 թվականից հետո:- Էջ 292:

21. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 9:- Էջ 293:

22. Խոսքը վերաբերում է նշանավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչ, մատենագիր, փիլիսոփա, մանկավարժ Գրիգոր Մագիստրոս Պաեկավունուն (990-1058):- Էջ 293:

23. Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 13-14:- Էջ 293:

24. Անդ, էջ 92:- Էջ 294:

25. Անդ, էջ 109:- Էջ 294:

26. Եղբայրներն արտրում մնացին մինչև 1056 թ., երբ Թեոդորա կայսրուհին «մեծաւ փառաւորութեամբ արձակեաց զնոսա ի հայրենի աշխարհն իրեանց ի քերդն Արկնի» (անդ, էջ 122):- Էջ 294:

27. «Պատմութիւն քաթարաց Վարդանայ պատմչի», Երուսաղեմ, 1870, էջ 47:- Էջ 295:

28. Անդ, էջ 49:- Էջ 295:

ՅՈՒՑՄՈՒՆՔ «ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻ» ԱՈՆՉՈՒԹՅԱՍԲ

(էջ 296)

1905-1907 թթ. Ռուսական հեղափոխության պարտությունից հետո, ցարական կառավարությունը լայնածավալ հարձակում սկսեց երկրի դեմոկրատական ու հեղափոխական ուժերի նկատմամբ: Ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց նաև ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցությունը, որին Ռուսաստանի վարչապետ, փաստացի դիկտատոր Պ. Ստոլիպինը համարում էր ցարական վարչակարգի համար ամենավտանգավոր քաղաքական ուժն Անդրկովկասում: Արդեն 1908 թ. վերջից նախաձեռնվեց ՀՅԴ-ի ու նրա միջոցով Անդրկովկասի հայ մտավորականության ընտրանու դեմ ուղղված հալածանքների, ձերբակալությունների, դատավարությունների մի լայնածավալ գործընթաց, որը պատմության մեջ մտավ իբրև ՀՅԴ «Մեծ» կամ «Լիժնյան» դատավարություն՝ հաճախ նույնանալով այդ գործը վարող Նովոչերկասկ քաղաքի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով դատական քննիչ Ն. Լիժնի անվան հետ: Չերբակալվել էին հարյուրավոր դաշնակցականներ, նաև՝ համակիրներ, այդ թվում՝ մտա-

վորական, քաղաքական, ազգային գործիչներ, անգամ՝ հոգևորականներ: Ցարական Օխրանայի կազմած այսպես կոչված «159-ի» գործի քննությունն իրականացնող Ն. Լիժինը կազմեց մի հսկայածավալ գործ՝ բաղկացած 135 հատորից, ավելի քան 45.000 թերթ ծավալով: Այդ ծավալից կազմվեց 6 ամփոփ մեքենագիր մեծածավալ հատոր՝ 4915 թերթ ընդհանուր ծավալով:

ՀՅԳ-ն մեղադրվում էր գործող ցարական վարչակարգը բռնի, անարեկչական եղանակով տապալելու ձգտման մեջ, և անխտիր բուրժուազյան շահերը հարկադրաբար չեղարկելու մեջ: Կազմված դատական գործն իր ծավալով ամենախաղեղ էր անգամ Ռուսաստանի մեծագույն երկրի պատմության մեջ: Նկուլայ II-ի հրամանով կառավարող Մեծատեղ հատուկ ներկայացուցչությանը պետական հանցագործության գործով 1912 թ. հունվարի 17 - մարտի 20-ին վճիռ կայացրեց 146 հոգու վերաբերյալ՝ Ավետիս Ահարոնյան, Ռուստոմ, Արմեն Գարո, Հանո Օհանջանյան, Հովհաննես Քաջազնունի, Արախան Գյուլխանդանյան, Ավետիք Սահակյան, Հովսեփ Արղության, Գարեգին Նժդեհ, Համազասպ Մրվանձտյան, Միմաս Բերբերյան, Միմոն Վրացյան, Լևոն Թադևոսյան, Լևոն Աթաբեկյան, Դավիթ Չավրիկ, Միրական Տիգրանյան, Հովհաննես Թումանյան, Ավետիք Իսահակյան, Հակոբ Սառիկյան, Հուսիկ վարդ. Չոբարյան և ուրիշներ: Նրանց հիմնական «մեղքը» այն էր, որ 1905-1909 թթ. մասնակցել էին Դաշնակցության գործունեությանը: Նրանց մեծ մասը (94 հոգի) ազատվեցին՝ համարվելով արդարացիորեն դատական կարգով (այդ թվում՝ Մ. Բերբերյանը, Ս. Տիգրանյանը, Հովհ. Թումանյանը, Արթ. Գյուլխանդանյանը, Գ. Նժդեհը): 52 հոգի դատապարտվեցին կարճաժամկետ բանտարկության և արքայի ու ամբիջայես ազատվեցին՝ արդեն իսկ բանտարկություն կրած լինելու և համապատասխան ժամկետը լրանալու պատճառով: Դատավարությունը «կազմակերպված» էր բավականին հապշտապ, անասելիորեն անփույթ (հատկապես ձևակերպումների, անձնանունների, տեղանունների հիշատակման և այլնի առումով): Մեղադրանքները ներկայացվել էին առանց իրավական լուրջ հիմնավորումների, այսպես կոչված «ըսի-ըսավ»-ների վրա հենվելով: Այս դատավարությունը ցարական իշխանություններին անհրաժեշտ էր ոչ միայն ՀՅԳ-ին, այլև նրա օրինակով՝ կայսրությունում գործող այլ կուսակցություններին անհրաժեշտ նպատակով:

«Դաշնակցության գործի» առնչությամբ ի թիվս 283 այլ վկաների (Մուրիաս արքեպ. Պարգյանց, Գարեգին վարդ. Հովսեփյան, Մանուկ Աբեղյան,

Կարապետ Կոստանյան, Գևորգ վարդ. Չորեքչյան, Ներսես եպ. Մելիք-Թանգյան և ուրիշներ), 1910 թ. հոկտեմբերի 26-ին ցուցմունք է տվել մահ Ն. Աղոնցը (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, Հայ հեղափոխական դաշնակցության ֆոնդ 1457, ցուցակ 3, գործ 5, թթ. 4256-4257):

1. Իրականում 1910 թ. Ն. Աղոնցը ոչ թե 37, այլ 39 տարեկան էր: Այլ առիթներով ևս, դժվար է ասել, թե ինչու, մա իր ծննդյան փակն է նշել 1873 թվականը: Սակայն, ինչպես ակներև է Բոնակոթի գյուղական ծխական մատյանից, Ն. Աղոնցը ծնվել է 1871 թ. հունվարի 10-ին (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 47, ց. 3, գ. 237, հմմտ. նույն տեղում, ֆոնդ 312, ց. 2, գ. 1448, թ. 1):- Էջ 296:

2. Խոսքը 1906 թ. օգոստոսի 15-ից 30-ը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սկրտիչ Ա Խրիմյանի օրհնությամբ Էջմիածնում գումարվելիք Ռուսաստանի հայերի պատգամավորական Կենտրոնական ժողովի մասին է: Ժողովում քննարկվելու էին եկեղեցու ժողովրդականացման, դպրոցական, տնտեսական, կրթական և այլ հարցեր:- Էջ 296:

3. Նիկողայոս Աղոնցն այդ ժամանակ գործուն դերակատարություն ուներ Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի կյանքում, եղել է Եկեղեցական խորհրդի անդամ, Հայոց եկեղեցական գույքերի վարչության փոխնախագահ:- Էջ 296:

4. Միմաս Բերբերյան (1871-1919) - գրականագետ, քարզմանիչ, մանկավարժ: Դասավանդել է Գևորգյան ճեմարանում, եղել այդ ուսումնական հաստատության տեսուչ (1907):- Էջ 296:

5. Պողոս Չորաքյանց (1878-1920) - իրավաբան, հասարակական, քաղաքական գործիչ, 1906 թ. մասնակցել է Էջմիածնում կազմակերպված Ռուսաստանի հայերի պատգամավորական Կենտրոնական ժողովի աշխատանքներին: - Էջ 297:

6. Նկատի ունի Թովստի գյուղը, որը Պ. Չորաքյանցի ծննդավայրն էր:- Էջ 297:

7. «Նոր Դար» - գրական, քաղաքական օրաթերթ (Թիֆլիս, ընդհատումներով՝ 1883-1916 թթ.): Ունեցել է շեշտված ազգային-պաշտպանողական ուղղություն:- Էջ 297:

8. Դավիթ Չավրիկ - Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի գործուն ներկայացուցիչ:- Էջ 298:

9. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ Պ. Չորաքյանցը սովորել է Նախիջևանի քննական դպրոցում և Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ էլ ձեռնադրվել է սարկավագ: - Էջ 298:

10. Իրականում Պ. Չուբարյանը ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցության անդամ էր: Հետագայում՝ 1918 թ., այս կուսակցության կողմից ընտրվել է Ադրբեջանի Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր: Սպանվել է մուսավաթականների կողմից: Էջ 298:

ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

(էջ 300)

Գրված է Ս. Պետերբուրգում 1910-1911 թվականների ընթացքում: Լույս են տեսել «Новый энциклопедический словарь» (Второе изд. под общ. ред. К. К. Арсеньева, изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. 3, СПб., 1911) համրավավոր հանրագիտարանում՝

ա. Հայաստան, էջ 596-620,

բ. Հայ գրականություն, էջ 641-656,

գ. Հայոց լեզու, էջ 658-664 (տե՛ս նաև ինտերնետային կայքում):

Որոշեցինք հանրագիտարանային այս հոդվածների հայերեն թարգմանությունները (թարգմանիչ՝ Գ. Ա. Մադոյան) ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել առանց անխուսափելի թվացող ծանոթագրությունների: Հակառակ դեպքում դրանք կարող էին տասնյակ էջերի ծավալ ունենալ, որը մեզ շատ հեռու կտաներ: Գրված լինելով անցած դարասկզբին՝ այդ հոդվածները արդյունք են և արձագանք ժամանակի գիտության բարձրաչափի: Բնականաբար, այժմ՝ տարիներ անց, հոդվածներում զարգացված առանձին տեսակետներ, թվական տվյալներ և գավազանացանկեր այլևս համահունչ չեն գիտության արդի ձեռքբերումներին:

Մանավանդ առարկությունների տեղիք են տալիս հայ ժողովրդի կազմավորման և հարակից առանձին հարցերի ադոնցյան մեկնաբանությունները, ինչպես նաև հայերի մախահայրենիքի տեղադրման, Ուրարտուի էքնիկ բնույթի վերաբերյալ արտահայտված տեսակետները և այլն: Ինչպես արդեն նշել ենք «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները (X-VI դարեր Զ. ա.)» ուսումնասիրության ծանոթագրությունների առաջաբանում՝ «Վերջին 50-60 տարիների ընթացքում պատմական Հայաստանի տարբեր հատվածներում կատարված հնագիտական պեղումները զգալիորեն հարստացրել են մեր հնագույն պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Նորահայտ նյութերի հետ մեկտեղ

շրջանառության մեջ մտան ավանդական պատկերացումներից արմատապես տարրերվող նոր մեկնաբանություններ և տեսակետներ, որոնց արդյունքում շատ հարցեր վերանայվել են» (տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հատ. Դ, Երևան, 2009, էջ 594):

Ն. Ադոնցի հանրագիտարանային հոդվածները, անկասկած, նոր և թարմ խոսք են մեր անցյալի պատմության, մշակույթի և լեզվի վերաբերյալ: Հոդվածներ, որ հավուր պատշաճի են ներկայացրել օտար ընթերցողներին հայրենի եզերքն ու նրա մշակութային նկարագիրը, հայերի ավանդող համաշխարհային պատմության մեջ: Նպատակ չունենալով կանգ առնել դրանց կարևորություն և առանձնահատկությունների վրա՝ նշենք, որ հոդվածները գրված են ջերմ հայրենասիրական շնչով, սեփական պատմության ու մշակույթի նկատմամբ հպարտության և պատկառանքի անթաքույց զգացողությամբ:

ԽՈՍՔ ԱՊՐԻԼԻ 11(24)-Ի ՍԳԱՀԱՆԴԵՄԻՆ

(էջ 366)

Գրված է 1929 թ. ապրիլին Փարիզում: Լույս է տեսել Ազգային, քաղաքական և գրական «Ցառաջ» օրաթերթում՝ (տե՛ս «Ապրիլ 11/24-ի սգահանդեսը. հազարավոր ժողովրդի հարգանքը մեռելներու հիշատակին», 1929, 30 ապրիլի, № 944, էջ 1): Սգահանդեսը, որ տեղի է ունեցել «Փրփի ժուռնալ»-ի ընդարձակ սրահում, նախագահել է պրոֆ. Ն. Ադոնցը:

Նախագահի քացման խոսքը տրվում է ըստ «Ցառաջ»-ի հրատարակության:

ԿԱՐԱՊԵՏ [ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ] ԵԶՈՎ (ԵԶՅԱՆՑ)

(էջ 367)

Գրված է 1934 թ. Բյուսելում: Միայն տարակուսելի է ռուսերենով գրված լինելու հանգամանքը. հավանաբար մախատեսված է եղել տպագրության Փարիզի ռուսալեզու մամուլում:

Սույն հոդվածը, որ բնորոշ չէ Ադոնցի պատմագիտական ճաշակին և զերծ է պատմա-քննական վերլուծությանը հատուկ տարրերից, հանրամատչելի, պարզ շարադրանք է, հարգանքի տուրք ազգային նշանավոր գործչի բարի հիշատակին:

Եզովը բախտորոշ դեր է խաղացել պատմաբանի ճակատագրում: Նրա ամնիջական հոգոտությամբ է, որ երիտասարդ Ադոնցը ընդունվել է Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետ, ապա տեղափոխվել Դորպատի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը և ի վերջո ուսումնառությունը շարունակել Ս. Պետերբուրգի համալսարանի Գրականության և արևելյան լեզուների ֆակուլտետում: Ն. Ադոնցի ուսումնառության ծախսերը, դարձյալ Կ. Եզովի համառ երաշխավորությամբ, պատրաստակամորեն իր վրա է վերցրել ազգային մեծ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանը: Վերջապես Եզովի միջնորդությամբ է, որ Մանթաշյանը ֆինանսավորել է Ն. Ադոնցի արտասահմանյան եռամյա (1899-1902) ուսումնառության ծախսերը՝ Մյունխենի, Փարիզի, Լոնդոնի և Վենետիկի գիտական կենտրոններում:

Իր ստեղծագործական երկարամյա գործունեության ընթացքում, համապատասխան առիթների դեպքում, արդեն նշանավոր պատմաբանը հոգու պարտք է համարել հրապարակային դասախոսություններ կարդալ Կ. Եզովի և նրա ջանքերով ստեղծված Մանասարյան վարժարանի մասին (տե՛ս «Յառաջ», 1927, 7 և 16 հունիսի): Ստորև ներկայացվող աշխատանքը գրված է նման մի հանգամանքի՝ Եզովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ: Հողվածը, որի ռուսերեն ինքնագիրը պահվում է Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցի պրոֆեսոր Նիկողայոս Ադոնցի ֆոնդում (պահարան I, գրոց Է, քրթածրար Ա-8, քթ. 1-12), հայերեն է թարգմանել Օ. Ս. Վարդապարյանը:

1. Բնագրում՝ «Г. А. Езов = Герасим Артемьевич», թարգմանությունում անվանաձևն ամենուր դարձրել ենք Կարապետ Հարությունի: - Էջ 367:

2. Որոշ ժամանակ Եզովը ստանձնել է նաև հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչի պարտականությունները: - Էջ 367:

3. Հավանաբար նրանց դուստրերն էին Մանուչակ և Շուշանիկ Բողոանյան քույրերը, որոնք Եզովի գիտական ղեկավարությամբ հրատարակության էին պատրաստել XIX դարի ռուսական 248 անուն թերթերում և ամսագրերում տպագրված հայերին և Հայաստանին վերաբերող հոդվածների մատենագիտական մի ցանկ (2586 միավոր): Ցավոք, չափազանց արժեքավոր այդ աշխատանքի հետագա ճակատագիրն անհայտ է: Միայն ստույգ է, որ Կ. Եզովը փորձել է այն տպագրել Էջմիածնում, սակայն ապարդյուն (տե՛ս Յու. Վարդանյան, Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի նամակները Կարապետ Եզյանին, «Լրաբեր», ՀԽՍՀ ԳԱ (հասարակ. գիտ.), 1977, № 10, էջ 98, 100): Այս մատենագիտական ցանկի մասին տե՛ս նաև

«Известия Императорской Академии наук», СПб., 1916, հիմն. «Армянский вестник», М., 1916, № 22, с. 17.- Էջ 367:

4. Որպես պատմաբան - արևելագետ Եզովը լայն ճանաչում ուներ Ռուսաստանում: Արևելագետների միջազգային գիտաժողովներում նա հաճախ էր ներկայացնում ռուսական արևելագիտությունը և հանդես գալիս գիտական զեկուցումներով: Եվ պատահական չէ, որ նա ռուսական և եվրոպական արևելագիտական մի շարք ընկերությունների անդամ էր: - Էջ 368:

5. Ստեփան Մամիկոնյան (1859-1921) - նշանավոր հասարակական ու մշակութային գործիչ, իրավաբան: Հետազայում Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ: - Էջ 368:

6. Տե՛ս տեղեկավորությունը՝ «Կոնդակ օրհնության Կարապետ Եզյանցի 50-ամյա հոբելյանի առթիվ», «Արարատ», 1904, էջ 919: - Էջ 368:

7. Գրիգորի Բուդագով (1852-1921) - ճարտարապետ, կամրջաշինարար, պետական գաղտնի խորհրդական, Ռուսական կայսրության երկաթուղային հաղորդակցության փոխնախարար: - Էջ 369:

8. Մկրտիչ Մանասարյան (1818-1890) - մեծատուն, ազգային բարերար: Նրա տրամադրած դրամական միջոցներով են բացվել Վանի Մարիամյան օրիորդաց վարժարանը, Վանի նահանգի Խառակոնիս, Նուխի գավառի Նիժ և Վարդաշեն գյուղերի դպրոցները, Կարինի Մանասարյան կրթարանը, աջակցել է Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրմանը: - Էջ 369:

9. Հովսեփ Իզմիրյանց (1817-1883) - մեծատուն, ազգային բարերար: Պարբերաբար նվիրատվություններ է կատարել ազգային ամենատարբեր հաստատությունների՝ եկեղեցուն, դպրոցին, մասնավորապես Գևորգյան ճեմարանին: Հայոց լեզվի և պատմության լավագույն աշխատությունների համար սահմանել է դրամական պատկանելի մրցանակ (տե՛ս «Արարատ», 1875, էջ 114-115, 149-153; 1880, էջ 40-41; 1881, էջ 332 և այլն):

Հովսեփ Իզմիրյանցի կտակի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Կ. Եզյանց, Հովսեփ Իզմիրյանցի կտակը և նորա կատարումը, «Արարատ», 1889, էջ 661-668: - Էջ 369:

10. Պանսիոնի սաներից Ալ. Երիցյանը վկայում է, որ Ս. Պետերբուրգի հայ երիտասարդներին միավորողը և ուղղություն տվողը Կ. Եզովի ընտանիքն էր. «Եզյանցի մայրը և քույրը իրենց սիրալիր և զբասիրաբար ընդունելություններով շատերին մոռացնել էին տվել ընտանիքի և բարեկամների կարտողը: Այստեղ շատերն են օգնություն ստացել, սիրովիվել և մխիթարվել, այստեղ շատերն են բարի խորհուրդներ

լսել և պաշտպանություն գտել: Վերջապես այստեղ շատերն են սովորել ճանաչել իրենց պարտականությունները դեպի ընկերը, դեպի ընտանիքը, հայրենիքը և հասարակությունը: Եվ ահա պարոն Եզյանցի տունը դարձել էր մի գրավիչ կենտրոն մայրաքաղաքի հայ ուսանողության համար» [տե՛ս Աղ. Երիցյանց, Գրիգոր Արծրունու և նրա քսանհինգ տարվա գրական գործունեության առթիվ (1865-1890), Թիֆլիս, 1890, էջ 52, հմմտ. Վլ. Բ. Բարխուդարյան, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դարի կես – XIX դարի սկիզբ), Երևան, 2010, էջ 168-169]:- էջ 370:

11. Սկրտիչ Սանասարյանը եղել է Ս. Պետերբուրգի շոգենավային ընկերության անօրենների խորհրդի անդամ, երկար տարիներ ղեկավարել «Վոլգա-Կասպից ծով-Պարսկաստան շոգենավային հաղորդակցության ընկերություն»-ը և այլն:- էջ 370:

12. Սանասարյան դպրոցն իր պարապմունքներն սկսել է 1881 թ. հոկտեմբերի 1-ին: Ուսման տևողությունը ինը տարի էր, կից գործում էր երկու տարվա ծրագրով ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթաց:- էջ 371:

13. Դպրոցի կանոնավոր գործառման համար Սանասարյանը կտակել է մեկ «268.428 ուրլու տոկոսաբեր արծեթդրեր, որոնք բորսային գներով այն ժամանակ կազմում էին մոտավորապես 345.000 ուրլի» (տե՛ս «Մշակ», 1890, 8 նոյեմբերի, № 102): Բացի այդ, «նա թողել է 202.894 ուրլու ոչ ժամկետանց և 52.391 ուրլու ժամկետանց պարտամուրհակներ» (տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Կարապետ Եզյան, Սկրտիչ Սանասարյան, Լևոն Տիգրանյան, «Էջմիածին», 1946, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 47): Եզովի խորհրդով Սանասարյանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Մադաթիա արքեպ. Օրմանյանին 2000 ուրլի է տրամադրել վարժարանի համար կավածք գնելու (տե՛ս «Արարատ», 1904, էջ 919): Ինքը՝ Եզովը, Սանասարյան վարժարանին է կտակել իր ճոխ գրադարանը: Սանասարյան վարժարանին նվիրաբերված կտակների մասին տե՛ս «Ա. Հիմնական կանոնադրություն Սանասարյան վարժարանի: Բ. Կտակագիր Սկրտիչ Սանասարյանցի: Գ. Կտակագիր տիկին Մարիամ Մարտիրոսյան Կազակյանցի: Դ. Կտակագիր բարեհիշատակ Կարապետ Եզյանցի», Կ. Պոլիս, 1910:- էջ 372:

14. Խոսքը Սահակ-Մեսրոպյան գրական մրցամակարաշխության մասին է:- էջ 372:

15. Ցարական կառավարությունը հայկական դպրոցները փակել է երկու անգամ՝ 1885 թ. սկզբին (մոտ 300 դպրոց) և 1896 թ. հունվարին (230 դպրոց):- էջ 373:

16. Ս. Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցական խորհրդի, նրա եկամուտների ու ծախսերի, դերի ու նշանակության մասին մանրամասն տե՛ս Վլ. Բ. Բարխուդարյան, 488

Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դարի կես – XX դարի սկիզբ), էջ 65-100:- էջ 374:

17. Կ. Եզովի երկասիրությունների վերաբերյալ մատենագիտական ցանկեր չկան: Այստեղ ներկայացնում ենք նրա՝ մեզ հայտնի աշխատությունների համառոտ մատենագիտությունը.

1. «Об учении персидских магов. Сочинение Езника, армянского писателя V в.», տե՛ս «Журнал Министерства народного просвещения», 1858, № 1, январь, с. 247-287; № 4, апрель, с. 15-32: Տե՛ս մեկ անանձին գրքով (СПб., 1859).
2. «Об изучении в Европе армянского языка, истории и литературы», տե՛ս «Современник», 1858, т. 68, отдел II, с. 257-264.
3. «Армянская журналистика в России», տե՛ս «Современник», 1858, т. 70, отдел II, с. 135-136.
4. «Внутренний быт древней Армении», СПб., 1859.
5. «Ներքին կյանք հին Հայաստանի: Պատմարանական քննություն», ռուսերեն քննարկից բարգմանեց Պերմ Պոռչյանը, Շուշի, 1864:
6. «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ. Ժամանակակից յիշատակարանը», Ս. Պետերբուրգ, 1884:
7. «Պատմութիւն Ղեկնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», առաջաբանը (80 էջ), Ս. Պետերբուրգ, 1887:
8. «Հովսեփ Իզմիրյանցի կտակը և նորա կատարումը», տե՛ս «Արարատ», 1889, էջ 661-668:
9. «Եվրոպական լեզուներով գրված գրքեր և հոդվածներ հայերի և Հայաստանի մասին», տե՛ս «Հանդես գրական և պատմական», Մոսկվա, 1890, գիրք 3, էջ 1-14 (հավելված):
10. «Յովհաննու Դարդեյի Ժամանակագրութիւն Հայոց», առաջաբանը (81 էջ), Ս. Պետերբուրգ, 1891:
11. «Aperçu de l'étude de la langue arménienne en Europe. (Actes du 8e Congrès Inter. des Orientalistes. Partie 3, sect. 2, fasc. 1), Leide, 1892.
12. «Сношение Петра Великого с Армянским народом». Документы, առաջաբանը (150 էջ), СПб., 1898.
13. «Начало сношения Эчмиадзинского патриаршего перестола с русским правительством. Историческое исследование по неизвестным документам», տե՛ս «Кавказский вестник», Тифлис, 1901, № 10: Տե՛ս մեկ անանձին գրքով (Тифлис, 1901):

14. «Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի և ռուսաց կառավարության հարաբերությունների ծագումը», տե՛ս «Լուսա», Թիֆլիս, 1904, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, № 5, էջ 5-24; № 6, էջ 23-43: Տե՛ս նաև առանձին գրքով (Թիֆլիս, 1904):

Կ. Եզովի պատմագիտական ժառանգության ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս Հ. Ժ. Հովհաննիսյան, Հայագիտությունը Ռուսաստանում (պատմագիտություն. XIX դար), Երևան, 2004, էջ 327-353:- էջ 374:

18. Որպես բնաբան Եզովն ընտրել է Պետրոս Մեծի՝ առ հայ ժողովուրդը հայտնի ուղերձի հետևյալ հատվածը.

«... понеже Мы оной Армянской
народъ въ особливую Нашу Императорскую милость
и протекцію приняли».

Ноября 10 дня 1724 г.

ПЕТРЪ. - էջ 374:

«ՀԱՆՂԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 375)

Գրված է 1937 թ. սեպտեմբերի 30-ին Բրյուսելում: Բնագիրը պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արխիվում: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես ամսօրյա» ամսաթերթում (1937, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 451):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. «Հանդես ամսօրյա»-ն հիմնադրվել է 1887 թվականին Վիեննայում որպես Մխիթարյան միաբանության բարոյական, ուսումնական, արվեստագիտական, իսկ 1919 թվականից՝ հայագիտական ամսաթերթ: - էջ 375:

2. Ամսաթերթը հիմնել է Վիեննական Մխիթարյան միաբանության արքահայր Արսեն արքեպ. Այտընյանը (1824-1902): Առաջին խմբագիրն է եղել Կ. Ղևոնդ Հովհաննիսյանը (1887-1889):- էջ 375:

3. Հաջորդաբար «Հանդես ամսօրյա»-ն խմբագրել են՝ Հակոբոս վ. Տաշյանը (1890-1895), Գրիգորիս Ժ. վ. Գալեմբեարյանը (1895-1898), Վարդան վ. Մելքիսեդեկյանը (1898-1901), Կ. Թովմաս Կետիկյանը (1901-1906), Կ. Հմայակ Համբարյանը (1906-1909), Կ. Ներսես Ալիմյանը (1909-1913, 1920-1963), Կ. Ալեքսանդր Մատիկյանը (1913-1920) և ուրիշներ: - էջ 375:

4. Հակոբոս վ. Տաշյան (1866-1933) – նշանավոր հայագետ: 1885 թվականից Վիեննական Մխիթարյան միաբանության անդամ, վարդապետ, խմբագրել է «Հանդես ամսօրյա»-ն: - էջ 375:

5. Հայր Ներսես Ալիմյան (1883-1963) – նշանավոր հայագետ: 1901 թվականից Վիեննական Մխիթարյան միաբանության անդամ, մատենադարանապետ, «Հանդես ամսօրյա»-ի խմբագրապետ: - էջ 375:

Տ. ԹՈՐԳՈՍ ՄՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԹԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 376)

Գրված է 1939 թ. փետրվարի 10-ից հետո Բրյուսելում: Տպագրվել է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի «Միոն» ամսագրում (1939, մարտ-ապրիլ, № 3-4, էջ 112):

Արտատպվում է այս հրատարակությունից:

1. Ակնարկում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադբեգյանի ողբերգական մահը: - էջ 376:

2. Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանը մահացել է 1939 թ. փետրվարի 10-ին: - էջ 376:

3. Նկատի ունի Հայրապետական պատվիրակ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցին: - էջ 376:

4. Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանի և պրոֆեսոր Նիկողայոս Աղոնցի մեծ ու անկաշառ բարեկամության վկայագիր կարող են ծառայել նրանց մամակագրության ընձեռած տվյալները (տե՛ս «Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան և պրոֆեսոր Նիկողայոս Աղոնց», հրատարակումը՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյանի, «Հասկ», հայագիտական տարեգիրք, «Նոր շրջան», Է-Ը տարի, 1995-1996, Անթիլիաս-Լիբանան, 1997, էջ 469-476):- էջ 377:

5. Նկատի ունի Եղիշե արքեպ. Դուրյան պատրիարքին (1921-1930):- էջ 377:

6. Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանին փոխարինել է Մեսրոպ արքեպ. Նշանյանը (1939-1944):- էջ 377:

ՑԱՆԿԵՐ*

---

* Կազմեց՝ Ա. Ա. Ութույանը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ

- Աբազ-Աղամ, տաղերգու – 353
 Աբամելիք-Լազարյան Մ.- 373, 374
 Աբամելիք-Լազարյանների ընտանիք – 373
 Աբաս Բագրատունի, Հայոց թագավոր – 323
 Աբբաս I Մեծ, շահ – 163, 175, 176, 328, 424, 454
 Աբգար, թագավոր – 339
 Աբգար դալիթ Թոխաթեցի – 328, 354, 452
 Աբգարիոս, պատվատիտղոս – 460
 Աբգարյան Գ. Վ. – 479
 Աբդուլ, տե՛ս Աբդուլ Համիդ II
 Աբդուլ Համիդ II, սուլթան – 72-74, 331, 415, 428, 429, 440
 Աբդուլ Մեջիդ I, սուլթան – 157, 159, 450, 455
 Աբեղյան Մ.- 380, 482
 Աբովյան Խ.- 18, 363
 Աբրահամ Կրետացի – 353
 Աբու Բաքր, խալիֆա - 464
 Աբուլյան Գ., մանկավարժ – 371
 Աբուլֆազի, մուլլա Իդրիսի որդի – 192, 222
 Ագաթանգեղոս – 339, 341, 342
 Աղաղնիբարի IV, թագավոր – 301
 Աղամ, Աստվածաշնչ.- 471
 Աղամյան Ա. Հ.- 6
 Աղոնց Ն.- 5-29, 31-33, 140, 296, 299, 379, 387, 389, 391-401, 403-420, 422-430, 439-441, 443, 445, 447, 448, 450-454, 457-462, 464-470, 472-475, 477-480, 483, 485, 486, 491
 Աղրիանոս, կայսր – 312
 Ագատյան Լ.- 12
 Ազարյան Մ.- 438
 Աթաբեկյան Լ.- 482
 Աթանաս, մատենագիր – 343
 Աթանասյան Պ.- 466
 Ալեքսանդր I, կայսր – 330
 Ալեքսանդր (Ալեքսանդր) II, կայսր – 40, 41, 59, 60, 370, 387
 Ալեքսանդր III, կայսր – 34, 41
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 306, 307, 343
 Ալեքսիոս III Անգելոս, կայսր – 325
 Ալի, խալիֆա - 464
 Ալիշան Դ. – 333, 470, 471
 Ալիասլան, սուլթան – 323
 Ախվերդով (Ախվերդյան) Գ.- 353, 365
 Ակակիոս, զորավար – 479
 Ակիմյան Կ. Ներսես – 375, 490, 491
 Ակնունի Է (Մալումյան Խ.) – 94, 432
 Ահարոնյան Ավ.- 16, 17, 445, 482
 Ահմեդ Միդհատ, փաշա - 450
 Ահմեդ Ռասիմ (Ռասիմի) էֆենդի – 164, 451
 Ահրիման, առասպ.- 471
 Ահուրամազդա, առասպ.- 471
 Աղա-Մահմեդ խան - 330
 Աղայան Դ. – 85
 Աղայանց Գ.- 473
 Աճնյան Մ.- 11, 14, 16
 Ամիր խալիֆ, վարժապետ – 85, 395, 397
 Ամիրդովլաթ Ամասիացի – 18
 Ամմիանոս, պատմագիր – 313, 314
 Ամպելիոս, եպիսկոպոս – 22
 Այուրյանների հարստություն – 325
 Անակ Պարթև - 22

Անանիա Ա Մոկացի, Հայոց կաթողիկոս - 345
Անանիա Նարեկացի - 345
Անանիա Շիրակացի - 339, 340
Անդրանիկ, հեղինակ - 464
Անգլալաս (Ընջյուղ), գորավար - 290, 479
Անիչկով, ծերակուտական - 368
Անտիոքոս III Մեծ - 306, 307
Աշղգյան Խ. - 35
Աշոտ Բագրատունի (973 թ.) - 292
Աշոտ I Բագրատունի, Հայոց թագավոր - 321, 322, 345
Աշոտ II Երկաթ, Հայոց թագավոր - 323
Աշոտ III Ողորմած, Հայոց թագավոր - 323
Աշոտ IV, Հայոց թագավոր - 292, 323
Ապիկուրեշ, տե՛ս Մահակ Մուրթ
Առաքել Դավրիժեցի - 353, 423
Առաքելյան Համբ. - 67, 90, 390, 466
Ասատրյան Գ. Ս. - 461, 462, 464
Ասողիկ, տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ
Աստրատե, դից. - 48, 386
Ասրիբեգյան Ա. - 9, 11
Աստուրմասիրալ, թագավոր - 300
Ավագյան Ս. - 447
Ավգերյան Ս. - 365
Ավետիսյան Հ. Ա. - 439
Ավերյանով Պ. - 456
Արախա, ինքնակոչ - 306
Արամ, մահապետ - 305
Արամե, թագավոր - 300, 305
Արգիշտի I, թագավոր - 301
Արդաստես, տե՛ս Արտավազդ սատրապ
Արիստակես եպ. Սեդրակյան - 35, 380
Արիստակես Լաստիվերոցի - 344
Արիստոտել - 337, 340
Արծրունի Գր. - 36, 59, 79, 80, 84, 407, 488

Արծրունյաց, Արծրունիների տոհմ - 322, 326, 344
Արդուրյան Հ. - 482
Արմենակ, մահապետ - 305
Արշակ Արշակունի, Հայոց թագավոր - 279-281
Արշակ II, Հայոց թագավոր - 314, 317
Արշակ III, Հայոց թագավոր - 314
Արշակունիների հարստություն - 251, 313, 314, 335, 357, 361
Արշամ, Շուփքի Հայոց թագավոր - 307
Արսեն արքեպ. Այտընյան - 363, 365, 490
Արտաշես I, Հայոց թագավոր - 307, 356
Արտաշես IV, Հայոց թագավոր - 314
Արտաշեսյանների հարստություն - 307
Արտաշիր I, պարսից թագավոր - 313
Արտավազդ, գորավար (VI դ.) - 290, 479
Արտավազդ, սատրապ - 306, տե՛ս մահ Արդաստես
Արտավազդ II, Հայոց թագավոր - 310
Արտավազդ Մամիկոնյան (VIII դ.) - 321
Արտավան Արշակունի, գորավար (VI դ.) - 17, 290, 479
Արտաքսիաս, տե՛ս Արտաշես I
Արտուխյան հարստություն - 324
Արտությունով Ստ., տե՛ս Հարությունյան Ստ.
Ափրոդիտի, դից. - 48, 386
Աքիլլես, դից. - 289
Բագարատ Բագրատունի, կուսակալ - 308
Բագրատ եպ. Վարդագարյան - 90, 393
Բագրատ վարդապետ - 108
Բագրատունի Ա. Կ. - 364
Բագրատունի Հ. - 13

Բագրատունիների (հայ) հարստություն - 316, 320-323, 325-327, 344, 346, 347, 354
Բագրատունիների (վրաց) հարստություն - 324-326
Բալդուին, խաչակիր կոմս - 464
Բակունից Մ. Ա. - 418
Բակուր, Հայոց թագավոր - 312
Բայազիդ II, սուլթան - 452
Բայրուրդյան Վ. Ա. - 451, 462, 469
Բարթիկյան Հր. Մ. - 477, 479
Բարթողիմեոս արքեպ. Չամիչյան - 80, 392, 397, 398, 401, 406, 407, 414-417, 423, 428, 429
Բարխուդարյան Վ. Բ. - 488
Բարյատինսկի Ա. Ի. - 39, 40, 382
Բարսեղ I, կայսր - 198, 457
Բարսեղ Մեծ - 343
Բարտոլ Վ. - 333
Բեդիրյան Պ. - 477
Բել, առասպ. - 290
Բենբուրյան Ա. - 20, 389
Բերրերյան Հ. - 18
Բերրերյան Մ. - 296-298, 482, 483
Բերրերյան Նիկ. - 297
Բերրերյան Ռ. - 17
Բերտեռ, մախարար - 103
Բյուտտիսեր Պ. - 357, տե՛ս մահ դը Լազարդ Պ.
Բոդին Ժ. - 6
Բողոանով Բ. Վ. - 367
Բողոանյան Մ. - 486
Բողոանյան Շ. - 486
Բոմպար, դեսպանորդ - 435
Բոպպ Ֆ. - 356
Բրոկհաուզ Ա. - 33
Բրոսսե Մ. - 348
Բուդազով Գր. - 369, 487
Բուդա, գորավար - 321
Բուշե, մախարար - 445
Գաբրիել վարդ., արքեպ. Այվազակի (Այվազյան) - 40, 363, 373, 383, 406, 427, 428
Գազիկ I, Հայոց թագավոր - 292, 323, 480
Գազիկ II, Հայոց թագավոր - 323, 324
Գազիկ Արծրունի, Վասպուրականի թագավոր - 323, 345
Գազանճյան Հ. - 365
Գաթրոճյան Հ. - 332
Գալստյան Խ. - 20
Գասապյան Հովհ. - 453
Գասպարյան Բ. - 46, 385
Գարագաշյան Ա. Մ. - 332
Գարայան Ստ. - 27, 95, 433, 438
Գարեգին վրդ., եպ., Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա Հովսեփյան(ց) - 21, 90, 46, 343, 385, 389, 478, 482, 491
Գարո Արմեն - 482
Գարսոյան Ն. - 6
Գափամաճյան Պ. - 99, 434
Գեքեցե Ա. Ի. - 59, 363, 418
Գիրս Մ. Ն. - 96, 433
Գլադստոն Ու. Յու. - 418
Գլազով, գեներալ - 368
Գյանջեցյան Ղ., տե՛ս Եզնիկ վրդ. Գյանջեցյան
Գյուլբենկյան Գ. - 105, 276, 436, 437
Գյուլբենկյան Պ. - 278
Գյուլխանդանյան Ար. - 16, 482
Գնել վրդ. Գալեմբարյան - 95, 103, 433
Գոլիցին Գր. Ս. - 60, 373, 388
Գողիաթ, Աստվածաշնչ. - 293
Գոնթարիս, գորավար - 479
Գորդևսկի Վ. Ա. - 460
Գրիգոր եպ. Աղափիրյանց - 45, 383
Գրիգոր Է Անավարզեցի, Հայոց կաթողիկոս - 22, 350, 351
Գրիգոր Է, Հռոմի պապ - 421
Գրիգոր Երեց, մատենագիր - 348
Գրիգոր Լուսավորիչ - 22, 34, 62, 251, 275, 313, 334, 341, 342, 349, 478
Գրիգոր Մերեմց - 351

Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի - 293, 345, 481
Գրիգոր Նարեկացի - 345, 346
Գրիգոր Սկևռացի - 351
Գրիգոր Բ Վկայասեր, Հայոց կաթողիկոս - 346, 351
Գրիգոր Դ Տղա, Հայոց կաթողիկոս - 350
Գրիգոր Տաթևացի - 352
Գրիգոր Տուտեղոյի - 350
Գրիգոր Քերթոզ - 339
Գրիգորիս Աղթամարցի - 353
Գրիգորիս Արշարունեցի - 343
Գրիգորիս արքեպ. Գովրիկյան - 435
Գրիգորիս արքեպ. Գալենքեարյան - 103, 435, 490
Գրիգորիս վրդ., եպ. Պալաքյան - 95, 432, 433
Գուլիշամբարով Ստ. - 11
Գումիշ-Թեզին, գորավար - 324
Գուչկով Ա. Ի. - 117, 438
Գուրաս, արքեպեոս - 308
Գուրո, գեներալ - 458
Գևորգ Դ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 38, 41, 45, 373, 382
Գևորգ Ե Սուրենյանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 10, 64, 389, 430, 434
Գևորգ Չ Չորեքյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 46, 385, 483
Գևորգյան (Մողոմոնյան) Ս., տե՛ս Կոմիտաս
Դադայան Խ. Չ. - 469
Դանիել եպ. - 334
Դանիել Ա Սուրմառեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 37, 381
Դանիշմանյանների հարստություն - 329, 451
Դավիթով Ստ. - 330
Դավիթ, Աստվածաշնչ. - 293
Դավիթ, Հարելի որդի - 294
Դավիթ Ե Ենեզեթցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 37, 38

Դավիթ Անհաղթ - 340
Դավիթ Բագավանցի - 340
Դավիթ Բեկ - 329, 330, 353
Դավիթ-Բեկ Մ. Ա. - 15
Դավիթ Հարթացի - 339, 340
Դավիթ Ներզիմացի - 340
Դավիթ Քերթոզ - 340
Դավիթ Քորայրեցի - 350
Դարբինյան Ռ. - 6
Դելումաց թագավոր - 293
Դեմոփիլոս, փիլիսոփա - 65
Դիլոյան Վ. Ա. - 31, 33, 430, 439, 446, 448, 449, 454, 455, 458, 459, 461, 469
Դիոկղետիանոս, կայսր - 313
Դիոնիսիոս Թրակացի - 364
Դրաչևակի, քաղաքագլուխ - 11
Եգիպտական մամլոքների հարստություն - 325
Եգյան Ա. - 367
Եգյան Կ. Հ. (Եզով Գ. Ա., Եգյանց) - 18, 33, 45, 110, 339, 367-374, 384, 437, 485-490
Եգյան Հովհ. - 367
Եգյան Մ. - 367
Եզնիկ Կողբացի - 339, 423
Եզնիկ վրդ. Գյանջեցյան - 46, 390
Ելակուզ, արքեպ. - 324
Եկատերինա II, կայսրուհի - 330
Եղիշե, եպ. - 64
Եղիշե, պատմագիր - 314, 339, 342, 396, 471,
Եղիշե արքեպ. Դուրյան - 64, 95, 106, 276, 317, 389, 433, 491
Եղիշե ծ. վրդ. Մուրադյան - 389
Եվագրիոս Պոնտացի - 343
Եվդոքսիոս, մատենագիր - 304
Եվսեբիոս Կեսարացի - 313, 339
Երամյան Ա. - 438
Երեմեկ Դ. Ե. - 450
Երեմիա եպ. Գալուստյան - 34, 35, 380
Երեմիա, մարգարե - 306

Երեմյան Ս. Տ. - 451
Երիցյան(ց) Ալ. - 487, 488
Երկայնաբազուկներ, տե՛ս Ջաքարյաններ
Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան - 67, 90, 390
Եփրեմ Ասորի - 343
Եփրեմ Ա Չորագեղցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 37, 381
Ջարրհամայան Գ. - 339
Ջարդարյան (Ասլան) Ռ. - 94, 432
Ջարգեցկի Ս. - 190, 456
Ջարյան Կ. - 16
Ջավարյան (Անտոն) Ս. - 94, 432
Ջավեն պատրիարք - 433
Ջավրիկ Դ. - 298, 482, 483
Ջավրիկ (Ջավրյան) Հակ. - 11, 93, 94, 99, 100, 431
Ջավրյան (Ջավրիկ) Հովհ. - 16, 17, 26, 140, 445
Ջաքարիա Մարկավազ - 353
Ջաքարե Երկայնաբազուկ Ջաքարյան - 326
Ջաքարյանների տոհմ - 325, 327, 336, 347, 361, տե՛ս նաև Երկայնաբազուկներ
Ջենոբ Գլակ - 339
Ջենոն-Արտաշես III, Հայոց թագավոր - 311
Ջենջյանների հարստություն - 325
Ջոհրարյան Լ. - 46, տե՛ս նաև Հուսիկ արքեպ. Ջոհրարյան
Ջոհրապ Գրիգոր - 12, 27, 96, 102, 113, 115, 430, 433, 435, 436, 438
Ջոհրապ Լևոն - 438
Ջրադաշտ (Ջարատուշքրա), կրոնի հիմնադիր - 252, 471
Ջրվան, դից. - 471
Ջուլայան Մ. - 450
Էլիկուս Օրբելյան - 326
Էմին Մ. - 340, 344, 350
Էնվեր փաշա - 458

Էֆրոն Ի. - 33

Թագվորյան Վ. - 17
Թաղևադյան Ա. - 90, 293
Թաղևադյան Լ. - 482
Թահմազ I, շահ - 328, 330
Թամանյան Ալ. - 11
Թամար, վրաց թագուհի - 326
Թամուր, տե՛ս Լանկ Թամուր
Թեյլոր, հյուսիսատոս - 189, 221, 456
Թեոփիլ, խմբագիր - 452
Թեոդոսիոս I, կայսր - 317
Թեոդոսիոս II, կայսր - 318
Թեոդոր Արիկուրա - 345
Թեոդորա, կայսրուհի (XI դ.) - 481
Թեոդորոս Ռշտունի - 319, 320
Թեոդորոս Քոթեմալոր - 334
Թեոփիլակտոս, պատրիարք - 345
Թերզյան, կաթողիկ մեծավոր - 422
Թերլենզյան Փ. - 93, 431
Թիմուրյան Մ. - 257, 258, 473
Թոմաս վրդ. - 67
Թովմա, կոմես - 479
Թովմա Արծրունի - 344
Թովմա Մեծփեցի - 352, 423
Թովմա վրդ. - 390
Թորգոմ արքեպ. Գուչակյան - 22, 376, 377, 491
Թորգոմյան Վ. - 16, 19
Թորոս աղբար - 473
Թորոսյան Ե. - 443
Թոփյանց, թրքակից - 94, 432
Թորատյան Մ. - 93
Թրոտեր, մայր - 145, 447
Թումանյան Հովհ. - 85, 478, 482
Թունյան Վ. Գ. - 379-381
Իբն Խալլուն, մատենագիր - 321
Իբն Հաուկալ, մատենագիր - 322
Իբրահիմ, խան - 230
Իբրահիմ Էֆենդի Մյուսթեֆերիբե (Պասամաճի), տպագրիչ - 171, 452
Ս. Իզմաիլոս Աստվածազգյաց - 426

Ս. Իզմատիոս Լոյուա - 405
Իդրիս, մուլա - 169, 191-193, 195, 210,
222, 223, 452, 457, 463, տե՛ս
Հաքիմ Բիբիսի (մուլա Իդրիս)
Իզմիրյան Մ., տե՛ս Մատթեոս Բ
Իզմիրյան
Իզմիրյանց Հ. Ա. - 369, 372, 487, 489
Ինճիճյան Դ. - 363
Իշխան, Խաչիկի որդի - 293, 294
Իսահակյան Ավ. - 16, 85, 482
Իսավրյան հարստություն - 324
Իսմայիլ I, պարսից շահ - 191, 222,
327, 328, 457
Իսմայիլ իբն-Յակուտ, ամիրա - 324
Իսպուրնիս, Ուրարտուի թագավոր -
300
Իսրայել Օրի - 17, 329
Իվանե Երկայնաբազուկ Ջաքարյան
- 326
Իրենեոս, մատենագիր - 339
Լարուրնա, մատենագիր - 339
դը Լազարոյ Պ. - 357, 358, տե՛ս նաև
Բյուտիխեր Պ.
Լազարյան Մ. - 37, 381
Լազարյան Հովհ. - 330
Լազարյաններ, տոհմ - 373
Լազարև Մ. Ա. - 456, 462
Լայարդ, դեսպանորդ - 144, 447
Լանգլուա Վ. - 339
Լանկ-Թամուր - 193, 194, 222, 224,
324, 327, 352, 362
Լանսինգ, պետքարտուղար - 475
Լաուտեր-դեսպան - 101
Լեո - 67, 72-74, 81, 83, 85, 86, 90,
391-393, 395, 400, 413, 422, 429,
469
Լեոնյան Ռ. - 14, տե՛ս նաև Նազար-
յան Լ.
Լեփսիուս Յո. - 443, 444
Լիթին Ն., քննիչ - 481, 482
Լինչ Հ. - 211, 212
Լիպարիտ, զորավար - 451
Լիսիցյան Մա. Դ. - 46, 384
500

Լյուդ Ջորջ Դ. - 178, 455
Լյուդենդորֆ Է. - 442
Լյուդովիկոս XIV - 329
Լյուլեճյան Լ. - 464
Լորանով-Ռոստովսկի Ա. Բ. - 60, 130,
387, 442
Լոզ, ծերակուտական - 262
Լոռու-Մելիք Քալանթար - 13
Լորիս-Մելիքով Մ. - 369, 370
Լոտթեր Ջ., դեսպան - 435
Լուկաչ (Դուկասյան) Լ., պետական
գործիչ - 103, 435
Լուկուլոս, զորավար - 309, 310
Լուսինյանների արքայատոհմ - 325
Լուտիպրիս, Սարդուր I-ի հայր - 300
Լևոն, Հաքեյի որդի - 294
Լևոն II, Հայոց թագավոր - 325, 350
Լևոն VI, Հայոց թագավոր - 325
Լևոն Մեսրոպ - 464

Խալաթյանց Գր. - 375
Խալդի, դից. - 301
Խաթանասյան Ե. - 466, 467
Խաժակ Գ. - 482
Խալիլ Քեմալ քեյ - 446
Խան-Գորոյան Ա. - 16, 19
Խան-Մասեհյան Հ. - 16
Խաչատրյանց Ա. - 94, 432
Խաչիկ, Վասպուրականի իշխան -
293
Խաչիկ Ա, Հայոց կաթողիկոս - 345
Խաչիկյան Լ. Մ. - 469
Խաչիկյան Շ. Լ. - 453, 469
Խատիսյան Ալ. Հ. - 16, 19, 43, 431
Խատիսյան (Խատիսով) Կ. Հ. - 92,
431
Խեղենեկյանների տոհմ - 326
Խիկար Իմաստուն - 84, 392, 396-398
Խոնդկարյան Արշամ - 16, 17
Խոնդկարյան Ա. Թ. - 6
Խոնդկարյան Է. Հ. - 6
Խոջաքեյ, գրող - 162
Խոջայան Լ., ուսուցիչ - 46, 384
Խոսրով I, Հայոց թագավոր - 312

Խոսրով III, Հայոց թագավոր - 314
Խոսրով I Անուշիրվան, պարսից թա-
գավոր - 319, 472
Խոսրով II Փարվեզ, պարսից թագա-
վոր - 319, 336, 472
Խոսրով III, պարսից թագավոր - 472
Խոսրով IV, Ֆառուխադ, պարսից
թագավոր - 472
Խոսրով Անճևազի - 346
Խոսրովիկ, մատենագիր - 343
Խոսրովյան Նիկ. - 45, 384
Խորեն Ա Մուրադրեզյան, եպիսկո-
պոս, Ամենայն Հայոց կաթողի-
կոս - 10, 22, 64, 282, 389, 477, 491
Խորեն եպ. Աշոգյան - 80, 380, 382,
392, 397, 407
Խրիմյան Հայրիկ, տե՛ս Սկրտիչ Ա
Խրիմյան
Խուդաբանդա, պարսից շահ - 463
Խուդավերդյան Ա. Ա. - 379

Մատուրյան Ալ. - 85
Մերենց, գրող - 447

Կազաչկյանց (Կազաչկովա) Մ. Մ. -
371, 488
Կազիբեկ Յու. - 415, 416
Կամսարական ընտանիք - 319
Կամար Ա. - 6
Կարա-Յուսուֆ քեյ - 327
Կարախանյան Գր. - 465, 467
Կարակալա, կայսր - 312
Կարաման, Նուրի Մոֆիի որդի - 165
Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյան - 46,
64, 67, 90, 385, 389, 390, 429
Կարապետյան Գ., երեսփոխան -
104
Կարինոս, զորավար - 313
Կարմիրշայան Վ. - 459
Կարոն Ա. - 456
Կելլոզ, պետքարտուղար - 475
Կեղծ-Կալիսթենես - 343
Կետիկյան Թ. - 490

Կիաքսար, մարաց թագավոր - 304,
306
Կիլիկյան հարստություն - 325
Կիստուկա, Կ. Եզյանի մայրը - 367
Կիրակոս Գանձակեցի - 348, 349,
351
Կիրակոսյան Ջ. Ս. - 430, 442, 448
Կլեմանտ Ժ. - 8
Կլեոպատրա, Հայոց թագուհի - 308
Կլեոպատրա VII, Եգիպտոսի թագու-
հի - 310
Կոննես Ե պապ - 349
Կյուրոս Մեծ, պարսից թագավոր -
305, 306
Կողամ, մատենագիր - 321
Կոկկաս, մենամարտիկ - 479
Կոկովցև Վ. Ն. - 368, 434
Կոմիտաս (Գևորգյան-Մողմոմյան)
- 21, 46, 386, տե՛ս նաև Գևորգ-
յան (Մողմոմյան) Ս.
դը Կոմսամսոն Լ. - 191, 216, 457
Կոչիքեյ (Կուչիքեյ) Գյումուրջիների -
450
Կոջոյան Ռ. - 459
Կոստանդ II, կայսր - 320
Կոստանդին, Հաքեյի որդի - 294
Կոստանդին Գ Կեսարացի, Ամենայն
Հայոց կաթողիկոս - 350
Կոստանդին I Մեծ, կայսր - 313
Կոստանդին IX Մոնոմախ, կայսր -
294, 323
Կոստանյան(ց) Կ. - 42, 345, 346, 382,
483
Կորբուլոն, զորավար - 312
Կորկուտյան Զ. - 452
Կորյուն, մատենագիր - 339
Կոիլով Ի. Ա., գրող - 428
Կրասին Լ. Բ. - 16
Կրումբախեր Կ. - 333
Կուլիչ Կ., նախագահ - 475
Հաքեթ, Աստվածաշնչ. - 359
Հաքեյ, իշխան - 294

Հագիկերս II, պարսից թագավոր - 471
Հալաճյան Գ. - 464
Հալաճյան Պ. - 12, 27, 111, 112, 437
Հակոբ Դ Ջուղայեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 329
Հակոբ Հովնաթան, տաղերգու - 353
Հակոբ Մծբնա Հայրապետ - 472
Հակոբյան Պ. Հ. - 6
Հակոբոս եպ. Մերոբյան - 382
Հակոբոս վրդ. Տաշյան - 490, 491
Համաստեղ, գրող - 18
Համբարյան Հ. - 490
Հայկ Նահապետ - 290, 305
Հայկյաններ - 305, 357
Հայերիխ VI, կայսր - 325
Հասան, Վասպուրականի իշխան - 293
Հարդինգ Ու. Կ., սեմատոր - 262, 475
Հարթինգ Գ., կոմս - 442
Հարպիկ, Հարբիկ որդի - 294
Հարություն եպ. Վեհապետյան - 35, 380
Հարությունյան Հ. Ժ. - 5
Հարությունյան (Արությունով) Ստ. - 92, 380, 431
Հեթում I, Հայոց թագավոր - 325
Հեթում II, Հայոց թագավոր - 349
Հեթում Պատմիչ - 349
Հեթումյանների տոհմ - 325
Հեկտոր, դից. - 289
Հերա, դից. - 289
Հերակլ II, վրաց թագավոր - 442
Հերակլես, դից. - 289
Հերակլիոս (Հերակլ), կայսր - 319, 336, 480
Հերթինգ, կանցլեր - 129
Հերոդոտոս - 301, 304, 356
Հեփեստոս, դից. - 392
Հեթիմյան Ս. - 418
Հինդենբուրգ Պ. - 442
Հիսուս Քրիստոս - 53, 447
Հյուբնան Հ. - 357
Հյուզ Վ. - 418
502

Հյուրնուգ Ա., ծերակուտական - 438
Հոմերոս - 52
Հոմմել Ֆ. - 302
Հովակիմ եպ., պատրիարք - 451
Հովիանոս, կայսր - 313
Հովիան Դարդել - 489
Հովիան Մամիկոնյան - 339
Հովիան Ոսկեբերան - 343, 421, 422
Հովիան Վիլիելմ, կուրֆյուրստ - 329
Հովիան Գ Օձնեցի, Հայոց կաթողիկոս - 343
Հովիաննես Արշակունի, գորավար - 479
Հովիաննես Գուգես, գորավար - 290, 479
Հովիաննես եպ. Արշարունի, պատրիարք - 27, 95, 106, 430, 432
Հովիաննես Երզնկացի - 351
Հովիաննես Ե Դրասխանակերտցի, Հայոց կաթողիկոս - 253, 344, 472
Հովիաննես Մարկավազ - 351
Հովիաննես-Մմբատ, Հայոց թագավոր - 292
Հովիաննես Վանական - 348
Հովիաննես վրդ. Ջոհրապյան - 338
Հովիաննիսիկ Ծարեցի - 353
Հովիաննիսյան Ար. - 368
Հովիաննիսյան Ա. Գ. - 469
Հովիաննիսյան Հ. Ժ. - 490
Հովիաննիսյան Հ. Մ. - 384
Հովիաննիսյան Հովի. - 46
Հովիաննիսյան Պ. Հ. - 5, 6, 23, 33, 465, 469, 491
Հովնանյան Ղ. - 365
Հովսեփ արքեպ. Արղության-Երկայնաբազուկ - 89, 330, 393
Հոֆման Է. - 412
Հոֆֆ Մ. - 440
Հոադամիզդ, Հայոց թագավոր - 311
Հուլիոս, խան - 294, 295, 327
Հուլիանոս, կայսր - 313, 314
Հուսիկ վրդ., արքեպ. Ջոհրապյան - 46, 90, 386, 482, տե՛ս Ջոհրապյան Լ.

Հուստինիանոս I, կայսր - 317-319, 324, 337, 441, 468, 479
Հուստինիանոս II, կայսր - 319
Ղազանջյան Ռ. - 444
Ղազար Փարպեցի - 339, 342, 423
Ղազարյան Հայկազն - 470
Ղազիյան Ա. - 387
Ղահրամանյան Էդ. - 476
Ղուկաս Ավետարանիչ - 387
Ղևոնդ արքեպ. Դուրյան - 478
Ղևոնդ, պատմագիր - 320, 339, 390, 489
Ղևոնդ, վարդապետ - 67
Ղևոնդ վրդ. Հովիաննիսյան - 490
Ղևոնդիոս Բյուզանդացի - 337
Ճնճղուկ, Վասպուրականի իշխան - 293, 294
Ճոնազյան Ե. Գ. - 470
Մ. - 79-91, 388, 392, 394-398, 400, 411, 412
Մաղաթյան, Կ. Եղյանի սան - 369
Մաղաթյան Ե. Մ. - 46, 384
Մաղաթյան Հ., մանկավարժ - 371
Մաղես, թագավոր - 303
Մաղոյան Ա. Գ. - 5
Մաղոյան Գ. Ա. - 384, 387, 439
Մաթուսդա Մեծ - 339
Մալխասյանց Ստ. - 398, 480
Մակար Ա Թեղուացի, արքեպ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 34, 35, 38, 42, 44, 45, 379, 382
Մակեդոնական հարստություն - 324
Մակրինոս, կայսր - 313
Մահմադ Շևքեթ փաշա - 95, 433
Մահմուդ II, սուլթան - 179, 195, 455
Մաղաթիա արևոս, մատենագիր - 349
Մաղաթիա արքեպ. Օրմանյան - 12, 27, 46, 63, 64, 68-70, 72-74, 76, 77, 90, 105-111, 372, 373, 385, 389,

391, 393, 396, 397, 400, 401, 403, 406, 407, 428, 436, 437, 488
Մամբրե վրդ. Մելիք-Աղամյան - 67, 390
Մամբրե Վերծանող - 339
Մամիկոնյան ընտանիք - 194, 316, 320-322, 326, 344
Մամիկոնյան Ստ. - 368, 487
Մանանդյան Հ. Հ. - 340
Մանգու, Մեծ խան - 294, 295
Մանդելշտամ Ա. Ն. - 96-100, 114, 433
Մանդիկյան Ս. Ա. - 42, 45, 383, 384, 397
Մանթաշյան Ալ. - 86, 486
Մանիկյան Ա. - 473, տե՛ս նաև Նալբանդյան Մ.
Մանուկ, խալիֆա - 321
Մանուել, Սմբատ Բագրատունու հայր - 290
Մառ Ն. Ցա. - 10, 13, 302, 345, 359, 364, 373
Մավրան Արդու Ֆազլ էֆենդի - 463
Մավրիկիոս, կայսր - 319, 336, տե՛ս նաև Մորիկ
Մատթեոս եպ. Մատթեոսյան - 90, 390
Մատթեոս, վրդ. - 67
Մատթեոս Ավետարանիչ - 387
Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 38-41, 382
Մատթեոս Բ Իզմիրյան Կոստանդնուպոլսեցի, պատրիարք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 38, 70, 89, 117, 233, 388, 390, 415, 438
Մատթեոս Ուռհայեցի (Եղեսացի) - 348, 423, 472, 480, 481
Մատիկյան Աղ. - 490
Մարաբաս Կատինա - 341, 342
Մարենգո, փոխխյուպատոս - 145
Մարկոս Ավետարանիչ - 387
Մարկոս Ավրելիոս, կայսր - 312

Մարկոս Ավրելիոս Կարոս, կայսր - 313
Մարտիկյան Ու.- 95-100, 433
Մարքս Կ.- 405
Մաքսիմիանոս, կայսր - 313
Մելիք-Կարագյոզյան Գ. Բ.- 387
Մելյան, տե՛ս Մեսրոպ քահանա Մելյան
Մելքիսեդեկ, աթոռակից կաթողիկոս - 423
Մելքիսեդեկ արքեպ. Մուրադյան(ց) - 34, 35, 38, 42-44, 379, 380, տե՛ս նաև Մուրադյանց Գ. Գ.
Մելքոնյան Գր.- 476
Մելքոնյան Կ.- 476
Մելքոնյան եղբայրներ - 276
Մեծ Մարգարե, տե՛ս Ջրադաշտ Մեծիկյան Ա.- 20
Մեհմեդ II Ֆաթիհ, սուլթան - 451
Մեհմեդ V Ռեշատ, սուլթան- 438
Մեհրաբյան Ա.- 392
Մեյն Ա.- 358
Մեմուս, Ուրարտուի քազավոր - 300, 301
Մեսրոպ ավագ քահանա Մելյան - 90, 393
Մեսրոպ արքեպ. Նշանյան - 491
Մեսրոպ արքեպ. Տեր-Մովսիսյան - 12, 64, 67, 90, 98, 338, 389, 390, 434, 486
Մեսրոպ Մաշտոց - 334
Մեսրոպ եպ. Սմբատյան - 45, 383
Մետեռլինկ Մ.- 48, 386
Մետրոդորոս Սկեպսիացի - 309
Մերուժան, եպիսկոպոս - 313
Միաբան, տե՛ս Գալուստ Տեր-Մկրտչյան
Միդիատ փաշա - 157
Միհրդատ, Ծովքի քազավոր - 306
Միհրդատ II Մեծ - 307
Միհրդատ VI Պոնտացի - 307-310
Միհրդատյանց Թ.- 480
Միսաք Միմաս - 20
Միրզոյան Հր. Ղ.- 469
504

Միրզոյան Մ.- 387
Միրայել Ա Մերաստացի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 328
Մխիթար Այրիվանցի - 349
Մխիթար Անեցի - 348
Մխիթար Գոռ - 350, 351
Մխիթար Հերացի - 351
Մխիթար Մասնեցի - 352
Մխիթար Մերաստացի - 354, 363
Մխիթարյաններ (Վենետիկի) - 364, 424
Մխիթարյաններ (Վիեննայի) - 103, 424
Մկրյան Մ.- 443
Մկրտիչ Ա Խրիմյան, պատրիարք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 35, 38, 89, 258, 368, 373, 380, 382, 390, 456, 472, 473, 483
Մկրտիչ Նաղաշ - 353
Մյուլլեր Ֆ.- 357, 358
Մնացականյան Ա.- 10
Մոմոնտով, ծերակուտական - 368
Մովսես Բաղրամյան - 256
Մովսես Դասխուրանցի - 344
Մովսես Խորենացի - 17, 290, 291, 305, 306, 312, 340-342, 344, 380, 396, 423, 480
Մովսես Կաղանկատվացի - 344
Մովսես Ջերթող (V դ.) - 340
Մովսես Ջերթող Մյունեցի (VII դ.) - 339
Մորիկ, կայսր -290, տե՛ս նաև Մավրիկիոս
Մորուք Գաբրիկ - 406, տե՛ս նաև Գաբրիել արքեպ. Այվազովսկի
Մրվանյանների տոհմ - 324
Մուավիա, խալիֆա - 320
Մուքաֆաքիլ, խալիֆա - 321
Մուհամեդ Մարգարե - 464
Մուշեղ Իշխան - 24, 32
Մուշեղ սարկավագ Տեր-Գաբրիելյան - 386
Մուստաֆա Ռեշիդ փաշա - 450
Մուրադ III, սուլթան - 328, 463

Մուրադ Սամուել - 476
Մուրադյանց Գ. Գ., տե՛ս Մելքիսեդեկ արքեպ. Մուրադյան
Մուրադյան Պ. Մ.- 467
Մուրացան, նախարարական տոհմ - 85

Յանովսկի Կ. Պ.- 46, 384
Յանչեցեցի, թղթակից - 92, 93
Յանուս, դից. - 138, 443
Յարճանյան Ա., տե՛ս Սիամանթո
Յոթ գայլ, ըմբիշ - 293
Յուսուֆ, ամիրա - 323

Նադիր շահ - 353
Նազարյան Ա.- 14
Նազարյան Լ.- 14, տե՛ս նաև Լեոնյան Ռ.
Նազարյանց Ստ.- 59, 89, 91, 363, 405, 406
Նալբանդյան Միք.- 35, 59, 80, 84, 87, 89-91, 419, 423, 427, 428, 473
Նալբանդյան, տեսուչ - 94
Նահապետ Զուշակ - 353
Նահապետյան Ա. (Նահապետ եպ. Նահապետյան) - 42, 45, 46, 383
Նաղաշ Հովնաթան - 353
Նամա Ասորի - 345
Նար Դոս - 85
Նեմեսիոս, մատենագիր - 343
Նեմեսիս, դից.- 150, 449
Ներոն, կայսր - 312
Ներսես արքեպ. Լամբրոնացի - 350-352
Ներսես Կամսարական - 319
Ներսես Մշեցի - 352
Ներսես Գ Ընդրախի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 350, 351
Ներսես Ե Աշտարակեցի, եպ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 37-39, 58, 89, 381, 387, 393
Ներսես եպ. Վարժապետյան - 38, 71, 89, 144, 382, 391, 417, 482
Ներսիսյան Մ. Գ.- 430, 434

Նոդին Գ.- 482
Նիկոլ եպ. Թորոսովիչ - 423
Նիկողայ II, կայսր - 374, 482
ղը Նիկողայի Ա. Պ.- 46, 384
Նորել Ա.- 386
Նորատունկյան Գ.- 12, 14-16, 27, 109-111, 372, 437, 438, 466
Նոր Տիգրանյանների հարստություն - 307
Նուբար Մարի - 476
Նուբար Պողոս փաշա - 99, 276, 277, 436, 437
Նուրբան Էֆենդի - 415
Նուրի-Սոֆի, ցեղապետ - 165

Շադրադյանների տոհմ - 325, 327
Շահազիզ Ե.- 488
Շահազիզ Ս.- 89
Շահամիրյան Ը.- 473
Շահ Արմենների հարստություն - 324, 347
Շահան-Ջրպետյան Հ. Ս.- 37, 380
Շահխաթունի Ա.- 16
Շահնուր Շահան - 16
Շահրիկյան (Միքրա, Ատոմ) Հ.- 95, 432
Շանթ Լևոն - 16, 17
Շանշիկ Պ.- 339
Շապուհ I, պարսից քազավոր - 313
Շապուհ II Երկարակյաց, պարսից քազավոր - 313, 477
Շապուհ Բագրատունի - 344
Շարաֆեղդին (Շարաֆ խան) Շամսեղդին Բիրլիսի - 192, 193, 199, 223, 463
Շարմուս, քարզմանիչ - 192, 463
Շարուրյան Ա.- 435
Շերմետև Ս. Դ., կոմս - 368
Շիրվանզադե Ալ.- 85
Շմեման, փոխնախարար - 368
Շուպենհաուեր Ա.- 50, 52, 386
Շուշանյան Վ.- 16

Ողիսև, առասպ.- 449

Ողիմպիանոս, առակագիր - 340
Ոսկան, տե՛ս Մարտիկյան Ո.
Ոսկան Երևանցի - 354
Ոսկան Ստեփան - 406, 428
Ոսկանյան Ն. - 452

Չամչյան Մ. - 35
Չամուտեյան - 402
Չարիկով Ն. Վ., դեսպան - 100, 435
Չերազ Մինաս - 8
Չերմսայո, լեյտենանտ - 145
Չերքեյան Ս. - 391
Չիլինգարյան Ա. - 20, տե՛ս նաև
Դարբինյան Ռ.
Չինգիզ խան - 326
Չիչերին Գ. Վ. - 142, 143, 146, 147, 446
Չոպանյան Ա. - 8, 10, 353, 354
Չորմիսյան Լ. - 433
Չորավանեյաններ, տոհմ - 326
Չուբարյան Գ. - 297-299, 483, 484

Պալասանյան Ստ. Հ. - 42, 383
Պալյան Գր. - 453
Պալյան Կ. - 453
Պալյան Հ. - 453
Պալյան Մ. - 46, 385
Պալյան Ս. - 453
Պալյանների ընտանիք - 453
Պակուր, պարսից թագավոր - 279-281
Պապ, Հայոց թագավոր - 314
Պապաջանյան Մ. - 11, 15, 16, 26
Պապիկյան Հակ. - 435
Պապուրի, հասարակական գործիչ - 67, 390
Պասկևիչ Ի. Ֆ. - 40
Պատկանյան (Պատկանով) Զ. - 292, 339, 348, 357, 369, 480
Պատմահայր - 36, տե՛ս նաև Մովսես Խորենացի
Պարթևների հարստություն - 313
Պարոնյան Հ. - 18
Պենելոպե, առասպել. - 149, 449
506

Պեշկեբաշյան Մ. - 17, 23, 418, 471
Պետերման Հ. - 356, 357
Պետոս, զորավար - 312
Պետրոս Ա Գետադարձ, Հայոց կաթողիկոս - 404
Պետրոս I Մեծ, կայսր - 329, 330, 374, 490
Պետրոսյան Ա. Ե. - 5
Պերդիկաս, զորավար - 306
Պերիկլես, պետական գործիչ - 48, 386
Պերպերյան Ն. - 380
Պիդատոս Պոնտացի, Աստվածաշնչ. - 28, 147, 447
Պիոս Է, Հռոմի պապ - 402
Պլատոն, իմաստասեր - 47, 337, 346
Պլինիոս Ավագ, մատենագիր - 312
Պլուտարքոս, պատմագիր - 309
Պոդոս Նուրար փաշա - 16, 104, 107, 108
Պոդոսյան Ե. - 453
Պոմպեոս, զորավար - 310
Պոյաճյան Հ. - 433
Պոտյոմկին Գր. - 330
Պորփյուր, իմաստասեր - 340
Պոռչյան Պ. - 18, 489
Պոռչյանների ընտանիք - 17
Պրեմանս Բ. - 8, 435
Պրոկոպիոս Կեսարացի - 279, 342, 477, 479
Պրոմեթևս, դից. - 80, 392
Պուանկարն Ռ. - 98, 434

Ջալալ ադ-Դին, Խորեզմշահ - 326
Ջախջախյան Մ. - 365
Ջամալյան (Իսահակյան) Ա. - 16, 67, 390
Ջելաիրյանների տոհմ - 327
Ջերարդ Ջեյմս - 264
Ջումշուդ, մելիք - 330
Ջունկովսկայա Ե. - 333
Ջևանշիր, պատմագիր - 348

Ռ-ա, դից. - 420
Ռեշիդ փաշա - 105, 157
Ռիվոլա Ֆ. - 364
Ֆոն Ռոզենբերգ - 441
Ռոմանոս Լեկապեճոս, կայսր - 345
Ռոստամ, առասպել. - 289
Ռոստոմ - 14, 482, տե՛ս նաև Ջորյան Ստ.
Ռոտշիլդ, մեծատուն - 86
Ռոտշիլդներ, դրամատուրգներ - 392
Ռուբեն I, Հայոց իշխան - 325
Ռուբինյանների հարստություն - 182, 324, 325, 347, 350, 361, 404
Ռուսա I, Ուրարտուի թագավոր - 301
Ռուսա II, Ուրարտուի թագավոր - 303
Ռուսա III, Ուրարտուի թագավոր - 303
Մարարիս, արքայազն - 305
Մարտի Արծրունի - 294, 295
Մազունով Ս. Դ. - 146, 434, 447
Մալմանասար, թագավոր - 300, 302
Մահակ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 334, 345
Մահակ Գ Չորսիրցի, Հայոց կաթողիկոս - 339
Մահակ Մուռու - 345, տե՛ս նաև Ապիկուրեշ
Մահակյան Ռ. Գ. - 458
Մաղաթեյան Հովհ. - 11, 46, 384
Մամուել Անցի - 348, 423
Մայրթ-Նովա - 353, 365
Մայիդ փաշա - 111
Մանասարյան(ց) Մ. - 18, 368, 370-372, 384, 437, 488
Մաջյաններ, ընտանիք - 322, 323
Մառիկյան Հ. - 482
Մասանյանների հարստություն - 313, 335, 357, 471
Մասունի Կ. - 16, 462
Մասունցի Դավիթ - 18
Մավալյան Ա. - 452

Մարգիս եպ. Գասպարյան Ապարանցի - 45, 384
Մարգիսյան Բ. - 341
Մարզոն II, թագավոր - 301, 303
Մարզայան Ե. - 9
Մարզայան Երվանդ - 467
Մարզայան Լ. Ա. - 11
Մարզայան Հ. - 435
Մարզայան Ս. - 365
Մարտիրի I, Ուրարտուի թագավոր - 300
Մարտիրի II, Ուրարտուի թագավոր - 300
Մարուխան Ա. - 11
Մեքաստացի Մուրադ - 482
Մեքեոս, պատմագիր - 339, 342, 348, 479, 480
Մելեստինոս Գ, պապ - 325
Մելիմ I Անեղ (Յավուզ), սուլթան - 160, 169, 173, 191, 193, 222, 223, 328, 450, 452, 463
Մելիմ III, սուլթան - 453
Մելիկոս, թագավոր - 307
Մեմ, Աստվածաշնչ. - 359
Մենքերիմ, Ասորեստանի թագավոր - 392
Մենքերիմ Արծրունի, թագավոր - 292
Մեպտիմոս Սևերոս, կայսր - 312
Մերովյե եպ. Արարատյան - 37, 381
Մեֆյանների հարստություն - 457, 463
Միամանթո (Յարճանյան) - 9
Միմոն Ա Երևանցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս - 89, 256, 392, 473
Միմոն Ջուղայեցի - 364
Միմոնյան Ա. Հր. - 5
Միմոնյան Հր. Ա. - 388
Միմոնյան Գ. - 45, 383
Միմուրգ, առասպել. - 396
Միտաս, զորավար - 479
Մմբատ I, Հայոց թագավոր - 322, 323
Մմբատ Բագրատունի, զորավար (590 թ.) - 290, 291

Սմբատ Գունդուտարի – 349, 351, 352
Սմբատ Վրկանից Խոսրով Շում – 292
Սյունեցիների տոհմ – 344
Սնապյան Գր.- 15
Սուրվյալ Վլ. Ս.- 51, 387
Սուկրատ Մխչյանստիկոս – 340
Սոհեմոս, Հայոց թագավոր – 312
Սողկյան Ա., մանկավարժ – 371
Սողոմոն Մաքենացի – 343
Սպանդարյան Ա.- 90, 393
Սպենդիարյան Ալ.- 11
Սպենսեր Հ.- 86, 392
Սվաճյան Հ.- 406
Ստալին Ի. Վ.- 141, 446
Ստեփանյան Գ. Խ.- 453
Ստեփանյան Հ. Ա.- 452, 453, 469
Ստեփանյան Պ. Գ.- 5
Ստեփանոս եպ. Աղավնի Չաքարյան, պատրիարք – 381
Ստեփանոս Ե Սարմատեցի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս – 328
Ստեփանոս Սյունեցի – 343
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ – 344, 345, տե՛ս նաև Ասողիկ
Ստեփանոս Օրբելյան – 349, 350, 423
Ստոլիպին Պ.- 481
Ստրաբոն – 304, 306, 356
Մրենց, հեղինակ – 391
Մրվանձոտյանց Գ.- 258, 259, 472, 473, 482
Մուլեյման I Կանուճի (Փառահեղ), սուլթան – 160, 328, 450, 463
Մուրեճ, պարսից մարզպան – 319
Մուրեճյանց, տե՛ս Գևորգ Ե կաթողիկոս
Մուրեճյանց Վ.- 11
Մուքիաս արքեպ. Պարզյանց – 482
Մուքիասյան Ա. Մ.- 389
Մուքման ալ-Կուրբի, ամիրա – 324
Մուքրի Ա.- 340
Մևերիանոս Գաբաղացի – 343
Մևրաբեցի Մաքր – 482

Վալարիս, զորավար – 479
Վալենտինանոս, կայսր – 314
Վալերիանոս, կայսր – 313
Վախթանգ VI, վրաց թագավոր – 329
Վահագն, դից. – 289
Վահան Մամիկոնյան, մարզպան – 318
Վաղարշ, պարսից թագավոր – 318
Վաղարշ I (Վաղարշակ), Հայոց թագավոր – 312
Վաղարշակ, Հայոց ավանդական թագավոր – 36
Վանական Վարդապետ – 349, 350
Վանգենհայմ Հ.- 435
Վաչյան Ա.- 17
Վասակ Մամիկոնյան, սպարապետ (IV դ.) – 477, տե՛ս նաև Վասիկոս
Վասակ Մամիկոնյան, զորավար (VI դ.) – 318
Վասակ Պառլավունի (1021 թ.) – 293
Վասակ Սյունեցի, Հայոց մարզպան – 318, 404, 427
Վասիլ I Մակեդոնացի, կայսր – 292, 324, 480
Վասիլիոս, - 280, 281, տե՛ս նաև Վասակ Մամիկոնյան (IV դ.)
Վարանդյան Միք.- 16, 392
Վարդապարյան Օ. Ս.- 486
Վարդան Արևելցի – 348, 349, 351, 381
Վարդան Լևոն – 470
Վարդան Մամիկոնյան (451 թ.) – 318, 427
Վարդան Մամիկոնյան Կրտսեր – 319
Վարդան վրդ. Մեքիսեղեկյան – 490
Ս. Վարդանանք – 318
Վարդանյան (Վարդանով) Վ. Ի.- 9, 11, 12, 431
Վարդանյան Յու.- 486
Վարդանյան Փ. Հ.- 45, 384
Վելիամինով-Չերնով Վ.- 192, 223
Վեստենեկ Լ.- 440

Վիլհելմ II, կայսր – 441
Վիլսոն Վ.- 32, 178, 210, 234, 235, 237, 239, 263, 272, 273, 277, 455, 465, 468, 474, 475
Վինդիշման Ֆ.- 357
Վորոնցով Մ. Ս.- 39, 382
Վորոնցով-Գաշկով Ի. Ի.- 434
Վրացյան Ա.- 9, 16, 17, 19, 379, 482
Վրթանես Շահումյան – 353
Վրթանես Քերթոլ – 338, 339
Տակիտոս, պատմագիր – 311
Տաղավարյան Ն.- 105, 118, 436, 437
Տաշյան Հակ.- 341, 375
Տառյան ընտանիք – 173, 453
Տարասով Ա.- 10
Տարկու, դից.- 305
Տեմիրճիպաշյան Լ.- 433
Տեր-Գաբրիելյան Մ.- 46
Տեր-Իսրայել, մատենագիր – 351
Տեր-Կարապետյան (Մշո Գեղամ, Տատրակ) – 436
Տեր-Հակոբյան Ար.- 95, 101, 102, 433
Տեր-Հովհաննիսյան Տ. - 46, 385, տե՛ս նաև Տիրայր արքեպ. Մելիք-Մուշկամբարյան
Տեր-Ներսեսյան Ա.- 436
Տեր-Ներսեսյան Պ.- 436
Տեր-Ներսեսյան Ս.- 436
Տեր-Պետերյան Մ.- 17
Տերյան Վ.- 14
Տերտերյան Հ.- 9
Տիգրան, անճամառու – 307
Տիգրան I, Հայոց թագավոր – 305, 306
Տիգրան II Մեծ, Հայոց թագավոր – 307-311
Տիգրան Կրտսեր – 310
Տիգրանյան Գր.- 11
Տիգրանյան Լ., բժիշկ – 368, 488
Տիգրանյան Լ., գեներալ – 14
Տիգրանյան Ա., հասարակական գործիչ – 11, 12, 26, 430, 482

Տիգրանյան հարստություն – 307, 310, 311
Տիլպեր Ջ., ծերակուտական – 438
Տիմոթեոս Կուղ – 339, 346
Տիրայր, ոմն – 211
Տիրայր արքեպ. Մելիք-Մուշկամբարյան – 385, տե՛ս նաև Տիգրան Տեր-Հովհաննիսյան
Տիրան, Հայոց թագավոր – 314
Տյուզյան ընտանիք – 453
Տոբբ, առասպ.- 290, 305
Տրախանոս, կայսր – 312
Տրդատ I, Հայոց թագավոր – 312
Տրդատ II, Հայոց թագավոր – 313
Տրդատ III Մեծ, Հայոց թագավոր – 251, 291, 313, 314, 341, 480
Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) – 18, 85, 89
Ուիլյամս, սեմառոր – 262
Ուլյտանես, պատմագիր – 344
Փալզրեյվ, հյուպատոս – 189, 221
Փավստոս Բուզանդ – 339, 341, 342, 471, 477
Փափազյան Հակոբ – 469
Փափազյան Վահան Հ.- 454, 469
Փափազյան Վահան (Կոմս) – 94, 95, 432, 433
Փափազյան Վահրամ – 433
Փափազյան Վրթանես – 94, 432
Փափազյան Մաշտոց (Ներսես) – 94, 432
Փիլարոս Վարամունի – 463
Փիլոն Երրայեցի – 343
Փիլոն Թիրակացի – 339, 340
Փիլոքսենոս Մաքուզացի – 338
Փոկաս, կայսր – 319
Փոտ, պատրիարք – 345
Փոքր Մեքր – 460
Ս. Փրկիչ – 53

Քարանթար Ա. Հ.- 90, 393
Քալաշյան Ա. Գ.- 5
Քաջազնունի Հովհ.- 482
Քասունի Եր.- 470
Քարանյան Ն.- 46, 385
Քելեկյան Տ.- 105, 115-117, 436, 437
Քեմալ Սուստաֆա - 261, 263, 474, 475
Քեոփս, փարավոն - 421
Քելեյան Բ.- 117, 118, 438
Քինգ Հ. Չ., սենատոր - 261-264, 474
Քինս Վ.- 162, 163, 231, 232, 466
Քյամիլ փաշա - 105, 117
Քսենոփոն, պատմագիր - 311
Քսերքսես, Մոփրի թագավոր - 307
Քրիստոս - 53, 158, 310, 337, 398, 423, 425, տե՛ս նաև Հիսուս
Քուչանյաց թագավոր - 292

Օգարյով Ն.- 363
Օգիրիս, դից. - 420
Օհան Կարո - 16
Օհանջանյան Հ.- 482
Օմար, խալիֆա - 464
Օսիպով, թղթակից - 415
Օսման, խալիֆա - 464
Օսման I, սուլթան - 162, 451
Օսյան Եր.- 436
Օրբելի Հ.- 13
Օրբելյանների տոհմ - 326, 347
Օրով Ա. Ֆ. - 382
Օրխան, սուլթան - 162, 451

Շերդիանդ I Կորուրզգի, ցար - 103, 435
Տիցնորիս, հյուպատոս - 102, 435
Տրանս Անատոլ - 8
Տրիկ, տաղերգու - 443

Abū Firag - 6
Adontz N.- 29, 448, 454, 480
Agathangelus - 341
Ammianus Marcellinus - 314
Aristagues de Lastiverd - 344
510

Armenak, նահապետ - 305
Asatrian G. S. - 461, 463
Aucher P.- 343
Aucher S.- 365

Babelon E.- 332
Bacak - 427
Bang W.- 306
Bartholomae - 358
Bortticher P.- 357
Brockelmann - 358
Brosset M.- 333, 345, 348, 349, 351, 353
Bruce J.- 176
Bruns K.- 352
Bugge S.- 358
Busse Ad.- 340

Carrière A.- 365
Cirhied Ch.- 365
Contenson L. de - 191
Conybear F. C.- 340
Cuinet V.- 211, 451, 466

Daschian A.- 355
David Philosophe - 340
Dolens N.- 332
Dulaurier Ed.- 325, 333

Gelzer H.- 333
Ghazaryan M.- 332
Gidney I. B.- 475
Granville M. E.- 151, 449
Grégoire le Prêtre - 348
Grégoire Magistros - 346
Guillaume de Villefroy - 355
Gutschmidt A.- 332, 341
Gütterbock K.- 332

Haik, նահապետ - 305
Hammer J. von - 333
Héracle - 339
Hoff - 272
Hoihusz J.- 365

Homo Sum, ծածկանուն - 429
Hübschmann H.- 332
Humilis, տե՛ս Արնոց Ն.

Jean Catholicos - 344
Janus - 443
Joannes Ozniensis - 343
Justi F.- 332

Kalemkiar G.- 355
Karamiantz - 355
Karst J. - 352, 365
Ker Porter R.- 176, 454
Khatch A.- 332
Kirakos de Gantzak - 349
Kramer A. von - 333
Krusinski I. Th.- 175

Lagarde P. De.- 357
Langlois V.- 339, 346
Lauer M.- 365
Léart M.- 435
Lehmann C.- 332
Lehmann-Haupt C. F.- 301
Lepsius Jo.- 443

Marquart J.- 332
Mathieu - 348
May A.- 343
Meillet A.- 358
Meyer Ed.- 302
Migne J. P.- 355
Mithridate Eupathor - 332
Mkhitar d'Airivank - 349
Moïse de Choréne - 340
Müller Fr.- 357, 358

Nerses IV Schnorhali - 351
Neumann C. F.- 340, 355
Néve F.- 348, 351, 352, 355
Nöldecke Th.- 332

Osthoff M.- 358
Oukhtanes d'Ourha - 345

Patkanian K.- 355
Petermann H.- 348, 357, 364, 365
Petrowicz - 332
Politicus, տե՛ս Արնոց Ն.

Rimbaud A.- 332
Reinach Th.- 332

Sachau E.- 352
Safrastian A.- 463
Saint-Martin A.- 332
Samuel d'Ani - 348
Sayce A.- 332
Schiller - 47
Schöne A.- 339
Schopenhauer A.- 50
Schröder J.- 365
Sempad le Connetable - 352
Somal S. P.- 355
Stephanos Orbelian - 349
Strabo - 307

Tacitus (Cornelius Tacitus) - 311
Tamerlan - 353
Ter-Minassiantz E.- 338
Ter-Mkrtschian K.- 345
Thoma Ardruni - 344
Thumb A.- 358
Tiroyan P.- 365
Tomaschek V.- 332

Véliaminof-Zarnof - 463

Weissbach F.- 306
Westenenk - 272
Windischmann F.- 357
Wischoff F.- 352

Zarzecki S.- 457

Аверьянов П. И.- 456
Аветисян Г. А.- 440
Адамов Е. А.- 460

Адонц Н. Г.- 6, 14, 332, 444, 446,
448

Арсеньев К. К.- 484
Аршакиды — 342
Акопов Г. Б.- 463
Амиров Ив.- 12
Астафьев Н.- 462

Багратиды - 332
Байбуртян В.- 453
Бекер С.- 455
Бероев Н.- 365
Брокгауз Ф. А.- 484
Брюсов В.- 443
Булгаков С. Н.- 54

Васак, Марзбан - 404
Васильев А.- 332
Вардан - 340, 349
Виальчевский О. Л.- 462
Виальсон В.- 455

Гене В.- 451
Гисарев М. А.- 482
Св. Григорий - 341

Джавахов И.- 332

Эзов Г. А.- 486
Езник - 489
Елисей - 427

Гордлевский - 460
Грен А.- 332

Ефрон И. А.- 484

Завриев Ав.- 444
Зарбаналян Г.- 355

Желтяков А. Д.- 452

Инок Малахия - 349
Ирака, имп.- 339
512

Карцев А.- 456
Карцев Ю. С.- 462
Кинталь - 441
Киракос Гандзакепи - 349
Контансон Л. де - 457, 460
Крымский А.- 332
Кучибей Гёмурджинский - 164

Лазарев М. С.- 462
Линч Г.- 333
Ллойд Джордж Д.- 455
Лэн-Пуль Ст.- 333

М. Т.- 460
Март Н. Я.- 327, 333, 335, 340,
341, 345, 359

Макар, католикос - 379
Мамикониды - 427
Моисей Каганкатвацци - 344
Моисей Хоренский - 342
Мсерянц М.- 365
Мхитар Айриванкский - 349

Назарбеков Ф. И.- 445
Нерсес Ламбронати - 350
Никитин В.- 462
Никольский М.- 301

Оганесян П. О.- 445

Петр Великий - 330, 333, 489,
490
Патканов К.- 333, 340, 344, 349,
365

Райт В.- 338

Саркисян Е. К.- 465
Смбат Коннетабль - 349
Смирнов В. Д.- 164
Смирнов К. Н.- 456, 462
Соловьев Вл.- 52
Степанос Гаронский - 344

Термен Р. И.- 456
Тейлор Д.- 456, 462
Томсон А.- 365

Шараф-хан ибн Шамсадин
Бидлиси - 463
Шопен И.- 333
Шпилькова В. И.- 474

Халатьянц Гр.- 332, 342
Халфин Н. А.- 462
Худобашев А.- 350, 365

Эзов Г. А.- 330, 333
Эмин М.- 349, 351

Юстиниан I - 332, 403, 410

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Արգարյան թագավորների երկիր - 216, տե՛ս նաև Օսրոնեն
 Աբխազիա, երկիր - 136
 Ադանա, սանջակ - 185
 Ադանա, վիլայեթ - 166, 182, 185
 Ադանա, քաղաք - 30, 165, 182, 185, 194, 224, 435
 Ադիաբենն, երկիր - 308
 Ադրամեդա, քաղաք - 163, 451
 Ադրբեջան - 208, 215, 230, 265-267, 273, 458, 466
 Ադրբեջանական Հանրապետություն - 207, 484
 Ադրիատիկ ծով - 157
 Ազգային Մատենադարան (Փարիզ) - 277
 Ազգերի լիգա - 474
 Աթենք, քաղաք - 278
 Ալաշկերտ, քաղաք - 145, 199, 440
 Ալաշկերտի շրջան - 218, 241
 Ալավերդի, հանքավայր - 219, 270
 Ալքանիա, երկիր - 113
 Ալեքսանդրապոլ, քաղաք - 88, 267, 345, 346, 383, 390
 Ալեքսանդրապոլի գավառ - 166, 218
 Ալեքսանդրապոլի շրջան - 234
 Ալեքսանդրետ, ծովածոց - 133, 185
 Ալեքսանդրիա, քաղաք - 278, 310
 Ալիս, գետ - 303, 304
 Ախալցխայի գավառ - 166
 Ախալցխայի շրջան - 218, 238, 241
 Ախալքալաքի գավառ - 123, 218, 266
 Ախալքալաքի շրջան - 238, 241
 Ախմարի, գյուղ - 415
 Ախուրյան, գետ - 327
 Ակն, քաղաք - 197, 211, 257, 258, 473, տե՛ս նաև Էզին
 Աղբակ, գավառ - 186

Ադճնիք, նահանգ - 315
 Աղվանք - 317, 347
 Ամասիա, քաղաք - 185
 Ամատունյաց տուն - 290
 Ամերիկա, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Միացյալ Նահանգներ, ԱՄՆ - 178, 209, 214, 217, 218, 238, 241, 261-263, 272, 275, 276, 284, 285, 376, 432, 455, 459, 465, 468, 469, 474, 475, 478
 Ամերիկյան կոնգրես - 475
 Ամերիկյան սենատ - 474, 475
 Ամյուլ, ամրոց - 326
 Ամստերդամ - 172, 175, 279, 354, 365
 Այդին, վիլայեթ - 165
 Այնթափ, քաղաք - 185, 275
 Այրարատ, երկիր, նահանգ - 301, 319, 470
 Այրարատ, գավառ - 328
 Անանյան վարժարան - 373
 Անատոլիա - 30, 162-165, 167-169, 180, 181, 184, 185, 187, 236, 238-240, 247, 470
 Անատոլիական գավառներ - 162
 Անատոլիական սարահարթ - 168
 Անգեղակոթ, գյուղ - 329
 Անգլիա - 100, 101, 103, 109, 130, 134, 153, 189, 190, 205, 215, 221, 243, 274, 278, 434, 454, 456, 469, 474
 Անգո, ամրոց - 213
 Անգորա, Անկյուրե, վիլայեթ - 165, 185, 218, 235
 Անգորա, քաղաք - 273, տե՛ս նաև Անկարա
 Անդրեփրատյան հողեր - 308
 Անդրկովկաս - 61, 122, 132, 133, 136, 141, 189, 207, 217, 218, 220, 265-267, 388, 442, 463, 481

Անդրկովկասյան դաշնակցություն (դաշնություն) - 266
 Անթիլիաս, մայրաքաղաք - 275, 278, 491
 Անի, հնավայր - 10
 Անի, քաղաք - 194, 224, 275, 292, 323, 325-327, 344, 348, 404, 423
 Անկարա, քաղաք - 263
 Անհուշ, բերդ - 281
 Անտիոք, քաղաք - 309, 352
 Առաջավոր Ասիա - 29, 57, 124, 133, 149, 150, 157, 162, 174, 181, 187, 189, 190, 244, 301, 327, 328, 356, 448, 454, 461, 468
 Առաջին Հայք - 317
 Ասիա - 176, 221, 454
 Ասիական Թուրքիա - 162, 466
 Ասորեստան - 300, 301, 303, 386, 392
 Ասորիք - 306, 309, 313
 Ասորխյան, քաղաք - 88, 172, 329, 446
 Ասորխյանի թեմ - 380, 381
 Ավարայրի դաշտ - 318
 Ավստրիա - 97, 210, 434, 471
 Ավստրիական արքունական արխիվ - 374
 Ավստրո-Հունգարիա - 103, 135, 434, 439
 Ատրպատական - 311, 314, 320, 322, 324, 326, 457
 Ատրպատականի էմիրություն - 320, 322
 Ատրպատականի թեմ - 67, 385, 389
 Արաքական Իրաք - 162
 Արաքական խալիֆաթ - 213
 Արաքիա - 178, 184, 209, 308
 Արաքկիր, քաղաք - 197, 213, 216
 Արաքստան - 30, 31, 180, 186-188, 454
 Արագած - 32, 248
 Արածանի, գետ - 300
 Արամյան թատրոն - 453
 Արարատ, լեռ - 253, 269, 305
 Արարատ, տրեստ - 476

Արարատյան դաշտավայր - 36, 363
 Արարատյան թագավորություն - 306
 Արարատյան թեմ - 383
 Արաքս, գետ - 32, 125, 175, 248, 265, 322
 Արաքսի հովիտ - 195, 269, 307, 328, 356
 Արզովա, քաղաք - 213
 Արդահան, քաղաք - 127, 140, 441, 445
 Արդահանի շրջան - 123
 Արդահանի օկրուգ - 166
 Արդեթան, մարզ - 188
 Արդեթան, նահանգ - 186, 216
 Արեշի գավառ - 122, 123
 Արզաշլու, քաղաք - 300
 Արզնեն, քաղաք - 309
 Արծ, քաղաք - 300
 Արծկե, քաղաք - 301
 Արծրունիների տիրույթ - 315
 Արծրունյաց թագավորություն - 323
 Արծրունյաց տուն - 290
 Արկնի, ամրոց - 294, 481
 Արճն, քաղաք - 212
 Արդանա, լեռներ - 211
 Արդանա, սանջակ - 186, 212, 217
 Արմաշ, վանք - 380, 385
 Արմավիր, քաղաք - 305
 Արմենիա, երկիր - 356
 Արմենիականների քանակաթեմ - 182, 455
 Արմենիոն, քաղաք - 304
 Արմինա, երկրամուն - 304
 Արտաշատ, քաղաք - 308, 309, 312
 Արցախ, նահանգ - 58
 Արփա-չայ, տե՛ս Ախուրյան
 Արևելամատտոլիական մարզեր - 144
 Արևելյան Անատոլիա - 120, 141
 Արևելյան Հայաստան - 239-241, 306, 314, 317
 Արևելյան Հայք - 234
 Արևելյան Ռումելիա - 466
 Արևելյան սատրապություններ - 307

Արևելյան Տիգրիս - 186
Արևմտյան Եվրոպա - 152, 325
Արևմտյան Եփրատ - 300
Արևմտյան կայսրություն, տե՛ս Բյուզանդիա
Արևմտյան (Բյուզանդական) Հայաստան - 317
Արևմտյան Հայաստան - 11, 12, 30, 231, 306, 431, 438, 440, 441, 447, 451, 452, 462, 469, 472, 478
Արևմտյան սատրապություններ - 307
Արևմտյան Տիգրիս - 185, 186
Աֆրիկա - 291

Բ. Դուռ - 97, 105, 144, 331, 455
Բարեկոն - 306, 386
Բագրատունիների թագավորություն - 322, 323, 344
Բագրատունյաց ասպետների տիրույթ - 315
Բագրատունյաց տուն - 290, 344, 361
Բազարչալ, գետ - 219
Բաթում, քաղաք - 127, 129, 134, 138, 166, 441
Բաթումի մարզ - 122, 123, 128, 129
Բալկանյան երկրներ - 112
Բալկանյան թերակղզի - 116
Բալկանյան պետություններ - 179
Բալկաններ - 98, 146, 150, 238, 241, 274
Բաղդադ - 133, 162, 166, 167, 181, 186, 321, 322, 442
Բաղդատի երկաթուղազիծ - 134
Բաղդատի վիլայեթ - 30, 166, 186
Բաղդ-Պաղ, Բաղեր, լեռներ - 228, 465
Բայազետ - 145, 218
Բայրուրդ, քաղաք - 118, 301
Բասեն, գավառ - 118, 145, 166, 238, 241
Բասրայի վիլայեթ - 30, 166, 186
Բարձր Հայք, մահանգ - 275
Բարձր Հայքի թեմ - 385
Բարվի մահանգ - 122

Բարտ - 61, 88, 92, 134, 141, 214, 218, 243, 266-268, 270, 388, 431, 442, 446, 458
Բելգիա - 126, 274
Բելլեքքեյ, պալատ - 174, 453
Բեյրութ - 6, 9, 13, 15, 17, 23, 24, 33, 278, 359, 433, 435, 436, 453, 457, 458, 462, 469, 470, 474, 475, 486
Բեյրութի վիլայեթ - 186, 235
Բեռլին - 71, 108, 109, 128, 129, 134, 256-259, 331, 332, 339, 340, 356, 364, 390, 434, 437, 440, 443, 455
Բեսարաբիա, երկրամաս - 34, 363
Բեսարաբիայի թեմ - 385
Բեսարաբիայի և Նոր Նախիջևանի թեմ - 381, 383
Բերա, քաղաք - 193
Բիայնա, երկիր - 30, տե՛ս մակ Ուրարտու
Բիզան, մութեսարիֆություն - 185
Բիթլիս, մահանգ - 120
Բիթլիս, քաղաք - 190, 192, 193, 222, 223, 244, 463
Բիթլիսի շրջան - 241
Բիթլիսի վիլայեթ - 30, 105, 166, 182, 186, 227, 233, 235-237, 272, 434, 438, 459, 465
Բիշերեկի շրջան - 120
Բյուզանդական կայսրություն - 36, 163, 224, 322, 455, 472
Բյուզանդիա - 57, 157, 160, 195, 213, 214, 317-320, 323, 324, 327, 328, 336, 350, 479
Բյուզանդիոն - 252, տե՛ս մակ Բյուզանդիա
Բոզդանովյան տափաստաններ - 138
Բոհուան, գետ - 185, 188
Բոստոն - 14, 18, 23, 432, 470
Բոսֆոր, նեղուց - 133, 174, 252, 442
Բորչալուի գավառ - 123
Բորչալուի շրջան - 266
Բոնակոթ, գյուղ - 483

Բրեստ, քաղաք - 28, 140, 141, 143, 147, տե՛ս մակ Բրեստ-Լիտովսկ
Բրեստ-Լիտովսկ - 14, 27, 142, 266, 440-442, 446
Բրիտանական կղզի - 243
Բրյուսել - 18, 276, 352, 375, 379, 477, 478, 485, 490, 491
Բուդապեշտ - 358
Բուքանիա, երկիր - 304
Բուդարական պետություն - 466
Բուլղարիա - 179, 181, 218, 231, 274, 276, 435, 439
Բուրսա, քաղաք - 163, 173
Բուրսայի թեմ - 382
Բուրսայի վիլայեթ - 165, 185, 235

Գագ, ամրոց - 294
Գալուստ Կիլիկյան կեանքի հիմնարկություն - 5, 7
Գամիթթ, երկիր - 303
Գայանյան օրիորդաց դպրոց - 10, 43, 384
Գանձակ - 181, 266, տե՛ս մակ Ելիզավետպոլ
Գանձասար, վանք - 329
Գարահիսար, քաղաք - 216
Գարահիսարի սանջակ - 185
Գետերի երկիր, տե՛ս Նաիրի
Գետիկ, վանք - 347
Գեորգիակ, ամրոց - 442
Գերմանական կայսրություն - 131
Գերմանիա - 102, 124, 127, 129-135, 137-139, 147, 210, 371, 392, 435, 439, 442, 443, 447, 458
Գլաձոր, վանք - 347
Գլաձորի համալսարան - 352
Գլխավոր արխիվ (Մոսկվա) - 374
Գյանջա - 181, տե՛ս մակ Գանձակ
Գյոթթինգեն, քաղաք - 357
Գյուլիստան, ավան - 330
Գյումուշխանեն, հանքավայր - 219
Գյումուշխանեի սանջակ - 185
Գողգոթա - 31, 75
Գուգարք, մահանգ - 315

Գևորգյան ճամբարան - 10, 46, 373, 382, 384-386, 389, 390, 432, 483, 487

Դադստան, երկրամաս - 136
Դադստանի մարզ - 122
Դամասկոս, քաղաք - 186
Դամասկոսի վիլայեթ - 186, 235
Դայանի, երկիր - 300
Դանուբ, գետ - 303
Դարդանեյ, նեղուց - 178
Դերեդ, գետ - 219
Դեմավենդ, լեռ - 396
Դերբենդ, քաղաք - 329
Դերսիմ - 192-194, 198, 211, 212, 222-224, 460, 464
Դերսիմի սանջակ - 166, 217
Դիարբեքիր, քաղաք - 185, 193, 195, 197, 199, 324, 456, 462
Դիարբեքիրի մահանգ - 120, 192
Դիարբեքիրի սանջակ - 30, 186, 199, 212, 217
Դիարբեքիրի վիլայեթ - 105, 166, 167, 182, 186, 211, 217, 233, 236, 272, 434, 438
Դիզֆուլ, գետ - 186, 188
Դիվրիզ, քաղաքաբերդ - 198, 213, 216
Դմեպր, գետ - 303
Դոլմարախչե, պալատ - 174, 453
Դոնի Նախիջևան - 172
Դորպատ, քաղաք - 363, 485
Դվին, քաղաք - 319, 322, 323
Դուժ (Դուրժ, Դուրյժասենա, Դուրսիմ), երկրամաս - 211, տե՛ս մակ Դերսիմ

Շգիպտոս - 179, 218, 238, 241, 274, 276, 296, 308, 402, 404, 420
Շոսիա, քաղաք - 37, 194, 216, 224, 464
Շոսիայի թագավորություն - 460
Շիլզավետպոլ, քաղաք - 181, տե՛ս մակ Գանձակ

Ելիզավետայուի նահանգ - 58, 122, 123
Յոզգաթ, քաղաք - 275
Յվդոնկիա, քաղաք - 365
Յվրոպա - 16, 70, 86, 100, 102, 109, 125, 144, 150, 151, 153, 156, 159, 173, 175, 179, 182, 201, 203, 205, 206, 214, 249, 250, 258, 271, 273, 276, 328, 329, 405, 425, 432, 454, 471
Յվրոպական Թուրքիա - 455
Յրասխ, գետ - 266, 470
Յրզնկա, քաղաք - 118, 145, 228
Յրզնկայի շրջան - 237
Յրկորդ Հայք - 317
Յրնջակ, վանք - 383
Յրորդ Հայք - 317
Յրուսաղեմ - 166, 275, 276, 377, 380, 437, 481, 491
Յրևան - 5-7, 10, 14, 16, 20, 31, 38-40, 76, 88, 175, 244, 267, 271, 277, 363, 379, 388, 389, 391, 430, 434, 436, 442, 443, 446, 448, 450-452, 454, 458, 459, 462, 464, 467, 469, 470, 472, 473, 476, 477, 479, 480, 485, 488
Յրևանի քենական դպրոց - 384, 385
Յրևանի խանություն - 330
Յրևանի նահանգ - 122, 123, 136, 266, 268-270, 273, 328, 363
Յրևանի պետական համալսարան - 5, 7
Յիբրատ, գետ - 181, 182, 185, 186, 188, 191, 193, 194, 197, 210, 212, 213, 216, 217, 223, 224, 228, 265, 300, 301, 304, 308, 309, 324, 470, 473
Յիբրատի հովիտ - 197
Չագրո, լեռնաշղթա - 186, 188, 216
Չագրոսյան Ալպեր - 188
Չանգեզուր - 388
Չարաքալայի մարզ, օկրուգ - 122, 136

Չարաքյան Հայաստան - 347, 348
Չեյթուն, գավառակ - 182
Չիմար, քաղաք - 213
Չմյունիա, քաղաք - 34, 172, 238, 255, 273, 363, 379, 382
Չմյունիայի քեն - 382
Չմյունիայի վիլայեթ - 185, 218, 235
Չոք, մութեսարիֆություն - 166, 186
Շգի, գյուղ - 213, տե՛ս նաև Անգղ
Շգին, քաղաք - 211, 213, տե՛ս նաև Ալն
Շկրատան, քաղաք - 308
Ս. Էջմիածին, Էջմիածին - 10, 23, 24, 35, 37, 40, 67, 76, 77, 256, 275, 276, 283, 285, 296-299, 312, 328, 329, 335, 339, 340, 343, 352-354, 373, 376, 382, 389, 390, 404, 405, 407, 423, 429, 430, 436, 437, 478, 483, 486, 490
Շրգում, քաղաք - 13, 46, 102, 110, 118, 129, 144, 166, 181, 189, 190, 195, 197, 216, 221, 227, 229, 238, 275, 317, 322, 326, 328, 371, 447
Շրգումի նահանգ - 120, 222, 235, 237, 238
Շրգումի շրջան - 192, 222, 237, 241
Շրգումի վիլայեթ - 30, 120, 167, 182, 185, 186, 218, 227, 228, 233, 235-237, 272, 434, 438, 459, 465
Շրմենիստան - 188, 189, 221
Ճավրիզ, քաղաք - 328
Ճեհրան - 92, 432
Ճեղդոսիա, քաղաք - 383, 428
Ճեղդոսուպոլիս, քաղաք - 228, 317, 319, տե՛ս նաև Կարին, Էրզրում
Ճեսալիա, երկրամաս - 304
Ճերեքի մարզ - 122, 123
Ճիֆլիս - 9, 10, 43, 61, 88, 91, 92, 203, 214, 243, 267, 268, 270, 297, 330, 332, 339, 352, 365, 373, 381, 382, 384, 388, 389, 391, 392, 431, 437,

445, 447, 448, 464, 466, 473, 483, 488, 490
Ճիֆլիսի նահանգ - 121-123
Ճիֆլիսի ռեալական դպրոց - 383
Ճմկարերդ - 478
Ճորթուն, գավառակ - 118
Ճոռնավան, գավառ - 224
Ճովհաննե (Նուարեթին), մզկիթ - 174, 453
Ճովտի, գյուղ - 483
Ճոքատ, սանջակ - 185
Ճոքատ, քաղաք - 93
Ճոքատլյան, հյուրանոց (Կ. Պոլիս) - 93
Ճրակիա, երկրամաս - 290, 293, 303, 304, 479
Ճուրքական Անատոլիա - 180, 187, 206
Ճուրքական կայսրություն - 150, 156, 157, 162, 178, 179, տե՛ս նաև Օսմանյան կայսրություն
Ճուրքական Հայաստան (Ճուրքահայաստան, Ճուրքա-Հայաստան, Ճուրքաց Հայաստան, Տանկահայաստան) - 59, 60, 141-143, 218, 265, 271, 277, 445
Ճուրքեստան, երկրամաս - 218, 292, 446
Ճուրքիա - 26, 28-32, 59, 60, 71, 92, 94, 96, 97, 100, 102, 105, 109-115, 118, 119, 124-138, 140, 142, 143, 147, 149-152, 154-161, 164, 165, 169, 170, 172-174, 177-182, 184-187, 195, 197, 206, 209, 210, 213, 215-218, 227, 229-235, 238, 239, 246, 250, 261-263, 265, 266, 271-274, 329, 331, 363, 429, 438, 440, 441, 446, 448, 449, 451, 452, 454, 459-461, 463, 465-468, 471, 476
Ճուրքմենչայ, գյուղ - 330

Դբերիա, երկիր - 311, 313, 317
Դբն-Չեզաիր, բնակավայր - 186

Իզմիտ, մութեսարիֆություն - 163, 185
Իկոնա, վիլայեթ - 165
Իկոնիա, քաղաք - 218
Իչիլ, սանջակ - 165, 185
Իսլամական Ասիա - 324
Իտալիա - 205, 312, 434, 468, 474
Իրան - 213, 252, 294, 311, 313, 357, 420, 457, 463
Իրաք - 164, 274, 469
Լազարյան ճեմարան - 10, 363, 367, 369, 373, 374, 381
Լազիկա, երկիր - 240, 479, տե՛ս նաև Լազիստան
Լազիստան, տե՛ս Լազիկա
Լայպցիգ, քաղաք - 306, 332, 338, 340, 345, 352, 358
Լեհաստան - 354, 423, 471, 489
Լեմնոս, կղզի - 459
Լեմինգորդ - 374
Լեռնային Ղարաբաղ - 266
Լիբանան - 30, 109, 160, 437, 491
Լիբանանի վիլայեթ - 186
Լիդիա, երկիր - 303
Լիկանդա, երկրամաս - 194
Լիկանդոս, քաղաք - 224
Լիկոս, գետ - 310
Լիվոնո, քաղաք - 172, 452
Լոզան, քաղաք - 16, 32, 261-263, 273, 465, 467, 469, 474
Լոնդոն - 14, 16, 29, 32, 99, 105, 172, 176, 203, 220, 244-246, 432, 434, 437, 447, 454, 457, 459, 486
Լոովա թագավորություն - 322
Լոս Անջելես - 12
Լորեն, քաղաք - 346
Լվով, քաղաք - 172, 354
Լուրիստան, երկրամաս - 186, 188
Խաղերի երկիր - 301
Խաղերի լեռներ - 305
Խաղի-դաղ, լեռնագագաթ - 305
Խաղիկա, երկրամաս - 305

Խալիբյան դպրոց – 385
 Խաղտիք, երկրամաս – 301
 Ս. Խաչ, եկեղեցի (Նյու Յորք) – 478
 Խաչեն, գավառ – 322, 326, 329
 Խառակոնիս, գյուղ – 487
 Խառան, քաղաք – 345
 Խարբերք, քաղաք – 182, 194, 197, 211, 224, 324, 380
 Խարբերդի նահանգ – 120
 Խարբերդի սանջակ – 166, 211, 212, 217
 Խարբերդի վիլայեթ – 30, 105, 120, 166, 182, 186, 198, 217, 236, 272, 434, 438, տե՛ս նաև Մամուրեթ-ու-Ազիզ
 Խարշուտ, գետ – 228, 239, 465, տե՛ս նաև Քուրշուդ-չայ
 Խարպուտ, տե՛ս Խարբերդ
 Խլաքի էմիրություն – 322
 Խոսրովների արքունիք – 252, 472
 Խորհրդային Հայաստան – 20, 265, 271, 275, 470, 475
 Խորհրդային Հանրապետություն (Ռուսաստան) – 141
 Խորհրդային Ռուսաստան, Ռուսիա – 16, 28, 29, 32, 262, 268, 439-441, 446
 Խուդավենդիզյար, քաղաք – 165, տե՛ս նաև Բուրսա

Ծամնդավի հովիտ – 194, 224
 Ծամախաձոր, գետ – 465
 Ծոփք, նահանգ – 306-308

Ս. Կաթողիկե – 283, 380
 Կալիֆորնիա – 276
 Կակասա – 172, 276, 363
 Կահիրե – 276, 278, 433
 Կաղզվանի շրջան – 123
 Կաղզվանի օկրուգ – 166
 Կամախ, գավառ – 213
 Կամանիա, բյուրքերություն – 165, 166
 Կամսարականների տիրույթ – 315
 520

Կայնեպոլիս – 312, տե՛ս նաև Վաղարշապատ
 Կայսերական Հայաստան – 319
 Կապադովկիա, երկիր – 302, 303, 308, 309, 311, 313, 320
 Կապան, հանքավայր – 219, 270
 Կասպից ծով – 265, 308, 488
 Կաստամունի, վիլայեթ – 165, 185, 235
 Կարաբելադաղ, լեռ – 304
 Կարամանիա, վիլայեթ – 167, 168
 Ս. Կարապետի վանք – 258
 Կարին, նահանգ – 120
 Կարին, քաղաք – 181, 228, 322, 371, 437, 440, 487
 Կարինի բեն – 380
 Կարովից, քաղաք – 250, 471
 Կարմիր վանք – 347
 Կարս, քաղաք – 127, 129, 134, 138, 140, 194, 224, 267, 323, 441, 445, 476
 Կարսի թագավորություն, տե՛ս Վամնդի թագավորություն
 Կարսի մարզ – 122, 123, 136, 166, 195, 442
 Կարսի նահանգ – 273
 Կարսի շրջան – 234, 266
 Կարսի վիլայեթ – 166, 167
 Կարսի օկրուգ – 128, 166, 442
 Կելկիտ, գետ – 213
 Կեսարիա, սանջակ – 165
 Կեբասուն, սանջակ – 185, 216, 228, 239
 Կիլիկիա – 21, 30, 58, 102, 182, 194, 205, 208, 215, 218, 224, 244, 273-276, 301, 308, 324, 325, 328, 347, 348, 350-352, 361, 362, 438, 458
 Կիլիկիայի հայկական թագավորություն – 174, 324, 325, 350, 362, 458
 Կիմտալ, գյուղ – 441
 Կիպրոս – 276, 325
 Կոզան, սանջակ – 166, 185, 196, 224
 Կողմանք Հունաց – 472

Կողքիս, երկրամաս – 479
 Կոմնագենե, երկիր – 308
 Կոմիս, վիլայեթ – 185, 235
 Կոստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս – 11, 12, 17, 26, 27, 35, 37, 38, 40, 68, 80, 92-94, 96, 99, 102, 103, 106, 107, 110, 115, 117-119, 128, 140, 144, 162, 163, 172-174, 178, 181, 183, 218, 233, 235, 243, 255, 264, 272, 273, 276, 323, 329, 332, 354, 363-365, 372, 380-382, 385, 389, 391, 392, 397, 404, 415, 418, 422, 429-436, 438, 445-447, 452, 453, 456
 Կովկաս – 39, 42, 43, 58, 61, 88, 118, 121, 134-138, 140, 142, 267, 270, 331, 373, 382, 384, 388, 431, 434, 439
 Կովկասյան երկրամաս – 121, 136
 Կովկասյան լեռնաշղթա, լեռներ – 303, 308
 Կովկասյան ռազմաճակատ – 263
 Կովկասյան քուստակ – 314
 Կորդվաց աշխարհ – 308
 Կրետե, կղզի – 112
 Կուրանի մարզ – 122, 123
 Կուրանի նահանգ – 121
 Կուր, գետ – 141, 322
 Նալեպ, քաղաք – 277, 278
 Նալեպի վիլայեթ – 165-167, 182, 186
 Նաղպատ, վանք – 347, 350
 Նաղպատի դպրոց – 351
 Նամազգայիմի գրական պահոց – 6, 13, 14, 33
 Նամրուր, քաղաք – 441
 Նայ-Մաթեր – 22
 Նայաստան – 16, 19-21, 25, 26, 29-31, 33, 36, 57, 58, 60, 95, 96, 104-106, 109-111, 113-119, 125-127, 129, 130, 132, 134, 138, 140-148, 162-164, 169, 174-178, 180, 181, 184, 185, 187-191, 193-201, 204-222, 224-226, 228-241, 244-247, 251,

255, 258, 262, 263, 265, 266, 268-271, 273, 279, 283, 290, 294, 300, 315, 317, 335-337, 346-348, 350, 352, 359, 361, 363, 369, 387, 395, 403, 404, 415, 417, 420, 424-427, 441, 447, 452, 454-456, 458, 459, 461, 462, 465-468, 470, 474-477, 479, 484, 486, 489
 Նայաստանի Հանրապետություն – 16, 32, 203, 262, 263, 266, 273, 458, 465
 Նայկական բարձրավանդակ – 133, 138, 189, 211, 213, 217, 219
 Նայկական լեռնաշխարհ – 133, 168, 182, 185, 190, 191, 195, 212, 217, 219, 221
 Նայկական Կարթագեն, տե՛ս Արտաշատ
 Նայկական Կիլիկիա – 133, 182, 185, 186, 215
 Նայկական Հանրապետություն – 209
 Նայկական մարզեր – 114
 Նայկական պետություն – 216
 Նայկական սարահարթ – 188
 Նայկական Տավրոս – 465
 Նայոց Աղվանք – 329
 Նայոց աշխարհ, Նայոց երկիր – 69, 195, 253, 280
 Նայք – 356
 Նարանց անապատ – 424
 Նարավային Ամերիկա – 274
 Նարավային Ռուսաստան – 354
 Նարավային սատրապություններ – 307
 Նարավային Քրոստան – 190, 222
 Նաքքյարի շրջան – 120
 Նաքքյարի սանջակ – 30, 166, 186, 217
 Նաքքյարի վիլայեթ – 199, 237
 Ներցուցվիմա – 97, 434
 Նեփթաղաց աշխարհ – 292
 Հին Արևելք – 300
 Հին Բայազետ – 218

Հյուսիսարևելյան, դաշտավայր - 405
Հյուսիսային Ամերիկա - 274, 275, տե՛ս Ամերիկայի Միացյալ Մահացներ
Հյուսիսային Ամերիկայի թե՛մ - 285
Հյուսիսային Աֆրիկա - 479
Հյուսիսային Բուլղարիա - 466
Հյուսիսային Կովկաս - 270, 442
Հյուսիսային Միջագետք - 324, 452
Հյուսիսային սատրապություններ - 307
Հյուսիսային Քրդստան - 190, 222
Հնդկաստան - 134, 176, 256, 354, 473
Հոնգ աշխարհ - 22
Հովնաքանյան դպրոց - 43
Հոնոս, գետ - 252
Հոռն - 57, 172, 213, 308, 310, 312, 328, 329, 350, 354, 425, 426, 452, 489
Հուդա, մահանգ - 447
Հունական Անատոլիա - 209
Հունաստան - 113, 181, 274, 276, 386, 468
Հունգարիա - 103, 435
Ղալաթիա, քաղամաս - 91
Ղարաբաղ - 228, 329, 330
Ղարաբլիհա, գյուղաքաղաք - 266
Ղզլար, քաղաք - 88, 390
Ղրին, թերակղզի - 174, 354
Ղրինի և Նախիջևանի թե՛մ - 385
Ճավա, կղզի - 175
Ճորոխ, գետ - 305
Ճորոխի հովիտ - 241
Ճորոխի շրջան - 238
Մագնեսիա, երվանդան - 307
Մադրաս, քաղաք - 172, 176, 473
Մալաթիա, շրջան - 197
Մալաթիա, սանջակ - 198, 224
Մալաթիա, քաղաք - 182, 212, 213, 216, 275, տե՛ս նաև Մելիտինե

Մարերու, լեռնաշղթա - 228
Մակեդոնիա, երկիր - 98, 112, 181
Մաղխազ Խորխոռունիների տիրույթ - 315
Մամախաթուն, թերղաքաղաք - 197
Մամիկոնյանների տիրույթ, տուն - 290, 315
Մամուրեթ-ուլ-ազիզ, վիլայեթ - 166, 233, տե՛ս նաև Խարբերդի վիլայեթ
Մայաֆարկին, քաղաք - 317, 324
Մայկոպ, քաղաք - 9
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին - 16, 17, 23, 35, 36, 38, 39, 42, 44, 62, 76, 282, 283, 376, 385, 386, 389, 390, 490
Մանգլեթ, քաղաք - 166, 305, 319
Մանգլեթի էմիրություն - 322
Մանչեստր, քաղաք - 175, 244, 432
Մաշտոցի անվ. Մատենադարան - 430
Մասիս - 32, 248
Մարական պետություն - 304
Մարաշ, գավառ - 166, տե՛ս նաև Ջուրաղրիա
Մարաշ, սանջակ - 30, 166, 185, 194, 195, 224
Մարաշ, վիլայեթ - 167
Մարաստան, երկիր - 304, 308, տե՛ս նաև Մեդիա
Մարբուրգ, քաղաք - 332
Մարդին, քաղաք - 216
Մարդինի սանջակ - 186
Մարի Խորար ուսանողական տուն (Փարիզ) - 476
Մարիամյան օրիորդաց դպրոց (Վան) - 487
Մարսեյ, քաղաք - 172, 175, 279, 354, 432, 452
Մարտիրոսապոլիս - 213, 317, 319
Մեդիա, երկիր - 303, տե՛ս նաև Մարաստան
Մելիտինե, քաղաք - 182, 317, 345, տե՛ս նաև Մալաթիա

Մեդոնյան վարժարան (Եփեսոս) - 278
Մեծ Արարատ - 476
Մեծ Բրիտանիա - 435, 447, 462, 467
Մեծ Հայկական սարահարթ - 304
Մեծ Հայք - 30, 181, 182, 185, 304, 350, 473
Մերձավոր Արևելք - 58, 92, 274, 294, 453
Մերձտիգրիսյան տարածքներ - 313
Մերսին, քաղաք - 194, 224
Մեքքա, սրբավայր - 184
Միացյալ Նահանգներ, տե՛ս ԱՄՆ
Միլան, քաղաք - 172, 364, 452
Միջագետք - 28, 29, 113, 126, 130, 132, 138, 146, 147, 167, 168, 178, 180, 181, 184-186, 190, 194, 199, 204, 208, 209, 215, 218, 224, 229, 235, 265, 272, 273, 307-309, 313, 314, 325, 469
Միջագետքի հարթավայր - 186
Միջերկրական ծով - 133, 182, 214, 216, 308, 324
Միջին Ասիա - 116
Միտտանի, երկիր - 301, 302, 304
Մյիթարյան միաբանություն (Վենետիկ) - 277, 362, 363
Մյիթարյան միաբանություն (Վենետիկ) - 363, 435, 490, 491
Մծրին, քաղաք - 192, 222, 308, 309, 314, 345
Մյունխեն, քաղաք - 302, 333, 486
Մոզդոկ, քաղաք - 88
Մոկաց աշխարհ - 228
Մոնղոլիա - 157
Մոսկվա - 44, 88, 140, 142, 172, 270, 273, 335, 340, 344, 351, 365, 367, 368, 373, 374, 382, 392, 418, 443, 445, 476, 487-489
Մոսուլ, քաղաք - 166, 199, 263
Մոսուլի մարզ - 188
Մոսուլի սանջակ - 30, 166, 186
Մոսուլի վիլայեթ - 30, 166, 167, 186
Մուղոս, նավահանգիստ - 259

Մուշ, քաղաք - 13, 102, 194, 224, 237, 255, 257, 258, 319, 360
Մուշի դաշտ - 268, 473
Մուշի սանջակ - 104, 166
Մուրատյան կոլեջ (Սևր) - 277
Մուֆարկին, քաղաք - 182, 213, 309, տե՛ս նաև Մարտիրոսապոլիս
Յոթանասուն հովիտներ, տեղանք - 308
Նախի, Նախրյան երկիր - 301, 302, 307
Նախիջևան - 228, 296-298, 390, 463, 483
Նախիջևանի գավառ - 269, 273
Նահապետական ընկերություն - 473
Նարեկյան դպրոց - 346
Նեհավենդ, բնակավայր - 319
Նիժ, գյուղ - 487
Նիկոզիա, քաղաք - 276, 278
Ներսիսյան դպրոց (Թիֆլիս) - 37, 373, 381, 383, 385
Ներքին Հայաստան - 216
Նյու Յորք - 461, 478
Նոյան տապան - 353
Նովոդերկասկ, քաղաք - 481
Նոր Արարկիր - 275
Նոր Բայազետ, գավառ - 218
Նոր Եվրոպիա - 275
Նոր Խարբերդ - 275
Նոր Հայ, գյուղ - 257, 258, 473
Նոր Հայաստան - 245
Նոր Հոռն - 313, տե՛ս Բյուզանդիա
Նոր Մալաթիա - 275
Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թե՛մ - 379, 383, 385, 452
Նոր Ջուդա - 172, 175, 176, 354, 452, 453
Նոր Ռուսիա - 230
Նոր Քաղաք, տե՛ս Վաղարշապատ
Նուբարաշեն, ավան - 277
Նուբարյան դպրոց (Ալեքսանդրիա) - 278

Նուրարյան Մատենադարան (Փա-
րիզ) - 476
Նուրիա, երկիր - 479
Նուխի, գավառ - 123, 487
Նուխի, շրջան - 122
Նումիդիա, երկիր - 479
Նեա, գետ - 252

Շահրիզոր, մարզ - 188
Շահրիզոր, սանջակ - 166
Շահրիզոր, վիլայեթ - 167
Շամ, վիլայեթ - 166, 167, 186
Շամախու քեմ - 385
Շարուր, հարթավայր - 327
Շիրակ, գավառ - 323
Շիրվան, երկրամաս - 463
Շկավդիան, գյուղ - 258, 473
Շվեյցարիա - 136
Շուշի - 88, 228, 268, 489
Շուշիի քեմական դպրոց - 384

Որոտան, գետ - 219

Չաղղան, վայր - 169, 191, 222
Չարաղան, պալատ - 174, 453
Չարենցի անվ. Գրականության և
արվեստի քանգարան - 9, 10
Չեոնոգորիա, երկիր - 113
Չուղբ, վիլայեթ - 166, 167
Չորրորդ Հայք - 294, 317

Պաղուա, քաղաք - 172
Պախր (Բաղր-դաղ), լեռ - 465
Պաղեստին - 138, 245, 274-276, 308,
451, 469

Պաղին, գավառ - 294
Պամիր, լեռնաշխարհ - 190
Պատոնոց, գյուղ - 199
Պարթևստան - 57, 307, 308, 310
Պարսից երկիր - 280
Պարսից ծոց - 133, 188, 442
Պարսկական Արաքստան - 186
Պարսկահայաստան - 319, 336

Պարսկաստան - 57, 60, 92, 172, 175,
176, 199, 213, 215, 222, 252, 274,
306, 307, 313, 317-319, 326-331,
354, 363, 452, 463, 471, 488

Պարտավ, քաղաք - 322
Պափլագոնիա, երկիր - 304
Ս. Պետերբուրգ, Սանկտ-Պետեր-
բուրգ, Պետերբուրգ - 6-11, 37, 39,
45, 92, 97, 98, 110, 119, 172, 192,
223, 296, 299, 330, 333, 338, 344,
345, 348, 353, 359, 364, 365, 367-
371, 373, 374, 386-388, 390, 391,
395, 409, 412, 416, 429-431, 433,
434, 439, 445, 447, 452, 454, 459,
472, 483-485, 487-489, տե՛ս նաև
Պետրոգրադ
Ս. Պետերբուրգի Ռազմա-բժշկական
ակադեմիա - 367
Պետրոգրադ - 9, 12, 29, 140, 220, 445,
տե՛ս նաև Ս. Պետերբուրգ
Պոմոական շրջան (դիոցեզ) - 317
Պոմոռու, երկիր - 309

Ջերկ-բերեբեթ, սանջակ - 166, 185
Ջենովա, քաղաք - 174, 454

Ռայթայնից գոլֆ, նավթային
տրեստ - 263

Ռափայեյյան դպրոց (Վենետիկ) -
278

Ռաքրա, սանջակ - 166
Ռոմանիա, Ռումինիա - 46, 108, 274,
276, 386

Ռոստով, քաղաք - 134
Ռուսիայի բազավորություն - 347,
352

Ռում, էմիրություն - 325
Ռում, վիլայեթ - 166, տե՛ս նաև Սվազ
Ռումելիա, երկրամաս - 97, 181, 463
Ռուսական Խորհրդային միություն -
265

Ռուսական կայսրություն - 265, 270,
380, 431, 487

Ռուսական Հայաստան, Ռուսահա-
յաստան, Ռուսա-Հայաստան,
Ռուսահայք - 59, 60, 142, 145,
227, 228, 235, 237, 238, 240, 265,
272, 273

Ռուսաստան - 12-14, 24, 26-28, 35,
58-61, 86, 88, 93, 100, 104, 105,
109, 113-119, 122, 124-127, 129,
130, 132-135, 137-139, 142, 143,
146, 150-153, 155, 181, 182, 189,
190, 196, 205, 210, 214, 221, 228,
263, 265, 266, 271, 277, 296, 329,
330, 363, 369, 374, 387, 433-435,
439-442, 444, 446, 447, 453, 459,
481-483, 487, 490

Ռուսաստանի արտաքին գործոց
նախարարության արխիվ - 374
Ռուսաստանի Գիտությունների
ակադեմիա - 373
Ռուսաստանի Խորհրդային հանրա-
պետություն - 28
Ռուսիա - 36, 37, 39, 40, 88, 230, 250,
251, 266, 268, 269, 273

Մաղաղ, տե՛ս Մատաղ
Մարմատ, գավառ - 293
Մալմիկ, քաղաք - 278
Մամուլ, սանջակ - 185, 217
Մանահին - 347, 350
Մանահինի դպրոց - 351
Մանասարյան վարժարան - 18, 46,
94, 110, 371, 372, 384, 432, 437,
486-488
Ման-Ստեֆանո - 59, 108, 109, 331,
390, 440
Մասանյան Պարսկաստան - 317,
319, 472
Մասանյանների արքունիք - 472
Մատուն, գավառ - 326, 372
Մատունի լեռներ - 194, 224
Մատաղ, քաղաք - 213, տե՛ս նաև
Մաղաղ
Մատրապական Հայաստան, Մատ-
րապիա - 317

Ս. Սարգիս, վանք - 294
Սարդարապատ - 16, 266
Մերաստիա, քաղաք - 182, 317, 345
Մելիկյանների կայսրություն - 307
Մերքիա, երկիր - 113, 126, 181
Մեֆյանների բազավորություն - 457
Միլիես, լեռներ - 304
Միքի - 218
Միվան, կազա - 199
Միոնոպ, նավահանգիստ - 304
Միս - 235, 275, 276, 325, 350
Միվաս, վիլայեթ - 325, տե՛ս նաև Մե-
րաստիա
Միրիա - 28, 30, 31, 113, 126, 132, 138,
162, 164, 166, 169, 180, 181, 184-
188, 204, 208, 209, 215, 216, 218,
229, 235, 273-276, 308, 377, 454
Միրիա-Միջագետք - 134
Միրիական տարածքներ, սիրիական
հողեր - 186, 325
Միցիլիա, կղզի - 479
Մղերդ (Մեերա), գավառակ - 101,
166, 212, 213, 237
Մյունիք, նահանգ - 315, 326, 347
Մյունյաց տուն - 290
Մյունենե, գյուղաքաղաք - 228
Մորրոնի համալսարան - 9, 18
Մոցիալիստական պետություն (Ռու-
սաստան) - 141
Ս. Մովիս, տաճար - 252
Մոֆենե, նահանգ - 307
Մոֆիս, քաղաք - 278
Մպահան, քաղաք - 172, 175, 176,
181
Մվազ, նահանգ - 120
Մվազ, շրջան - 197
Մվազ, քաղաք - 30, 114, 115, 118,
145, 182, 185, 194, 224, 275, տե՛ս
նաև Մերաստիա
Մվազի սանջակ - 185, 198, 217
Մվազի վիլայեթ - 166, 167, 182, 185,
198, 272, 434, 438
Մտամբուլ - 23, 171, 174, 179, 184,
442

Ստանդարտ Օյ, քարյուղի տրեստ - 263
 Ստեփանակերտ - 379
 Ստրասբուրգ - 365, 432
 Մրուճրավաղ, մարզ - 186, 199
 Սուխմի, երկիր - 300
 Սուխմի, շրջան - 123
 Սուխումի մարզ - 122
 Սումատրա, կղզի - 175
 Սուրմալուի գավառ - 269, 273
 Սև ծով - 134, 145, 182, 212, 216, 241, 265, 304, 324
 Սևանա լիճ - 305, 319
 Սևերեկ, քաղաք - 185
 Սևծովյան նահանգ - 122, 123
 Սևր, արվարձան - 16, 31, 32, 204, 206, 208-210, 216, 217, 219, 220, 229, 230, 234, 235, 240, 272, 273, 277, 458, 465, 466, 468
 Վաղարշապատ, քաղաք - 312, 481, տե՛ս նաև Կայնեպոլիս, Նոր քաղաք
 Վայոց ձոր, գավառ - 322
 Վան, քաղաք - 13, 99, 102, 129, 145, 190, 193, 194, 222-224, 237, 244, 255, 257, 275, 300, 301, 305, 434, 440, 456, 471, 487
 Վանա լիճ (ծով) - 248, 322, 326
 Վանանդի թագավորություն - 322
 Վանի նահանգ - 120, 487
 Վանի շրջան - 168, 241
 Վանի ջրարաշխ - 228
 Վանի սանջակ - 30, 166, 186
 Վանի վիլայեթ - 94, 105, 166, 167, 186, 227, 233, 235-237, 272, 438, 443, 459, 465
 Վասպուրականի նահանգ - 275, 293, 323
 Վարազ, վանք - 380
 Վարանդա, մելիքություն - 330
 Վարդաշեն, գյուղ - 487

Վենետիկ, քաղաք - 58, 172, 174, 278, 279, 338-341, 343, 351, 352, 354, 355, 362, 363, 365, 454, 486
 Վենետիկի Հանրապետություն - 471
 Վերին Միջագետք - 310
 Վերոնա, քաղաք - 479
 Վերսալ, պալատ - 262
 Վիեննա, քաղաք - 58, 332, 341, 357, 358, 363, 435, 490
 Վիլսոնյան գիծ - 230
 Վիլսոնյան (Ուիլսոնյան) Հայաստան - 273, 474
 Վիլսոնյան սահմաններ - 227, 240, 241, 247
 Վոլգա, գետ - 141, 303, 488
 Վոսիոր, տե՛ս Բոսֆոր
 Վրաստան - 134-137, 208, 230, 238, 265-267, 294, 324, 326, 347, 379, 442, 458, 466, 476
 Վրաստանի (Վրացահայոց) թեմ - 380, 381, 383, 385
 Տաքևի դպրոց - 350
 Տաքևի վանք - 347, 383
 Տաճկահայաստան - 371, 372, տե՛ս նաև Թուրքական Հայաստան
 Տայքի կյուրտապաղատություն - 323
 Տաշիրի թագավորություն, տե՛ս Լոռվա թագավորություն
 Տարոն, գավառ - 322, 380, 436
 Տարոն, դաշտավայր - 326
 Տարսոն (Տարսուս), քաղաք - 194, 224, 325
 Տեվրիկ, քաղաք - 457
 Տերսիմ, տե՛ս Դերսիմ
 Տիգրիս, գետ - 30, 185, 186, 189, 191, 193, 212, 216, 222, 223, 300, 305, 309, 312, 313
 Տիգրանակերտ - 309, 312, 313, տե՛ս նաև Տիգրանի քաղաք
 Տիգրանի տերություն - 311
 Տիգրանի քաղաք - 309, տե՛ս նաև Տիգրանակերտ
 Տիգրոն, քաղաք - 252, 471

Տոսկանա, քաղաք - 479
 Տրապիզոն, քաղաք - 30, 136, 145, 185, 228, 468
 Տրապիզոնի բյուրեղային լույս - 166
 Տրապիզոնի ծովափ - 186
 Տրապիզոնի սանջակ - 30, 185
 Տրապիզոնի վիլայեթ - 185, 217, 227, 235, 239, 240, 272, 459
 Տրիեստ, քաղաք - 172, 452
 Տրովա, քաղաք - 289
 Տունն Հունաց - 294
 Տուրքերան, նահանգ - 319
 Տիգրիս, քաղաք - 380, 480
 Յիմմերվալդ, ավան - 441
 Յյուրիխ, քաղաք - 134
 Ուրաշտու, տե՛ս Ուրարտու
 Ուրարտական թագավորություն - 356
 Ուրարտու - 302-305, 307, 356, 484
 Ուրմիա, լիճ - 186, 188, 300, 328
 Ուրֆա, սանջակ - 166
 Ուրֆա, քաղաք - 216
 Փարիզ - 7, 14, 16-19, 98, 151, 172, 245, 246, 276, 277, 325, 332, 352, 353, 364, 365, 379, 382, 400, 403, 433, 437, 464, 465, 467, 469, 470, 473-476, 479, 485, 486
 Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոց - 37, 380
 Փյունիկիա, երկիր - 308, 386
 Փոքր Ասիա - 28, 57, 93, 103, 108, 116, 126, 152, 153, 162, 163, 165, 180, 236, 273, 301, 303, 304, 308, 309, 324, 326, 354, 425, 449, 455
 Փոքրասիական թերակղզի - 167
 Ս. Փրկիչ Ազգային հիվանդանոց - 436
 Քաղդես, երկիր - 420
 Քաղկեդոն, քաղաք - 337, 339
 Քենալական Թուրքիա - 262, 471

Քեսուն, գավառ - 194, 224
 Քիչնև, քաղաք - 34
 Քրդստան, Թուրքիստան - 30, 31, 125, 144, 162, 164, 180, 181, 186-190, 210, 211, 215, 216, 221, 222, 326, 464
 Քութայիսի նահանգ - 122, 123
 Քութուր չայ, գետ - 465
 Օդեսա, քաղաք - 40, 92, 134, 442
 Օրֆի շրջան, օկրուգ - 123, 166
 Օնայո, նահանգ - 475
 Օսմանյան Անատոլիա - 454
 Օսմանյան Թուրքիա - 440, 450, 471
 Օսմանյան կայսրություն - 31, 71, 104, 113, 130, 152, 178, 206, 372, 434, 437, 438, 451-453, 457, 459, 462
 Օսմանյան պետություն - 250
 Օսրոնե, երկիր - 216, 308, 460
 Օտտոմանյան բանակ - 453
 Օրսֆորդ, քաղաք - 340
 Փիլիպինյան կղզիներ - 175
 Ֆրանսիա - 98, 109, 130, 134, 151, 190, 205, 211, 215, 273, 274, 329, 392, 434, 435, 456, 460, 468, 474
 Ֆրեյբուրգ, քաղաք - 346
 Անի - 333
 Antioche - 352
 Armenia - 176, 475
 Arménie - 339, 344, 355
 Arméniens - 345
 Asia - 457
 Asia Minor - 332, 365
 Asie - 451, 466
 Asie Mineur - 151, 449, 451, 466
 Babilonia - 176
 Berlin - 355
 Bidlis - 464
 Bruxelles - 6

Caucase - 457
Constantinople - 365

Deopoli - 175

East-India - 176
Europe - 489

Galizie - 365
Georgia - 134, 176
Georgiens - 345

Kent (Ohio) - 475
Kurdistan - 332

Leide - 489
Lisbon - 6
Lisbonne - 480
London - 29, 176, 448

Mesopotamien - 332
München - 355

Ohio - 475

Paris - 190, 191, 435, 451, 457, 466
Persia - 176
Potsdam - 443

Rigs - 365

Sanct-Petersburg - 463

Tiflis - 365
Turquie - 451, 457, 466, 467

Van - 332

Wien - 355

Yerevan - 448

Азиатская Турция - 460
Ани - 327, 333
528

Арданан - 444
Армения - 327, 332, 403, 410,
427, 443, 444, 489

Брест - 444
Брест-Литовск - 440

Ванский вилайет - 456
Верхняя Армения - 456
Византия - 332

Германия - 444
Грузия - 332

Европа - 489
Ереван - 6, 381, 448, 453, 463

Закавказье - 301, 381, 444
Западная Армения - 465, 467

Иран - 332

Кавказ - 301
Карс - 444
Карсская область - 442
Курдистан - 456, 462

Ленинград - 441

Москва - 342, 351, 440, 447, 452,
455-457, 460, 467, 474, 487

Новая Джульфа - 453

Оттоманская империя - 456

Персия - 456
Петроград - 444, 455

Россия - 456, 489

Северный Курдистан - 456
США - 474

С. Петербург - 330, 340, 341, 349,
351, 357, 451, 456, 484, 487,
489

Тифлис - 365, 439, 456, 462, 467,
489

Турция - 164, 444, 452, 456, 460,
462, 467, 474

Хекиари, санджак - 456

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկողայոս Արոնցի հրապարակախոսական
 ժառանգությունը (Պետրոս Հ. Հովհաննիսյան).....5

Մի էջ կաթողիկոսության մերձավոր անցյալից 34

Հայոց եկեղեցու հազարվեցհարյուրամյակի մախօրեհիմ 47

Ջեկուցում կարդացված այլազգիների համագումարում
 (մոյսմբեր, 1905 թ.) 57

Կաթողիկոսական ընտրություն և մամուլը 62

Կեղծը քարքերի և մտքերի աշխարհում 78

Հայկական հարցի շուրջ Թուրքիայում 92

Կովկասի ընտրական շրջանների մասին 121

Հայկական հարցը և գերմանական ծրագրերը 124

Հեռագիր գերմանական կառավարությանը 140

Թուրքական հայտագիրը և Թուրքահայաստանը 141

Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ 149

Թուրքիայի անդամահատումը 178

Նամակ Լոնդոնի «Թայմս» թերթի խմբագրին 203

Հայկական հարցը Սևրում 206

Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան 221

Հողային զիջումներ Թուրքիային 227

Գերագույն խորհրդին տրվելիք հիշատակագրի մախագիծ 229

Հայաստանի սահմանների խնդիրը 234

Հայկական հարցի ներքին կողմերից մեկը 242

Մեծ եղեռնի տարելիցին 248

Հայկական հարցը ամերիկյան սենատում 261

Հայաստանը և հայկական գաղթօջախները 265

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հիշատակին 282

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. Հայ հայտնի ախտյաններ անցյալում 289

2. Յուզմունք «Դաշնակցության գործի» առնչությամբ 296

3. Հանրագիտարանային հոդվածներ
 ա. Հայաստան 300
 բ. Հայ գրականություն 334
 գ. Հայոց լեզու 356

4. Խոսք ապրիլի 11(24)-ի սգահանդեսին 366

5. Կարապետ [Հարություն] Եզով (Եզյանց) 367

6. «Հանդես ամսօրեա»-ի խմբագրության 375

7. Թորգոմ Սրբազան պատրիարքի հիշատակին 376

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 379

ՑԱՆԿԵՐ 493

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԳՈՆՑ

ԵՐԿԵՐ

Ձ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյանի
Սրբագրիչ՝ Վ. Վ. Դերմյան
Համ. շարվածքը
և ձևավորումը՝ Ս. Ա. Գասպարյանի

Տպարանակ՝ 500: Պատվեր 66:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մամուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արովյան 52

«Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը

1. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Գ. Բարսեղյան - Հայաստանի
և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3,
1998:
2. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Գ. Բարսեղյան - Հայաստանի
և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4,
1998:
3. Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Գ. Բարսեղյան - Հայաստանի
և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5,
2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի
մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական ար-
ժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման
բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ - Տիեզերական պատմություն
(աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. Հրաչյա Գաբրիելյան - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. Ալեքսանդր Մարգարյան - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասի-
րությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին Ա. Մադո-
յանը և Գ. Մադոյանը, 2001 թ.:
9. Հրաչյա Միրզոյան - Հովհաննես Մրցուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. Ռուբեն Ղազարյան - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը,
2001 թ.:
11. Բաբկեն Հարությունյան - Սեծ Հայքի վարչա-քաղաքական
բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. Վարդան Արևելցի - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի
վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. Գևորգ Մադոյան - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. Գևորգ Արզարյան - Հայ տպագրության նախապատմություն,
2001 թ.:
15. Փայլակ Անթապյան - Հովհաննես սարկավազ Իմաստասեր,
2001 թ.:
16. Յոզեֆ Կարստ - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերական-
ություն, 2001 թ.:

17. Ռաֆայել Մաթևոսյան - Կուրան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. Խաչիկ Բաղիկյան - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. Հրաչյա Գաբրիելյան - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. Էրուարդ Աղայան - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. Արտակ Մովսիսյան - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. Հրաչյա Աճառյան - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. Պիոն Հակոբյան - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. Աշոտ Սուքիասյան - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. Երջանիկ Գևորգյան - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. Հայնրիխ Հյուբշման - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. Հայնրիխ Հյուբշման - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. Ալեքսանդր Մարգարյան - Հայոց լեզվի քերականություն (Չևաբանություն) 2004 թ.:
29. Ռամազ Գորգածե - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. Հրաչյա Աճառյան - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէր - Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. Սանդրո Սարդարյան - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. Կարեն Իւզրաշեան - Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուար-սակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. Հարություն Դելլալյան - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. Բախտիար Հովակիմյան - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. Գառնիկ Անանյան - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:

38. Վահան Տեր-Ղևոնդյան - Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. Գառնիկ Ստեփանյան - Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. Հրաչյա Աճառյան - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, 2005 թ.:
42. Սահակ Բազյան - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. Ռամազ Գորգածե - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. Պավել Շարաբխանյան - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. Ռուբեն Ղազարեան - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Զօհրապլ ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ Ալբերտ Շարուրեանի, 2006 թ.:
47. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
48. Հ. Պողոս Գոճանեան - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. Հայկազ Ժամկոչյան - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հնայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ Ս. Հարությունյանի, 2006 թ.:
51. Սաթենիկ Գեջյան - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. Հարություն Ս. Վենետիկյան, Ջերալդ Ա. Ուորֆիլդ - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. Շահե Արքեպիսկոպոս Աճեմեան, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. Հակոբ Սիմոնյան - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմաբանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
58. Լիլիթ Ջաքարյան - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. Ալբերտ Խառատյան - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:

60. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, 2 հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
64. Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. Ֆելիքս Հայրապետյան - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. Արմեն Մալխասեան (կազմող) - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր 9, 2007 թ.:
67. Դենի դը Ռուժմոն - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. Ալ. Թովչյանի), 2007 թ.:
68. Սերոբ Ղազարյան - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. Լաւրենտի Յովհաննիսեան - Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:
70. Համաստեղ - Մոռացված էջեր, հատոր 7, 2007 թ.:
71. Գրիգոր Միքայելյան - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. Նիկողայոս Ադոնց - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր 9, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
73. Աելիտա Դոլուխանյան - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:
74. Ստեփան Պողոսյան - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
75. Ժիրայր Անանյան - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
76. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
77. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԲ հատոր, Ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
78. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
79. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
80. Խաչիկյան Լևոն - Աշխատություններ, հատոր 9, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
81. Հարությունյան Հ. Մ. - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:

82. Գրիգոր Ղափանցյան - Արմատական բառարանի առթիվ դիտողություններ, Արա Прекрасный мифотворческий образ у армян, 2008 թ.:
83. Բարկեն Հարությունյան - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. Վահրամ Ղարախանյան - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայանպաստ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. Ավետիք Իսահակյան - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. Հրաչյա Հարությունյան - Շուշի, XVIII-XIX դդ. տապանագրեր, 2008 թ.:
87. Գառնիկ Ստեփանյան - Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր 7., 2008 թ.:
89. Ալեմեզեան Նարեկ եպս. - Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:
90. Հրաչիկ Սիմոնյան - Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. Աշոտ Սուքիասյան - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
93. Ստեփան Պողոսյան - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, 2009 թ.:
94. Պերճ Զեյթունցյան - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. Հակոբ Չոլաքյան - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. Հրանտ Թամրազյան - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. Արամ Բարլեզիզյան - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.:
98. Հրաչիկ Սիմոնյան - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 2009 թ.:
99. Գառնիկ Ստեփանյան - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.:
100. Արամ Սիմոնյան - Ձանգեզուրի գոյամարտը, 2009 թ.:
101. Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան - Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսումնական ձեռնարկ, 2009 թ.:
102. Գուրգեն Մահարի - Սիբիրական, 2009 թ.:
103. Ռուբեն Ղազարյան, Հենրիկ Ավետիսյան - Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:

104. Հրաջյա Աճառյան - Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, 2009 թ.:
105. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Ժ հատոր, Նարեկյան դպրոց, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2009 թ.:
106. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, 2009 թ.:
107. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Ե, «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ, 2009 թ.:
108. Հակոբ Մանանդյան - Երկեր, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, հատոր Է, 2010 թ.:
109. Արման Եղիազարյան - Արարական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (Պատմաշխարհագրական ուսումնասիրություն), 2010 թ.:
110. Ռուբեն Ղազարյան - Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, 2010 թ.:
111. Ստեփան Մալխասեանց - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր I (Ա-Ե), 2010 թ.:
112. Ստեփան Մալխասեանց - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր II (Զ-Կ), 2010 թ.:
113. Ստեփան Մալխասեանց - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր III (Հ-Ո), 2010 թ.:
114. Ստեփան Մալխասեանց - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր IV (Չ-Ֆ), 2010 թ.:
115. Համակուրսեցի բանասերներ. Վաթսունականների հիսնամյակը (հրատ. պատրաստեց Վ. Գաբրիելյանը), 2010 թ.:
116. Հրանտ Թամրազյան - Երկեր, հատոր 3, 2010 թ.:
117. Հրաչիկ Սիմոնյան - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր 4, 2010 թ.:
118. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԱ հատոր, X դարի պատմիչներ, գիրք Ա, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
119. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, գիրք Բ, 2011 թ.:
120. Էդուարդ Աթայան - Նշան, համակարգ, հաղորդակցում. Հողվածների ժողովածու՝ նվիրված էդ. Աթայանի հիշատակին, 2011 թ.:
121. Ստեփան Պողոսյան - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, III հատոր, 2011 թ.:
122. Վանիկ Սանթրյան - Ձեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր I (Ա-Կ), պատվակալ խմբագիր՝ Ջավեն Եկավյան, 2011 թ.:
123. Ավետիք Իսահակյան - Երկերի լիակատար ժողովածու, Անտիպ և հետմահու տպագրված բանաստեղծություններ, հատ. II, 2011 թ.:
124. Արման Եղիազարյան - Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, 2011 թ.:

125. Հակոբ Մանանդյան - Երկեր, հատոր Ը, Բնագրագիտական աշխատություններ, 2011 թ.:
126. Պետրոս Ս. Բեդիրյան - Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, 2011 թ.:
127. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը), հատ. 2, 2011 թ.:
128. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, գիրք Բ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2012 թ.:
129. Հարությունյան Հ. Ս. - Նոր Բայազետի գավառը 1914-1920 թթ., 2012 թ.:
130. Hrachik Simonyan - The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909, London, 2012.
131. Ռուբեն Ղազարեան - Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, 2012 թ.:
132. Հասմիկ Ստեփանյան - Հայերի ներդրումը Օսմանյան կայսրությունում, 2012 թ.:
133. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Ե, Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ (հրատ. պատրաստեց Պ. Հովհաննիսյանը), 2012 թ.:
134. Բաբկեն Հարությունյան - Վահրամ Փափագյան. կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն 1888-1968, 2012 թ.:
135. Բախտիար Հովակիմյան - Շեքսպիրը հայ թատրոնում, 2012 թ.:
136. Վանիկ Սանթրյան - Ձեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր II (Հ-Ֆ), պատվակալ խմբագիր՝ Ջավեն Եկավյան, 2012 թ.:
136. Նիկողայոս Աղոնց - Երկեր, հատոր Զ (լրացուցիչ), Հրապարակախոսություն, (հրատ. պատրաստեց Պետրոս Հովհաննիսյանը), 2012 թ.: